

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

DANMARKS KIRKER

II

FREDERIKSBORG AMT

2. BIND

DANMARKS KIRKER

UDGIVET AF NATIONALMUSEET

FREDERIKSBORG AMT

VED

ERIK MOLTKE OG ELNA MØLLER

UNDER MEDVIRKEN AF

ULLA HAASTRUP

OG

MARIE-LOUISE JØRGENSEN

2. BIND

G. E. C. GADS FORLAG • KØBENHAVN

MCMLXVII

UDGIVET MED STØTTE FRA
KIRKEMINISTERIET
CARLSBERGFONDET OG NY CARLSBERGFONDET

Bogen er sat med French Round Face og trykt på kunsttryk 606 fra
De forenede Papirfabrikker i Langkjærs Bogtrykkeri, København.
Klicheerne er udført i Middelboes Reproduktionsanstalt.

Omslagets farveklich  gengiver en detalje af de romanske kalkmalerier
på Jørlunde kirkes triumfvæg. Lennart Larsen fot. 1964.

KIRKER I LANDDISTRIKTERNE

Fig. 1. Tikøb. Ydre, set fra nordvest.

L. L. 1955

TIKØB KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirkens *værnehelgen* kendes ikke, thi maleriet på \dagger alterbordsforside af Anna Selvtredie og Kristus samt Maria og alle helgener, der anråbes i døbefontens indskrift behøver ikke at have forbindelse med den helgen, til hvem kirken var viet.

Kirken nævnes første gang 1356 under omtale af en præst¹. 9. april 1489 »incorporede« kong Hans »vor og kronens kirke, med al ret og tilliggende« i Esum kloster ved et mageskifte med dette²; men efter reformationen og nedlæggelsen af klosteret kom kirken³ tilbage til kronen⁴. 1687 tilstod kongen præsten ved S. Olai kirke i Helsingør tienderne af Tikøb og Asminderup (jfr. p. 40) mod vedligeholdelse, en klækkelig udvidelse af dette embedes ressourcer, idet det tidligere, næsten fra reformationen havde oppebåret 20 daler af Tikøbs sognetiende⁴.

1757 fik overkrigskommissær Stephan Hansen, ejer af Kronborg geværfabrik i Hellebæk »i henseende til hans fornuftige anstalter og store udgifter ved sit geværfabrik« for 3000 rdl. skøde på kirken med kaldsret og tiende samt kirkeladen i Tikøb, således at den fulgte fabrikken, og at forkøbsretten forbeholdtes kongen⁵. 1768 erhvervede Heinrich Carl greve Schimmelmann geværfabrikken og med den kirken⁶, der senere blev indlagt under det Schimmelmannske fideikommis. Kirken overgik til selveje 1. april 1918. Fra Tikøb sogn er udskilt Hellebæk, Hornbæk, Egebæksvang og Gurre.

Møntfund. Ved harpning af den jord, som 1957—58 førtes ud af skib og tårn (sml. p.

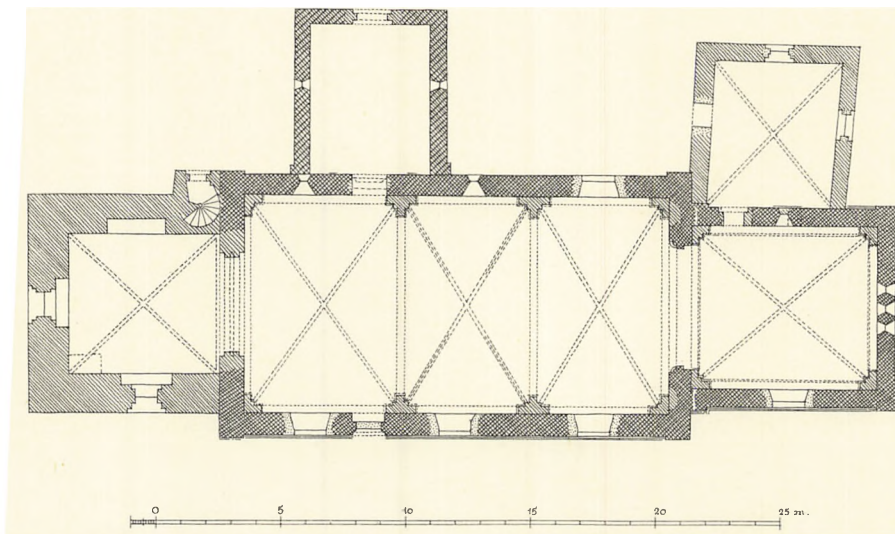

Fig. 2. Tikøb. Plan. 1:300. Tegnet og suppleret af El. M. på grundlag af opmåling ved O. V. Koch 1892 (jfr. fig. 3—5).

684), fandtes cirka 60 danske mønter, fra Valdemar I. frem til Christian IX. samt en halv snes udenlandske hulpenninge fra 1300-tallet (Mecklenburg, Stralsund, Wismar). Af to ældre møntfund⁷ blev det ene gjort 1869, da en husmand gravede en grav på kirkegården; 75 sølvmønter fra Valdemar I.s og Valdemar II.s regeringstid var irret sammen i små klumper, og disse var ifølge finderens beretning kun en ringe del af det forefundne »en Skjæppe fuld«; resten var kastet i graven øst for sakristiet, fordi han ikke straks havde set, at det drejede sig om mønter.

Sagn. Om kirken går flere af de velkendte vandresagn: Kirken skulle oprindelig være opført i Saunte, men trolde forstyrrede arbejdet, og kirken blev da lagt på det sted, hvor to unge heste før et stelnæs standsede af sig selv. Under byggearbejdet kylede en trolde fra Troldehøj nordvest for Tikøb sten efter kirken, men ramte i stedet midt i byen⁸. Da kirken var færdig, og den store klokke blev prøveringet i 24 timer, blev trolde skræmt bort fra deres underjordiske stuer⁹. En senere optegnelse i Dansk Folkemindesamling meddeler, at der i den tidlige middelalder på kirkepladsen lå tre offerhøje for henholdsvis Freja, Odin og Thor; kirken skulle være bygget af de Esum munke og bisp Absalon, der selv kom til stede ved indvielsen en majdag.

Kirken ligger i et mildt kuperet terræn i sognets vestre del, på en bakke, der skræner jævnt til alle sider. Præstegården støder op til kirkegårdens nordside, således at det ældre stuehus lå i flugt med nordre hegsmur. Landsbyen grupperer sig mod nordvest, og dens beliggenhed har været bestemmende for placeringen af kirkens våbenhus. 1697¹⁰ omtales kirken som liggende midt i den kongelige vildtbane (sml. sejerværk p. 713). Kirkegården blev stærkt udvidet i 1800'erne, dels med et lille område i nordvest, hvorpå kirkeladen (p. 682) antagelig har ligget, dels omkring 1857¹¹ og 1876¹² med store arealer af præstegårdsjorden i øst, syd og sydøst. Situationen før disse udvidelser fremgår af

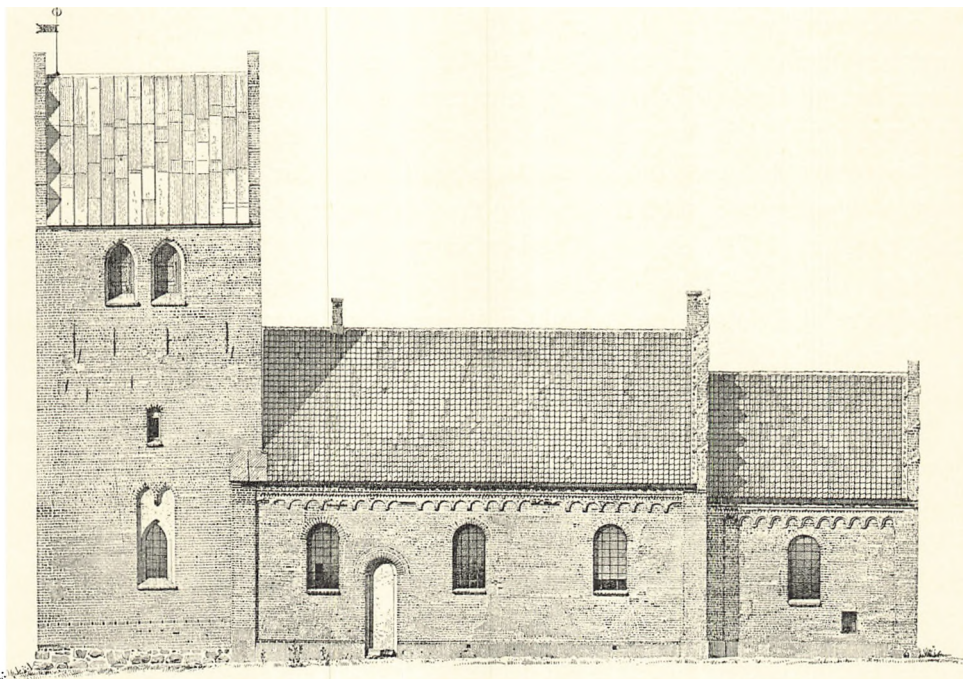
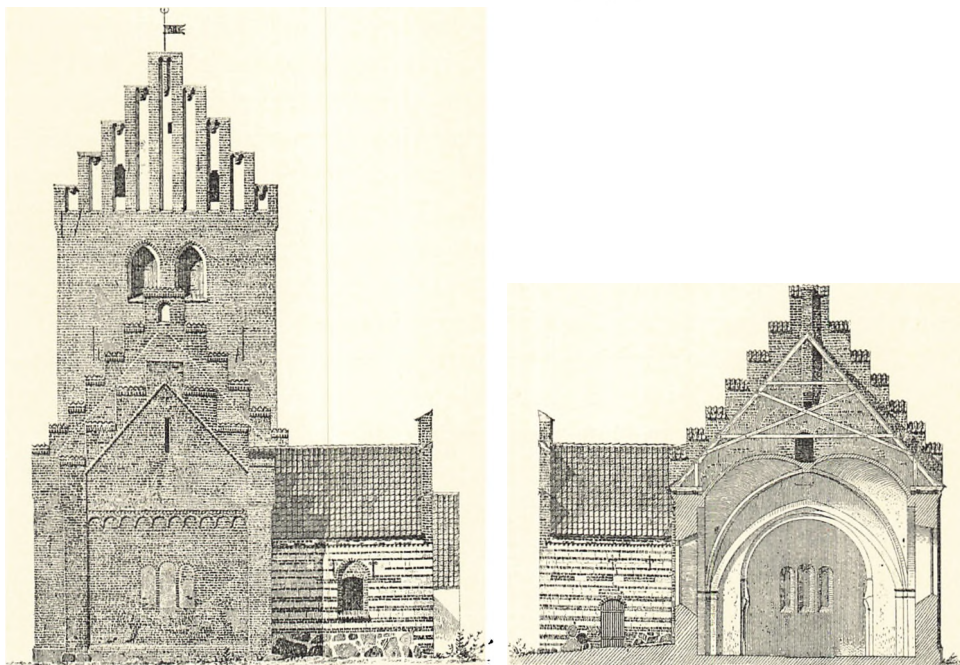

Fig. 3—5. Tikøb. Østfacade, snit (set mod øst) og sydfacade. 1:300. Målt af O. V. Koch 1892—93 (jfr. H. Storck og M. Clemmensen: Danske Teglstenskirker).

landsbyplanen (fig. 40) og delvis af den nuværende kirkegårdsindhegning, hvori det er muligt at udskille visse murstrækninger som ældre end 1800-tals udvidelserne. Endvidere er det muligt, at et spring i vestmuren, godt en snes meter syd for kirken, antyder en søndre kirkegårdsgrænse, der er ældre end den, landsbyplanen angiver for 1787. De ældste mure er af kampesten og tegl, det sidste materiale fortrinsvis benyttet til øgning af murhøjden, de yngre er næsten helt af tegl; de er hvidtet overalt og hængt med vingetegl, der har fald mod kirkegården. Vestmuren, der på grund af vejen udenfor har været udsat for udskridning, var allerede før 1820¹³ forsynet med støttepiller. Under arbejder på vejen o. 1834¹⁴ kom folkene muren så nær, at der var fare for udvæltning, og derfor blev der sat en støttemur af kløvet granit. Ved sydøstudvidelsen forsvandt den søndre hegnsmur, og udvidelsen, der i modsætning til den ældre kirkegård udmærker sig ved en rig træbeplantning, har hegn af bevoksede jordvolde med kampestenssat yderside.

Indgange. Kirkegårdens nuværende køreport findes i vestmuren på overgangen til udvidelsen. Den består af en port og to fodgængerlåger af rødmaledet trætræmmen, hængt på murede piller med en lille, omløbende gesims under tegltækt spærttag. En anden køreport med kun een låge (i syd) findes helt mod nord i vestmuren, hvor denne hegner den omtalte udvidelse efter kirkeladens nedrivning. Portalen, der på grund af sin beliggenhed i forhold til landsbyen må anses som hovedindgang, er muligvis identisk med den, der 1834¹⁴ blev så stærkt beskadiget ved vejarbejder, at den ønskedes fornyet; det er formentlig et resultat af disse vejarbejder, at kørerampen er blevet erstattet med adskillige trappetrin. Herudover findes der to adgange til kirkegården, begge i nord, ud for præstegårdens område. Den vestre, som sidder lige for våbenhuset, er ældst, den østre er lavet i forbindelse med den mur, der afløste præstegårdens stuehus efter 1847¹⁵. En låge i syd er nævnt 1699¹⁰ og 1737¹⁶.

Langs kirkebygningens fod findes et brolagt fortov, og på kirkegården tre bygninger: et ligkapel mod kirkegårdsmuren øst for sakristiet, formentlig fra slutningen af 1800'erne, eet redskabshus på udvidelsen i nordvest og et andet på udvidelsen i sydøst, de to første grundmurede, det sidste af træ.

†*Kirkeriste* har antagelig været til stede i alle indgange; 1699¹⁰ ønskede man en rist i den nordre låge »for svin at hindre i deres indgang«, og 1737¹⁶ blev denne rist repareret tillige med den søndre og den vestre.

En †*kirkelade* antages som allerede nævnt at have ligget ved kirkegårdens nordvestre hjørne, hvor landsbykortet fra 1787 angiver en bygning med længderetning i nord—syd; bygningen, som må være blevet nedrevet senest i 1800'ernes første del (sml. kirkegårdens nordvestre indgang), blev 1716—17¹⁶ repareret på tømmer og tag. Et par år senere stod den øde, og provst Wichman Hasebart tilbød, at hvis kirken bekostede istandsættelse af mur og tag, ville

Fig. 6. Tikøb. Sydportal (p. 686).

C. G. Schultz 1942

han indrette den med skillerum til bolig for en lille familie imod, sammen med sin hustru, at få den i fæste. Da kirken 1757 overdroges ejeren af Kronborg geværfabrik¹ fulgte laden med (p. 679), og i den følgende ejers tid nævnes den stadig som beboet¹⁷.

En *†kilde* (ikke overleveret som helligkilde) nævnes 1772¹⁷; i en omtrent samtidig beskrivelse over »Tikiöb Sogn« fortælles, at den springer fra kirkebakken med dejligt og sundt vand.

Kirken består af tre afsnit fra tiden o. 1175—1250, skib, kor og våbenhus foran skibets norddør (opført i nævnte rækkefølge), samt to senmiddelalderlige tilbygninger, tårn i vest og sakristi på korets nordside, det sidste dateret ved indskrift til 1517. Orienteringen har lille afvigelse til nord.

† *Træ(?)kirke*. Ældst i den nustående bygning er som nævnt skibet, og det må derfor regnes for sikkert, at der på det lidt yngre kors plads har ligget en bygning, enten et korparti, et skib eller et lille, selvstændigt kapel, der en periode har fungeret sammen med det nuværende skib. Det er nok tvivlsomt, om man med C. M. Smidt¹⁸ tør tage den p. 686 omtalte korskrankemurs åbninger som et indicium for, at den forsvundne bygning har været en trækirke af type som Maria minor i Lund. Ved en nødudgravning i skibet 1957 blev der afdækket nogle få stolpehuller, hvoraf et par muligvis kan være ældre end den nuværende bygning; men på det foreliggende grundlag er det ikke forsvarligt at betragte disse huller som spor efter en kirkebygning, selv om en sådan meget vel kan have strakt sig ind under skibet.

Skibet, materiale og teknik. Over et fundament, der består af eet eneste lag hovedstore kampesten lagt på ren bund, er murværket udført som fuld mur i ret jævnt *munkeskifte*, hvor der dog kan optræde både løbere og bindere i overtal. Stenstørrelsen i façademur svinger omkring 27,5—28 × 12 × 7,5—8 cm (10 skifter = 92—93 cm); det skal nævnes, at der i lisenerne optræder en sten på 21—22 cm, men uden udhugning kan man ikke afgøre, om der er tale om en afkortet løber eller en sten, som er brændt i denne længde. Enkelte løbere og næsten alle kopper er *mørkbrændte*, men da forbandtet ikke er helt regelmæssigt, er der heller ikke tale om noget egentligt mønstermurværk. *Riffelhuggede* sten er benyttet til alle lisener, åbninger, buefriser og gesimser, og i syddørens stik er endvidere anvendt *formpressede* prydsten (p. 686). Bygningen har fra opførelsen stået i blank mur, og det må fremhæves, at bunden i buefrisen aldrig har været pudset, således som det er almindeligst i de ældste teglstenskirker. Herved ligner Tikøb skib landsbykirken i Uvelse (Lyng-Frederiksborg hrd.) og købstadskirkerne Helsingør (p. 58), Søborg (Holbo hrd.) og Nykøbing (Holbæk amt), med hvilke det har mange andre berøringspunkter. Heller ikke buestikkernes undersider og dørenes tympanonfelter bærer oprindelige pudsrester; arbejdet med stenenes behugning og formuring er overalt udført meget omhyggeligt, således at man ikke har haft brug for et dækkende pudslag. Kun eet enkelt sted, på undersiden af norddørens bue lige over vederlaget, fandtes et tyndt, jævnt pudslag, men fugerne er trykket ind i det, og derpå er det rødkalket og afstreges med hvidt. Endvidere er der hvidtning på hveranden sten i norddørens omløbende rundstav; begge disse forhold bekræfter tilfulde, at skibet oprindeligt har stået i blank mur (sml. koret p. 688).

Skibets teglstenssokkel er ommuret i syd og i hvert fald for de øvre skifters

Fig. 7. Tikøb. Sydportalens øvre parti (p. 686).

C. G. Schultz 1942

vedkommende ødelagt i nord ved en ommuring (krydsskifte) i forrige århundrede, men i våbenhuset ses, at den har været profileret som korets østre (hulkel over kvartrundt led, adskilt af glat skifte) og som de tre nævnte købstadkirker; i disse finder man også nøje paralleller til lisener, buefriser udkragende savskifter og til den to skifter høje karnisformede gesims (hulkel over kvartrundt led, fig. 9). Lisenerne i Tikøb er dog ufalsede og griber ikke omkring hjørnerne som på koret og f. eks. i Søborg. Kun hulskiftet i gesimsen er ført hen over lisenerne, mens de to andre er bindige med lisénfladerne. Dette forhold kan tyde på, at kun det underste sokkelskifte var forkrøbbet omkring lisenerne, men spørgsmålet kan ikke besvares sikkert uden udgravning.

Vinduer og døre. Hver langmur har haft tre højtsiddende vinduer og en dør mellem de to vestre. Bevaret er de to vestre vinduer i nord og begge døre, den nordre dog noget forhugget i lysningen 1897¹² og yderligere beskadiget ved dens fritlægning 1942. De slanke vinduer har udvendig et halvtens stik med prydske af krumhugne løbere. Det vestligste vindue er genåbnet 1942 og forsynet med blyindfattede ruder svarende til de langt ældre i midtvinduet, der måske aldrig har været tilmuret. Begge har nu pudset og hvidtet smig.

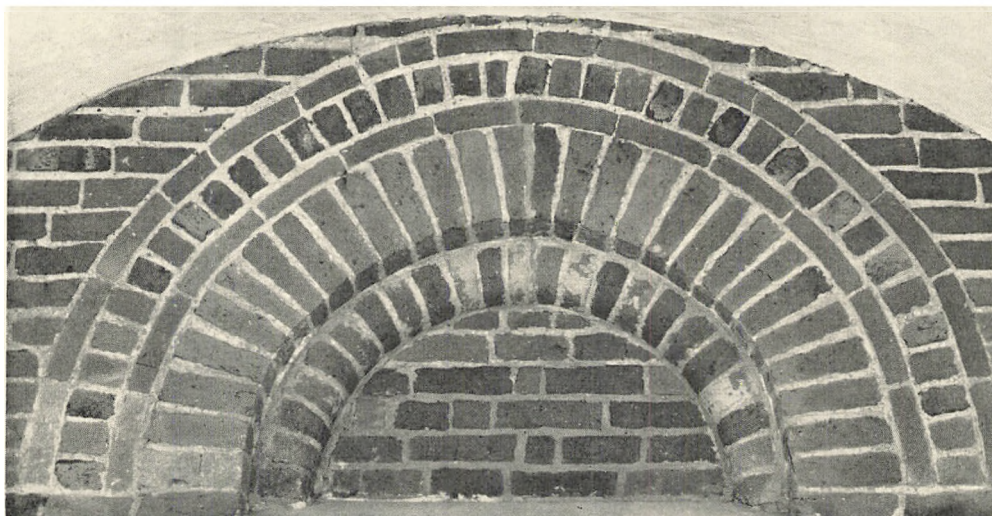

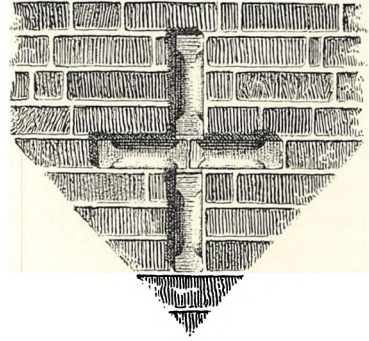
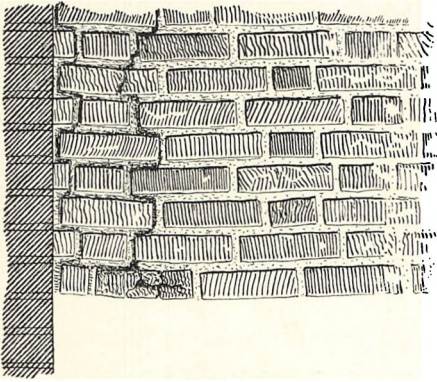
Fig. 8. Tikøb. Nordportalens øvre parti (p. 686).

L. L. 1955

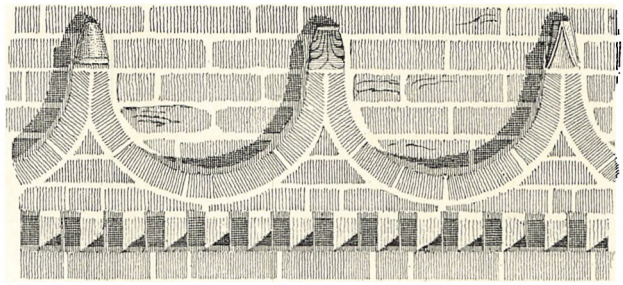
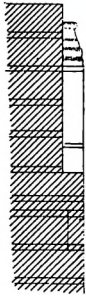
På følgende side: Fig. 9—13. Tikøb. Gesimsfriser og andre murværksdetaljer. 1:20. — 9. På skibet (p. 685). 10. På korets flankemure (p. 689). 11. På korets østgavl (p. 689). Efter O. V. Koch 1892 (jfr. fig. 3—5). 12. Korsdekoration i korgavlen (p. 689). 13. Fortanding mellem kor og skib (p. 688). Efter C. M. Smidt 1936.

Dørene har en usædvanlig udformning (fig. 6—8); de er ikke blot meget høje og slanke, men også forsynet med profilerede karme og rigt sammensatte, rundbuede stik om murede tympanonfelter, hvoraf i hvert fald syddørens hviler på et vandret stik af skråtstillede sten (fig. 7). Karmprofilen har et lille rundhjørne på overgangen fra façademuren og derpå et større, kvartrunt led og endelig selve det retkantede døranslag. I vederlagshøjde for dørens stik er det kvartrunde led, som løber videre op omkring tympanonfeltet, forsynet med et hulkantet kragbånd. Dørbuen er sammensat af et helstensstik og to løberskifter, der i nord adskilles af et kopskifte (vekslende sort- og rødbrændte sten), i syd af et skifte med kvadratiske sten, hvis endeflader prydes af frem-springende ruder med lige eller hulede sider¹⁹. Det er påfaldende, at tympanonfelternes bærende stik ligger under bueslagenes vederlagshøjde. Også indvendig er dørene rundbuede og forsynet med spejl i een stens dybde; kun syddøren synes helt uforandret.

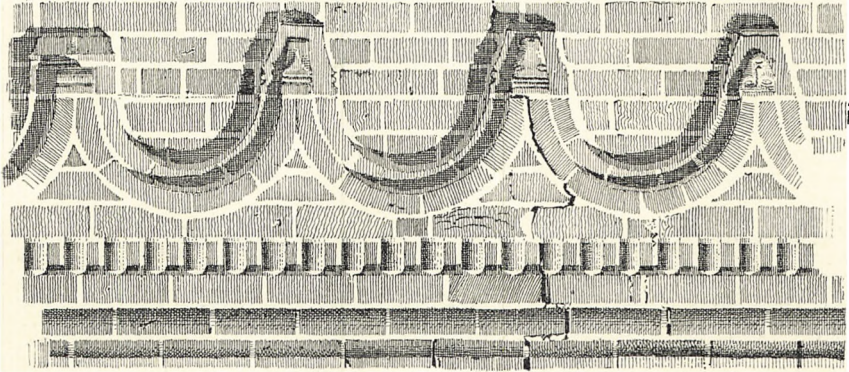
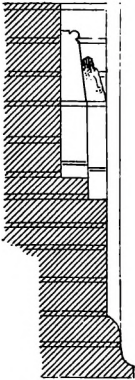
Korbue og korbueskranke. Korbuen udmærker sig ikke blot ved sin størrelse og profilering, men også ved, at den fra begyndelsen har været forsynet med en muret skranke²⁰, der har hævet sig indtil et par skifter under dens hulkant-profilerede kragbånd (fig. 19). I skrankemuren har der mod syd og nord været en smal åbning for passage til koret (fig. 18). Disse åbninger har været falset

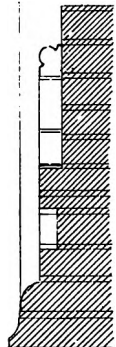
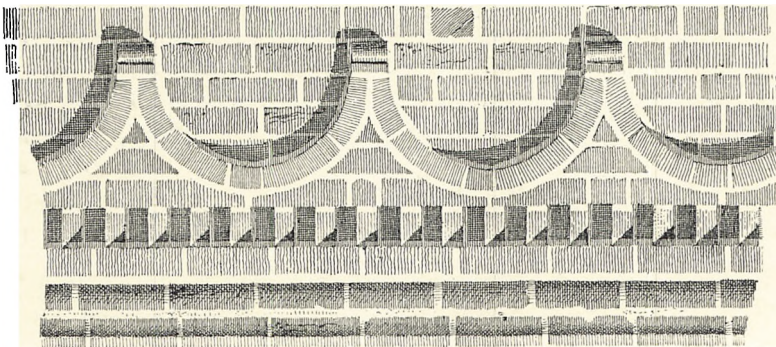
12

11

10

9

Fig. 14—15. Tikøb. Korets gesimsfrise. Konsoller (p. 689).

Poul Nørlund 1922

mod øst og vest, og på sidstnævnte side har der i falsen været en kvartrundstav, der både som sokkel og (13 skifter højere oppe) som kapitæl har haft et hul-kantet profil. Rester af disse to åbninger ses endnu i korbuens dybe vestre false¹. Mellem disse to åbninger har der antagelig været en pille²¹, foran hvilken skibets alter (oftest viet det Hellige Kors) har stået. Der kendes kun få parallel-ler til denne skrankemur, men een af dem findes i Uggeløse²². Korbuen er i en afstand af ca. 60 cm flankeret af rundbuede *sidealternicher*, som er til-muret ved skibets overhvælvning. Skibet har oprindeligt haft *bjælkeloft* med brædder på undersiden; et bjælkeaftryk mod vestmuren viser, at bjælkerne har ligget oven på murkronen. Fra et par skifter over bjælkeaftrykket er den vestre taggavl ommuret ved tårnets opførelse og tillige øget med en halv sten på vestsiden. Den østre gavl synes velbevaret, og under opførelsen blev den forsynet med stående fortandinger til korpartiet samt en rundbuet åbning til korets tagrum.

Koret kan ikke være ret meget yngre end skibet; dets opførelse er antagelig begyndt ved den søndre fortanding på skibets østgavl (fig. 13). Her synes sten-størrelsen at være lidt mindre end i resten, og ydermere synes de to vestligste konsoller i buefrisen at være mere i slægt med skibets end med korets. Disse sidste udmærker sig ved at være formet i een klods og modelleret i den fugtige ler. Stenstørrelsen i den overvejende del af koret ligger omkring 28—29 × 12—13 × 7,5—8,5 cm, hvilket vil sige lidt over skibets, men i tilhugning og formur-ing spores ingen forskel. Den profilerede sokkel i øst (sml. p. 765, fig. 7) har enten

Fig. 16—17. Tikøb. Korets gesimsfrise. Konsoller (p. 689).

Poul Nørlund 1922

været bindig med lisenerne eller svagt forsænket i forhold til dem ligesom den buefrise (fig. 11), der markerer tagfoden. På langmurene synes soklen derimod at have været forkrøbbet omkring lisenerne, hvis man tør stole på de nuværende forhold ved den sydvestre. Buefriserne (fig. 7) er falsat som på den af Absalon 1191 indviede Gumløse kirke i Skåne. Svarende hertil har de store konsoller et fremspringende parti, formet som menneske- eller dyrehoveder eller som kapitæler, hvoraf nogle med blade (fig. 14—17). Dette parti går igen som konsol under gavlens buefrise. Over buerne følger i øst et savskifte, i nord og syd et skifte muret af tilhuggede profilsten, der fremtræder som en række små rundstave (fig. 10). Både dette skifte og begge de udkragende gesimsskifter løber — i modsætning til forholdene på skibet — hen over lisenerne. På gavlen fortsætter lisenerne op over buefrisen til skæring med taglinierne, som endnu markeres af et udkragende, kvartrundt led, der er muret af løbere. Den i øvrigt glatte trekantgavl har en smal, høj lysglug kronet af et næsten lige-armet kors (fig. 12); det er dannet af fire små udkragende dværgsøjler, som svarer ret nøje til nogle, der er anvendt i Sorø, Ringsted og Bergen på Rygen¹⁸.

Vinduer og dør. Korets nordvindue er udført i samme teknik som skibets; dets veludførte øvre del er synlig fra sakristiets loft, og her kan man også fastslå, at korets murværk ikke på noget sted har båret puds eller hvidtning før sakristiets opførelse 1517. Korets sydvindue er forsvundet til fordel for et større, og et ganske smalt vindue, som spores øst for det nuværende, kan ikke være oprindeligt (det er muligvis identisk med det 1741¹⁶ tilmurede vindue over degnestolen i koret). Gavlens tregruppe af næsten ens høje vinduer

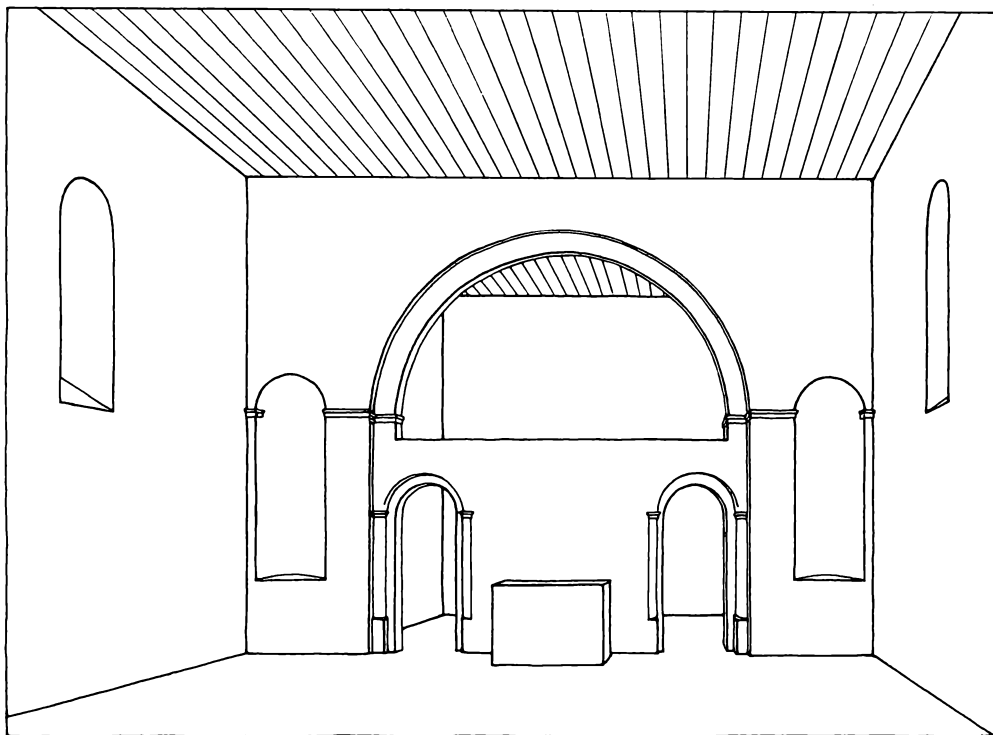

Fig. 18. Tikøb. †Korbueskranke. Rekonstruktionsforslag (p. 686) ved El. M. 1967. Tegnet af Thora Fisker.

har halvstens stik, hvilket kan skyldes, at vinduerne kun er skilt af en pille, der i façaden fremtræder med halvstens bredde²³; indvendig måler vinduerne 180, 187 og 180 cm i højden, 60, 67 og 62 cm i bredden.

Over korets dør til sakristiet, som i sin nuværende udformning vel er samtidig med dette, ses et rundbuet helstens stik, der synes muret af kilehugne sten som ved skibets døre; de tilhørende karme spores nogle centimeter øst for de nuværende. Dørens udvendige bredde er ca. 125 cm, dens højde over korets sokkel ca. 255 cm, hvilket viser, at døren er næsten lige så slank i proportionerne som skibets. Det er sandsynligt, at døren er oprindelig, og den har da formentlig først og fremmest tjent som adgang til koret, mens dette stod under opførelse.

Det indre af koret, der har stået i forbindelse med skibet gennem den p. 686 omtalte korskrankes døre, har tilsyneladende ikke været pudset eller hvidtet, før der blev indbygget hvælv.

Våbenhuset, der som nævnt er det yngste afsnit i den romanske kirke, må være placeret foran norddøren, fordi præstegård og by ligger nord og nordvest for kirken. Bygningen, som nu står uden sokkel, er af munkesten i fuld mur. Begge flankemure med deres rundbuede, smigede vinduer og kraftige, kvart-

L. L. 1955

Fig. 19. Tikøb. Indre, set mod vest. Ved korbuen, til venstre i forgrunden, ses rester af den murede korsranke, jfr. fig. 18.

runde gesims er oprindelige; det er dog ikke muligt at afgøre, om de to små piller op mod kirken indeholder lisénrester, der kan høre sammen med gesimsen. Hvis det er tilfældet, må også nordhjørnerne have været udstyret med lisener, som kan være forsvundet ved en ommuring af gavlen med dens senmiddelalderlige, fladbuede og falsede dør. Det nuværende, opskalkede tag (sml. nedenfor) har medført en forhøjelse af gesimsen, der muligvis oprindelig kun har bestået af det profilerede led og et enkelt skifte derover. Gavlens taglinier kan have været markeret med et udkragende skifte svarende til korgavlens og til våbenhusgavlen på nabokirken Asminderød. Et hvælvet loft, der 1942 afløste et bjælkeloft, blev indbygget af hensyn til portalens fritlægning (sml. p. 685); det fjernede bjælkeloft, der antagelig stammede fra 1804—05¹³, og hørte sammen med det opskalkede tag, har tilsyneladende ligget højere end bygningens ældste loft.

1671—72²⁴ stod »vestre part og side« af bygningen for fald, og den afstivedes med to piller, som senere er fjernet. 1722¹⁶ blev der udvendig på våbenhusets mur opsat knægte til ligbårene og et skur rejst over dem. Muligvis havde de indtil da stået i våbenhuset, hvor der samme år opsattes en 20 alen lang bæk

(langs flankemurene) med udskåret brædt foran og indsvejfede fødder. 1842²⁵ omtales et murstensgulv, 1866 et med brædder udskilt materialhus.

Hvælv. Korets ene og skibets tre krydshvælv, af hvilke det vestligste fag af hensyn til dørene er betydelig bredere end de to andre, hviler alle på falsede vægpiller med et tre skifter højt kragbånd (hulkant over rundstav, adskilt af glat skifte) helstens skjold- og gjordbuer samt halvstensribber; de sidste har retkantet tværsnit undtagen i skibets midtfag, hvor den store nedre del af alle ribber har skarprygget profil. I koret har de vestre hvælvpiller rester af en skråkantsokkel, og de ret flade kappers fødselslinie markeres af en rundstav, hvilket formentlig henfører denne hvælving til 1300-tallet, mens skibets tre hvælv med de stærkt puklede kapper og lette helstens overribber snarest tilhører 1400'rne; sandsynligvis er skibets hvælv ældre end tårnet eller planlagt sammen med dette.

Murene blev ikke forhøjet ved hvælvslagningen, men der blev opsat nyt tagværk og gavlene fik kamtakker.

Tårnet er formentlig yngre end 1400-tallets midte. Det har kampestenssyld med nogenlunde vandret overside og er i øvrigt af munkesten i munkeskifte. På de tre frie mure ses omtrent i øjenhøjde et omløbende skifte af kantrejste sten, der bærer spor af *glasur*, og man kan i buestik og falgesims ane en vekslen mellem mørke glaserede og røde sten, men derudover skiller materialet sig ikke ved første øjekast fra det, der er anvendt i talrige andre senmiddelalderlige tårne; men ser man murene i strejflys, afsløres det, at næsten hver eneste binder har rester af glasur. På grund af de enkelte stens uregelmæssigheder, der bevirker, at kun en del fanger lyset på samme tid, og nogen uregelmæssighed i forbandtet fremtræder de glaserede sten ikke i noget fast mønster. Kun hvor stenene indgår i stik og smalle piller (f.eks. mellem gavlenes højblændinger), kommer en regelmæssig vekslen mellem de glaserede og uglaserede frem²⁶.

Tårnrummet står i forbindelse med skibet gennem en stor, spidsbuet arkade, der over vederlagshøjde har falset tværsnit (sml. Hersted-Øster, DK. Kbh. Amt p. 479 f.). I de frie vægge er der spidsbuede blændinger, som i vest og syd omslutter spidsbuede, falsede vinduer; ved begge vinduer er den yderste fals ført et stykke tilvejs og afsluttet med en tvillingspidsbue på konsol over det pudsede og hvidtede spejl. Vægblændingen i nord er omdannet til skab. Rummet dækkes af en krydshvælving. Adgangen til tårnets øvre etager er gennem en højresnoet trappe i nord; den har ingen egentlig spindel, men i stedet er hvert trin mod centrum afsluttet med afrundede sten. Under- og overdør er fladbuede, skakten bindermuret og loftet dannet af fladbuede binderstik.

Mellemstokværket har til de tre sider brede, fladbuede og falsede spareblændinger, hvis bund brydes af små, fladbuede lysåbninger (den vestre delvis

L. L. 1955

Fig. 20. Tikøb. Sakristiet. Detalje af kridtstensbåndet med stiftelsesindskrift 1517 (p. 693).

dækket af en urskive). Mod øst, hvor skibets gavl er ommuret og forstærket ved tårnets opførelse, er der en med tårnet samtidig dør til skibets loft (hvori en dørføj med monogram C. 6 og årstallet 1736). Klokkestokværket har til hvert verdenshjørne to spidsbuede, faldede glamhuller, der sidder tæt sammen; 1727¹⁶ var pillen mellem det ene par fjernet, så en ny klokke kunne tages ind. De øst-vestvendte gavle har hver ni højblændinger og et tilsvarende antal kamtakker; blændingerne har tvillingdelt afslutning (aftrapning eller spærstik) over kort hængestav, og to i hver gavl brydes af en lysglug.

Udvendig på tårnet ses jernankre, der formentlig hører sammen med de 1763¹⁷ indlagte bjælker og andet tømmer.

Sakristiet fra 1517 (sml. indskrifter) hviler på en kraftig syld af større og mindre, rejste kampesten og er indtil murkronen båndmuret med munkesten og kridt. Taggavlen er helt af tegl og prydet med brede, spidsbuede blændinger, der er stavværksagtigt delt med spærstik på hængestave og kronet af cirkelblændinger. Flankemurene har gesims af udkragende savskifte under to retkantede falsled. I nord og øst er der et fladbuget, (indtil 1942) falset vindue under spidsbuet spejl, og i vest en senere dør, hvis nærmest kurvehanksformede stik tyder på tiden o. 1700; en dør omtales 1743²⁷. Rummet dækkes af en krydshvælving med vederlag i murene, også mod syd, hvor det må være hugget ind i korets murværk. Tre træankre, to i øst—vest og eet i nord—syd, med tilhørende ydre jernankre er formentlig indlagt 1743¹⁶, da der tales om tilmuring af nogle huller i hvælvingen. Fra sakristi til kor fører en fladbuget, på nordsiden falset døråbning med gammel dørføj; åbningen har ødelagt en formentlig oprindelig kordør (p. 690).

Indskrifter. I sakristigavlens tredieøverste kridtstensskifte er der mellem nordøsthjørnet og vinduet indhugget et bånd med sirlige reliefminuskler: anno domini mdxvii (d.e. 1517). Indskriftens præcise og smukke udførelse (fig. 20) taler for, at det er en stiftelsesindskrift. Anderledes forholder det sig med de talrige initialer, årstal og andre tegn, som fortrinsvis træffes i det kridtstensbånd, der sidder i eller lidt under øjenhøjde; de er her som andre steder, hvor

Victor Hermansen 1926

Fig. 21. Tikob. Indre, set mod øst, før pulpituret fjernedes 1942.

kridt- eller kalksten er anvendt som byggeemne, kradset ind i årenes løb; det yngste er fra 1900'rne²⁸.

Tagværker. Skibets ældste tagværk har hvilet på murkronen (sml. bjælkeaftryk p. 688), og det samme har formentlig været tilfældet med korets. De nuværende tagværker over disse afsnit er af eg og samtidige med hvælvslagningen. Korets er ret velbevaret, med to murremme og en ekstra rem langs murenes inderside, hvori spærfødderne er indtappet; det er forsynet med langstol og har skrå stivere mellem hanebånd og spær. Skibets blev fornyet i fyr 1754¹⁶ af Jens Christensen i Farum for 98 rdl., men det har bevaret sin middelalderlige form og adskilligt gammelt egetømmer. De tre tilbygninger har alle nyere fyrre-tagværker, måske fra 1700'rne (sml. reparationer under tårn og sakristi). I sakristigavlen ses aftryk efter dettes ældste tagværk, dels af bindbjælke og hanebånd, dels af den nordre kongestolpe og den gennemstukne tap fra det øvre bånd i langstolen.

Våbenhuset står hvidkalket, resten af bygningen i blank mur med hvidtede detaljer (blændinger, glamhuls- og vinduesfalsse etc.); ødelagte dele af frisen blev retableret af M. Clemmensen 1922 f.. Tårnet er tækket med bly, resten

Fig. 22. Tikøb. Indre, set mod øst. Efter restaureringen.

L. L. 1955

med blåglaserede vingesten. Hvidkalket indre; gulve af røde mursten har ved en istandsættelse 1942 (H. Lønborg Jensen) afløst korets lerfliser og skibets gule sten (omtalt henholdsvis 1842²⁵ og 1803¹³); under stolene trægulv. Koret er hævet to trin over skibets gulv.

Glasmalerier. Ved undersøgelsen 1957 blev der fundet nogle stykker klart, grønligt rudeglas²⁹, hvoraf et med grålig smalte, samt et stykke blå og to stykker rødgult, det ene med firkløvermotiv i gråsort smalte.

Vindfløje. 1) Over tårnets vestgavl findes en fløj med udstanset pil i fanen. 2) 1763, fane af rødmalet kobber, 65 cm lang, 33,5 høj, med udstanset skrivekrift: A.H. over årstallet; i tårnets mellemstokværk. †Vindfløje. 1713¹⁶ anskaffedes en ny vindfløj til afløsning af den gamle.

Kalkmalerier. Ved en undersøgelse 1905 blev der i tårnet og på kirkens hvælv iagttaget spor efter kalkmalerier fra forskellig tid, alle malet på hvidtekalk, løstsiddende og af en så ringe kvalitet, at de ikke fandtes værdige til afdækning. 1) Ældst og formentlig fra 1400'rne var en dekoration af skibets hvælvbuer i kvader- og sparrelignende mønster med zinnoberrødt, hvidt og gråt; hvælvkapperne synes kun at have været dekoreret i sviklerne, hvor der omkring ventilhullerne iagttoges masker af mere barnlig end karrikerende streg.

2) I og omkring tårnets sydvindue fandtes en dekoration med akantusranker i rødt, gult og sort, der ligesom en tæppe- og paneldekoration østligt på skibets nordvæg vurderedes til 1600'rne. 3) 1732, da buer og »reiferne« (ribberne) males grå med hvid afpensling og 4) 1748, da de marmoreredes med brunrødt¹⁶.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens fornemste inventarstykke er den romanske døbefont fra o. 1200, af skånsk sandsten og med så mange oprindelige farvespor bevaret på kumme og fod: sort, rød, gul, blå og (nu) brun okker, at farvefordelingen kan fastslås. Fra gotisk tid hidrører krucifiksfiguren, der oprindeligt har hængt over korbuen. 1500-årene er repræsenteret af det sydtyske dåbsfad (o. 1575), prædikestolen (malet 1583) og en pengetavle fra 1596, mens 1600'rne tegner sig for en klokke (1618), en alterkalk (1654), en splittet fontehimmel fra 1600—50, fire figurer, muligvis fra et jævngammelt korgitter, alterstagerne, af hvilke de yngste er fra 1681, altersranken af jern (1699) samt en ikke nøjere daterbar dørføj (1600'rne?) mellem kor og sakristi. Fra 1600'rne hidrører også en del af det sammenstykkede pulpitur, hvis øvrige part er fra 1700'rne. Fra dette sidste århundrede stammer endvidere et epitaf (1721), altertavlen (1723, med maleri fra 1720), den anden klokke (1726), et kirkeskib samt en pengelavle fra 1758. Fra 1800'rne er syv salmenummertavler og et kirkeskib. Hertil kommer otte gravsten, der strækker sig fra begyndelsen af 1600'rne (en enkelt udslidt fra 1300'rne) til o. 1750.

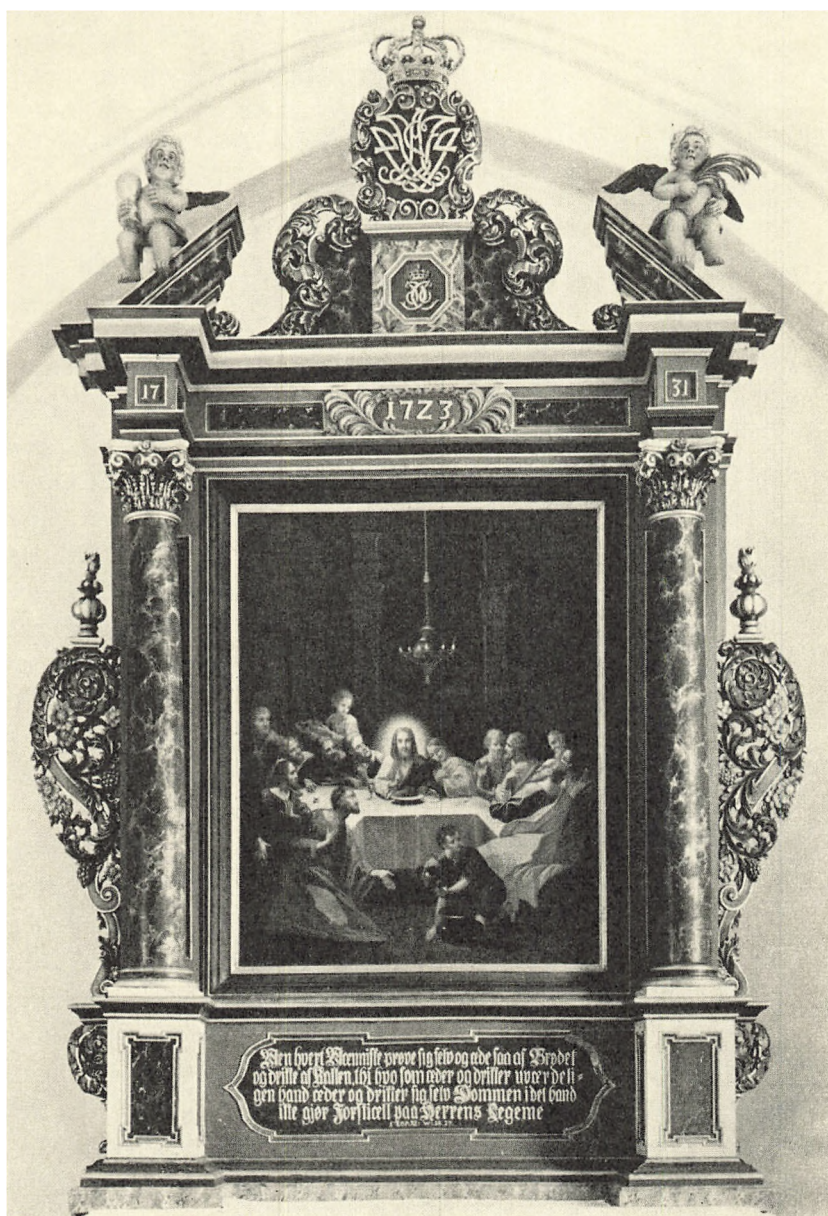
Alterbordet er romansk, samtidigt med koret, muret af munkesten i uregelmæssigt munkeskifte med glat fuge og riflede sten i hjørnerne; de øverste skifter borte. Bordet står godt 1 m fra korets østvæg og er, såvidt det kan måles for det moderne alterpanel, 110 cm højt, 203 langt og 128 bredt.

†*Sidealter*, se p. 688.

†*Alterbordsforside.* I en indberetning fra begyndelsen af 1740'rne²⁷ hedder det: På alteret findes på det underste brædt (dvs. alterbordsforsiden) en gammel malning, hvor et fruentimmer står afmalet med et barn i den højre hånd, et andet barn ved den venstre side af hende, stående med en krone på hovedet. Ved begge sider er afmalet to ærkebiskopper. Den ene ved den højre side i en affarvet dragt, med en bog i den ene hånd og ærkebiskops stav i den anden hånd. Oven over står malet med store, gamle latinske bogstaver: Ora pro nobis sancta Anna. — Af dette synes at fremgå, at der er tale om en sen-gotisk, malet alterbordsforside med Anna selvtredie flankeret af to bisper.

Alterklæde, nyere, af rødt fløj med guldgalon. 1724 bekostedes et †*alterklæde* af karmoisinrødt »kamelhårsply« kantet af en sølvgalon og med broderi af det kongelige navn med krone og årstal. Et tilsvarende anskaffedes 1747¹⁶; formodentlig har det vel kun været stoffet, som er blevet udskiftet.

Altertavle (fig. 23), med reliefskåret årstal 1723 og ifølge kontrakt af 9. marts dette år udført af Helsingørsnedkerne Bendix Andersen og Hendrik Jørgensen af tørt og rent egetømmer og ditto planker, med beklædning bagpå

L. L. 1955

Fig. 23. Tikob. Altartavle, udført 1723 af Bendix Andersen og Hendrik Jørgensen, med maleri 1720 af Anders Michelson Weyer (p. 696, 698).

fra øverst til nederst af to tommers Danziger fyrreplanker samt billedhugger- og drejerarbejde, alt efter den givne tegning; snedkerne fik 90 rdl. heri medregnet nedtagning af den »gamle forældede« altartavle (jfr. *altartavle nedenfor)

L. L. 1955

Fig. 24. Tikøb. Alterstige 1681 af Matthis Hecht for skræderlavet i Helsingør (p. 699).

og indsætning af det 1720¹⁶ bekostede skilderi. Storfeltet flankeres af frie korintiske søjler, lavtsiddende storvinger med fyldigt skårne blomster og drueklaser i bladværk. Over gesimsen med årstallet en brudt trekantgavl, hvorpå to jævnt skårne englebørn med kalk og palmegren. Topstykket, hvis plint flankeres af vinger, er en kronet kartouche med Frederik IV.s spejlmonogram.

Maleriet i storfeltet er en kopi efter Hendrick Krocks nadver (malet 1711 til Frederiksberg slotskirke) udført af Anders Michelsøn Weyer, »skildrer« i København, »til en ny altertavle« og, som nævnt, anskaffet 1720, for 65 rdl. Billedet, der rensedes og ferniseredes 1928³⁰, er malet på lærred og måler 152 × 124 cm. Først 1731 blev tavlen stafferet »med ægte guld og sølv samt smukke, fine farver« af Lars Rosenberg, Helsingør, for 25 rdl.¹⁶. Rosenbergs staffing er endnu bevaret (med opmaling fra 1868)³¹, markeret ved årstallet i frise fremspringene og Christian VI.s spejlmonogram i topstykkets postament. Gesims og søjler har marmorering i sort og brunt, akantusløvet

er grønt, volutbåndene er røde med forgyldte kanter; forgyldt er ligeledes monogrammer og årstal samt kapitælerne. I postamentfeltet gylden fraktur på sort: »Men hvert Menniske prøve sig selv« etc. 1. Cor. 11, 28—29³². — 1728 eller kort før kopieredes altertavlen af Hendrik Jørgensen (jfr. ovenfor) til Esbønderup og Nødebo kirker (Holbo hrd.)³³.

**Altertavle*. Den tidligere altertavle³⁴ afhændedes til Gilleleje (Holbo hrd.).

Altersølv. *Kalk* (fig. 25), anskaffet 1654 og næppe meget ældre; en enklere udgave af samme mesters kalk fra 1641 i Helsingør S. Marie kirke (p. 375f.) og som den med helt renæssanceagtig fod. På en af fodtungerne graveret Frederik III.s kronede navnetræk og 1654, på den modstående tunge en påloddet, støbt oval med den Korsfæstede mellem Maria og Johannes. På fodpladens overside

L. L. 1955

L. L. 1955

Fig. 25—26. Tikøb. 25. Alterkalk anskaffet 1654 (p. 698). 26. Sygekalk (p. 699).

mestermærke I O i ovalfelt (til årstallet er der ikke blevet plads) for Jacob Otter, Helsingør (Bøje 1662). Kalken, der måler 21 cm, er forgyldt, og som sådan omtales den også i inventariet 1662—63²⁴. *Disk* 1817, med perlerand. Under bunden ulæseligt mestermærke, Københavns tre tårne med [18]17, gardeinmærke F (Frederik Fabricius) og månedsmærke (krebsen). *Oblatæske* 1935, med Københavns mærke og K C H. *Vinkande* 1928 med samme mestermærke. — 1714 købtes en *†vinkande* på 60 lod hos guldsmed Jens Klitgaard, København¹⁶.

Sygekalk (fig. 26) i empire, formodentlig fra 1825—50, med krydsende siksaklinjer på foden og mænderbort på bægeret. Mærket: 700 y(!). 18,2 cm høj.

Alterstager. 1) Bordstager af renæssancetype, fra o. 1650, med sekskantet, karnisformet fod under glat, sekssidet led; herover krave med støbte kerubhoveder, hvorfra det slanke, profilerede skaft rejser sig. 24 cm høje.

2) (Fig. 24) 1681, store, 69 cm høje barokstager, båret af tre liggende løver. Deres oprindelse fremgår af den indpunslede versalindskrift: »Dete er skrder-nis(!) lavs stage i Helsingør, me fecit Matthis Hecht anno 1681«. Jfr. bl. a. stagerne i Asminderød og Grønholt (Lynge-Kronborg hrd.)³⁵.

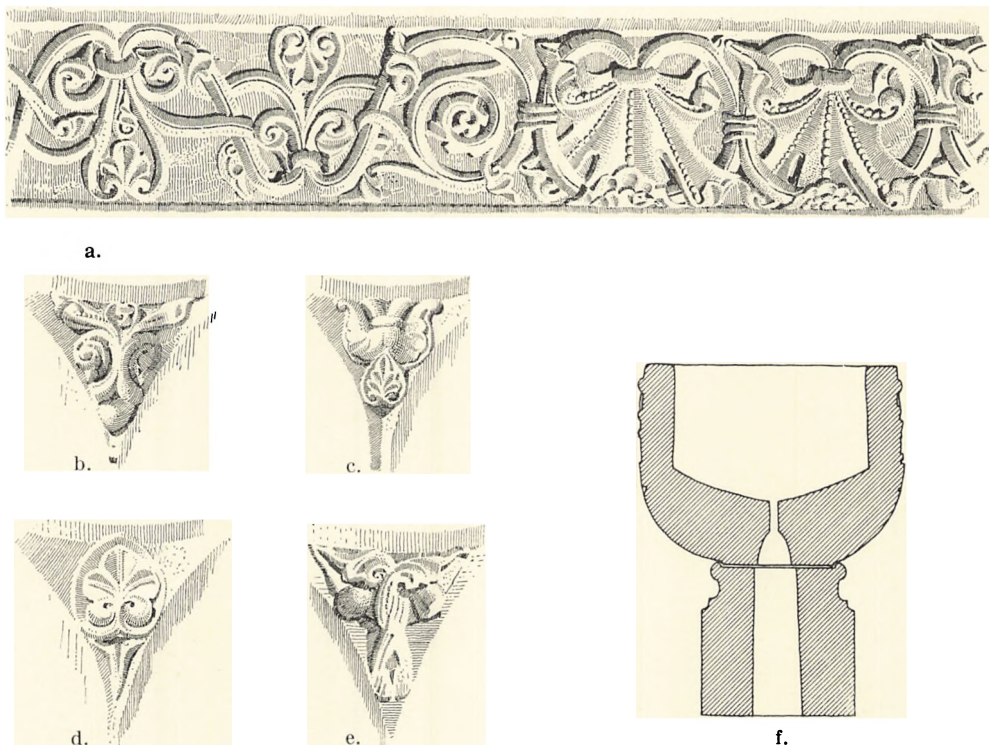

Fig. 27a-f. Tikøb. Døbefont. a-e. Detaljer ved O. V. Koch (jfr. fig. 3—5). a. Parti af kummens frise. b-e. Fodens hjørneornamenter, ca. 1:8. f. Snit. Målt 1967 (p. 702).

Gravstager eller -kandelabre, fra 1800'rne, af træ, drejede, i gotisk stil med fem profilringe om cylinderskafte og 2×2 lysearme. Forgyldte, 188 cm høje. Bag alteret.

**Røgelsekar*. Nederste del af et middelalderligt røgelsekar, af enkel form, fandtes ved tørvegravning på Kvistgård i sognet og indsendtes 1835 til Nationalmuseets 2. afdeling (nr. 3439).

**Alterskammel(?)*. 1691, af fyr, lidt polstret og læderbetrukket; på forsiden med små messingsøm: »16 L S S S 91«. I Nationalmuseets 3. afdeling³⁶. »Måligvis oprindelig fra Tikøb kirke eller en anden kirke der i omegnen.«

Alterskranke 1699, af smedet rundjern, med midtprofileret og volutbøjler i fladjern, samt topkugler. Midtfeltet optages af Christian V.s kronede navnetræk indrammet af palmegrene og herunder årstallet. Sortmalet med forgyldte midtled, monogram og topkugler; rigsæblet og stenene på kronen blå, palmegrene grønne. — 7. januar 1699 skrev provst Aagaard, at kirken var den sletteste, hvad »ornamenterne« angik: Alterfoden var af røde muursteene indrettet, »oc falder for baade gamle oc unge meget incommode«; han begærer et jernværk med udstoppet skammel omkring ligesom i Asminderød¹⁰.

L. L. 1955

Fig. 28. Tikøb. Dobefont af skånsk sandsten, ifølge indskriften udført af Alexander (p. 702).

†*Knæfald* i sakristiet. 1844 ønskedes nogle bænke til sakristiet (sml. skriftestol p. 706) i stedet for det nu aldeles uhensigtsmæssige knæfald²⁵.

Døbefont (fig. 27–28), romansk, o. 1200 (jfr. nedenfor), Hör-sandsten fra Skåne, af stor skønhed og med så meget af den oprindelige farvegivning bevaret, at farvernes fordeling kan fastslås. Kummen, 66 cm i tv.m., 37 cm dyb (med afløb) er skæv og temmelig langt fra en regelret halvkugleform, uden at dette dog falder i øjnene. Den midtdeles af et skriftbånd, hvorover et bredt bælte under en rundstav er dekoreret med et bladornament og ranker i detaljeret relief (fig. 27a). Under skriftbåndet er kummen udformet med langstrakte, »hvirv-lende« hul-blade, hvis svungne form i forbindelse med det ret høje relief i rankefeltet bidrager til at skabe det indtryk af let elegance, der adskiller fonten fra alle andre i landet og gør den til en af de mest fremragende blandt de skånske fonte. Indskriften, med fordybede, store bogstaver, en blanding af majuskel- og uncialformer, lyder: »+ in onore: d(omi)ni : nostri : iesv : c(hrist)i : et sc(a)n(cte) : marie : et : omniv(m) : scanctorvm : alexander : me fecit« (»til ære for vor Herre Jesus Kristus og S. Maria og alle helgener. Alexander gjorde mig«); til indskriften kan bemærkes, at 'i' i »omnivm« er indsat som korrekturrettelse, og at 'o' i samme ord er et Q. — Foden er dannet som en glat terningkapitel med vulst og hulstav foroven. Kun på hjørnerne er der reliefornamenter (fig. 27b-e), den ene side er helt glat, de andre glatte, men med en fordybet rammelinje langs kanten. Nu virker denne glatte enkelhed stærkt kontrasterende mod den rigt dekorerede kumme; men oprindelig var der ikke et sådant modsætningsforhold, idet foden havde en malet dekoration.

1967 undersøgtes og rensedes fonten under ledelse af billedhugger Vitus Nielsen. Det konstateredes da, at der var afløbshul gennem fod og kumme (fig. 27f), det første udfyldt med bly. Allerede 1898 var fonten blevet befriet for sekundære oliefarver³⁷ (hvoraf nogle fra 1873, da den efter synets forlangende restaureredes i »samme stil som altertavlen«³¹); tilbage står kun en mørk rød farve på hvert andet af kummens hvirvelblade og en hvid på de mellemfaldende. Nu kunne det fastslås, at også den røde farve var sekundær, og at den dækkede over små, men tydelige levninger af en klar lys, oprindelig zinnoberrød. Samtidig fandtes flere oprindelige farvespor: sort, gul, rød og en nu rødbrun okker, der fordeler sig som følger: på undersiden af kummens flade, cirkulære bund løber et 2,5 cm bredt bælte af mørkebrunt, og denne farve dækker også hele bundfladen samt mellemrummene forneden mellem hvirvelbladene. Disse blade har, som nu, været skiftevis røde (zinnober) og hvide, og i sviklerne mellem bladtoppene er der vekslende brunt og blå. Den blå farve, der nærmest må betegnes som ultramarin, har desuden dækket hele ornamentbæltets bund, mens ranker og blade muligvis har været røde. I alt fald ses hist og her små rester af zinnoberrødt. Skriftbåndet har været sort med bogstaver

i en bleg, gul farve. På den glatte rundstav foroven er alle farver borte ligesom på platten herover. Her ligger derimod en del rust, som (ifølge Vitus Nielsen) er spor efter et jernbånd, der formentlig har haft forbindelse med en flåganordning.

Fodens sider kantes af et ca. 1,5 cm bredt, sort bånd, og muligvis har alle fire sider været sorte med dekoration. Nu ses kun på den ene side rester af en udsmykning med samme blege, gule farve som indskriftens, muligvis en rankedekoration om en palmet. Hjørnernes reliefornamenter har — som kummens — været zinnoberrøde med blå bund. Farvevirkningen må have været særdeles kraftig; både det røde og det blå er stærke farver.

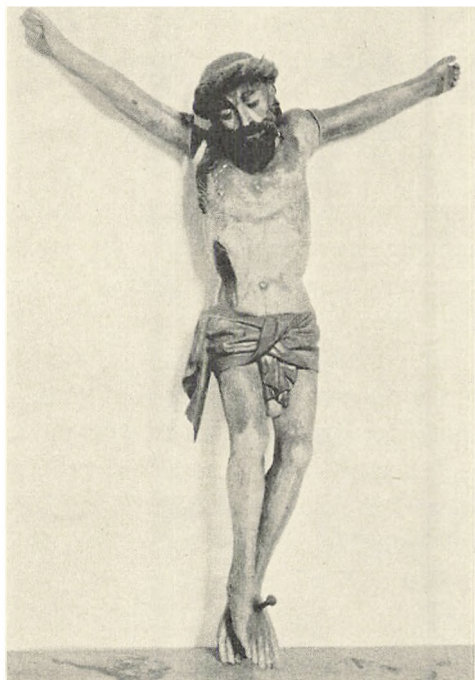
Hvad dateringen af fonten angår, kan henvises til bogstavformerne, hvoraf nogle virker ganske sene, bl. a. A-formerne med den svejdede venstre hovedstav, V'et, der er usymmetrisk med stærkt skrånende venstre stav, den relativt unge, pyntelige form af T samt et enkelt E, en uncialform med lang skrånstreg foroven. Hertil kommer, at de brede blade synes at have deres nærmeste paralleller på det gyldne Sahl-alter (Ginding hrd., Ringkøbing amt)³⁸ fra o. 1200. Direkte paralleller til fonten findes hverken i Skåne eller i England, hvortil man på forkert grundlag har villet henføre fonten³⁹, formentlig fordi man er i det sjældne tilfælde at stå over for et individuelt præget arbejde⁴⁰.

Dåbsfad, o. 1575, sydtysk, med drevet hjort-og-hund-frise på randen og i bunden et cirkelfelt med »bebudelsen« omgivet af spidsovalt slyngbånd med vekslende blomster i ovalerne. Ældre lapning i bunden. 63,8 cm i tvm.

Dåbskande, anskaffet 1863—64, i Bindsbøll-stil, 29 cm høj. Under bunden stemplet »Danmark« i oval, »2019« i rektangel og sammenskrevet H B⁴¹.

Fontehimmel (jfr. fig. 19), fra o. 1625—50, ændret og splittet. På det klokkeformede »låg« over fonten står nu statuetter af de fire evangelister, og under det ses Helligåndsduen med udbredte vinger; den har formentlig oprindelig svævet over gruppen, der viser Johannes døbende Jesus i Jordans flod og et stort træ bag Jesus; vandstrømmen og jordsmonnet er udarbejdet i en træplade, der støttes af et stort englehoved med udbredte vinger. Denne gruppe, som i begyndelsen af 1900'erne lå i tårnrummets skab sammen med de fire figurer, som antages at hidrøre fra et \dagger korgitter, samt det p. 706 omtalte rigsvåben, er nu opsat på skibets nordvæg efter en istandsættelse og opmaling 1924⁴². Himmelen over fonten hænger i en treleddet jernstang med fladjerns ornament; i det nederste og største led indgår tulipaner. Den tarvelige opmaling er formentlig fra restaureringen 1898⁴³. I dåbsscenen har Jesus rød laseret lændeklæde, Johannes rødbrun kappe med gråt slag, englehovedets vinger er gyldne med rødt, alles hår forgyldt.

Korbuekrucifiks (fig. 29), 1475—1500, ca. 160 cm højt, på nyere kors. Figuren hænger ret dybt og usymmetrisk i armene (sml. Melby, Strø hrd. fra o.

N. Termansen 1919

Fig. 29. Tikob. Korbuekrucifiks (p. 703).

1500). Øjnene er halvt lukket, munden åben, skægvæksten kraftig; karakteristisk er den stærkt fremhævede V-formede rynke over næsen. Staffering 1924⁴²; lændeklædet forgyldt, grønt på indersiden. 1747 blev figurens »skærf« malet og ægte forgyldt af Hans Nielsen, Ganløse, og »overskriften« påsat med ægte guld¹⁶. Ifølge en meddelelse 1844 i Nationalmuseet (fra M. R. Schmidt) var den med hvid oliefarve overmalede figur nedtaget, og korset, med evangelistsymboler, lå i et tørvehus på geværfabrikken. Beretningen nævner desuden: »En Ramme af senere forarbejdning som omgav Christus-Figuren, formentlig fra C 2's Tid, hvorpaa er udhugget 4re adelige Vaabener samt Bogstaver f. Eks. A O«⁴⁴. På korets nordvæg.

†*Korgitter*, tidligst omtalt 1747, da snedker Jens Christensen, Farum, forsynede det med nye lister og billedværk

i stedet for det manglende, og Hans Nielsen, Ganløse, malede det: pillerne marmoreredes og »på sine steder« blev det forgyldt ligesom forhen¹⁶. 1841 og det følgende år ønskede man det fjernet; det var sket 1843²⁵. Muligvis har de fire, 48 cm høje træstatuetter (fig. 30) hørt til gitteret: David med harpe og tre profetskikkelser, Esajas med tang, Jeremias med ramme og Eszekiel(?) med skriftrulle. Figurernes minder meget om dåbsgruppen på fontehimmelen og kan være udført af samme billedskærer. Staffering 1924⁴²; forgyldt hår og skæg, gråblå eller grønne kjortler og røde kapper.

Prædikestol (fig. 31a-b), malet 1583 (jfr. nedenfor), fra samme værksted og kun lidt ældre end prædikestolene i Karlebo (1584) og Asminderød kirker (alle tre i Lyng-Kronborg hrd., jfr. også Slangerupstolen 1606). Fælles for de tre stole er ikke blot hele opbygningen og storfelternes bredt udtrukne kartoucher, men enkelthederne er tydeligvis hentet fra de samme ornamentbøger og stik, mere eller mindre varierede og med forskelle i udførelsen, som viser, at forskellige hænder har arbejdet på stolene. Den fælles opbygning (jfr. fig. 21) er, nedefra: en ret flad, svejet underbaldakin, hvis ribber foroven har dyre- eller fantasi-hoveder og forneden dyrepoter, et postamentparti med vinkelbøjede frem-spring, en enkelt eller dobbelt tandsnitliste på postamentgesimsen, storfelter

Fig. 30. Tikob. Figurer, muligvis fra \dagger korgitter (p. 704).

N. Termansen 1924

med kartoucher, der omgiver evangelistfigurer (og scener), rigt udstyrede med småengle eller fugle foroven, frugtboundter og forneden et lille skriftfelt, skiftevis mandlige og kvindelige hjørnehermer af samme blide og skønne type som på marskalkstolens gavlstykker (1582) i Kronborg slotskirke (p. 613) og på andre samtidige arbejder af klasse. Den smalle frise er gennemløbende og afsluttes (ikke på Karlebo) af tandsnit- og æggestavliste. Der er ingen relief-skårne indskrifter. Evangelisterne (meget tynde ben, som også på Karlebo) er, fra venstre: Matthæus (englen efter samme forlæg som Karlebo), Markus (fig. 31a, samme forlæg som Asminderød), Lukas (samme forlæg som Slangerup) og Johannes (samme forlæg som Karlebo). Også hermerne (jfr. fig. 31b), der i modsætning til Kronborgstolen og Slangerup ikke har puder på hovedet, viser identitet eller i alt fald store ligheder stolene imellem. Stolen hviler på en nyere søjlestump. 1737 blev stolen taget ned og forsynet med stikbjælker, korsfod og ottekantet pille¹⁶, og 1942 flyttedes den fra skibets midterste til dets østligste fag. Ved denne lejlighed fik den nyt opgangspanel med hjørnestolpe, hvorpå sidder en oprindelig løve (fig. 35), der holder et skjold med sammen-slynget F S (Fridericus secundus eller Frederik og Sofie). 1741 udførtes en ny

trappe med repos »af skikkelse som en italiensk trappe« ved Jens Christensen, Farum¹⁶. På muren et rygskjold med kannelerede pilastre, gesims som stolens og kartouchevinger. Her sidder nu Frederik II.s rigsvåben, der fandtes løst i »våbenskabet« sammen med de ovenfor omtalte profetstatuetter m.m. og 1924 restaureredes⁴². Det har sikkert fået sin oprindelige plads.

Samtidig, sekssidet himmel med gesims som stolens, hjørnekonsoller og kartouchetopstykker med maske, frugtbundt eller putto. Undersiden er opdelt af felter.

Prædikestolen står med tarvelige farver fra sidste halvdel af 1800'rne, hvorunder skimtes ældre farver. Underbaldakinen er brunmalet med gulbrune mauresker. I frise- og postamentfelter gyldne, latinske versalindskrifter på blå bund, sikkert en gentagelse af de oprindelige, i frisen: »Beati qvi . . . Lvce XI« (»salige de, som høre Guds ord . . .«), i postamentfelterne (på latin): »Således elskede Gud verden« etc. og i rygskjoldets frise: »Atte[n]de tibi et doctrinæ 1. Ti. 4« (»giv agt på dig selv og din lærergerning«). På himmelens frise, ligeledes på latin: »Den som hører jer, hører mig, den som foragter jer . . . Lucas 10. Hører denne. Matthæus 17«. Moderne indskrifter på dansk i opgangspanelet fyldinger. — I 1740'rne noteredes: »Neden under prædikestolen finder man 5 gange malet I H S« flankeret af årstallet 15 — 83²⁷. 1748 renoverede og ferniserede Hans Nielsen, Ganløse prædikestolen¹⁶.

Stoleværket (jfr. fig. 22), hvis udformning før 1942 ses på fig. 21, fik nævnte år muslingskal-topstykker, hvide med forgyldte og røde ribber, i øvrigt blåmalet. De ældste omtalte stolestader var fra 1597 (jfr. nedenfor). 1722 reparerede snedker Jacob Mikkelsen Muler, Helsingør, stolene¹⁶. 1769 fik kirken nye stole; dog beholdt man tre egebrædder »eller opstandere« ved mandfolkestolene, hvorpå var »udhugget«: 1) C 4, 2) det kgl. våben, »som med nye malerier blev renoveret« og 3) »Anno domini 1597 / then tiid Detlof / Holck wor høvidz / mand paa Kronne / borg bleve disse stole giordt«¹⁷. Nr. 3, der fandtes endnu 1942, var ristet med fordybede versaler⁴⁵.

†*Lukkede stole*. Blandt flere sådanne nævnes 1793⁴⁶ »Ladegårdsstolen« og 1866³¹ en for Snekkerstens fiskere.

†*Skriptestol* i sakristiet (sml. p. 702) blev gjort 1722 med »gevelt« og dør; malet 1745¹⁶ af Hans Nielsen og fjernet o. 1847²⁵.

Vægskab, fra 1600'rne, af fyr (1866³¹ omtalt som »det såkaldte våbenskab«), 264 cm højt, 241 bredt og 57,5 dybt, indsat i spareblendingen i tårnummets nordside (p. 692). Skabet har to dørfløje, hver med to rektangulære fyldinger, gesims med frise og æggestav-tandsnitliste samt smalt, udsavet hængestykke. Gangjern med bukkehornsbeslag, symmetrisk låseblik. Gråblåt med røde profillister. 1754¹⁶ forsynede Jens Christensen, Farum, skabet med tre hylder og en trappe dertil på ni trin.

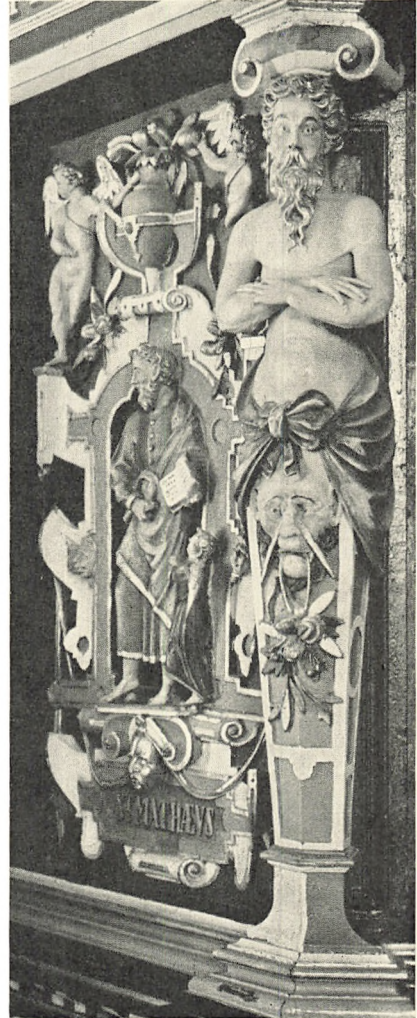

Fig. 31 a-b. Tikøb. Prædikestol, malet 1583. Storfelter og herme (p. 704 f.).

L. L. 1955

Dørfløje. 1) Måske fra 1600'rne, mellem kor og sakristi, af fem sammenstødte, 3,5 cm tykke egeplanker, som på indersiden er samlet med to vandrette, rundstavprofilerede revler; den øverste er med en kort svalehale bladet ind i sideplankerne og har »neglesnit« i smalkanten, den nederste påsømnet. Jernbeslag fra forskellige tider: gotisk, korsblomstformet døringsbeslag (ringen mangler); det øverste gangjern har slanke, symmetriske volutflige, det nederste spidsovalt »hoved«. Låseblirket er stort og fliget, svarende til det øverste gangjern. Stor (sekundær eller flyttet) jernlås med langstrakt trekløver-hoved. Alt tykt overmalet med rødt på kirkesiden og blå på siden mod sakristiet.

2) Formentlig 1735, mellem urstokværket og skibets loft, af to rå, sammen-

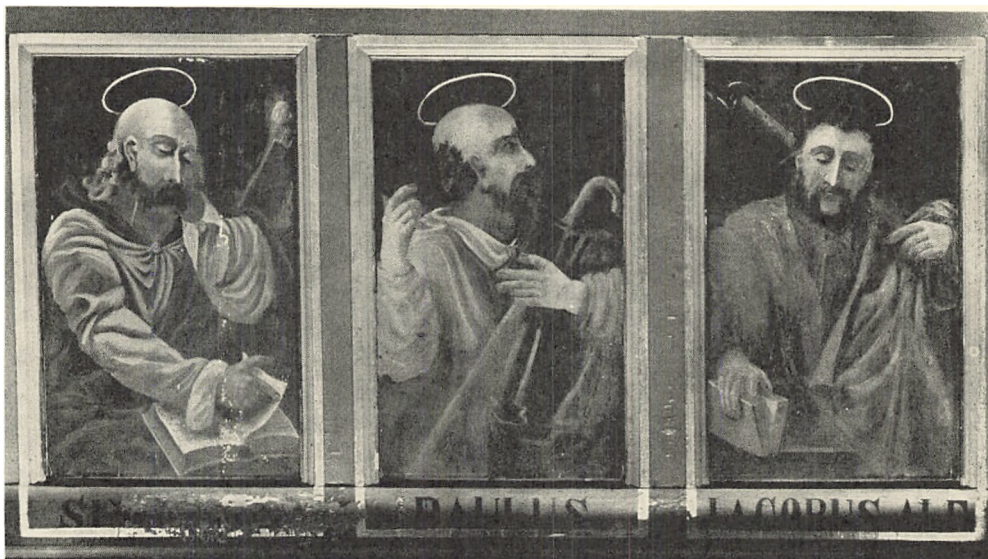

Fig. 32a-c. Tikob. Malerier fra ÷pulpitur nr. 2 (p. 709).

L. L. 1955

stødte, umalede egeplanker og samlet med to vandrette, påsømmede revler. Den rustne lås, 17 × 27 cm, er rektangulær, med stort, rundt hoved. Indgraveret: kronet C 6 og 1735.

(†) *Pulpiturer*. Fra to forskellige pulpiturer, om hvilke regnskaberne er meget fåmælte, stammer de malerier, der nu er anbragt dels i det nye, lave orgelpulpitur, dels i tilslutning hertil på tårnets syd- og nordvæg og dels ophængt i sakristiet, mens et enkelt, stærkt ødelagt, er henlagt i rummet under orgelpulpitoret. Det ældste pulpitur (nr. 1), fra slutningen af 1600'rne, på 14 fag, har fra første færd haft plads på skibets nordvæg lige over for prædikestolen, der da stod i skibets midtfag (p. 705), mens det lidt yngre pulpitur (nr. 2), fra begyndelsen af 1700'rne, på syv fag, oprindelig synes at have befundet sig i skibets vestende og at have stødt til nordpulpitoret(?); i alt fald tales der 1748 om det af to fløje bestående pulpitur. På et tidspunkt, måske da kirken 1822 fik sit første orgel, er vestpulpitoret flyttet over på nordmuren længst mod vest i forlængelse af det gamle pulpitur, som da må være rykket noget mod øst og eventuelt ændret (jfr. de p. 684 omtalte stolpehuller). Dette lange pulpitur (jfr. fig. 21) nedtoges 1942.

1) Fra 1600'ernes slutning, på 14 fag⁴⁷, hvilende på træpiller med profilkapitelæler til dels genanvendt under orgelpulpitoret, hvorunder også det udsavede hængestykke findes. Af dets 14 malerier er de otte nu opsat i orgelpulpitoret, mens resten er i sakristiet: brystbilleder af de fire skrivende evangelister (jfr. fig. 33b), fire apostle (Andreas med Andreaskors, Filip med latinsk kors (fig. 33a), Bartholomæus med kniv og Judas Thaddæus med kølle), desuden de fire »store«

L. L. 1955

L. L. 1955

Fig. 33a-b. Tikøb. Malerier fra tpulpitur nr. 1 (p. 708).

profeter: Esajas (med baret, hånd fra sky rækker med tang en glød mod hans mund), Jeremias (med ramme), Eszekiel (seende mod øje i stråleskær) og Daniel⁴⁷ samt Luther og et »Memento mori« (en kutteklædt mand, der holder timeglas over kranium⁴⁸). Alle malerierne bærer præg af flere opmalinger (jfr. note 47), hvoraf een vides at have fundet sted »ved kirkens fuldstændige reparation« 1821, da »alle gamle malerier indtil den mindste liste blev opfriskede«¹³. Personerne har gullig eller let rødlig ansigtslød og er iført grønne, blå, røde eller brune dragter, Lukas' skindbræmme, Luther i præstedragt. Navnene er malet under billederne med store, sorte versaler fra 18- eller 1900'rne; ældre skrift skimtes. Rammeværket er grønblåt med røde og forgyldte profillister.

2) Fra begyndelsen af 1700'rne, på syv fag. De seks malerifelter er nu anbragt på tårnrummets nord- og sydvægge i forlængelse af pulpiturets billedrække, alle brystbilleder af apostle, på nordvæggen: Thomas med spyd(skaft), »Jacobus Zeb.«, dvs. den ældre, med pilgrimsstav og muslingeskal, Peter med korslagte nøgler, på sydvæggen: »Simon Zel.« med sav (fig. 32a), Paulus med stok(!) (fig. 32b) og »Jacobus Alf.« (fig. 32c) med økse (Matthias' attribut!). Disse seks endnu sammenhængende malerier har flankeret et syvende af Kristus med scepter og rigsæble, nu i rummet under orglet. Også disse malerier, der synes

N. Termansen 1924

Fig. 34 a–b. Tikøb. Pengetavle nr. 1, 1596, set bagfra og forfra (p. 710).

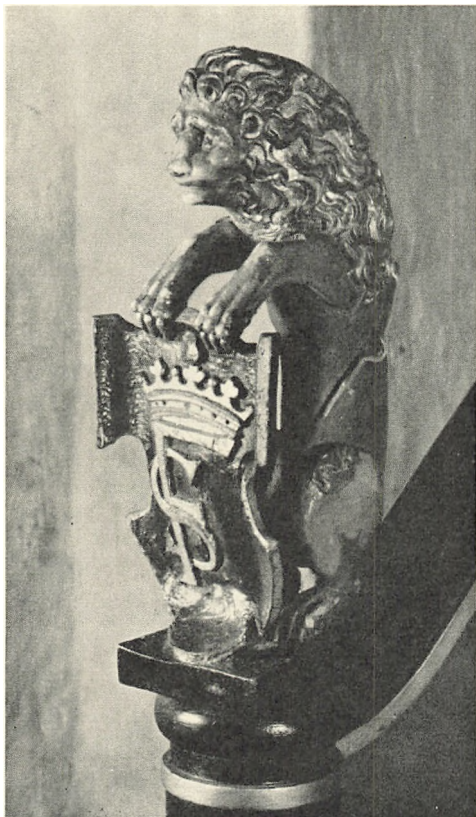
ringere end på nr. 1, bærer præg af flere »restaureringer« (jfr. ovenfor 1821). 1868 forlangtes de syv nederste (dvs. vestligste) malerier på pulpituret opmalet³¹. På Simons bog læses »H. Carlsen rest. 1889«. Farverne er noget mørkere end i de ældre billeder.

Orgel 1943, leveret af Th. Frobenius og Co., 16 stemmer, to manualer og pedal. På pulpituret i kirkens vestende. Kirken fik sit første *†orgel* 1822, indkøbt for frivillige bidrag fra menigheden og kirkeejeren¹³; det omtales 1836 af biskop I. P. Mynster som et stort, smukt orgel⁴⁹. 1855 leverede orgelbygger Gregersen et nyt (façade 3 ½ alen). Orgelbyggeren ønskede »brystgelænderet ved orgelet« opsat, inden han kom med orgelet⁵⁰.

Pengeblok, nyere, med krydsende jernbånd og pengetragt; rødmalet, med sorte bånd.

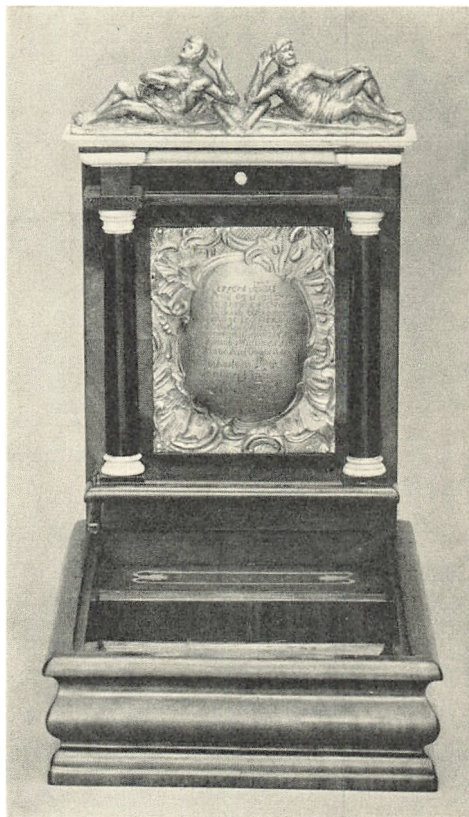
Pengebøsse til Sudan-missionen, nikkende neger (ude af brug). I sakristiet.

Pengetavle (fig. 34a–b), med malet årstal 1596. Skuffen, der har affasede forhjørner, er 7,5 cm høj, 25,5 bred og 25 lang. Rygskjoldets forside er formet som en muslingeskal-niche med figur. Håndtaget er afbrækket. Figuren har rød kjortel med blå kappe; skuffen, der er grå indvendig, har røde, grå og forgyldte profiler. Dens versalindskrift (med typer som pulpituremalerierne p. 709) meddeler, at »Det er saligere at give end at tage. Ap. grngr. 20—25«. På skjoldets brunrøde bagside ses årstallet og to symmetriske, guldtegnede skjolde med seksoddede stjerner (»marekors«) og bomærke samt initialerne H O og I O, med forgyldt fraktur. Restaureret 1924⁴². I sakristiet.

L. L. 1955

Fig. 35. Tikøb. Prædikestol 1583. Lovefigur, på opgangspanelet (p. 705).

Sophus Bengtsson 1938

Fig. 36. Tikøb. †Pengetavle, skænket 1758 (p. 711).

†*Pengetavle* (fig. 36), skænket 1758, brændt 1939 sammen med præstegården. Den firkantede skuffe, hvis ydersider var finerede, havde i bunden indlagte prydværksrammer af ben eller lysgult træ, hjørner af mørkt træ. Rygskjoldet, der kronedes af to liggende, forgyldte småfigurer, tiggere med krykkestave, indrammedes af søjler med baser og kapitæler af ben, mens skafterne var af sort træ. Mellem søjlerne en sølvplade, ca. 10×8 cm, med drevet og ciseleret rokokoværk om en versificeret giverindskrift med graveret kursiv, underskrevet: »Snechesteen Dend 1 Ianvari 1758 H I H S — A S I D«⁵¹.

Salmenummertavler. 1—7) O. 1800 og senere, ens, med udsavet, udsvejft topstykke med åbning til ophængning. Nymalede, sorte, med hvid vase og ranker i topstykket på de fem, på de andre to hvide versaler: »Altergang og Daaben« og »Begravelse«. Under orgelet. 1812 maledes fem tavler i kirken på ny⁴⁶.

8—12) Nyere, med tværriflet, forgyldt ramme og blågråt felt.

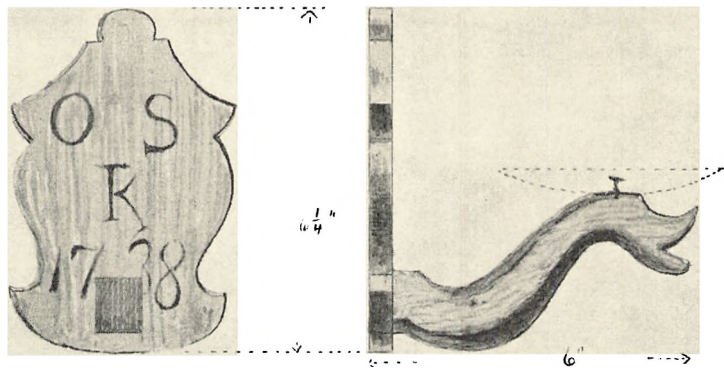

Fig 37. Tikøb. †Lysearm 1738, af træ. Efter tegning af Magnus-Petersen 1884 (p. 712).

Maleri. Brystbillede af sognepræst i Tikøb 1815—41, konsistorialråd Jens Chr. Fangel, skænket 1926 af proprietær N. Jessen, Skovbøllegård, Lolland³¹. Olie på lærred, 82 × 75 cm, i ramme med forgyldte gipsornamenter. Usigneret. I sakristiet. — I sakristiet hænger desuden *fotografier* (affotograferinger) af henfarne præster.

Mindetavle, 1942, for kirkens restaurering; af træ, med Christian X.s kronede navnetræk i gennembrudt cirkelfelt foroven og mæanderbort forned. Forgyldte versaler: »Anno 1942 i kong Christian X.s 30te regeringsår blev kirkens indre restaureret. Nyt murstensgulv i koret, hævet til oprindelig højde. Prædikestolen flyttet, Stolestader fornyet. Pulpitur nedtaget. Malerierne fra dette anbragt på orgelpulpituret. Orgelfornyelse. Nye lysekroner. To romanske vinduer genåbnet, det ene i våbenhuset. Ny hovedindgangsdør og nye døre til kirken. Våbenhuset hvælvet, den romanske portals øverste del derved fremdraget. Nyt murstensgulv. To ligsten indsat i muren.« Mindevers. På triumfmuren ved prædikestolen.

Lysekroner. 1—3) 1942, af træ. 1920 indlagdes elektrisk lys i kirken; dette år omtales en nu forsvundet malmlysekrone (jfr. fig. 21)³¹.

†*Lysearm* (fig. 37) af træ, med årstallet 1738 og initialerne O S R⁵².

Kirkeskibe. 1) (Fig. 38) 1700'rne, »Snekkersteen«, fregat, ca. 1 m lang, 2 × 17 kanoner og engel som gallionsfigur. Navnet med gyldne versaler på sort. Ifølge indberetning til Hoffman, før 1773, gjort af en af Snekkerstens fiskere. 1920 repareredes det i Snekkersten. Ved denne lejlighed fandt man årstallet 1856 (forrige istandsættelse). Efter reparationen førtes skibet i højtidelig procession tilbage til kirken⁵³. Mellem midterste og østligste fag.

2) 1836, »Emma«, orlogsskib, 65 cm langt, med 2 × 8 kanoner, hvid hest som gallionsfigur. På agterspejlet et gennembrudt skilt af messingblik med skøn-

L. L. 1955

Fig. 38. Tikøb. Kirkeskib. Fregatten »Snekkersteen« (p. 712).

L. L. 1955

Fig. 39. Tikøb. Epitaf af stuk, sat 1721 af Rasmus Garboe over to hustruer (p. 714).

skriftsbogstaver: »IH RSE FG Emma 1836«. Skal være skænket af fiskere i Hornbæk⁵⁴. Mellem midterste og vestligste fag.

*Sejerværk*⁶⁶, tidligst nævnt 1662²⁴. 1697, da kongen beklagede, at urets unøjagtighed var til ulempe for jægerne, ombyggede Anders Olufsen det til et perpendikulærværk efter model af S. Petri i København¹⁰. O. 1772 »omgjort og fornyet¹⁷«, senere atter hovedrepareret, bl. a. 1844²⁵. Ramme af grønmalet fladjern med volutter på de fire hjørnestandere. På en stander: F i to sidestillede ovaler (Frederiksværk jernværk?). 1699 »behøvedes« et urhus¹⁰; det nuværende er fra 1700'rne (før 1763) af skruehøvlede brædder med samtidig lås. Rødkridtsindskrift: »Ano MDCCLXXXVIII« og »D. 1. octo. A. 1763 Blev verket Repereret af en Ny uhre Mager«. Urskive mod vest med malet årstal 1921. 1724 leverede Christopher Qvist, København, en skive på 2 $\frac{1}{2}$ kvadratalen; hertil kom kobberviser(e) med hånd og halvmåne. Maler Peter Cornelissen, København, malede skiven med de kongelige navne og årstal i ægte forgyldning¹⁶.

Klokker. 1) 1618, med versaler i to bånd om halsen: »Loffver herren medt bassvner harper och trommer ia loffve det herren alt som haffver aande anno 1618 støbt mich Hans Kemmer y Helshenør«. Som skille i indskriften cirkelmedaillon med skægget mandshoved i profil. Bøjlerne har skægmasker. Ny op-hængning og knebel 99. cm i tv. ⁵⁵.

2) 1726, med versaler i bånd om halsen: »Gloria in excelsis deo me fecit Friderich Holtzmann Hafniæ 1726« (»ære være Gud i det højeste. Mig gjorde

F. H. i København 1726«). Bladornamenter på begge sider af skriftbåndet; på legemet Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Tvm. 124 cm. Regnskabet for 1726¹⁶ meddeler, at den største klokke omstøbtes af Holtzmann med en vægt 6 skippund, 9 lispund og 12 pund, den gamle vejede 5 skippund, 18 lispund og 1 pund⁵⁵. Allerede 1709 havde man i sinde at omstøbe den største klokke, og der oprettedes kontrakt med rotgetermester Jacob Jerminsen (Jeremissen) og Jeremias Hansen⁵⁶; men det er uvisst, om omstøbningen blev til noget. Op-hængning som nr. 1.

†*Klokker*. 1577 solgte S. Olai kirke i Helsingør en klokke til Tikøb (jfr. p. 230). Måske var det denne, Kronborg gethus modtog ved klokkeskatten 1602⁶⁵; i så fald har den vejat 3 skippund.

Klokkestol til to klokker, formentlig senmiddelalderlig, af eg, men stærkt afstivet med fyr, vel 1726.

GRAVMINDER

Epitaf (fig. 39), sat 1721 af præst ved Tikjøb og Hornbæk kirker, provst over Kronborg amt, Rasmus Garboe, over hans to hustruer Elisa Maria [Bircherod] og Charlotta Sophia Lindemand. Indskrift med fordybede versaler; relief af stuk, 225 × 185 cm, formet som et udbredt klæde, der folder sig over Døden, som i en benrads skikkelse kommer til syne over det ovale skriftfelt; forneden angiver en flagermus og to grædende engle med fakler dødens uhygge og sorg, mens sidernes småengle, vindrueklaser og kornaks peger på opstandelsen, en tanke, der sikkert har været uddybet på de nu tomme skriftbånd. Hvidkalket med lysblå bund og sort, flere gange opmalet indskrift. Sakristiets sydvæg.

Gravsten. 1) Unggotisk, fra 1300'rne, trapezformet, lysgrå kalksten, 159 × 87—74 cm, med rester af den oprindelige majuskel-randskrift. Sekundær indskrift med fordybede versaler, udslidt, men ifølge ældre optegnelser over »vel-act [ma]nd Hans P... Lebeck ... 1604(?)«. Østligt i skibets gang.

2) O. 1605. Valdin von Spangenberg, kgl. Maj. vagtmester, † 18. jan. 1605, og hustru Susanna Seuel, med hvem han var gift i 43 år⁵⁷. Rødspættet, blålig kalksten, 163 × 97 cm. Inden for ramme med hjørnecirkler, hvori Jesumono-gram (IHS), optages stenens øverste halvdel af den tyske indskrift med fordybede versaler, slidt ligesom ornamentet herunder, symmetriske flagrebånd over bomærke og initialer. Forneden kranie. Østligst i skibets gang.

3) 1608. Over faderen Johan Munthe fra Lübeck, som døde af pest 5. sept. 1601 i sin alders 41., sit embedes 15., sit ægteskabs 14. år, og hans hustru, den ømmeste moder Catharina Arnoldsdatter [de Fine], som døde to timer efter ægtefællen, og den toårige broder Johan M., begravet samme dag som forældrene, satte de overlevende børn dette minde 1608. Grå kalksten, 201 × 117

cm. Tværskrift på latin med fordybede versaler inden for rammelinjer med hjørneblade. Tidligere i koret, nu i østre våbenhusvæg (jfr. mindetavle p. 712).

4) 1619. »Erlig oc gvd Fryctig pige Karne Hellis daatter«. Bekostet af Niels Hansen og hustru Boel Hellisdatter 1619. Bomærke flankeret af N H. Herunder tilføjet gravskrift over »Niels Hansen Karre bondis (d. e. boende) i Bvrop«, † 14. jan. 1634; stenen bekostet af Boel Hellisdatter 1634. Nederst endnu en tilføjelse: »1672 B N S, 1689 B L D, 1702 K H D F«. Blågrå kalksten, 200 × 154 cm. Tværskrift med fordybede versaler. I skibets gang, vestligste fag.

5) O. 1669. Over sognepræst Peder Christensen. »Her sl[a]p jeg ned til roe / alt under denne steen / I Tikiøb vaar mit boe / her Peder Christensen / Luntoft i Sæland vaar / mit føde by oc sted / de efter fiir snees aar / mig lagd i grafven ned / i Tikiøb vaar jeg præst / halftredsinstieue aar / jeg der thoe hvstrvr fest / sex børn den førstis vaar / Petrus Christierni Luntoft den 4. maij 1669. — Denne steen hafver den sl. mands efterladte hustru Kirsten Pedersdatter Bircherod⁵⁸ sin sl. hosbund til ihukommelse ladet bekoste«⁵⁹. Brunrød kalksten, 178 × 97 cm. Tværskrift med fordybede versaler, på stenens nedre halvdel brudt af symmetrisk skjold med præstens initialer og årstallet 1669. I sakristigulvet.

6) O. 1736. »Dette begrauested telhører« sal. Jens Helleesen, født »paa« Snekkersten, »krestennet« (døbt) i Tikiøb kirke □ 1683, † 14. dec. 1736 i hans alders 53 år, og hustru Inger Hansdatter, født i Kongens Bod 1679, døbt i Tikiøb, † □ 17□ i hendes alders □ år, og deres datter sal. Reinel Jensdatter, født 29. nov. 1714, † 27. juni 1734. Grågrøn kalksten, 139 × 82 cm. Tværskrift med fordybede versaler. I våbenhusets vestvæg (jfr. mindetavle p. 712).

7) O. 1740(?). ...gensen og Sidse Pedersdatter, død i Tikiøb ... 1740 ... alders 82 ... Nederst sammenskrevet H T S K. Rødlig kalksten, 143 × 91 cm. Tværskrift med fordybede versaler. Som tærskel mellem våbenhus og skib.

8) O. 1749(?). Sophia Catharina Truchsess, † 29. juli 1[7]4[9] »Hoffingæ«, datter af Johan Ludvig Truchsess og Catharina Felicitas Truchsess, født i Tikiøb 9. febr. 1729, samt barnebarnsbarnet (»pronepos«) Jacob Garboe, † 4. okt. 1738, 7 år gammel⁵⁹. Gråblå kalksten, 215 × 132,5 cm. Tværskrift på latin med fordybede versaler, navnene med store skønskriftsbogstaver, alt inden for fordybet rammelinie. I korgulvet midt for altersranken.

† *Gravsten*. O. 1674. Bent Pedersen Laugholm (d. e. Laholm), født i Halland, »men gammel 3 snees aar / i Tikiøb blev jeg død / jeg Herrens meenighed / tient syv og tyve aar / ... Min Hustrue huldest Viv / min formand efterlod / ... Benedictus Petri Laugholm die 15. oktobr. 1674«⁶⁰. I koret⁶¹. Den versificerede indskrift skyldes formodentlig samme forfatter som sten nr. 5.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1847. Christian Magnus Olrik, provst og sognepræst til Tikiøb, Hornbek, og Hellebek, født 19. aug. 1797, † 28. nov. 1847.

Fordybede versaler på marmorplade indsat i sandstenssokkel over plint; afbrudt kors af marmor. Nær kirkegårdens nordvesthjørne.

2) O. 1857. Sophus Magnus Bjørnsen, skovrider, født 3. dec. 1790, † 14. aug. 1857, og hustru Iohanne Bredine Bjørnsen født Wright, født 17. juli 1789, † 29. dec. 1870. Fordybede versaler omgivet af egeløv. Sandsten med marmor-kors. Nord for kirken, nær lågen til præstegården.

†*Kirkegårdsmonument*. 1) O. 1822. »A A S død d. 5. juli 1812 / H A K A T død d. 1. janu. 1822 Espergerde«. Rejst sten af granit med buesvejet overside, 115 cm høj, 25 bred og 14 tyk. Fordybet kursiv i to kolonner. Bevaret 1955.

Blandt de nu forsvundne kirkegårdsmonumenter, der o. 1860 optegnedes af Fr. Algreen Ussing⁵⁷ kan følgende anføres (jernmonumenterne opført på deres kronologiske plads):

2) Efter 1828. Æmilius Marius Georgius v. Löbner, amtmand og kommandant over Færøerne, major af armeen, ridder af dannebrog. Sandstensstøtte⁶².

3) O. 1829. Peter Brodersen, inspektør, født 9. febr. 1739, † 9. jan. 1829. Sandstensstøtte.

4) O. 1829. Heinr. Georg Fr. Fischer, født 6. marts 1789, † 23. febr. 1829. Jernkors ved siden af hustruens, nr. 15.

5) O. 1832. John Good, »Kjøbmand i Helsingør«, født i Hull i England, død 7. febr. 1832, 76 år, og hustru Mary, født Linton, død på Gurre 12. marts 1811, 65 år. Monumentets art ikke betegnet.

6) O. 1836. David Coulthard, [skibsfører], født »at Graitney, Dumfries, Scotland« 31. maj 1756, død i Fredensborg 10. dec. 1836. »Sandsten i Jorden« med indskrift på engelsk⁶³.

7) O. 1840. Iean Andreas Claessen, født 1. jan. 1789, † 28. jan. 1840. Kors.

8) O. 1840. »Anton Ferdinand Pullich 1840«. Marmorplade i granit.

9) O. 1841. M. U. E. Jørgensen, født Larsen, født 4. sept. 1814, † 23. jan. 1841. »Hun besad sjælden ægte Quindeværd«. Marmor i sandsten.

10) O. 1842. Fru B. A. Liebmann, født Sprunek, født 19. juni 1759, † 12. aug. 1842. »Fred elskte Moder!«. Marmorplade.

11) O. 1845. Iulie Schaldemose, født Bech, født 8. sept. 1802, † 6. dec. 1845. Jernkors.

12) O. 1849. Hans Arp, gårdejer, født i byen Stein i Provsti i Holsteen 24. dec. 1781, død på gården Hiortspring 18. juni 1849. Jernmonument.

13) O. 1850. Peder Larsen, skolelærer i Snekkersteen, født 13. marts 1791, † 19. april 1850. Marmorplade.

14) O. 1850. Ole v. Rustad, oberstløjtnant i dansk tjeneste, født i Norge 1781, død på Kathrinelund 9. juli 1850, og hustru Frederikke Wilhelmine, født Sprunek, tidligere enke efter borgerkaptajn Wulff, født 1767, † 30 juni 1831. »Den Sidstafdødes Slægtninge satte dem dette Minde.« Marmorulle i sandsten.

15) O. 1857. Meta Elisabeth Fischer, født Petersen, født 21. april 1789, † 7. aug. 1857. Jernkors ved siden af ægtefællens, nr. 4.

16) O. 1857. Hans Emanuel Wulff, kommandør i Søetaten, født 4. marts 1776, † 1. maj 1857. Sandsten⁶⁴.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. *DaKanc.* B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods, indsendt af lensmændene. III Sjælland. — *Fæstningsrgsk.* V. B. I. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19, læg: rgsk. for Kronborg gethus 1600—07. — *Kronborg amts kirkerghsk.* 1661—72. Tikøb kirke. — *Rtk. Rev. kirkerghsk.* Sjællands stifts kirkerghsk. 1713—59. Tikøb.

LA. *Kirkeinspektionsarkivet.* Rgskbog 1754—84 og 1784—1846. Tikøb. — *Tikøb sognekaldsarkiv.* B 3. 1789, 1792—1836. Liber daticus. — B 4. 1824—47. Liber daticus. — B. 1708, 1821—56, 1876. Embedsbreve. — B. 1850—85. Kopibog.

Ved embedet. Protokol for Tikøb og Hellebæk kirker ca. 1863—1924 og 1926 ff. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i alm. p. 30.

Nationalmuseet: Indberetning af M. R. Schmidt 1844. — Indberetning af Vilh. Boye 1884 (indskrifter). — Indberetning af Magnus-Petersen 1884 (bygning og inventar). — Kirkegårdscirkulære af 17. april 1890. — Beskrivelse af V. Koch 1892 med suppl. af M. Clemmensen. — Indberetning af Ivar Hertzsprung 1898 (font). — Indberetning af M. Mackeprang 1905 (kalkmalerier). — Indberetning af Mogens Clemmensen 1915 (bygning og inventar). — Indberetning af C. A. Jensen 1938 (pengetavle). — Indberetning af Olaf Olsen 1958 (afgravninger i skib og tårnrum). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke og Peter Michelsen 1955, Elna Møller 1964 og 1967, samt Erik Moltke 1967.

Tegninger i NM: Gnideaftryk 1860 af indskrift på mandfolkestol fra 1597. — Tegning af font af L. Winstrup 1872. — Opmålinger af V. Koch 1872. — Tegning af font og trælampe med årstallet 1738, samt bygningsdetaljer af Magnus-Petersen 1884. — Opmålinger og detaljer af C. M. Smidt 1892 og 1934—36.

Notebøger i NM: Mogens Clemmensen III, 19—25. — Henry Petersen XXV, 39. — C. G. Schultz LXVIII, 1. LXXV, 46. — C. M. Smidt LXXIII, 1—17, 76.

¹ Repertorium 25. juli 1356. ² CodEsrom. p. 140f., 287. ³ 1567 havde sognet 88 tiendeydere (Sjællands Stifts Landebog 1567 ved Svend Gissel, Kbh. 1956). ⁴ 8. aug. 1577 havde borgmesteren i Helsingør Frantz Lauritzen kgl. brev på hans majestæts og kronens part af korntienden (jfr. RA. *DaKanc.* B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods, indsendt af lensmændene. III Sjælland). Af et kaldsbrev for sognepræsten ved S. Olai kirke i Helsingør fra 24. april 1590 fremgår, at Frantz Skriver, alias ovennævnte borgmester, årlig skulle svare 20 dalers afgift »af Tikøb sognetiende« til embedet ved S. Olai, et forhold, der gentages i et kaldsbrev fra 16. juni 1617 (jfr. LA. Helsingør. S. Olai sognekaldsarkiv. B 7. 1590—1793. Kaldsbreve og kollatser). — 10. juli 1583 befalede kongen Joh. Tauber på Kronborg, at han efter afdøde Henrik Mogensen, der havde haft Tikøb kirketiende i fæste, skulle oppebære tienden af Tikøb sogn til slottet (til indkøb af bl. a. stråfoder) jfr. *KancBrevb.* ⁵ Kronens Skøder V, 446, jfr. LA. Sjællands bispearkiv. Hist. efterretn. til Hofmans Foundationer 1758—59. ⁶ Harald Jørgensen i Biografisk Leksikon 1941. ⁷ Møntsamlingens fundprot. nr. 315 og 2577. ⁸ Danske Sagn III. ⁹ *Ibid* I, nr. 902, p. 260. ¹⁰ LA. Sjællands bispearkiv. Indkomne sager. Lyngø—Kronborg hrd. 1629—1737. ¹¹ LA. Sjællands stiftsøvrighedsarkiv. Kommune kopibøger 1820—1900. ¹² RA. Kultusministeriet. 1. dep. Journalsager

1848—1916. ¹³ LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B 3. 1789, 1792—1836. Liber daticus.

¹⁴ LA. Asminderød-Grønholt-Fredensborg sognekaldsarkiv. Kopibog 1834—37. D 5. Asminderød sogns skolers rendtebog 1728—91. ¹⁵ Ved synet dette år nævnes, at hullet i nordmuren skal lukkes, når stuehuset nedrives, jfr. note 25. ¹⁶ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1721—25. Sjællandske rytterdistrikters kirkerqsk. for København, Frederiksborg og Kronborg distrikter. — 1725—59. Sjællandske rytterdistrikters kirkerqsk. ¹⁷ NM. Hans de Hofman: Siellands Kirckers og Sogners Beskrivelse 1755—73. ¹⁸ Tikøb og Esrumkloster, i ÅrbOldkHist. 1938, p. 21—47; artiklen giver en omhyggelig fremstilling af kirken og dens bygningshistorie. ¹⁹ Norddøren med dens farveveksel har en god parallel i Uvelse (Lyng-Frederiksborg hrd.), og et rudeskifte som syddørens findes på en dør i Herlufsholm kirke (DK. Sorø p. 1119), der i sin helhed menes at have stået færdig før 1200. Sidstnævnte sted er ornamentet sikkert anvendt mere korrekt end i Tikøb; stenene er indmuret så dybt, at rudernes forside ligger bindig med façaden og helt omsluttet af mørtel, så ruderne fremtræder som ornament på et hvidt bånd. ²⁰ I Uggeløse (Lyng-Frederiksborg hrd.) er korbue med skrankemur ikke oprindelig, men bygget samtidig med korudvidelsen. Uden pudsafbankning i Tikøb kan man ikke være fuldstændig sikker på, om korbuen hører sammen med skibet eller den er ombygget ved korets genopførelse; om selve østgavlens samtidighed med skibet hersker der ingen tvivl. ²¹ Ved O. V. Kochs undersøgelse af fundamentet for korbuens skrankemur fremgik det tydeligt, at der til siderne har været smalle åbninger; under murens midterste del var fundamentet fjernet af en begravelse. Den rekonstruktion, der udførtes på basis af udgravningen (sml. Danske Teglstenkirker tavle 9), har en stor, rundbuet åbning mellem de smalle, hvilket ud fra de i note 22 nævnte paralleller næppe kan have været tilfældet. ²² DK. Bornholm, Øster Marie p. 465, S. Peder p. 558 og muligvis Rø p. 369, sml. i øvrigt Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, artiklerne korbue og korskranke. ²³ C. M. Smidt (jfr. note 18) går ind for, at tregruppen på grund af sit halvstens stik skulle være senere indføjet, men der synes ikke nu at være træk i murværket, som motiverer denne antagelse. ²⁴ RA. Rtk. Rev. rgsk. 1661—72. Kronborg amts kirkerqsk. ²⁵ LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B 4. 1824—47. Liber daticus. Kirke- og præstegårdssyn. ²⁶ I denne forbindelse kan der være grund til at erindre om den stærke anvendelse af glasursten i to tilbygninger fra o. 1450—75 ved Roskilde domkirke: Oluf Mortensens våbenhus og Christiern I.s kapel, DK. Kbh. Amt III, 1462 og 1471. ²⁷ RA. DaKanc. D 102a. 1742—46. Efterretn. om købstæderne og amterne . . . ²⁸ Nævnes kan 1648, 1671 og mange yngre. I indberetningen til Danske Kancelli (jfr. note 27) er anført en hel del, hvoraf eet er tydet som 15 07 omkring et bomærke (heraf sluttedes, at sakristiet i hvert fald måtte være ældre end 1517), men de sidste to cifre hører næppe sammen med de to første. ²⁹ Undersøgt og tegnet af Birgit Als Hansen. ³⁰ Af konservator ved Frederiksborg Emil Petersen. ³¹ Protokol over Tikøb og Hellebæk kirker ca. 1863—1924. Ved embedet. ³² Bag på altertavlen findes flere malede og blyantskrevne navne og indskrifter. Ældst er, med sort maling, »Thomas Dodson 1734«. På en indsat fylding redegøres for deltagerne i restaureringen 1942, lige fra arkitekterne (Carl Brummer og Wulf Hansen, København), over alle håndværkere og firmaer ned til lærlingene; men indskriften er aldrig blevet fuldendt. ³³ LA. Esbønderup kirkes rgskbog 1705—80. ³⁴ LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. No. 561. Rgskbog 1701—80. ³⁵ Jfr. Lauritz Pedersen: Et Museum i Helsingør, i ÅrbFrborg. 1908, p. 138, Peter Riismøller: Fra svendekro og lavshus. ³⁶ Løbenr. 13/1903. Katalog F 202. ³⁷ Ved konservator Steffensen. ³⁸ Jfr. Poul Nørlund: Gyldne altre p. 188—91. ³⁹ J. Roosval anså (uden forudgående undersøgelse af stenarten) fonten for et engelsk importstykke; Mackeprang tilslutter sig tanken om, at Alexander er en engelsk mester, jfr. Døbefonte p. 362f., med litt.-henvisninger. ⁴⁰ 1927 skænkede fru Irma von Geijer en kopi af fonten til Strøvelstorp kirke i Skåne. ⁴¹ 1863 fandt synet, at en dåbskande burde anskaffes, jfr. note 31. ⁴² Ved Niels Termansen.

⁴³ Ifølge syn 1859 trængte himmelen til opmaling. ⁴⁴ Omega-tegnet er gengivet som et spejlvendt R. ⁴⁵ Gnideaftryk i NM. ⁴⁶ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Rgsk. 1784—1814. ⁴⁷ Dette pulpitur kaldtes i 1740'erne for »quindfolkepulpituret (jfr. note 27), men 1759 for mandfolkenes (jfr. LA. Sjællands bispearkiv. Hist. efterretn. til Hofmans Fundationer). Meddelelsen 1743 ironiserer over den naive maler, der i feltet med Daniel har malet menneskesønnen med »en temmelig slire ved siden«. — Sandsynligvis er denne kårde et bevis på en første, fejlagtig opmaling. ⁴⁸ I Magnus-Petersens beretn. 1884 nævnes, at det »klodsede« pulpitur indeholder legemsstore brystbilleder af apostlene, evangelister, kirkefædre og reformatorer: Hieronimus og Antonius, U. v. Hutten og Luther. ⁴⁹ Visitatsbøger udg. af Bjørn Kornerup 1937. ⁵⁰ LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B 1850—85 kopibog. ⁵¹ Istandsæt 1938 af konservator P. Kr. Andersen. Beretn. samme år af Chr. Axel Jensen. ⁵² Tegning i NM. ⁵³ Jfr. dagbladet »Nordsjælland« 19—21. juni 1920 og Henningsen: Kirkeskibe p. 68 og 154; dateret til 1800—50. Samme: ÅrbFrborg, 1952, p. 102f. ⁵⁴ Henningsen p. 152 og ÅrbFrborg 1952 p. 102. ⁵⁵ Gribso i ÅrbFrborg. 1934, p. 103. ⁵⁶ LA. Sjællands stiftøvrighed. Kommune sager. Helsingør. 1700—19. ⁵⁷ NyKglSaml 2246,4^o, Frederik Algreen Ussing: Gravskrifter etc. ⁵⁸ Gift med efterfølgeren Bent Pedersen Laugholm (sml. † gravsten p. 715 og dåbsfad i Hornbæk kirke p. 739). ⁵⁹ HofmFund. VII, 1761, p. 57f. ⁶⁰ Denne dato: den 15. dag i oktober, må hentyde til gravskriftens affattelse, thi Bent Laugholm døde juni 1670. ⁶¹ Kgl. Bibl. Additamenta 153, fol. L. L. Thurah: Samlinger etc. ⁶² Jfr. J. Bloch: Stiftamtmand, 1895, p. 52f. ⁶³ Jfr. LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B. 1708, 1821—56, 1876. Embedsbreve. ⁶⁴ Den eneste indberettede sten i cirkulæret til bisperne. ⁶⁵ RA. Fæstningsrgsk. V B 1. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19, læg: rgsk. for Kronborg gethus 1600—07 ⁶⁶ *Korrekturnote*. Jfr. LA. Sjællands bispearkiv. Indkomne sager. Lynge-Kronborg hrd. 1629—1737. Under Asminderød 1697 læses, at Anders Ulderich tidligere har forfærdiget Tikøb sejerværk.

Fig. 40. Tikøb 1787.

GURRE KIRKE

S. JAKOBS KIRKE. TIKØB SOGN.

På en skovklædt brink, Spidsbjerg bakke, i Nyrup Hegn opførtes 1917—18 en kirke, der sammen med Egebæksvang (p. 724) dækkede den østlige del af det store sogn. Kirken, der som det meste af inventaret er tegnet af arkitekt Carl Brummer¹, består af et langhus med støttepiller og retkantede vinduer og et tårn, hvorigennem der er indgang til skibet. Rummet dækkes af en flad trætondehvælving og er i øst udformet med en halvrund alterniche, bag hvilken præsteværelset er indrettet. Kirken er hvidkalket både ude og inde; under det nordvestre hjørne blev der som grundsten nedlagt fire munkesten fra kapeltomten ved Gurre² (se nedenfor).

Inventar. Foruden døbefonten og den murede og dekorede prædikestol skal nævnes 10 oliemalerier med scener fra lidelseshistorien, hvoraf eet er indsat i en gammel, forgyldt ramme og benyttet som altertavle. *Klokken* stammer fra klokkespillet på Frederiksborg slot; den er støbt af »Severin van Aerschodt Louvain Belgique«; på dens ene side et vers af Chr. Richardt, på dens anden »1886 Gave til Frederiksborg«³.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Arkitekten XXXI, 1929, p. 97—99 (med plan og snit). I Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger findes flere tegninger fra kirkens opførelse og senere samt en del fotografier. ² Jfr. Nationalmuseet 2. afdelings arkiv, journal 476/17. ³ Gribsø: Kirkeklokker. ÅrbFrborg. 1934, p. 77.

Fig. 1. Gurre. †S. Jakobs kapel. Tomten, set fra sydvest.

Tage E. Christiansen 1948

†S. JAKOBS KAPEL

GURRE. TIKØB SOGN

Et pavebrev fra 1361¹ bekræfter Valdemar Atterdags stiftelse af nogle kapeller, som han havde bygget og funderet i sine borge, bl. a. Søborg og Gurre, enten lige uden for borgen eller i nærheden [»in castris suis . . . Syoburg, Gorwe . . . uel ante seu prope castra ipsa edificari et fundari fecerit«]. I et tre år yngre brev² tilsagde paven aflad til dem, der på bestemte dage besøgte S. Jakobs kapel ved Gurre [»S. Jacobi de Gorre«], og skænkede det relikvier. Brevet fra 1361 er det tidligste skriftlige vidnesbyrd om borgen Gurre, som spillede en betydelig rolle under Valdemar Atterdag og i den nærmest følgende tid for derpå i 1400-tallet at træde tilbage for Krogen.

Det i pavebrevene nævnte kapel er blevet identificeret med en kirketomt ca. 300 m øst for slotsruinen og lige syd for den lille Gurre by. Tomten, som er udgravet 1839 og oprenset 1948, ligger på det sted, hvor en opmåling af byen 1788 (fig. 3) angiver et afgrænset areal med påskriften »Kirke Gaarden«. Der findes ikke i det foreliggende materiale nogen mulighed for at bekræfte eller afkræfte identificationen. Som det fremgår af citaterne foran, kan det af kongen stiftede kapel meget vel have ligget et stykke fra borgen.

Udtrykket »edificari et fundari« er så rummeligt i sin betydning, at det ikke nødvendigvis behøver at hentyde til en af kongen fra grunden nyopført og

Fig. 2. Gurre. †S. Jakobs kapel. Plan. 1:300. Målt af Grethe Kølbe 1948.

funderet kirke, og hvis kirkeruinen syd for Gurre by virkelig er identisk med det i brevene omtalte S. Jakobs kapel, må der snarest være tale om en udvidelse af en ældre bygning (jfr. nedenfor). Ifald navnet hører sammen med ruinen, kan dette S. Jakobs kapel ikke have været noget egentligt slotskapel, hvor kongens ledsagende kapellan har læst messe, thi et sådant må have ligget inden for borgens mure.

På skrift er kirkeruinen første gang knyttet sammen med Gurre slot af Tikøbpræsten R. Garboe 1743³. Henførelsen, der vel skyldes stedlig tradition, lyder: »til dette slot har lagt en kirke, hvor byen Gurre nu ligger, med kirkegård, hvis rudera endnu er kendelige, som er i begreb 90 favne, indringet med kampe sten« sat i kalk og med en lille åbning i øst, »deruden for en plads af 42 favnes distance, som ligeledes er indringet med sådan en grundvold«, på sine steder en alen høj over jorden, som er fyldt med kalk samt mur- og tagstensbrokker, men uden spor efter nogen grav.

Hverken denne oplysning eller ruinen selv giver noget bidrag til løsning af spørgsmålet, om man her står over for det i pavebrevene nævnte S. Jakobs kapel. Ud fra det kendskab man har til ruinen gennem opmålingerne, der udførtes dels 1839 (signeret Sparre), da den omtales som så nogenlunde udgravet, og dels ved oprensningen 1948 (fig. 2), må man slutte, at det drejer sig om resterne af en kirke, som i den senere middelalder, hvad tilbygninger angår, har haft en udviklingshistorie, som har svaret nøje til den, der kendes fra talrige sognekirker. *Bygningen* har bestået af et skib med smallere kor, hvortil der er føjet mindst tre tilbygninger: *sakristi* på korets nordside, *våbenhus* ligeledes i nord og i vest et *tårn* muligvis med trappehus i nord. Fundamenterne er af rå kamp, og blandt de mange teglbrokker er der fundet enkelte hele munkesten af formatet $29 \times 14 \times 9$ cm. Planformen med det smallere kor

Fig. 3. Matrikelkort over Gurre by 1788, udsnit (p. 721).

er af type romansk, men det udelukker selvfølgelig ikke, at den kan være benyttet til en nybygning på Valdemar Atterdags tid. Vestligt i skibet ses fundamentrester af en nord—sydgående mur, der enten kan være skibets ældste vestgavl — og i så fald må skibets vestende være en yngre forlængelse — eller østmuren i et tårn- eller andet vestparti af samme alder som skibet; både dette problem og problemet om fundamentet, der løber gennem det senmiddelalderlige tårn i omtrent nord—sydlig retning kan eventuelt løses ved en systematisk udgravning af hele feltet, kirkegården indbefattet. Tidspunktet for kirkens nedlæggelse er lige så usikkert som andre forhold vedrørende denne ruin.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedel Simonsen: Historiske Meddelelser om . . . Gurre, i *ÅrbOldkHist.*, 1839, p. 303, 306, 324 f. — M. N. C. Kall Rasmussen: *Efterretninger om Gurre Slot . . .*, i *HistT.* 1. rk. p. 467 ff. — C. M. Smidt: *Gurre*, i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1933, p. 57—74.

¹ Acta Pont. nr. 538. ² Ibid. nr. 580. ³ RA. DaKanc. D. 102 a. *Efterretninger om Købstæderne . . . 1743—46.*

Fig. 1. Egebæksvang. Krucifiks (p. 725).

E. M. 1967

EGEBÆKSVANG KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Som nævnt i forbindelse med Gurre kirke (p. 720) blev Egebæksvang bygget østligt i Tikøb sogn, hvorfra den udskiltes som selvstændigt sogn 1. januar 1928. Kirken er opført ved Strandvejen mellem Espergærde og Snekkersten 1896—97 af arkitekt Ludvig Knudsen. Den er rejst i nyromansk stil, af røde mursten og med skifertag. Tårnet, hvori der er våbenhus, er mod sædvane placeret i øst og koret i vest; det sidste har muret hvælv, mens skibets nærmest gotiserende loft dannes af brædder, der ligger på spærene.

Siden kirkens opførelse er en hel del af *inventaret* udskiftet eller flyttet. De største ændringer skete i årene efter interiørets nymaling 1922¹ (ved Dagmar Olrik); således blev alterprydelsen, et stort, malet krucifiks af brændt ler, udført 1897 af billedhugger A. Hassel, 1924 udskiftet med den nuværende altertavle², »den gode hyrde«, som er en kopi efter Joachim Skovgaards maleri i Gørlev valgmenighedskirke. Krucifikset blev senere ophængt på triumfvæggen

ved døbefonten. Et krucifiks (fig. 1), formentlig fra 1700'rne, højde 80 cm, på jævngammelt kors er ophængt på våbenhusets nordvæg. Prædikestolen, fra 1925, er udført af Niels og H. G. Skovgaard, og den sidste har tegnet skibets to lysekroner, udført 1931 hos bronzestøber Rasmussen, med figurer af E. Utzon-Frank; en ældre messingkrone i koret blev skænket ved kirkens opførelse³. 1928 skænkede⁴ to messinglysearme, der flankerer altertavlen, store, S-formede, med midtdelt kugleled på stangen og cirkulær, opdrevet vægplade med seks glatte cirkelfelter; på kuglerne er indgraveret: 1724, på vægpladerne nederlandske versalindskrifter med navne og dødsår for »Peter Matÿs Deelen obÿt 1716 / en Willemÿn syn hvÿsvrov obiit 1722« (»P. M. D. døde 1716 / og Wilhelmine hans husfrue døde 1722«). To kirkeskibe skænkede henholdsvis 1925 og 1952, en stor, tomastet skonnert af kystdistriktets fiskerbefolkning, og en mindre brig, udført og givet af fisker Würtz, Skotterup. Orgel 1966 ved Poul Gerhardt Andersen.

To store, løse figurer, Kristus og Moses (eller en apostelfigur), der sandsynligvis har hørt til et epitaf fra o. 1650—1700³, er nu opsat på dåbsværelsets vestvæg og våbenhusets sydvæg.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ I kirkebladet 1957 nr. 7 findes oplysninger om interiørets første udmaling og den første prædikestol. ² En planke bag altertavlen har en skåret indskrift vedrørende maleriet og dets ramme: »Rud-Petersen, kopi efter Joacim Skovgaard. Ramme efter tegning af Th. Bindsbøll og Joacim Skovgaard, udført 1924 af K. H. Gemzøe og [Rudolf S.] Rud-Petersen, skåret af Ole Skovgaard. Jørgen Petersen og hustru skænkede billedet. ³ I Egebæksvang kirkeblad 1954, nr. 7—8 og 1957, nr. 7 er forskellige oplysninger om kirkens historie, som hviler på notater nedskrevet af lærer Petersen ved kirkens indvielse. Heri oplyses, at der ved et møde i Snekkersten skole 1887 blev dannet en komité til indsamling af bidrag til opførelse af en kirke i Egebæksvang skov. Foruden penge indkom der gaver »i mængde fra folk vidt omkring«; blandt disse var de hellige kar og følgende genstande, »der nok stammer fra en gammel nedbrændt kirke i Ditmarsken«: en lysekrone i koret og to figurer af Kristus og Moses i våbenhuset. Kilden oplyser intet om krucifiksets proveniens. ⁴ Af fru forpagter Riifesthal, Søbækgård.

Fig. 1. Hornbæk. Ydre, set fra sydvest.

L. L. 1955

HORNBÆK KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

14. juli 1588 fik lensmanden på Kronborg ordre til at udlægge 50 dl. til et kapel i Hornbæk, hvis opførelse var påbegyndt efter Frederik II.s befaling¹. Det er rimeligvis denne bygning, Hornbækfiskerne refererede til i et brev 1671² som værende ødelagt af storm og uvejrlig for nogle år siden. Samme kilde oplyser, at efter kirkens fald hyrede »Voris formend og Vi som nu lefuer efter dinnem« en stor stue på fiskerlejet, hvortil kirkeinventaret flyttedes, så der kunne holdes prædiken. Nu havde de imidlertid af deres fattige midler og ved andre høje og laves hjælp bygget en ny kirke færdig³ på den forrige plads, hvorpå Tikøbpræsten [den 1670 ansatte Wichman Hasebarth] mod overenskomsten havde afslået at prædike i Hornbæk; sagen blev året efter afgjort af kongen til Hornbæks fordel⁴. 1735 var kirken så brøstfærdig, at man 3. juni vedtog opførelse af en nybygning, som indviendes 27. oktober 1737⁵. Da Hornbæk kirke hørte til rytterdistriktet, var den kongelig domænekirke, indtil den overgik til selveje 23. sept. 1914. Til 1887 var Hornbæk-Hellebæk en del af Tikøb sogn; men dette år udskiltes de som et fælles pastorat. 1961 skiltes de to kirker i to selvstændige sogne.

Sagn. Forskellige af de velkendte vandresagn om placeringen af den første kirke er også knyttet til Hornbæk; fiskerne her vandt i kappestrid med bønderne i Borsholm⁶.

Kirkegården, der formentlig er samtidig med kirken fra 1588, er trods to udvidelser, 1710⁵ og 1857⁷, kun lille. 1891 blev en ny kirkegård syd for landevejen taget i brug⁸ og 1913—14 bevilgedes der penge til en udvidelse på et stykke af Hornbæk plantage⁹. 1704, da man første gang hører om indhegningen, blev den repareret med »noget vrage«, der var vurderet til fem rdl. Mellem 1710—20 meldtes der idelig om besvær med flyvesandet, som måtte fjernes fra de ofte omblæste gærder, og om reparationer på disse med nye egestaver og eneris. Sidst blev tre store ege hugget til staver og nedgravet. 1739 afløstes det gamle gærde — formentlig i fortsættelse af kirkens nybygning — med enkelt stengærde, ialt 113 favne i ca. halvanden meters højde af de sten, som havet havde tilført sognets beboere, og året efter styrkedes gærdet med en fod af kampesten⁵. 1873 omsattes stendiget med delvis kløvede sten¹⁰. 1777 er der omtalt reparationer på den store port¹¹, som 1803 var i god stand, mens den vestre låge trængte til eftersyn¹², og 1819 blev porten og de to låger tjæret¹³. Nu findes der i vest en køreport med tremmelåger mellem teglstenspiller og i øst en tilsvarende mellem huse.

Et nyt *halsjern* med kæde og hængelås anskaffedes 1730⁵.

Et *ligkapel* (arkitekt Søren Lemche) rejstes 1935 til erstatning for ligrummet i sakristiets nordre del (p. 731). Et *†ligbåreskur* ved kirkens østgavl opsattes 1764⁵ af snedker Jens Christensen, Farum, og fornyedes 1783¹⁴ af tømrer Peder Svensen. Planer fra 1873 om et nyt materialhus i apsisform er næppe kommet til udførelse inden sakristiet rejstes 1883.

†*Kirker. 1) 1588—o. 1650.* De kilder, der tjener til belysning af kapellet fra 1588 er nævnt p. 726, hvor den midlertidige kirke i fiskerens stue også er omtalt. Hvornår den første kirke, som formentlig var af bindingsværk, blev ubrugelig, fremgår ikke klart, men ud fra Hornbækfiskernes brev 1671 må man slutte at det kan være sket allerede o. 1650. Ligesom en del af inventaret blev overflyttet herfra til den kirke, fiskerne havde færdig 1671, således benyttedes vel også det brugbare bygningsmateriale; ud fra oplysningerne om denne kirke kan man endda muligvis drage den slutning, at et stykke af 1588-bygningen er indgået i restaureret stand (jfr. nedenfor).

2) 1671—1737. Af regnskaberne fra 1710—37⁵ fremgår, at kirken var af udmuret *bindingsværk*, tækket med vingetegl ligesom et lille våbenhus, mens tagrytteren var bræddeklædt og forsynet med spåntækt spir og vindfløj (p. 731). Selv om man ikke kan slutte noget sikkert om bygningens længde på grundlag af fagstørrelsen, er det dog troligt, at den omtrent har svaret til den nuværende kirkes; derimod har bredden tilsyneladende været meget mindre, thi blandt de materialer, som senere solgtes ved auktion, var der flere bjælker af kun 10 alens længde. Der nævnes også 28 vinduer (ruder) i deres karme, men intet om antallet af vinduesåbninger. — 1729 omtales vestenden som den sidst

opførte del; enten må der være tale om en vestforlængelse af 1671-bygningen, eller også må »denne sidst byggede del« stamme fra 1671 og i så fald som antydet være føjet til kapellet fra 1588. Er den sidste antagelse rigtig, kan »de midterste 8 fag« måske have været identiske med kapellet eller en del af det; de var 1734 så brøstfældige, at de ikke længere kunne støttes med de »drivstøtter og stivere«, som gennem mange år havde stået i syd og flere gange var fornyet. *Våbenhuset*, der 1710 fik en gulvhævning og nyt murstensgulv, omtales 1716 i forbindelse med andragende om et nyt (på to fag) som brøstfældigt og så lille, at en del af følget måtte stå ude i regn og sne, når en kone holdt sin kirkegang (nemlig efter en barnefødsel). Ifølge en notits i kirkebogen skal tårnet, dvs. *tagrytteren*, først være opsat 1700 (jfr. note 2 p. 26 og kirkeklokke fra 1699); 1712⁵ var der to klokker i tårnet, men det vides ikke, hvor den ældre klokke har været anbragt før 1700. — Også fra denne kirke, der blev nedrevet april 1737, overflyttedes brugbart inventar og andre materialer til efterfølgeren, mens de materialer, som ikke fandt anvendelse i bygningen eller benyttedes som betaling til håndværkere, solgtes på auktion.

Den *nuværende kirke* er et afvalmet langhus fra 1737 med samtidig tagrytter og et sakristi fra 1883 mod østgavlen. *Materialiet* er »store mursten, af den såkaldte slotsform« og nogle »mindre, noget større end Flensborg format«, der tillige med gesims- eller karnissten leveredes af Jean Jeans teglværk ved Helsingør. Til gesimsen blev endvidere fra København leveret 120 stykker kridtsten, hver af længde som otte store mursten, og til tagværket gullandske bjælker og pommerske spær⁵.

Efter at man 3. juni 1735 havde vedtaget i året 1737 at rejse en ny, grundmuret kirke i Hornbæk til afløsning af den faldefærdige bindingsværksbygning (p. 727) og fået økonomien bragt nogenlunde i orden, kunne kirkeinspektør P. Helt udarbejde overslag, bestille tømmer hos seigneur Bortmand 6. februar 1737 og en uge senere blev der sluttet kontrakt med tømrmester Peder Sørensen Ulf (der også udførte snedkerarbejdet) og »mursvend« Christopher Hansen, begge af København. Den sidste kontrakt omfattede også »Kulen til Fundamentet og Stilladser at grave, saa ogsaa de paa Stedet befindende Ligkister at opgrave og anden Steds at nedgrave«. Lidt senere fulgte kontrakt med smeden Christian Nielsen Haassing i Frederiksborg (fløjstang og otte jernvinduer), blytækkerenken Anna Elisabeth Asmund og glarmesterenken Anne Maria Jens Smits i Hillerød⁵.

Tømrmesteren og hans svende ankom i vogn fra København 2. april og påbegyndte nedbrydningen af den gamle kirke. I maj var der grundstensnedlæggelse¹⁵ og 16. august kom tømmerne på ny til Hornbæk, hvor de tog fat på tilhugning og afbinding af tømmeret til tagværket, som af skipper Aage Jørgensen var fragtet fra København. Taget blev tækket med vingetegl fra Jean

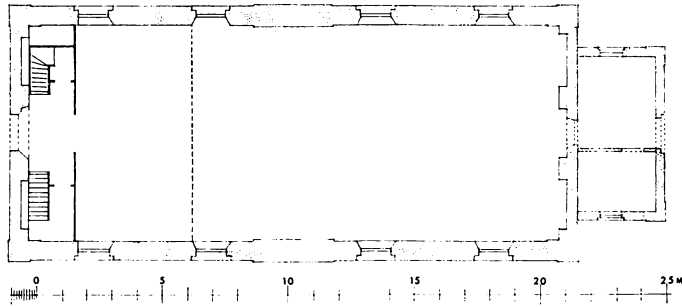

Fig. 2. Hornbæk. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1963.

Jean, spiret klædt med kobber og en vindfløj opsat. Indvendig arbejdedes der på inventaret, hvis maling ligesom loftets dog af økonomiske grunde blev udsat, og i oktober indviedes kirken⁵.

Bygningen, der kun på uvæsentlige punkter er ændret siden opførelsen, har sokkel trukket i tjære, profileret gesims, hjørnelisener og midt på hver langsides en bred mellemlisén, hvis tilsvarende fremspring i rummets indre viser, at der er tale om en forstærkning af muren på grund af tagrytteren. Muråbningerne er fordelt med to (senere fornyede) vinduer i hver af langmurenes blændinger og en dør i vestgavlens midtblænding. Tagrytteren, der tidligere var brædeklædt forneden, har lanterne med (blændede) rundbuede åbninger og et ottesidet, kobberklædt spir med fløj (p. 731).

Heller ikke i det *indre* er der sket store ændringer. Gennem sammenspillet mellem den allerede omtalte murforstærkning på langvæggenes midte, lisénagtige led nærmest gavlene og remmen på murkronen genspejles langmurenes façadeblændinger på en måde i det indre, hvor vinduernes indfatning udgår fra gulvet. Nogenlunde svarende til disse vinduesnicher er der i hver gavl tre spareblændinger, af hvilke den midterste brydes af henholdsvis indgangsdøren i vest og en senere dør i øst (sml. sakristi p. 731). Rummet dækkes af bræde-loft med synlige bjælker (i øst og vest stikbjælker på grund af valmtaget). Vestenden optages af et stort, tredelt pulpitur, som ikke var med i tømremesterens kontrakt, men dog udførtes inden indvielsen. Under dettes vestlige del udskiltes ved brædevægge våbenhus, kalkhus og trapper til pulpitur og loft, en ordning, der bortset fra kalkhuset er nogenlunde uændret.

Farver. Det er ikke helt klart, hvorledes façaden oprindeligt var behandlet, men en udgift til hvidtning af de seks udvendige »hovedpiller« (dvs. lisenerne) og gesimsen 1745 og på ny 1764 lader formode at resten, hvilket vil sige de store façadeblændinger, har stået i blank mur eller vandskuret, indtil de på et ukendt tidspunkt også er blevet overhvidtet. Til tagrytter og kirkegårdsport anvendtes 1741 tjære og brunrødt, mens kirkens yderdør blev rød med hvide

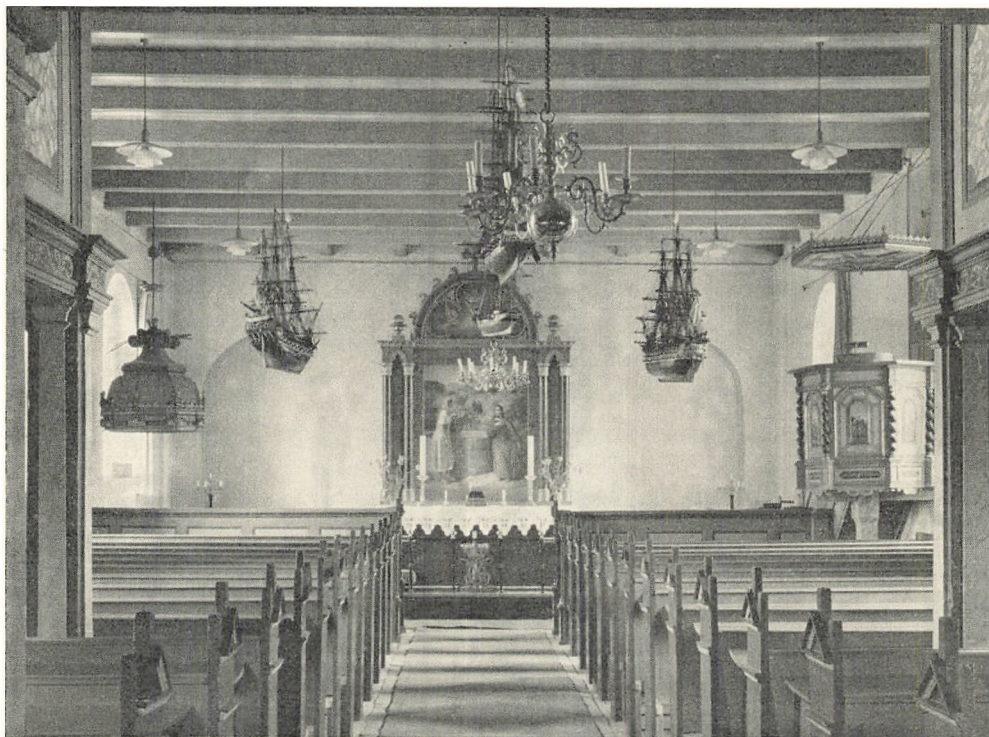

Fig. 3. Hornbæk. Indre, set mod øst.

L. L. 1955

lister. I det indre tog maler Hans Nielsen, Ganløse, ligeledes fat 1741⁵; pulpituret, skillevæggene og andet inventar beherskedes af blå og hvid marmorering samt rødt. Blåt og rødt blev også anvendt til loftsbjælkerne 1744, hvorimod selve brædderne maledes gule.

I hele sin arkitektoniske udformning, i materialevalg og ældste farveholdning er Hornbæk nøje knyttet til Gilleleje (Holbo hrd.), der nyopførtes i grundmur (1737) 1741, og en række omtrent samtidige korsarme ved nordsjællandske kirker, alle beliggende i rytterdistriktet. Regnskaberne for disse byggeføretagender afslører da også en forbløffende overensstemmelse fra kirke til kirke både med hensyn til materialeindkøb, håndværkere og kontraktens affattelse¹⁶. Stort set er byggearbejdet overalt udført af det samme hold håndværkere, alle folk, som vides at have arbejdet for kongen, og overslagene er udarbejdet af den kirkeinspektør, som havde tilsyn med rytterdistriktets kirker¹⁷. Hidtil er det ikke lykkedes at påvise, hvem der har haft ansvaret for de enkelte bygværkers arkitektur¹⁸, hvis fællestræk næppe alene kan forklares ud fra, at de har haft samme administrative leder og de samme håndværkere.

Ændringer og tilføjelser. Ved en istandsættelse 1873 under kgl. bygningsinspektør F. Meldahls ledelse blev midtgangens og korets gamle belægning af

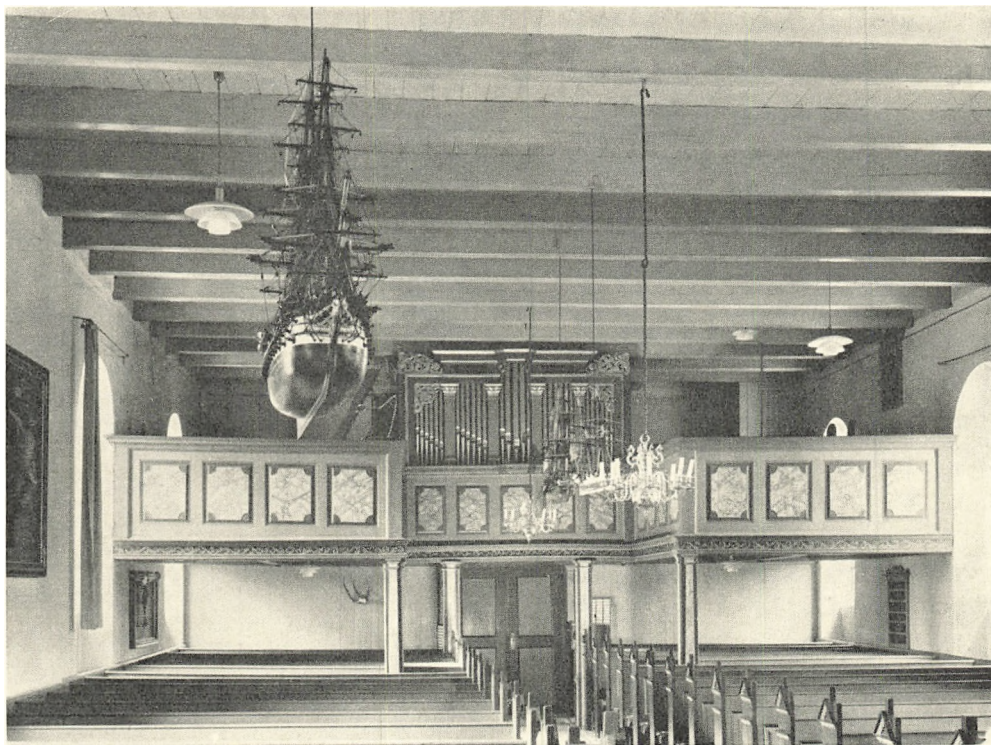

Fig. 4. Hornbæk. Indre, set mod vest.

I. L. 1955

røde mursten erstattet af grå og gule lerfliser (1886 tillige under stolene), og loftet malet med egetræsfarve¹⁰. 1904⁹ fulgte en nymaling i »tonfarve« med en »bladform« på bjælkerne, mørke grå og brune farver, som ved interiørets istandsættelse 1914 dækkedes med blå. Nu gråmalet.

Sakristiet med lig- og materialrum er opført 1883¹⁹ efter tegninger af Meldahl, ved korets østgavl og i en til kirken svarende arkitektur. Præsteværelset lå som nu i syd, skilt fra ligrummet i nord ved en gang og tilgængeligt herfra, mens ligrummet havde sin egen dør i nord. Gang og ligrum er siden 1935 (sml. ligkapel p. 727) slået sammen til venteværelse.

Kirken står nu hvidkalket ude og inde. Taget er stadig dækket med blå vingesten, mens tagrytterens træbeklædning er afløst af kobber. I de rundbuede vinduer er der blysprosser.

Vindfløje. Den nuværende fløj er samtidig med bygningen og bærer Christian VI.s navnetræk samt A.D. 1737. Stangen er udført af smed Haassing, fløj og metalknop af kobbersmed Hans Wideman og forgyldningen af »Olle Kurrepind« (Oluf Bertelsen Kurpin). »Rosen« under fløjen blev vendt forkert, men det rettedes 1747⁵. Ved auktionen efter kirkens fuldendelse blev der solgt en gammel fløjstang med kugle⁵.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens inventar strækker sig i alder fra den romanske periode og op til nyeste tid (kandelabre 1965), men de to romanske stykker, *processionskrucifikset af bronze og den jyske granitdøbefont er senere anskaffelser eller gaver. — Fra 1588-kirken er bevaret de »gotiske« alterstager, sikkert en nyanskaffelse ved kirkens indretning, og halvdelen af stolestadernes gavle er fra samme tid. — Fra 1671-kirken hidrører Henrik Rapposts alterbillede, malet 1670, den lille alterkrucifiksgruppe af messing, den 1688 skænkede lysekroner, en *lysearm af smedjern og den ene klokke, fra 1699, samt en del nyanskaffelser i løbet af 1700'ernes første trediedel: korbuekrucifikset, pengeblokken og et *kollektbækken af tin. — Fra 1737-kirken kan nævnes prædikestolen, halvdelen af stolestaderne, pulpituret og dørløjen i vest, alle fra nybygningsåret, samt alterskranken 1741, to pengetavler 1745, sejerværket 1754, fontehimmelen 1780 og kirkeskibet »Frederik 6.«. I løbet af de to følgende århundreder anskaffedes eller fornyedes meget. Fra 1800'erne stammer bl. a. tre kirkeskibe og altertavlen (1838). Orgelfaçaden er fra 1909.

Alterbord 1737, muret og o. 1820 beklædt med brede, glatte fyrrebrædder¹⁹, 106 cm højt, 220 bredt og 80 dybt.

Alterklæde, nyt, gult damaskes med cirkelkors af guldgaldon. 1737 var det af karmoisinrødt kamelhårsplyls med sølvgalon, broderet med kongeligt navnetræk og årstal⁵.

Altertavle (jfr. fig. 3) fra 1838—39, ret nøje svarende til Gilleleje (Holbo hrd.), i nygotisk stil. Ifølge en ved restaureringen 1962—63 fundet seddel i fodstykket (atter nedlagt) var rammen »Forfærdiget af Snedkermestere C. M. Gütthler, H. Stiernholm Sebtember 1838 ved Snedkermester Weincke«. Maleriet, Jesus og den samaritanske kvinde, er udført af Eckersberg og signeret »E. 1838«; det måler 162 × 140 cm²⁰. På den glatte frise er limet en frakturindskrift (med træbogstaver): »Gud er en Aand, og de ham tilbede, bør der at tilbede i Aand og Sandhed«. Rammen opforyldtes 1873¹⁰, og hele tavlen istandsattes 1907 og atter 1962—63²¹; ved denne lejlighed spændtes Eckersbergs maleri, der sad på en fast ramme, op på en blændramme.

(†)*Altertavler*. 1—2) Alterprydelsen i 1588-kirken er ukendt, men alterbilledet fra den anden kirke (1671) hænger i den nuværende kirke på nordvæggen, på nyt lærred og i ny ramme (fig. 5)²². Det må være dette billede, inventariet 1712 omtaler som »1 Kontrafej staaende paa Alteret«⁵. Det er et maleri, 132 × 146 cm, olie på lærred sammensat af to stykker, hvoraf det øvre og største optages af Kristi bøn i Gethsemane, delvis efter et stik af Hendrick Goltzius²³, mens det nederste har en fremstilling af nadveren i ovalfelt flankeret af en giver- og kunstnerindskrift, der ved restaureringen 1928 viste sig at være malet oven på en ældre. Den nuværende indskrift lyder: »Denne Tauuel geifues till hor(n)bechs Kierke gud till Ere oc Kirken till Seras (dvs. sirat) oc andre till

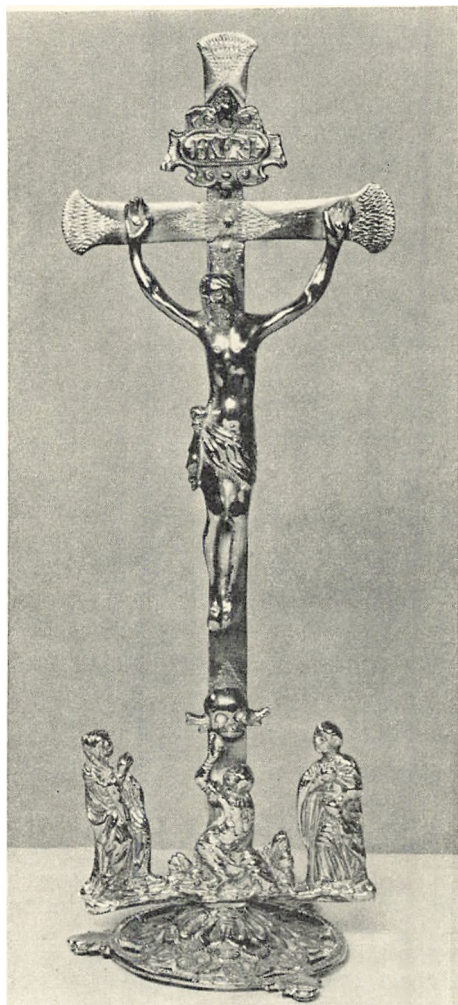

L. L. 1955

Fig. 5. Hornbæk. Altertavle, fra 1671-kirken, malet af Henrik Rappost 1670 (p. 732).

et gott Egsempell. Saa Ellst gud Verden at haand gaff Sin Enest Sønd I døden fore os alle. / Hendrich Kunteerfeger Raa Post — olle nielsen lahollmb Anno 1670«. I sin oprindelige form lyder indskriften: »Denne Tavel haer wi geiwet her Teil kerkens eihukommelse / hendrick Rappost — olle Nielsen Anno 1670«. Ifølge konservators opfattelse er den yngre, fyldigere indskrift ikke meget senere end den oprindelige. Der er stor forskel på de kraftige, distinkte farver i Gethsemane-billedet og i det påsyede stykke med nadveren, der er holdt i lidt slørede og udflydende gule, røde, brunlige og blå farver. I Gethsemane-billedet er Kristus iført kraftig blå kjortel og rød kappe, den sovende Peter (med sværdet) har blå, de to andre apostle lysbrun og rød kappe.

3) Ved opførelsen af kirken 1737 anskaffedes en ny altertavle »proportioneret« efter kirken og udført af den københavnske snedkermester Chr. Holfelt, der modtog 50 rdl. for både billedhugger- og snedkerarbejde⁵, mens maleriet i tavlen, Kristi opstandelse, udførtes af Frederik Lovise Francescani for 12 rdl.²⁴ Hvorledes denne tavle, der var af eg beklædt bagpå med fyrrebrædder, har set ud, vides ikke²⁵, men den har antagelig været ret enkel uden meget billed-

L.L. 1955

Fig. 6. Hornbæk. Alterkrucifiksgruppe af messing (p. 735).

skærerarbejde, formentlig svarende til den, hvis rester endnu er bevaret på loftet over Tibirke kirkes våbenhus (Holbo hrd.) og samme snedkers bevarede tavler i Kirkerup og Tingjelling kirker (DK. Sorø p. 839, 870). Tavlen blev 100 år, idet den afløstes af den nuværende.

Altersølv. Kalk, skænket 1744, omgjort 1829, 21,5 cm høj, med cirkulær fod, der har smalle og brede tværbånd, cylinder-skaft, diminutiv knop af form som en rundstav med slyngbånd og firblade; tværriflet udkrægning på skaftledet under det store, udbugende bæger med op-drevne akantusblade; på den glatte del graveret Christian VI.s kronede monogram over »givet 1744«, på modstående side samme monogram over »omgjort 1829«. Indvendig forgyldt. Under foden fire stempler: mestermærke RB for Rasmus (Jørgensen) Brock, København (Bøje 801), Københavns bymærke 1829, gardeinmærke og månedsmærke (vægten); sammesteds indprikket: »vog 37 Lod«. Samtidig, glat, forgyldt disk med samme by- og gardeinmærker, månedsmærke (jomfruen), samt mestermærke HH i rektangel for Hans Holm, København (Bøje 838), der ganske vist døde 1810, men hvis enke fortsatte professionen²⁶. Ifølge regnskaberne⁵ blev kalk og disk (på 49 lod

½ kvintin, Københavns nye prøvesølv) 1744 udført af Christian (skal være Christopher) Jonsen, København (Bøje p. 69) og begge med »det kgl. Navn med Krone« pågraveret. *Oblatæske* 1879 (Fr. Chr. Vilh. Christensen, Bøje 1140), trind, med graveret fraktur under bunden: »Hornbæks Kirke 1879«. †*Oblatæske* af malet træ omtales 1700⁵. *Sølvske* 1866²⁷.

Sygekalk 1825, med cirkulær fod drevet op med bred rundstav, glatte, trinde skaftled, tæt godronneret knop og udsvejende bæger, med tilpasset vinflaske og oblatskruegemme; tilhørende disk. På kalkens standkant og under bunden af vinflasken fire stempler: St. i oval, rimeligvis for Københavnerguldsmeden

Pierre Jean Stouandre (Bøje 3183), Københavns bymærke 1825, guldmærke for Chr. P. Næbo og månedmærke (krebsen). Standkantens mestermærke er overstemplet af et andet, antagelig svarende til det under diskens bund: NE, for Niels Ebbesen, København (Bøje 3215); de tre andre stempler på disken svarer til kalkens.

Alterkrucifiksgruppe (fig. 6), messingstøbt, fra sidste halvdel af 1600'erne, sikkert den der omtales i inventariet 1712⁵ (hvor det nedenfor nævnte *processionskrucifiks ikke er opført). Den er 34,5 cm høj og hviler på en, ligeledes støbt, bladsmykket fodplade. Maria Magdalene knæler ved korsets fod flankeret af Maria og Johannes. På den påsatte cartouche over Kristi hoved læses INRI. Korset er desuden dekoreret med »trambulærstik«.

**Alter- og processionskrucifiks* (fig. 8—9), o. 1175—1200, såvel den pånaglede figur som korset bronzestøbt og forgyldt og i korsarmene indsat fire bjergkrystaller. Figuren måler 15,5 cm, korset, uden den afbrudte tap forneden, 36 × 24,8 cm. Kristusfiguren, der står med let adskilte fødder på et »soppedanum« har et udpræget konveks ansigt, lukkede øjne og mund. Håret er midtskilt og ellers udformet med brede, tværrillede hulinger, kindskægget tottet. Brystkassen er flad, og kun på siderne er ribbenene antydnet med summariske (graverede?) linjer. Det halvlange, opslidsede lændeklæde er ophængt om et bælte, som er synligt på siderne mellem overslaget fortil og to sidesnipper.

Korset har, som nævnt, på forsiden en stor, oval, skarprygget bjergkrystal i hver af armenes hammerudvidelser. Under dem ligger tøjstumper, hvoraf de tre pletvis har bevaret luvens rødlige farve²⁸. Langs kanterne løber en forsænket bort af indcirklede »korsblomster« vekslende med trebladsknipper, sam-

L. L. 1955

Fig. 7. Hornbæk. Prædikestol, storfelt (p. 740).

Fig. 8. Hornbæk. *Alter- og processionskrucifiks af forgyldt bronze, forside (p. 735).

S. Bengtsson

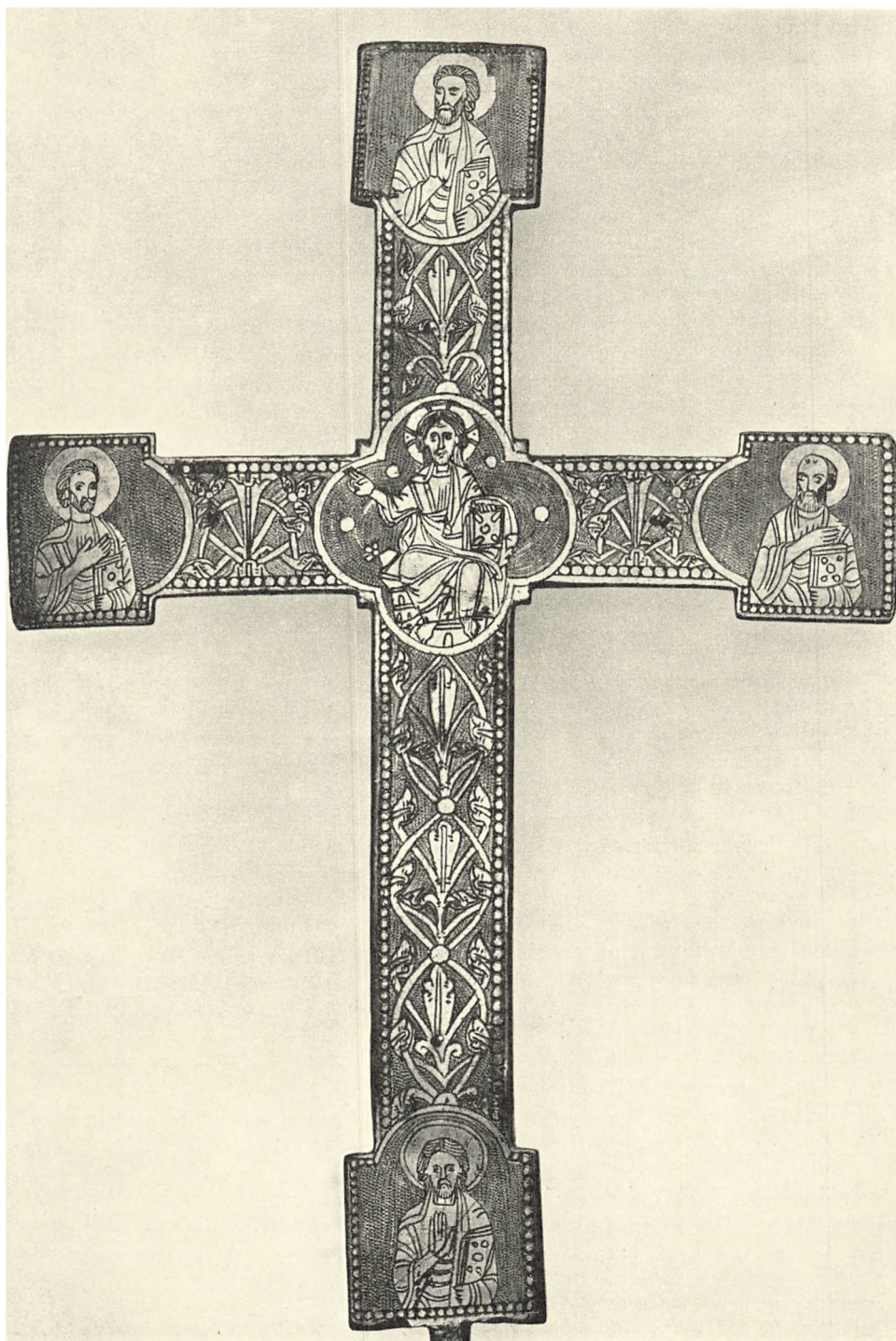

Fig. 9. Hornbæk. * Alter- og processionskrucifiks, bagside (p. 735).

S. Bengtsson

menholdt af et midtbånd, noget lignende som på f.eks. det gyldne alter fra Broddetorp o. 1175—90²⁹. På øvre korsarm et tegn, der formentlig må opfattes som et (senere) bomærke.

Korsets bagside er overordentlig rigt udsmykket, og i modsætning til forsidenes bort synes alt her at være ikke støbt, men graveret. I korsskæringen et firpas med Majestasfremstilling og i korsarmsenderne fire mandlige halvfigurer, der holder en bog i venstre og gestikulerer med højre hånd, formentlig de fire evangelister. Den lette og elegante kæde af spidsovaler kan minde om den tilsvarende ornamentik på Sindbjergalteret fra o. 1175—1200³⁰. Sidebladene er karakteristiske ved den afsluttende buelinje, der giver dem et økseagtigt udseende. Ejendommelig for hele udsmykningen er bundbehandlingen: tætsiddende rækker af trambulérstik til fremhævelse af figurernes, gloriernes og ornamenternes glatte flader.

Det vides ikke, hvorfra eller hvorledes krucifikset er kommet til Hornbæk kirke, hvor det ikke har været at finde i regnskabsbøgerne før 1780³¹, eftersom det her og i inventarierne omtalte messingkrucifiks må antages at være den ovenfor behandlede alterkrucifiksgruppe³². På sin rejse 1884 »opdagede« Magnus-Petersen det værdifulde krucifiks løst opstillet på alteret. Det blev overladt Nationalmuseet året efter (nr. D 2067), og kirken modtog til gengæld de nedenfor omtalte †kandelabre.

Alterstager. 1) Sengotisk type, o. 1588, med næsten ens fod- og lyseskål, blødt falsede i flere afsæt, cylinderskaft med tre skarpe ringe flankeret af smårundstave. Under foden støbt bomærke, en lodret stav gennemskåret af to næsten vandrette bistave. Samme mærke findes på flere stager i Københavns, Sorø og Præstø amter (f.eks. Ledøje, Høve og Enderslev). 39 cm høje.

2) Bordstager 1898³³.

Kandelabre, 1965, af smedejern. De erstattede de to, som Nationalmuseet 1885 skænkede kirken.

Messehagel 1934³⁴. 1713 blev »den ringe og ubrugelige« †hagel af blåt fløjlv anvendt til beklædning af prædikestolen, 1737 var hagelen af rødt fløjlv med sølvgaloner og kors⁵.

Et †ildkar nævnes 1712⁵, men ikke senere.

Alterskranke (jfr. fig. 3) 1741, af smedejern, femsided med rundjernssøjler, der har profilringe og messingtopkugler, dørleddet bestående af rundstav støttet af volutbøjle og med volutbøjlelås. I midtfeltet Christian VI.s kronede navnetræk flankeret af palmegrene og herunder årstallet (sml. Tikøb p. 700). I de to messingkugler på hver side af midtfeltet indprikket: »aals gaard sirlig Hedt« og »Ano 1763«. 1913 rensset, malet og våbenet repareret⁹.

Døbefont (fig. 10), romansk, af granit, af Randerstype (Mackeprang: Døbefonte p. 13, 229), kummen 79 cm i tv., med midthul. 1742 blev dåbsstedet

og dets »deckel« malet af Hans Nielsen, Ganløse⁵, 1879 blev stenen befriet for farver¹⁰. Det vides ikke, hvornår denne jyske font (jfr. Krogstrup, Horns hrd.) er kommet til Hornbæk, og om den allerede har stået i den første kirke fra 1588.

Dåbsfad, sydtysk, o. 1575, med hjort-og-hund-frise på randen og i bunden et cirkelfelt med Syndefaldet. På randen et skjold med stemplet H S over et par utydelige ornamentter eller tegn. Indvendig på fadets lodrette kant graverede versaler: »Anno 1672 hafver Kirsten sl. Her Bentz i Thikiøb gifvet dette becken til Hornbæks kirke«, formodentlig i anledning af mandens død samme år. Fadet hviler i en flad træring, måske samtidig med fadet, men med staffering fra 1879¹⁰, frakturindskrift: »Lad de smaa Børn komme til mig« etc.

Dåbskande 1923 (som Tikøbs p. 703), stående på en sortmalet »gueridon« fra første halvdel af 1800'erne.

†*Dåbstøj*. 1743 havde kirken et »kristentøj«, som fattige folk betjente sig af, syet af den gamle messehagel⁵.

Fontehimmel (jfr. fig. 3) af fyr, stor, ottekantet, med flade, runde flammespir over gesimsen og øverst skyformation med englehoveder og solstråler. På undersiden Helligåndsdue. Gylden indskrift, frakturagtig, på frisen: »Ao 1780 Bekostet af de Hornbechs og Aalsgaards Indvaanere som levere Steen til Cronborg«. Bag på et af flammespirene malet: »Mallet i Hornbechs Krohuus d. 17de Nov. 1780«. Blå- og grønmalet med forgyldte lister og ornamentter, røde og hvide stråler, gylden due. Istandsatt 1964³⁵. — Kuglen på den snoede op-hængningsstang fornyet 1926.

†*Korgitter*. 1741 malede og marmorerede Hans Nielsen, Ganløse, panelværket mellem kor og skib⁵.

Korbuekrucifiks, første gang omtalt i inventariet 1720—21⁵ og næppe meget ældre; det siges da at være opslået på en bjælke i koret. Den plumpe og muskuløse figur hænger på et glat, nyere kors. 1899 flyttedes det ned i skibet⁹, hvor det nu hænger på sydvæggen opsatt på en moderne *præsterækketavle*. 1913 ren-

L. L. 1955

Fig. 10. Hornbæk. Romansk granitdøbefont fra Jylland (p. 738).

sedes og repareredes det⁹, nystafferedes 1928, ved hvilken lejlighed korsets skriftbånd, af pap, erstattedes af et nyt³⁵.

Prædikestol (fig. 7) formodentlig fra 1737 og samtidig med »den tredie kirke«, eftersom den 1741⁵ beskrives som »af uanstrøgen eg med sorte fyldinger«, dvs. den midlertidige snedkerstaffering, kirken måtte nøjes med, til den fik råd til at bekoste en »rigtig« staffering. Stolen er på fire fag, og endnu ses mærker efter et \dagger dørfag. Mellem storfelternes profilrammer med affasede øvre hjørner og malerifelternes tilsvarende bølgelisterammer er der pålagt tynde plader med buetunger i begge ender, og lignende plader med udsavede ender er limet i frisefelterne; de tilsvarende »felter« i postamentfelterne er kun malet. På hjørnerne er der snoede søjler og under hvert fag et smalt, udsavet hængestykke. Retkantet bærestolpe med klodskapitel³⁶. Opgangspanel med fyldinger; rygpanelet, med to fyldinger foroven og to kun malede forneden, gør et noget sammenstykket indtryk og kan være rester fra forgængerens panelværk. Samtidig, flad, sekssidet himmel kronet af blomsterfrise som fontehimmelens. I undersidens sekskantede midtfylding er ophængt en due. I regnskabet for 1844 hedder det³⁷: Den Helligånd til prædikestolen forsynet med en ny vinge og ladet opforgylde.

Den nuværende staffering er fra 1913⁹ (blå, med gråblå frise, forgyldte lister og sorte søjler) og har i alt fald bibeholdt evangelistmalerierne, som utvivlsomt er Hans Nielsens værk fra 1741 (jfr. ovenfor), udført tilligemed en marmorering af opgangspanelet. Også den gulmalede frakturindskrift fra 1760 i postamentfelterne er bibeholdt; dette år blev stolen malet og forgyldt på fiskernes bekostning⁵. Indskriften lyder: »Denne Prædikestol Haver Byens Invaaner Ladet Ziere med Mahlning og Forgylning Gud til Ærre og Kircken til Zirde«. Under Markus og Lukas står årstallet: »Anno 1760«.

Timeglas, anskaffet 1742 for 2 dl. 48 sk., på fire »fag«⁵ i træstativ med drejede småsøjler mellem udsavet fod- og topplade. Foroven og forneden mellem søjlerne en lille papbræmme med indstemplede rosetter. Rød, med forgyldte kanter. Ved prædikestolen.

Stolestader. Af de 32 + 2 halve gavle er de 18 fra 1588-kirken, efter deres form fra o. 1600, de 15 derimod fra indretningen af 1737-udvidelsen. Alle er glatte med trekantgavl flankeret og kronet af tre retkantede spir og med en profilliste under et frisefelt. Den eneste forskel er, at de ældste gavle har tand-snit i og under trekantgavlen, mens de nyere har profilliste. Ryglæn og sæder er fra 1873¹⁰. 1741 blev der malet nye numre på 34 stole⁵. 1873¹⁰ blev de ege-malede, og 1913 blev de gamle blågrønne farver fremkaldt og opmalet⁹.

\dagger *Skrifte- og degnestole* omtales tidligt i regnskaberne, og det fremgår, at skriftestolen har været af den gængse skabstype med to »sprinkelværker« (gitre)⁵. De krævedes fjernet fra koret 1869³⁸.

Fig. 11. Hornbæk. Lysekroner, skænket 1688 (p. 742).

L. L. 1955

Dørfløj 1737, mod skibet, i vest, to fløje hver med frisefyldinger, hvis spejl har konkave hjørner. Bukkehornsbeslag. Dørposterne er glatte pilastre med profilkapitæler og høje postamenter (jfr. dørene i Hellebækgårds \dagger kapel p. 751 fig. 4), støttende en profilgesims.

Lås, sikkert fra 1737, på dørfløj til et lille rum i kirkens vestende, af form svarende til den på Tikøb kirkes dørfløj nr. 2 (p. 708).

Orgel, bygget 1909 af I. Starup, København og omdisponeret af samme firma 1949 (12 stemmer, to manualer, pedal). Façaden fra 1909 (sml. fig. 4). 1866 fik kirken sit første orgel, et harmonium⁷.

Pulpitur (jfr. fig. 4) bygget i skibets vestende 1737 af tømremester Peder Sørensen Ulf, København³⁹, i tre »Fordelinger«; det hviler på seks retkantede piller med adosserede, glatte pilastre, der har profilkapitæler. Brystværnspanelet har fyldinger som den ovenfor nævnte dørfløj. 1872 opsattes to knagerækker på mandssiden¹⁰. Malingen er fra 1913 på grundlag af fundne spor, marmorering og ranke på den bærende bjælke, fra 1741 ved Hans Nielsen, Ganløse⁵; samtidig anstrøg han »Skierværket« mellem mands- og kvindestolene rødt med blå lister.

Pengeblok, svarende til bl.a. Mårum (Holbo hrd.) fra 1715 og muligvis den,

der åbnedes 17. maj 1712⁴⁰, retkantet med tre og to lodrette jernbånd på forside og sider, tre vandrette foroven, jernlåg med tragt og tre hængselbånd med øskener (låsene borte). Sortmalet 1913. I skibets vestende.

Regnskaberne omtaler bestandig to blokke, een i kirken og een (nu forsvundet) ved stranden. 1739 udførte tømrer Anders Hoff og smed Michel Hobroe en ny blok, »som nu står i strandkanten«, med jernlåg, tragt og to taskelåse; den forsynedes med et »skjul« eller skur, som oftere fornyedes⁵. 1787¹⁴ og 1844 anskaffedes en ny blok, formentlig til stranden. Til begge blokke har der hørt tavler med indskrifter⁴¹.

Pengetavler. 1) Med malet årstal 1745, enkel, med rygbrættet endende i en buetunge og trindt, glat skaft, 20,5 × 11,5 cm, skuffen 4,5, rygbrættet 14,5 cm. Brunmalet med gulbrune kanter, oprindelig bladranke på siderne, på rygskjoldet malet en tigger og på skuffens forkant skriveskrift: »Giver, Saa skal eder givis«. Fastgjort på degnestolen.

2) Ligeledes med malet årstal 1745, rygbrædt med affasede overhjørner, fladt håndtag med affasede kanter. 21,5 × 14,5 cm, skuffen 2,5 cm høj, rygbrættet 18 cm. Maling som nr. 1 med hvid bladranke på skuffens kanter og stort englehoved under krone på rygbrættet. Plads som nr. 1.

3) Antagelig fra 1841, finérarbejde af mørkt og lyst træ, rygbrættet endende i en flad, svejet bue, trindt, glat håndtag. 21 × 12,3 cm, skuffen 7 cm høj, rygbrættet 8,5 cm. Under bunden skrevet med blæk: »I. H. 41.« I rummet syd for indgangsdøren.

**Kollektbækken* 1718, støbt af en ubrugelig gammel kirkeflaske⁵, af tin, 27,5 cm i tvm, 5 cm dybt. Fadet har omtrent lodrette sider og vandret udstående kant, hvorunder øskening. På kanten graveret kursiv: »Hornbecks Kercke Fad Til at Sætte For Kerckedøren« og på modstående side årstallet 1718 omkring Helsingørs bystempel med 1712. Kandestøberens initialer forsvundet. Siden 1903 i Nationalmuseet (nr. 5297, erhvervet af en opkøber).

Salmenummertavler fra 1913.

Lysekroner. 1) (Fig. 11), skænket 1688, med otte lysearme og ligeså mange prydarmer. På hængekuglen graverede versaler: »Maren salig Michel Hansens 1688« (manden døde 1673)⁴². Vestligt i skibet. 2) Kopi efter nr. 1, skænket af Mariane og Carl Hansen. — Elektrisk lys indlagdes 1918⁴³.

**Lysearm* (fig. 12), o. 1600—25, af smedjern, rødmalet med enkelte bronze-rede partier. Det lille, symmetriske skjold er tomt. Erhvervet 1903 af Nationalmuseet (fra antikvitetshandler), nr. D. 5298.

Kirkeskibe. 1) (Fig. 15). Kort før 1800. »Frederik 6.«, orlogsfregat, med to kanondæk (i agterstavnen tre). Tremastet. Gallionsfigur stående, forgyldt løve⁴⁴. Over nordre stolerække.

2) (Fig. 13). O. 1810. »Anna Prinsesse Hessenkassel«⁴⁵, korvet. Gallionsfigur

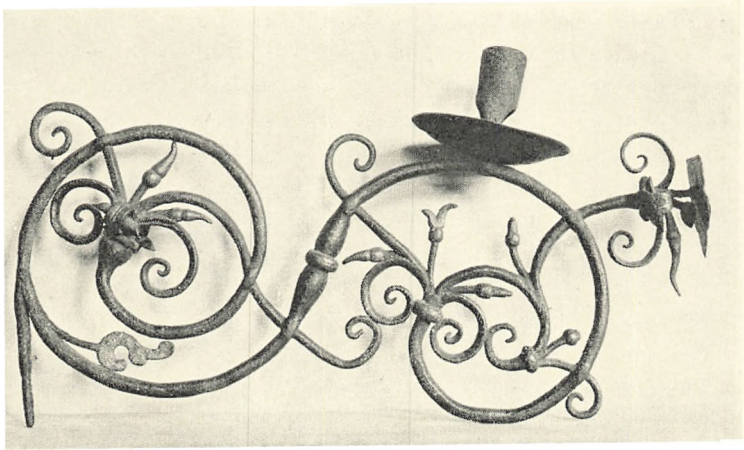

Fig. 12. Hornbæk. *Lysearm af smedejern (p. 742).

Fot. i NM.

kjortelklædt mand holdende kugle. Navnet med malede versaler⁴⁴. Vestligst i skibets gang.

3) (Fig. 14). 1800'ernes begyndelse. »Mandahl«, kutterbrig, navnet med fordybte versaler. Skal være bygget og skænket af Hornbækfiskere. Næstvestligst, over skibets gang⁴⁴.

4) (Fig. 16). 1811, »Ceres«, lineskib. Gallionsfigur forgyldt putto med blomsterbuket i armen. To matroser flankerer agterkahytten, og små matroser kravler rundt i vantet. Øverst på agterspejlet medaljon med »1811«. Navnet med versaler. Skal være bygget i Dronningmølle og rigget af en bådsmænd på Holmen; skænket af Dronningmøllens ejer, Stephen Bang. Over søndre stole-række⁴⁴.

†*Kirkeskibe*. 1743 nævnes to små skibe⁵, o. 1772 et stort »som et orlogsskib« og et mindre⁴⁶.

Hatteknage (jfr. fig. 4) 1784, gevir med fire ender; fordybte versaler: »Bas 1784 BH« (Bent AndersSøn BorsHolm). På vestpanelet⁴⁷.

†*Ligbårer*, se ligbåreskur p. 727. — Fire *bærebører* til skibene, formentlig fra 1937. — På loftet.

Sejerværk, bekostet 1754 af fiskerne, med viserskiver udenpå og tillige en lille tålslagklokke nede i kirken⁵, hovedrepareret 1908 af Bertram Larsen, København. Smedejernsrammen, der er kronet af bladbøjler, er stemplet på den ene kortsides nedre ramme og på den ene langsides øvre med et værksteds-mærke (vinkel med kors, herunder linje over tre buer, alt indskrevet i cirkel). I nyere urhus.

Klokker. 1) 1699, kun 60 cm i tvm., med versaler om halsen: »Hafnie anno 1699. Gloria in excelsis deo« (»i Kbh. år 1699. Ære være Gud i det højeste«)

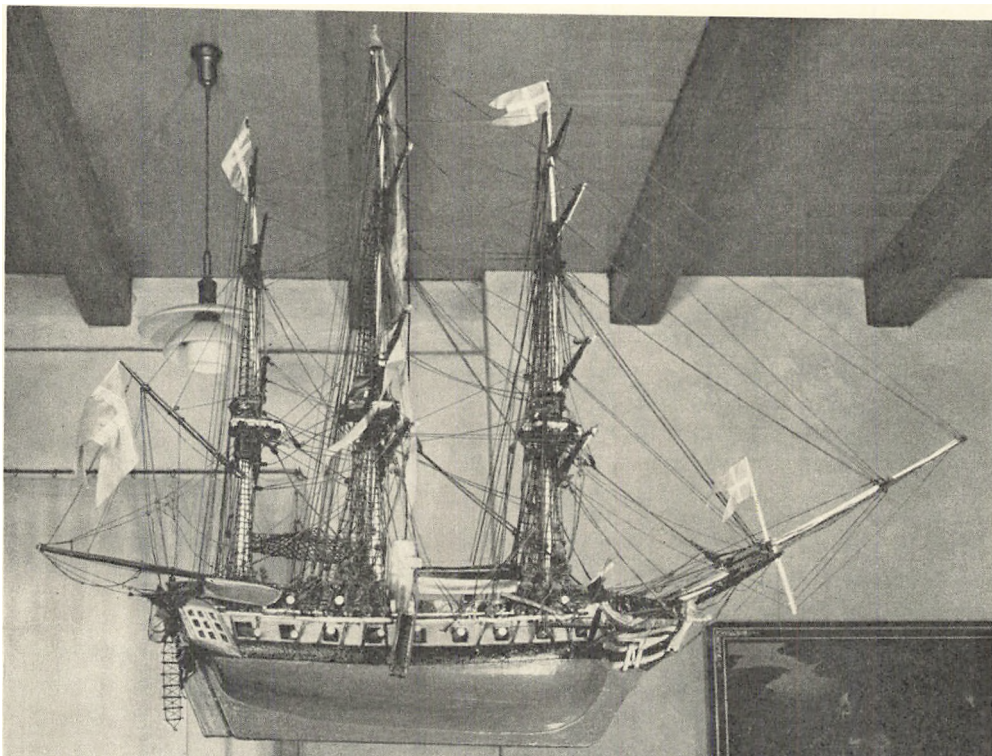

Fig. 13. Hornbæk. Kirkeskib nr. 2. Korvetten »Anna Prinsesse Hessenkassel« (p. 742). L. L. 1955

mellem bladborter. På klokkelegemet fordybet skønskrift: »Peter Bensen Halmsted« (kirkevæрге). Ny knebel, ny ophængning⁴⁸.

2) Støbt 1935 af jysk jernstøberi i Brønderslev. Over klokken er kobberskilt med graveret: »Hornbæk Kirkeklokke. Støbt 1682, omstøbt i Frederiksværk 1837. Fornyet 1935 paa Menighedens Beskostning. Aldrig forstummer Tonen fra Himlen.« Ny ophængning⁴⁹.

Klokkestol af fyr, til to klokker, delvis fornyet.

Kun to meget fragmentariske og udslidte *gravsten* bevaret⁵⁰. På *kirkegården* flere krigergrave (russiske) og mindesmærke 1918⁵¹ for faldne i verdenskrigen.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Kirkeinspektionsarkivet. Hornbæk kirkes rgsk. 1710—80 og 1784—1846 (heri også Tikøb 1784—1814). — *Kgl. bygningsinspektører* afl. 1951. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde nr. 113—14. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger af V. Boye 1884 (klokker, lysekroner, ligsten), Magnus-Petersen 1884 (inventar), Chr. A. Jensen 1914 (inventar), P. Kr. Andersen 1928

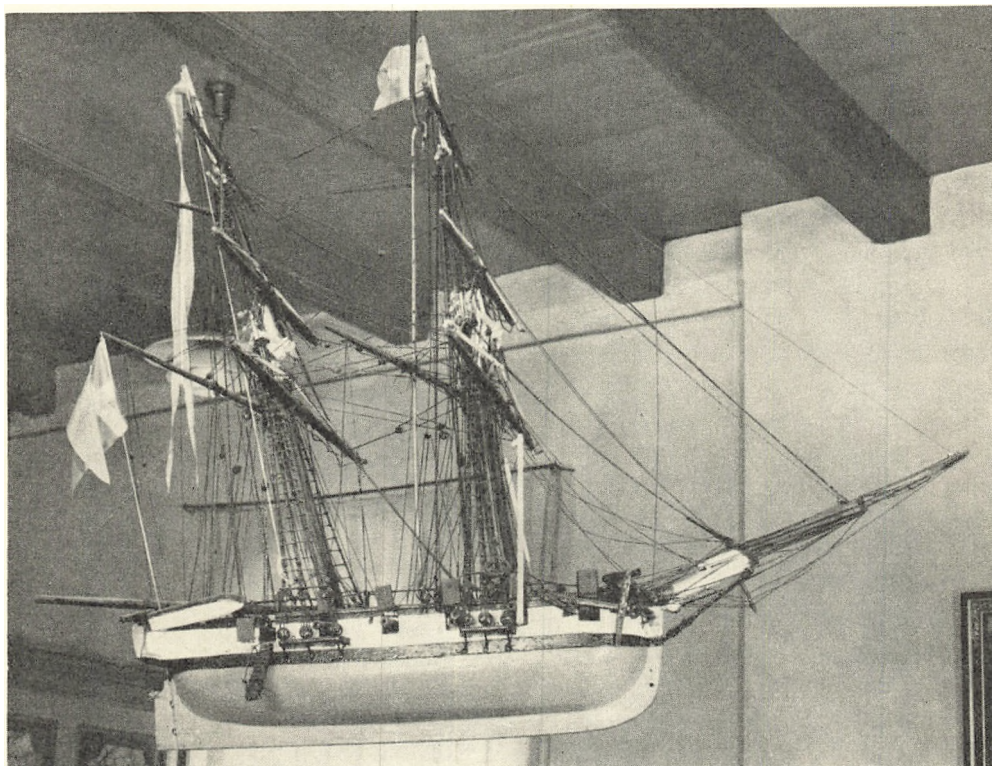

Fig. 14. Hornbæk. Kirkeskib nr. 3. Kutterbriggen »Mandahl« (p. 743).

L. L. 1955

(altertavlemaleri 1670), 1963 (altertavle) og 1964 (fontehimmel). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen 1955, Elna Møller 1963, 1967 og Erik Moltke 1967.

Tegninger: Font af A. P. Madsen 1877, lysearm af jern af Magnus-Petersen 1884.

Hans Ellekilde: Hornbæk Kirke, 1937 (forkortet: Ellekilde). — Artikler i Nordsjællands Avis 12. og 16. maj 1928.

¹ KancBrevb. ² Ellekilde p. 13 f. ³ Jfr. LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1700—19, brev fra kirkeværge og fisker Peder Halmstedt 9. juni 1702. Han havde da været kirkeværge i 29 år. ⁴ RA. Sjæll.Tegn. 1672, 17. jan. (nr. 57). ⁵ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Hornbæk kirkes rgsk. 1710—80. ⁶ Folkemindesamlingens kartotek, jfr. Ellekilde p. 12. ⁷ LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B. 1850—85 kopibog. ⁸ Jfr. Ellekilde p. 76 og 77. ⁹ LA. Kgl. bygningsinspektører afl. 1951. Kirkeministeriet, kirker og præstegårde, nr. 113—114. ¹⁰ LA. Kgl. bygningsinspektører. Meldahl. 1873—94. Domænekirkerne XXII—XXIV b. ¹¹ RA. Rtk. 2422.529. Sjællandske kontor. 1776—79. Udskrift af kirkekassens rgsk. i Kbh., Frborg og Kronborg distrikter. ¹² LA. Tikøb sognekaldsarkiv. 1789, 1792—1836. Liber daticus. ¹³ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsgsk. Kronborg amtstue. 1797—1803, 1804 II — 1805 II, 1816—27, 1828 I, 1829—30, 1831 II, 1832—44. ¹⁴ RA. Rev. rgsk. Kirkeresk. 103—107. (1778) 1780—97. Kronborg distrikts kirkeresk. ¹⁵ RA. DaKanc. D. 102a. 1743—46. Efterretn. om købstæderne og amterne. ¹⁶ Af kirker med korsarme kan bl.a. nævnes Esbønderup, Asminderød, Uvelse, Ude Sundby (nu Frederikssund p. 652). I de to første gennemførtes byggeriet 1735—36 (ligesom Gillelejes østende ombyggedes sidstnævnte år). Til byggeriet i Horn-

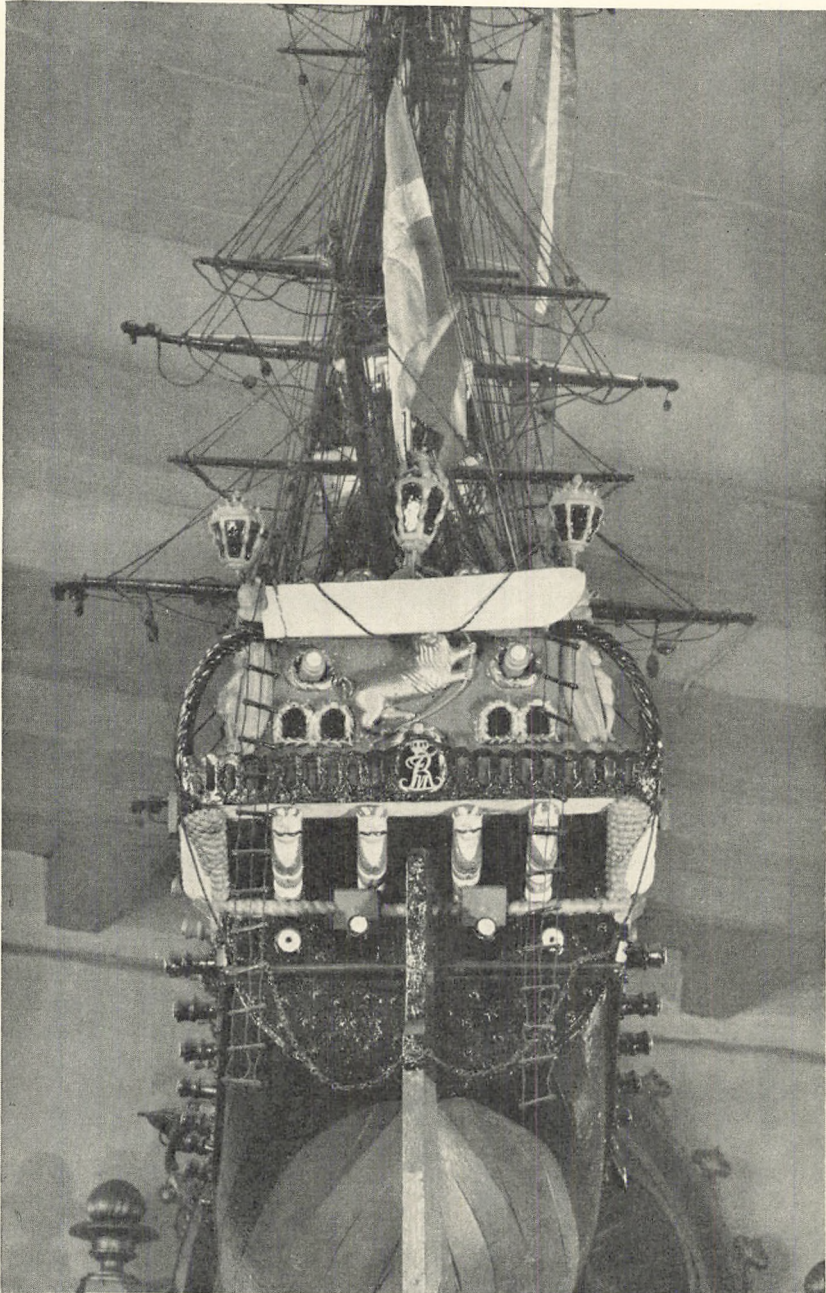
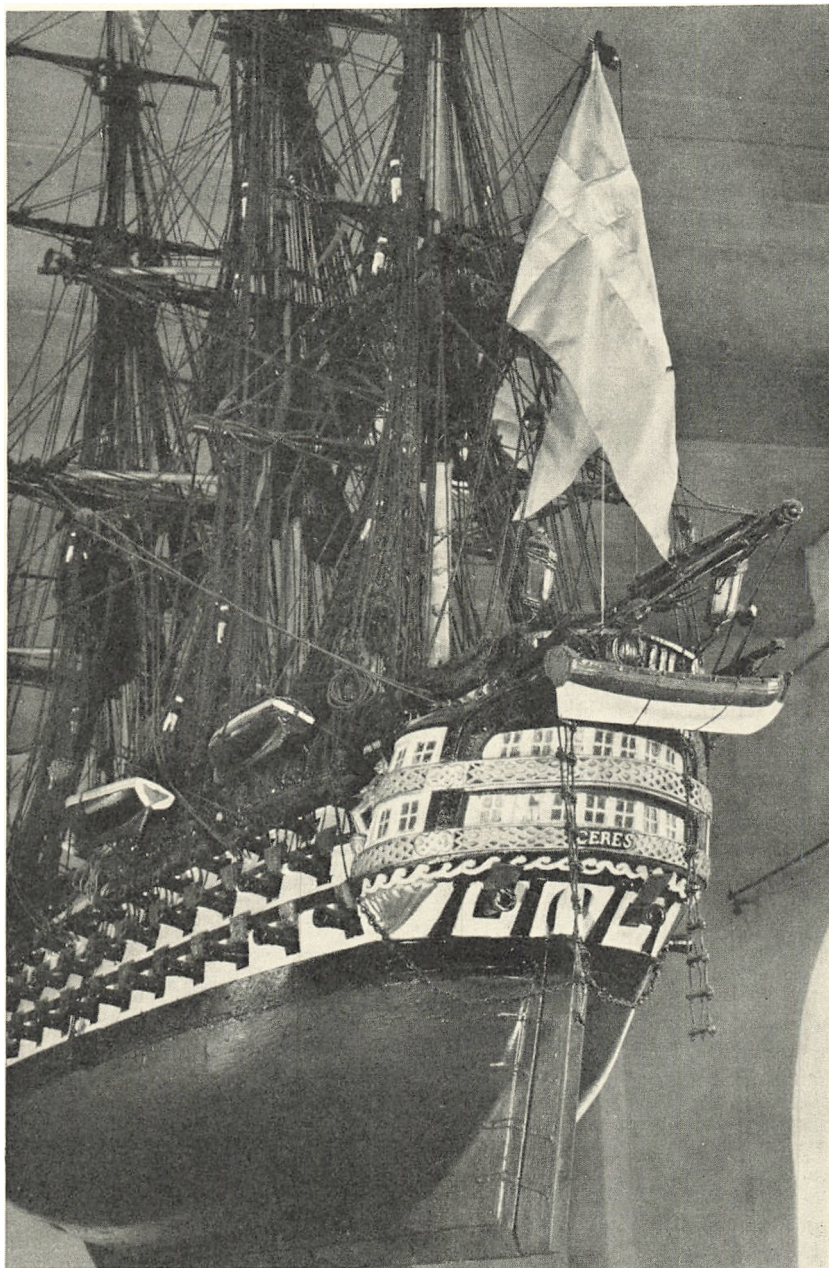

Fig. 15. Hornbæk. Kirkeskib nr. 1. Orlogsfregatten »Frederik 6.« (p. 742). L. L. 1955

bæk brugtes stilladser fra Gilleleje, Asminderød og Esbønderup kirker, som er blevet tilovers fra deres nye bygninger (jfr. note 5), sml. også Ellekilde p. 45. ¹⁷ Ifølge instruksen for kirkeinspektører af 28. marts 1721 skulle hver inspektør tage sig af kirkerne i tre

L. L. 1955

Fig. 16. Hornbæk. Kirkeskib nr. 4. Linjeskibet »Ceres« 1811 (p. 743).

rytterdistrikter. ¹⁸ Korsarmene fra 1798—99 i Slagslunde og Stenløse (Ølstykke hrd.) er opført efter tegning af hofbygmester Mogens (jfr. RA. Rtk. bygningskontor. Kgl. resolution 29. marts 1797). På den tid, de her omhandlede byggeforetagender var under

arbejde, beklædte L. Thurah stillingen som hofbygmester for landdistrikterne, men det står hen i det uvisse, om han har haft ansvaret.¹⁹ Jfr. note 5 og RA. Rtk. 245.416. Beregninger og overslag over bygningsarbejder 1821—27.²⁰ 1837 modtog Eckersberg forskud (RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848); jfr. i øvrigt Ellekilde p. 62, med litteraturhenvisninger.²¹ 1907 af firmaet Schroder, Nielsen og Hansen, København (indskrift øverst på rammens bagside: »Malet og forgyldt i September 1907 af Maleren Chr. Knudsen af København«). Maleriet restaureredes af Peter Ilsted (jfr. RA. Kultusministeriet. 1. dep. journalsager 1848—1916 og note 9), som i skrivelse til kirken noterede, at store partier var stærkt revnede, »fremkommet ved Forandringer, som Eckersberg har foretaget ved Kompositionen«. Den sidste restaurering skyldes P. Kr. Andersen, Hornbæk.²² P. Kr. Andersen. Hængestykket med dets skrift er fra denne restaurering.²³ Jfr. tidligere altertavle i Helsingør S. Marie p. 356 fig. 46, med note 112.²⁴ Jfr. note 5 og Chr. Elling, i HistMeddKbh. 3. rk. I, 380.²⁵ I brandtaksationen 1761 beskrives den som: træarbejde, snedker- og noget billedhuggerværk, som er malet og lidet forgyldt.²⁶ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848 opfører 1829 en udgift på 41 rdl. 14 sk. for en sølvkalk med tilhørende disk til guldsmed Holms enke.²⁷ Ellekilde p. 67.²⁸ I heraldisk højre arm ses kun et hvidt stof med en meget grov vævning.²⁹ Poul Nørlund: Gyldne Altre p. 205 og fig. 90.³⁰ Smst. p. 205 og fig. 131.³¹ Jfr. Ellekilde p. 56 f.³² I inventarierne 1821 ff. (note 13) nævnes to »messingkrucifikser«. ³³ Ibid. p. 69.³⁴ Ibid. p. 71.³⁵ P. Kr. Andersen.³⁶ 1737 (note 5) solgtes »den gamle, udarbejdede pille«, der må have hørt til den forrige prædikestol.³⁷ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848.³⁸ RA. Kultusministeriet. 1. dep. Journalsager 1848—1916.³⁹ Note 5, jfr. Ellekilde p. 41 f.⁴⁰ Ellekilde p. 31.⁴¹ Jfr. note 5 året 1741, note 13 året 1825 og LA. Kirkeinspektionsarkivet. Rgskbog 1784—1846, året 1826.⁴² Ellekilde p. 28.⁴³ Ibid. p. 72.⁴⁴ Ellekilde p. 49 f., 58 f., 72, 124 ff. Henningsen: Kirkeskibe p. 69, 153. Samme, i ÅrbFrborg. 1954, p. 100.⁴⁵ Der kendes ingen prinsesse Anna af Hessen-Kassel, som navngivningen passer på.⁴⁶ NM. Hans de Hofman: Siellands Kirckers og Sogners 1755—73.⁴⁷ Ellekilde p. 55.⁴⁸ Jfr. note 42 og Gribso i ÅrbFrborg. 1934, p. 84.⁴⁹ Ellekilde p. 28, 67 og Gribso i ÅrbFrborg. 1934, p. 84.⁵⁰ Ellekilde p. 79 og beretning i Nationalmuseet.⁵¹ Jfr. Ellekilde p. 58, 82 og 84.

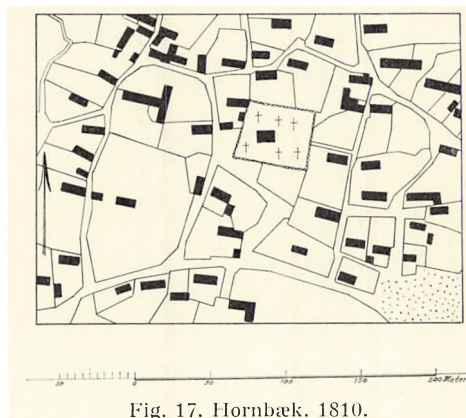
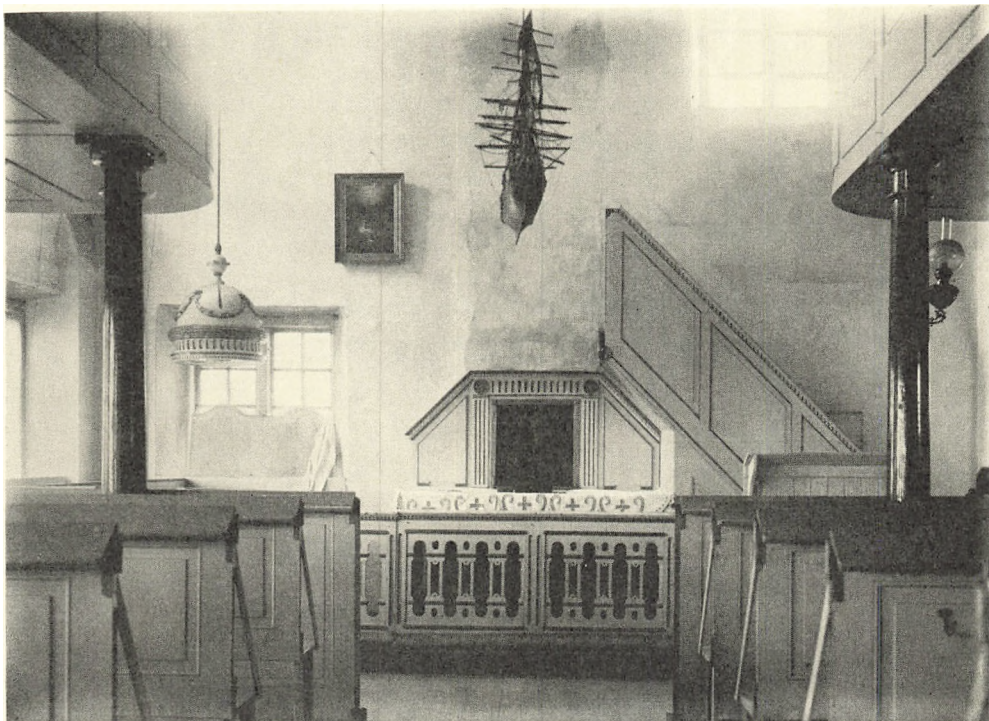

Fig. 17. Hornbæk. 1810.

M.M. 1919

Fig. 1. Hellebækgårds kirke. Indre, set mod resterne af prædikestolsalteret. Fotografiet taget under nedbrydningen af inventaret, efter fjernelsen af prædikestol og stolegavle.

HELLEBÆK KIRKE OG HELLEBÆKGÅRDS ÷KAPEL

LYNGE-KRONBORG HERRED

Hellebæk kirke er opført 1917—20, på en bakkeskrænt, Stejlebakke, ved stranden i Ålsgårde og indviet 16. maj 1920. Den afløste det kapel, som baron H. C. Schimmelmann ifølge kongelig resolution af 5. oktober 1770 fik tilladelse til at indrette ved Kronborg geværfabrik (Hammermøllen) for de der ansatte danske og tyske, som tidligere sognede til Helsingør S. Marie. Kapellet, der anbragtes i den nordre sidefløj til det Schimmelmannske palæ, Hellebækgård, indviedes først 5. november 1786¹. Det betjentes (ligesom Hornbæk) af sognepresten i Tikøb indtil 1887, da Hellebæk-Hornbæk udskiltes som et selvstændigt sogn, med Hellebæk som anneks; 1961 skiltes de to kirker i to selvstændige sogne.

Den gamle kirkegård, der hørte til Hellebækgårds ÷kapel, ligger fjernt fra den nuværende kirke, gemt i en skovkrog af Teglstrup hegn, syd for Hellebæk. Den hegnes som i 1879² af hække på jordvolde med kampestensklædt

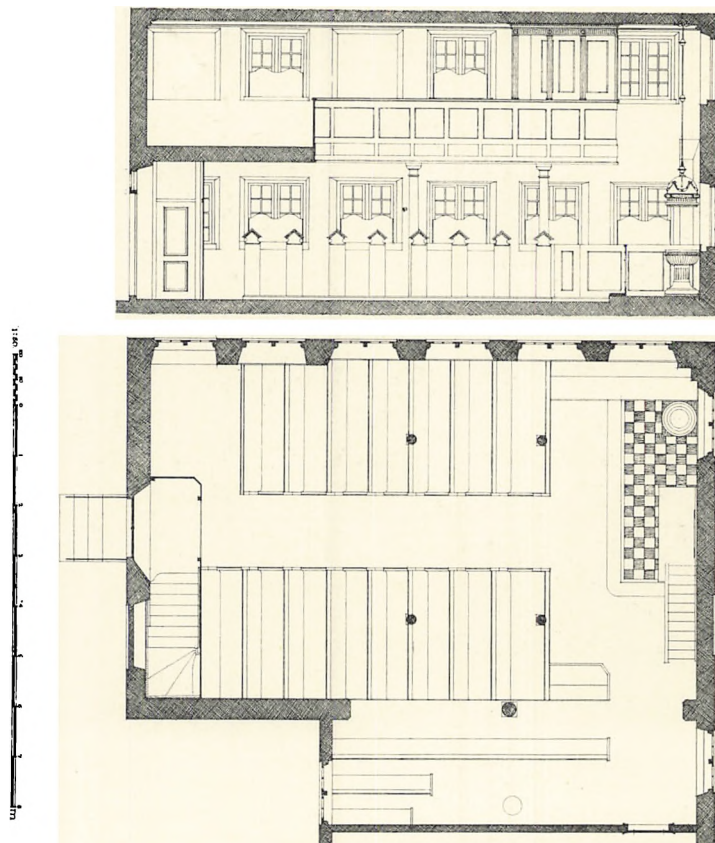
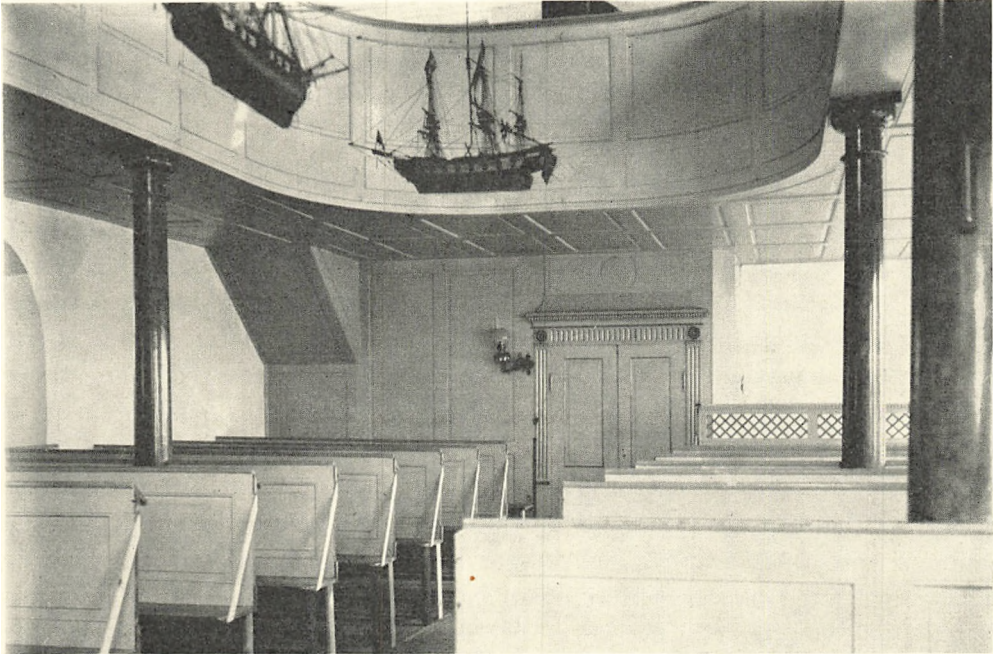

Fig. 2—3. Hellebækgårds kirke. Plan og længdesnit. 1:150. De to tegninger tilhører Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger og er udført som led i en fuldstændig Hellebækgård-opmåling 1914—19 ved arkitekterne Volmer Drosted, Ejnar Dyggve, Kai Fisker, Axel G. Jørgensen, Ingrid Møller, Aage Rafn, Povl Stemann og Otto Valentiner.

yderside; den har to køreporte og låger med piller af røde mursten, der i de sidste år har afløst hvidkalkede piller fra 1879. Kirkegården benyttes stadig, men sammen med en ny, der anlagdes 1922 nær Ålsgårde station.

Den *nuværende kirke* i nybarok er rejst efter tegning af Søren Lemche; bygningen, hvis længderetning er nord—syd, er hvidkalket med tag af sortglaserede tegl og forsynet med tagrytter. Indgangsdøren er i den østre langside, under orgelet og vis-à-vis korpartiet, der fremtræder som en dyb blænding eller niche i vestmuren, flankeret af prædikestol og døbefont fra det nedlagte kapel på Hellebækgård.

Dette kirke, var indrettet i den to-etagers sydvest—nordøst orienterede bygning, der afslutter den lange, lave sydvestfløj i Hellebækgård, som er op-

M. M. januar 1919

Fig. 4. Hellebækgårds †kapel. Indre, set mod indgangsdøren vis-à-vis †prædikestolsalteret.

ført 1747, vistnok med Phillip de Lange som arkitekt. Rummets opbygning og indretning fremgår af opmålingerne fra 1915³ (fig. 2—3) og fotografierne fra 1919 (fig. 1 og 4), da kapellets ødelæggelse var påbegyndt. Indgangen var midt i den nordøstre gavl, gennem en »entré«, som var sammenbygget med trappen til det store, søjlebårne pulpitur, der strakte sig langs det egentlige kapelrums tre sider, mens den fjerde optoges af prædikestolsalteret; vest for alteret og heget af selve altersranken var dåben opstillet som en art pendant til prædikestolsopgangen, der ifølge hele opbygningens karakter burde have været en skjult trappe. Den del af kapelrummet, der strakte sig ind i sidefløjens lave parti havde (som et i samme fløj indrettet sakristi) en lofthøjde, der vistnok faldt sammen med pulpiturets underside.

Glasmalerier. I den nye kirkes sydvinduer er ophængt to glasmalerier, dels et cirkulært, der gengiver opstandelsen og som skal være overflyttet fra det gamle kapel, dels et noget yngre kvadratisk, hvis motiv er det tornekransede Kristushoved.

INVENTAR

Oversigt: Det Schimmelmansske kapel stod som en helstøbt, charmerende repræsentant for Louis Seize-stilens interiørtype; rumudstyr og inventar var nøje forbundet ved de samme profiler, de samme ornamenten, alt hvidmalet med sparsom forgyldning og endnu

sparsommere brug af andre farver. Et forsøg på at redde det sjældne interior strandede⁴, og i løbet af 1920 splittedes inventaret fra det rum, der 1837⁵ omtales som såre skønt og forhøjet med »en værdighed, som kun sjældent er at finde i kirkerne«. Den største del af inventaret overflyttedes til Hellebæk kirke, hvis indretning tilpassedes de overflyttede møbler. 1965 opmaledes alt, delvis med nye farver (afstemt af E. Trier).

Af kapellets oprindelige (†)prædikestolsalter er overdelen, prædikestolen, opsat i den nye kirke, mens underdelen, der fungerede som altertavle (jfr. fig. 1) står i kirkens sakristi; opgangspanelet er borte. Altertavle-partiet består af et kvadratisk midtfelt med maleri og skråt afskårne sidestykker med fyldinger. Det samtidige, usignerede maleri forestiller Kristus på korset, stærkt mørknet, på baggrund af Jerusalem, der er holdt i dunkle, rødbrune toner.

Altersølv. Kalk (fig. 10) 1786, 21,7 cm høj, med alle Louis Seize-stilens yndlingsornamenter, blomsterguirlande, båndomvundet laurbærbladkrans, kuglestav, kannelering etc., bægeret indvendig forgyldt. På undersiden Københavns bymærke 1786, gardeinmærke, F i oval, for Frederik Fabricius, mestermærke, sammenskrevet AR over 86, for Andreas Røymand (Bøje p. 93) samt månedsmærke: vægten. Glat, forgyldt *disk*, 13 cm i tv., med perlekant, uden stempler. Trind *oblatæske*, 1786, kun 1,5 cm høj, med perlekant på det glatte låg, indvendig forgyldt. Under bunden fire stempler, de tre som kalkens, men mestermærket sammenskrevet AH over 86, for Andreas Holm (Bøje p. 91). *Vinkande* (fig. 9) 1786, 22,5 cm høj, indvendig forgyldt. Stempler som kalkens, mestermærke dog TI i oval for Tyge Leth Iversen (Bøje p. 99). — *Berettelsesættel* moderne.

Alterstager. 1) O. 1650, renæssancebordstager (som Krogstrup, Horns hrd.)⁶, af messing, 26 cm høje, af vanlig type med lav, sekssidet, karnisprofileret fod punslet med fligede akantusblade; over et glat, sekskantet led er der en ligeledes sekskantet krave med englehoveder i vinklerne; slankt, stærkt leddelt skaft.

2) (Fig. 7) o. 1780, af tin, 23,6 cm høje. Under bunden stempel: engel i portal over årstallet 1780 (for kandestøber Ephraim Benjamin Reisz, eller Reuss, København)⁷.

3) (Fig. 6) 1783, af sølv, 18 cm høje. På undersiden fire stempler, Københavns bymærke 1783, gardein- og mestermærke som på oblatæskan, men med årstallet 1783, månedsmærke: vædderen.

4) (Fig. 8) Slutningen af 1700'erne, i renæssancemanér, af messingblik, 61,5 cm høje.

Alterskranken er kapellets oprindelige (jfr. fig. 1) suppleret med et nyt fag, der danner låge.

Døbefont (fig. 5) fra kapellets indretning, af træ, 87 cm høj over den kvadratiske plint (ligeledes af træ) med riffelmønster. Hvidmalet og forgyldt.

N. E. 1955

Fig. 5. Hellebæk kirke. Alternichen med den fra kapellet overflyttede altersranke (p. 752), døbefont (p. 752) og prædikestol (p. 754).

Dåbsfad, samtidigt med fonten, glat, med konkav bund, af messing og afpasset fonten. 50 cm i tvm.

Dåbskande 1879, af tin, ganske som den i Selsø (Horns hrd.) fra 1880 og stemplet Arendal Høy. 23,5 cm høj, med dobbeltkonisk korpus over lav fod og flad tud i kandens bredde; lodret hank med rundt øje foroven og flad gæk.

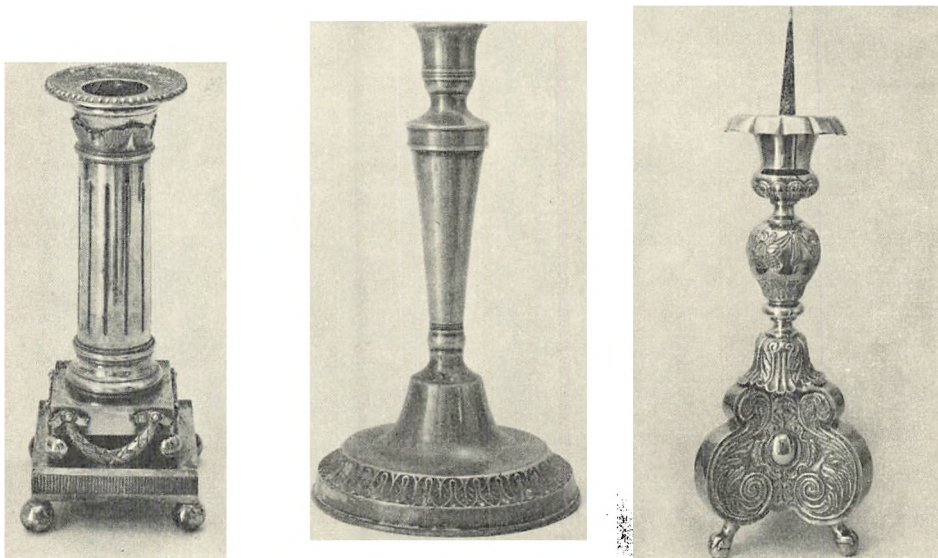

Fig. 6—8. Hellebæk kirke. Alterstager. 6. 1783, af sølv. 7. 1780, af tin. 8. Af messingblik (p. 752). N. E. 1955

Cirkulært, hvælvet låg med (afbrudt) knop. På legemet graveret skriveskrift: »Hellebæk Kirke 1879«. Ude af brug.

Fontehimmel (sml. fig. 5), samtidig med fonten, med dekoration og staffering som denne.

Prædikestol (fig. 5), fra kapellets indretning og oprindelig anbragt i forbindelse med alteret (sml. ovenfor under (†)prædikestolsalter). Stolen er cylindrisk, og denne form tør vel betegnes som klassicismens yndlingstype (sml. bl. a. Hørsholm, Lyng-Kronborg hrd.). Samtidig himmel. Hvidmalet og forgyldt. Fra den skjulte trappe til prædikestolen fører en dør med gammel indfatning (se †herskabsstol nedenfor).

Stolestaderne er overflyttet fra kapellet (jfr. fig. 2—3), men ombygget; gavlene er øget i bredden til begge sider med planker, der foroven ender i drejede småspir, og i topstykket er indsat små, drejede »knapper«. 1863² noteredes, at der var 20 »stykker« stolestader på gulvet i kapellet (foruden bænken på pulpituret); 1868 nævnes dørene for staderne, og 1885 fik man tilladelse til at fjerne dem.

†*Herskabsstol*. For enden af kapelpulpiturets sydlige fløj (sml. p. 755) var der indrettet en herskabsstol (jfr. fig. 2), som var tilgængelig fra pulpituret gennem en samtidig dør med indfatning svarende til vindfangets (sml. dørfløje). Fra denne stols façade mod kirkerummet stammer antagelig den indfatning, som er benyttet omkring prædikestolsdøren i Hellebæk kirke.

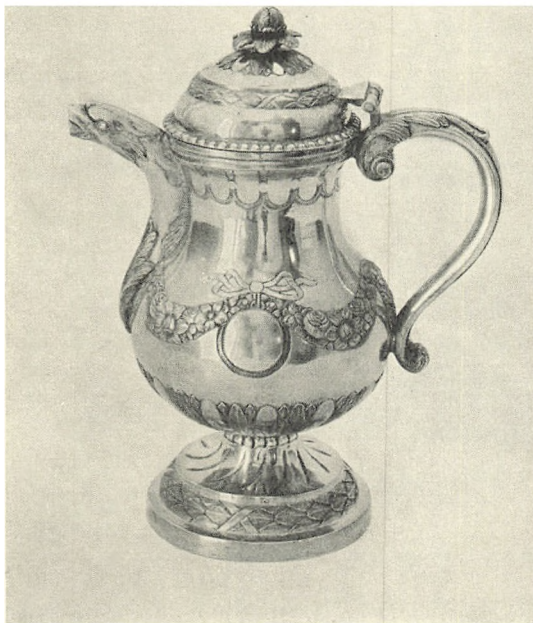

Fig. 9. Hellebæk kirke. Vinkande 1786
(p. 752).

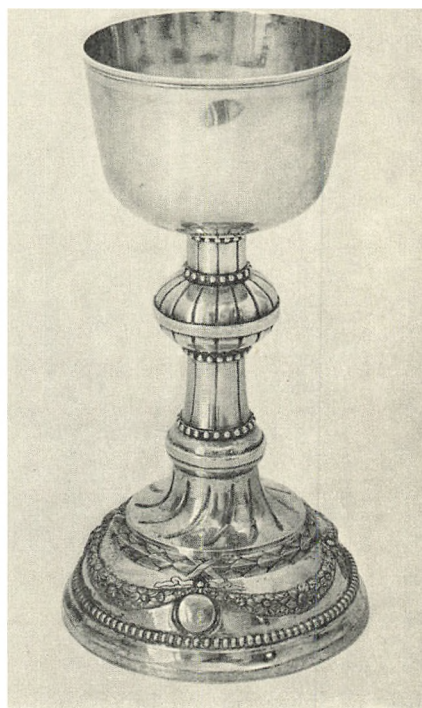

Fig. 10. Hellebæk kirke. Alterkalk 1786
(p. 752).

N. F. 1955

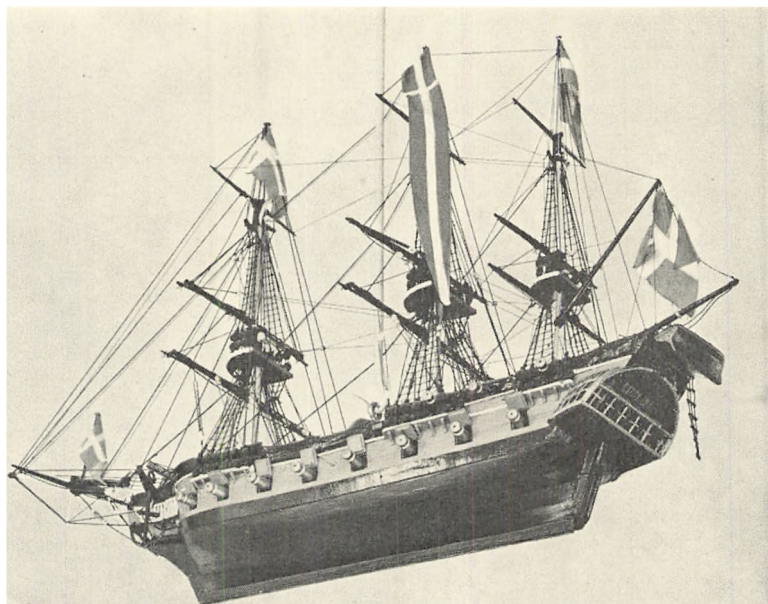
Degnestol, vistnok fra 1920, retkantet, med frisefyldinger og hjørnespir sva-
rende til stolegavlenes.

To bænke, fra kapellets første tid, med udsavede ben og tilsvarende ned-
hæng. I kirken, inden for indgangen. I kapellet var der 1863² to bænke på
gulvet og 12 på pulpituret.

†*Dørfløje*. Til herskabsstolen og i vindfanget foran hoveddøren (fig. 4)
fandtes døre med frisefyldinger flankeret af kannelerede pilastre på høje, glatte
postamenter. Gesims med tandsnit, frise med tværrifling og store, drejede
knapper over pilastrene. Dørstykke og tilstødende panel om vindfang af
samme art.

†*Pulpitur*. Langs kapellets tre vægge og svingende i en bue vis-à-vis præ-
dikestolsalteret løb et pulpitur med frisefyldinger over påsatte postamentfyl-
dinger, båret af marmorerede træsjøler med toskansk kapital (jfr. fig. 1, 2, 4).
Trappen førte op fra vindfanget foran hoveddøren.

Pengeblok, muligvis fra kapellets ældste tid, af sammenbundne brædder,
retkantet, med profileret fodliste, bælte- og topgesims, den sidste udkraget og
omgivet af lågets brede jernbånd; tre andre jernbånd længere nede, hvoraf de

N. E. 1955

Fig. 11. Hellebæk kirke. Kirkeskib nr. 1. Fregatten »Ernst« 1812 (p. 756).

to øvre låser for en lille sidelåge. Pengeslidse. Låsene borte. Indvendig jernklædt. I vindfanget.

Maleri. »Kristi fødsel«, 51 × 38 cm, skænket 1867² af etatsråd Collin og op-hængt på venstre side af prædikestolen (jfr. fig. 1), nu i sakristiet.

Stålstik. »Vandringen på søen«, skænket 1900², i sakristiet.

Kirkeskibe. 1) (Fig. 11) »Ernst«, 1812, fregat med 2 × 8 kanoner; gallionsfigur: mand i kort trøje og knæbenklæder. På agterspejlet navn og årstal med rød kursiv. Istandsættelse, se nr. 2. Vestligt i skibet.

2) (Fig. 12) »Christian«, 1829, fregat med 2 × 9 kanoner; gallionsfigur: kvindehoved. På agterspejlet halvcirkulært felt med gule stjerner flankerende halvfigur: hvidklædt kvinde med hænderne sammenlagt til bøn og herunder navn og årstal med gul skriveskrift. — Begge skibe repareredes 1945 og førtes i procession til kirken⁸. Øst for nr. 1.

Klokker. 1) 1918, støbt af B. Løw og søn, København; i kirkens tagrytter.

2) Kapellet havde en skriftløs, tidligere gårdklokke, ophængt under et lille tag på gavlen⁹.

GRAVMINDER

Alle de tidligste *kirkegårdsmonumenter* er forsvundne. Her skal kun nævnes to af de ældste, der begge har tilknytning til Hellebækfabrikken. 1) Bøsemager-

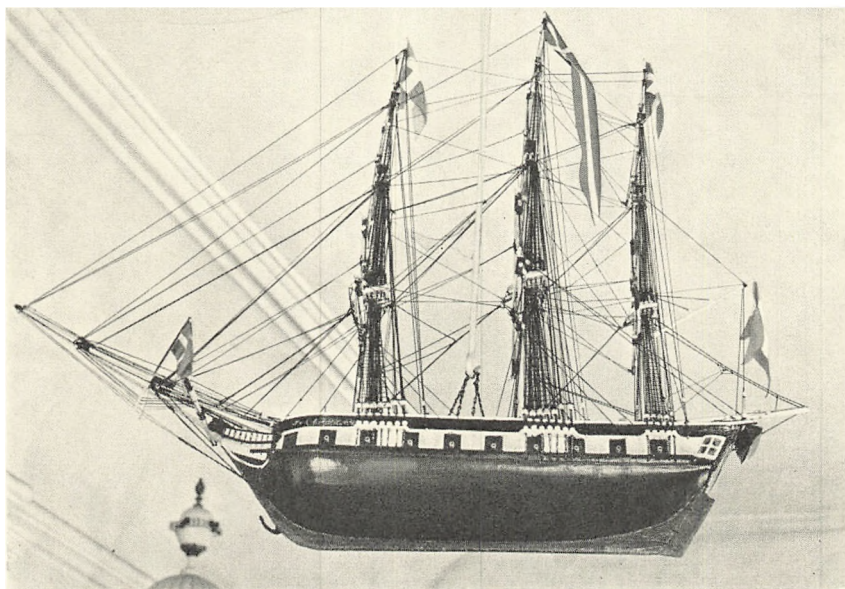

Fig. 12. Hellebæk kirke. Kirkeskib nr. 2. Fregatten »Christian« 1829 (p. 756).

mester Joseph Barnabee Fleron, født i Huus i Belgien 19. sept. 1773, † 12. febr. 1857, og Marie Elisabeth Loua, født 23. juli 1783, † 30. nov. 1863. Marmorplade med fordybet, sortmalet antikva indfældet i sandsten med afbrudt kors. Øst for indgangen. 2) Støbejernskors over »Skjæftersvend Peter Christiansen, født 26/11 1789, † 20/10 1854« og »Anne Dorthea Sørensdatter, født 13/3 (eller 5.) 1795, † 8/3 1887. Hvidmalet antikva på forrustede reliefbogstaver. Øst for indgangen.

KILDER OG HENVISNINGER

Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955, Erik Moltke og Elna Møller 1967.

¹ LA. Fortegnelse over sognekaldsarkiver for Frederiksborg amt. Kapel ved Kronborg Geværfabrik (Hammermøllen). Jfr. Johs. S. Dalsager: Helsingør Skt. Marie kirkes historie 1450—1950 (1950) p. 105. ² Ved Tikøb embede. Protokol over Tikøb og Hellebæk ca. 1863—1929. ³ De meddelte tegninger hører til en opmåling af hele Hellebækgård, udført i tiden o. 1914—19 af arkitekterne E. Dyggve, K. Fisker, Axel G. Jørgensen, Ingrid Møller, Aage Rafn, Povl Stemann, Otto Valentiner og Volmer Drosted. De opbevares i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger sammen med en del fotografier fra samme periode. ⁴ Jfr. journ. nr. 438/18 i Nationalmuseets arkiv (II. afd.). ⁵ LA. Tikøb sognekaldsarkiv. B. 3. 1789, 1792—1836 og B. 4. 1824—47. Liber daticus. ⁶ Sml. også Tyrstrup, DK. Haderslev p. 282, der vistnok er købt i Lübeck 1651. ⁷ Meddelt af museumskonsulent P. Halkjær Kristensen; 1780 angiver det år, denne blev mester. ⁸ Henningsen: Kirkeskibe p. 159 og samme: ÅrbFrborg. 1952, p. 106. ⁹ Gribso: Kirkeklokker, i ÅrbFrborg. 1934, p. 78.

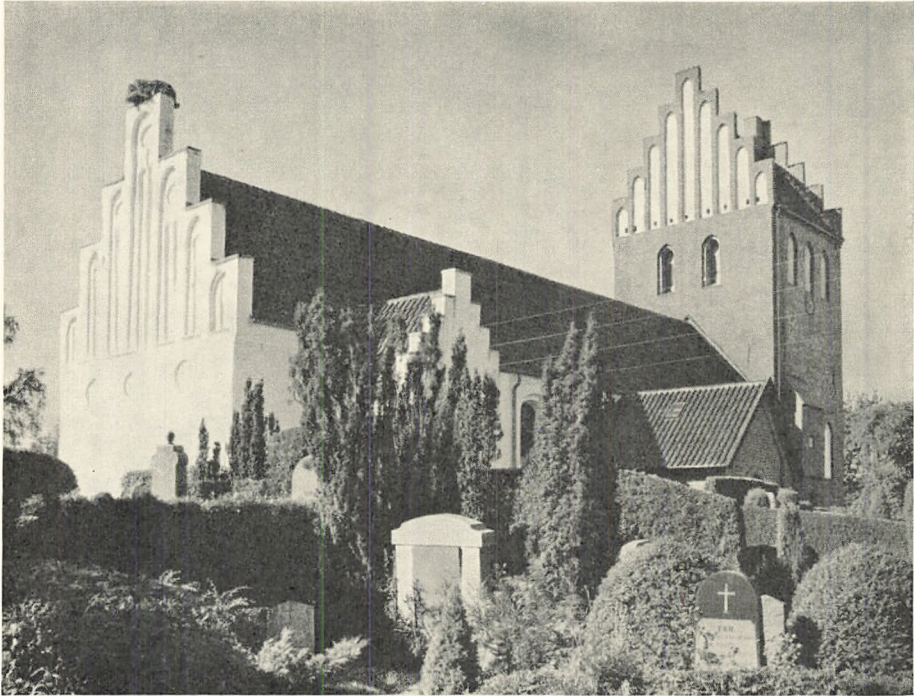

Fig. 1. Asminderød. Ydre, set fra nordøst.

E. M. 1962

ASMINDERØD KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken, som muligvis har været viet *S. Olav* (sml. klokke nr. 1), har antagelig i middelalderen været kongelig. I slutningen af 1320'erne er den kommet i hertugen af Halland, Knud Porses, besiddelse, idet dennes enke hertuginde Ingeborg af Sverige, Halland og Samsø 1340 overdrog den til kapitlet i København og henlagde den til skolemesteren, idet hun gav afkald på sine rettigheder ifølge kongelig adkomst, sædvane eller på anden måde¹.

Ved reformationen er kirken formentlig kommet fra kapitlet; landebogen² fra 1567 giver blot den oplysning, at der i sognet var 88 decimantes, men siger intet specielt om tilhørsforholdet. 1587 var kirken så brøstfældig, at de øvrige kirker i lenet fik ordre til at komme den til hjælp³. 1662 omtales den påny som brøstfældig, både på klokkeværket og i andre måder, og nu måtte Ramløse, Mårum og Esbønderup hjælpe med henholdsvis 225, 125 og 62 sletdaler⁴. I de følgende år prægedes den gennem krigen⁵ forarmede kirke af kongehusets interesse; i 1663 maledes dronningens våben og navn på »galleriet«, og senere omtales dronningens stol i koret. 30. juli 1661 konfirmerede kongen en af provst og sognemænd lovligt kaldet præst i embedet⁶.

1663 nævnes Østrupgård, 1684 Ebbekøb⁵ og 1687 sognepræsteembedet ved *S. Olai* kirke i Helsingør blandt tiendeindehavere⁷. 1698 blev kirkens indkomst henlagt til forbedring af Sjællands stiftsskrivers løn, imod at denne vedligeholdte kirken; da kirken hjemfaldt til kronen i begyndelsen af 1700'erne efter stiftsskriver O. Funchs død, blev

dens »fæld« ansat til 176 rdl., som betaltes af arvingerne. En tid var tienden delt mellem Søholm og Krogerup, men fra 1714⁵ fik indehaveren af sidstnævnte gård hele tienden, som 1719 henlagdes til sognemændene. 1. maj 1720 indkorporeredes kirkens jordegods i ryttergodset⁸. 1873 solgtes kirken til sognepræst Raae (jfr. p. 769), og 1. april 1948 overgik den til selveje.

Af de mange *sagn*, der er knyttet til kirken, beretter et om en påtænkt beliggenhed ved Store-Fældbanke nær Langstrup skole, men materialerne flyttedes hver nat⁹. Et andet fortæller om en hyld, der vokser ud af kirkemuren, og når den bliver så stor, at en hest kan bindes derved, skal der komme en krig, som udsletter så mange kristne mennesker, at resten kan spise omkring et tøndebånd¹⁰. Andre *sagn* er knyttet til et relikviememme (sml. p. 771) med forskellige ben og en pergamentseddel med navne, hvoraf et par kunne læses som S. Peter og S. Dorothea, og til huller i muren (sml. kirkens norddør), hvorfra frugtsommelige kvinder skal have udkradset småstykker for at lette deres fødsel¹¹.

Kirken ligger på en højning sydøstligt i landsbyen, i sognets vestlige del. *Kirkegården* har navnlig i dette århundrede fået store udvidelser mod syd, men dens form fra før 1846 kendes endnu på hække og bevarede murstykker; nævnte år¹² blev den udvidet mod vest på bekostning af to husmandssteder (jfr. kortet fig. 29), og det nye stykke fik mur og indgangsportal i vest. Ved de senere udvidelser mod syd blev vestmuren forlænget sydover og forsynet med flere køreporte mellem røde murstenspiller. Mod nord og mod øst, hvor præstegårdens ene fløj endnu delvis står på kirkegården, er der næppe sket udvidelser, og dele af de teglhængte, hvidtede mure kan gå tilbage til tiden før 1796¹³, da der ønskedes en ny mur om kirkegården. 1788¹⁴ angives murens samlede længde til 345 alen og åbningernes tal til tre, en port og to låger, der formentlig som 1667⁵ var anbragt i nord, øst og syd. Nu findes der i øst en låge til præstegården, i nord en køreport med to låger mellem hvidtede, teglhængte piller og med jerngitterfløje.

†*Kirkeriste*. 1667 blev der nedlagt en ny rist, og den søndre og nordre fik 1716⁵ nye egetræsrammer, mens hullet under den nordre istandsattes med mur. 1831¹³ repareredes »kælderen« under porten påny.

Bygninger på kirkegården. På de søndre udvidelser findes et romaniserende ligkapel og, i selvstændig indhegning, et mausoleum opført 1910, af Francis James Zachariae.

†*Kirkelade*. Bygningen, der er nævnt i forbindelse med en istandsættelse 1681 og muligvis identisk med den 1689 omtalte søndre længe, blev nedrevet 1725, da den erklæredes for brøstfældig og til ingen nytte. 8000 rensede mursten herfra blev henlagt til forråd for rytterdistriktets øvrige kirker, mens tømmer og tagsten solgtes ved offentlig auktion 17. maj⁵. Ladens ene mur blev stående som kirkegårdsmur, hvilket vil sige at bygningen har ligget på eller lige uden for kirkegården.

Et †*Halsjern* med kæde, men uden hængelås er nævnt i inventariet 1764¹⁵.

Kirken består af et langhus og fire tilbygninger: romansk våbenhus i nord,

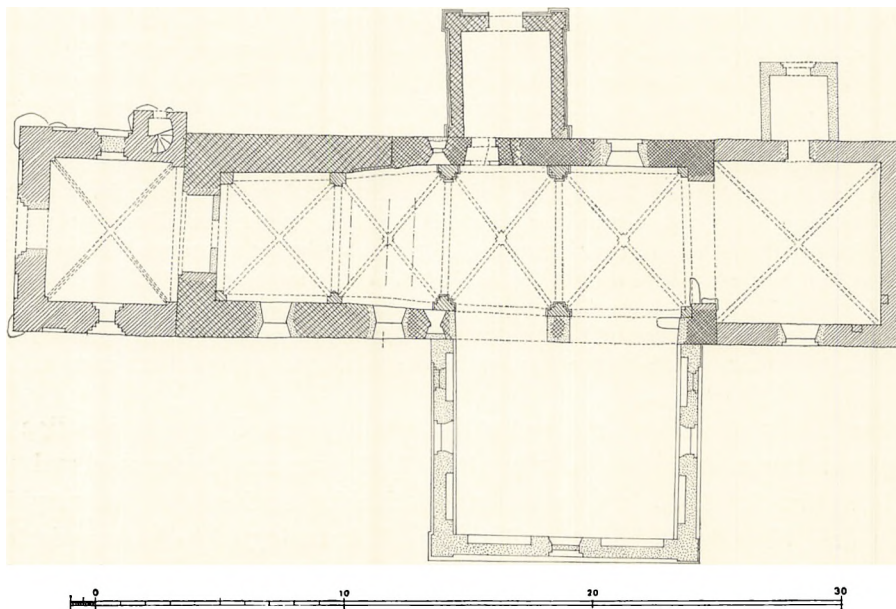

Fig. 2. Asminderød. Plan 1:300. Efter opmåling ved C. G. Schultz 1930 (revideret El.M. 1967).

senmiddelalderligt tårn i vest, korsarm fra 1736 i syd og sakristi fra 1839 i nord. Langhusets midterste og ældste del er skibet af en romansk bygning, vestenden en lidt yngre tårnunderdel fra 1100'rne og østenden et senmiddelalderligt kor. Nedrevet er et sakristi, et trappehus, et våbenhus og muligvis et gravkapel. Orienteringen har stor afvigelse til syd.

Det ældste bygningsafsnit, *skibet*, er af *rå kamp* med tildannede *hjørnekvadre*; alle fire hjørner lader sig påvise med ret stor nøjagtighed (jfr. fig. 7). Af oprindelige detaljer ses nu kun norddøren (fig. 4—5) og østkarmen af et vindue umiddelbart øst for døren (sml. fig. 7). De bevarede rester af det rundbuede dørstik og tympanon samt af vinduet er sat af hårde, næsten sorte *myremalmskvadre*, der ikke har nogen alt for regelmæssig tilhugning. Dørens karme derimod er sat af *skånsk sandsten* i tynde flager, hvis anbringelsesmåde, skiftevis lodret og vandret, er usædvanlig efter danske forhold; i Nørre Herlev (Lyng-Frederiksborg hrd.) ses dog antydninger af samme teknik. Med mindre den simpelthen er en følge af materialets pladeagtige karakter, må den snarest betragtes som en efterligning af »short-and-long work«, der er så karakteristisk i angelsaksisk bygningskunst fra tiden o. 950—1066¹⁶. Hvis der i Asminderød ligesom i Valby og Vejby (Holbo hrd.) er tale om påvirkning fra England, må skibet have en høj alder, hvad også den omstændighed, at det har fået hele to romanske tilføjelser, tyder på. I de ydre dørkarme ses huller eller såkaldte *sliberidser* (jfr. sagn p. 759). Skibets oprindelige murkrone ligger ca. 4,35 m

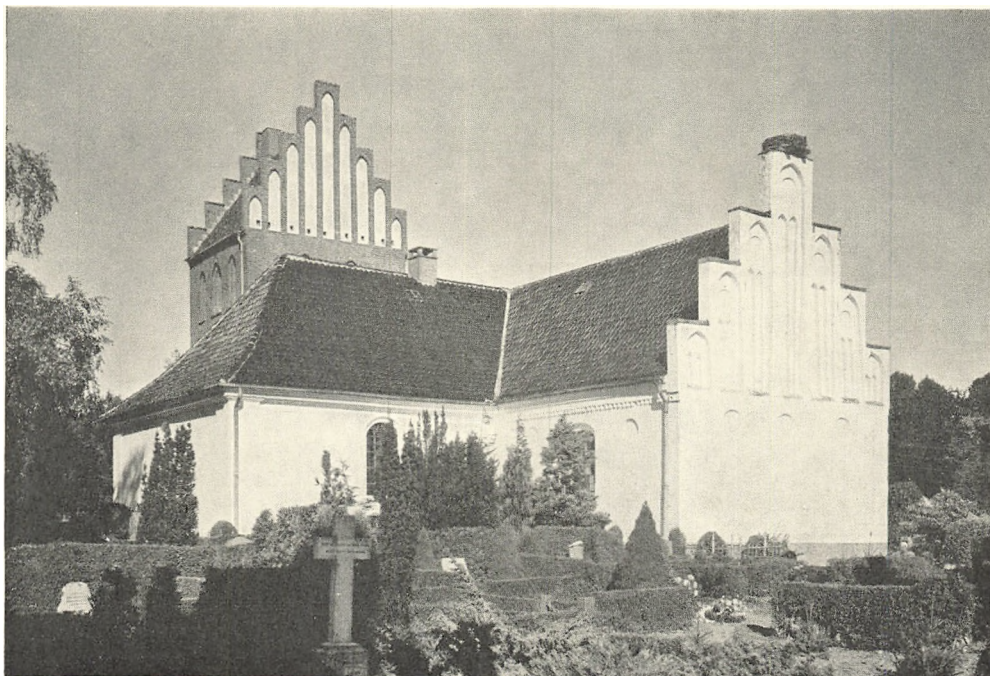

Fig. 3. Asminderød. Ydre, set fra sydøst.

E. M. 1902

over terræn ved nordvesthjørnet, og bjælkerne må have hvilet på murkronen. Af den 102 cm tykke triumfmur, der forsvandt i forbindelse med korets ombygning, er bevaret mindre rester over hvælvene samt fra sydvangen et par store sten, som nu delvis skjules af stoleværket; den vestligste (sml. planen fig. 2) springer så langt frem mod skibets midte, at den angiver den forsvundne korbues maksimale bredde til en trediedel af skibets udvendige bredde. Over hvælvene ses dels på triumfmuren, dels på langmurene et forholdsvis glat pudslag, formentlig det oprindelige, med hvidtelag. — 1675⁵ fjernedes en »murbænk«, der kan have været et stykke af en oprindelig *bænk* langs skibets mure.

Tilføjelser og ændringer. Antagelig endnu i 1100'rne har skibet fået en vestlig udvidelse, der nogenlunde svarer til langhusets halvanden vestlige hvælvfag. Murene er som skibets opført af rå kamp og hjørnekvadere; stenmaterialet synes gennemgående lidt større end i skibet, og på overvæggene ses ingen puds, kun de bredt udstrøgne fuger. De usædvanlig tykke mure (uden synlige vinduespor), den kvadratiske form og det forhold, at afsnittet synes opført med en selvstændig, nu forsvunden østmur, gør det sandsynligt, at der er tale om underdelen af et *tårn* (jfr. den nærliggende Nødebo kirke og Ramløse, begge Holbo hrd.). Ud fra den nuværende tilstand på langhusets overvægge må man skønne, at tårnpartiet er rejst umiddelbart op mod skibets vestmur, som der-

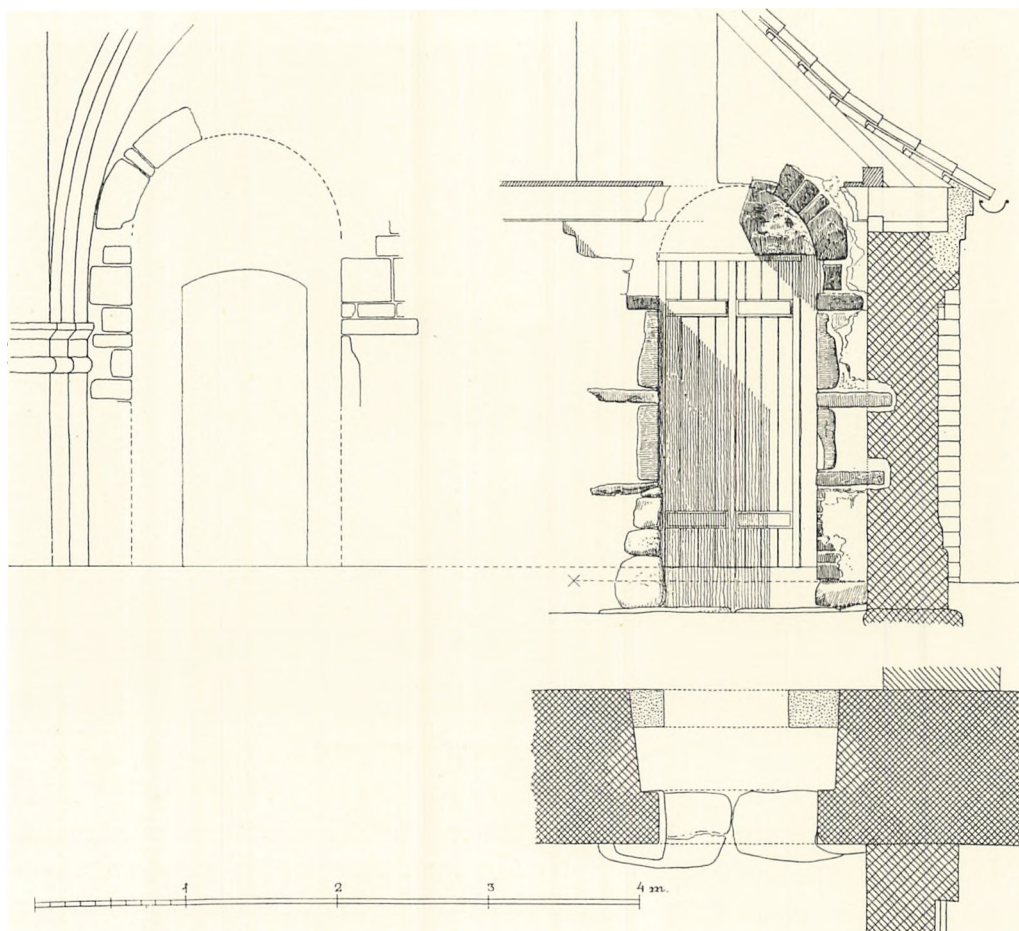

Fig. 4. Asminderød. Norddøren. 1:50. Tilvenstre, set fra skibet; tilhøjre, set fra våbenhuset. Opmåling af C. G. Schultz 1935.

efter er nedrevet i forbindelse med en ændring af vinduesforholdene i det gamle skib (sml. nedenfor). Om tårnet nogensinde er blevet fuldendt, eller om underdelen straks er blevet forsynet med den endnu bevarede taggavl og indtaget under fælles tag med skibet, kan ikke afgøres; taggavlen synes helt af rå kamp, og udvendig ses kanaler for spærfodens lodrette stivere. Med nedrivningen af østmuren, der må have haft een eller flere arkader, blev bygningsafsnittet omdannet til en egentlig *vestforlængelse*; dette arbejde kan have indledet hvælvbyggeriet, men det kan også være betydelig ældre. Klart er det imidlertid, at der har været store vanskeligheder ved at formidle overgangen fra skibets tynde til forlængelsens tykke mure.

Den nævnte *vinduesændring* i skibet (jfr. fig. 7) skal muligvis dateres til sidst i 1100'rne, og den må være samtidig med nedrivningen af vestgavlen. Et vinduespar umiddelbart vest for dørstederne er bevaret i tilmuret stand; end-

videre spores der lidt øst for våbenhuset en tilmuring, der kan dække over vestsiden af et tilsvarende vindue. De er helt igennem sat af riffelhugne munkesten; den 41—42 cm brede lysåbnings bue er af to krumhugne sten, og i den 4—5 cm dybe udvendige glasfals ses rester af jern fra vinduets fastgørelse; dets plads har været 65 cm fra indre murflugt. Både de ud- og indvendige karmsmige er pudset og hvidtet; den indre bue-top sidder 35 cm under murkronen. Formsten af samme art som vinduernes er fundet i murkernen af våbenhusgavlen.

Nordre våbenhus (fig. 6—7). Der har tidligere været to våbenhuse (sml. p. 760), men kun det nordre, som er orienteret mod byen, er bevaret. Det er en munkestensbygning, som ud fra sine arkitektoniske detaljer må dateres til tiden

o. 1200, og den må formodes at være yngre end den just omtalte vinduesændring i skibet, fra hvilken spildmaterialer synes anvendt. Bygningen står på et spinkelt, men omhyggeligt lagt fundament. Stenene er små (24—25 × 11,5—12 × 7—8 cm, 10 skifter = 100 cm), men hist og her, bl. a. ved dørens vederlag findes enkelte, betydelig længere sten (31—32 cm)¹⁷; på indersiden af taggavlen står fugerne stærkt glittede og beskåret i begge sider. Sokkelen (hulet skråkant over kvartrundt skifte som på Tikøb, jfr. fig. 7) er forkrøbbet om ende- og hjørnelisener; disse forbindes øverst af en gesims bestående af svagt udkraget savskifte under glat skifte og kvartrundt led i plan med lisénforkanterne. Den kvartrunde sten er benyttet til markering af taglinierne, og dens forside har været bindig med gavlspæret¹⁷. Bygningen synes ikke at have haft vinduer, men af den brede, rundbuede dør fandtes så meget, at den med sikkerhed kunne rekonstrueres; dens stik er sammensat af to rulskifter af sortbrændte kopper, hvert ledsaget af sit prydskefte med krumhuggede løbere. Før bygningens rekonstruktion 1935¹⁷ stod den, som det fremgår af opmålingen fig. 6—7, med forhøjede langmure og bjælkelag samt kamtakker og en smal dør med

C. G. Schultz 1935

Fig. 5. Asminderød. Norddøren, under afdækning.

halvcirkulært vindue, »lysen«; denne form går tilbage til en hovedstandsættelse 1717 f.⁵, da alle kirkens gulve forhøjedes ved påfyldning af grus, hvilket medførte, at bjælkerne i det store våbenhus, hvor mange folk sidder, måtte hæves. Samtidig blev det 1675⁵, af snedker Johan Richter, opsatte inventar: panel, bænke og sæder nymalet sammen med bjælker og loft. Da orgelpulpitret (p. 784) anbragtes over kirkens norddør, blev der til våbenhusets tagrum brudt en dør, som må have formidlet adgangen til pulpituret; denne er senere tilmuret, og 1935 fik loftet en buet form, som muliggjorde fritlægning af stikket over kirkens norddør. Da tårnrummet 1848 var indrettet til våbenhus, reduceredes bygningen til materialrum, og således er det endnu. 1867¹⁸ ønskedes *kalkkullen* fjernet, for »dens uddunstninger er farlige for kirken og orgelet«, og fordi man ønskede rummet benyttet som ligkapel.

Skibets fire krydshvælv stammer formentlig fra tiden o. 1400—50; fagenes uensartede størrelse skyldes hensynet til de gamle dørsteders brug og muligvis tillige de vanskeligheder, de forskellige murtykkelser i skib og vestforlængelse har afstedkommet. Hvorvidt det vestligste hvælvfag eller de tre andre er bygget først, lader sig ikke afgøre på nuværende tidspunkt, men detaljerne er noget forskellige. De to par vægpiller i det gamle skib er falsede og forsynet med kragbånd (hulkel over rundstav, adskilt af glat skifte), og de tre hvælv, som allernederst har helsten tykke kapper, er forsynet med diagonaltstillet slutsten; vesthvælvets vægpiller har kun enkeltfals, og på den søndre har gjordbuen en lille udkragning, som hviler på en dværgsøjleagtig konsol. I nordsviklen af denne hvælvings vestkappe ses en tilmuret *lem*; ingen overribber. Samtidig med hvælvslagningen har skibet fået falsgesims og nyt tagværk, hvis rygning — at dømme efter en udkragende stenrække på det yngre tårn — har ligget noget højere end nu.

Efter hvælvslagningen fulgte endnu to store middelalderlige byggearbejder: *langhuskor* og tårn, hvis kronologiske rækkefølge er usikker. Koret kan ud fra sin blændingsgavl bringes i afhængighedsforhold til henholdsvis østgavlen på S. Olai og vestgavlen på S. Marie i Helsingør (jfr. p. 54 f. og 310), der skønnes at have stået færdig i perioden o. 1475—85. Rå kamp og hjørnekvadre fra det gamle kor er benyttet til murværkets nedre halvdel, munkesten i munkeskifte til resten. Sydmuren og den østre halvdel af nordmuren har et udkragende savskifte under falsgesimsen (der svarer til resten af langhusets). Under gesimsen i syd, flankerende det nu ændrede vindue, er der to store cirkelblændinger og i samme højde på gavlen tre. Selve taggavlen har syv kamtakker og et tilsvarende antal falsede og stavværksdelte højblændinger med spærstik over hængestav, kronet af cirkelblændinger. Det indre, som dækkes af en samtidig krydshvælvning, har i sydøsthjørnet to fladbuede, 56 cm høje gemmenicher og i nord en fladbuget døråbning (sml. sakristi); den brede, spidsbuede

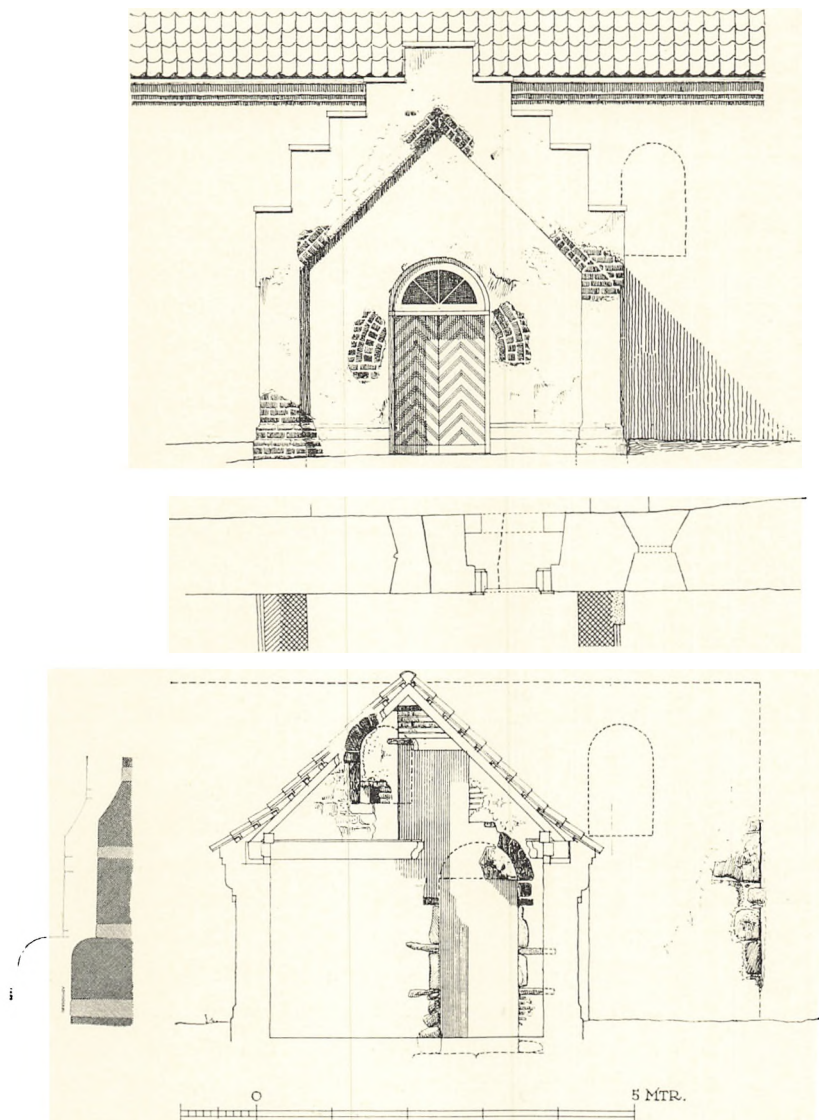

Fig. 6—7. Asminderød. Nordre våbenhus. 1:100. Gavlf og snit (set mod skibet) før restaureringen. Forneden til venstre våbenhusets sokkel (skraveret) og sokkelen på Tikøb kor. 1:10. Opmålinger af C. G. Schultz 1930—35.

arkade til skibet dækker over rester af den romanske triumfmur. De stærkt puklede kapper har overribber med enkelte trinsten.

Det med skibet jævnbrede *tårn* er af munkesten med talløse sortbrændte kopper, der i mellemstokværkets sydmur danner et klart rudemønster. Bortset fra uregelmæssigheder fremkaldt af *mønstermuringen*, er stenene udvendig i tårnets underdel lagt i polsk skifte og ellers i munkeskifte. Oprindelig havde

tårnrummet et spidsbuet, falset vindue til hver af de tre sider, men kun det søndre er nu i brug; identisk med det nordre er sikkert et højt blyvindue, der tilmuredes 1717⁵, da tårnrummet ligesom 1740¹⁹ tjente som *dåbskapel*, mens det vestre blev delvis ødelagt, da rummet 1848²⁰ omdannedes til våbenhus og forsynedes med vestdør. Til skibet er der en spidsbuet arkade, som 1736¹⁹ blev lukket med bræddevæg foroven (til pulpitur) og nu er forsynet med en indskudsmur; den samtidige hvælving har forneden ribber af pærestavprofil; i nordkappen ses et hul til klokkereb. Udvendig flankeres vestvinduet af to spidsbuede blændinger og tilsvarende findes vest for nord- og sydvinduet, alle ligesom vinduer og glamhuller med halvstensstik og prydskitte af lige løbere. Adgangen til mellemstokværket, der aldrig har haft lysåbninger, er gennem et trappehus i nord med fladbuet dør under savskifte, rund spindel og loft af udkragende binderstik, der fortsætter gennem muren; fra stokværket er der en rådt brudt åbning til langhusets loft. Øverst i stokværket blev muren 1770¹⁹ ommuret i een alens højde; i øst og vest hviler den nye mur og bjælkerne på to murremme, hvis udstemninger viser, at de oprindeligt har siddet i en klokkestol (jfr. p. 788).

Klokkestokværket har to spidsbuede, falsede glamhuller i øst-vest, tre i nord-syd; i syd er det midterste størst, af bredde som tårnrummets vindue; 1710²¹ behøvede »lyehullerne« låger. Langmurene har falsgesims og de øst-vestvendte gavle hver ni spidsbuede højblændinger under hver sin kamtak; over blændingernes sål er der en række åbne bomhuller. På undersiden af tagværkets midterste bjælke ses et spejlvendt »Anno 1776«, der angiver tagværkets alder²². En ændring af sejerværket 1717 (p. 788) medførte tilmuring af en del stanghuller (for urskivernes aksler?) og hullet i hvælvingen, hvor loddet gik igennem⁵. I 1950'erne er der under tårnrummet udgravet en fyrkælder.

Søndre korsarm. 31. marts 1736¹⁹ sluttedes der kontrakt med murer-svend Christopher Hansen af København om murerarbejdet på den nye korskirke eller »kapellet«, som ifølge vedtagelse 1734 skulle afhjælpe mangelen på plads i den med pulpiturer opfyldte kirke. Sammen med mureren optræder det håndværkersjak, bl. a. tømremester Peder Sørensen Ulf, København, og maler Hans Nielsen, Ganløse, der er velkendt fra samtidige og lignende byggearbejder ved rytterdistriktets kirker (sml. Frederikssund p. 657f., og Hornbæk p. 728). Korsarmens ydre udformning med lisener, profilgesims og valmtag og den indre med høje, fladrundbuede spareblændinger, fladt træloft og gesims af træ svarer da også helt til det, som findes ved de nævnte kirker. Til murerens arbejde leveredes 40 læster kalk, 3000 mursten af »såkaldt slotsform«, 5100 noget større end »Flensborgerform«, 44 stk. Stevns klints sten til gesims, hver af 12 murstens størrelse samt 3490 røde tagsten; af de sidste benyttedes hovedparten dog til kirken, idet man vedtog at dække korsarmen med bly, fordi loftet skulle

Fig. 8. Asminderød. Indre, set mod øst.

E. M. 1962

bruges til materialrum; 1776 udskiftedes blyet med sortglaserede sten (p. 768). Af korsarmens tre oprindelige vinduer er det søndre blændet, mens hver flankemur foruden det oprindelige har fået et cirkelvindue (i det nordligste blændingspar). Det indre, som har to arkader til skibet, står uændret bortset fra, at kalkmalerierne (p. 770) er overhvidtede.

Det gotiserende *sakristi* på korets nordside er fra 1839¹³. Det står i forbindelse med koret gennem den p. 764 omtalte dør, der kan være middelalderlig ligesom sakristiets forgænger, der tidligst er omtalt i forbindelse med tegltagets omlægning 1699⁵. Det forhold, at langhuskoret mangler savskiftet under gæmsen vest for sakristiets rygning, tyder på, at det ældste *†sakristi* var planlagt ved korpartiets opførelse.

Alderen på det *†søndre våbenhus*, der i modsætning til nordsidens oftest betegnes »det lille«, er ukendt. Det nævnes 1693⁵ i forbindelse med omlægning af skifertaget og 1716 i forbindelse med en større reparation; det forsvandt ved opførelsen af søndre korsarm 1736.

To *†ligbåreskure* blev 1717⁵ indrettet på siderne af nordre våbenhus; de bestod af teglhængte halvtage.

†*Kapel*. 1663⁵ købtes der skifer til taget på »das kleine Capel norden dem Kirche«, og tre år senere blev det skelnet. Da det hverken synes muligt at identificere det omtalte kapel med sakristi eller nordre våbenhus, og da der ikke ses spor efter nogen arkade i kirkemuren, er der antagelig tale om et lille, eftermiddelalderligt gravkapel.

Et †*trappehus* til Krogerups stol (p. 783) blev fjernet 1841¹³.

Hovedistandsættelser. Som det fremgår af den historiske indledning, var kirkens tilstand meget ringe 1587 og 1663, og i begge tilfælde måtte andre kirker efter kongelig befaling betale til Asminderød. Den istandsættelse, der må være fulgt i årene efter 1587, er ikke dokumenteret, men den har antagelig omfattet både bygning og inventargenstande (jfr. prædikestol p. 778). Anderledes med arbejderne, som indledtes 1663, da regnskabsbogen siger, at forarmelsen skyldtes krigen,; disse synes at have strakt sig til århundredets slutning. Foruden klokkeværket, der udtrykkelig fremhæves, gennemgik bygning og inventar en såre omfattende istandsættelse ved snedker Johan Richter og maler Jacob Pedersen, begge fra Helsingør (jfr. også albertavleindskrift p. 774); mure og tage repareredes, det indre blev hvidtet og udstyret med dekorationer på vægge og hvælv (jfr. kalkmalerier). Ved et syn 1710²¹ påtalted adskillige mangler, bl.a. at kirken var blevet så godt som sort indeni, fordi man ved arbejdet året før havde brugt ler i stedet for kalk. De nærmest følgende år gennemførtes forskellige reparationer på mur og blytag af murmester Jens fra Helsingør og Mads Pedersen fra Lillerød, inden man 1716—19⁵ tog fat på det indre. Her blev tilbygningernes lofter forbedret (sml. nordre våbenhus), gulvene hævet overalt ved påfyldning af mange læs grus og belagt med mursten; desuden hvidtedes det indre og forsynedes delvis med kalkmalerier (p. 770); sideløbende hermed blev næsten alt inventar behandlet af Børge maler. En lille snes år senere, 1736¹⁹, medførte rejsningen af søndre korsarm (p. 766) nye, store arbejder på den egentlige kirkes inventar; arbejdet udførtes af Hans Nielsen der også stod for en nymaling 1740 »såvel i den gamle som den nye kirke, dåbsstedet og våbenhuset« og af hvælvenes piller og buer (p. 770). 1776²² fulgte en fornyelse af tagværket på langhus og tårn (sml. tårnets årstal) og oplægning af sorte, glaserede tagsten, der for langhusets og korsarmens vedkommende afløste bly; dette solgtes ved offentlig auktion for godt 1286 rdl. Snedkermester Kobiersky, København, var entreprenør på arbejdet, der medførte en delvis ommuring af langhusets og især korpartiets murkrone af hensyn til de opskalkede tagflader. Blandt de bygningsmæssige arbejder, som gennemførtes i forbindelse med en grundigere istandsættelse 1838—42¹³, var nedrivning af et trappehus (jfr. ovf.) og fornyelse af sakristiet (p. 767) samt omlægning af gulvene og i denne forbindelse fjernelse af det murede alter. 1872²³ afgang

Fig. 9. Asminderød. Indre, set mod vest.

E.M. 1962

Meldahl på finansministeriets foranledning et overslag vedrørende fremtidige udgifter til ringmurens og kirkens ydre reparation (det indre var istandsat 1871), herunder afrensning og fugning af murværket, et arbejde, som ikke kom til udførelse, fordi kirken næstfølgende år, 1873²³, solgtes til den forhenværende sognepræst Raae.

Tagværkerne over langhus og tårn er som nævnt fra 1776, af type med langstol, men de indeholder rester af middelalderligt egetagværk (spærfag med to hanebånd og langstol). Sakristiets er fra 1839, våbenhusets fra 1935.

Langhus og sakristi er hvidt, våbenhus og tårn står i blank mur, for det sidstes vedkommende med hvidtede blændinger. Gennem langhusets hvidtekalk skimtes overalt rester efter en rødkalkning. Langhusets åbne vinduer er fladrundbuede, korets og skibets nordre muligvis samtidige med korsarmen, de to i skibets sydmur først fra 1800'erne. Skib og kor har gulv af røde og grå lerfliser, tårnet af gule klinker, mens der ligger brædder under stolene.

Solskiverne, omtalt 1677—78⁵ er identiske med tårnets urskiver (sml. i øvrigt sejerværk).

Den 1967 ubenyttede *storkerede* på korets østgavl (jfr. fig. 3) fik 1845²⁴ nyt kors af egetræ.

Fig. 10. Asminderød. *Alterbordsforside (p. 772).

N. E. 1967

†*Kalkmalerier*. 1663 fik Niels Severensen »Meiitheer« 5 rdl. 3 mk. for at hvidte kirken indvendig og for at male sorte streger med kønrøg under hvælvet; samme år fik Jacob Petersen maler betaling for at male gardiner omkring i kirken. 1717—18 malede Børge Maler »bag altertavlen som tilforne« et gardin med limfarve, blå og andre kulører samt løvværk herunder. På skibets vægge maledes engle, som holdt et gardin, og i tårnrummet store gardiner af forskellig farve omkring de tre vinduer. Kirkens seks hvælvinger blev »anstrøgne grå med limfarve og afpenslet med sorte og hvide streger og ved enden på alle buerne med zirater«. I det lille (søndre) våbenhus blev der malet løvværk, og over døren til kirken »et gesems«. Det store (nordre) våbenhus blev over døren »afpenslet udi store sten«⁵ (kvadermalet). — Udmalingen fornyedes 1740¹⁹ af maleren Hans Nielsen fra Ganløse. Foruden gardinet omkring altertavlen opmaledes et gardin i 3½ alens højde med vedrørende zirater; dette gik rundt omkring såvel i den gamle som i den nye kirke, dåbsstedet (tårnrummet) og våbenhuset²⁵.

INVENTAR

Oversigt: Af kirkens middelalderlige inventar er kun bevaret den fine kalk fra sidst i 1300'rne, korbuekrucifikset og det malede antemensale, begge fra o. 1500—25 (jfr. det senmiddelalderlige kor p. 764); antemensalet er nu i Nationalmuseet. Den romanske granitfont blev først skænket til kirken i 1908. Renæssancen er repræsenteret ved den fornemme prædikestol og en fin og stor samling stolestader med udskårne gavle, alt fra o. 1600 (jfr. hoveddistandsættelsen o. 1587 p. 768). Godt 50 år senere anskaffede kirken —

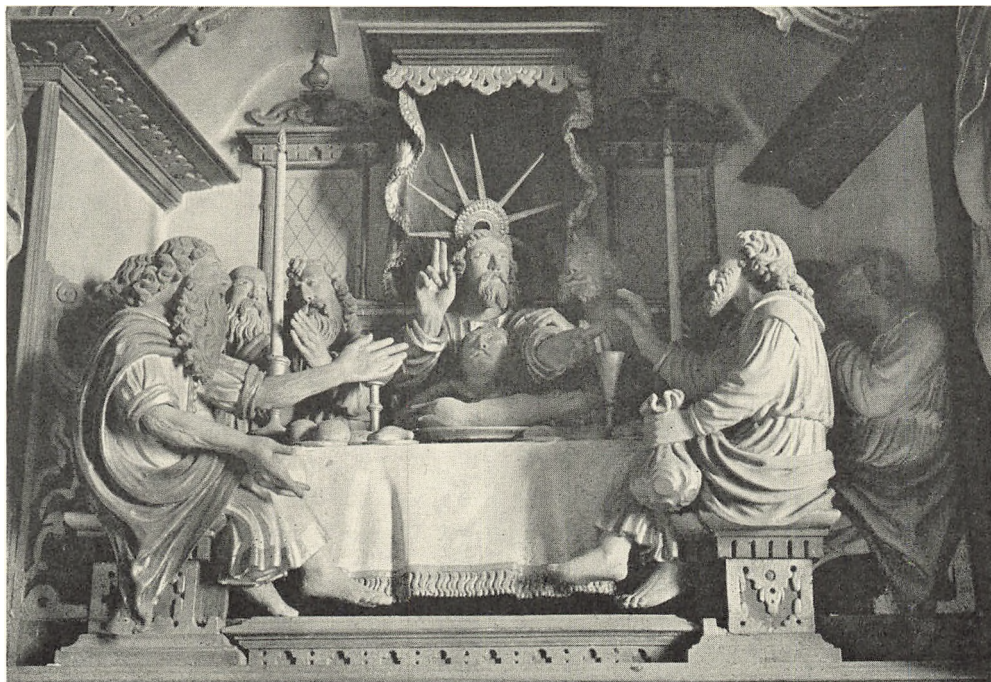

Fig. 11. Asminderød. †Altartavle 1658, sml. fig. 12. Storfelt (p. 774).

Poul Nørlund 1928

med tilskud fra dronning Sophie Amalie — en bruskarok altartavle af billedskæreren Lorentz Jørgensen. Da den brændte 1942, blev den nuværende korudformning med gotiserende ciborium opstillet, og korbuekrucifikset erstattede altartavlen. To meget store malmstager fra 1681 er derimod stadig på alterbordet. I 1700'rne fandtes adskillige »lukkede« stole og pulpiturer både for menigheden i almindelighed, men også for folk fra Østrup, Krogerup o. a. De fleste blev fjernet 1841.

Koret er efter branden 1942, hvor den barokke altartavle brændte, indrettet af arkitekt Mogens Koch. *Alterbordet* er et løst egebord på fire ben, helt dækket af moderne alterklæder, og som *alterprydelse* tjener det sengotiske korbuekrucifiks (p. 777). Over bord og krucifiks hvælver sig en spidsbuet *baldakin* af træ, båret af tynde, ottekantede træpiller; træ-bagklædningen er klædt med stof. Ved baldakinens nord- og sydsider er opstillet seks *knæfaldspulte*.

†*Alterborde*. Et muret alterbord blev nedbrudt 1842 og erstattet af et bræddebord¹³.

†*Relikviegemme(?)*. Ved nedbrydningen af kirkens søndre side (nl. ved tilbygningen af korsarmen 1736) skulle der ifølge en optegnelse i Danske Kancelli²⁶ »i kirkemuren, som blev nedbrudt, være fundet en langagtig kasse; men arbejderne ved kirken skal have trådt den i stykker, og intet vides om, hvad der har været«. Måske drejer det sig om et relikviegemme i *søndre †sidealter*. I alt fald må denne oplysning dreje sig om det samme fund, der ligger til grund

for det i indledningen (p. 759) nævnte »sagn«, der ved at fortælle, at der også var en pergamentstrimmel, hvorpå S. Peters og S. Dorotheas navne kunne læses (jfr. Grønholt kirke).

**Alterbordsforside* (fig. 10), o. 1500—25, bestående af syv lodret sammenstødte planker samlet i profileret ramme, 105 × 185 cm. Herpå er malet på tynd kridtgrund, under en skriftfrise, Maria med barnet, stående på månesegl i rosenkrans flankeret af dronningen af Saba og kong Salomon i nord og Ester hos perserkongen Ahasverus i syd. Sidefelterne er opdelt i fem vandrette bånd, hvoraf de to midterste er malet som brokadeefterligning.

Baggrunden i rosenkransbilledet er citrongul, selve kransen har lysrøde roser; foroven og til siderne er i store roser anbragt Kristi gennemborede hjerte og de to hænder og fødder. Maria med det bølgede, lange, gule hår bærer blå kjole og rød kappe. Dronningen af Saba er klædt i blegrød kjole, Salomon i guldbrokade, og det nedhængende tæppe er mørkegrønt, mens det i Ahasverusbilledet er af guldbrokade; Ahasverus selv bærer blegrød dragt, Ester gul. Landskabet og mandsfiguren samt Ahasverus' ansigt er stærkt opmalet. Brokadefelterne er i stærk rødt og guld, de mellemliggende felter i lys gråt⁶³. — Skriftfrisen foroven er indrammet af gullig, krydsmønstret stofefterligning. Skriftbunden grønsort og minusklerne forgyldte; indskriften, der er formet som et heksameter, lyder: »Fac detur venia miseris Rosa pulcra maria« (»lad de elendige vederfares nåde, smukke rose, Maria«).

Det stærkt nederlandsk påvirkede maleri er ligesom flere samtidige antemensaler malet som en slags mellemtung mellem tekstil og maleri, sikkert som en erstatning for broderede og vævede antemensaler²⁷. 1842 indleveret til Nationalmuseet (nr. 7093).

†*Alterklæder*. 1) 1663 var alterklædet af rødt fløj; det blev farvet 1679 og fik påsyet frynser og hendes majestæts våben. 2) 1697—98 købte kirken stof²⁸ til et alterklæde hos Mons. Ewart Wiedemann i København. Da alteret 1723 blev bestjålet, skar tyvene guldgalonerne af alterklædet⁵; de nye, som ligeledes købtes i hovedstaden, hos Octavi Holman, vejede 29 ¼ lod¹⁹. 3) 1842 fik hofperlestikker Hielm 30 rdl. 85 sk. for et alterklæde med tilbehør¹². — Ved branden i 1942 ødelagdes alterklædet med kniplinger i ægte guldtråd.

†*Altertavler*. 1—2) I inventarierne 1663—71 omtales to gamle altertavler⁵. Muligvis var den ene den, Jacob Petersen 1663 malede⁵.

3) (Fig. 12), med reliefskåret årstal 1658, i bruskbarek, af Lorentz Jørgensen, Holbæk. Tavlen svarede i sin opbygning og ornamentik til altertavlen i Raklev (Holbæk amt) fra 1668 og til kæmpetavlen i S. Olai i Helsingør 1664 (p. 122), samt flere andre tavler fra samme værksted. Tavlen var opbygget med de sædvanlige arkitektoniske led: postament, storstykke, gesims og topstykke, omend disse var mere eller mindre opløst i ornamenten. Så godt som alle scener og

Fig. 12. Asminderød. †Altertavle 1658 (p. 772).

N. Termansen 1931

figurer genkendes snart fra een snart fra en anden af værkstedets tavler. I storfeltet var nadveren (fig. 11) efter det fra Gudewerth (jfr. p. 124 f.) lånte skema, på sidefelterne relieffer af Golgatha og opstandelsen. De fire storfigurer var fra nord: Matthæus, en lille påklædt engel rækker et blækhus op mod ham, Markus, som støtter sit ben på løvens hoved, Lukas, som ligeledes hviler foden på oksens hoved og endelig Johannes, der er skægget og har langt krøllet hår. Topstykkets gennembrudte relief forestillede himmelfarten (spejlvendt i forhold til S. Olai). Herunder stod med reliefversaler »Actorvm I« (apostlenes gerninger kap. 1). Relieffet flankeredes af to store friskulptur-engele, ligeledes som S. Olai, men spejlvendte. Topfiguren var en basunblæsende engel. I frontonen over storstykket sad en putto med en palmegren i den højre og et kronet skjold med sammenslynget S A for Sofie Amalie i den venstre hånd, jfr. S. Olai hvor engelen holder både Frederik III.s og Sofie Amalies initialer. Ved branden 1942 stod tavlen med broget staffering og forgyldning. 1931 fandt man ved restaureringen²⁹ på postamentets to forsænkede felter den gamle indskrift, der opmaledes. »Sophia Amalia god oc from, Huis Naffn er værd høit at berøm, Hun Kiercken her staphere lod, Oc sogned armbt (arnt) hialp vel paa fod. Anno 1663.«³⁰.

Den første staffering — vel fra 1663 — var partiel med brunlig bundfarve og forgyldning. 1717—18 blev tavlen anstrøgen med oliefarve, billederne og andre zirater blev udstafferet med adskillige kulører af Børge maler, efter at snedkerarbejdet var gennemgået af Jakob snedker, Helsingør⁵. 1745 malede Hans Nielsen, Ganløse altertavlen med farver og guld¹⁹. 1821—27 reparerede man forsiringerne for 30 rdl.³¹, og 1842 blev tavlen malet tre gange og indskriften forgyldt af C. P. Kongslev for 30 rdl.¹³. Året efter flyttede man alterbord og alter¹². Altertavlen brændte i 1942.

Regnskaberne omtaler, at kirken skylder den 1661 afdøde sognepræst Rasmus Muncks arvinger 334 dl. 1 mk. 14 sk., »hvoraf Lorentz Bilthugger på skifte efter afgangne sal. hr. Rasmus er udgjort til 100 dl.« Først 1666 meddeles, at billedhuggeren har fået det »som hannem resterede for en altertavle«⁵.

Altersølv. Kalk (fig. 13), o. 1350—1400, med nyere bæger. Den sekssidede fod har standkant med gennembrudt firpasmønster og på den ene side en graveret krucifiksgruppe, hvis type antyder en relativ sen datering. Mod Marias hjerte peger et sværd. Skaftleddene er sekskantede som foden, knoppen har de for typen karakteristiske, stærkt fremspringende, runde bosser med seks ens, graverede Kristushoveder; pålagte firblade på under- og oversiden. Spor af gammel forgyldning. Nuværende højde 20 cm, fodpladen 11 cm i tv. m.

Disk, 1733, 15,5 cm i tv. m. med opadbøjet kant. På randen graveret cirkelkors og Christian VI.s kronede spejlmonogram. Under bunden to ens mestermærker: N I over 1733, for Niels Johnsen³², København (Bøje 306).

Fig. 13. Asminderød. Alterkalk (p. 774). Poul Nørlund 1928

Oblatøske, sikkert den som konferensråd Rostgaard skænkede 1732¹⁵; rund, 4 cm høj, 9 cm i tv., med graveret kors på låget. Under bunden to, på lågets underside tre utydelige stempler. †Oblatøske af »Valdbirche« (løn) omtales 1686, endnu 1721 eksisterede den⁵, men ses ikke omtalt senere.

Vinkander. 1) Købt 1841²⁴, af Bing-og-Grøndal-porcelæn, sort med guld-kors. 2) 1953 af sølv.

Alterstager (fig. 14), 1681, udført af Matthis Hecht, Helsingør³³, af messing³⁴, 56—57 cm høje. I skaftets midtskive fire indsnit, hvor der ifølge inventariet 1688—89 var påsat fire englebilleder⁵. På foden spor efter tre ben³⁵. På fodpladen graveret versalindskrift (næsten udslidt på den ene stage): »Ao 1681 Da var Iens Jacobs W:[ind] pst: (præst) Rasmvs ns (Nielsen?) oc Per Is: (Jensen?) kircke w:[erge] til Asm:[inderød] k:[irke] me fecit Matthis Hecht i Helsingør« (»mig gjorde M. H.«) til Asm:« udeladt på den ene stage. Ifølge regnskabet kostede de nye alterstager med vejerløn og afhentning 39 rdl. 4 mk.⁵.

1830 anskaffede man et par hvide, lakerede blikalterlys med olielamper til stagerne²⁴.

†*Røgelsekar*. Kirkens ildkar, som var af kobber, fik en ny bund 1681⁵; det er sidste gang nævnt i inventariet 1764¹⁵; da var halvdelen af jern.

†*Messehageler*. 1663-inventariet nævner en rød fløjlsmessehagel, 1721 var den ubrugelig. 1697 bestod man sammen med alterklædet (p. 772) en messehagel af samme fløjls med guldgalon⁵. Disse blev skåret af ved tyveriet 1723 og nye købtes hos Octavi Holman i København¹⁹.

†*Alterskranker*. 1) 1697—98 lod kirkeejeren, stiftsskriver Otto Funch, opstille »et jernværk med udstoppede skamler«³⁶. Snedkeren J. Richter fik 21 dl. for alterfoden »af adskilligt slags fremmed træ«. Desuden købtes islandsk vadmel til at lægge over alterfoden, samt »rytzlædder« og fyld til samme. Hans Mønich smed fik for jernværket omkring alterfoden 17 rdl. samt 2 rdl. 1 mk. 8 sk. for seks messingknapper³⁷. 1740 malede Hans Nielsen jernværket¹⁹, og i 1817 blev det istandsat af smedemester Braun¹³. 2) Da man flyttede alteret og alterbordet i 1842, forfærdigede smeden F. C. Svendsen, Frederiksborg, et fjernværk med to døre om alteret for 46 rdl. 4 mk. og samme år bronzerede maler C. P. Kongslev gelænderet for 3 rdl.¹³. Denne alterskranke blev erstattet i 1942—43 af den nye korindretning, sml. p. 771.

Døbefonte. 1) (Jfr. fig. 9). Romansk, af granit, men med tilsat ny(?) fod; begge dele blev opstillet 1908³⁸. Den firkløverformede kumme, som er ca. 100 cm i tv., er en grov, ikke færdighugget efterligning af Esbønderup-gruppen. I eet af dens felter er udhugget en lille menneskefigur med stort hoved, korslagte arme og kort kjortel, og et andet sted på kummen er der en klods ladt tilbage som til et påtænkt relief. Kummen stod tidligere i Gilleleje kirke, hvorfra den kasseredes på grund af ælde(!). Derpå lå den længe uden fod på Gilleleje strandkant, indtil en bonde i Strand Esbønderup kørte den til sin gård og brugte den som drikkestrøg. Her købte overlærer Christensen den og skænkede den til Asminderød kirke. I korbuens nordside.

2) 1837, af Bremersandsten, 83 cm høj. Den næsten flade skål bæres af en slank pille på firkantet plint med vulst; købt hos Dantzers enke, København, for 42 rdl. 16 sk.¹³ Ude af brug. I korsarmen, mellem arkaderne.

†*Døbefonte*. 1) 1740 marmorerede Hans Nielsen stenfonten¹⁹. 2) 1776 fik kirken en ny font af træ; arbejds-løn og maling kostede 5 rdl.²²

Dåbsfæde. 1) O. 1575, af messing, 67 cm i tv. I bundens midte et cirkulært relief med bebudelsen, herom en reliefminuskelindskrift, som atter indrammes af en bort med hjort og hund; en tilsvarende findes på randen. Skænket af kirkeværgen 1908 sammen med granitfonten. 2) 1837, af tin, glat med skriveskrift på randen »Asminderød Kiercke 1837«. Købt til kirken samme år hos P. Reisz og F. Szybrowsky for 16 rdl.¹³. I sandstensfonten.

†*Dåbsfade*. 1) 1663 skænkede Hans Rostgaard til Krogerup et stort, puklet messingbækken⁵. 2) 1748 fik kandestøberen Hans Mikkelsen Ludcinsky 1 rdl. 20 sk. for et tinfad til at sætte inden i det »ellers til daaben henhørende puklede messingfad«¹⁹.

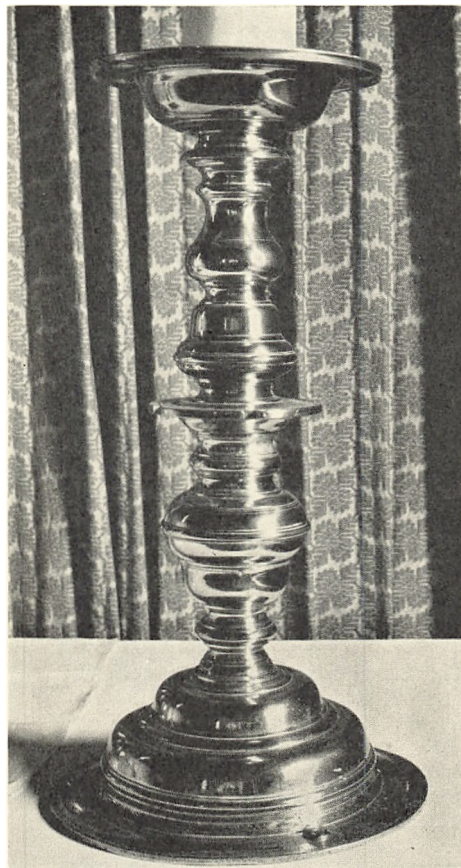
Dåbskande, nævnt som ny 1830¹³, af tin, slangehankstype, 31 cm høj. På korpus graveret Frederik VI.s kronede monogram.

†*Fontehimmel*. 1663 fik snedker Michel Meier, Helsingør, penge for »dem blauven Himmell über der Tauffauffsetz«⁵.

†*Fontegitre*. 1) 1717—18 opsattes 30 alen nyt panel om fonten, der da stod i tårnrummet. En fyrrebjælke blev indhugget i muren og beklædt med krone og lister; ved indgangen blev sat »syle og gesamser«, samt 13 drejede piller af træ og i stedet for døren gjort »et oval«. Dette arbejde, der med andre ord omfattede beklædning af tårnrummets vægge med panel og opstilling af et stort gitterværk med dør i tårnbuen, udførtes af Jacob snedker, Helsingør og Johan drejer⁵. 1736 blev gitterværket repareret, flyttet op og anbragt som korgitter¹⁹ (p. 778). 2) 1736 opsattes i stedet for nr. 1 et 5 alen bredt panel, 4½ alen højt med »dukkeværk« (piller) oveni og i midten en oval dør »som en alkove«. Desuden blev vægpanelet forlænget i begge sider med to alen. Arbejdet blev udført af tømmermester Peder Sørensen Ulf, København. 1740 malede Hans Nielsen, Ganløse, »afdelingen« mellem kirken og dåbsstedet på begge sider, ligeledes det gamle og nye panel under tårnet »i bemeldte dåbssted«¹⁹.

Korbuekrucifiks (fig. 16) fra begyndelsen af 1500'rne. Den ca. 120 cm høje Kristusfigur hænger på et nyere kors med glorieskive fra 1942; her på fæstnedes de oprindelige evangelistsymboler. Ved branden 1942 led korset skade; det nystafferedes og blev opsat som alterprydelse (sml. maleri nr. 4 p. 786).

Indtil 1836 har krucifikset formentlig været opsat over korgitteret, idet præsten dette år anmodede om, at det meget plumpe korsfæstelsesbillede over

E. M. 1962
Fig. 14. Asminderød. Alterstage 1681, udført af Matthis Hecht, Helsingør (p. 775).

Poul Nørlund 1928

Fig. 15. Asminderød. Prædikestolens underbaldakin (p. 778).

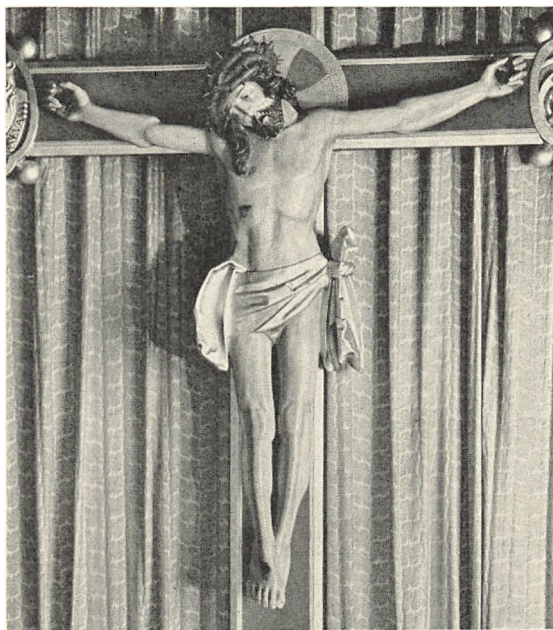
kordøren måtte bortflyttes til et andet sted i kirken, og bjælken borttages³⁹. Den var 1663 blevet fornyet af Michel Meier, Helsingør, i forbindelse med kirkens hovedstandsættelse (se p. 768). 1679—80 blev korbuebjælken staf-feret med guld, 1717—18 anstrøget for og bag som »tilforn var«, med oliefarve og guldet rensed af Børge maler⁵. 1748 malede Hans Nielsen, Ganløse, korgitteret og det derpå stående krucifiks, sidstnævnte med en »perle-fleisch farve, lændeklædet tillige med de an-stående to billeder (Maria og Johannes) og apostlenes våbner (evangelistsymbolerne), der alt forhen havde været forgyldt, blev ganske omforgyldt og farverne renoveret . . . Kruci-fikset bagtil brunt«¹⁹. Endelig genopmalede C. P. Kongslev krucifikset 1842¹³, og hen-holdsvis 1931 og 1942 blev det restaureret af Niels og Niels J. Termansen.

†*Korgitter*. 1736 blev fontegitteret som nævnt flyttet op og anbragt som korgitter.

Prædikestol (jfr. fig. 8 og 9) o. 1590—1600, muligvis udført i forbindelse med istandsættelsen efter 1587 (p. 768), fra samme værksted som Tikøb (p. 704) og af samme opbygning, men med finere detaljer. Stolen har fire fag, der danner sider i en regelmæssig polygon, forøget med nyere dørfag og opgang; den balusterformede bærestolpe under den karakteristiske underbaldakin (fig. 15) er fra 1717⁵, da stolen var nedtaget. Storfelternes relieffigurer, de fire evangelister (fig. 17—20) er, regnet fra opgangen: Matthæus, Markus, Lukas og Johannes. På de fire hjørner vekslende mandlige og kvindelige hermer (englehermen ved opgangen er fra 1931).

Himmelen, i bruskbarok, fra o. 1630, med seks regelmæssige polygonsider, nu uden hængestykker, har gennemløbende frise med tandsnit; over den ud-ladende kronliste har de fire sider et bruskornamenteret topstykke, det største med kronet C 4. På de tre hjørner står spinkle, musicerende putti med cello, violin og luth. Under det kongelige topstykke er lensmanden Frederik Urnes og hans hustru Karen Arenfeldts våbener anbragt. I den dybe lofts niche hæn-ger Helligåndsduen⁴⁰.

1931 og 1943 blev stol og himmel restaureret⁴¹. 1931 tilsattes sidestykker med smalle volutornamenter, og opgangshermen blev skåret. De oprindelige indskrifter med versaler fremdroges, i frisen: »Beati qvi. . . Lucæ« (»salige de,

E. M. 1962

Fig. 16. Asminderød. Korbuekrucifiks (p. 777).

som høre Guds ord etc. Lukas»), i postamentfelterne: »Sic deus dilexit... Joh. III,16« (»således elskede Gud verden« etc.). I himmelens frise ses under lensmanden og hans hustrus våbener deres initialer: F W — K A F; på de øvrige fire sider sammentrængtes indskriften, der oprindeligt havde strakt sig over fem⁴², malet med gylden fraktur: »Allerhøyste guds Ord er vÿstdoms kilde« etc. Syrach. I⁴³. Stolens staffering er i øvrigt partiel, polykrom. Den har været genstand for renovering og opmaling 1748¹⁹ og 1842¹³. Et »firfakket«, forgyldt *†timeglas* købtes 1740. Stolens plads er nu som før korsarmens opførelse 1736¹⁹ i syd; mellem dette år og 1838¹³ stod den i nord.

Stolestaderne er for de ældstes vedkommende nogenlunde samtidige med prædikestolen og kirkens restaurering 1587 (jfr. p. 768). Ialt 66 stolestadegavle med topstykker findes nu i kirken, heraf otte på loftet. De ældste, af eg, har været forbillede for de yngre, af fyr, som dog i flere tilfælde har gamle topstykker. — Den brede gavlplanke er dekoreret med to kannelerede pilastre, hver med højt, fladsnitsmykket postament, bærende en frise, hvis kronliste er udformet med rundstav, platte og tandsnit. Plankerne krones af kartouchetopstykker med forskelligt udformede cirkelmedaljoner, der indeholder vel-skårne, varierende motiver: Jesu-monogram⁴⁴, løve- og fantasimasker (jfr. fig. 21), englehoveder og kronede mandshoveder (de sidstnævnte alle fra restaureringen i 1820'erne).

N. Termansen 1931

Fig. 17—18. Asminderød. Prædikestol. Storfelterne med Matthæus og Markus (p. 778).

Ang. de to eneste *låger*, i de østligste stolestader, se Rostgårds pulpitur p. 783.

To af bygningens hovedstandsættelser samt korsarmens opførelse har sat deres spor på inventaret (jfr. p. 768). 1675 reparerede snedker Johan Richter, Helsingør, panelet på stolene under pulpituret og i koret; endvidere seks stoledøre af eg i panelværk på kvindfolkesiden fra koret og seks døre på mandfolkesiden. 1677—78 fik samme snedker betaling for 35 egedøre.

1717—18 foretog Peder Christensen, snedker i Asminderød, en større reparation af panelværk, fodbund og sæder i adskillige stole, samt gjorde fire nye gitterværker på de to yderste stole inden for kirkedøren og på de to stole ved fonten, samt tre i koret. Året efter reparerede Jacob snedker, Helsingør, de yderste »opstandere« (gavle) og døre på næsten alle stole, der var »af skøn billedhuggerværk«, men forfaldne⁵.

Til den nyopførte korsarm udførte tømmermester Peder Sørensen Ulf, København, 1736 16 stole med panel og to nye døre, de øvrige døre blev taget af

N. Termansen 1931

Fig. 19—20. Asminderød. Prædikestol. Storfelterne med Lukas og Johannes (p. 778).

den gamle kirkes stole. 1761 byggede Jens Christensen af Farum en ny stol til kapellanens familie og Lars Bendixen af Hillerød malede den¹⁹. Men trods disse mange reparationer omtales stolene 1783 som brøstfældige, fordi de måtte optages, når lig blev nedsat i kirken, hvilket ofte skete⁴⁵. 1821—27 hovedrepareredes stolestaderne for 300 rdl.³¹, og 1838 forandredes nogle stole »hvor der skal anbringes indgang«¹³.

Pladsmanglen medførte opsætning af klapper med fødder under, 1717—18 ti stk. på en del af kvindfolkestolene⁴⁶, og 1730 lavede snedker Jocum Berendtz af Frederiksborg 30 for »husfolk og andre«. 1748 malede Hans Nielsen 37 klapper¹⁹.

Den oprindelige staffering kendes ikke, men af den nedenanførte beskrivelse ses, at der har været en flerfarvet staffering; nu er den perlegrå med mørkegrå bund på gavlene. 1716—17 ansås det for nødvendigt at stolene blev strøget med oliefarve for at styrke træet, Nicolai Reuter af Frederiksborg skulle med

god »valbirkfarve« (en slags egetræsbemaling) overstryge og udstaffere hver stol for 5 mk. stk⁵. 1748 malede Hans Nielsen, Ganløse, alle stolene i gamle og ny kirke, ialt 57, med god oliefarve, som stolene forhen har været malet i koret, og desuden fik de alle påmalet numre¹⁹. 1838 maledes samtlige stolestader for 270 rdl.¹³.

†*Murbænk*, se p. 761.

†*Skriptestole*. 1) Købt 1679—80 for 20 rdl., anstrøget og forgyldt for 5 rdl. 2 mk. og 1682—83 forsynet med »himmel«, der blev holdt af fire vredne jern⁵. 1730 repareredes den af snedker Jocum Berendtzen, Frederiksborg; jfr. i øvrigt under 2. 2) 1731 malede Eiler Olsen den nye skriptestol med rød oliefarve og adskillige stafferinger; den gamle blev nyopmalet. 1745 blev begge stole malet tilsvarende af Hans Nielsen, Ganløse¹⁹.

Degnestolen er en lille åben pult med topløs pilastergavl; på pultbrættet er fastgjort en offerbakke. Den sammenstykkede stol, hvis nuværende form kan skyldes arbejderne 1838¹³, er formentlig fra 1716—17, da snedker Peder Christensen, Asminderød, gjorde en ny degnestol af en af kirkens stole⁴⁶. Den blev 1736 flyttet bort fra koret¹⁹, og et stykke, som den var forlænget med, maledes 1745 af Hans Nielsen¹⁹. Nu under korbuens sydside.

En †*degnestol*, nævnt 1686⁵ og 1710²¹ betegnet som udygtig, omdannedes 1716 af Peder Christensen til bænk i det lille †søndre våbenhus⁴⁶.

†*Barnestol*. 1675 betales Johan Richter for en ny barnestol i koret⁵ (sml. tårn p. 766).

†*Kirkekiste*. I annekskirken Grønholts regnskaber omtales 1740 en jernbeslået kiste, som skal være kommet fra Asminderød, hvis inventarium 1687 opfører en jernbeslagen, gulmalet kiste, som sidste gang nævnes 1713. Måske har den †taskelås, der 1697 købtes hos Chasten Nielsen, Helsingør, for 3 dl., hørt hertil⁵.

†*Geværskab*. 1663 havde bønderne et stort skab til deres geværer i nordre våbenhus; det forhøjedes sammen med bygningen 1717—18⁵ og fjernedes 1770¹⁹.

†*Pulpiturer* og †*lukkede stole*. I forbindelse med den påtænkte udvidelse af kirken 1736 siges, at kirken »inden i er opfyldt med så mange pulpiturer, som deri kan være«. Mange pulpiturer og stole omtales i arkivalierne, men det er ikke altid muligt at placere dem i bygningen eller afgøre, om der er tale om et pulpitur eller en lukket stol. 1) 1663 indkøbtes »1 ½ Gevölftbretter zu die neue vorschlag am Galleri«, hvorpå hendes kongelige majestæts navn og våben står malet⁵; galleriet må formodes at være identisk med det af Thurah omtalte pulpitur⁴⁷ og med det gamle pulpitur, som maledes 1682⁵.

2) 1681, opsat af snedker Johan Richter, Helsingør, af eget tømmer for 66 rdl. og malet sammen med nr. 1 (og prædikestolen) 1682 af Jacob Pedersen schildrer. Disse to pulpiturer har stået således, at det 1717 var muligt for Jacob

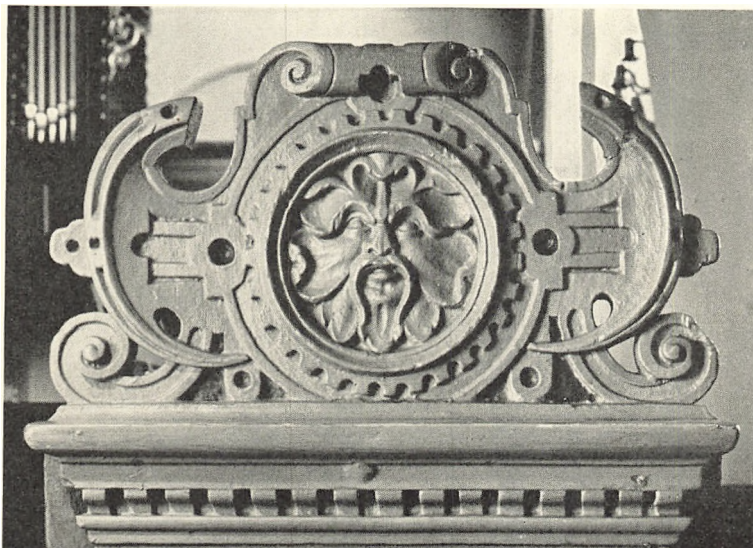

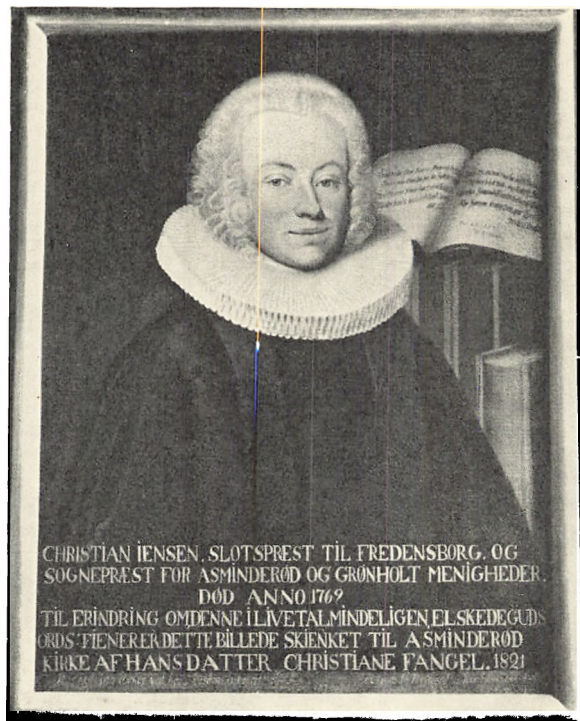
Fig. 21. Asminderød. Stolestadegavl, topstykke (p. 779). E. M. 1962

snedker, Helsingør, at åbne adgang fra det nye til det gamle pulpitur, således at sidstnævntes trappe kunne nedlægges; denne stod i en af mandfolkenes stole, hvilket kan betyde, at pulpituret har stået i vest eller syd. At det har stået i vest, viser oplysningen, ligeledes fra 1717, om, at det gamle pulpitur maledes bagpå ud til fonten⁵.

3) Muligvis 1668 (jfr. nedenfor) indrettedes et pulpitur for Hans Rostgaard til Krogerup og dennes hustru Kirstine Pedersdatter. Dets plads var i koret, hvorfra det flyttedes ved ommøbleringen efter korsarmens opførelse 1736¹⁹. Det må være identisk med den senere Krogerupejer, forst-, jagt- og kammerjunker Bruns stol med opgang, som repareredes 1827¹³. At dømme efter restaureringsforslaget 1836³⁹ må pulpituret 1736 være blevet flyttet til skibets sydside, muligvis ud for korsarmens østre arkade; det blev sammen med trappehuset nedtaget 1841 og solgt på auktion for 6 rdl. 84 sk. I stedet indrettedes to stole til Krogerups brug¹³, formentlig de to østligste i skibet og de eneste, som nu har *låger*. Disse stammer antagelig fra Rostgaards pulpitur og er forsynet med fladsnitdekoration og forneden liggende rektangulær fyldning. På den glatte arkadefyldning er ved restaureringen i 1942 under senere opmålinger afdækket Hans Rostgaards navn og våben samt årstallet 1668, på den anden hans hustru, Kierstina Peders D[at]ter]s navn og et våben med et korslam, samt årstallet 1668.

4) 1726 gav rytterdistriktets kirkeinspektør, krigsråd Helt, tilladelse til opførelsen af »et meget smukt pulpitur«⁴⁸.

Ved gennembrydningen af arkaderne til korsarmen 1736 må det af pulpi-

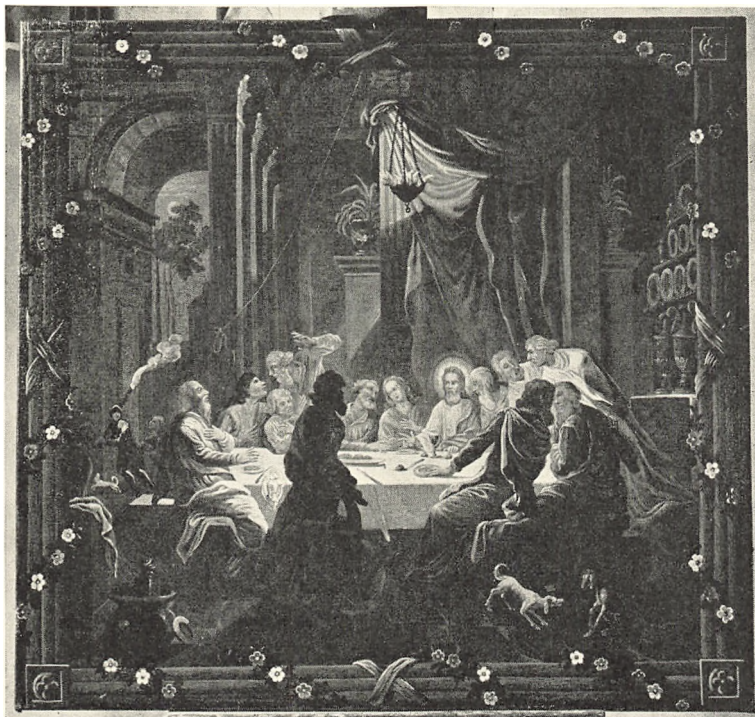
N. Termansen 1933

Fig. 22. Asminderød. Maleri 1748, af sogne- og slotspræst Christian Jensen(?) (p. 786).

turerne, som har stået i syd være blevet flyttet. Efter denne tid, 1740, omtales pulpituret ved tårnet (i forbindelse med en ny trappe) og to »i hinanden bygte side- og tværpulpiturer«; de blev 1748 af Hans Nielsen, Ganløse, afvasket, rabatterne gjort blå med hvide bogstaver og pillerne marmorert¹⁹. Sidepulpituret stod over norddøren og havde adgang fra våbenhusloftet gennem en rektanglet dør af gule sten (p. 764); herpå var torgel (nr. 1 og 2, p. 785) opstillet.

5) 1837 opsattes et nyt pulpitur; S. L. Wahl fik 18 rdl. for at gennembryde muren til de nye bjælker og tilmure hullerne fra de gamle¹³. Dette pulpitur kan bestemmes som pulpitur til torgel nr. 3 (p. 785), og det må være rester af dets paneler og snoede søjler, der sammen med rammeværk og empireornamenter fra en orgelfaçade ligger på loftet over korsarmen.

Af *herskabsstole* og andre stole nævnes flere. 1) Formentlig fra o. 1663; 1743 omtales en stol i koret tilhørende dronning Sophie Amalie (der tidligere residerede på Ebbekøb) og bærende hendes navn²⁶. Det var muligvis den, der blev malet 1663 sammen med nr. 2, da Jacob Petersen malede to stole i koret. 1675 gjorde Johan Richter et nyt gitterværk på Ebbekøbs mandsstol og et andet på kvindestolen, desuden kom der låse for Ebbekøbs og Toildtz' stole⁴⁹.

N. Termansen 1928

Fig. 23. Asminderød. Maleri nr. 2. Nadveren (p. 786).

2) 1663, tilhørende kammertjener Jacob Petersen til Østrup, fremstillet af snedker Michel Meier, Helsingør, for 6 rdl. og malet (muligvis sammen med nr. 1) samme år af Jacob Petersen⁵. I koret²⁶.

3—4) 1736, to »sirlige indelukte stole af panelværk med himmel og gesims over«, fremstillet af tømmermester Peder Sørensen Ulf, København, til den nyopførte korsarm¹⁹.

Orgel, 1965, leveret af Troels Krohn. 21 stemmer, to manualer, pedal. I korsarmen mod sydvæggen.

†*Orgeler*: 1) 1697 fandt sognepræsten Laurids Grøngaard i København et lidet positiv til 35 rdl. Da sognefolkene havde lovet 40 slet dl., udbad han sig differencen hos kirkens patroner. Orgelet blev købt, og orgelbygger Peder Petersøn Botzen efterså det og reparerede det »af Kiærlighed til Verchet, saasom det er gjort af Hans Salige fader som hans siste arbeid her i Verden«. De yderste ziratpiber blev forsølvet og forgyldt og værket blev gjort bredere med udskåret snedkerværk, og endelig maledes det for ialt 12 rdl.⁵⁰. 1745 stafferede Hans Nielsen, Ganløse, orgelet med farver og guld og forsølvede piberne¹⁹. Om placeringen, se †pulpitur nr. 4.

2—3) 1822 havde kongen skænket et orgel til kirken, men 1836 forhandler

man med orgelbygger Ramus om et nyt orgel til 500 rdl., hvorfra dog går 100 rdl. som betaling for det gamle orgel. Kongen giver tilladelse til, at man handler med hans gave. Pengene til det nye orgel bevilgedes gennem Kronborg distrikts jordebogskasse³⁹. 1838 fik det ny gesims, maledes og forgyldtes¹³, og 1871 fik det farve som stolene²³. Se †pulpitur nr. 5.

Pengeblok, nyere, af fyr, helt dækket af jernplader. I korsarmen. Dens †for-gænger nævnt 1838¹³.

To *salmenummertavler* fra nyere tid (jfr. fig. 8). 1799 fandtes fire sorte tavler til at skrive numrene på²⁴, hvoraf een endnu hænger i koret.

†*Kommunikanttavle* (til optælling af altergæsterne) omtales 1688; den var sort og opbevarede i skriftestolen⁵.

*Malerier*⁵¹. 1) (Fig. 22) 1748. Ifølge en sekundær indskrift med gule versaler forneden over præstekjolen forestillende: »Christian Iensen, slotspræst til Fredensborg og sognepræst for Asminderød og Grønholt menigheder. Død anno 1769« og skænket 1821 af præstens datter, Christiane Fangel, der var gift med præsten i Tikøb og døde 1821. På den opslåede bog i baggrunden læses med fraktur: »Hvad her for Øyne staaer, er skyggen af det Leer / Hvori min Siæl den har sin Hytte her i live / Ved Ormens Pensel den i Døden heslig seer / Guds billeds herlighed kand Jesus eene give. / Min JESUS male mig saa med sit Rosens blod / At dette billed' kand i mig livagtig kiendes / Saa jeg i Him-mel-Glans kand staa med freidigt mod / For Herrens strenge Dom, naar Ver-dens Malning skiendes. Conf. 1. Joh. 3. v. 2, Phil. 3. v. 20. 21.« — Ved en re-staurering 1933²⁹ afdækkedes forneden en tolinjet, oprindeligt indskrift: »Hvis fæstning revner ved hans viisdoms Kraft og ord. Nicol. Brorson Sogne Præst til Sanct Nicolai Kirke i Københafn. Om de Guds hierte-Mand ej har i Hannem haft. ABryn[nich] Pinxi[t] 1748.«. Efter denne indskrift måtte man tro, at billedet forestiller Nicolai Brorson, salmedigterens broder, men på den anden side er det vanskeligt at forklare, at Chr. Jensens datter ikke skulle have kendt sin fader, og der er heller ikke portrætlighed med de stik, som kendes af Nicolai Brorson (Westergaard nr. 1348—50). Olie på lærred, 77 × 60 cm. Fine, blege far-ver, hvidlig og rød karnation. Samtidig, glat, forgyldt ramme. På østvæggen i korsarmen (LundPortr.IX, 39).

2) (Fig. 23), fra slutningen af 1700'rne. Nadveren. Under Judas' stol ligger en djævel med ildlysende øjne⁵². Olie på lærred, 96 × 103 cm.

3) Bønnen i Gethsemane. Pendant til nr. 1, 98 × 112 cm. Billedet er opbyg-get efter den ene diagonal, dannet af et kraftigt lysskær fra øvre, venstre hjørne. I skyerne putti og en stor engel med kors og kalk. Den knælende Kristus er taget fra et stik af Goltzius⁵³.

4) 1932, forestillende kirkens indre set mod øst, med Lorentz Jørgensens altertavle på alterbordet og korbuekrucifikset på skibets nordvæg. Sign.: »C.

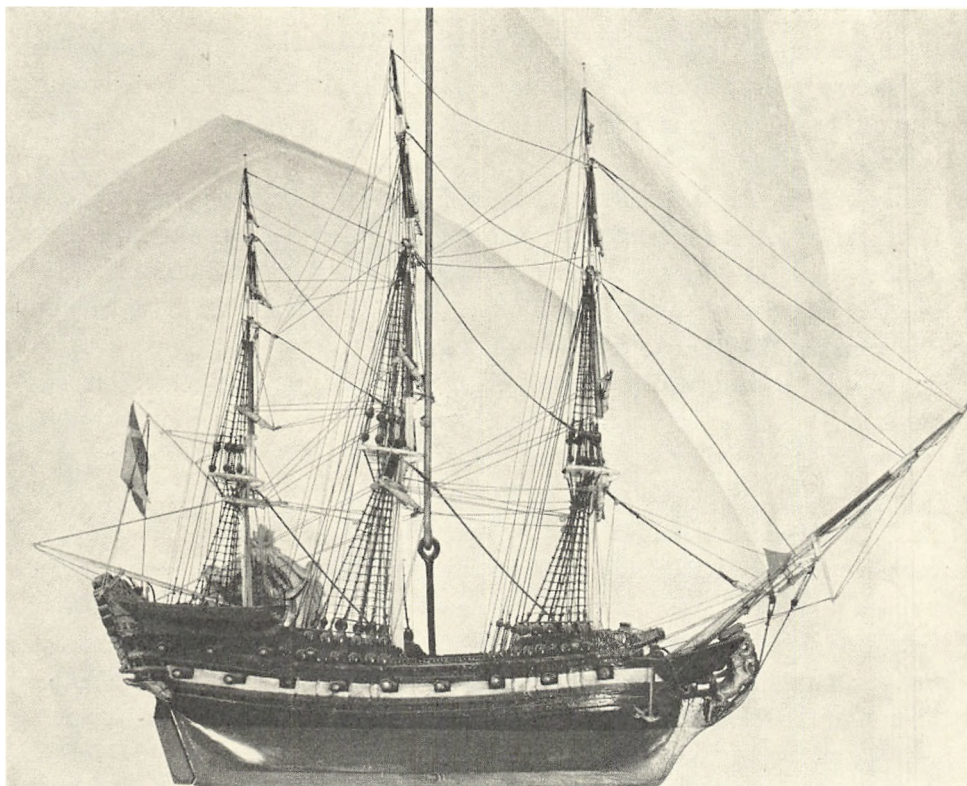

Fig. 24. Asminderød. Kirkeskib. Orlogsfregatten »Søe Blomsten« (p. 787).

E. M. 1962

Hornung Jensen. Asminderød 1932«. Olie på lærred, 79 × 98 cm, i kraftig, gylden profilramme. I tårnrummet på nordvæggen.

Kirkeskibe. 1) (Fig. 24) 1750—1800(?). »Søe Blomsten«, orlogsfregat med 2 × 14 kanoner. Smukt agterspejl med seks tætsiddende vinduer; gallionsfigur: løve. Skænket 16. februar 1835 af Anders Stibolt Pedersen, styrmand ved de kgl. skibe⁵⁴. I skibets vestende.

2) 1820. »Anna Catharina«. Orlogsbrig med 2 × 8 + 2 kanoner. Navn og årstal på agterspejlet bag små glasruder⁵⁵. Mellem skib og søndre korsarm.

Sejerværk. Vist hovedsagelig fra 1700'rne, med vesselhornsagtige hjørneopstandere. Kun een skive på tårnets nordside. — 1663 nævnes klokkeværket som ganske nygjort for 45 rdl. 2 mk. af Peter Boskmand. Michel Meier, snedker i Helsingør, leverede en ny skive, der stafferedes af Mattis maler. Herefter omtaler regnskaberne en række reparationer af værket og fornyelser af skiverne⁵. 1710 var den søndre skive borte og den østre udygtig, selve urværket havde stået i nogle år²¹, men 1722—23 renoverede urmager Chr. Christianen i Frederiksborg hele værket, og snedker Peter Pape fra København leve-

rede en urskive, hvorpå Johan Ernst Thide malede tallene og solen midtpå med ægte dukatguld, grunden sort og karnissen marmoreret. Skiven flyttedes til den nordre side mod byen og landevejen⁵. Derefter fulgte igen reparationer⁵⁶. For tiden (1967) i stå. Urhuset er af brede, uhøvlede brædder. 1707 og 1717 istandsattes det⁵.

Klokker. 1) (Fig. 25). 1511. Støbt af Johs. Fastenowe. Indskrift med minuskler (rosetter som ordskille), et leoninsk heksameter: »Aspice nos que faue miseris dux gentis olaue — iohannes de vastenoiue me fecit anno domini mvxi« [!] (»og se ned til og vær os elendige nådig, Olav, folkets fører. J. fra F. gjorde mig i herrens år 1511«). Den smukke klokke, 108 cm i tv. m., har på og over slagringen spinkle rundstave. 1904 fjernedes kronen og en ny fastboltedes¹⁸. Ny ophængning 1939 ved Aug. Nielsen, Roslev. Hvis klokken er oprindelig i kirken, hvad der næppe er grund til at betvivle, kan indskriften indicere, at kirken var viet Hellig Olav⁵⁷ (Uldall p. 255, E. Gribsø, i ÅrbFrborg. 1934, p. 62).

2) 1553. Støbt af Laurids Matsen til Kirke Helsinge (Holbæk amt). Indskrift med versaler, med dobbeltlillier og kors som skilletegn: »Hielp os gvd altid er gvd med os hvem kan wer y mod os thene klock skal til / Helsing som liger y Løf herit som Iens degen lod støbe oc hans stoldbroder som ere / kirck weri med hanem støpt til Kiøbing haffven af Lavris Matsen⁵⁸ kongelig maiestatis / bøsstøber anno MDLIII«. Klokken, der smalner stærkt opefter, er i tv. m. forneden 100 cm. Ny ophængning som nr. 1. Formodentlig er Kirke Helsingeklokken blevet afleveret ved klokkeskatten 1602, har undgået omsmelting og er senere kommet til Asminderød (Gribsø p. 62 f.). — På klokkestokværket ligger de to kasserede klokkehamre; efter deres form må de være fra 1700'erne (jfr. nedenfor under klokkestol).

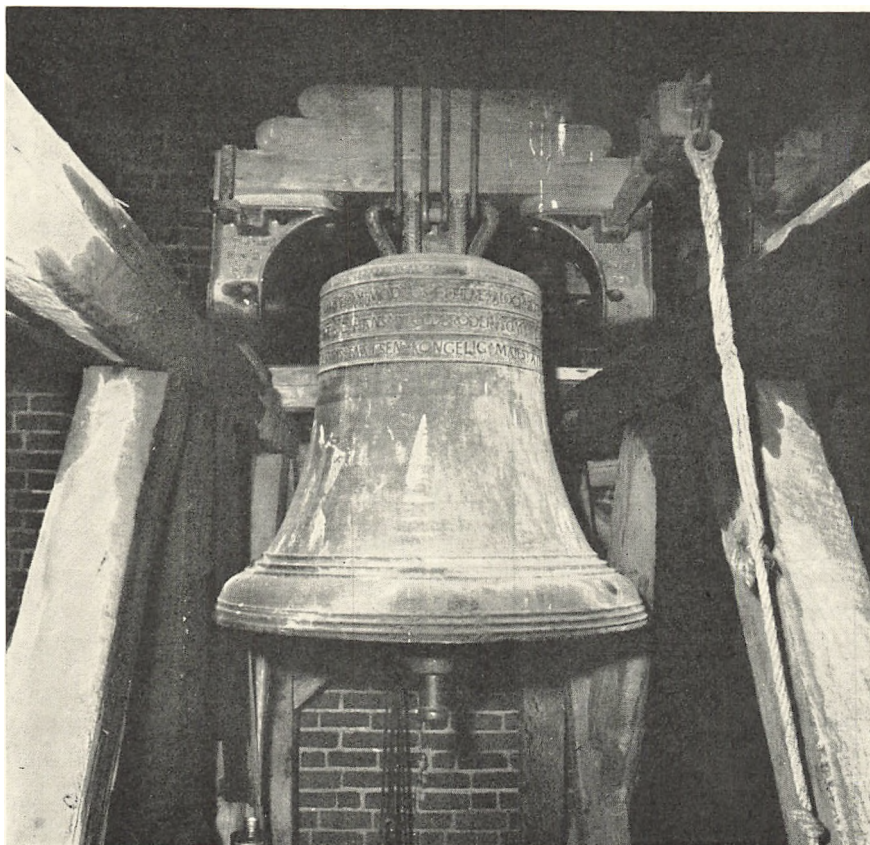
†*Klokker.* Ved klokkeskatten 1602 modtog Kronborg kobbermølle en klokke fra »Alssminderødt« på 3 skippund og 1 lispund⁵⁹. 1713—14 havde kirken tre klokker, men 1721 var den ene (på 1 skippd., 6 lispd., 4 pd.) revnet; den sendtes til København for at blive omstøbt, men da kirken i forvejen havde to klokker, blev den ved kgl. resolution afstået til Brøndbyøster (DK.Kbh. Amt p. 465) 1723⁵.

Klokkestole. 1) Til to klokker, omsat af en ældre stol og suppleret med fyr. Ifølge ovenstående må ændringen være sket efter 1721, og ved samme lejlighed er de to klokkebomme formentlig blevet fornyet.

2) To spinkle egeplanker af kirkens måske første † klokkestol ligger nu i øst- og vestvæggene i mellemstokværket (jfr. p. 766).

GRAVMINDER

Epitafier: 1) (Fig. 26), før 1744, af sandsten, over fru Anna Dorothea Krage-lund og hendes to ægtefæller. Lang indskrift (tildels udbedret med cement)

E. M. 1967

Fig. 25. Asminderød. Kirkeklokke, støbt 1511, af Johannes Fastenowe (p. 788).

med fordybede, spinkle versaler over Anna Dorothea Kragelund »først glædet i ægtestand med hr. Lavritz Christensen Dyste hans kongelige majestets premier lievtentant vdi etaten«, enke i 15 år. Gift anden gang med Johan Christian Motmann, ligeledes løjtnant. Hun døde 19. maj 1744 i sin alders . . . år. Hvælvet, oval skrifttavle omgivet af rocailleramme og akantusbladværk, fornedet et kronet spejlmonogram, der synes komponeret over bogstaverne C I. Til siderne to flyvende putti med forkrænkelighedssymboler; de repareredes 1892 af billedhugger Fjeldskov¹⁸. På nordvæggen i skibets vestfag.

2) O. 1728. Hans Just Sevel, slots- og sognepræst, født i Wiiborg 1. dec. 1694, søn af magister Søren Sevel. I henved 10 år professor designatus philos. et theol. ved universitetet i København, tillige sognepræst til Asminderød og Grønholt i 6 år 9 måneder 14 dage, gift i 5 år 7 måneder 19 dage, † 7. maj 1728. Hustruen Anna Dreyer, født 7. nov. 1691, † □, datter af kgl. majestæts kommerceråd Hans Dreyer. Fem børn, tre sønner og to døtre, en datter † 4. januar

1725. Indskrift med fordybede, forgyldte versaler på rektangulær, sortmalet sandstenstavle, 105 × 72 cm. På tårnummets vestvæg, jfr. gravsten nr. 2.

3—4) 1765, C. F. Dølner. To næsten ens blikskjold med spejlmonogram C F D og derunder 1765. Rammerne er drevne, på den ene er mellem rokokkoornamenter foroven Dødens vingede hoved samt timeglas og le, på siden overflødighedshorn, forneden en engel, som blæser sæbebobler. Den anden ramme har forneden en engel, som støtter sig til et stort kranie, ellers samme dekoration. På skibets vestvæg flankerende det følgende skjold.

5) 1765. Carl Friderich Dølner, slotsforvalter og gartner ved Fredensborg. »Her er henlagt til Forraadnelse under Jorden det som nu ikke længer duer paa Jorden Legomet af fordum C. F. Dølner . . . Mand til to Hustruer [1. Anna Hansdatter Kaarup † 1745, 2. Ane Kirstine Nolte født Refdahl, enke efter slotsforvalter Nolte, † 1793], Fader til 9 Børn«. »Levede 62 Aar 4 Maaneder 3 Uger og nogle Dage gremmende sig over sin Afmagt trøstende sig ved Guds Almagt«, † 5. maj 1765. Hvælvet, ovalt skjold af tin, omgivet af strålekrans med skyer indsat i en ramme med forgyldte rokokkoornamenter af jernblik på bagklædning af træ. På skibets vestvæg.

6) O. 1780. Nicolaus Hornemann, material- og magasinskriver ved Fredensborg. Student 1713, 4 års ophold ved udenlandske akademier i Jena, Wittenberg, Hall og Leipzig. I 52 år tjente han fire konger som material- og magasin-skriver. Gift 8. april 1745 med Anna Magdalena Wiinholt i 35 år og 2 måneder. 4. Mosebog 23,2. Opsat af enken. Fyrretræstavle, 121 × 84 cm, med kannelerede lisener, buet gesims og udsavet hængestykke. Sortmalet skriftfelt med forgyldt kursiv, rammen brunmarmoreret med gyldne lister. På skibets nordvæg.

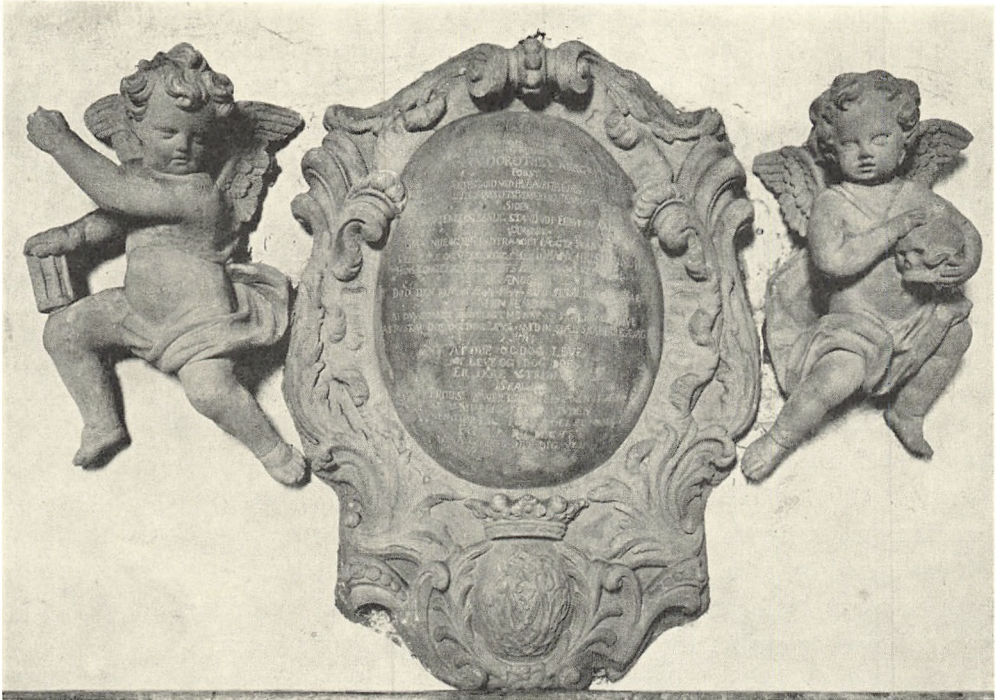
7) O. 1787. »Peder Patholm, Forhen Hendes Maiestæt droning Juliana Maris Hof Fourier«, gift i 21 år »Med Mig Hans Efterladte Enke« Susana Herløv, død <12. febr. 1787, 67 år> gammel. Ovalt skjold af blik omgivet af bladguirlander, 65 cm højt. Indskrift med primitive, forgyldte versaler på sort bund. På skibets nordvæg, vestligste fag.

8) (Jfr. fig. 8). Mindestele af marmor, for faldne i den slesvigske krig 1848—50. Fordybet versalindskrift under relief af engel med palmegren i hver hånd. På vestsiden af pillen mellem skib og korsarm.

9) Mindetavle over faldne i 1864. Marmortavle i sandstensramme, som forneden er prydet med reliefhugget bladomvundet sværd. På skibets nordvæg.

10) Smedejernsplade for falden frihedskæmper 1943. På skibets nordvæg. † *Epitafiemaleri*. 1700'rne. 1856—64 omtales et »meget stort maleri med et par borgerligt klædte forældre, og seks børn, tre sønner på faderens og tre døtre på moderens side.« Fra »forrige aarhundrede«⁶⁰. Hang i tårnummet.

Gravsten. 1) Romansk, af rødbrun granit, trapezformet, 151 × ca. 47—35 cm, tilhugget som et fladt sadeltag. Indsat i tårnets nordmur.

Poul Nørlund 1928

Fig. 26. Asminderød. Epitaf nr. 1, over Dorothea Kragelund, † 1744, og to ægtefæller (p. 786).

2) Begyndelsen af 1600'rne?. Kun evangelistsymbolernes relieffer i stenens hjørner er tilbage af den oprindelige udsmykning. Kalksten, 205 × 138 cm. Genanvendt 1728 til Hans Just Sevel, præst og professor, samt hustru Anna Dreijer. Tværskrift med versaler. På kirkegården ved skibets nordmur.

1728 købte Sevels enke en gammel ligsten for 10 slettedaler, som for over 100 år siden var lagt i kirken. Den blev lagt ved fonten under tårnet ved søndre side med begges navne og desuden lod hun på muren mod vest lige for graven opsætte et indmuret epitafium (p. 789). For at graven skulle forblive urørt, har hun til de tre skoler i begge sogne skænket en kapital på 50 sldl.³⁹, samt til hver af skolerne en bibel, seks salmebøger, en forklaring over Katekismen og »Den bedende Kiæde«⁵⁴.

3) 1652. Niels Jørgensen, fordm kgl. majestæts skriver på det store »Brøgers« for Københavns slot. Barnfød i Ringsted, 1648 flyttet til Krogerup, død sammesteds 19. juli 1649, 48 år gammel. Midt på stenen en cirkel, hvori sammenskrevet N J og bogstaverne NIS og AND. Omkring cirklen »Si deus pro nobis quis contra nos« (»hvis Gud er med os, hvem kan da være mod os«). Nederst på stenen: »Jeg veed min Frelser lefver. .«⁶⁰. I skibet⁶¹.

4) O. 1721. Lars Grøngaard, sognepræst og magister, født i København 11.

februar 1663. Præst for Asminderød og Grønholt sogne i 26 år og 6 måneder, samt provst over Lyngø Kronborg herred 12 år; gift med Anna Dorothea Møller, datter af konferensråd Møller. To efterladte børn Ivar Grøngaard og Anna Maria Grøngaard. Lars Grøngaard † 18. juni 1721, 58 år gammel. Stenen lagt af hans enke. »Her grønnes Grøngaards been om skichelsen end falmer/ hans siel i paradies bær ævig grøn[n]e palmer/ hans minde skal med guld i grøn[n]e ceder groe/ thi han i her[r]rens hus og tjeneste var troe.« Grå kalksten, 205 × 139 cm, tværskrift med versaler. I hjørnerne evangelist-symboler. På kirkegården ved skibets nordmur.

1728. Hans Just Sevel, se nr. 2.

5) O. 1802. Lauritz Steen, kgl. tømmermester ved Fredensborg slot. Født 4. maj 1711, † 19. oktober 1802. Senere tilføjet: J. C. Steen, f. 1762, † 1846, P. C. Steen, f. 1804, † 1865, Henriette Steen, f. 1842, † 1894, Louise Steen født Drachmann, f. 1804, † 1898. Kalksten, 182 × 126 cm. Tværskrift med fordybede versaler, i de to øvre hjørner kranier, forneden tre medaljoner med knogler og et timeglas. Øverst et ovalt relieffelt med tømmerværktøj omgivet af bladkrans og sløjfe. På kirkegården ved skibets nordmur.

**Gravsten*. O. 1806. Urban Bruun Aaskow, etatsråd og livmedicus, født 28. april 1742, † 31. maj 1806 og hustru Anna Maria Kall, født 29. marts 1742, † 29. sept. 1801. »Sat af Sandhed og Erkiendtligt Venskab«. Sandsten, 115 cm høj, med fordybet skriveskrift. Stenen fandtes 1951 som trappesten i Snekkersten; nu i Tikøb kommunes historiske samling i Espergårde.

†*Gravsten*. 1612⁵. Henrik Eilersøn, »Under denne Steen hviler den ærlige, sandrue, fromme og troefaste Mands Been Hendrich Eiler/Søns, udi Kragerup, som var Birkefoged til Cronneborg og Hers Holm udi 38 Aar. 1612«. Randskrift med versaler brudt af evangelistfelter, samt tværskrift. Forneden bomærkeskjold med H E.

Kirkegårdsmonumenter. 1) »1756. Grove«. Stor, ubehandlet granitsten uden anden indskrift end navnet med versaler og årstallet. Ved nordre kirkegårdsmur.

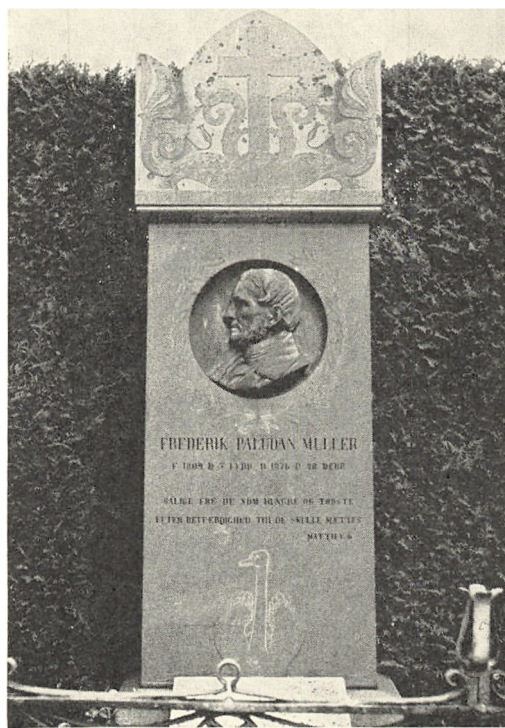
2) 1815. Betzy Tønder, ikke navngivet på stenen. »Støvet af en sielden Qvinde en sand moder for ti børn. De der kiendte hende vide hvem hun var. Før denne steen smuldrer vil hun være ukiendt af alle uden af gud.« Gift med orlogskaptajn og digter Hans Christian Sneedorff. Den glatte sten med fordybede versaler er indmuret i den gamle kirkegårds søndre hegn.

3) O. 1816. Didrick Adolph v. Recke, oberst og landinspektør, født 27. okt. 1752, † 3. okt. 1816, og hustru Charlotte Amalia født Merdin, født 19. jan. 1764, † 27. sept. 1838. Marmorplade med fordybede versaler. Ved den gamle kirkegårds søndre hegn.

4) O. 1828. Peder Christian Engel, slotsforvalter, født 31. aug. 1766, † 24.

U. H. 1967

U. H. 1967

Fig. 27. Asminderød. Kirkegårdsmonument over skuespillerinden Johanne Cathrine Rosing, † 1853, og to af hendes døtre (p. 794). Fig. 28. Asminderød. Kirkegårdsmonument over digteren Frederik Paludan Müller, † 1876 (p. 794).

april 1828, og hustru Maria født Olsen, født 9. dec. 1772, † 10. aug. 1822. Marmorplade med fordybede versaler. Ved den østre kirkegårdsmur.

5) O. 1833. Peder Paludan, sognepræst, født 1755, † 1799, og hustru Margrete Benedicte født Thillerup i 1762, † 1833. Salomons ordspr. 10, 7. Marmorplade med fordybede versaler. Ved den østre kirkegårdsmur.

6) O. 1843. Antoine Bournonville, balletmester, født i Lyon 19. maj 1760, død på Fredensborg slot 11. jan. 1843. Anden hustru Lovisa, født Sundberg i Gøtheborg 25. feb. 1779, død på Fredensborg 10. april 1859. »Som gratiernes yndling og scenens pryd nævnes han af kunstens venner. Som kiærlig søn, ægtefælle, fader og ven mindes han af dem, der vide at skatte mennesket.« Marmorskrifttavle med fordybede versaler indsat i sandstensblok med marmorkors. Ved den gamle kirkegårds søndre hegn.

7) O. 1846. G. I. Brøndsted, provst, født 24. april 1773, † 17. maj 1846. Marmorplade. Tilintetgjort efter 1962.

8) O. 1847. Emanuel Rasmus Grove, konferensråd, ridder og dannebrogss-

mand, født 13. sept. 1756, † 18. jan. 1847. Marmorplade med fordybde versaler. Juni 1967 på affaldspladsen.

9) O. 1853 (fig. 27). Johanne Cathrine Rosing, skuespillerinde, født 1756, † 1853 og to af hendes døtre, Ofelia Drewsen, født Rosing 11. maj 1779, † 18. okt. 1824 og Anne Rosing, født 1788, † 1851. Sandstensstele med fordybde versaler. Foroven en oval portrætmedaljon af marmor, forneden relief af lyre med egeløv, fakkel og maske.

10) O. 1857. Vilhelm Bartholomæus Bentzien, født 4. marts 1800, † 8. okt. 1857 og hustru Marie Sophie Bentzien født Plum, født 17. aug. 1810, † 1. aug. 1908. Marmorplade med fordybde versaler. Ved kirkegårdens østlige mur.

11) O. 1876 (fig. 28). Frederik Paludan Müller, digter, født 7. febr. 1809, † 28. dec. 1876. »Salige ere de som hungre og tørste efter retfærdighed, thi de skulle mættes. Matth. V. 6.« Blankpoleret granitstele med fordybde versaler. Indfældet portrætmedaljon i bronze af A. V. Saabye, omgivet af indristet laurbærkrans; under indskriften en indristet svane. Tegnet af Jørgen Roed⁶². Ved kirkegårdens nordre hegnsmur. — Ved foden af stenen ligger en forvitret marmorplade over digterens hustru Charite født Borch, † 1884.

På kirkegården findes desuden monumenter for flere (senere døde) kendte mænd og kvinder, bl. a. af familien Bournonville, komponisten Edvard Helsted, forfatteren Beatus Dodt samt embedsmænd knyttet til slottene. Om disse jfr. Trap og Aage Jørgensen: Danske Gravminder af Smedejern p. 31.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. DaKanc. Sjællandske registre nr. 53. 1728—30, 1736—38. — *Rlk. Rev. rgsk. Kirkegsk.* Sjællandske rytterdistrikters kirkeregnskaber for Lyng-Kronborg hrd. 1716—18. — *LA.* Asminderød kirkes rgskbog 1661—1728. — Asminderød-Grønholt-Fredensborg sognekaldsarkiv. B1. Kopibog 1834—37. — Fredensborg kirkebog 1733 f. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30. — *Ved embedet.* Liber daticus 1840-57. — *Fredensborg bibliotek.* Niels Stenfeldt: Asminderød og Grønholt sogne i gamle dage, manuskript 1925.

Nationalmuseet. Kirkegårdscirkulære 1890. — Museumsindberetninger af Vilh. Boye (klokker og ligsten), Magnus-Petersen 1884, M. Mackeprang 1908 (fontekumme), Poul Nørlund 1928 (bygning), Sigrid Christensen 1928 (inventar), Niels Termansen 1931 (istandsættelse af inventar), N. J. Termansen 1932 (istandsættelse af herskabsstol), C. G. Schultz 1935 (bygning), Niels Termansen 1942 (istandsættelse af inventar), Tage E. Christiansen 1954 (gravsten) og Verner Thomsen 1964 (alterbordsforside). — *Undersøgelse og beskrivelse* ved Erik Moltke og Jan Steenberg 1962, samt Elna Møller, Ulla Haastrup og Erik Moltke 1967.

Tegninger og notebøger i NM: To tegninger af gavl og klokkeindskrift, af Magnus-Petersen 1884 (NM). — Notebøger fra C. G. Schultz. LXVIII, 20, 29 og LXXXIX, 38.

Litteratur. Artikel i Avertissementstidende 1. juli 1910. — C. A. Jensen: Asminderød altertavle, i Tidsskrift for Industri, 1910, p. 253. — Jan Steenberg: På Asminderød Kirkegård, i ÅrbFrborg. 1965, p. 49—61.

¹ DiplDan. 3. rk. I nr. 7, jfr. nr. 175: 1341, o. 6. juni da Valdemar Atterdag overlod

Roskilde bisp Søborg med Holbo, Strø, Lynge, Jørlunde og Skippinge herreder med alle købinger og rettigheder herunder patronatsret til kirker. ² P. 185. ³ KancBrevb. 1587, 13. aug. ⁴ RA. Sjæll. Tegn. 1662, 21. nov. ⁵ LA. Asminderød kirkes rgskbog 1661—1728. ⁶ HofmFund. VII, 56, RA. Sjæll. Reg. anf. dato (nr. 158). ⁷ RA. Da-Kanc. A II 3 nr. 28. Fortegnelse og div. dok. vedr. kirker 1630—1702. Læg: Fortegnelse over kgl. tilladelser til at nyde kirkeindkomster. ⁸ Sml. note 5 under 1725—26. ⁹ Danske Sagn 1896. III. nr. 831 p. 161. — I pastor Jensens indberetning 1759 (LA. Sjæll. bispearkiv. Sognepræsternes historiske efterretninger. 1758—59) meddeles den tradition, at man var begyndt at bygge kirken omtrent midt i sognet, ved en by kaldet Søholm, men at dagens bygning om natten blev nedrevet, og redskaberne henflyttede til dens nuværende sted. ¹⁰ Ibid. II. G. 348 p. 337 og III. nr. 194 p. 52. ¹¹ Ibid. III. nr. 572 p. 109. ¹² RA. Rtk. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ¹³ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journalsager 1782—1848. ¹⁴ LA. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler 1788—90. ¹⁵ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kgl. kirkers inventarier 1764. ¹⁶ Her optræder teknikken under navnet »short-long work« i forbindelse med murhjørner, mens den ved døre oftest kaldes »Escomb fashion«, jfr. Baldwin Brown: Arts in Early England II, 55 og andre steder, bl. a. C. G. Schultz, i ÅrbOldkHist. 1937, p. 203. ¹⁷ Våbenhusets alder blev fastslået 1930 af arkitekt C. G. Schultz, der 1935 fjernede senere tilføjelser og restaurerede bygningen i dens nuværende form; det oprindelige tag har dog næppe haft udhæng, hverken på gavl eller flankemure. ¹⁸ RA. Kultusministeriet 1. dep. Journalsager 1848—1916. ¹⁹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. Sjællandske rytterdistrikts kirkerqsk. ²⁰ Fredensborg bibliotek. Niels Stenfeldt: Asminderød og Grønholt Sogne i gamle dage. 1925. ²¹ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1700—19. ²² RA. Rtk. 2422.529. Sjællandske kontor. 1776—79. Udskrift af kirkekassens rgsk. for Kbh., Frederiksborg og Kronborg. ²³ LA. Kgl. bygningsinspektører. Meldahl: Domænekirkerne pk. XXII. ²⁴ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsrqsk. Kronborg amtstue. ²⁵ 1905 fandtes, ifølge kirkeværgens brev til museet, uidentificerede kalkmalerispor på buer og kanter. ²⁶ RA. Da-Kanc. D 102. 1743—46 Efterretn. om købstæderne og amterne. ²⁷ Beckett sammenstillter, i Danmarks Kunst p. 245, antemensalet med gruppen omkring Christian II.s altertavle fra S. Marie, Helsingør, DK. p. 357 ff. ²⁸ 18 ¼ alen karmoisin fløjl, 3 ½ alen karmoisin taft, 12 alen rødt lærred, 41 ½ lod guldgaloner og 6 lod karmoisin silke, samt 5 alen floretenbånd, ialt for 164 dl. 2 mk. 2 sk. Skrædderens syløn foruden forgyldte messingspænder var 10 dl. 2 mk. For alterklædets brodering betaltes 36 dl. ²⁹ Ved Niels Termansen. ³⁰ Dronningen, som ejede Ebbekøb, skænkede 1663 en kapital på 483 rdl. til fattige i Asminderød og anneks-sognet Grønholt, jfr. LA. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dok. vedr. kgl. kirker og skoler 1720—57, 1771—75. ³¹ RA. Rtk. 245—416. 1821—27. Beregninger og overslag over bygningsarbejder. ³² Således også regnskaberne (note 19), der samtidig meddeler, at den ældste disk byttedes til Grønholt kirke. ³³ Annekskirken Grønholt fik 1680 også stager fra Matthis Hecht. ³⁴ Inventariet 1764 (note 15) meddeler, at stagerne vejer 6 lispd. 6 pd. og er revnede og noget på armene beskadiget. ³⁵ Ifølge beretning 1928 fandtes da tre sekundære kugleben. ³⁶ Fra Niels Stenfeldts manuskript 1925 (nu i Fredensborg bibliotek) stammer oplysningen om, at det var stiftsskriveren [Otto Funch], som indrettede alterskranken, idet man 1699 ønskede en tilsvarende opsat i Tikøb kirke, jfr. LA. Bispearkivet. Indkomne sager. Lyng-Kronborg hrd. 1629—1737. ³⁷ Til stafferingen gik fem bøger guld fra Kbh. til 13 dl. 2 mk. 12 sk., fra Helsingør seks bøger 2 dl. 1 mk. og endelig to bøger sølv til 1 mk. 4 sk., jfr. note 5. ³⁸ Mackeprang: Døbefonte p. 88, 92. Efterretningen om, at foden skal være et gammelt kapitel fra Søborg præstegård, lader sig næppe passe sammen med den nuværende, der synes ny. ³⁹ LA. Asminderød-Grønholt-Fredensborg sognekaldsarkiv. B 1. Kopibog 1834—37. ⁴⁰ 1717 blev ornamenterne på »kronen« repareret af Jacob snedker, Helsingør; nye blev påsat i stedet for de forsvundne, jfr. note 5.

⁴¹ Niels Termansen, K. Roland-Hansen, jfr. indskrift inde i stolen: »Niels Termansen 1931« og »Lydhimmel og panel opmalet, prædikestol repareret under Nationalmuseet 1943 K. Roland-Hansen«. ⁴² Den ene side mod væggen dækket af et senere fastgørelsesjern. ⁴³ Efter indskriften og foran kildehenvisningen er — med sølv — opmalet et H med udgående tværstreg øverst til højre efterfulgt af et O — formentlig noget, restaurator ikke har kunnet klare. ⁴⁴ Tilsvarende topstykker kendes fra S. Olai, Helsingør. Degnestolen og præstekvindernes stol fra 1594 (nu i Helsingør Bymuseum) sml. p. 178. ⁴⁵ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1780—97 Kronborg distrikts rgsk. ⁴⁶ RA. Rtk. Sjællandske rytterdistrikts kirkerghsk. Lyng-Kronborg hrd. 1713—19. ⁴⁷ Kgl. Bibl. L. L. Thurah: Samlinger til en Beskrivelse af Danmark. ⁴⁸ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 393 d, 8°. Fr. Rostgaard annales 1684—1734. — I Hoffmans Beskrivelse af Sjællands kirker og sogne 1755—73 (i NM) omtales et pulpitur skænket af konferensråd Fr. Rostgaard; det er mul. dette. ⁴⁹ Jfr. note 5. Toilddt formentlig af Toelt by, som dronningen 1668 lod nedbryde, hvorefter hun anlagde et schæferi på stedet. ⁵⁰ LA. Sjællands bispearkiv. Indkomne sager. Lyng-Kronborg hrd. 1629—1737. ⁵¹ Ifølge regnskaberne (note 24) opsattes 1818 to, nu forsvundne, malerier »forestillende scener af Jesu Himmelfart« skænkede til kirken af afgangne madamme Jansen. ⁵² Ifølge mag. art. Hanne Poulsen findes forlægget i Historiæ celebriores Novi Testamenti. Christoph. Weigel. Noribergæ 1712. Samme motiv kendt f. eks. fra Jes Jessens altertavlemalerier i Løgum klosterkirke og i Varnæs, jfr. DK SJyll. p. 1103, 1899; men djævelen er Asminderød-malerens egen tilsætning. ⁵³ Jfr. de tidligere altertavler i Helsingør S. Marie p. 354 fig. 46 og i Hornbæk p. 732 fig. 5. ⁵⁴ Fredensborg bibliotek. Manuskript fra 1925 af Niels Stenfeldt: Asminderød og Grønholt sogne i gamle dage. ⁵⁵ Henningsen: Kirkeskibe p. 151, 155, ÅrbFrborg. 1952 p. 96. Her meddeles følgende oplysninger: »Bygget af fisker Svend Jensen, Rungsted; givet af fisker Anders Larsen, Humlebæk. — Ophængt mellem 1850—1900«. ⁵⁶ Bl. a. 1771 (jfr. note 19) og 1831 (jfr. note 13). På rammeværket er nu påskruet en messingplade med graveret: »Værket restaureret og igangsat Anno 1946. Sølvsmed P. Hviid, Asminderød Mark«. ⁵⁷ Ikke nævnt hos Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse p. 152. ⁵⁸ Nyrop: Danmarks Kirkeklokker, 1882, p. 94 f. ⁵⁹ RA. Fæstningsrgsk. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19. ⁶⁰ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 2246, 4°. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter og andre monumentale optegnelser. 1856—64. ⁶¹ Ifølge indberetning 1884 og 1928. ⁶² Ifølge blyantsnotits 15. marts 1890 i kirkens Liber daticus 1840—57 (ved embedet) er monumentet tegnet af Roed; det er også opført blandt hans arbejder i Weilbach: KunstLeks. ⁶³ En farvegengivelse findes i C. A. Jensens artikel: Maling og staffing i gamle dage, i Haandværkets Bog I. Malerfaget p. 318.

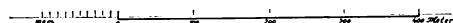
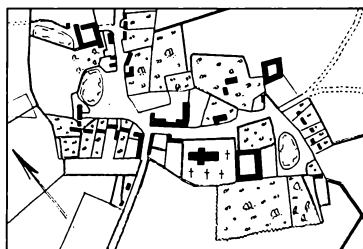

Fig. 29. Asminderød 1813.

Fig. 1. Fredensborg slotskirke set fra Ridebanen.

J.S. 1962

FREDENSBORG SLOTSKIRKE

ved

JAN STEENBERG

En ensomt beliggende gård *Østrup*, der lå ved Asminderød bys overdrev, omgivet af skove og bakker ned mod Esrom sø, var forløber for Frederik IV.s Fredensborg. Den gamle gård, der utvivlsomt går tilbage til middelalderen, var under Frederik II. kommet under kronen, formentlig i forbindelse med de store mageskifter, der sikrede kongen udstrakt krongods over hele Nordsjælland. 1565 siges det således, at forpagteren på Østrup

skulle ligge under det nyoprettede Frederiksborg len, medens de omliggende Asminderød og Karlebo sogne i øvrigt lagdes under Krogen len. Gården blev senere afhændet til andre, men kom 1678 tilbage til kronen¹.

Den gamle gård sognede dengang til Asminderød kirke, og heri er der senere ingen ændring sket, heller ikke da Frederik IV. i begyndelsen af 1720'erne lod Østrup nedrive for på dette sted at bygge det nye lystslot Fredensborg.

Der var oprindeligt ikke nogen kirke ved det nye slot. Hoffet blev kirkeligt betjent med gudstjenester og altergang af hofprædikanterne, der hyppigt holdt gemaksprædikener, medens de faste beboere nu som før henvistes til sognekirken i Asminderød. Da Frederik IV. kort efter slottets foreløbige fuldførelse byggede en slotskirke, som blev indviet af kgl. konfessionarius Søren Lintrup den 11. oktober 1726, skete der ingen ændring i stedets kirkelige status². Kapellets stolestader var under gudstjenesterne besat af hoffets embedsmænd og betjente; der var tillige en døbefont, der viser, at dåbshandlinger kunne finde sted — derimod ikke begravelser, og det viser sig da også, at slotsforvaltere, gartnere, faste slotshåndværkere, staldburscher og andre stadig søgte til Asminderød kirke, hvor deres døde blev begravede³. Forholdet mellem slotskirken og sognekirken var dog ikke altid helt klart. Efter at der uden for slotsporten var vokset en lille by op, hvis beboere fortrinsvis havde deres næring ved slottet, måtte der opstå tvivl om hjemhørsforholdet. 1735 klagede Asminderød-deggen over, at slotskantzoren betog ham hans accidenser. Amtmanden Fr. von Gram måtte da udstede en erklæring om, at kun de kongelige betjente kunne søge slotskirken, alle andre — marketenderen undtagen — skulle svare til deggen i Asminderød⁴. Tvivlsspørgsmål dukkede dog også op senere, bl. a. fordi den lokale gejstlighed til stadighed gjorde tjeneste i slotskirken, hvor »byens prædiken« var en stående institution. I 1700'erne lød kaldsbrevene altid på, at den nyudnævnte sognepræst til Asminderød og Grønholt sogne tillige skulle fungere som slotspræst ved Fredensborg. Dette ses af de kaldsbreve⁵, som blev udstedt til hin tids præster: til Peter Jacobi, der tiltrådte 1728; til Johannes Friedenreich, der kaldtes 1738; og til Christian Jensen, der i 1743 udnævntes til »Slotspræst i Fredensborg og Sognepræst til Asminderøds og Grønholts Sogner«. Skønt der lejlighedsvis — også i vore dage — har været tvivl om slotspræstens rette titel⁶, er det dog klart, at kongerne i kirkens ældste tid ønskede titlen respekteret.

Meget tidligt har Frederik IV. også ønsket at knytte en lokal kapellan til slottet. Et af de mange småhuse, der 1725 opførtes i den ydre slotsgård, var oprindeligt bestemt for kapellanden ved Asminderød kirke. Under Christian VI. kom dog slotskirkens kantor til at bo her⁷, og huset (det andet på højre hånd inden for jernporten) har da fungeret som kantorbolig lige til 1859. I 1741 blev der gjort anstalter til opførelse af en ny kapellanbolig, denne gang i Fredensborg by; men den blev næppe meget brugt, og kort efter omdannedes den til bolig for en overjægmester⁸. Senere har der på ny været kapellanbolig på slottet. Således havde kapellanden nogle stuer i den såkaldte nye kavalerfløj fra 1798 til 1817, og i »Hofstuen« (i den ydre slotsgård) fra 1821 til 1850⁹.

Slotskirken har en særstilling inden for det samlede pastorat. Den er et prædikested, hvor nogle af de almindelige kirkelige handlinger kan finde sted, men ikke dem alle. Der kan således kun være konfirmation for medlemmer af kongehuset, alle andre henvises til sognekirken. Begravelser finder kun undtagelsesvis sted, og da altid med særlig kongelig tilladelse. Der er ingen kordegn knyttet til kirken, men siden 1844 har slottets »husgerådskarl« (slotsassistenten) bistået præsterne under gudstjenesten¹⁰. Desuden er kirken et led i det store slotskompleks; under Christian IX. boede kronprinsen (den senere Frederik VIII.) i Marskalhuset lige øst for kirken, hvad der på alle tider af døgnet har forårsaget en livlig trafik gennem kirkebygningen.

Som hoffets særlige kirke har Fredensborg slotskirke i tidens løb været ramme om adskillige prominente begivenheder.

Fra den ældre tid kan nævnes, at Christian VI.s svigermoder, markgrevinde Sophie Christiane af Brandenburg-Culmbach, døde på Fredensborg slot, og efter at have ligget

på castrum doloris i slotskirken blev hun den 18. september 1737 herfra ført til Roskilde med megen pragt, hvilken begivenhed udførligt refereres i datidens presse. Under Frederik V. og Christian VII. blev det skik, at kongefamilien den første og sidste søndag under de årlige sommerophold på Fredensborg kommuniserede i slotskirken. Søndag den 21. juni 1761 blev Frederik V.s ældste datter Sophie Magdalene konfirmeret her; næste år, den 18. april 1762, blev søsteren Wilhelmine Caroline konfirmeret sammesteds, medens den yngste i flokken, prinsesse Louise stod for tur den 4. november 1764. En begivenhed af særlig karakter var det, da den jødiske læge Christian de Meza konverterede til den kristne tro og den 26. oktober 1783 lod sig døbe i Fredensborg slotskirke¹¹.

Langt den største begivenhed var dronning Juliane Maries bisættelse 1796. Kisten stod på castrum doloris 8.—12. november og førtes derefter under udfoldelse af et mægtigt ceremoniel, som meget udførligt beskrives i alle enkeltheder i hoffourérens dagjournaler, ved nattetid fra Fredensborg til Roskilde domkirke.

I den følgende tid, da slottet kun i ringe grad blev beboet af kongefamilien, er kun få begivenheder noteret. Det var i denne periode, at byens lille menighed helt kom til at lægge beslag på Frederik IV.s kirke. Undtagelsesvis blev amtmand H. N. Arctander¹², der en årrække havde haft fribolig i en af slottets bygninger, bisat fra slotskirken den 21. oktober 1837. Først langt ned i tiden genoptoges de kongelige højtideligheder under Christian IX. Et par konfirmationer nævnes: prinsesse Thyras den 27. maj 1870 og prins Valdemars den 16. december 1874. Christian IX.s broder prins Vilhelm, der døde på Fredensborg, bisattes fra slotskirken den 13. december 1893. Traditionerne fortsattes ned i vort århundrede. Der kan nævnes prinsesse Dagmars bryllup 1922, arveprins Knuds bryllup 1933 og prins Gustavs bisættelse 1944. Det kan tilføjes, at arveprins Knud blev døbt i slotskirken den 14. september 1900, og at han og hans broder, den nuværende kong Frederik IX., blev konfirmeret her Allehelgens søndag den 7. november 1915 ligesom kongeparrets tre døtre alle er konfirmeret i Fredensborg slotskirke.

L. L. 1960

Fig. 2. Fredensborg slotskirke. Frederik IV.s marmorbuste i frontispicen, udført af Diederich Gercken (p. 810).

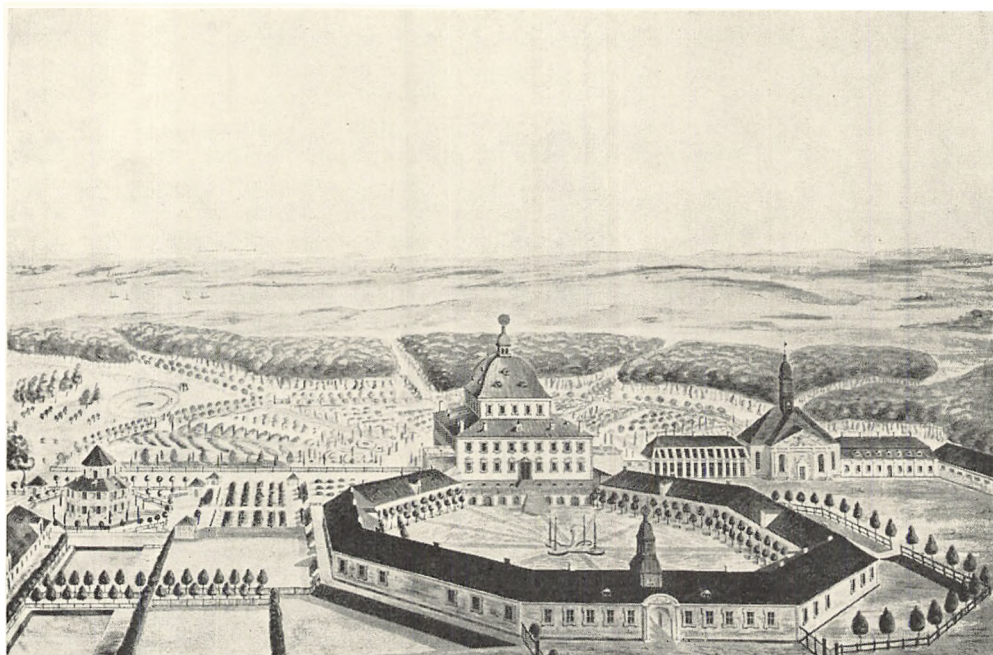

Fig. 3. Det ældste Fredensborg i fugleperspektiv. Farvelagt prospekt 1728 af Hans Christopher Lønberg, kopi i Nationalmuseets arkiv efter originalen på Fredensborg.

Da Fredensborg slot blev bygget i årene efter 1720, var der ikke tænkt på noget særligt kapel. Man holdt i den første tid prædikener rundt omkring i gemakkerne; formodentlig er også kuppelsalen¹³ blevet anvendt til dette formål.

Slottet var oprindeligt tænkt som sommerbolig for kongefamilien, der kun agtede at residere her under kortere ophold. Men snart blev det anderledes. Frederik IV., Fredensborgs første bygherre, fandt behag i stedet og residerede her i stedse længere perioder. Der blev da brug for større plads til hoffet, nye bygninger blev projekteret 1724 og blandt dem også en kirke, som skulle ligge ved nordsiden af Ridebanen øst for det egentlige slot, mellem dette og den 1721 opførte lange stald, der dannede Ridebanens østlige hegn. Nord for den påtænkte byggeplads lå slottets lystparterre; Ridebanens sydlige nabo var dengang en stor materialplads.

Stedet var ikke umiddelbart velegnet til formålet. Den nu så jævne Ridebane har måttet reguleres; terrænet har faldt vestpå, og slottets arkitekt Johan Cornelius Krieger har før de egentlige byggearbejder måttet planere ved store, endnu synlige, terrasseanlæg. På det sted, hvor man agtede at opføre kirken,

lå et lille kær¹⁴, der gjorde grunden usikker og krævede særlig omhu med piloteringen.

Kriegers første udkast til kirken er bevaret (fig. 5 og 6). Det stammer fra et meget tidligt tidspunkt, så tidligt, at byggeplanerne ikke kan være kommet længere end til de mundtlige forhandlinger mellem bygherre og arkitekt. Ganske vist indeholder projektet alle væsentlige karakteristika, der også kendes fra det færdige resultat; men der er på den anden side så mange afvigelser fra det, der 1725—26 blev til virkelighed, at projektet alene af den grund må have været rent orienterende, en første føler med antydninger af mange detaljer, som ikke nævnes i de endelige bygningsregnskaber. Efter dette udkast skulle den højttopbyggede kirke med sin pilasterprydede front under det tunge valm-tag og den svære, stærkt dominerende tagrytter flankeres af to orangeribygninger, der sammen med kirken skulle lukke Ridebanen mod slottets store lysthave. Disse orangerier kendes kun i denne tegning. Da byggeriet endelig er vedtaget og dokumenterne derom begynder at myldre frem med Kriegers overslag fra november 1724, er der kun tale om eet orangeri, liggende mellem kirken og slottet, medens det andet, mellem kirken og stalden, er blevet erstattet med en kavalerbygning, det senere så velkendte Marskalhus, og der er under hele byggeprocessen ikke den mindste antydning af, at andre planer har været overvejet.

Det mest påfaldende træk ved Kriegers ældste kirkeplan er den rent symmetrisk opbyggede façade, hvortil han mod øst har føjet en halvrund apsis, der giver anlægget en mærkbar slagside. Fronten ud mod Ridebanen kendetegnes ved en nord-sydgående tværakse, den egentlige dominant. Men den indre opbygning viser, at denne tværakse blev imødegået af en øst-vestgående længdeakse med tyngdepunkt i kor og den nævnte apsis, der skar sig ind i det projekterede østlige orangeri. Den øvrige grundplan, der bortset fra apsis nogenlunde uændret blev gennemført (fig. 4), viser en tilstræbt korsform, der dog kun åbenbarede sig i det indre. Kirken skulle på den lange led omfatte fem fag høje, rundbuede vinduer, der rendyrket kun kunne ses på den ubrudte nordside mod haven. På sydsiden var der et kraftigt fremspring på tre fag med hovedindgangen i midten, flankeret af to tilbagetrukne partier, hvert på eet vinduesfag. Korsformen opstod da derved, at der i rummets indre var to indsnit i nordsiden, et i nordvesthjørnet med den indbyggede kongetrappe, og et i nordøsthjørnet med sakristi forneden og kongestol foroven. Disse to indsnit modsvarede negativt det sydlige fremspring og betingede derved den tilstræbte korsform.

Hjemlige forudsætninger for Kriegers kirkeprojekt savnes ikke. Planen med de to akser, der modarbejder hinanden, kendes fra slutningen af 1600'erne, dels i Gråstens slotskapel (DK. Åbenrå amt p. 258) og dels i et par københavnske kirker, Reformert kirke fra 1687—89 og Citadelskirken (DK. Københavns by

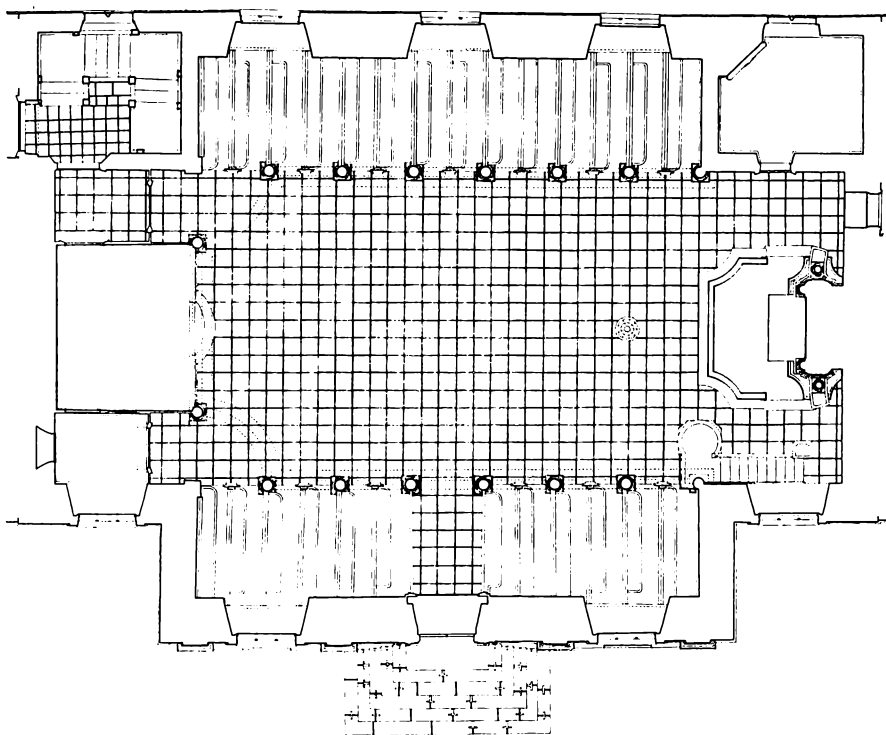

Fig. 4. Fredensborg slotskirke. Grundplan 1:200 ved Holger Schmidt 1967.

II, 403) fra 1704. Navnlig den sidste er et rendyrket eksempel på senbarokkens kirketype: een lang blok med valmtag, rytterspir midt på tagryggen, længdeakse fra gavl til gavl endende ved alteret og en tværsakse fra midten af langsiden med hovedportal under en gavlfrafront. Den ydre arkitektur, som Krieger anvendte, med pilasterfront under en bred trekantgavl i midtpartiet, spores også i de nævnte analogier og er i øvrigt arkitektonisk fælleseje i dattidens Nordeuropa. Alene tagrytteren på Fredensborg slotskirke har mere specifikke kendetegn, som peger i en lidt anden retning. Den svære, kobberklædte hjelm med den lodret betonedede karnisformede kontur og de konkavt svungne gavle over lydhullerne er næsten i en Borrominis ånd. Men Krieger er normalt ikke inspireret af Italien, hvor han så vidt vides heller aldrig har været. Hans inspiration må her være midt- eller sydtysk arkitektur. Der er således store ligheder mellem dette spir og Georg Bährs samtidige kirkebygninger i Sachsen¹⁵. Vi kender ikke forløbet af Kriegers studierejser i de unge år, men noget tyder på, at han har haft et vist kendskab til mellem- og sydtysk arkitektur.

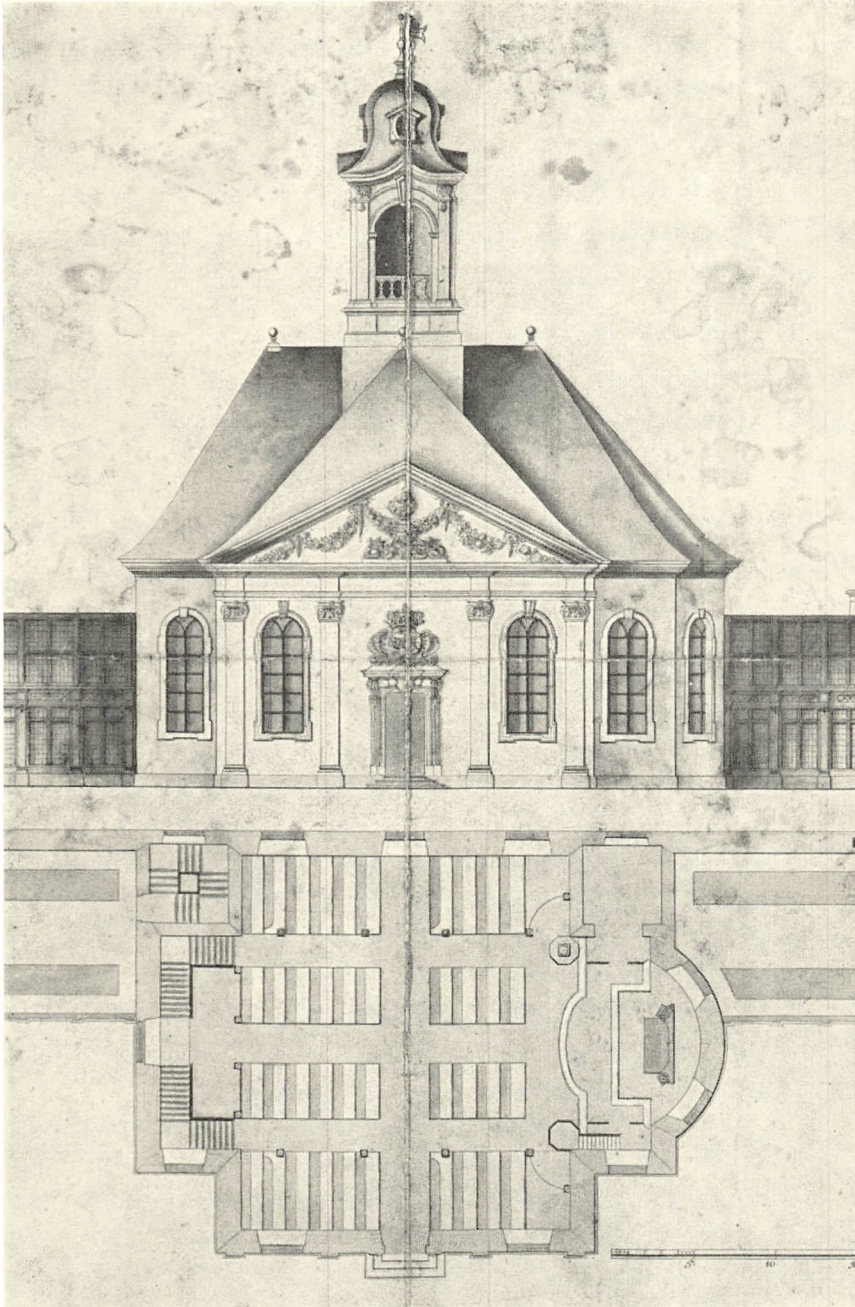

Fig. 5—6. Kriegers ældste udkast til Fredensborg slotskirke, senest fra 1724. Fig. 5 opstalt. Fig. 6 grundplan. Efter Topographia Dania i Nationalmuseets arkiv.

Også i det indre rummede det ældste udkast mange træk, der går igen i det endelige resultat. Kongestolen var lige fra første begyndelse anbragt i koret på

højde med galleriets øvre stokværk, lige over for prædikestolen. Der skulle være pulpiturer langs tre af kirkens vægge, idet alene altervæggen lodes fri, sådan som det tidligere var gennemført i Reformert kirke og Citadelskirken i København. Men i Fredensborg slotskirke havde pulpiturene ikke mere karakter af inventarstykker, de er båret af søjler og indgår som et integrerende led af rummets hele arkitektur, sådan som det var forberedt i renæssancetidens slotskapeller i Koldinghus og Frederiksborg (jfr. Kronborg slotskirke ovenfor p. 579), og sådan som Krieger samtidig gennemførte systemet i Københavns slotskirke. Fredensborg slotskirkes gallerier, der efter den første plan blev båret af 14 ottekantede piller¹⁶, skulle svinges konvekst uden om de vestlige indsnit i rummet og konkavt ved de to modsvarende punkter mod øst, hvor der skulle gøres fri plads for døbefont og prædikestol; dette sidste lidt søgte arrangement blev dog opgivet i den endelige udformning. — Der var desuden planlagt tre trappeløb, et i det nordvestlige indsnit, hvor kongetrappen blev indbygget, og to ved kirkens vestende, ad hvilke der skulle være opgang til orgel og pulpitur; kun det ene blev gennemført.

Kirken var projekteret med en samlet længde på 36 alen (apsis iberegnet), en bredde på 26 alen (inclusive fremspringet på sydsiden); højden til tagryggen var 28 alen, og til rytterspirets top (vindfløjen ikke medregnet) 45 alen.

Inden kirken byggedes, var der sket en del ændringer i dette projekt. De kan først og fremmest iagttages på selve monumentet, som det endnu fremtræder. Men der er også gode opmålinger fra meget gammel tid. Kongen lod en ingeniørofficer Hans Christopher Lønborg gå i gang med en stor opmåling af hele slottet. Arbejdet blev 1728 afsluttet af de to unge officerer Lauritz Thura og Holger Rosenkrantz. Originalerne findes nu på Fredensborg, medens der er gode kopier i Nationalmuseets arkiv. Her finder man den ældste grundplan af slotskirken samt et perspektivisk tværsnit set mod alteret (fig. 7). En lille snes år senere publicerede Thura på ny hele Fredensborg slot i »Den danske Vitruvius«. Her finder man planer, opstalt og længdesnit af kirken (fig. 8—10), ganske som den stod i 1720'rne.

Med dette fyldige opmålingsmateriale kan man iagttage, hvad der er sket af ændringer i Kriegers ældste projekt. Apsis er opgivet, først og fremmest fordi der øst for kirken blev bygget en beboelsesfløj i stedet for et orangeri; det er det i senere tider såkaldte Marskalhus, dengang kaldet Kavalers- eller Fyrstehuset, i Christian VI.s tid også benævnet Markgrevehuset. Det var beregnet på fornemme gæster, der måtte have direkte adgang til kirken og yderligere via denne have passage gennem det store vestlige orangeri til hovedslottet. For disse beboere af det nye hus blev der da åbnet adgang til kirken i form af en kamoufleret dør, uden fyldninger og gerichter, så vidt muligt usynlig, anbragt i korvæggen ved alteret. Den er afsat på de ældste planer og eksisterer endnu

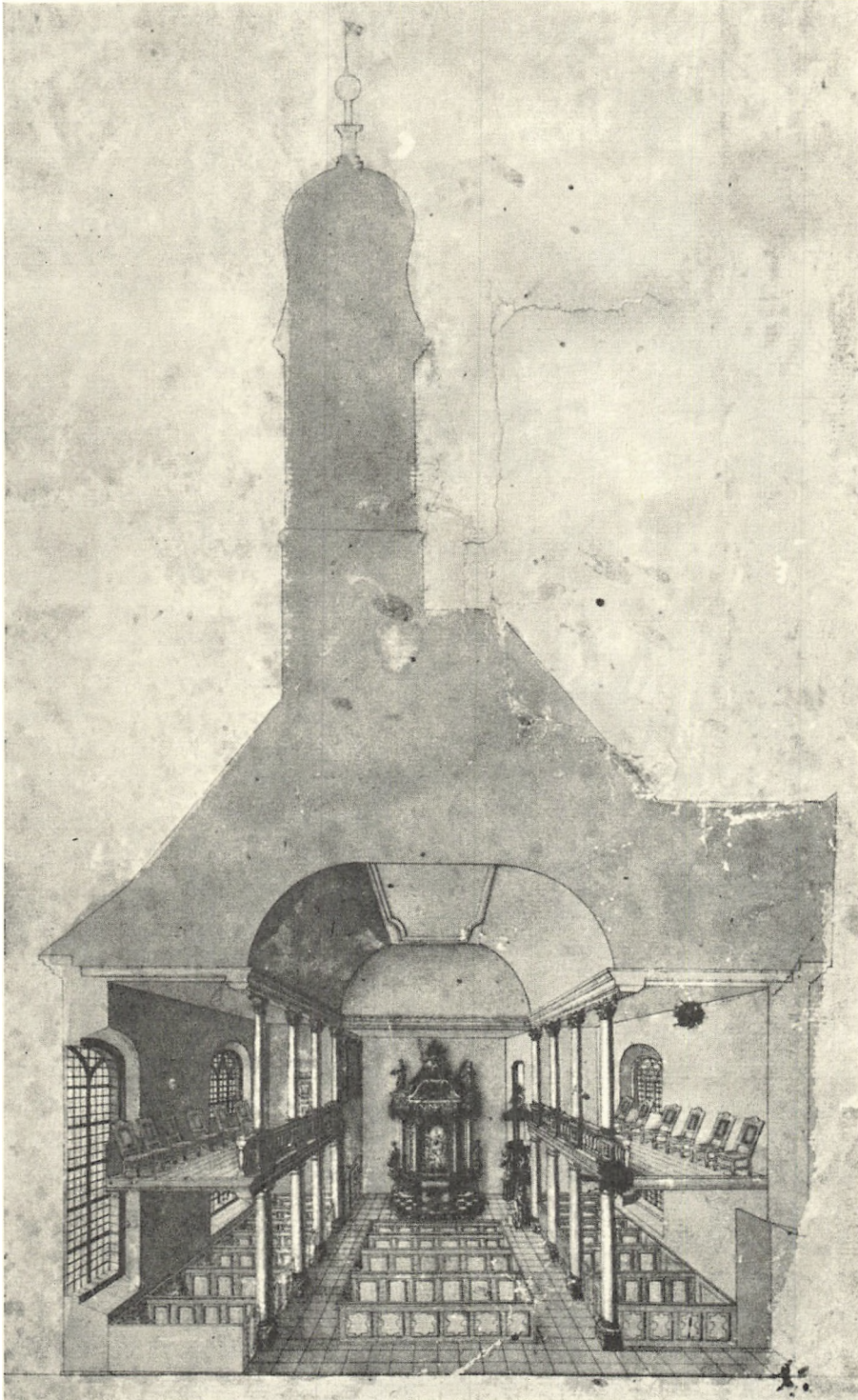

Fig. 7. Fredensborg slotskirke. Perspektivisk snit 1728 af H. C. Lønborg, efter originalen paa Fredensborg.

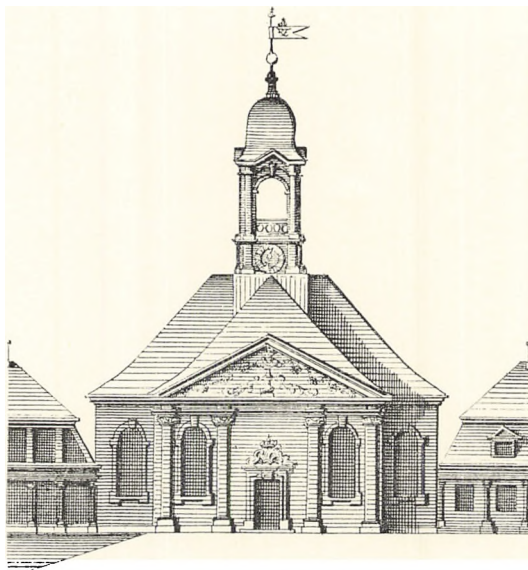

Fig. 8. Fredensborg slotskirke. Opstalt 1746, efter Thuras Danske Vitruvius.

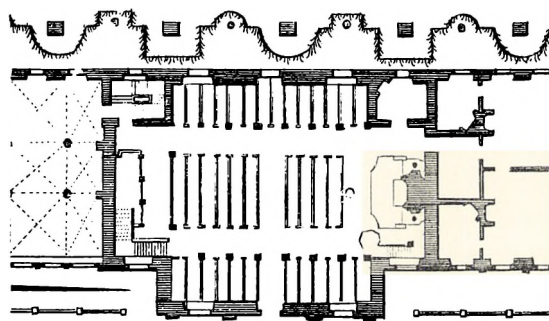

Fig. 9. Fredensborg slotskirke. Grundplan 1746, efter Thuras Danske Vitruvius.

(fig. 23). — For kirken som helhed bibeholdt man den samlede længde på 36 alen og kunne nu, da apsis var forsvundet, brede façaden mod syd til begge sider. Det lidt indeklemte, der sporedes i Kriegers første plan, navnlig i de smalle partier ved siden af midterfremspringet, hvor de store, rundbuede vinduer kæmpede for at få plads, blev nu oprettet, og façaden fik mere harmoniske forhold.

Også i det indre skete der ændringer. Der kom i alt 32 søjler, 16 i hvert stokværk, mod 2 gange 14 i det ældste forslag. Alle søjlerne skulle nu være runde med doriske (toskanske) kapitæler i nederste stokværk, korintiske i det øvre. De to trapper under orgelet i vestenden reduceredes klogeligt til een, og de to aflukker mod nord, det ene med kongetrappen, det andet med sakristi og kongestol, fik regelmæssige, firesidede vinduer, hvorved antallet af rundbuede kirkevinduer¹⁷ reduceredes fra 9 til 7.

Det er et ejendommeligt træk ved de bevarede arkivalier, at håndværkerne har indleveret deres overslag efter det ældste forslag, og at de ændringer, der var foretaget heri, kun kommer frem i regnskaber ud over de kontraktmæssige og i Kriegers randbemærkninger. Først når disse ekstra fortolkninger lægges ved siden af overslagene og sammenholdes med monumentet, som det nu tager sig ud, kan man få en forestilling om, hvad der virkelig er sket.

Kirken blev rejst i årene 1725 og 1726. Flere indendørs arbejder blev først afsluttet 1727. I enkeltheder kan byggeprocessen ikke følges. Det var Krieger selv, der havde murerarbejdet i entreprise, og han nøjedes med at bogføre sin kontrakt og den sluttelige afregning¹⁸, der først fandt sted 1727. Så meget er dog klart, at tømreren Peder Basse var i gang med at rejse spærene¹⁹ i september

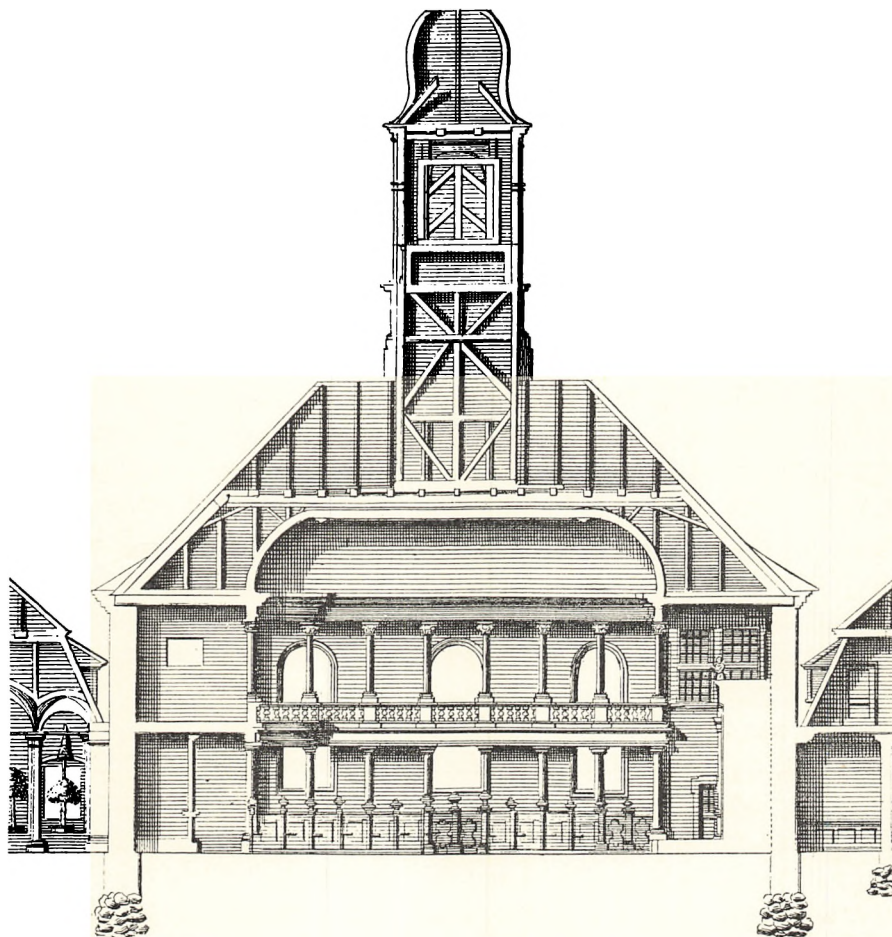

Fig. 10. Fredensborg slotskirke. Snit 1746, efter Thuras Danske Vitruvius.

1725; på det tidspunkt var murene altså bygget til gesimshøjde. I marts 1726 var man i gang med kobberbeklædningen af tagrytteren²⁰. Samme år satte man kongebusten af hvidt marmor op i gavltrekanten²¹ (fig. 2), og de omgivende guirlander af sandsten blev hvidmalede²². I det indre blev gallerierne med deres søjler, prædikestolen og alteret færdige så betids, at kirken kunne indvies²³ på kongens fødselsdag den 11. oktober 1726. Men endnu manglede stafferingen, som først blev fuldført i begyndelsen af 1727.

Bygningsbeskrivelse (fig. 11). Kirken havde oprindeligt en sokkel af tilhugne granitsten. Da man 1761 helt omdannede de flankerende bygninger, hvoraf den østlige — Marskalhuset — nu fik kælder, gav man alle tre huse i kirkefløjen en ny sokkel af bornholmsk sandsten. Selve kirken og dens nye nabo mod vest — Damehuset, der ingen kældre havde, fik da på sydsiden indfældet

kvadratiske blændvinduer, for at der kunne komme ensartethed over hele anlægget²⁴. Sådan er det endnu.

Kirkens mure er opført af små mursten. Oprindeligt var alle ydermurene hvidpudsede ligesom på slottet. Siden 1944 er murene dækket af et let lag hvidte-kalk, der lader fugerne synlige. På façaden mod Ridebanen har de fire rundbuede vinduer en let profileret ramme med kileformede slutsten, bredere og højere i midtpartiets fremspring, mindre og smallere i de to sidepartier. Skønt det intetsteds siges, er det sandsynligt, at disse indfatninger oprindeligt har været okkergule²⁵, ligesom på det øvrige slot; nu er de gråpudsede.

Det brede, fremspringende midtparti er formet som en tempelfront med svær trekantgavl båret af fire pilastre, der er trukket ud til siderne for at gøre plads for den store portal (fig. 12), hvis åbning er 203 × 155 cm. Dens sandstensindfatninger på de godt 2 m høje sider er monolitter, har et ydre led, kronet af volutter, og et indre, der forkrøbbet er kantet om portåbningen foroven. Fra en svær sandstensgesims udgår en ubrudt hængeplade, der med sit udsavede profil overskærer den firkantede døråbnings indre led. Topstykket på portalen er formet som en kartouche, indrammet af bladornamenter og prydet med Frederik IV.s og Anna Sophies initialer. Dekorationen er disponeret omtrent som på Kriegers første forslag, men dog af spinklere dimensioner.

Pilastrene har murede skafter med baser og kapitæler af sandsten. Skafterne er nu gråpudsede, de andre led gråmalede. Men oprindeligt var det anderledes. Skafterne var hvidpudsede ligesom kirkens ydermure; baser og kapitæler hvidmalede²⁶. Pilasterbaserne, der har en højde af fem murstensskifter eller ca. 37 cm, har den vanlige, klassiske udformning. Kapitælerne — otte skifter høje, ca. 60 cm — er korintiske, men af en særlig form, som slotsarkitekten må have opfundet netop i forbindelse med kirkebyggeriet, og som antagelig er kommet til som en eftertanke, da den ikke ses på Kriegers første udkast. Det søjlehoved, han nu udformede, og som han videreførte både i kirkens sidefløje og i den anden kavalerbygning hinsides Ridebanen, opført 1732, er lavstammet med en række akantusblade forneden, og derover er der i hjørnerne elefanthoveder med snoede snabler i stedet for volutter, flankerende en kartouche med Frederik IV.s navnetræk i spejlskrift. Kapitælerne skal også have været at finde på det senere forsvundne orangeri vest for kirken. Tømreren Peder Basse har i et overslag²⁷ vedrørende denne orangeribygning omtalt slige kapitæler »af den danske orden«. Udtalelsen kunne tyde på, at tømreren har fået navnet fra arkitekten, og at denne sidste, med allusion til elefantriddernes nationale symbol, har villet lancere et særlig dansk kapitæl på det arkitektoniske marked.

Over kapitælerne er en tredelt arkitrav, kun ansat på selve fronten; den er ikke bukket om hjørnerne og tjener således kun som smykke for den store gavl uden at binde denne til den øvrige bygnings korpus (hvilket måske er en æste-

Fig. 11. Fredensborg slotskirke. Eksterior.

L. L. 1960

tisk fejl, som dog næppe har bekymret arkitekten). Arkitraven er forkrøbbet bøjet uden om pilastrenes fremspring, der i øvrigt fortsætter op i den glatte frise, indtil denne vertikale bevægelse støder på hovedgesimsen, hvor den omsider klinger ud.

Den stærkt profilerede kransgesims, der vistnok oprindeligt var okkermalet ligesom de øvrige rammeled på façaden, har bugtet sig uden om alle kirkens sider; nu ses den ikke ved de to gavle, hvor den skjules af de to sidehuse, Dame- og Marskalhuset, der i 1760'erne opbyggedes i to fulde stokværk.

I gavltrekantens store felt har Krieger ladet stenhuggeren Diederich Gercken²⁸ fylde fladen med reliefskulpturer. I midten er anbragt majestæten repræsentative, ukronede buste (fig. 2) af hvidt marmor, i folderigt gevandt, med allongeparyk, ordensskærf og stjerne, stående på et højt postament af sandsten. Gavlens skrålinier kantes af blomsterfestoner, der nu er malet grå, men som oprindeligt var hvide.

Over det stejle valmtag, behængt med sortglaserede teglsten, rejser sig den stærkt dominerende tagrytter, hvis europæiske afstamning vi har søgt at skitsere ovenfor. Man vil se, at Krieger har forladt det gængse danske skema for et rytterspir. Det er bygget over kvadratet, ikke som vanligt herhjemme over ottekanten. De høje glamhuller flankeres af pilastre og dækkes foroven af hine barokgavle, der svejer opefter som på et kinesisk tag. Hjelmen er heller ikke traditionel; den løber ikke op i en spids, men har vertikalt forløb, indsnøret lige over gavlene for derefter at bøje ud til alle sider og flade af i toppen, hvorover vindfløjen med Frederik IV.s gennembrudte navnetræk rejser sig med stang, kugle, snørkler, fløj og kors (fig. 13). — Omtrent sådan som spiret nu ses, var det også tegnet af Krieger i hans første udkast. Under byggeriet havde man vistnok andre idéer om vindfløjen; der tales om en »Fama« eller et billede af »Fortuna«, som endda også synes at være leveret. Man har vel ikke været tilfreds med resultatet, eftersom klejnsmeden 1727 leverede den fløj, der nu findes der²⁹.

Spiret har fra begyndelsen kun været tænkt til pyrd. Der skulle efter de ældre planer ikke være klokker. Sent på året 1725 resolverede Frederik IV. dog, at kirken alligevel skulle have klokker, og derefter måtte Krieger uden for de løbende kontrakter beregne prisen på en klokkestol³⁰.

Kirkens bagside ud mod haven er uden smykke. Efter den oprindelige plan skulle der være fem høje, rundbuede jernvinduer. Det blev kun til tre i midten, medens trappeskakten mod vest og de små rum mod øst (sakristi og kongestol) fik firesidede trævinduer i to stokværk. Også her er den oprindelige granitsokkel i 1761 ombyttet med en sokkel af sandsten.

På grund af kirkens korsform har tagkonstruktionen været ret kompliceret, navnlig hvor det gjaldt støtteforanstaltninger for rytterspiret. Grundplanen betinger, at det indre midterrum ligger forskudt mod syd (fig. 9), og at rytter-

spiret følgelig er placeret nord for længdeaksen. Dette midterrum, der på tre sider omgives af gallerier med søjlestillinger, dækkes af en højtopybygget træhvælving (i datidens regnskaber ofte kaldet »kuplen«), som hindrede, at bygningen kunne afstives af et vandret bjælkelag fra ydermur til ydermur. Man kunne lægge bjælker hen til og op over kuplen og på en eller anden måde søge at opnå stabilitet. Hvorledes dette nåedes, kan ikke længere vides i alle enkeltheder, da man 1923—24 har sikret tårnets afstivning på en ny måde, der har udslettet mange spor. Men af det, der er tilbage, kan dog sluttes, at der tillige må have været to spræng- eller hængeværker i bygningens længderetning, hvilket er antydnet på længdesnittet i Thuras »Danske Vitruvius« (fig. 10). Der ligger således en svær fodrem om kuplens fod på kirkens loft. Til de to remme i syd og nord har der været stik-

bjælker ud til ydermuren og antagelig en række nu forsvundne lodrette støtter for sprængværkernes øvre rem, der lå over kuplens topline. Disse langsgående spræng, der i begge ender må have været støttet af underspær, har et (endnu bevaret) lag af tværbjælker, og herpå hvilede tagrytteren, som således fordelte sit væsentligste tryk på langsidernes fodremme, der atter holdtes oppe af søjlegallerierne i kirkens indre. Der var yderligere skråstivere fra denne øvre gulvkonstruktion ud til de to kirkehjørner under kuplens søndre side, formentlig anbragt her i det håb, at noget af trykket fra tårnet kunne forplantes til ydermurene. Spor af disse skråstivere ses endnu. Håbet om denne mere alsidige trykfordeling blev dog beskæmmet. Gallerierne i kirkens indre har i tidens løb givet efter for tårnets tryk og »hænger« synligt med buet bjælkeværk, hvilket gentagne gange har krævet større reparationer. Allerede 1762 viste det sig, at kirkens nordmur på grund af, at træværket arbejdede, havde givet sig ud mod haven³¹. Den samme klage lød 100 år senere. 1858 måtte man opklodse søj-

L. L. 1960

Fig. 12. Fredensborg slotskirke. Hovedportalen (p. 810).

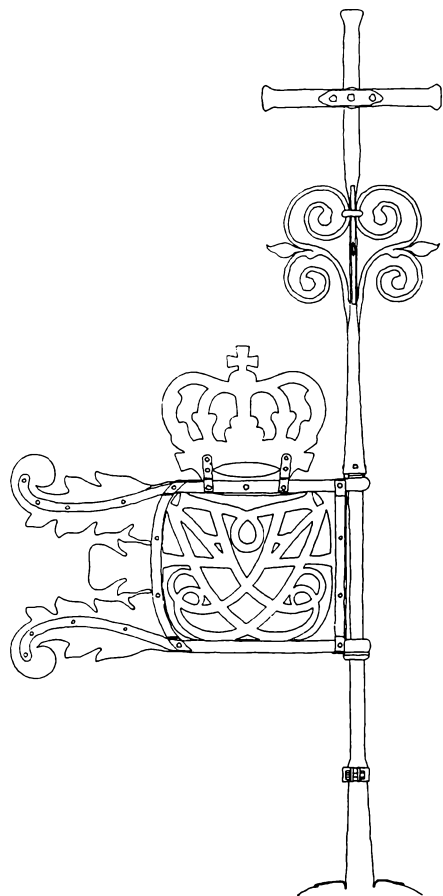

Fig. 13. Fredenborg slotskirke. Vindfløj. 1:20. Målt 1967 af Poul Nedergaard og tegnet af Holger Schmidt (p. 810).

lerne i kirkens indre og forsyne afbindingen af tagværket over kuplen med spidsklammere samt anbringe »flere Hængere fra Kuplen til Bjælkerne«³². Udskridningen var dog ikke standset. 1863 måtte tømrermester Jens Steen forny de forrådnede sokler under fire søjler samt opskrue søjlerne og det hængende pulpitur³³. Man anbragte tillige et jernanker tværs gennem kuplen, »da Kirkemuren mod Haven havde givet sig paa Grund af Klokketaarnets Tryk«. Ved hjælp af dette anker med tilhørende muffe og skruemøtringer blev muren »tilligemed Tømmerværket en deel indskruede og sammenpresset og saaledes fuldkommen betrygget mod Taarnets fremtidige Trykning«. Dette arbejde lededes af kgl. bygningsinspektør F. F. Friis. Man undgik dog ikke, at den vanskelige tømmerkonstruktion også i tiden derefter måtte vise sig ustabil, og i begyndelsen af 1920'erne gik man til en mere effektiv sikring. På et par finanslove 1922 og 23 bevilgedes der i alt 71500 kr. til kirkens istandsættelse, der lededes af kgl. bygningsinspektør Thorvald Jørgensen, bistået af arkitekt Theodor Hirth, som særlig tog sig af den nye tømmerkonstruktion³⁴. Herefter blev tværbjælkelaget

over kuplen afstivet med to jerndragere i kirkens længderetning; disse bliver båret af et par stole, der søger støtte på murede partier nede i kirken (kongestolen fra 1726, trappegangen og kirkens søndre fremspring), medens en anden konstruktion af svære skråstivere opfanger rytterspirets øvrige tryk og fører det ud til ydermurene; nu er der to sæt jernankre. Derved var det ustabile tryk, som tidligere ensidigt havde hvilet på gallerierne, fordelt over et større område på en mere hensigtsmæssig måde.

Kirkens indre (fig. 15 og 16) er formet over længdeaksen fra vest til øst. Bortset fra gangen, der fører fra hovedportalen ind mellem stolerækkerne, er der intet i rummets nuværende opbygning, der fastholder den nord-sydgående akse, der er så dominerende i det ydre. Rummets korsform, der omtales ovenfor, mærkes heller ikke meget, fordi den tilsløres af gallerierne, der i to stokværk dækker langsiderne og den korte væg ved vestgavlen. Den fjerde side af korset

L. L., 1960

Fig. 14. Fredensborg slotskirke. Kapitæl i det øvre galleri, skaaret af J. A. Sturmberg (p. 808).

er koret mod øst. Gulvet er belagt med store ølandske fliser. Væggene, der siden 1863 står marmorede, var oprindelig hvidkalkede³⁵. Loftet over det store midterrum mellem gallerierne og koret, har over en rigt profileret trægesims en højt-hvælvet hulkehl (som før nævnt oftest kaldet »kuplen«), og på den brede flade er trukket en forkrøbbet rammeprofil, et såkaldt »kvadratur«, der — skønt placeret i rummets midte — dog er forskudt mod syd i forhold til rytterspiret og tagryggen: et blik Lønborgs snit (fig. 7) vil vise, at dette selvsagt også gælder koret med alteret.

Gallerierne hviler på 16 søjler i hvert stokværk, syv på hver langside, to ved vestre kortside. Den nordre søjlerække står mellem de to indsnit ved kongetrappen og ved kongestolen. Den søndre afskilrer det sydlige fremspring med hovedindgangen. For at skabe kommunikation mellem de enkelte afdelinger af

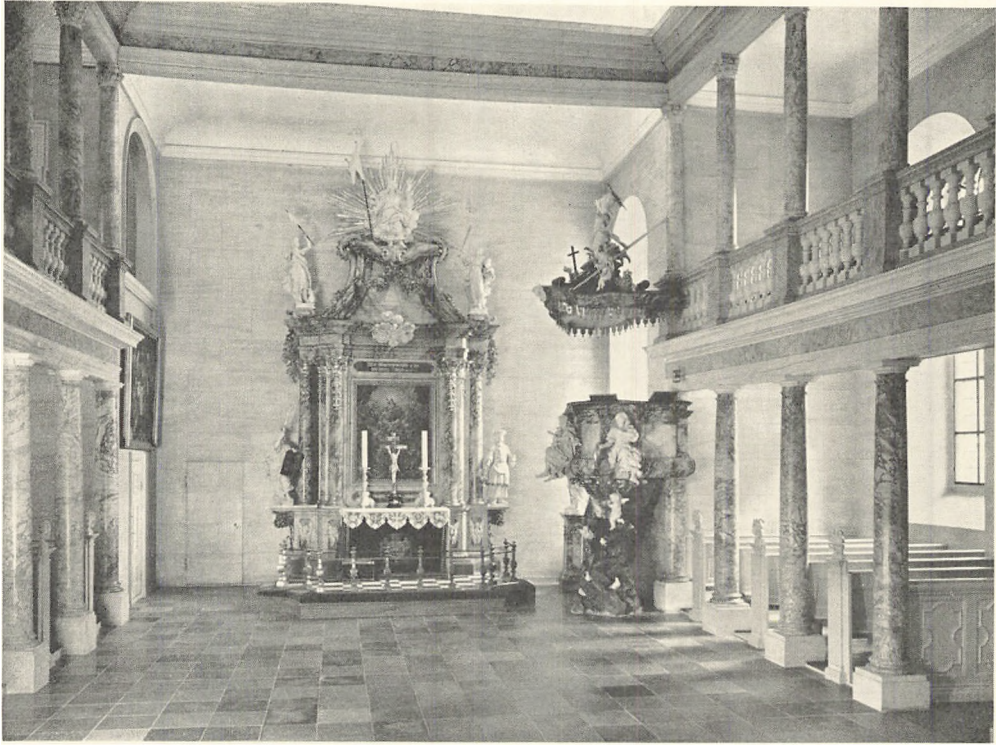

Fig. 15. Fredensborg slotskirke. Interiør set mod alteret.

L. L. 1960

galleriet i det øvre stokværk har det været nødvendigt at bue balustraden uden om hjørnerne ved vestvæggen (fig. 16). Søjlerne i underste stokværk stod oprindeligt på træpostamenter, der dog i tidens løb smuldrede og derved fremkaldte sætninger, hvorfor de flere gange i 1800'erne måtte fornyes. Nu er de siden restaureringen 1958—60 udført af huggen sandsten. Søjlerne er alle af træ med et overtræk af marmoreret stuk. Arbejdet med de runde søjleskafter og deres baser og kapitæler var overladt tømreren Peder Basse, der måtte indsende en ekstra regning: der var jo oprindeligt kun beregnet de førnævnte 28 søjler af en simple, ottekantede konstruktion; nu var tallet forøget til 32, og de runde skafter med samt deres baser og kapitæler, som tømreren måtte overlade til en drejer, gav større udgifter³⁶.

Der blev iagttaget en vis forskel i rang mellem galleriernes to stokværk. I det nederste er søjlerne af toskansk (romersk-dorisk) orden, og sideskibene er behandlet ganske enkelt; der er således ingen gesimser. I øvre stokværk, der betragtedes som det fornemste, fordi kongestolen og — lidt senere — nogle fyrstelige stole befandt sig her, er alle gange og gallerier forsynet med profilerede trægesimser, og søjlerne har udskårne korintiske kapitæler (fig. 14). Disse

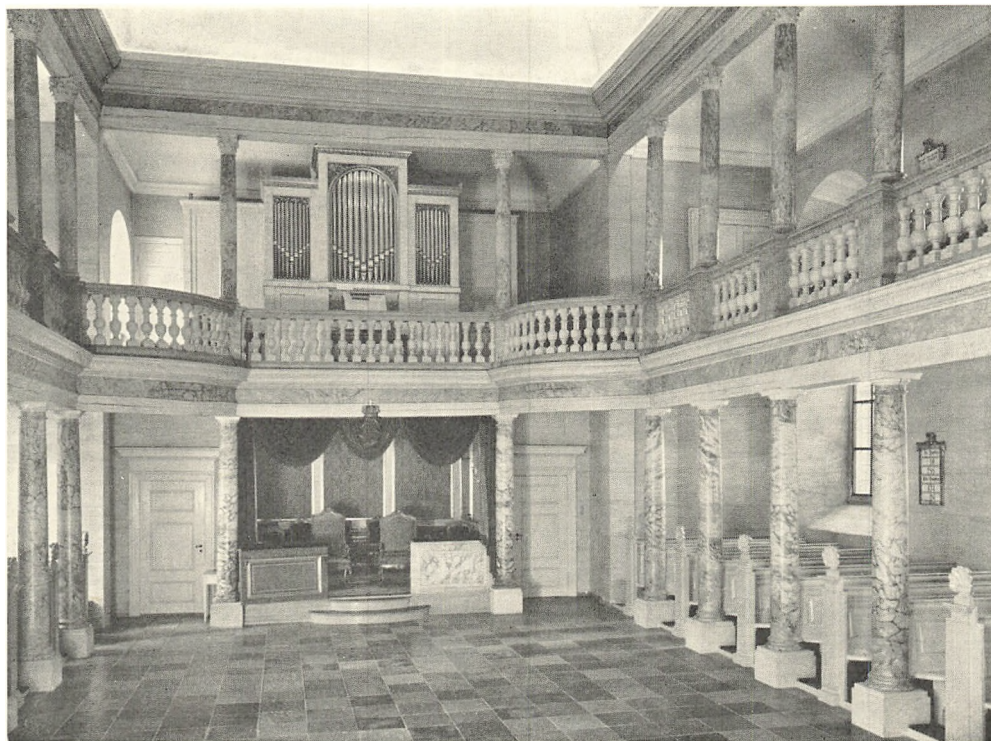

Fig. 16. Fredensborg slotskirke. Interior set mod kongestolen.

L. L. 1960

sidste er skåret af Johan Adam Sturmberg³⁷, hvis regnskab for de 16 elegante søjlehoveder af fint egetræ, beløb sig til en bagatel på 56 rdl. Krieger tilføjer i sin attest, at kapitælerne oprindeligt skulle have været simplere (dvs. toskanske), men at de efter kongelig ordre er blevet ændret »um die Kirche mehr zu verherlichen«. Kapitælerne er alle af Kriegers »danske« type med elefanhoveder, hvis sammenrullede snabler gør det ud for volutter. Mellem de høje postamenter under søjlerne i øvre stokværk er der anbragt drejede balustre, der følger gallerierne alle tre sider rundt. Vinduerne skærmes af sætstykker med udsavede balustre.

Som før nævnt var det oprindeligt meningen, at gallerierne i det mindste i nederste stokværk og formentlig også i det øvre skulle svejes ind i det østligste fag for at give plads for en døbefont anbragt ved skriftestolen til venstre for koret og prædikestolen til højre derfor. Det er givet, at denne plan er blevet opgivet ret hurtigt. Mulig er der endnu et spor af denne ældre disposition: i den svært profilerede kransgesims, der rander hele midtpartiet under det hvælvede loft, er der tæt ved indsnittet mod nord (skrifte- og kongestol) og tilsvarende på sydsiden over prædikestolen en øgning, der kunne se ud, som om gesimsen her

skulle være knækket rundt om de pågældende hjørner, men som atter må være opgivet; om noget sådant virkelig har været tilstræbt, og om man under byggeriet har indset, at gesimsen ved denne konstruktion ikke kunne harmonere med kuplen, må indtil videre stå hen.

Som led i det samlede kirkerum må også nævnes sakristiet og kongestolen i det nordøstre indsnit, trappegangen i det nordvestre. De to førstnævnte omtales nærmere under inventar.

Trappegangen (fig. 17) er indbygget i en hvidkalket skakt. Gulvet er i ny tid (1939) belagt med små ølandsfliser; tidligere var der murstensgulv, som endnu ses i det aflukkede rum under nederste trappeløb. Trappen er formet »italiensk« med lige løb og afsatser uden om et lille, firkantet midtrum, der hegnes af firkantede piller. Løbene har udsavede balustre, både ind mod det nævnte midtrum og langs væggene ude ved siderne. Alt træværket er hvidmalet, og det har utvivlsomt altid haft lyse kulører: i den ældste tid nævnes perlefarvet træværk, dog således, at fyldingerne under løb og afsatser havde røde lister³⁸. Trappens funktion var i første omgang at bringe kongen fra døren ved orangeriet op til stolen på det øvre stokværk, deraf navnet »kongetrappen«. Den fortsætter fra øvre stokværk med et smalt løb videre til loftet. — Den øvrige adgang til orgel og pulpitur formidledes ved en anden trappe i kirkens sydvestlige hjørne; der var oprindeligt planlagt to trapper, men kun een udførtes³⁹, og mere behøvedes heller ikke. Den stod her, til den store kongestol på kirkegulvet fik sin nuværende skikkelse o. 1775. Siden da har der kun været een trappe i kirken.

Den indre opbygning af Fredensborg slotskirke fik i 1720'erne et sidestykke i det slotskapel, som Frederik IV. lod indrette i Københavns slot, og som kun fik en stakket levetid, da det måtte vige for kirken i Christian VI.s Christiansborg. Disse to slotskapeller var ikke blot næsten samtidige, de havde tillige samme bygherre og samme arkitekt, og en meget stor del af billedhuggerne, snedkrene, malerne og forgylderne gik igen på begge arbejdspladser. Det viser sig da også, at efter de ældste planer skulle font og prædikestol begge steder udføres af Friederich Ehbisch efter næsten identiske udkast⁴⁰. Som det skete så tit med datidens byggeri, kom der under arbejdet med det københavnske slotskapel nye ønsker frem på et tidspunkt, da Fredensborgkapellet var ved at være færdigt. Det gælder navnlig den københavnske prædikestol. Den fik en helt anden udformning end oprindeligt tænkt, med tilknytning både til senkatolske og gammellutherske lektoriestole og til det 18. århundredes så yndede prædikestolsaltre. Denne nye anordning har i nogen grad fjernet de to tvillingkapeller fra hinanden. Men fra begyndelsen var de nær beslægtede, og de har i fællesskab været med til at skabe en norm for kirkeindretning, der blev bestemmende for det store byggeri i København efter branden 1728, da så mange af hovedstadens kirker måtte genopbygges under Kriegers ledelse.

Fredensborg slotskirke har i tidens løb kun undergået få ændringer. I det ydre næsten slet ingen: vi har nævnt sokkelforandringen 1761 og den nye murbehandling 1944. Men i højere grad er der sket forandringer med det indre, mest fordi man har omdannet kongestolene. Da således Juliane Maries stol ved vestenden af kirken skulle moderniseres omkring 1775, benyttede C. F. Harsdorff samtidig lejligheden til at foreslå en fuldstændig omkalfatring af kirkens indre opbygning. Om hans forslag fremkom efter højere ordre eller skyldes arkitektens eget initiativ, ved man ikke; det sidste er dog det sandsynligste, og forslagene blev da heller aldrig approberet (fig. 19—20). Efter Harsdorffs plan skulle hovedindgangen til kirken sløjfes fra façaden mod Ridebanen og flyttes hen til vestsiden; for fremtiden skulle kirkegængerne le-

L. L. 1960

Fig. 17. Fredensborg slotskirke. Trappegang (p. 816).

des ind i en forstue i Damebygningen og derefter gennem en ny portal i kirkens længdeakse træde ind i helligdommen. Stolene på gulvet skulle fjernes, og der skulle da indvindes ekstra siddeplads ved fordobling af pulpiturenes antal. Alle søjler fra 1720'erne ville blive fjernet og til hver side erstattet af to toskanske søjler fra gulv til gesims. Billedet fig. 20 viser, hvorledes det nordre sideskib ville tage sig ud med de ranke søjler, de udspændte gallerier og de nye klassiske façader på de to indsnit i kirkerummet. Hele udformningen kom til at minde meget om hin Herculespavillon, som Harsdorff få år tidligere havde udført i Kongens Have. Alteret skulle udformes til det, der var tidens løsen: en forening af prædikestol og alter i kirkens østende. Kongestolen skulle være ved den modsatte gavl over hovedindgangen, hvor et større gemak i Damebygningen skulle inddrages til dette formål. Men alle Harsdorffs radikale planer blev til intet, og Frederik IV.s slotskirke fik lov at bestå. Man nøjedes med at omdanne de to kongestole (nedenfor under inventar p. 842), og da den fornemste af disse var anbragt på gulvet og krævede frit udsyn mod alteret,

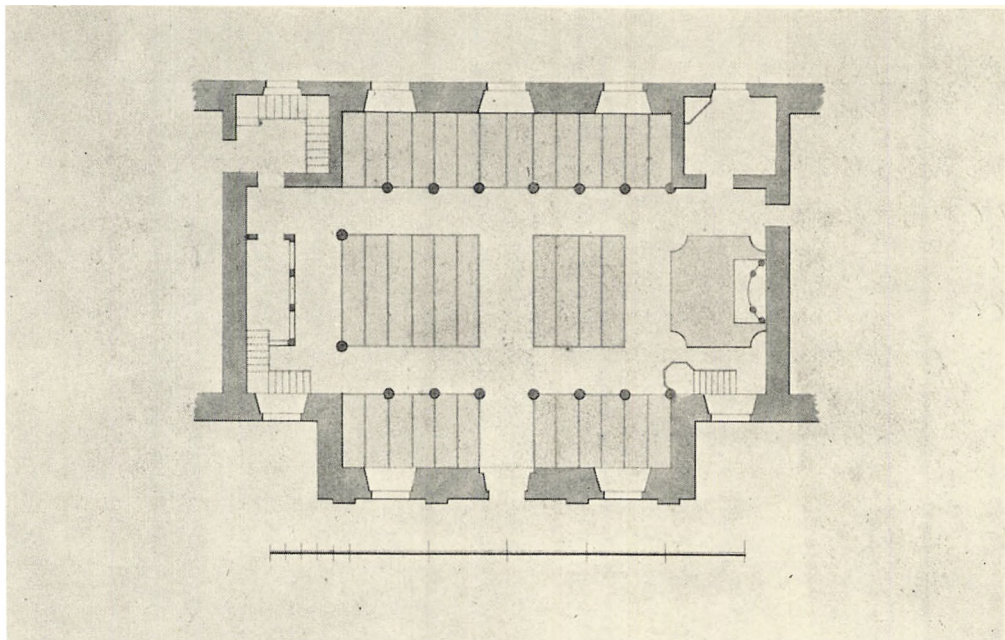

Fig. 18. Fredensborg slotskirke. Grundplan o. 1775, efter tegning af Harsdorff i kongens håndbibliotek.

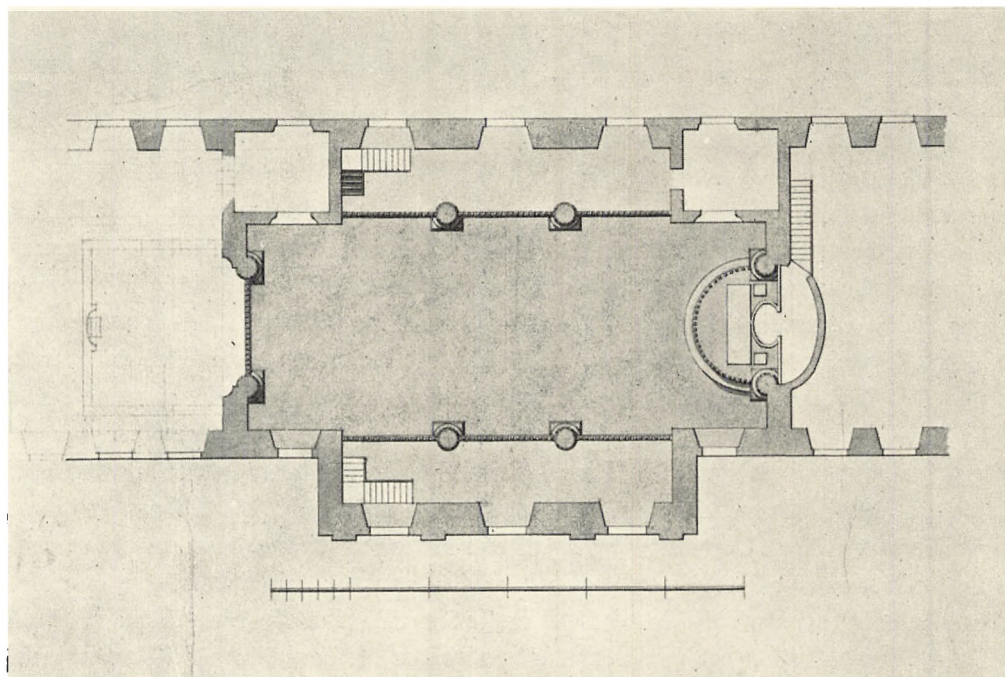

Fig. 19. Fredensborg slotskirke. Projekt til ændret grundplan udført af Harsdorff o. 1775 (p. 817). Kongens håndbibliotek.

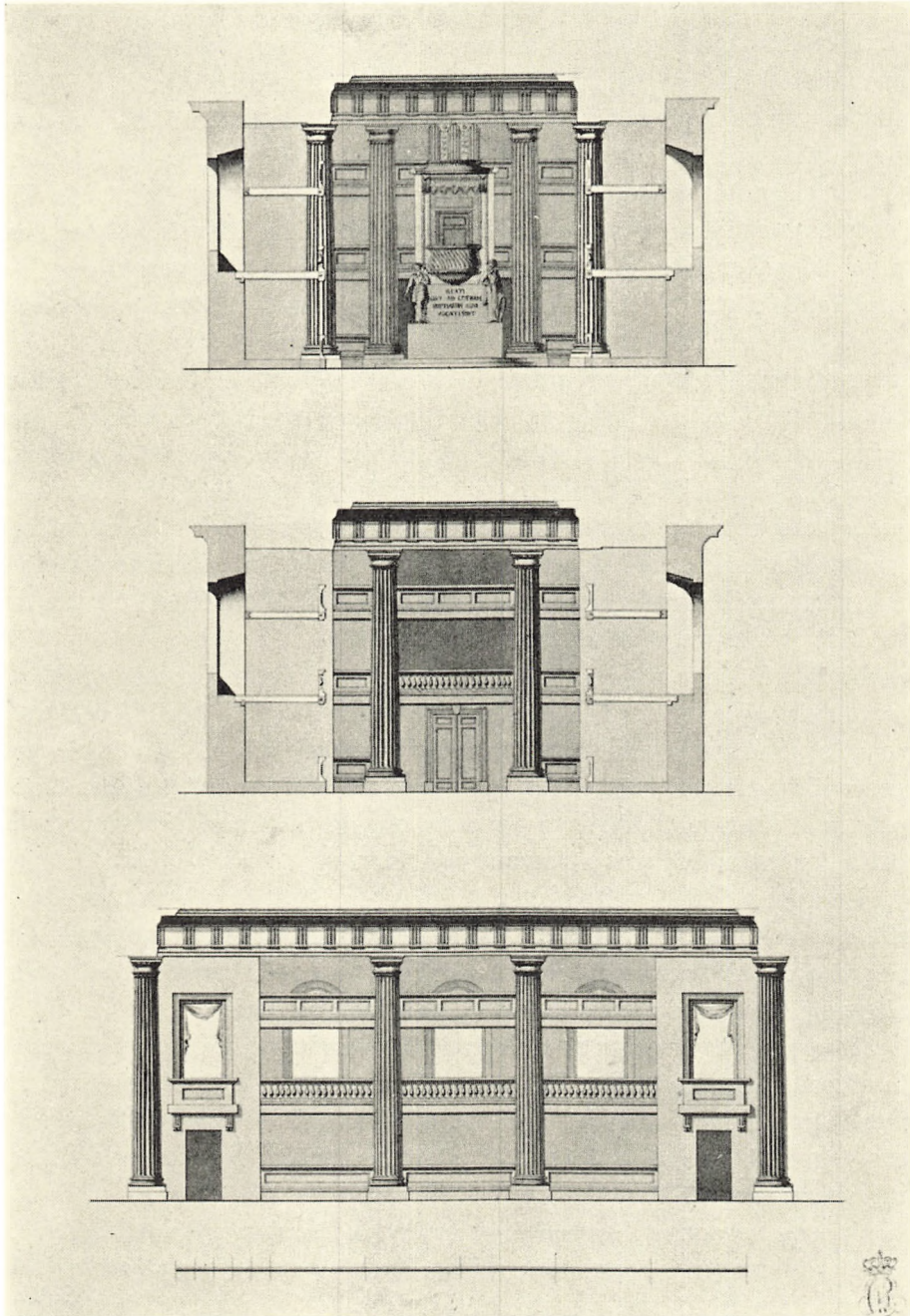

Fig. 20. Fredensborg slotskirke. Snit med forslag til ændring af interiøret, ved Harsdorff o. 1775 (p. 817). Kongens håndbibliotek.

måtte man fjerne de to store blokke med stolestader midt på gulvet. For dog at indvinde den tabte plads på anden måde, trak man stolerækkerne fra sideskibene ud mod kirkegulvets midte, hvor en bred gang blev holdt fri (fig. 21). Ordningen var en nødvendig konsekvens af de givne forhold, men den svækkede hele kirkerummets arkitektur og tilslørede sideskibenes smukke opbygning med elegante søjlestillinger. Sådan stod rummet til 1958, da kirken underkastedes en istandsættelse under ledelse af kgl. bygningsinspektør Thomas Havning. Herefter blev stolene påny trukket tilbage til gallerierne og de oprindelige forhold genoprettet. Derimod kom der ikke nye blokke af stolestader på gulvet, hvis hele flade dækkes af store, ølandske fliser.

Kirkerummets vægge, der siden 1720'erne havde stået hvidtede, blev forsøgsvis farvede 1863 på forslag af kgl. bygningsinspektør F. F. Friis⁴¹; man eksperimenterede med at male hvælvingen himmelblå, ligesom kuppelsalen i slottet var blevet det få år tidligere, og også væggene skulle have kulør — hvilken vides ikke, men forsøget vakte i den grad modstand hos alle, at arkitekten selv opgav at gå videre ad den vej. Man lod i stedet loftet hvidte som forhen, medens væggene blev marmorerede i limfarve, inddelt i felter. Sådan er det endnu, blot er alle væggene nu oliemalede.

Den hårde vinterkulde, der altid har været en prøvelse for menigheden, har også ramt kirkegængerne i Fredensborg slotskirke. I de kongelige og fyrstelige stole havde man klaret sig med kaminer eller vindovne (jfr. p. 844 og 845), medens alle andre kirkegængere måtte affinde sig med kulden. Da hoffet under Christian IX. ofte trak efterårsopholdet på Fredensborg ud til henimod nytår, var tiden inde til at tænke på kirkens opvarmning. Man begyndte i 1870 med at opstille en ovn i nordre sideskib ved væggen ind mod skriftestolen⁴². Det medførte, at stolestadet her måtte sløjfes, og at sakristiets skorsten blev ombygget. Ovnene har næppe gjort tilstrækkelig fyldest. Der blev da i 1876 anskaffet to nye ovne, den ene som afløser af ovnen fra 1870, den anden opstillet i nordre sideskibs nordvesthjørne⁴³, hvor atter et stolestade forsvandt, og hvor der tidligere ikke havde været nogen skorsten. En sådan blev udsparet i murtykkelsen. Begge skorstene ses nu helt tilmuret oppe på kirkens loft. De har tidligere ud over kirkens tag haft skorstenspiber, som atter er forsvundet, da hele slottet fik centralvarmeanlæg 1929.

Om kirkens belysning i gamle dage er der ingen sikre efterretninger. Lysekroner eller andre lysgivere nævnes aldrig. Man har da nøjedes med levende lys på gavlene i stolestaderne, og i nyere tid vides det, at man ved højtiderne har haft krænse med lys om søjlerne i begge gallerier. I 1924 indlagde man elektrisk lys i form af pærer anbragt skjult på indersiderne af søjlerækkernes vandrette bjælkelag. Systemet er senere videre udbygget.

Til de mere dybtgående forandringer i ny tid hører også de omfattende

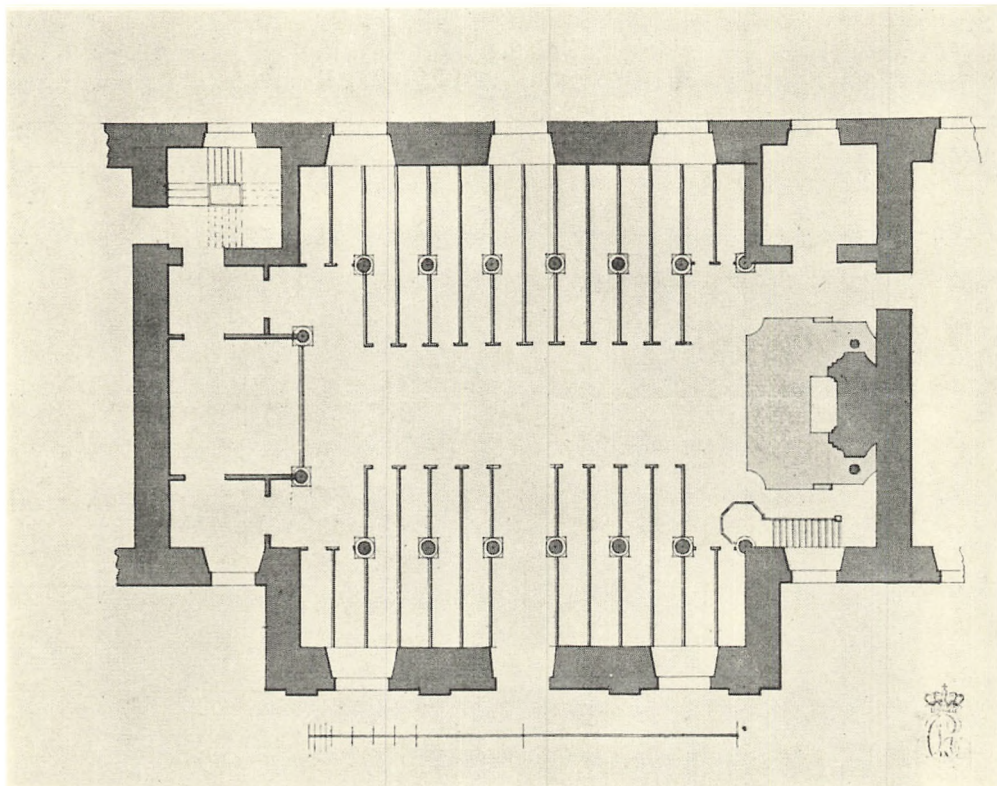

Fig. 21. Fredensborg slotskirke. Harsdorffs ændrede grundplan o. 1775 (p. 820). Kongens håndbibliotek.

arbejder med tagkonstruktionen, der ovenfor p. 811 nærmere er omtalt. Også flisegulvet er blevet ændret. Da man o. 1775 omdannede stolerækkerne, blev der lagt fliser i en midtergang; der var også flisegulv, utvivlsomt af ældre dato, i koret og ved kongestolen på gulvet. Alle disse fliser blev udskiftet 1939; der blev lagt nyt gulv af ølandske fliser, og de gamle blev sendt til Spøttrup. Da man 1958 påny ændrede stolestaderne, der blev trukket bort fra gulvfladen i kirkens midte ind til gallerierne i sideskibene, blev de partier, der tidligere havde været optaget af stolerækkerne, belagt med nye, ølandske fliser, og gulvet fremtræder siden da som een stor, ubrudt flade.

INVENTAR

Kirkens indre rum og det inventar, der fylder det, har i en sjælden grad bevaret præg fra 1720'erne. De to hovedakser, som fra kirkens første tid så tydelig sporede i eksteriøret, er i det indre vejet for een akse, den vest-østgående, som er blevet forstærket efter 1728, da man anbragte en ny konge-

stol på gulvet i kirkens vestende, lige over for alteret. Siden da har der kun været få ændringer i interiøret. Hvad der i så henseende har fundet sted, bliver indregistreret under kongestole, det øvrige stoleværk og væggenes staffering. — Oprindeligt var rummets vægge hvidkalkede, men står, som ovenfor p. 820 nævnt, lyst marmoreret siden 1863. Stoleværket har altid været perlefarvet.

L. L. 1960

Fig. 22. Fredensborg slotskirke. Moses, sidefigur på altertavlen, udført 1726 af Fr. Ehbisch (p. 823).

Det øvrige træværk — for så vidt det havde en funktion i rummet — var marmorert og er det endnu: således søjlerne med deres bjælkeværk, alteret, døbefonten og prædikestolen. Også altersølvet er det oprindelige og bærer for største delen indskrifter, der hentyder til kirkens indvielse den 11. oktober 1726.

Alterbordet 1726, af fyr, består af panelværk, fortil med to fyldinger og stafferet med gammel marmorering.

Alterklæde 1779 (fig. 24), formentlig skænket af dronning Juliane Marie; dog er broderierne i 1920'rne overført på nyt fløjl, kantet med dobbelte guldgaloner⁴⁴. Med sølv- og guldtråd på stof er det danske rigsvåben broderet. Kronepulden er rød, vildmændenes lændeklæder og hårpynt er broderet med grønne blade, medens våbenets leoparder og løver er blå. På skriftbåndet forneden er broderet: »Anno 1779 d: 11te October«. Datoen hentyder til dronningens søn, arveprins Frederiks, fødselsdag; men der er formodentlig tillige tænkt på kirkens indvielsesdag og Frederik IV.s fødselsdag.

†*Alterklæde* 1726, af (rødt?) fløjl med to rækker guldgaloner, Frederik IV.s navnetræk og årstallet 1726, er nævnt i de ældste inventarier fra 1728 og 1745. Slotsforvalter J. L. Mansa indberettede 15. december 1814, at »Guldtresserne paa Alterklædet med Kongens Ciffer og Krone er Natten til i Gaar blevet stjålet«⁴⁵.

Altertavlen (fig. 23) 1726 er barokt opbygget med rige søjlestillinger og frit udarbejdede skulpturer, skyformationer og forgyldte stråler — alt efter det mønster, som var givet af Tessin i Vor Frelsers kirke (DK. Københavns by II, 504 ff.), og som blev normen for alle de nye altre, der rejstes i de københavnske kirker efter den store brand 1728.

De arkitektonisk formede led af altertavlen, som danner ramme om Krocks altermaleri, har nederst et postament på højde med alterbordet, der blot fungerer som fremspring herfra. I postamentfelterne er evangelistsymbolerne indsat. Derover begynder den barokke opbygning. Storstykket omfatter det nedenfor nævnte maleri med flankerende halvsøjler, der har kannelerede skafter og korintiske kapitæler, med ansatser til et par antydede pilastre nær alterbilledets ramme, og længere ude et par kvartsøjler med glatte skafter; yderst er der to helt frit udarbejdede søjler, ligeledes med glatte skafter og korintiske kapitæler. Ved foden af disse sidste søjler og båret af svære konsoller står Moses til venstre (fig. 22) med lovens tavler og højtloftet stav, medens Aron står til højre i frit opfundet jødisk præstedragt, svingende et forgyldt røgelsekar. Storstykkets arkitrav følger i stærkt forkrøbbet skikkelse de vekslende bevægelser i halv-, kvart- og helsøjler nedenunder. På midten af dette bjælkeværk, lige over altermaleriet, er anbragt en lille skyformation, hvori musicerende englebørn tumler sig. Overstykket, der rejser sig over denne stærkt bugtede gesims, er indadsvejet med store, brudte volutter. Over de yderste søjlestil-

linger er anbragt i fuld figur: Johannes med lam og korsbanner (til venstre) og Paulus med bog og løftet sværd (til højre). Øverst i midten står i stærkt bovende klædebon den sejrende Kristus med venstre hånd løftet velsignende, medens han med den højre griber om korsbanneret⁴⁶, omgivet af en forgyldt, radiært formet stråleglans. Foruden de arkitektoniske og skulpturelle led har denne altertavle — modsat Tessins — et væld af blomsterfestoner, der ligesom udspringer af topstykkets volutter og derfra som milde gaver drysser ned over de andre dele, også søjleskafterne.

Tavlens arkitektoniske led danner ramme om et *allermaleri*, der er noget ældre end dets omgivelser⁴⁷. Det er malt af Hendrik Krock og tjente oprindeligt som kaminbillede i kongens nordvestre kabinet på Fredensborg, hvor det er nævnt i 1724-inventariet, og hvorfra det 1726 overførtes til slotskirken for at blive indsat i altertavlen. Billedet forestiller Dommedag. Øverst i stråleglorien sidder den dømmende verdensfrelser, der med sin løftede højre hånd hidkalder alle de frelste sjæle, som rejser sig fra gravene nederst til venstre i billedfeltet og svinger sig i talløse skarer mod himlen. På modsat side udløser englen med tordenkilen sin forbandelse over alle de udstødte, der hovedkulds styrter ned i fortabelsen. — Billedet er indfattet i forgyldt ramme; derunder et skriftfelt med forgyldt fraktur på marmoreret bund (»Hvo som troer paa Sønnen dømmes ikke«. Johs. 3, 18), malet på dette sted 1863 som erstatning for en ældre tysk indskrift, der endnu svagt anes under overmalingen. Et tilsvarende indskriftfelt over Krocks billede (»Det er Menneskene beskikket at døe, men derefter Dommen«. Hebr. 9, 27) er ligeledes tilsat 1863 i stedet for en ældre indskrift på tysk⁴⁸.

Alt træværk er rigt marmoreret. Kapitæler, konsoller og festoner er forgyldte. Den frit udarbejdede skulptur er hvidmalet.

Ved opbygningen af altertavlen medvirkede snedkeren Christopher Qvist ved det rent håndværksmæssige⁴⁹. Men billedskærerarbejdet udførtes af Friedrich Ehbisch⁵⁰. Kontrakterne med de to medarbejdere er dateret den 2. maj 1726. Snedkeren fik slutsummen udbetalt den 15. oktober samme år; med billedskæreren afregnedes der endeligt en måned senere, den 16. november. Ehbisch har skriftligt dokumenteret sin andel i altertavlen: 4 evangelistsymboler; de 2 konsoller med festoner; de derpå stående figurer Moses og Aron; alle kapitæler og de på søjleskafterne hængende festoner; en gruppe basunblæsende engle i skyer; Johannes' og Paulus figurer; topstykkets »seiten schnirckel« med blomster og laurbær; indskriftfeltet under og over altermaleriet; og endelig: »die glorie von gewölch und strahlen« (medens frelserens billede ikke direkte nævnes)⁵¹. Så meget er helt klart angående billedhuggerens bidrag til altertavlen. Om han også var mester for det tegnede udkast dertil, er mindre klart. Det kunne lige så godt være bygningens arkitekt, der havde formet skit-

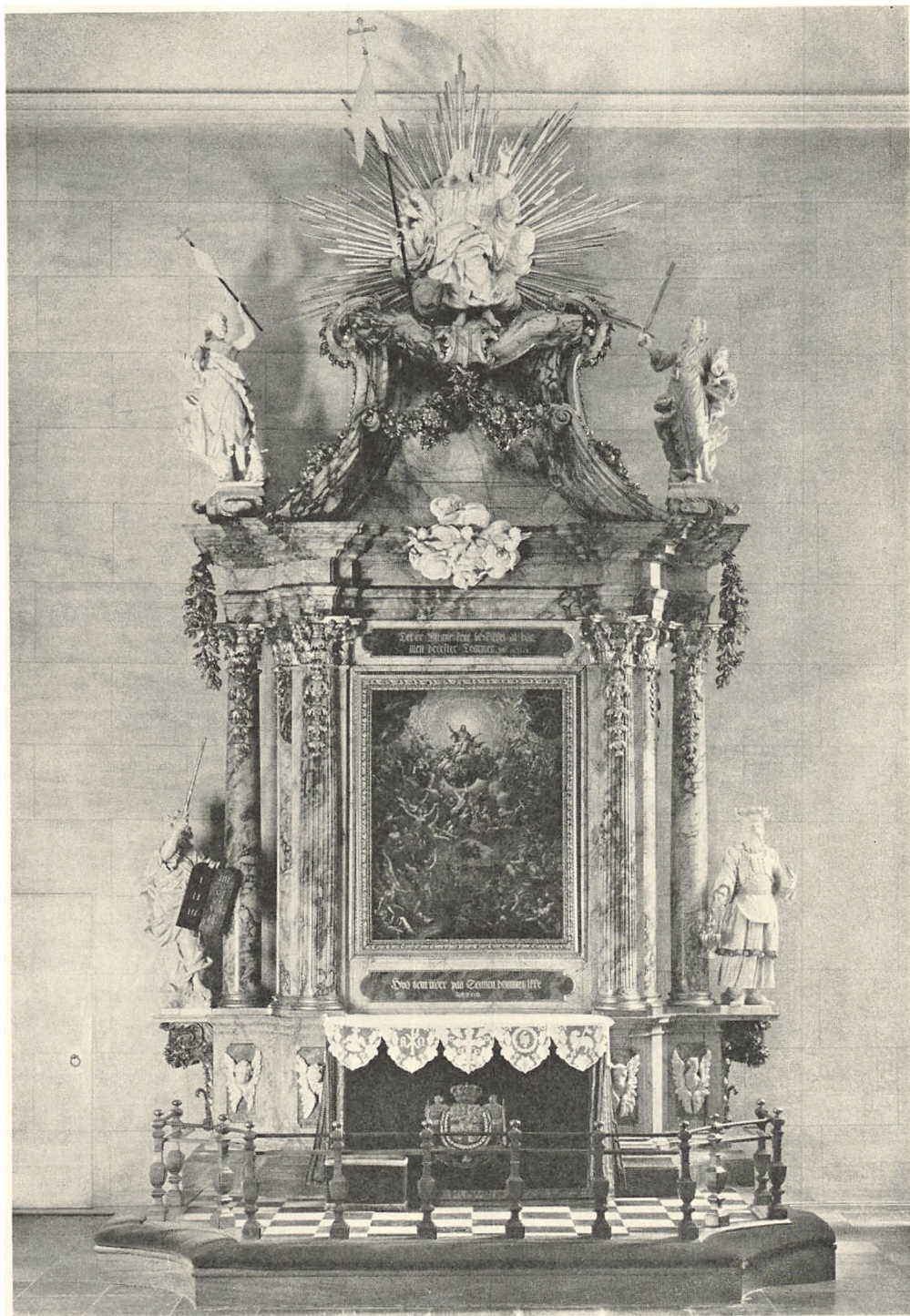
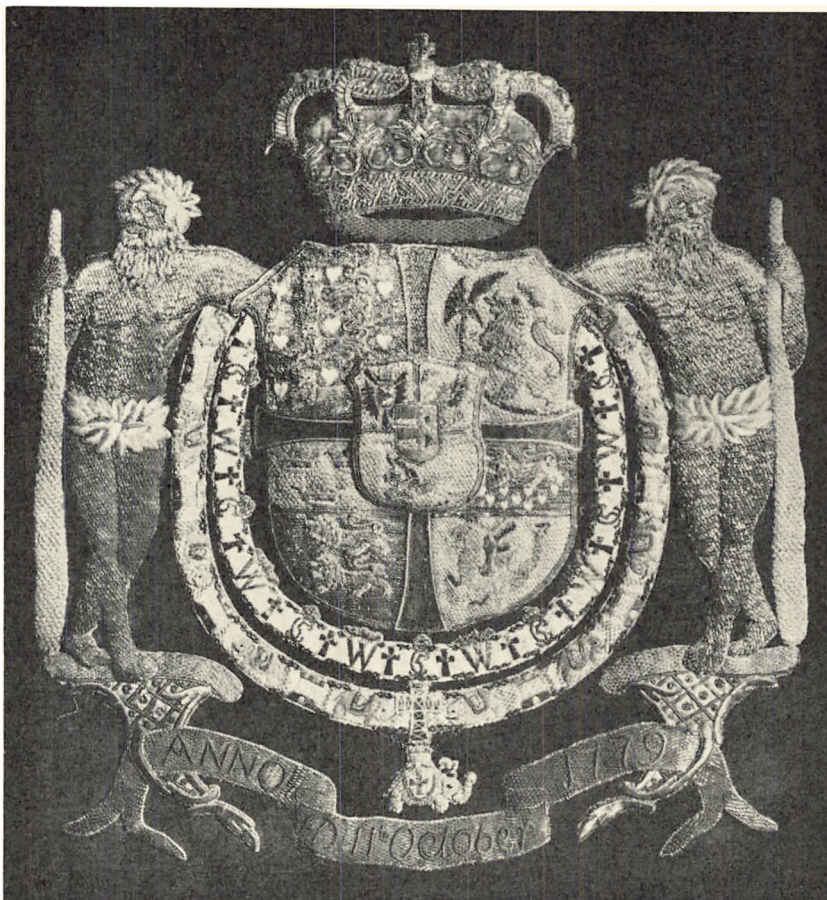

Fig. 23. Fredensborg slotskirke. Altertavle, udført af Fr. Ehbisch 1726 (p. 823).

L. L. 1960

L. L. 1960

Fig. 24. Fredensborg slotskirke. Detalje af alterklæde 1779 (p. 823).

sen. Når vi dog her helst vil pege på Ehbisch som *inventor*, er det ikke så meget, fordi det dengang var skik, at de bildende kunstnere selv formede deres skitser, eller fordi Ehbisch vitterligt har leveret skitser til den københavnske slotskirkes inventar. Der er nemlig et kriterium, som gør det lidet sandsynligt, at Krieger skulle have haft noget direkte med sagen at gøre, det rent negative: at ingen af alterpartiets søjler kan fremvise hans særlig »danske« kapitæl med elefant-hovederne (jfr. fig. 14), som han ellers indlagde overalt, hvor han kunne komme til det. Og er det ikke Krieger, der var altertavlens skaber, må det vel være Friederich Ehbisch.

Da kirken blev indviet 11. oktober 1726, har altertavlen formodentlig været færdig. Men farverne manglede. Hoffets betroede marmorerer og forgylder Elias Green indleverede overslag⁵² til tavlens og prædikestolens staffing den 16. december 1726, og han vides at have været i gang kort derefter. Da amt-

L. L. 1960

Fig. 25–26. Fredensborg slotskirke. Alterkande 1726 og alterkalk 1726 (p. 827).

mand Fr. von Gram besøgte Fredensborg i januar 1727, skrev han til sin ven kabinetssekretær Andreas Lyders⁵³, at de i slotskirken »arbejdede paa Anstrygningen«. På søjlen nær Mosesfiguren finder vi da også malerens visitkort. Med spids pensel og fin skrift er tegnet: »Marmorerer Elias Green Anno 1727«.

Altersolv. Kalk 1726 (fig. 26) fra kirkens indvielse, sølvforgylt; sekstunget fod, rillet knop og højt bæger med svejet profil. På fodpladen mestermærke for Niels Johnsen 1725 (Bøje p. 59), Københavns bystempel 1727 og C L (gardeinmærke for Conrad Ludolf), samt månedsmærke for Tyrens tegn. Kalken er 21 cm høj, kummens diameter 14,4 cm. På kummen er graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram; derunder: »A 1726 d. 11 Octobr«. — Den tilhørende *disk*, der er samtidig med kalken, er 15 cm i diameter. På randen graveret et cirkelkors. Under bunden mestermærke 1725 for Niels Johnsen.

Alterkande (fig. 25), 21 cm høj, indvendig forgyldt. Lav fod, stærkt buget korpus. Hank med enkel udsmykning; gæk i form af en smal, oprullet volut. Kort tud, profileret låg, oventil fladt. På fodpladen de samme stempler som på kalken. På den ene side af korpus er graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram og nedenunder: »A^o 1726 d. 11 Octobr«.

L. L. 1960

Fig. 27. Fredensborg slotskirke. Æske med altersølv 1728 (?) (p. 828).

Oblatæske samtidig med kalk og kande, indvendig forgyldt, af oval form, største længde 13,7 cm. Enkelt profileret fodplade. Låg med hvælvet kant og flad top. Foroven på låget de samme graveringer som på kalk og kande, og under bunden de samme stempler.

Altersølvet opbevares i en *fyrretræskasse* (fig. 27), sortmalet med fligede bladornamenter i beslagene; den stammer utvivlsomt fra kirkens oprindelse. Synes første gang nævnt i håndværkerregnskab⁵⁴ fra 1728; omtales i inventariet fra 1784: »Et lidet Skriin med Laas og Nøgle, hvorudi forvares efterskrevne 4 Stykker Sølv-Kar: 1 Sølvkande, 1 forgyldt Kalk, 1 forgyldt Sølv-Patel, 1 Sølv-Æske til Ablaterne«.

Sygekalk fra kirkens indvielse, højde 13,3 cm; fodpladens diameter

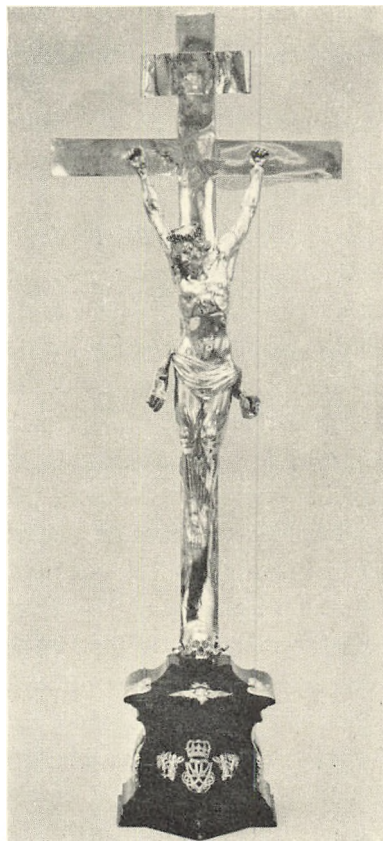
9,4 cm. Rund fodplade og rundt skaft, begge dele uden ornamenten. Oval knop med riflet profil. Lille bæger med udad svejdede sider, indvendig forgyldt. På siden af bægeret er graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Samtidigt indlæg med vinbeholder og skruelåg til oblatgemme. På vinbeholderen er graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Vinbeholder og oblatgemme er indvendig forgyldt. På kalkens fodplade en serie stempler: C L M W, for Conrad Ludolf, møntguardein; Københavns bystempel fra 1720'erne (kun de tre første cifre kan læses); mestermærke N[I], for Niels Johnsen; månedsmærke for Jomfruens tegn. På vinbeholderens underside to stempler: N I 1725, mestermærke for Niels Johnsen (Bøje p. 59). Gammelt futteral af lyst træ. Opbevares i Asminderød præstegård.

Alterstager (fig. 28) 1726, leveret til kongen af Frederik Fabritius⁵⁵. 70 cm høje, forneden formet som trefod med indadsvungne, brudte volutter, hvilende på kuglefodder med rillet profil. Foroven kandelaberformede. På trefodens midtstykke, der har skællet bund, står indfattet i kartouche Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Stagerne er sammen med nedennævnte krucifiks og dåbsbækken bestilt til Fredensborg slotskirke af kongen, der selv leverede sølvet

L. L. 1960

Fig. 28. Fredensborg slotskirke. Alterstage 1726 (p. 828).

L. L. 1960

Fig. 29. Fredensborg slotskirke. Krucifiks 1726 (p. 829).

dertil. Partikulærkammerets regnskab lyder: »Noch dem Goldschmied Fabricius für die zu Friedensburg gelieferte Altarleuchters, Taufbeckens und Crucifix, nach Abziehung des dazu empfangenen Silbers, ebenfalls eine Rechnung bezahlt mit — 318 Rthlr«. Der er ingen stempler.

Alterkrucifiks (fig. 29) 1726, af sølv, ligesom ovennævnte stager leveret af Fr. Fabritius. 128 cm højt, sølvfiguren 65 cm fra tåspids til fingerspids. Figuren hænger dybt, i skråt strakte arme. Hovedet hælder lidt mod højre skulder, øjnene åbne, munden lukket, let rynkede bryn. Fuldskæg og langt bølget hår, der falder ned foran højre skulder og bag venstre. Flettet tornekrone. Brystkassen er kraftig med lille sidevunde, hvorfra blodet flyder. Smalt lændeklæde med flagresnip i hver side. Overlagte fødder med blodspor fra naglen. Figuren er hul ligesom det glatte korstræ samt dødningshovedet, der hviler på knogler ved korsets fod. Øverst er skriftbåndet, hvorpå graveret INRI med tremule-ring. Krucifikset står på en sortmalet træplint, formet som et barokt svunget

postament. På plintens øvre hjørne er fastnippet små englehoveder af sølv; bag det forreste et ornament (mulig marterredskaber (?) med dolke og sværd). På plintens midtparti ses gennembrudt Frederik IV.s kronede spejlmonogram, flankeret af svævende engle, som bærer overflødighedshorn med blomster; ornamenterne er forgyldte. På plintens hjørner smalle akantusblade og på siderne en roset. Ingen stempler ses.

Messehagel (fig. 30) 1726, med dobbelte guldgaloner langs kanterne på nyere, rødt fløjl. Midt på rygskjoldet er i guld- og sølvtråd broderet et krucifiks på en Golgathahøj; hele broderiet er 77 cm højt; ved korsets fod et kranium med korslagte knogler. Kristusfiguren, der har langt, gult hår og skæg, grøn, flettet tornekrone og gyldent lændeklæde med flagresnip ved venstre side, er i øvrigt forfærdiget af sølvtråd, medens korstræet er af mønstret guldråd; kranium og knogler af sølv. Over korsets top er et sølvtråds skriftbånd med Pilatus' indskrift, sortbroderet på hebraisk, græsk og latin. På begge sider af korset ses i broderede versaler med guldråd: »Den 11 October Anno 1726«, hentydende til kirkens indvielse. — Hagelen har ikke altid været i brug. Da provst W. B. Bentzien i oktober 1847 efterlyste den gamle hagel, svarede den konstituerede slotsforvalter Rudolph Rothe, at den var i behold, men forfalden og havde været ubrugt i mere end 30 år, eftersom den daværende biskop (Fr. Münter?) ville »afskaffe alle katolske Reminiscenser, ogsaa Altertavler«. Hagelen kom dog frem igen og har siden stadig været brugt. Den omtales som meget slidt både i 1923 og 1937 og blev begge gange restaureret ved Clara Wæver, sidstnævnte gang tillige med nyt fløjl⁵⁶. Da den vedblivende er kirkens eneste hagel, er den også nu stærkt slidt.

Knæfaldsskranke 1726, bestående af 12 firesidede dokkebalustre af messing, indrammende en firesidet forhøjning med affasede hjørner og med marmorgulv af sorte og hvide fliser (fig. 23). Balustrene er støbt af Henrik Tessin, hvis kontrakt⁵⁷ om dette arbejde er dateret den 2. maj 1726; slutbeløbet er bogført 8. november 1727. Klejnsmeden Jochim Zarth udførte de runde jernstænger⁵⁸, der ved det øverste led sammenholder de 12 balustre. Da smedens afregning er fra august 1727, er skranken mulig først blevet færdig dette år. — Under de nævnte jernstænger er 1945 anbragt en smal metalhylde til brug for de særkalke, der nævnte år anskaffedes til kirken⁵⁹.

Døbefont 1728, af eg, leveret af Friederich Ehbisch efter kontrakt af 7. nov. 1726, formet som en trefod, hvilende på tre forgyldte volutter, der står på et tredobbelt fodstykke med indadsvejede sider (fig. 33). Over volutterne står på et tresidet indskud tre forgyldte englebørn, der støtter en karnissvunget kumme med nitunget kant, marmorert med forgyldte akantusornamenter. — Ehbisch havde den 7. november 1726 underskrevet kontrakt om en sådan døbefont⁶⁰. I et senere regnskab fra 1727 erklærer han, at han har forevist og fået appro-

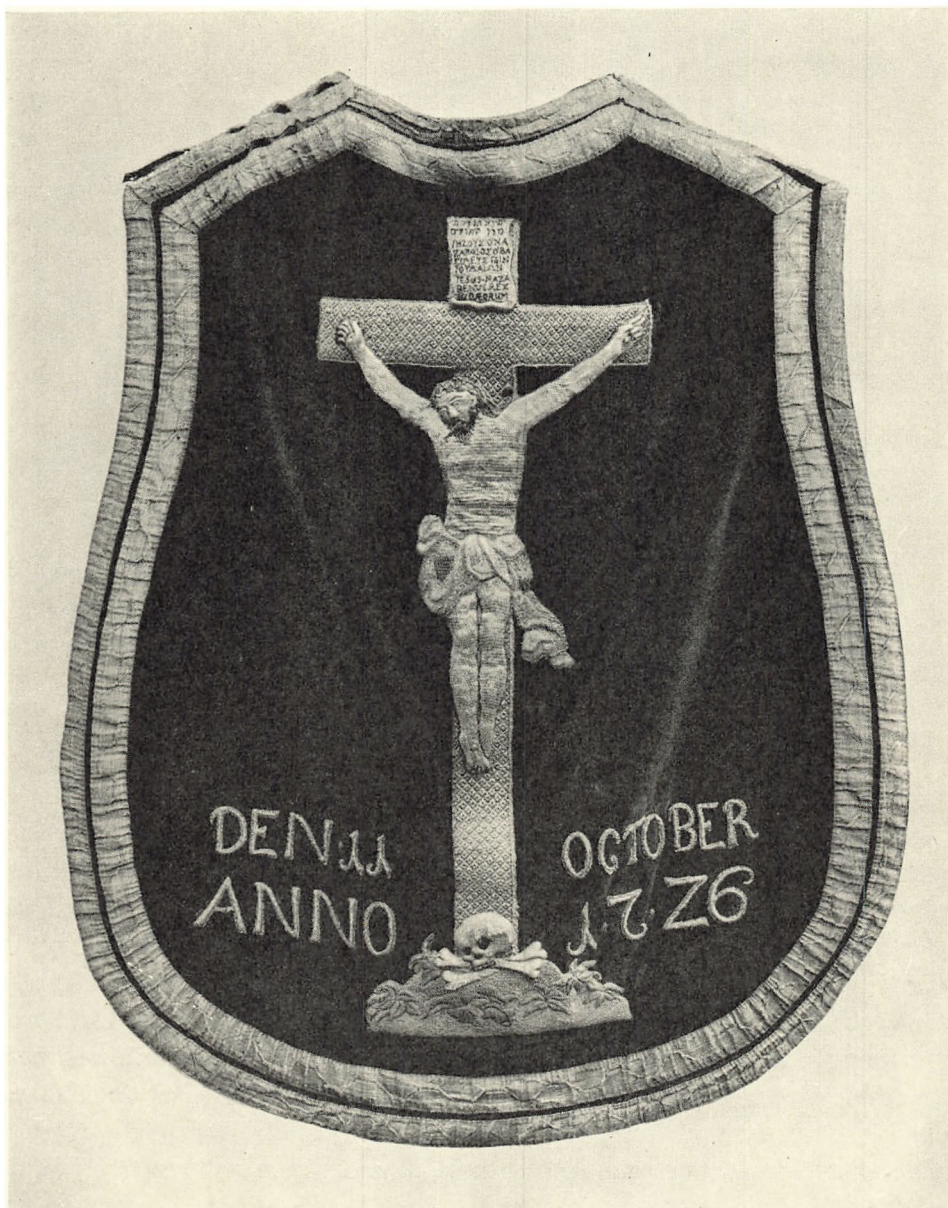
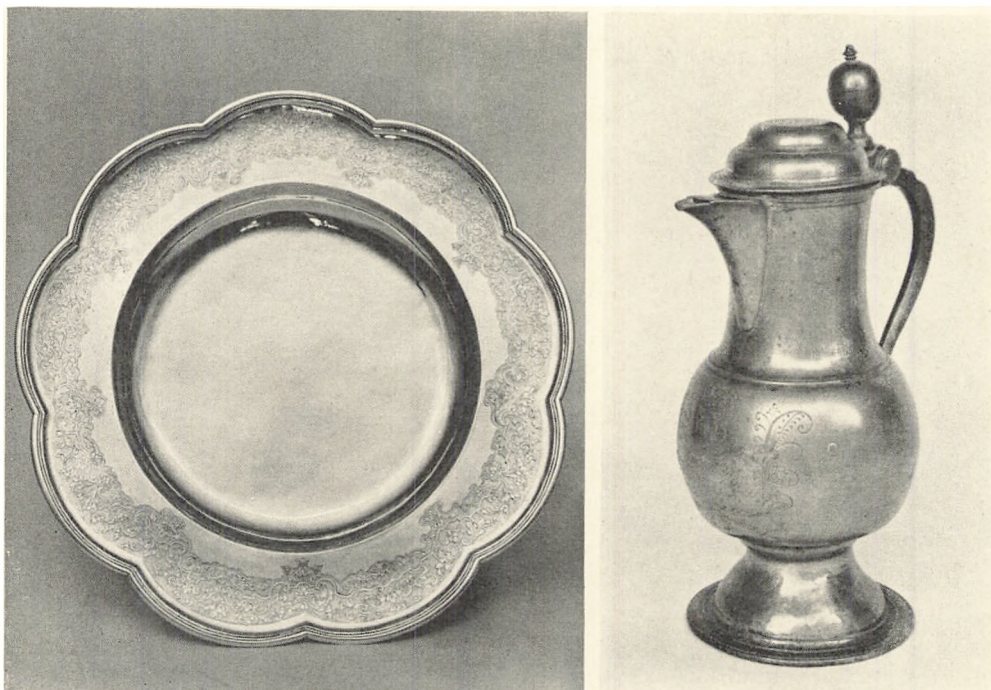

Fig. 30. Fredensborg slotskirke. Messehagel 1726 (p. 830).

L. I. 1960

beret en tegning dertil, og hans beskrivelse af de enkelte poster viser, at det er den endnu eksisterende font, det drejer sig om⁶¹. Den blev dog først leveret 1728, og i mellemtiden synes der at have stået en anden font i Fredensborg slotskirke. Johan Christopher Heimbrod fik i det mindste efter kontrakt af 23. juni 1727 udbetalt 60 rdl. for reparation af en font, der kom fra Glückstadt og

L.L. 1960

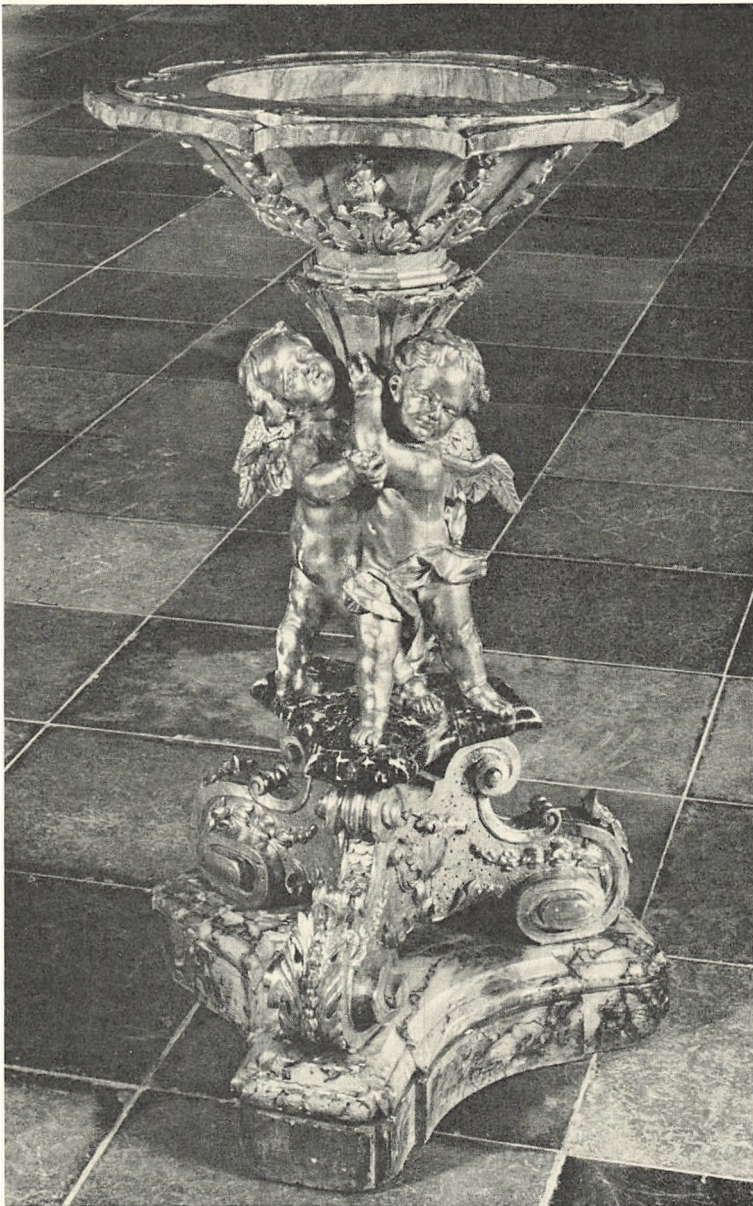
L.L. 1960

Fig. 31. Fredensborg slotskirke. Dåbsfad 1726 (p. 832). Fig. 32. Fredensborg slotskirke. Dåbskande 1733 (p. 832).

derefter blev opstillet i Fredensborg⁶². I december 1727 indsendte Ehbisch til kongen et forslag til en font for den københavnske slotskirke; den bevarede tegning viser flere lighedspunkter med den fredenborgske, dog med rigere skulpturel udsmykning. Tegningen synes ikke at være approberet, og den 1. maj 1728 erklærede Ehbisch, at han nu til det københavnske slotskapel havde udført en font af godt egetræ og af samme skikkelse som den i Fredensborg slotskirke; hans regning, der lød på 66 rdl., fik følgende påtegning: »Obige Tauffmaschine ist auf Königl: Befehl bestellt, und in Stelle des vorigen (welcher in bisherige Schlosskirke gekommen) nach Friedensburg ordinieret worden«⁶³. — Ligesom tilfældet var ved alter og prædikestol, har Elias Green marmoreret og forgyldt døbefonten⁶⁴.

Dåbsfad (fig. 31) 1726, af sølv. Ligesom trækummen, det hviler i, er det nitunget og har ombukket kant. Langs kanten er der graveret et mønster i regencestil. 54 cm i tværmål. Under bunden de samme stempler som på kalk og alterkande.

Dåbskande (fig. 32) o. 1733, af tin, 31 cm høj (gækken ikke medregnet). Rund fodplade og fod, kugleformet korpus og slank hals; profileret låg, hvorpå der øverst er indgraveret med skønskriftsbogstaver: »ANNO 1733«. Hanken

L. L. 1960

Fig. 33. Fredensborg slotskirke. Dobefont 1728, skåret af Fr. Ehbisch (p. 830).

ender i en lille skjoldplade. Gækken er oval, midtdelt og på lille fod. På korpus er graveret Christian VI.s kronede spejlmonogram, flankeret af krydsende grene, hvorunder i skriveskrift: »Fredensborg Kirckes Kande«, hvorfra hænger spinkle bånd. Indvendig i låget tre stempler: et Københavnsstempel med tre

tårne og årstal 1717, indskrevet i en cirkel under en krone samt to bogstaver, hvoraf det sidste er et F, medens det første er ulæseligt; til begge sider herfor ses to ens stempler, indskrevne i cirkler, hvori en engel holder hammer (?) og vægt samt bogstaverne ISF og årstallet 1717. Initialerne gælder formentlig Jacob Schønefelt, København.

Til dåben nævnes to sæt *†dåbsklæder*, tidligst i inventariet 1784, gentaget 1814; siden nævnes de ikke. 1814-inventariet omtaler 1) »Et paille [gult] med Sølv og couleurt Silke broderet Kristentøj, belagt med Sølvkniplinger, underforet med blaat Illystring, med 2 Huer og 1 Smek«, og 2) »et ditto Kristentøj af Guld og Sølvkniplinger med Hue og Smække«⁶⁵.

Prædikestol (fig. 34) 1726, anbragt i kirkens søndre side ved indgangen til koret. Både billedskærer og snedker havde skrevet kontrakt⁶⁶ derom den 2. maj 1726, og snedkeren Christopher Quist havde opstillet stolen senere på året; en attest fra 15. oktober 1726 bekræfter, at den var opstillet, altså formentlig inden indvielsen den 11. oktober⁶⁷. Derimod synes billedskærerarbejdet først at være kommet til det følgende år, ligesom også Elias Greens staffering. Den skulpturelle udsmykning leveredes fra Friederich Ehbisch' værksted, og der afregnedes derom den 20. august 1727. — Stolen hviler på et fodstykke af træ, i skikkelse af en klippeformation, i hvis sprækker billedhuggeren har ladet blomster og blade skyde frem, medens hvidmalede duer sidder på de mørkegråt malede klippeafsatser. Øverst på foden knæler to putti, der støtter stolens underside. Selve stolen er bygget ud fra hjørnet mellem søndre sideskib og koret og skærer sig ind over hjørnesøjlen på dette sted. Dens vandrette profilbånd bugter sig forkrøbbet uden om de tre bugede felter og de rundede hjørner. På underkantens sværtformede vulst sidder i hvert felt en udskåret, hvidmalet og draperet kvindefigur, repræsenterende kristelige dyder. Figurerne kan i deres helhed ikke ses fra kirken; de folder sig kun helt ud mod nord, af hensyn til kongestolen. Mod vest sidder Håbet, opadskuende i folderigt draperi med en tætsluttende, skællet køllert om brystet; et forgyldt anker stikker frem forinden og berøres af hendes højre hånd. På nordsiden sidder Kærligheden, moder med barn. Hun løfter med venstre hånd koneklædet bort fra ansigtet, medens barnet strækker hænderne frem. Ved det tredje felt, mod øst, sidder Troen med forgyldt kalk i højre og et — ligeledes forgyldt — kors i venstre hånd. Himlen over stolen har livlig barok kontur, er svejet både udad og opad og kantes af en forgyldt bræmme af udskårne possementsnipper. Over midtfeltet med Kærlighedens symbol sidder på himlens opadsvungne bue et kerubhoved. Den skægløse, knælende og glorieprydede mandsskikkelse, der kroner himlen, er efter Ehbisch' eget udsagn⁶⁸ den hellige Stefan, Kristenhedens første martyr (fig. 35). Han er præsteklædt i en slags messehagel, der på brystskjoldet er korsprydet. Den stærkt foldede kjortel er kiltet op ved de vide ærmegab, der lader de

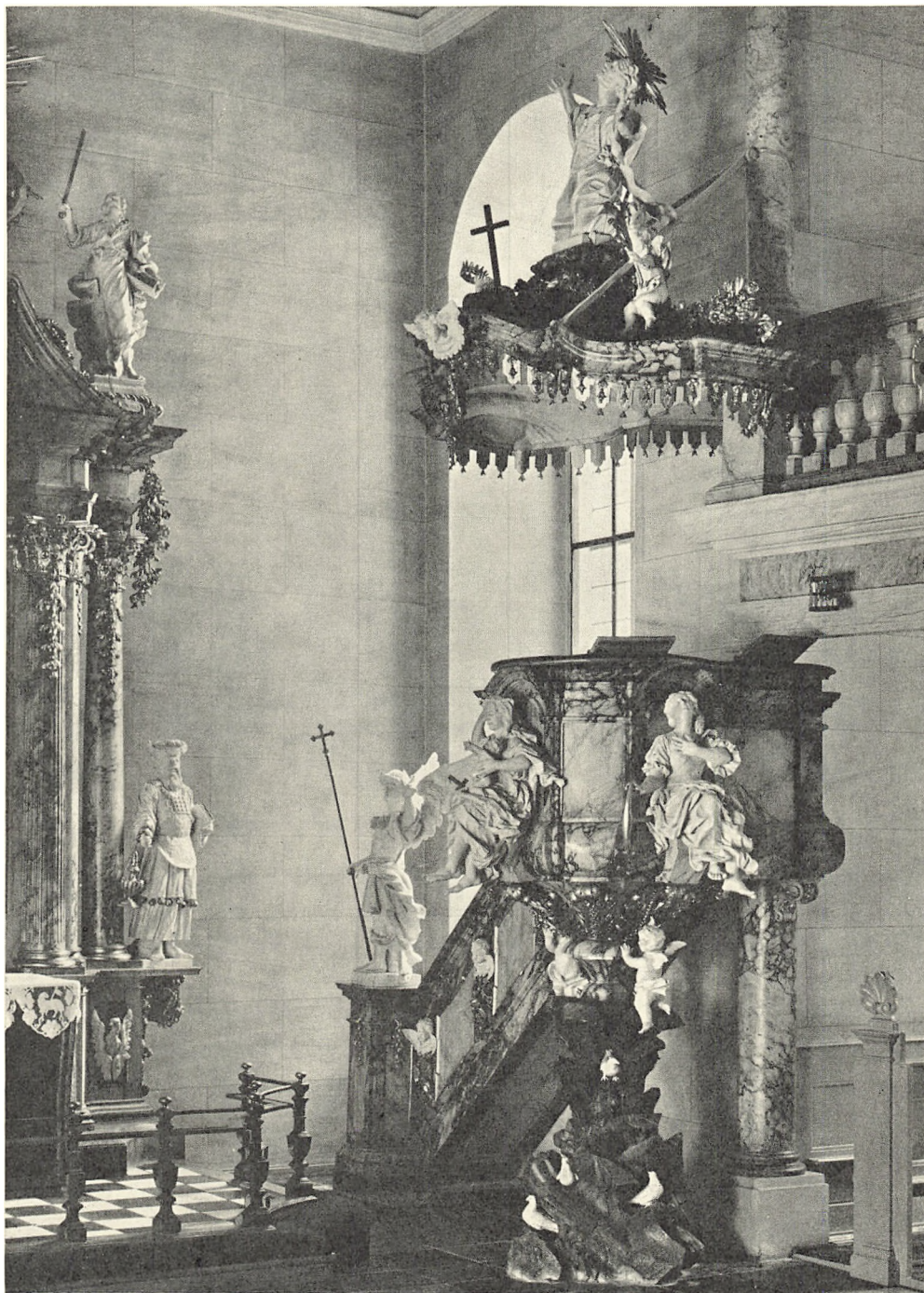

Fig. 34. Fredensborg slotskirke. Prædikestol skåret 1726 af Fr. Ehbisch (p. 834).

L. L. 1960

L. L. 1960

Fig. 35. Fredensborg slotskirke. Himlens topfigur, den hellige Stefan, af Fr. Ehbisch (p. 834).

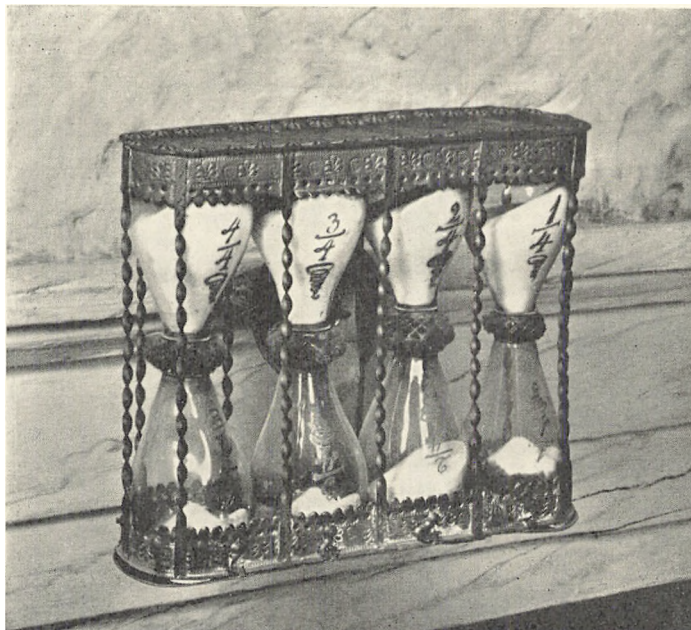
blottede arme synlige. For hans fod sidder to symbolbærende putti; den til venstre har martyrkrone og kors, den anden bærer palmegren og sejrskrans. — Prædikestolsopgangen har panelværk med tre felter, hvorimellem der er hvidmalede kerubhoveder. På postamentet ved nederste afsats står en hvidmalet engel i legemsstørrelse, med korsstav — en pilgrimsstav, siger Ehbisch — i højre hånd (fig. 36). Englen bærer martialske udstyr, foruden hjelm også køllert og brynje. Under brynjen er fastgjort et slag, der blafrer som i stormvejr om på ryggen, medens det korte skørt lader benene synlige. Med venstre hånd peger han op mod prædikestolen. — Alt hvad der er af stående arkitektur, d.v.s. snedkerværk, er marmoreret, således stolens kurv og opgangspanelet. Ornamenterne, som akantusbladene under stolen og festonerne på himlen, er forgyldte, medens alle de frie skulpturer nu er perlefarvede. Det har dog næppe altid været sådan. Elias Greens regnskaber⁶⁹ lader forstå, at i det mindste Stefan på himlens top og drabantenglen ved stolens opgang oprindeligt stod hvidt marmorerede, og det samme gjaldt vel de tre dydefigurer.

L. L. 1960

Fig. 36. Fredensborg slotskirke. Engel ved opgang til prædikestolen, skåret 1726 af Fr. Ehbisch (p. 836).

Der er to *bogstole* på prædikestolen; de er første gang nævnt 1727⁷⁰. — Ved siden af stolen, på pulpiturets bjælkeværk ved søndre sideskib, er anbragt et firedelt *timeglas*, vistnok det, der nævnes her i 1745-inventariet og lidt senere i et regnskab fra 1751⁷¹. Formentlig stammer det fra kirkens ældste tid. Det er indpasset i forgyldte jernfødder med pressede bladornamenter og tungede

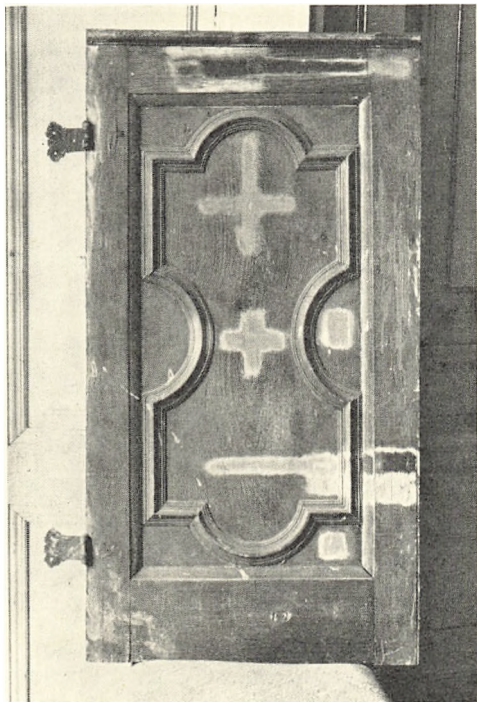
L. L. 1960

Fig. 37. Fredensborg slotskirke. Timeglas, formentlig fra 1726, ved prædikestolen (p. 837).

kanter, opdelt ved snoede stivere (fig. 37). På glassene står med 1700'ernes skrift malet: $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ og $\frac{4}{4}$.

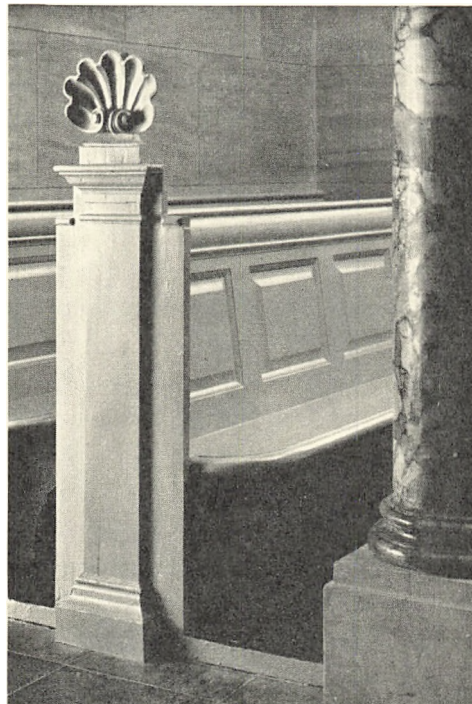
En mekanisk stol til at skyde frem og tilbage blev 1751 indrettet på prædikestolen til brug for den aldrende hofpræst Johannes Bartholomæus Bluhme⁷². Efter hans død 1753 synes den ikke at have fundet anvendelse, og den fandtes 1784 i slottets magasin for kasserede møbler.

Stolestader (fig. 39) 1726 er udført af snedkeren Chr. Kutsch⁷³, med hvem der afregnedes den 17. januar 1727. Der er nu 26 stader ialt, 12 under det søndre galleri ved hovedindgangen og 14 under det nordre galleri. Oprindeligt var der flere, men antallet er ændret efter ombygning i 1770'erne og nu senest i 1958. I den ældste tid var der ligesom nu ialt 26 stader i sideskibene, forsynet med gavle og låger. Desuden stod der to blokke midt på gulvet med gavle og låger til begge sider; den forreste foran koret havde fire bænke, den næste havde seks. Desuden var der under orgelpulpituret to stolestader, ialt altså 38 stader. De to sidstnævnte bænke fik kun kort levetid, da de 1728 måtte vige for en ny kongestol. De andre ændredes o. 1775, da kongestolen under orgelet byggedes ud i ny og prægtigere skikkelse; man har formentlig ønsket, at udsynet fra den nye kongestol mod alteret skulle være fri, og har da afskaffet de to blokke midt på gulvet, medens stolene inde i sideskibene nu blev trukket ud på gulvet; gavlene herfra blev ligeledes flyttet ud, og midt på kirkegulvet lodes en korridor fri for

L. L. 1960

Fig. 38. Fredensborg slotskirke. Stolelåge, nu i slottets magasin (p. 838).

L. L. 1960

Fig. 39. Fredensborg slotskirke. Stolegavl, skåret 1726 af Chr. Kutsch (p. 839).

at sikre de kongelige herskaber udsynet mod alteret (fig. 21). Denne ændring blev ledet af Harsdorff⁷⁴. Ved ombygningen 1958, der ledes af Thomas HAVING, blev stolene atter trukket tilbage til sideskibene, dog uden låger, og hele gulvfladen lodes fri. — Gavlene i de oprindelige stole er udbygget med enkle pilastre, der har karnissvunget profil foroven og forneden og krones af en fritstående, udskåret muslingeskal, sådan som det samtidig gennemførtes i den københavnske slotskirke og i samtlige de nybyggede kirker i hovedstaden efter branden 1728. Stolenes ryglæn, der oprindeligt var lodrette, men som efter ombygningen 1958 har fået en svag hældning, har simple, firesidede panelfyldinger. Lågerne, der nu opbevares i slottets magasin, havde i sideskibene et kraftigt kantprofil i fyldingerne, indknebet med cirkelslag midt på de lodrette sider og forkrøbet med andre cirkelslag foroven og forneden (fig. 38). Efter afbildningen i *Thuras Danske Vitruvius* havde lågerne i de frie blokke midt på gulvet en simplere firesidet form. Ved hovedindgangen har de flankerende stole endnu det gamle panelværk med fyldinger som forud i sideskibenes stolelåger. Det samme panelværk genfindes i skriftestolen.

Den lille slotsmenighed har været fordelt i staderne efter bestemte rangmæs-

sige regler, der dog ikke mere kendes. Kun vides det, at hoffets kavalerer havde stader i søndre sideskib, medens damerne sad i det nordre⁷⁵. Pager og andre domestikker synes at have holdt til i blokkene midt på gulvet. I slottets store tid under Juliane Marie, navnlig mellem 1772 og 1784, kan det have knebet med pladsen for det store hof. Der må da være monteret klapper på stolegavlene; således nævner 1798-inventariet: »Uden for Pillerne imellem Stoelen er 11 Klapper, hver med et nedslagen Been at sidde paa, alt perlefarvet mahlet«. Ved store begivenheder måtte følget fordeles efter andre regler end dem, der gjaldt for normale gudstjenester. Da Prinsesse Sophie Magdalene den 21. juni 1761 blev konfirmeret i Fredensborg slotskirke, forfattede overhofmarskallatet en skitse over, hvorledes deltagerne skulle anbringes. Den meddeles her (fig. 40). Til andre tider kunne det være nødvendigt at rømme stolestaderne på kirkegulvet. Det gjaldt således de to store begravelser, som kirkens kronik beretter om, markgrevinde Sophie Christianes bisættelse 1737⁷⁶ og dronning Juliane Maries castrum doloris 1796.

På gallerierne var der ikke faste stole som på gulvet. De fyrstelige stole, der her optog en del plads, bliver nærmere omtalt nedenfor. Den øvrige ledige plads har været optaget af løse stole. Inventariet 1728 omtaler således 33 stole rundt om på pulpiturerne (sml. fig. 7).

Skriftestol eller *sakristi* blev 1726 indrettet i det afskilrede rum ved kirkens nordøsthjørne. Døren dertil, anbragt i sydvæggen lige for alteret, havde oprindelig gerichter, og i den øvre fylding var indrettet et vindue, således som det nævnes i flere regnskaber⁷⁷, og som det ses på Thurs snit af kirken. Senere, uvist hvornår, men antagelig sent i 1700'rne, blev der her anbragt en såkaldt tapetdør, altså uden gerichter og fyldinger ind mod koret, medens der ind mod sakristiet var fyldinger i Harsdorfftidens manér — endnu bevaret. I ny tid, vistnok o. 1930, blev døren atter tydelig markeret ind mod koret med nye gerichter, medens den glatte flade ved påsatte lister opdeltes i felter. — I det indre er sakristiets gulv belagt med brædder. Langs væggene er der opslået brystpanel med forkrøbbede fyldinger som i stoleværkets låger, nu hvidmalet,

Fig. 40. Fredensborg slotskirke. Plan 1761 over kirkens siddepladser ved prinsesse Sophie Magdalenes konfirmation 21. juni 1761. Efter hoffourérens dagjournaler 1761—65 i Overhofmarskallatets arkiv (RA). Det midterste parti og de smalle stolestader ved siderne gengiver gulvplanen. Længst til højre og venstre er antydet fordelingen på det øvre galleri. Begyndende øverst til venstre læses: »Sakristiet hvor Hr. Quist [kgl. konfessionarius] opholdt sig indtil Acten begyntes«. Der refereres til skriftestolen i underste stokværk. Straks neden derfor læses længst til venstre: »Cron Princens Stoel, sad Kongen og Dronningen«; der refereres her til den gamle kongestol oven over sakristiet. Næste afdeling længst til venstre rummer »De 2de yngste Princesser« og gælder markgrevindens lukkede stol på nordre galleri. Om den modsvarende stol på søndre galleri (længst til højre) siger påskriften: »Dend Førstel: Stoel Lædig«. På gulvet er den første stoleblok ryddet; påskriften oplyser: »Princessen staaende for dend paa dette Teppe opsatte Fløyels Stoel«. I den næste blok var første stade reserveret: »Princessens Stoel til og fra Acten«; de følgende stader er for prinsessens hofdamer. I staderne på gulvet er de øverste til venstre forbeholdt gehejmekonceillet, medens de følgende mest optages af hofembedsmænd. På den modsatte side sidder gejstligheden i de øverste stader, medens rækken sluttes med lakajer og staldfolk. Om den nedre kongestol (fra 1728, nederst på bladet) oplyses: »Kongens Stoel. Der udj sad Encke Dronningen og Prinsesse Charlotte [datter af Frederik IV.]«.

Sacripit
 for en Auid
 anholdt sig
 ind i Acten
 begjunders.

Altaret.

Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium
 Consilium

Reserve.
 Ladvig
 Caratere
 Caratere
 Caratere
 Caratere
 Caratere
 Reserve.

[Vertical handwritten notes]

[Vertical handwritten notes]

Princessen
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]

Princessens
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 Ladvig

[illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 [illegible]
 Charlotte.

Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig

Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig
 Geistlig

[Vertical handwritten notes]

[Vertical handwritten notes]

oprindelig perlefarvet (dvs. »brækket« hvidt) med røde lister⁷⁸. I det nordvestre hjørne er anbragt en skråstillet sandstenskamin, udført af Diederich Gercken⁷⁹, med foranlagte sorte og hvide marmorfliser. Væggene, der nu er hvidmalede, var oprindelig betrukket med rødt klæde⁸⁰.

Navnet skriftestol (på håndværkernes tysk »Beichtstuhl«) er dobbeltydigt. Det kan gå på selve rummet, men det kan også betyde, at der herinde har stået en særlig præstestol beregnet på skriftemål, og noget tyder på, at en sådan lukket stol har været her. En knæeskammel med foransat gelænder omtales flere gange; det ses endvidere, at medens snedkerarbejdet ved selve sakristiet udførtes af Chr. Kutsch, fik en anden snedker, Niels Juel, i 1727 en ekstra betaling for at udføre en skriftestol, og en smed var samtidig beskæftiget med murstifter og vinkeljern »til en skriftestol forneden i sakristiet⁸¹«. 10 år senere ved markgreviden af Brandenburg-Kulmbachs bisættelse 1737 måtte tømreren »afbrække« skriftestolen i sakristiet og efter højtideligheden opsætte den påny⁸². Alt dette taler for, at præsten har haft en særlig skriftestol i sakristiet; men dens udseende og senere skæbne er ukendt, og den omtales ikke i de store inventarier fra slutningen af 1700'rne. 1798-inventariet opregner således i sakristiet: »1 Bryst Paneel perlefarvet – 1 hviid Kattuns Vindves Gardin med en smal Strimmel – 1 Fyrre Dragkiste med 3 Skuffer perlefarvet og [med] forsølvet Beslag – 3 höyryggede Stoele, betrukken med blommet Plyds og en smal Guldtrisse – 1 Skammel med Knæfald og Gelænder fortil – 1 liden Skammel med rødt Klæde betrukken – 1 Kamin, Kaminbræt perlefarvet«. Intet af dette inventar findes her nu; den nævnte dragkiste⁸³ blev fjernet 1838. Knæleskammen med udsavede sidestykker, højt gelænder og lavt, polstret knæfald opbevares på loftet over det gamle kavalerhus. – Af et regnskab fra 1844 fremgår det, at sakristiet dette år skal have fået 25 ½ alen nyt brystpanel; da det nuværende panel er af typen fra 1720'rne, er der mulig tale om genanvendt materiale fra det gamle stoleværk⁸⁴. – I sakristiet står nu et lyst marmoreret rokokobord fra o. 1750; herpå er dåbskanden fra 1733 placeret. På væggen oven over hænger et maleri, Nedtagelsen fra korset, udført af Bertholet Flémalle (1614–75), deponeret af Kunstmuseet.

Der er i kirken to *kongestole*, den ældste anbragt ved galleriet i koret; den yngre – i sin nuværende skikkelse fra o. 1775 – står på gulvet i kirkens vestende. Den sidste har dog afløst en ældre fra 1728. Der har således på et tidligt tidspunkt været to kongestole i brug samtidig, men man ved ikke med fuld sikkerhed, hvordan de blev anvendt. Sikker er det kun, at den ældste fra 1726 til en begyndelse har været anvendt af Frederik IV. og dronning Anna Sophie; dens udsmykning har tydelig allusion til de fornemme brugere, og den var sådan placeret i kirkerummet, at man kun fra den kunne iagttage alle enkeltheder i den rigt skulpterede prædikestol. Snart har der dog vist sig behov for endnu en

kongestol; man tænker vel først og fremmest på kronprinsen og hans gemalinde, Sophie Magdalene. Der blev da 1728 udført en ny kongestol på gulvet, og her har majestæterne efter al sandsynlighed taget sæde, medens kongefamiliens næste generation formentlig har fået den første kongestol anvist. Sådan var fordelingen i hvert fald senere i 1700'erne.

1) *Kongestolen fra 1726*, ombygget i 1770'erne, er placeret ved det nordre galleri oven over skriftestolen. Den har bevaret sine oprindelige dimensioner (415 × 250 cm, plus den ca. 100 cm dybe vinduesniche), hvilket fremgår af stukloftets dekoration. Adgangen dertil er ad en dobbelt fløjddør fra galleriet, med bredt profilerede og forkrøbbede gerichter ind mod galleriet, men uden indfatninger indvendig. En tapetdør mod øst ind til Marskalhuset er langt senere, vistnok først på Christian IX.s tid, brudt igennem muren. Stolen, hvis vægge dækkes af brystpaneler i tre fods højde, har nyere åbning ind mod kirkens kor (nærmere omtalt nedenfor); oprindeligt var der her et tredelt vindue (fig. 10) i firesidet, marmoreret karm med forskydelige – også kaldet »engelske« – rammer⁸⁵. Panelet har, og har vistnok altid haft, hvidgrå eller perlefarvede fyldinger med firesidede, kehlede profiler. Over panelet var væggene inderst beklædt med spån-måtter, hvorover der var trukket rødt klæde⁸⁶. I vinduesnichen mod nord er der et normalt slotsvindue med småtavlede ruder ligesom i sakristiet nedenunder; i den ældste tid var karmen marmoreret⁸⁷. Til venstre for vinduesnichen, tæt ved døren, står en kamin i flugt med ydervæggen; den er indfattet af en stærkt forkrøbbet profilramme af året marmor med Frederik IV.s kronede spejlmonogram anbragt i kartouche midt over kaminåbningen. Stenhuggerarbejdet er udført af Diederich Gercken⁸⁸. Kaminen har kun været tjenlig i få år; i 1730'erne indmuredes der en lille vindovn⁸⁹, og nu sidder her en moderne radiator. På den anden side af vinduesnichen, i det nordøstre hjørne, er indbygget et privat (ligeledes fra 1726), dog kun i stuens halve højde. Adgangen hertil sker ad en tapetdør, der efter tydelige spor at dømme åbnedes indad (nu udad); døren har gammelt låsetøj. På østvæggen er anbragt et konsolbord i Louis XVI-stil med halvrund, hvidbroget marmorplade båret af forgyldte volutter, ifølge 1784-inventariet opsat 1779, altså formentlig efter C. F. Harsdorffs direktiver. Gipsloftet (fig. 41) har stukkatur fra kirkens opførelsestid, udført af Abraham Stoy⁹⁰; over en tætprofileret gesims, der følger stuens form, hvælver sig det hulkehlede loft med kartoucher i hjørnerne og båndornamenter i regencestil langs siderne. Midtfeltet optages af et langstrakt stukarbejde, forestillende Kærligheden og Troen, den første fremstillet som en ung moder med to børn, det ene diende; Troen er en kvinde med hovedslør og med attributterne kalk og kors, medens et englebarn støtter en opslået bog; yderst til begge sider er der skjoldbærende putti med de kongelige, kronede spejlmonogrammer, Frederik IV.s mod øst, Anna Sophies mod vest. – Om kongestolens ældste udstyr meddeler 1728-

inventariet (i moderniseret sprog): »Betrukket med rødt klæde – en lang pude af rødt klæde for vinduerne at lægge armene på – 3 stole betrukket med rødt plys, med guldgaloner om – i det lidet kammer derved et natskrin med tilbehør – en hvid natpote – en blikskærm for kaminen – en ildtang og en ildskuffe«. Inventarierne fra 1745 og 1752, der foruden den i 1730'rne tilkomne kakkellovn også nævner hvide taftsgardiner for vinduerne, taler stadig om kongens stol oven i kirken. De store inventarielister fra 1700'ernes slutning taler om prinsernes og prinsessernes stol, og sådan endnu langt ned i Christian IX.s tid. Da de sidstnævnte inventarielister fra 1784 og 1798 blev forfattet, var der sket en gennemgribende ændring af kongestolen. Den firkantede åbning med skydevinduerne ind mod koret blev erstattet af den nuværende brede, rundbuede åbning uden vinduer, med let profileret trækarm hele buen rundt (fig. 15). Under brystværnet ind mod koret er anbragt et par konsoller med »guttæ« (også kaldet »dråber«). Ændringen må være sket o. 1775, da kirkens stoleværk blev ombygget og den nye kongestol blev indrettet på gulvet. Samtidig blev det gamle, røde klædesbetræk på væggene afskaffet. 1784-inventariet taler om betræk »af lærred perlefarvet og inddelt med gule mosaikborter og rosetter«; der nævnes også røde gardiner med silkefrynsler, både for vinduet og i åbningen mod koret; af bohaver omtales tre højryggede franske stole med rødt damaskesbetræk. Da konsolbordet på væggen mod Marskalhuset udtrykkelig nævnes som opsat 1779, er måske den øvrige nymontering også fra dette år; regnskaber og breve fra denne tid er gået tabt.

De senere ændringer er kun få i tallet. Det fine betræk fra Harsdorffs dage er forlængst borte, og væggene har i lange tider været malede. Adgangen til Marskalhusets øvre stokværk er som nævnt af nyere dato. Fra dronning Juliane Maries død og i mange år derefter var Marskalhuset overladt til private, der ikke havde krav på den lukkede stol. Den sidste beboer var lensgrevinde Ahlefeldt-Laurvig, enke efter Frederik VII.s ceremonimester C. F. C. Ahlefeldt-Laurvig; hun døde 1883, hvorefter Marskalhuset blev overtaget af kronprins Frederik. Døren ind til den fordums kongeloge er da blevet brudt gennem muren; den er tidligst gengivet på en stokværksplan fra 1889.

I denne gamle kongestol, der i 20. århundrede er reserveret slotsforvalteren, står nu otte barokke, højryggede stole, antagelig fra Christian VI.s tid.

2) *Kongestolen fra 1770'rne*, der afløste den nedenfor omtalte fra 1728, optager pladsen under orgelet mellem de to søjler, der bærer pulpituret i kirkens vestre kortside (fig. 16 og 42). Ud mod kirken er stolen afgrænset ved et brystværn med tre lyst marmorerede fyldinger, hvoraf den midterste er en låge, foran hvilken to rundede trin fører op til stolens hævede gulv. Brystværnet har polstret armlæn. I det indre har stolen brystpanel med rektangulære fyldinger, der står mørkt marmorerede, efter 1784-inventariets ord: »i fedstenskulør«. I

L. L. 1960

Fig. 41. Fredensborg slotskirke. Abraham Støys stukloft 1726 i den ældste kongestol (p. 843).

det sydvestre hjørne (sydligste panelfelt i vestvæggen) er fyldingen af klæbersten (fedtsten), og bag denne er et fyringssted med jernlåge ud mod den bagved liggende, tværgående korridor i Damebygningen — omtalt i nævnte inventarium som indsat 1777. Over panelet er denne kongelige kirkestue delt i ni felter, omgivet af à-la-grecque-borter. Felterne har smalle guldlister, og i hvert felt er udspændt et rødt brokades tapet; dog er det midterste felt på sydsiden tvedelt, da der her i 1920'erne var et, senere atter tildækket, vindue ind til det lille rum ved siden af kongestolen. Åbningen ud mod kirken har svære draperier, der er op hæftede og foroven samlet af en udskåret kongekrone. Ved sidevæggene er anbragt to konsolborde af samme udseende som det i den ældre kongestol, ifølge 1784-inventariet opsat 1779. Da kongestolens nuværende udseende stemmer nøje med beskrivelsen i 1784- og 1798-inventarierne, kan der næppe være tvivl om, at den er indrettet engang i 1770'erne, og at opsætningen af fedtstensovnene 1777 antagelig er nogenlunde samtidig med stolens montering.

Til begge sider for kongestolen inddroges samtidig det øvrige gulvareal i kirkenes vestre udbygning til praktiske formål: mod nord kom der en lille forstue til kongestolen, og mod syd indrettedes der et privat, der nu er uden al smykke og bruges til magasin, men som i 1784-inventariet skildres således: »Een liden Retirade – 1 Betræck af Lærred, derpaa klistret Papiir pailleguul bund med Medaillon . . . – Under Decket en liden Gesims af Træe hvidmahlet – 1 Commode-

taburet med Messingbecken, overtrukken med blommet Sirts og Sædet med brun Læder – 1 hviid Kammerpotte«. Gemakket stod uændret 1825, men blev på den tid ligesom kongestolen kun lidt brugt.

†*Kongestol 1728*, på den forannævntes plads under orgelet og antydet på planerne i Thuras Danske Vitruvius (fig. 7 og 9), var seks alen bred, tre alen dyb og seks alen høj. Den var rigt udstyret med billedhuggerarbejde fra Friederich Ehbisch's værksted: fortil tre fyldinger med hjørneblomster, pilastre med hængende blomsterfestoner og over gesimsen de kongelige våbenskjolde med palme- og laurbærgrene⁹¹. Der var seks engelske skydevinduer med småtavlede ruder⁹². De udskårne dele var rigt stafferede: festoner, lister, vinduesrammer og våbenskjolde var belagt med »ægte Ducatguld«; grunden bag festonerne (på pilastrene?) var »fein blau« med perlefarvede kanter⁹³. I det indre var panelværkets fyldinger cinnoberrøde med perlefarvede rabatter; der var ifølge 1745-inventariet rødt damaskes betræk på væggene; gesimsen var hvid, gulvet bruntmålet. Bohavet bestod af seks højryggede stole. Denne kongestol omtales sidste gang i 1765-inventariet; der var da indlagt en vindovn med rør på murfod. Stolen blev kasseret i 1770'erne for at vige pladsen for den af Harsdorff indrettede nye kongestol.

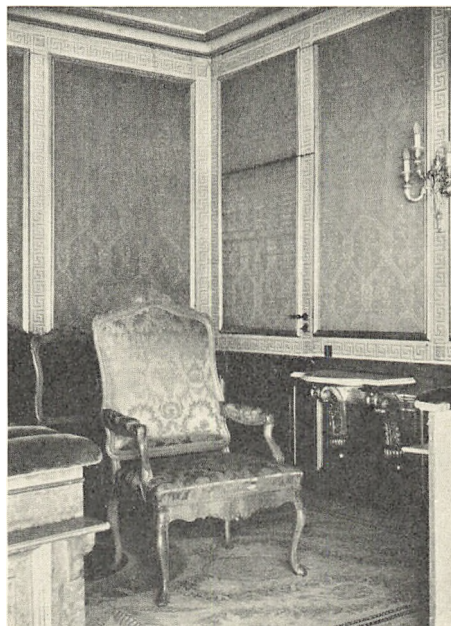
†*Fyrstelige stole* indrettedes i 1730'erne på kirkens gallerier for dronning Sophie Magdalenes tyske slægtninge. Der nævnes mindst to. 1) Dronningens moder, markgrevinde Sophie Christiane af Brandenburg-Culmbach fik en stol på det nordre galleri⁹⁴ i rummet mellem de tre østligste søjler op til kongestolen fra 1726. I søjlemellemrummene var der indsat skydevinduer, og stolen kunne opvarmes ved en vindovn, som havde skorsten fælles med kaminen i kongestolen. Der var brystpanel⁹⁵, og derover var væggene betrukket med rødt klæde. I inventarierne fra århundredets slutning omtales der perlefarvet lærredsbetræk, røde illystringsgardiner for vinduerne, tre højryggede, røde damaskes stole og et gråt gulvtæppe. Stolen synes at være benyttet hele 1800'erne igennem; dog er vistnok vinduerne ind mod kirken blevet fjernet, da kirkerummet blev opvarmet. Senere er stolen blevet opgivet. Ved begyndelsen af 1900'erne stod kun skillerummet tilbage. 2) Prins Carl Christian af Württembergs stol fandtes på det søndre galleri bag prædikestolen, som genbo til markgrevindens stol. Den blev vistnok indrettet 1737, eftersom hoffets sadelmager Urban Fribert dette år betrak en ny kirkestol med rødt klæde⁹⁶. Ligesom markgrevindestolen, hvis opbygning den har efterlignet, var den indrettet med skillerum i galleriet og omfattede rummet mellem de tre østligste søjler. Der var dog ingen vinduer. I åbningen ind mod kirken var der ifølge 1752-inventariet »røde Taftes Gardiner, som hænger paa 3 Stænger«. Væggene var som nævnt til en begyndelse betrukket med rødt klæde, men havde ifølge senere inventarier et betræk af perlemalet lærred. Af stolens udstyr var ved begyndelsen af 1900'erne

kun bræddevæggen tilbage, og nu er også den forsvundet. – Der har rimeligvis været andre kavaler- eller hofdameløger på kirkens gallerier. Planen over kirken fra prinsesse Sophie Magdalenes konfirmation 1761 (fig. 40) har afsat endnu en stol ved siden af den württembergske. Direkte nævnes denne stol ikke i inventarierne, var vel heller ikke særligt udstyret og synes afgrænset fra det øvrige galleri ved et lærredsforhæng. I en korrespondance⁹⁷ fra 1844 skriver hofbygmesteren C. B. Hornbech: »Paa den søndre Side af Galleriet ere 2de afdeelte Stole til Hofcavalererne; Skillerrummene, det ene af Brædder, det andet af Lærred, ere meget brøstfædige«. Stolen med lærredskillerummet er da formentligt forsvundet ved den lejlighed og ses heller ikke senere at være omtalt.

Dørfløje 1863. Hovedportalens dørfløje (fig. 11) blev fornyet 1863. De bestod efter snedkerens udsagn af otte fyldinger med »dobbelte Kehlinger og Hjørnerne anstukne«⁹⁸, d.v.s. ganske som de i dag tager sig ud. I et særligt regnskab i slotsforvalterens arkiv har snedkeren tilføjet, at han har udført de nye fløje i nøje overensstemmelse med de gamle. Da beslag og låsetøj stammer fra kirkebygningens ældste tid, har vi således stadig et indtryk af, hvordan dørfløjene fra Frederik IV.s tid tog sig ud. – For at dæmpe træk og kulde havde man allerede tidligere bag hoveddøren indrettet et vindfang⁹⁹, såvidt vides fra 1842. Det er der endnu.

Orgel 1846, bygget af Marcussen og Reuter¹⁰⁰, Åbenrå, med 17 stemmer, fordelt på to manualer og et pedal (fig. 16). Siden 1953 drives bælgene af elektrisk motor; før den tid var der bælgetræder. Instrumentet betegnes som usædvanlig fint med uovertruffen orgelklang. Det står i et enkelt opbygget hus, der 1846 blev malet og forgyldt. 1863 blev det egetræsmalet¹⁰¹, men står nu efter kirkens sidste istandsættelse lyst marmoreret.

† *Orgel*, opstillet 1726, men af ældre oprindelse, stod oprindeligt på Københavns slot, hvorfra det blev afgivet til Fredensborg¹⁰². Det betegnedes som et positiv; antallet af stemmer kendes ikke. Formentlig har det ikke været tjenligt til brug i slotskirken efter transporten fra København. Orgelbyggeren Lambert Daniel Kastens måtte derfor underkaste instrumentet en gennemgribende reparation

L. L. 1960

Fig. 42. Fredensborg slotskirke. Detalje fra kongestol o. 1775 (p. 844).

1728¹⁰³. I mellemtiden havde Friederich Ehbisch¹⁰⁴ til kongen indsendt et forslag til et helt nyt orgel, ud fra den forkerte forudsætning, at der endnu intet orgel var i Fredensborg slotskirke; han motiverede tillige sit forslag med, at han nu, da Københavns slot var færdigbygget, stod med en stab af dygtige medarbejdere, som han måtte sende bort fra Danmark, om han ikke kunne skaffe dem andet arbejde. Forslaget var ledsaget af en endnu bevaret tegning til et smukt, lille orgel; men der kom ingen approbation, naturligvis fordi Fredensborg havde fået sit positiv opstillet. Det ældste instrument, hvis udseende ikke kendes, stod oprindelig i en perlemalet indfatning, der 1764 blev udskiftet og forsynedes med udskæringer¹⁰⁵. I 1784-inventariet skildres det således: »Et lidet Orgelværk med tilbehør, samme er staaende paa en firkantet Forhøyning og er hviid mahlet med forgyldte Zirater«. Uden om orgelet har der stået en indhegning af træ med udsavede balustre i 1720'ernes stil; denne balustrade havde i mange år stået i slottets magasin, da den i ny tid blev taget frem og anvendt som gelænder ved den øvre afsats om domestiktrappen i hovedslottets nordøstre fløj¹⁰⁶; den er således det eneste tilbageværende af kirkens gamle orgel. Selve instrumentet blev 1846 udskiftet (se ovenfor) og henstod en tid lang i Marskalhuset; der var en overgang tale om at sælge det, hvad Indenrigsministeriet dog forbød 1853. I 1862 stod det vistnok i det forladte store køkken i ottekantens vestfløj¹⁰⁷. Hvor det senere er blevet af, vides ikke.

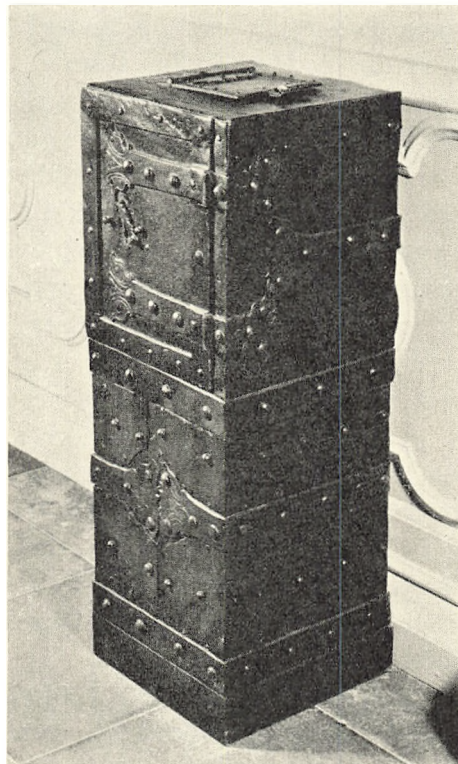
Pengeblok (fig. 44) 1738. Om kirkens ældste blok¹⁰⁸, der skal være forfærdiget 1726, er der ingen særlige efterretninger. Den nuværende er ifølge regnskab¹⁰⁹ leveret af snedkeren Daniel Bagge 1738; den var 1½ alen høj med indfalset dør, hvad der synes at passe på den endnu eksisterende, der er 96 cm høj, jernbundet, beslået med nagler, medens båndene er delvis ornamenterede med fligede bladmønstre; i øvre halvdels forside er der en rektangulær låge med lås og ornamenterede beslag; i det helt jernbeslåede låg findes en pengeslidse. Efter 1745-inventariet var blokken dengang anbragt mellem alteret og prædikestolen. 1856 blev den flyttet ned til hovedindgangen, hvor den endnu står¹¹⁰. Ved den lejlighed fandt man i dens indre 461 gamle sølvmonter og 20 forskellige kobbermonter som efter ordre af birkedommer Qvistgaard blev behandlet som hittegods. I depotet for kirkens ubrugelige inventar på loftet over den lange stald opbevares et sortmalet skilt, der har buet profil, og som utvivlsomt oprindelig har været anbragt på blokken; det bærer med skriveskrift fra begyndelsen af 1800'erne indskriften: »Værer barmhjertige«.

Pengetafler. 1) Antagelig fra kirkens oprindelse 1726, et fintformet arbejde med finér, bunden dog af eg. Forsiden er fremadbuget. Langs kanterne er der foroven og forneden smalle lister af forsølvet messing. Siderne er malet som skildpadde, bunden er rødmalet. Tæt ved rygskjoldet et fast låg. Rygskjoldet kantes ved siderne af små pilastre, der foroven bærer en brudt gavlforsølvet

L. L. 1960

Fig. 43. Fredensborg slotskirke. Salmenummertavle (p. 849).

L. L. 1960

Fig. 44. Fredensborg slotskirke. Pengeblok (p. 848).

træ, i midtfladen er et ovalfelt med forkrøbbet profilliste. Over gavlen en dup af messing. Bag kassen en drejet hank af mahogni. Kassens dimensioner er 16 × 25 cm. Rygskjoldet måler 14,7 cm i bredden, 17,3 cm i højden. Tavlen, der er defekt med mange løse dele, opbevares nu i kirkens depot over stalden.

2) 1832, uden dekorationer, af mahognitræ med oventil afrundet rygskjold og bagtil et drejet håndtag. Der er låg med lås fortil, et penge-mundingsstykke af malet blik; indvendig er kassen beklædt med filt. I depotet over stalden. – Da man 1832 af sikkerhedsgrunde ville forsyne den gamle tavle med »skuffe og lås«, fandt den daværende overhofmarskal Adam Hauch, at dette ville være vandalisme mod det smukke stykke kirkeinventar, og han lod derfor den nye tavle udføre i København, hos hofsnedker Nyebølle¹¹¹.

Salmenummertavler. 1) 1726 (?) af sortmalet træ med glatte sider, foroven dog med udsavet og takket, tildels gennembrudt profil, beregnet til skrift med kridt; 41 cm brede, 63 cm høje (fig. 43). De lodrette kanter er let profileret med rundstav. I 1767 fik maleren L. Weischer betaling for »tvende tavler at tegne Psalmer paa, anstrøgne med sort olie farve«¹¹². En af disse tavler hænger i den

gamle kongestol, tre andre findes i depotet over stalden. 2) Fra første halvdel af 1800'erne, formentlig fra tiden o. 1840, 82 cm høje, 75 cm brede, delt i seks vandrette felter, adskilt ved smalle, profilerede lister. Perlemaledede med glatte, let stafferede kanter. I øverste faste felt står med sortmalet skriveskrift: »För Prædiken«; de to næste felter er beregnet på indskudstal. Fjerde felt fra oven er fast, med skriveskrift: »Efter Prædiken«; dernæst to felter vakante. Tre sådanne tavler opbevares nu i depotet over stalden. Der har næppe været flere, da inventariet 1854 i sakristiet opregner: »3 hvidmalede Tavler med Indskuds Nummere«¹¹³. 3) Seks nummertavler leveret efterhånden i 1920'erne; forgyldte rammer i Louis XVI stil med ornamenten udskåret af Fredensborg-billedskæren Anders Anderson¹¹⁴. Indskudsnumre. Ophængt i kirken.

Malerier. 1) 1600'erne, udført af Bertholet Flémalle, ophængt i sakristiet (se d.). 2) 1700'erne, Den sidste Nadver, kopi efter Rubens, ophængt i kirken over døren til sakristiet. Begge billeder er deponeret af Kunstmuseet.

† *Tårnur* 1726, bygget af urmager Christian Christensen i Hillerød, ifølge kontrakt af 5. november 1725. Opstillet og synet i oktober 1726¹¹⁵. Det ses endnu på Thuras prospekt i Danske Vitruvius, men er senere, uvist hvornår, forsvundet.

To klokker 1725, støbt af Friderich Holtzmann efter kontrakt dateret 8. december 1725. Der var tale om en større og en mindre klokke, og kongen lovede hertil at levere en ældre (skibs-?) klokke fra Tøjhuset i København, resten af metallet skulle leveres af klokkestøberen selv¹¹⁶. På begge klokker står indskriften: »Me fecit Frederik Holzmann 1725«.

KILDER OG HENVISNINGER

Oplysningerne om Fredensborg slotskirke ligger spredt rundt omkring i slottets omfattende arkivalier. For den ældre tids vedkommende skal underretninger hyppigst hentes i (RA) Partikulærkammerets forskellige serier: nr. 39 (bilag til kasseregnskaberne), nr. 86 (protokoller til bygningsregnskaberne) og nr. 87 (bilag til nr. 86). Protokollerne citeres efter side- eller foliotal. Bilagene citeres efter nummer og dato. Således vil Partikulærkammeret, Bilag til Bygningsregnskaberne 1727, bilag nr. 615, være at citere: P. 87. 615; 16. nov. 1726 etc. — Fra den senere tid søges oplysningerne hyppigst i (RA) Overhofmarskallatets arkiv, Sager vedr. Fredensborg Slotshave, her blot citeret som: Overhofmarskallatet, med tilføjet registreringsnummer, bogstav, årstal og dato. Dette sidstnævnte arkiv suppleres ypperligt af slotsforvalterens arkiv, der løber fra o. 1800, og som opbevares på Fredensborg slot. I tiden efter 1850 er hovedkilden: (RA) Indenrigsministeriet nr. 21, Bygnings- og Havesager, Fredensborg slot, her blot citeret som Indenrigsministeriet nr. 21 med tilføjelse af år og dato.

Litteratur. F. J. Meier: Efterretninger om Fredensborg Slot, 1880, p. 68 ff. — Frederik Weilbach: Fredensborg Slot, 1928, p. 30 ff.

¹ Valdemar Seeger: Østrup. En historisk topografisk Studie, Hillerød 1926. ² Extraordinaire Relationer 1726, p. 78. ³ Kirkebøger for Fredensborg slotskirke er bevaret fra 1733. ⁴ LA. Frederiksborg amt. Kopibog for breve og erklæringer til kollegierne 1731—37, p. 359; 14. marts 1735. ⁵ (RA) D. K. Sjællandske registre 1728, fol. 103 b; 21. juni. — 1738, fol. 861 b; 21. nov. — 1743, fol. 793 b; 22. marts. ⁶ Slotsforvalters arkiv: Slotskirken, 15. december 1920. ⁷ Præsteboligen ved slottet er omtalt: P. 87. 1727. 539; 17. december 1727. — P. 87. 1728. 258; 1. maj 1728. — P. 87. 1730. 177; 8. april 1730. — Omtalt som bolig for kantoren: P. 86. 1738, fol. 69. — LA. Frederiksborg amt. Kopibog for breve og erklæringer til kollegierne 1737—44; p. 424; 29. marts 1741, hvor amtmanden skriver til kongen: »Udj det Huus, hvor dend første Slotspræst ved Fredensborg hafde sin boelig, boer nu Slotz Cantoren, som tillige der effter ordre holder Skoel«. ⁸ Valdemar Seeger: Fredensborg (Hillerød 1937), p. 44 og 63. ⁹ Oplysninger herom findes i Overhofmarskallatets og slotsforvalterens arkiv. ¹⁰ Slotsforvalters arkiv 1844; under 18. november 1844. ¹¹ RA. Overhofmarskallatet I. Q. Hoffourérens dagjournaler under de respektive datoer. ¹² Overhofmarskallatet I. H. 51. 1837. Bilag 1347; 21. oktober 1837. ¹³ P. 87. 1726. 314; klejnsmedens sømregnskab for 1723: »Auf der Gallerie in *Saletto* (dvs. kuppelsalen) ein Rahme fest zu machen, wo der priester unter stehen soll«. ¹⁴ P. 87. 1727. 612. Kriegers overslag dateret 8. sept. 1724: »... wo die Kirche zu stehen kombt, vorher ein Deich gewesen«. ¹⁵ Bau- und Kunstdenkmäler des Königreich Sachsens I (1882), p. 28 ff. ¹⁶ P. 87. 1727. 635; 12. dec. 1726. Tømrerarbejde ud over kontrakten. ¹⁷ Af klejnsmedens rgsk. vedr. kirken: »Nach Contract solte 9 grosse Kirchenfenster gemacht worden sein; sind 7 grosse nur gemacht und 4 halbe, welche dan vor 9 grosse kan gerechnet werden ...«. P. 87. 1727. 615; 16. nov. 1726. ¹⁸ Bogført i: P. 87. 1727. 612; 8. sept. 1724, med vedføjlet udateret attest fra 1727. ¹⁹ P. 39. 1725. 237; 22. sept. 1725: tømreren Peder Basse får udbetalt 2. termin for arb. ved kirken. ²⁰ P. 87. 1726. 371; 7. marts 1726 (Poul Badstuber). ²¹ P. 87. 1727. 618; 3. dec. 1726. ²² P. 87. 1726. 423; 3. okt. 1726. ²³ Extraordinaire Relationer 1726, p. 78. ²⁴ P. 86. 1761, fol. 51, samt 1762, fol. 36 og 45. ²⁵ De gule vinduer på hovedslottet: Krieger har før indvielsen i oktober 1722 sat extra mandskab ind »um die Gesimbse und Leisten um die Fenstern mit Gelbe farbe verbessern lassen«. P. 87. 1722. 241; 27. okt. 1722. ²⁶ Som note 22. ²⁷ P. 87. 1727. 621; 6. nov. 1724. ²⁸ Som note 21. ²⁹ P. 87. 1726. 415; 10. aug. 1726. — P. 86. 1726, fol. 87; 16. nov. 1726. — P. 87. 1727. 552; 28. april 1727. ³⁰ P. 87. 1726. 432; 29. dec. 1725. ³¹ P. 86. 1762, fol. 45. ³² Slotsforvalters arkiv 1858. Regnskaberne. Tømrer-ugesedler okt.—nov. 1858. ³³ RA. Indenrigsministeriet nr. 21, Fredensborg slot 1863; 12. sept. 1863. ³⁴ RA. Indenrigsministeriet nr. 21. Fredensborg 1922—24, rgsk. vedr. slotskirkens reparation. ³⁵ Kirkens indre hvidtning omtales oftere, bl. a. 1828 og 1844. Om væggenes marmorering: RA. Indenrigsministeriet nr. 21. Fredensborg 1863. BDJ fol. 260 nr. 14 s; 4. nov. 1863. ³⁶ P. 87. 1727. Bilag 635 (12. dec. 1726) og 634 (18. jan. 1727). ³⁷ P. 87. 1726. 387; 18. jan. 1727. ³⁸ P. 87. 1727. 616; 6. nov. 1724 (maleren Fr. Holms overslag). — P. 87. 1726. 422; 24. sept. 1726 (Holm). ³⁹ Der var måske gjort anstalter til begge trapper, men den 1728 opførte kongestol på gulvet har snart gjort den ene overflødig. Se også Thuras grundplan fig. 7. ⁴⁰ Ehbisch's forskellige udkast til prædikestolen i Københavns slotskirke findes i P. 85. Kgl. resolutioner vedr. bygnings-, væsenet 1726, bilag 83. ⁴¹ RA. Indenrigsministeriet nr. 21. Fredensborg 1863. BDJ, fol. 260 nr. 14 s; 4. nov. 1863. ⁴² Indenrigsministeriet nr. 21. Fredensborg 1870, BJ fol. 476; 12. jan. og 25. maj 1870. ⁴³ RA. Indenrigsministeriet nr. 21. Fredensborg 1876; 30. okt. 1876: P. Andersens jernstøberi leverer til opvarmning af Fredensborg slotskirke to flade, broncerede cirkulationsovne. ⁴⁴ Indenrigsmin. nr. 21. Fredensborg 1922—23; juli 1923. — Slotsforvalters arkiv. Slotskirken 17. juli 1923. ⁴⁵ RA. Overhofmarskallatet I. H. 32. 608; 15. dec. 1814. ⁴⁶ Figuren fik nyt flag af zink 1863: Indenrigsmin. nr. 21. Fredensborg 1863. BDJ fol. 260 nr. 14; 21. nov. 1863. ⁴⁷ Rtk. 2243.241. Sjællandske Renteskriverkontor. Diverse. 1693—1741: Inventarier for de kgl. Slotte Eremi-

tagen, Fredensborg, Gyldenlund og Jægersborg. — Om kongens kabinet læses: »1 skilderie over Caminen som betyder opstandelsen« (med senere skrift tilføjet: »bleven sat i Altertaulen«). ⁴⁸ Som note 46. — Spørgsmålet om at slette de tyske indskrifter var ventileret allerede 1842 (Slotsforvalters arkiv). ⁴⁹ P. 87. 1726. 344; 7. maj 1726. ⁵⁰ P. 87. 1726. 80; 11. maj 1726. ⁵¹ P. 87. 1727. 582; 20. aug. 1727. ⁵² P. 85. Kgl. Resolutioner vedr. Bygningsvæsenet 1725—26. Bilag 94; 16. dec. 1726. ⁵³ LA. Frederiksborg-Kronborg amter: Kopibog for udgående partikulære breve 1726—29, p. 101. ⁵⁴ P. 87. 1730. 189; 31. marts 1730: snedkeren Niels Juels regnskab for 1728: »giort en Lade til at forvare alter tøyet udi«. — Samtidig anstryger maleren Nic. Reuter en lade til kirkens sager: P. 87. 1728. 260; 7. nov. 1728. ⁵⁵ P. 39. 1726. 394; 31. dec. 1726. — Albert Fabritius: Fabritius Sølv og Guld, 1958, p. 69. ⁵⁶ Slotsforvalters arkiv. Slotskirken 31. marts 1937. ⁵⁷ P. 86. 1726, fol. 84; 14. sept. 1726. — P. 87. 1726. 395; 3. sept. 1726. — P. 86. 1727, fol. 141; 8. nov. 1727. ⁵⁸ P. 87. 1727. 562; 21. aug. 1727. ⁵⁹ Slotsforvalters arkiv. Slotskirkens korrespondance 1944—45. ⁶⁰ P. 86. 1726, fol. 81; 16. dec. 1726 (heri nævnes kontrakten af 7. nov.). ⁶¹ P. 87. 1727. 583; 16. okt. 1727. ⁶² P. 86. 1727, p. 53; 31. dec. 1727. ⁶³ P. 87. 1728. 237; 1. og 31. maj 1728. ⁶⁴ P. 87. 1727. 597; 10. jan. 1728. ⁶⁵ Slotsforvalters arkiv 1814: Kirke-Inventarium 21. marts 1814. ⁶⁶ P. 87. 1726. 344; 7. maj 1726. — Smst. bilag 582; 20. aug. 1727. ⁶⁷ P. 87. 1726. 345; 15. okt. 1726. ⁶⁸ Ehbisch' afregning vedr. prædikestolens skulpturer: P. 87. 1727. 582; 20. aug. 1727. ⁶⁹ P. 87. 1727. 592; 28. nov. 1727: »Das Bildt oben auff der Canseldecke ist weiss marmoriret«. ⁷⁰ P. 87. 1728. 236; snedkerrgsk. dateret 12. nov. 1727. ⁷¹ P. 87. 1751. 175; 18. sept. 1751 (snedkerrgsk. fra maj samme år). ⁷² Som note 71. ⁷³ P. 87. 1727. 636; 17. jan. 1727. ⁷⁴ Der er ingen regnskaber fundet vedr. denne ombygning, hvis karakter fremgår af Harsdorffs tegning fig. 21. ⁷⁵ Inventarium 1798, p. 385. ⁷⁶ P. 39. 1737. Bilag 1027; 23. sept.: Tømreren Joh. Bars lader livgardestolene i kirken fjerne i anl. af markgrevindens castrum doloris. ⁷⁷ P. 87. 1727. 637; 16. nov. 1726 (klejnsmed). — Smst. bilag 639; 9. dec. 1726 (glarmester). ⁷⁸ P. 87. 1728. 258; 1. maj 1728 (maleren Fr. Holm). ⁷⁹ P. 87. 1727; 577; 31. marts 1727. ⁸⁰ P. 38. 1727, juni—juli 1727. — Inventarium 1728, Slotskirken nr. 14. ⁸¹ P. 87. 1727. 558; 17. juli (smeden). — P. 87. 1728. 236; 12. nov. 1727 (snedkeren Niels Juel). ⁸² P. 39. 1737. 1027; 23. sept. 1737. ⁸³ RA. Overhofmarskallatet I. H. 52. 1838. Bilag 1335; 6. nov. ⁸⁴ Slotsforvalters arkiv. Bilagene; 14. nov. 1844. ⁸⁵ P. 87. 1727. 615; 16. nov. 1726 (klejnsmeden). ⁸⁶ P. 87. 1727. 588; 5. okt. 1726. — P. 39. 1726. 288; 14. nov. 1726. — P. 86. 1726, p. 76; 14. nov. 1726. ⁸⁷ P. 87. 1727. 616; 6. nov. 1724 (maleren Fr. Holms overslag med attest af 21. nov. 1726). ⁸⁸ P. 87. 1727. 577; 31. marts 1727: Gercken leverer til kongestolen en kamin »von nordischen marmor«. ⁸⁹ Fredensborg slots inventarieregnskab 1745 (ligger i Rtk. Slotsrgsk., reviderede rgsk. etc.), fol. 58 b. Dette inventarium, der er dateret 1745, må i virkeligheden være ca. 10 år ældre, da det afspejler det ældre slot før de store ombygninger omkring 1740. ⁹⁰ P. 87. 1726. 437; 26. sept. 1726. ⁹¹ P. 87. 1728. 238; 12. maj 1728. — Smst. Bilag 240; 15. sept. ⁹² P. 87. 1728. 240; 15. sept. 1728. — Smst. Bilag 252; 22. aug. ⁹³ P. 87. 1728. 259, udateret 1728 (Zacharias Getreuer). ⁹⁴ Vindovnen nævnes inv. 1745; vinduerne omtales bl. a. i inv. 1752, p. 71 f. og i P. 87. 1760. 204; 28. dec. 1759 (glarmesteren). ⁹⁵ Inventarium 1798, p. 387. ⁹⁶ P. 39. 1738. 410; 28. marts 1738 (tapetsereren Urban Friberts arbejde i 1737). ⁹⁷ RA. Indenrigsmin. nr. 21. Fredensborg 1856—60. Heri et læg 1854 om orgelet; vedlagt flere skr. af ældre dato, bl. a. Hornbechs brev dateret 11. marts 1844. ⁹⁸ Indenrigsmin. nr. 21. Fredensborg 1864, BDJ fol. 261 nr. 14 v; 16. nov. 1863 (snedker Bredtfeldt). — Slotsforvalters arkiv: Kopi-regninger 1861—64; 20. sept. 1863. ⁹⁹ RA. Rtk. Slotsregnskaber: Fredensborg Bygnings-Materialrgsk. 1842. nr. 3, 5. post. ¹⁰⁰ Som note 97. — Slotsforvalters arkiv 1846, koncepterne under 18. okt. 1846: »Det af Kongen skænkede Orgel er færdig afleveret af Marcussen og Reuter«. — Niels Friis: Marcussen & Reuter 1806—1956 (Åbenrå 1956), p. 40 f. ¹⁰¹ Indenrigsmin. nr. 21. Fredensborg 1863, BDJ fol. 260 nr. 14; 4. nov. 1863.

¹⁰² RA. Rtk. 2242.24. 1733—37: Kopibog vedr. Københavns slots inventarium, p. 288; 3. maj 1735 (med en meddelelse om, at et positiv tidligere er afgået fra Kbhv.s slot til Fredensborg). ¹⁰³ P. 39. 1726. 314; 5. dec. 1726. — P. 87. 1728. 242; 1. sept. 1728 (Daniel Kastens). ¹⁰⁴ RA. Kortsamlingen. Afleveringer fra Krigsministeriet III; 19. dec. 1727. ¹⁰⁵ P. 87. 1726. 422; 24. sept. 1726 (maleren Fr. Holm). — P. 39. 1764. 174; 28. maj; samt bilag 1206, 4. juni 1764. ¹⁰⁶ Meddelt af slotsassistent Chr. Knudsen, Fredensborg. ¹⁰⁷ Slotsforvalters arkiv 1846. Koncepterne 18. okt. 1846. — Smst. 1853. Bilagene: et læg vedr. auktion 30. juni 1853. — Smst. 1860—63; 9. jan. 1862: orgelet flyttes fra det gamle, store køkken i vestre ottekant. ¹⁰⁸ P. 38. 1726, p. 64. ¹⁰⁹ P. 39. 1738. Bilag 1394; 14. nov. 1738. ¹¹⁰ Slotsforvalters arkiv 1856—57; 16. og 18. juli 1856. Også i 1930'rne har man gjort møntfund i blokken; der fandtes et par toskillinger fra 1658 og 1665, altså fra en tid, da slottet endnu ikke var bygget. Meddelt fra Den kgl. Mønt- og Medaillesamling. ¹¹¹ Slotsforvalters arkiv, 31. dec. 1832 og 21. marts 1834. ¹¹² P. 87. 1767. 244; 21. maj 1767 (maleren L. Weischer). ¹¹³ Inventarium 1854, i Slotsforvalters arkiv 1860—63. ¹¹⁴ Meddelt af slotsassistent Chr. Knudsen, Fredensborg. ¹¹⁵ P. 39. 1725. 289. — P. 86. 1725, p. 112; 10. nov. 1726. — P. 86. 1726, p. 85; 19. okt. 1726. ¹¹⁶ P. 87. 1726. 394; 19. juni 1726.

Fig. 1. Humlebæk kirke 1868. Efter træsnit i Illustreret Tidende 1867-68, bragt i anledning af indvielsen.

HUMLEBÆK KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Før 1866 holdt den residerende kapellan i Asminderød gudstjeneste i Lave skov. 1866 dannedes en komité for at skaffe midler til opførelse af en kirke i Humlebæk – indtil 1890 kaldes den i synsforretningerne for kapel¹. 13. juni 1868 nedlagde Christian IX. grundstenen i overværelse af den kongelige familie, gejstlige og verdslige myndigheder samt bidragsydere, og 20. december samme år indviedes kirken. Grunden var skænket af kammerherre Brun til Krogerup. Det betydelige jordarbejde udførtes gratis af omegnens bønder. – 1. april 1933 udskiltes sognet fra Asminderød.

Et †Helligorskapel »pa slætten« er fejlagtigt (Trap: Frederiksborg amt, p. 124) lokaliseret til Sletten syd for Humlebæk; det lå i Helsingør, jfr. p. 541.

Største delen af kirkegården, der er en del planeret og stærkt udvidet i syd og vest, sidste gang 1961², »er temmelig sikkert dannet af den opkastede Fyld fra Gravningen af Kanalen (Kanonbaadehavnen 1806)«³. Som den nu ligger, i vinkelen mellem Gamle og Nye Strandvej på skrænten ned mod Øresund, er den ved sit stærkt kuperede terræn med den lille sø og en frodig beplantning en af

Danmarks smukkeste kirkegårde. Den hegnes fortrinsvis af hække; det nuværende, murede indgangsparti foran hovedindgangen fra Ny Strandvej er udført 1928. *Ligkapellet* er opført 1938.

Kirken ligger på en grund syd for alléen fra Krogerupgård ned til havnen og på stedet, hvor den gamle og den nye Strandvej mødes. Denne grund er allerede på et kort over Krogerup fra 1810 (fig. 4) mærket »Humlebæk Capel«; men da et sådant ikke kendes før 1868, må der være tale om en senere tilføjelse. Tegningerne til kirken er udarbejdet af arkitekt Frederik Vilhelm Tvede. Materialet er røde mursten. Murenes båndagtige virkning fremkommer ved, at der skiftevis er fuget med hvid og grå mørtel. Kirken består af kor, skib, præsteværelse i sydhjørnet mellem de to bygningsafsnit og tårn i vest. 1966—67 er vestpartiet nord og syd for tårnet blevet udbygget med dåbsværelse og kontor. Langmurene i kor og skib brydes af vindueskarnapper, hvis selvstændige sadeltage skærer ind på hovedtagene. Kor og skib dækkes af rundbuede tøndehvæl — korets oprindelig himmelblåt med gyldne stjerner — med stikkapper til vinduerne. Gulvene i stoleværket er af gule mursten, ellers af grå-røde fliser.

En brand i koret 19. dec. 1898 medførte store reparationsarbejder; på grund af husbukkeangreb blev det kobbertækte spir samt kirkens tagværk og skifer-tag fornyet 1926—27 (arkitekter Søren Lemche og K. Gording). 1967 er kirken udvidet med to flankebygninger til tårnet (arkitekt E. Zeuthen Nielsen); de nye tilbygninger (jfr. ovenfor) af røde mursten har sadeltag som skibet, men er lidt lavere end dette, og tårnet fremtræder nu som en art tagrytter.

En *vindfløj* fra 1926, af form som en hane, afslutter tårnspiret.

Glasmosaikkerne i skibets seks vinduer er skænket 1912 af grosserer Cornelius Stau og hustru⁴; motiverne i de to midterste er Påskelammet og Helligåndsduen, i de øvrige evangelistsymbolerne.

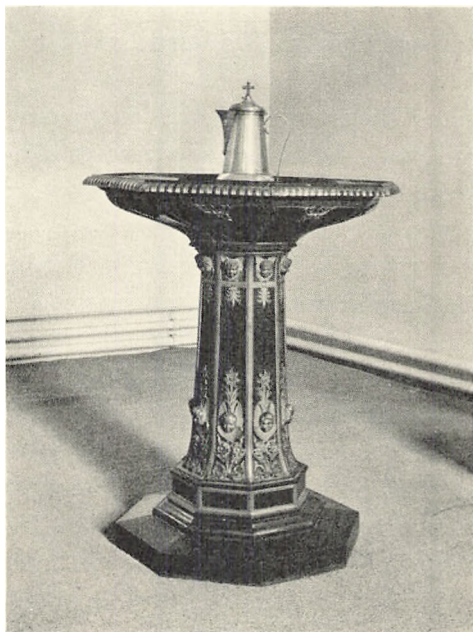
INVENTAR

Oversigt. Fra bygningens opførelsestid stammer vasa sacra, prædikestolen, stolestaderne og vistnok kirkeskibet. Korets inventar gik til grunde ved branden 1898.

Allertavlen, i samtidig ramme, er et maleri, Kristus på korset, af A. Dorph, opsat 1899, formentlig en gentagelse af samme malers oprindelige *†*alterbillede.

Altersølv. *Kalk*, »Skjænket af Amtmand P. F. C. Brun og P. E. C. Brun til Borupgaard 20. Decbr. 1868«. Tre stempler: Københavnsmærke 68, mestermærke: V. Christesen (Bøje 1141 ell. 1142), gardeinmærke for Simon Groth.

Disk og *oblatæske* er Augsburgerarbejder fra o. 1780. Samme indskrift som kalkens. Oldermandsranke og to stempler: Augsburgs mærke for 1779—81 (kogle over Z) samt mestermærke AD i liggende oval, vistnok for Abraham Drentwet (Rosenberg, 1912, nr. 936).

E. M. 1967

Fig. 2. Humlebæk. Døbefont af zink, udført af H. Dalhoff 1846 (p. 856).

E. M. 1945

Fig. 3. Humlebæk. Prædikestol 1868 (p. 856).

Vinkander. 1) 1873, med graveret motiv: Jakob ved brønden. Københavnsmærke 73, mestermærke V C (Bøje 1140) for Christesen (jfr. kalk) og gardeinmærke for Groth. 2—3) Af Porcelæen, fra Bing og Grøndal, sorte, med guld Kors, tilhørende skål. Inventarierne 1868 (og ligeledes 1928) omtaler kun een porcelænskande. Ude af brug.

Døbefont (fig. 2), signeret »H. Dalhoff 1846« (jfr. Bløvsstrød 1848), af zink, med forgyldte bronze ornamentter og -skrift. Skænket 1895 af Helligåndskirken i København (jfr. DK.Kbh.By I, 685 og fig. 24). På den ottekantede kumme, 74—80 cm i tv., reliefversaler: »Uden nogen bliver født af vand« etc. Johs. 3,5. Højde 93 cm.

Om den oprindelige *†font* vides, at den kostede 21 kroner, at den havde en smuk dekoration, og at den 1892 maledes indvendig⁵.

Dåbsfad og *dåbskande* af tin, begge med »Humlebæk Kirke 1901«.

Prædikestol (fig. 3), fra kirkens opførelsestid, af fyr, trind, med malerier af Johannes Døberen, Matthæus, Markus, Johannes, Lukas og Paulus; i frisen: »Dette er det evige liv, at de kjende dig« etc. Malet og stafferet af kunstmaler A. Thomsen; restaureret 1877 og 1916⁶.

Stolestaderne, fra opførelsestiden, har rundbuede gavle med »bryst«.

Orgel og *-pulpitur* 1966, orgelbygger Conrad Christensen; 20 stemmer, to

manualer, pedal. Det tidligere *†*orgel var leveret af orgelbygger Olsen, København.

Lysekronerne, to i skibet, er fra 1910, da kirken fik gasindlæg⁷.

Kirkeskib, »Helene«, ophængt 1868 og næppe meget ældre; orlogsbrig med 2×6 kanoner, restaureret 1965. Ifølge Henningsen⁸ vistnok givet af slægten Brun på Krogerup.

Tårnur, skænket 1907 af grosserer Cornelius Stau og hustru⁹; skive mod vest.

Klokker. 1—2) 1965, ens, men af lidt forskellig størrelse, støbt »af Petit og Fritsen, Holland«, i samtidig *klokkestol* af vinkeljern.

Den tidligere *†klokke* leveredes 1868 af Bochumer Verein für Bergbau und Gusstahlfabrikation, Bochum, Westfalen, en skriftløs støbestålsklokke, ifølge Gribso¹⁰ den første af den art i Danmark.

KILDER OG HENVISNINGER

Ved embedet. Forhandlingsprotokol vedr. Humlebæk kirke 1869—1912. — Kirkeprotokol 1928 ff. — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller og Erik Moltke 1967.

De trykte kilder er at finde i dagspressen fra kirkens opførelsestid, Berlingske Tidende 15. juni 1868, 21. dec. 1868, Helsingør Avis 21. dec. 1868 m. fl. samt Illustreret Tidende, 1867—68 p. 329f., med træsnit (sml. fig. 1). Artiklerne fra de nævnte dagblade er afskrevet i Kirkeprotokollen. — I Humlebæk sogns kirkeblad nr. 3, 1967, har sognepræst Tage Jensen påbegyndt en artikelserie: »Af Humlebæk sogns og kirkes historie«.

¹ Ved embedet. Kirkeprotokol 1928ff., p. 107. ² Smst. p. 195. ³ Smst. p. 13, Berlingske Tidende 21. dec. 1868. ⁴ RA. Kultusministeriet 1. dep. journalsager 1848—1916. ⁵ Kirkeprot. p. 108. ⁶ Smst. p. 44, 118. ⁷ Jfr. smst. p. 115 og Forhandlingsprot. vedr. Humlebæk kirke 1869—1912 (ved embedet). ⁸ Henningsen: Kirkeskibe p. 156 og ÅrbFrborg. 1952, p. 100. ⁹ Kirkeprot. p. 113. ¹⁰ Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 84.

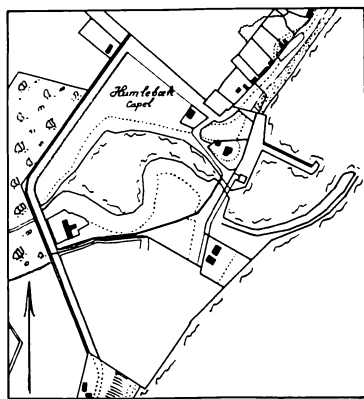
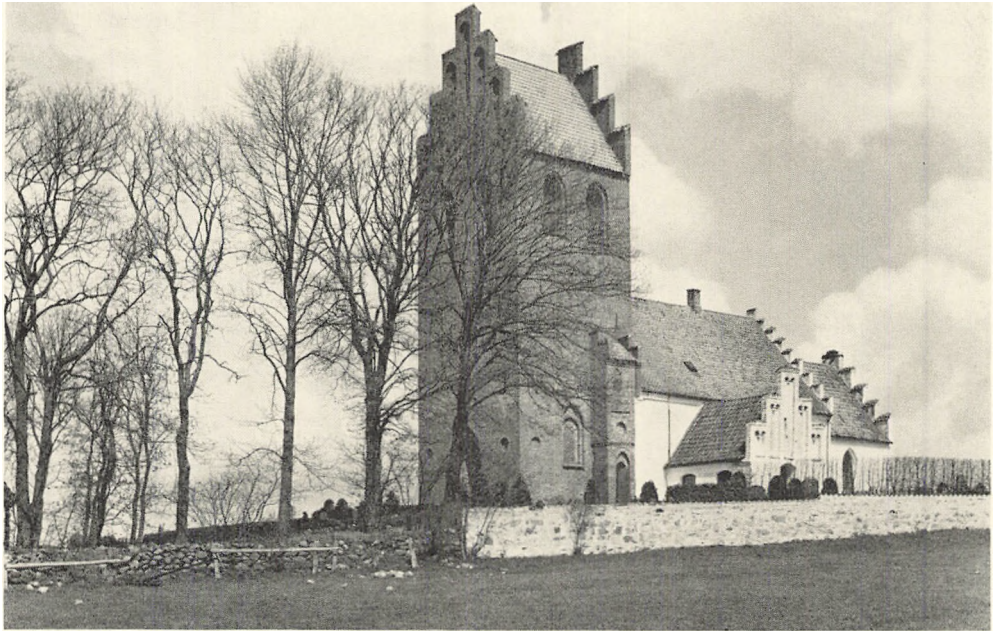

Fig. 4. Kort over Krogerup 1810 (p. 855).

L. L. 1955

Fig. 1. Grønholt. Ydre, set fra sydvest, med kirkegårdsudvidelsen til venstre i billedet.

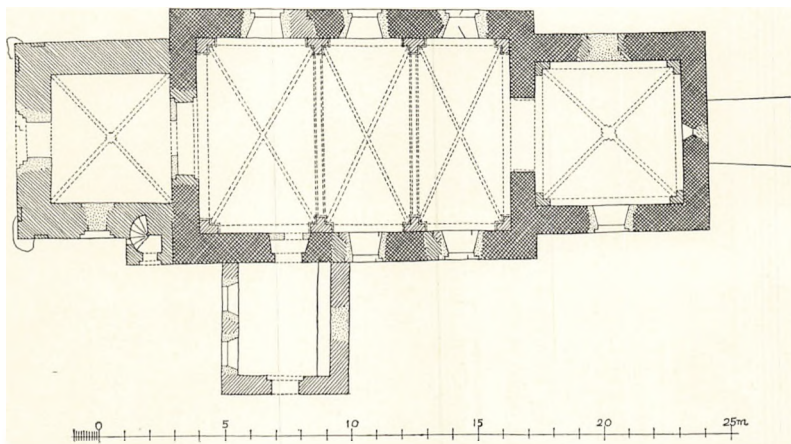
GRØNHOLT KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Sognet, der før reformationen synes at have været selvstændigt, var 1567 *anneks* til Asminderød (et forhold, som stadig består) og havde da 36 decimantes¹. 1585 blev Hillerød udskilt af sognet² (jfr. p. 637), og omkring 1591, da Oluf degn i Asminderød efter kongelig majestæts brev havde fæstet kirkens anpart [tiende], var denne ansat til 10 pund rug og to pund byg³. Kirken, der senere inddroges under rytterdistriktet, afhændedes 1873⁴ og overgik til selveje 2. marts 1910. — Blandt kirkens ejendele 1620 er opført 24 øg⁵.

Sagn. Stedet Kirkebjerg var af stude udpeget til første byggeplads, men hvad man opførte, blev straks nedrevet. Grundvolden flyttedes til det nuværende sted, som ligeledes anvistes af stude, forspændt en sluffe med sten. Da kirken var færdig, blev en heks så forbitret, at hun kastede en sten mod bygningen, men den ramte ikke⁶. Sml. også sagn knyttet til †monstranshus(?) og †relikviegemme.

Kirken ligger på en lille bakkeknold i byens nordvestre udkant og i sognets vestlige halvdel. Den lille *kirkegård*, som har faldt til alle sider, fik omkring 1900 en udvidelse mod vest (sml. ligkapel) og muligvis tillige en mindre mod nord, mens udstrækningen mod øst og syd antagelig er uændret. Indhegningen om

Grønholt. Plan. 1: 300. Målt af C. G. Schultz 1930, suppleret og tegnet af El. M. 1967.

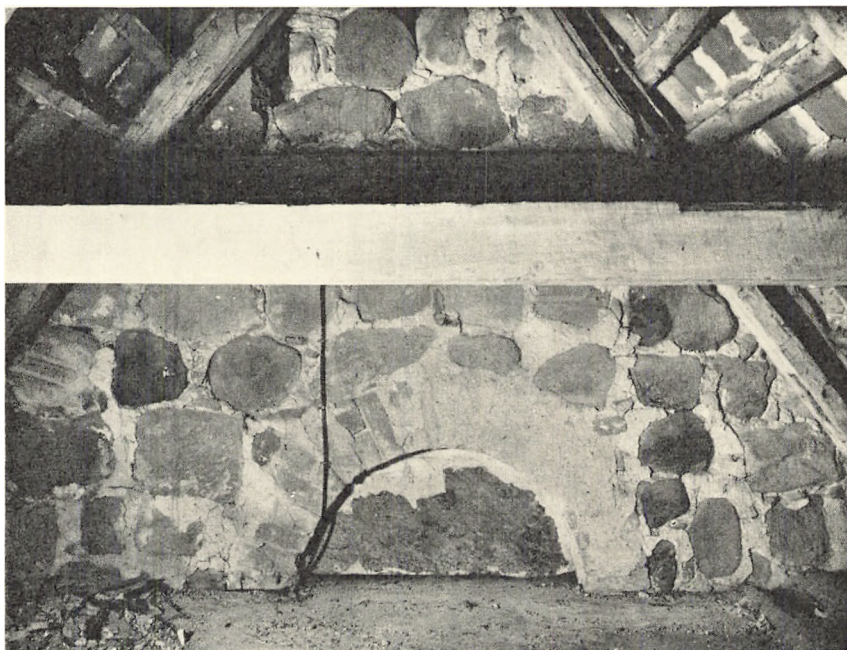
vestudvidelsen (jfr. fig. 1) samt i nord og på nordre halvdel af østsiden er kampestdiger, resten hvidtede og teglhængte mure af kampesten og tegl. Nord-sidens mur, der indvendig er helt jorddækket og beplantet med en hæk, går formentlig tilbage til 1700'rne, mens østsidens er fornyet 1956. Indhegningen af kirkegårdens gamle del er uforandret fra 1788⁷, da der nævnes 200 alen kampestdige og 138 alen mur af kamp og mursten. Før den tid, 1743 og 1770 omtales ringmurens piller i syd og vest, 1722, at et stykke sydмур fik pålagt hulsten (munke- og nonnetagsten) fra tårnets nordside⁸, og 1666, at de årlige reparationer med ris i ringmurens »gabe« ingen bestand har, hvorfor de nu er blevet lukket med sten og jord⁹.

Bortset fra en nyere tremmeport helt mod nord i østmuren har kirkegården kun een indgang, en stor, muret portal fra 1500'rne midt i østmuren; dette er påfaldende, da kirken siden 1843 har haft indgang fra vest, gennem tårnet, og før den tid gennem våbenhuset i syd. Den hvidtede og teglhængte portal (fig 4), der har port og låge, begge rundbuede, falsede og forsynet med tremmelåger af træ, er tidligst nævnt 1667⁹. Denne østre låge er 1741⁸ omtalt sammen med søndre låge samt en port og låge i vest; den sidste er forsvunden ved kirkegårdens udvidelse.

†*Kirkerist*. 1741 blev halvdelen af den østre rist opmuret, og 1764⁸ tales om kulen under ristrammen.

Bygninger på kirkegården. På vestudvidelsen ligger et *ligkapel*, der 1904¹⁰ nævnes som nyopført; det er af røde sten, i nyromansk stil. Tæt ved står en lille bygning af udmuret bindingsværk, som nu benyttes til redskabsrum.

En †*kirkelade* er nævnt 1615⁵ og 1661⁹, sidst i forbindelse med indkøb af tagsten, to vindueskarme, planker til loft etc., som benyttedes til en reparation,

L. L. 1955

Fig. 3. Grønholt. Skibets sydmur, set fra våbenhuset, med dørstik og tympanonfelt (p. 860).

fordi laden »i fjendernes tid blev ilde ruineret og øde«. 1705¹¹ beretter præsten, at kirken på grund af gæld engang havde måttet overdrage den gamle grundmurede lade på kirkegården til kirkeværgen, at den er nedrevet, og at der på dens plads nu står et ubeboeligt hus; 1737 blev der nedtaget et faldefærdigt hus i østre ringmur (som ikke vedkom kirken), og hullet lukkedes med en ny grundmur, 10 alen lang, 4 høj og 1 tyk. Heraf må man slutte, at laden har ligget syd for østmurens portal.

Et †*halsjern* med lænke, men uden hængelås er omtalt i inventariet 1764¹².

En *storkerede* på korets østgavl står ubenyttet (1967).

Kirken består af romansk kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et våbenhus i syd og et tårn i vest, som har trappehus i syd. Orienteringen har afvigelse til syd.

Kor og skib er opført af ret store *kampesten* i jævne skifter og med hjørner, dørkarmsten og tympanon af forbløffende velhuggede *granitkvadre*; desuden er der benyttet både *kridtkvadre* og *munkesten* i korets østvindue. Det sidste materiale er tillige anvendt i det rundbuede helstensstik omkring syddørens tympanon (fig. 3), muret som stander- og binderskifter, samt til to vinduer i skibets nordmur. Hist og her i vest- og sydmurens inderside ses *ler* anvendt som bindemiddel; synligt murværk bag våbenhuset tyder på, at bygningen tidligt er blevet groft pudset og overhvidtet, hvad der kan have sin forklaring i det

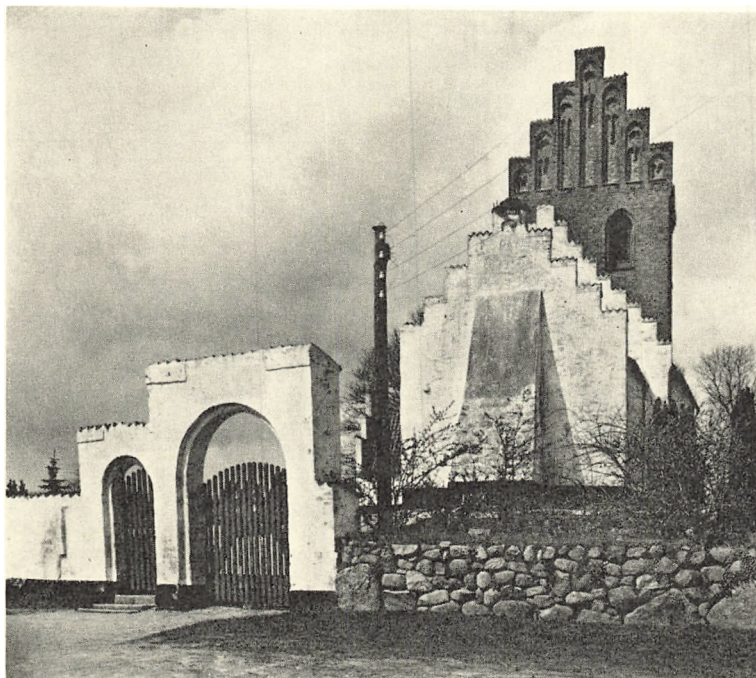

Fig. 4. Grønholt. Kirke og port, set fra øst (p. 859, 862). L. L. 1955

stærkt blandede byggemateriale. De til skibets åbninger benyttede munkesten er ret små ($25 \times 12,5 \times 7,5$ —8 cm), kiledannede i de buede stik og med smig i vinduernes karme; *rifling* ses både i døren og skibets østre nordvindue, men den synes snarere udført før brændingen end ved tilhugning. Fugningen i dette vindue er glat, med let skårne kanter; den dækkes af samme, lidt grove, 5—10 mm tykke pudslag, som ligger på resten af overvæggene i kor og skib; laget bærer i hvert fald for skibets vedkommende spor efter afkostning i våd tilstand og har senere fået en enkelt overhvidtning (sml. fig. 8).

I koret er der foruden det nævnte østvindue, der siden 1935 står som indvendig niche, spor efter et nordvindue af lignende størrelse. De to vinduer i skibets nordmur er betydelig større (bredde 115—117 cm), men behøver ikke derfor at hidrøre fra en ændring¹³. Både kampestensmurværkets ret store sten, kvaderteknikken og det blandede byggemateriale i øvrigt taler for, at kirken tidligst kan være opført henimod eller omkring 1200; den mulighed foreligger, at skibet er opført senere end kor og triumfmur (jfr. tagværk p. 864). Norddørens plads kan fastslås ved hjælp af østkarmens ene kvader, men syddøren står næsten uændret; hver af dens yderkarme er sat af to store, glathugne granitkvadre, og herpå hviler et glat granittympanon, der omslutes af det allerede omtalte rundbuede helstens stik af tegl; over de smige inderkarme er der en

vandret afdækning med planker, som i deres nuværende form antagelig stammer fra 1913, da den siden 1843 blændede dør genåbnedes i forbindelse med våbenhusets omdannelse til sakristi (p. 864).

Den forholdsvis smalle korbue har kragbånd med hulet underside; de er afhugget mod vest af hensyn til korbuebjælkens anbringelse. Både skibet, hvis oprindelige murhøjde (over terræn i nordvest) er godt fem meter, og det ca. en halv meter lavere kor har haft *bjælkeloft*, der i hvert fald fra begyndelsen må have haft brædderne liggende på oversiden. Der ses i korets nordre langmur spor efter seks bjælker, som har ligget ned i murkronen; af skibets, der har haft en lignende anbringelse, kan kun gavlbjælkernes leje fastslås; i niveau med den østre bjælkes underkant har triumfmuren et lille tilbagespring (sml. fig. 7).

De tre taggavle er meget velbevarede, og foruden bomhuller fra opførelsen viser begge skibets gavle (tilmurede) aftryk efter gavlsparfagene. På østsiden af triumfgavlen, der har en lille, oprindelig, kampestensat *gennemgang* til korloftet, ses tillige aftryk efter kortaget (jfr. p. 864).

Ændringer og tilføjelser. To store, fladbuede *tvinduer* (indre bredde ca. 160 cm) i skibets sydmur stammer antagelig fra o. 1400; toppunktet på det østre sidder 85 cm under murkrone på det vestre 53 cm.

Korets hvælving synes noget ældre end skibets, og den kan være samtidig med et fladbuet nordvindue (stikket ses udvendig over det nuværende), der svarer til de netop omtalte i skibet. Hjørnepillerne og de runde skjoldbuer er helstens; i hjørnepillernes false findes (ca. 140 cm over gulv) dværgsøjler med vulstagtig kapitæl som vederlag for de halvsten brede, afrundede ribber. Selve ribbekrydset er af hele sten, der danner et ligearmet kors; på oversiden muret topkvadrat. Hvælvets sten måler kun 24,5—25,5 × 11,5 × 8—8,5 cm. Ved hvælvslagningen bibeholdt koret sin gamle spærfodsordning med sugfjæl, som 1764⁸ erstattedes af murede gesimser. Støttepillen mod korets gavl, den »skak« pille eller den store Contrefors blev 1718 opmuret fra grunden og tre alen i højden¹⁴ (jfr. fig. 4).

Skibets tre hvælv er utvivlsomt yngre end både våbenhus og tårn; de er spændt så lavt, at selv kappernes issepunkter ligger dybt under murkronen, og de trykker interiøret meget. Vægpillerne har omløbende, på undersiden af-fasede kragbånd; de helstens gjordbuer har affasede kanter og de kvartstens brede ribber er retkantede; på oversiden helstens brede overribber med trinkamme og topkvadrat. Overhvælvingen medførte en ændring af skibets sydvinduer, hvis stik rager højt op over skjoldbuerne, og i forbindelse med tagværkets fornyelse (p. 864) fik langmurene gesims (udkragende savskifte under to retkantede false); taggavlne forsynedes med 17 kamtakker, som for vestgavlens vedkommende fjernedes delvis ved tårnets opførelse. Korgavlens ni kamtakker, den øverste med en cirkelblending, er muligvis kommet til ved samme tid; alle kamtakker er dækket med munketegle.

L. L. 1955

Fig. 5. Grønholt. Indre, set mod øst. Før sidste ændring af alterbordet (sml. fig. 9).

Tårnet må på grund af sin lighed med Asminderøds korgavl (p. 764) dateres til henimod eller omkring 1500. Det velbevarede murværk er for klokkestokværkets og gavlenes vedkommende muret af en noget større sten (26—27 × 13—14 × 9—10 cm mod 26 × 12—12,5 × 8,5 cm) end de to nedre stokværk, men der synes i øvrigt ikke at være nogen grund til at datere de to bygningsafsnit forskelligt. Stenene forneden er hårdtbrændte med mange sorte kopper, der i understokværkets nordside er lagt i *rudemønster*; de er endvidere benyttet til farveveksel i buestik og til lukning af stilladshuller. Munkeskiftet er næsten regelmæssigt, indvendig med lejefuger strøget i overkanten, stødfuger i højre side. Tårnrummet har en rundbuet arkade, brudt gennem skibets gavl, og samtidig krydshvælving; i syd er der et blændet, svagt spidsbuet vindue med spidsbuet, ydre spejl, og i vest ses stikket fra et lignende over den 1843 indhuggede, spidsbuede portal; på begge sider af vesthjørnerne, i vinduernes halve højde, findes små cirkelblændinger.

Det samtidige trappehus er i syd; det har fladbuet dør under spidsbuet spejl, og derover et savskifte, som formidler en lille udkrøgning af de øvre mure, på hvis sydside der ses cirkel- og båndblænding. Over skibets murkrone er murværket fra 1745, da overdelen fornyedes sammen med skibets sydvestre kamtak. Trap-

pen har rund spindel, loft af fladbuede binderstik og trin, som er delvis fornyet 1754; den udvidede overdør fører ind til mellemstokværket, der som i Asminderød altid har været uden vinduer. Gennem vestgavlen er der en åbning til skibets tagrum, brudt eller udvidet før 1732, da man fjernede murbrokkerne, som lå fra tårnmurens gennembrydning og fik skibets »gevelltbue« til at synke⁸.

Klokkestokværket har to spidsbuede, faldede glamhuller til hver side og gavle i øst-vest, hver med syv kamtakker og lige så mange faldede højblændinger med stavværksdelt bund (cirkelblænding over tvillingspærstik på hængestav over konsol med hjørnefas). — Ved tårnummets omdannelse til våbenhus 1843¹⁵ (jfr. vestportal) blev der i tårnarkaden indføjet en mur med dør til skibet. Senest på dette tidspunkt må en stor pille mod tårngavlen være nedrevet; den blev repareret 1732⁹ og var tilsyneladende udformet som korgavlens.

Våbenhuset foran syddøren er senmiddelalderligt, opført af munkesten i munkskifte (26,5—27,5 × 13—14 × 8 cm), men noget flikket. Den store taggavl har fem brede kamtakker og derunder fem højblændinger med tvillingfladbue over konsol med stor halvrundstav. Oprindeligt er vistnok den fladbuede og faldede døråbning, der 1764⁸ fik sin endnu bevarede »flammerede« dørfløj (se denne). Samtidig blev de murede *bænke*, hvoraf kun den østre er i behold, klædt med brædder. Da indgangen 1843 flyttedes til tårnet, blev våbenhuset til materialrum, og kirkens syddør tilmuredes (sml. alterbord). 1913 omdannedes det til præsteværelse og fik på ny forbindelse med skibet gennem en fladbuget døråbning anbragt i en indskudsmur i den gamle syddørs inderside; i vestmuren indhuggedes to fladbuede vinduer. Det indre har bjælkeloft (gråmalet over blå bjælker) og siden 1966 gulv af gule mursten.

En *†kalkkule* foresloges 1871 flyttet fra våbenhuset til portens højre side¹⁶.

Tagværkerne er alle af eg og middelalderlige, men omsat og suppleret med fyr, over kor, skib og våbenhus 1764⁸, over tårnet 1845¹⁵. Korets, med to hanebånd og korte spærstivere, er i sin nuværende form jævngammelt med hvælvingen, men de to gavlsparfag indholder rester af romanske spærfag med hanebånd og to lange, skrå spærstivere; rejsningen blev lidt stejlere 1764, og samtidig erstattedes de 1760⁸ fornyede sugfjæle med muret falsgesims. I triumfgavlen ses aftryk efter planker eller spån samt et 30 cm dybt hul efter en rygningssplanke. Skibets tagværk, der er jævngammelt med de tre hvælv og gesimserne, er ligesom tårnets af langstolstype. Udvendig i skibets to gavle ses aftryk efter de romanske spærfodder, som har usædvanlig lange (godt 3,5 m), lodrette spærstivere. I vestgavlen er spærfodens vandrette tømmer kun halvt så tykt som i østgavlen; både dette og andre forskelligheder i de to gavlsparfag kan skyldes, at de er afbundet på forskellig tid. Er det tilfældet, må der være et byggestop efter opførelsen af kor og triumfmur, en mulighed, som finder støtte i den kraftige størrelsesforskel på korets og skibets ældste vinduer.

E. M. 1967

Fig. 6. Grønholt. Indre, set mod vest. Efter restaureringen 1966. Til højre døbefonten med ny kumme, udført af Vitus Nielsen (p. 871).

Kirken synes at have været vel vedligeholdt; kun 1668⁹ er den omtalt som brøstfældig. 1722 blev nordre tårntags hulsten udskiftet med vingetegl, men 1732 var de resterende tage dækket med hul- og dæksten samt hulsten med rygfulge⁸. De sidste munketagsten (bortset fra kamtakkernes) forsvandt antagelig sammen med tagværksreparationen 1764, og nu er alle tage hængt med røde vingetegl. Tårnet, som istandsattes 1956 (arkitekt Jens Lundquist), står i blank mur, resten hvidkalket med tjæret sokkel. De spidsbuede, gotiserende støbejernsvinduer stammer fra 1843¹⁵, da gulvene blev fornyet med løse, gule mursten, som bibeholdtes ved istandsættelsen 1964—66 (arkitekt Rolf Graae).

Glaserede, kvadratiske *gulvfliser* fra middelalderlige gulve findes (siden 1912) i syddørens tærskel og langs våbenhusets bæk, dels brune på 13 cm og grønne på 15, dels grønne og gule på 18—19 cm.s sidelængde (sml. alterbord p. 868).

E. M. 1967

Fig. 7. Grønholt. Romansk kalkmaleri, detalje af fig. 8, nordre halvdel, visende det grove underlag (p. 866 f.).

KALKMALERIER

1) (Fig. 7–8) o. 1275. På triumfvæggen over hvælvingen ses en ca. 85 cm høj frise, Kristus og de 12 apostle, under arkader på slanke søjler. Allerede Magnus-Petersen betegnede (1884) billederne, »af ikke ringe Kunstværd«, som utydelige. Både over og under arkaderne har der været en ca. 25 cm høj bølgebladbort. Ved restaureringen 1965–66 afdækkedes (og overhvidtedes) på triumfvæggen under hvælvet de nedre rester af den ovennævnte udsmykning, meget ødelagte, bl. a. en siddende figur og en stående med glorie i retkantet ramme nord for korbuen (opstandelsesscene?), samt en bræmme med geometrisk mønster langs buens kant. — Også på nordvæggen har man skimtet figurbilleder, og i skibets østlige nordvinduer sås tidligere rester af en bladbort. Alt var ma-

L. L. 1955

Fig. 8. Grønholt. Romanske kalkmalerier på triumfvæggen, over hvælvene (p. 866).

let på hvidtekalk, der lå direkte på den ujævne puds (jfr. fig. 7). Kalkmalerierne viser mange overensstemmelser med Fodbys (DK. Sorø p. 1105)¹⁷.

2) 1682. 1965—66 fandt man, at ribber og gjordbuer for skibenes hvælv havde stået med grå, senere med rød farve. I kapperne har der været enkelte primitive dekorationer; i østhvælvets sydkappe stod H I I W, sikkert for sognepræsten hr. Jens Jakobsen Wind, i østkappen nederst I K M F? og D O O S med sort. Højere oppe var der primitive grene i rødt og i toppen læstes »Anno 1682«.

INVENTAR

Oversigt. Kirkeinteriøret præges af restaureringen 1965—66, der bl. a. bragte det 6-søjlede, romanske alterbord tilbage til dets oprindelige skikkelse, samlede de bevarede dele af den samtidige døbefont og supplerede den med en ny kumme. Samme år fik kirken nyt orgel, og alle stolestader, både de barokke i skibet og de to gamle præste- og degnestole i koret (1569) fik ensartet staffering. Prædikestolen fra 1574 var allerede 1914 renset for talrige overmalinger.

Så net og renfærdigt har rummet ikke altid set ud. I sin beretning fra 1912 skriver arkitekt S. Claudi-Hansen — efter at han først havde skildret, hvorledes man (1843) havde molesteret det fornemme alterbord og indmuret dets tiloversblevne søjler, baser og kapitæler som fyld i syddøren —: »1843 har været et slemt År for Kirken; da flyttedes også Kalkstensfonten ud, og der kom en klosetlignende Himpegimpe af Træ i Stedet«.

Alterbord (fig. 9) romansk, o. 1200, sekssøjlet, samtidigt med kirkebygningen (og døbefonten), et fint og omhyggeligt arbejde, hvis mage på Sjælland vistnok kun har været at finde i Roskilde domkirke (DK.Kbh.Amt. p. 1619 fig. 302). Bordet, som er af gotlandsk kalksten, består af en plade, 214 × 113 × ca. 13 cm, hulkantet, hugget af een sten; midt i oversiden er der en *helgengrav* dækket af en rektangulær, itubrudt og suppleret kalkstensflise. Om de heri

fundne relikvier, se nedenfor. Pladen bæres af seks søjler, fem af lys kalksten, den sjette noget afvigende og af mørk, rødlig kalksten (to fornyede 1966). Bordet er formentlig styrtet sammen 1843 — de spinkle søjler har ikke været beregnet på også at bære en tung altertavle (jfr. †altertavle p. 869) — og man underbyggede da pladen med to murstenspiller i pladens bredde og bibeholdt een af søjlerne som midtstøtte, anbragt på en fem skifter høj murstensplint, hvorefter bordet dækkedes af en træbeklædning¹⁸. 1912 genfandt man søjleskafter, baser og kapitæler i mer eller mindre medtaget tilstand (et halvt skaft manglede) som fyld i syddøren, der var blevet tilmuret 1843. 1931 udgravedes alterbordets fundament, der viste sig at bestå af ret jævnt placerede kampesten uden mørtel. På een af stenene var bevaret spor efter en søjle, som angav, at bordet ikke havde stået på en sokkel. I fylden blev der fundet en del grønglaserede gulvfliser af samme slags som dem, der nu ligger i kirkens syddør, og andre fundet andetsteds i rummet (jfr. p. 865). 1931 restaurerede C. G. Schultz alteret med genanvendelse af de gamle dele, hvad der medførte, at støttepillerne fra 1843 måtte bibeholdes. 1965 førtes bordet tilbage til sin oprindelige form af Vitus Nielsen; sokkelen og murpillen fjernedes, to søjler fornyedes, og en bundplade anbragtes under søjlerne.

†*Relikviegemme*. I en beretning 1743 fra præsten til Danske Kancelli¹⁹ hedder det: For få år siden har under en 4-kantet sten midt på alteret været en æske af bly og derudi et stykke træ, et stykke ben og en klud. Træet foregives at have været et stykke af *Christi kors*, benet et stykke udaf *de hellige tre kongers eller vises pande* og kluden et stykke af *jomfru Mariæ særk*. Men da det skal være befunden, at adskillige med disse formente hellige stykker har drevet overtro, skal de efter forrige biskops og kirkeinspektørens ordre dels udi alteret i kalk være indmurede, dels opbrændte. — Denne meddelelse harmonerer dårligt med en anden²⁰, der omtaler en relikviekapsel med levninger af S. Peter og S. Dorothea, også knyttet til Grønholt kirke. Formentlig foreligger her en forveksling med Asminderød, jfr. p. 759.

†*Alterklæder*. Trods alterbordets enestående form har det dog, så langt kirke-regnskaberne rækker tilbage, været skjult under et forhæng, der 1620 omtales som blomstret fløjls⁵ og 1716 som rosenfarvet plysset med guldgalon; sidstnævnte blev stjålet og erstattedes 1721 af et karmoisinrødt af kamelhårsplyskantet med sølvgalon⁸. Det blev syet af skrædder Nicolai Eichelberg i København og betalt af Frederikssund kirke. 1741 havde det nye alterklæde broderi med det kgl. navn, krone og årstal⁸, nævnt på samme måde igen som nyt 1789²¹.

Allerprydelsen er et krucifiks, udført 1931 af frøken Alfelt, efter tegning af C. G. Schultz.

Den tidligere *altertavle*, et stort maleri af G. Rump, olie på lærred, 180 × 137 cm, Jesu fremstilling i templet, i rektantet træramme med profilgesims og po-

E. M. 1967

Fig. 9. Grønholt. Korpartiet efter sidste restaurering af alterbord, udført af Vitus Nielsen (p. 867).

stament og kronet af et kors, skænkedes af Christian VIII. 1843, da den forrige tavle kasseredes¹⁵. Billedet, der ophængtes på korets nordvæg 1935, fik 1965 plads i tårnrummet.

† *Altertavle*. Inventarierne 1620⁵, 1662⁹ og 1716⁸ nævner »en gammel (malet) altertavle«. Spor på alterbordspladen efter en tavle med fremspringende sidepartier gør det sandsynligt, at det har været en renæssancetavle²². 1745 afskrabede Hans Nielsen, Ganløse, farver og guld på kridtgrund, malede og forgyldte tavlen, satte gyldne inskriptioner på og opmalede skilderierne⁸. 1783 var altertavlen løs, dens bageste »forklædning« tjenlig til reparation, og sirater var løse²¹. 1822 måtte den igen have fæstnet løse dele²³; 1835 beregnede man, at istandsættelse med snedker- og billedhuggerarbejde af den meget beskadigede altertavle ville beløbe sig til 20 rdl.²⁴. Siden hører man intet om den.

L. L. 1955

Fig. 10. Grønholt. Alterkalk (p. 870).

Altersølv. Kalk (fig. 10) med fod fra o. 1600, noget ændret knop og bæger fra 1771, det sidste udført hos guldsmed Brandt Johnsen, København (Bøje p. 85)²⁵. På to af fodens tunger graverede versaler og skøn-skriftsbogstaver: »Forskaffet til Grønholts kirke anno 1693, pastore loci Jano Jacobi Windio« (»da stedets præst var Jens Jakobsen Wind«). På fodpladen et utydeligt stempel, vistnok to hinanden skærende, modvendte V'er. Et tilsvarende mærke har Willum Mortensen, Helsingør (Bøje 1664); han fik borgerskab allerede 1657, og selv om han ikke nævnes efter 1677, må muligheden for hans paternitet dog holdes åben. Under fodpladen graveret: »28 lod«. Skaft, knop, standkant og fodplade forgyldt. *Disk*, 1829, 13 cm i tv., glat med graveret cirkelkors på den ret smalle rand. Under bunden fire stempler: I M for Peder Jacob Malmborg (Bøje 919), Københavns bymærke 1829 (to gange) og gardeinmærke.

Forgyldt. — 1620 havde kirken også en kalk og disk af tin⁵. 1732 byttede Asminderød kirke sin disk, der var for lille, til Grønholt kirke, hvis disk var brøstfældig²⁶. *Oblatæske*, nyere, af plet, stemplet: H. † *Vinkande* af porcelæn, nævnt 1841²³.

Alterstager udført 1680 af Matthis Hecht, 48 cm høje, med graverede versaler på fodskålene: »Me fecit M H i Helsingør anno 1680«, jfr. Tikøb p. 699 og Asminderød p. 775. — Her som i andre domænekirker blev man 1830 belemret med »forstilte lys af blik« til raffineret råolie og lampevæger — i lighed med Asminderød p. 776.

† *Messehageler*. 1620 af blomstret fløj, men desuden nævnes en gammel »væven af sølvtråd« samt en gammel »fordelliet« af grønt, hvidt og brunt fløj⁵ (jfr. prædikestol). Senere er farven rød.

† *Røgelsekar*. 1713 forbedredes kirkens ildkar med fire jernstænger²⁷; det siges snart at være af malm, snart af kobber. 1764 omtales det sidste gang¹².

Alterbibel. København 1760. Det niende Oplag. 8:o, i samtidigt, mønstrestemplet læderbind, nu uden spænder.

† *Monstranshus*. 1716 nævnes en gammel, jernbeslået, oliemalet blok med taskelås og nøgle, til kalk og disk⁸; 1764, da lås og nøgle var forsvundet, siges

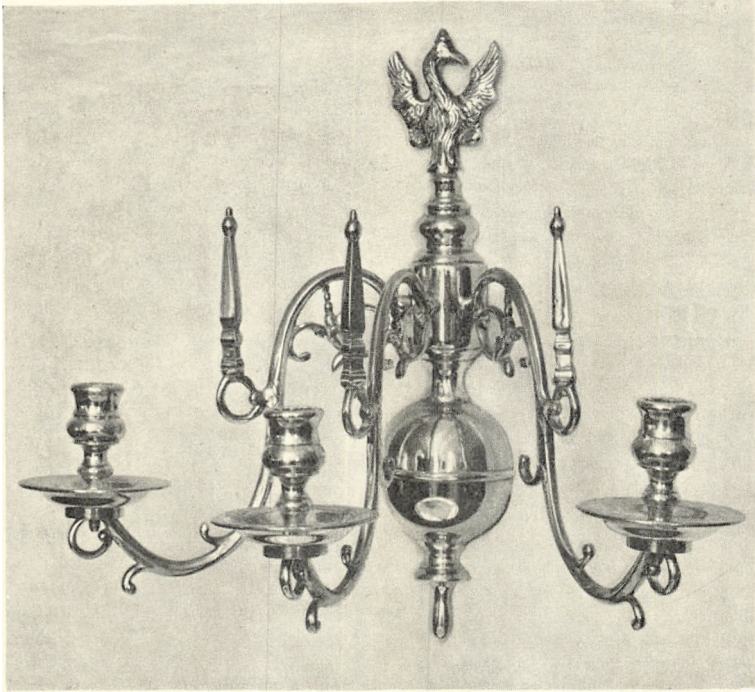

Fig. 11. Grønholt. Lysearm over døbefonten (p. 876).

L.L. 1955

den at stå i koret¹². Ifølge en udateret indberetning²⁸ af J. M. Thiele, der selv havde set »blokken« 1821, »som oprindeligen er brugt som et Gjemme for Reliquier eller et Helgenbillede«, fortalte *sagnet*, at man tilforn i tørke bar huset om på markerne for at få regn, og i al for stor væde for at få tørvejr.

Alterskranke (jfr. fig. 9) 1843¹⁵, af smedejern. — 1770 anskaffedes en ny *†knæling* med jernrækværk, der stammede fra det 1764 nedbrudte Søllerødgaards kapel²⁹.

Døbefonten (jfr. fig. 6), der i sin oprindelige form kan være anskaffet sammen med alterbordet, består nu af en kun 28 cm høj firkløverformet fod af grå, gotlandsk kalksten — af type fra o. 1200 (jfr. Mackeprang: *Døbefonte* p. 384, 412) — hvorover skaft af poleret Høburg-marmor, øverst afsluttet med en rundstav. Kummen, af rød, gotlandsk kalksten, med lav huling for vandet, er udført af Vitus Nielsen (jfr. alterbord) 1965, der har samlet de enkelte spredte dele. — 1716 omtaltes fonten af en huggen kampesten, gammel og forfalden, 1741 var den brækket midt over⁸. 1884 fandt Magnus-Petersen det ene stykke af foden i materialhuset under sand og teglsten, det andet hos en husmand i nærheden af kirken; her lå det sidste også 1908, mens »en ituslået del af en kumme« fandtes ved våbenhuset³⁰.

Andre døbefonte og dåbsfæde. 1) Mellem 1909 og genopstillingen af den oprinde-

L. L. 1955

L. L. 1955

Fig. 12—13. Grønholt. Prædikestol, jfr. fig. 14. Storfelterne med relieffer af evangelisterne Lukas og Matthæus (p. 874).

lige font havde kirken en romansk pastiche (jfr. fig. 5), tegnet af professor L. Knudsen og udført af stenhuggerfirmaet Scheller, København — indviet 5. sept. 1909³¹. Nu i ligkapellet sammen med det tilhørende *dåbsfad* af messing.

2) Forgængerer for nr. 1 var den p. 867 nævnte kasse, der nu ligger på våbenhusloftet, og det tilhørende *dåbsfad* — i et skab i præsteværelset — af tin med graverede versaler: »Grønholt Kirke 1848« og støbermærke M C S 1842, formentlig for Magnus Carl Svanberg II., mester i København 1842³².

†*Dåbsfade* og †*kedel*. Inventariet 1620 nævner en kobberkedel i fonten, formentlig en til kummens huling afpasset beholder³³; senere tales om et (puklet) messingfad og et blyfad³⁴.

Dåbskande, 1830, af slangehankstype, med Frederik VI.s kronede navnetræk på korpus og på lågets underside: »Grønholt Kirke 1830«. — 1726 fik kandestøber Schönfeldt betaling for en tin †»gitt-kande« med låg (jfr. tilsvarende i Fredensborg slotskirke p. 832) til dåben, kongens og kirkens navn derpå stukket⁸.

†*Korbuekrucifiks* eksisterede endnu 1741, da Hans Nielsen, Ganløse, malede og forgyldte det⁸.

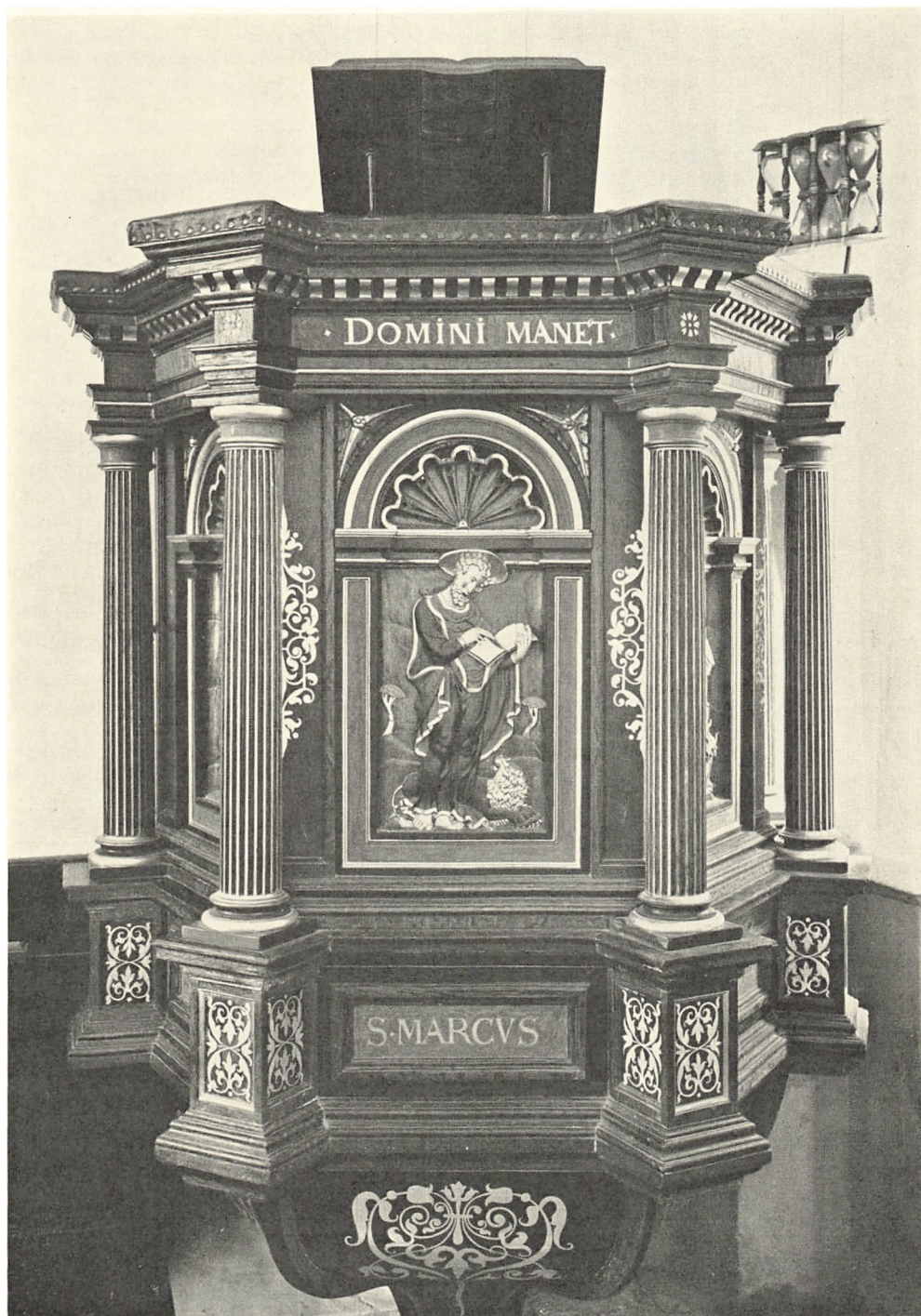
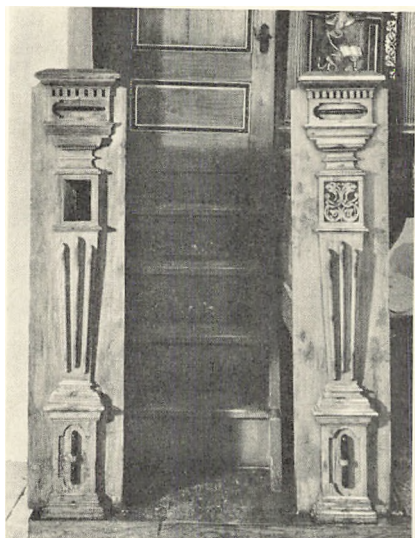

Fig. 14. Gronholt. Prædikestol, malet 1574 (p. 874).

L. L. 1955

L. L. 1955

Fig. 15. Grønholt. Stolestadegavle ved opgangen til prædikestolen (p. 874).

Prædikestol (fig. 14), med malet årstal 1574, i højrenæssance. Stolen er på fire fag med senere tilføjet dørfag. På hver side af storfelterne med deres evangelistrelieffer er der vinkelbøjede fyldinger, og foran disse står tætkannelerede, frie toskanske søjler på kraftige fremspring. Ret flad, svejet underbaldakin med profilerede hjørneribber, der ender i volutagtige knopper. Nyere stolpe og opgang. *Læsepult* fra o. 1825 beklædt med rødt læderbogbind, der har guldsnit og titel: »Biblia«. Bortset fra storfelterne med evangelistreliefferne, dygtigt skårne manieristarbejder, Markus og Matthæus (fig. 13) med næsten ens, langstrakte ansigter, Lukas (fig. 12) og Johannes skægløse, lidt feminine, er al ornamentik malet. 1722 fornyedes trappen af en københavnsk tømrer. Stolen blev nedtaget 1764, igen opsat, forsynet med nye stikbjælker, bund (d. e. gulv), pille og trappe; men allerede 1770 flyttedes den »der stod bag en pille« 1 alen længere ud og fik igen ny bund og pille; samtidig blev den betrukket med den gamle messehagel³⁵. Opgangsfagets låge er en barok *stolestadedør* (sml. fig. 15), bredere end det nuværende mellemrum mellem staderne; den har to fyldinger med profilerede lister og tungede beslag svarende til en stoledør på loftet.

Siden 1914 står stolen med sin oprindelige, partielle staffering, der fremdroges under en fire—fem overmalinger³⁶. I frisefelterne gyldne versaler på blå strøbund³⁷: »Verbum domini manet in æternum anno 1574« (»Herrens ord forbliver i evighed«) og i postamentfelterne evangelisternes navne. Søjler og lister står hovedsagelig i træets farve, bueslag og fyldinger blå med sølv- eller guldlist og evangelisterne i stærkt farvede dragter; de maureskeagtige ornament på søjlepostamenter og underbaldakin er malet med sølv. Døren har sorte profillister med guld- eller sølvkant. — 1745 renoverede Hans Nielsen stolen med farver og guld, mens trappelænet marmoreredes⁸; 1908 var stolen »helt oversmurt med en kedelig grå farve«.

Timeglas 1741⁸, på fire fag, i udsavet stativ med drejede småsøjler, fastgjort på prædikestolen ved en smedejernsstang, stafferet med rødt og guld; det afløste et tidligere, som nævnes 1716 og 1740 skulle kasseres⁸.

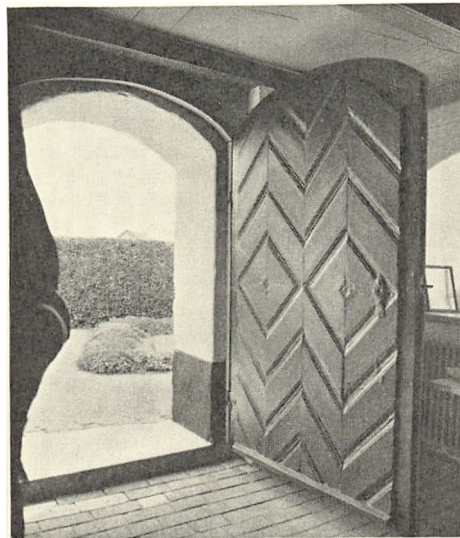
Stolestader (fig. 15), o. 1670, med pålagte, smalle halspilastre, hvis bryst optages af en stor ædelstensbosse eller er smykket med intarsia; nu uden topstykker³⁸. 1965 blev ryglænene stillet skråt og forsynedes med træknager; sæ-

derne fornyedes og stolene nymalede (Ernst Trier, Vallekilde): gavlplanken rødbrun, pilasteren lys vissengrøn, hvide ornament, lidt guld. — På loftet ligger en tofyldingsdør, den øvre fyldning med hammerudvidelser. Blåmalet, med sort fraktur i øvre felt: »Skole Mesterens stol 1771«. Jfr. prædikestolsdøren. — 1731 gjorde snedker Anders Jørgensen ti nye stole under tårnet og reparerede de øvrige. 1770 satte Søren Jensen, Farum, nye døre for 24 mands- og kvindestole, og året efter malede Thomas Møller i Esbønderup 34 stole med perlefarve og sorte numre⁸.

Præste- og degnestole i korets vesthjørner, den søndre (degnens) med relief-skåret årstal 1569, næsten ens, af en type

der er hjemmehørende i Hillerøds og Slangerups omegn³⁹, en rundbuet gavl med ungrenæssance blomster- og bladornamentik i gavlen og foldeværk i en nedre langfyldning, forpanelet med liggende og stående foldeværk. I de to gavlplanker er der spor efter ældre skråpulte (af forskellig tykkelse), begge har nyere pultræbrædder, degnens med tre fastsømmede offertavler. Begge, især den søndre er noget sammenstykkede og lappede. Formentlig er i alt fald den nordre stol en rest af kirkens ældste stoleværk — eftersom en prærestol ikke normalt er udstyret med pultræbrædt. — På ydersiden af syd Stolens gavl læses (jfr. fig. 6) »H A A L 1569«, mens bagsiden på tilsvarende sted har et forsænket relief-skjold af gotisk type, med brede tvillingrundinger forneden og »lansend-snit« i den ene side, kun svagt skrånstillet. I skjoldet relief-skåret H H på hver side af et bomærke. Nymalede, som stolestaderne, 1966, ved hvilken lejlighed et malet skjold med bogstaverne L V foroven på bagsiden af nordstolen blev overmalet. Oprindeligt har træværket kun haft en partiel staffering. — 1716 nævner inventariet to grønmalede skriftestole, den ene gammel, samt en gammel, egemalet degnestol⁸; de samme nævnes i inventariet 1764¹², men det hedder her: »1 grønmalet skriftestol, 1 grønmalet ditto, 1 degnestol med en bænk, er de ordinære skrifte- og degnestole«⁴⁰. — 1783 gjorde snedkeren et nyt stykke brystpanel i degnestolen på tre kvadratalen²¹.

†*Kiste*, jernbunden, nævnes i de ældste inventarier; 1740 meddeles, at kirkeværgen siger, at det er den, der er kommet fra Asminderød⁴¹ (jfr. p. 782). 1764 stod den hos kirkeværgen¹².

E. M. 1967

Fig. 16. Grønholt. Våbenhusets »flammerede« dør 1764 (p. 876).

Dørfløj (fig. 16), 1764, til våbenhuset⁸, »flammeret« på seks planker, der indvendig sammenholdes af vandrette revler, hvorpå de siksakmønstrede gangjern er fastgjort. Stor, samtidig, »åben« *lås* (fig. 17).

Orgel 1965, leveret af Troels Krohn, Hillerød, med seks stemmer, manual og pedal. Façade og orgelhus ved Rolf Graae. I skibets nordvesthjørne. Det tidligere orgel var fra Petersen og Stenstrup (nævnt 1904)¹⁰ og betegnedes 1963 som et defekt harmonium.

† *Pengeblok* 1837²³, jernbundet. Udsat ved restaureringen 1966.

Salmenummeretavler fra sidste restaurering, tre retkantede, delt i rektangulære felter til metalnumre. På våbenhusloftet ligger fire fra 1800'erne til skyde-numre⁴². 1805 havde kirken to sorte tavler til at skrive numrene på ²³.

Lysearm (fig. 11), vel fra 1700'erne, med tre S-formede arme og på hver en obelisk. Armene udgår fra en »halveret« stang med midtdelt kugleled. Topfigur: flakt ørn. Over døbefonten.

Klokker. 1) O. 1425, skriftløs, med aftryk af mønter i frisen. 10 af disse kan bestemmes som hulpenninge fra Erik af Pommerns møntsmedie i Næstved eller Lund fra tiden ca. 1400—1424⁴³. Hankene har spinkle tovstave. 78 cm i tv. (Uldall p. 133, Gribso p. 77).

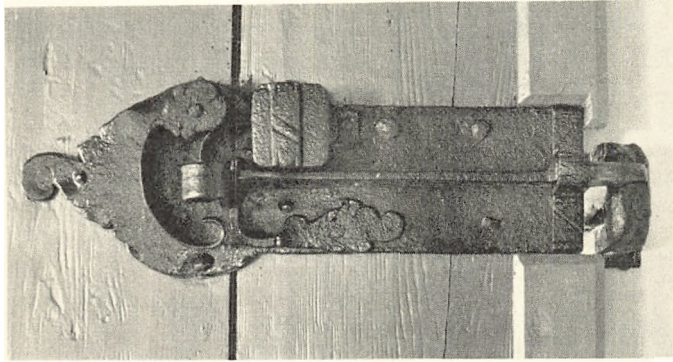
2) 1471, støbt af Jens Pedersen (Johannes Petri) i Slagelse, også kaldet Jes smed. Indskrift med dårligt støbte minuskler: »ano d(omi)ni m cdlxxi ca(m)pana ecc(lesi)e gro(n)holte tpe [eller tpc] voco pet pavli/pbr(?) andreas ?a v« (i herrens år 1471. Grønholt kirkes klokke ??? jeg kalder. Peder Povlsen, præst(?). Andreas . . .). Før og efter indskriften to forskellige seglaftryk, det ene med et bomærke og ulæselig omskrift, det andet med et indcirklet tegn (en gryde?) og omskrift, hvoraf hovedparten er forsvundet og kun tre bogstaver (»con«?) levnet. Hankene har brede skråriflinger. 82 cm i tv. (Uldall p. 196, Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 76). — Ny ophængning af begge 193? af Aug. Nielsen, Roslev, og nye knebler.

Ved klokkeskatten 1602 skulle Grønholt kirke aflevere en klokke; den frikøbte dog klokken ved levering af kobber og rede penge⁴⁴.

Klokkestol 1619⁵, af eg, til to klokker, anselig, strækkende sig fra nordvæg til sydvæg, af bindingsværksagtig konstruktion med tappede samlinger; suppleret, formentlig 1845 (jfr. tagværk p. 864) med kryds i stolens tværetning. Blandt de mange indskårne årstal er det ældste læste »Aar 1633«.

GRAVMINDER

Epitaf. O. 1788. »Her under hviler min broder Franciscus Wolf, fordum mestersvend i hendes mayestet dron(n)ing Iuliane Maries køkken, fød den 29. ian. 1739 og død den 9. sept. 1788«. Marmortavle, 77 × 45 cm, med sortmalede

E. M. 1967

Fig. 17. Grønholt. Lås på våbenhusets dør, jfr. fig. 16 (p. 876).

versaler; bred, tværriflet kant og postamentfelt med nupret bund. På skibets sydveg inden for døren til våbenhuset, hvor den tilhørende fgravsten lå¹⁸.

Gravsten. Første halvdel af 1300'rne, tre revnede og udslidte teglfliser, 26,5 × 26,5 cm, der sammen med andre, nu forsvundne har dannet en »gravsten« med fordybet randskrift på latin⁴⁵. Bogstaverne er pyntelige, gotiske majuskler; men da de tre fliser ikke har ligget fortløbende, giver læsningen ingen sammenhængende mening. Nr. 1: »dam : di«, nr. 2: »r : pat«, nr. 3: »eratq«. Muligvis skal dam suppleres til qvondam (fordum), pat til en form af pater (fader), og hvis bogstavet efter erat er et q, må her have stået eratqve (og han var). På våbenhusloftet.

Før restaureringen 1965—66 lå der flere udslidte gravsten i kirkens gulve; nu er der kun een under korbuen, med evangelistsymboler i hjørnecirkler.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. DaKanc. B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods, indsendt af lensmændene i henh. til kgl. missive af 1590 28. dec., III Sjælland.

LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtsstues arkiv 1898. Grønholt regnskabsbog 1716/17—1779/80.

Ved embedet. Liber daticus 1840—57. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet: Museumsindberetninger af Vilh. Boye 1884 (indskrifter), J. Magnus-Petersen 1884 (bygning, kalkmaleri og inventar), Chr. A. Jensen 1911 (prædikestol), S. Claudi-Hansen 1912 (alterbord), Niels Termansen 1914 (prædikestol), M. Mackeprang 1914 (prædikestol, præste- og degnestole), Kr. Due 1915 (stoleværk), Poul Nørlund 1928 (bygning), Sigrid Christensen 1928 (inventar), C. G. Schultz 1935 (alterbord), Olaf Hellvik 1965 (kalkmalerier) samt Rolf Graae 1965 (hvælv og kalkmalerispor) og 1966 (alterbord, døbefont). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955 samt Elna Møller og Erik Moltke 1967.

Notebøger i NM: C. G. Schultz LXIX, løst indlæg, 59. LXXIII, 5a.

¹ Landebog p. 185. — En meget vidtløftig proces om noget kirken tilhørende gods førtes i årene 1494—97, se Danske Magazin 5. rk. III, 366—77, jfr. Scandia XXIII, 83 f.

² Fru Eline Gøyes Jordebog ved A. Thiset, 1892, p. 318 f. KancBrevb. 6. maj 1585.
³ RA. DaKanc. B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods indsendt af lensmændene, læg III. ⁴ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1820—1900. Kommune kopibøger. ⁵ RA. DaKanc. B. 184. Seks års kirkeragsk. 1614—20. ⁶ Folkemindesamlingens kartotek. ⁷ LA. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. de kgl. kirker og skoler 1788—90. ⁸ LA. Grønholt kirkes ragsk. 1716—1780. ⁹ RA. Rtk. Rev. ragsk. Kirkeragsk. 1661—72 Frborg amt, Lynges hrd.s kirkeragsk. ¹⁰ RA. Kultusministeriet 1. dep. 1848—1916. Journalsager. ¹¹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. Kommune sager 1700—19. ¹² LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier. ¹³ Jfr. Trap, Frederiksborg amt p. 125. ¹⁴ RA. Rtk. Rev. ragsk. Kirkeragsk. 1713—19, jfr. note 8, og RA. Rtk. Bygningsadministrationens journal. ¹⁵ RA. Rtk. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ¹⁶ LA. Kgl. Bygningsinspektors arkiv. Meldahl: Domænekirkerne pk. XXII. ¹⁷ Nørlund-Lind: Kalkmalerier p. 237, med litteraturhenviisninger, hvortil kan føjes Magnus-Petersen: Minder, 1909, p. 278. ¹⁸ Niels Stenfeldt: Asminderød og Grønholt Sogne i gamle Dage. Manuskript i Fredensborg bibliotek, 1925. ¹⁹ RA. DaKanc. D 102a. Efterretn. om købstæderne og amterne 1743—46, jfr. Kgl. Bibl. Kallske samling, fol. 48. Jessens saml. til Frederiksborg og Kronborg amter. ²⁰ Gengivet efter samme kilde hos Resen, Pontoppidan, Thurah o. fl., se under Asminderød p. 772. ²¹ RA. Rtk. Rev. ragsk. Kirkeragsk. 1780—97 Kronborg distrikts kirkeragsk. ²² Opmåling af de efterladte spor ved Rolf Graae 1966. ²³ RA. Rtk. Rev. ragsk. Amtsragsk. Kronborg amtstue. ²⁴ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journal. ²⁵ Jfr. note 8. Niels Stenfeldt meddeler — i Asminderød og Grønholt Sogne i gamle Dage (manuskript i Fredensborg bibliotek fra 1925) —, at kalkens overdel er fra 1820. ²⁶ RA. Rtk. Rev. ragsk. Kirkeragsk. Sjællandske rytterdistrikters kirkeragsk. ²⁷ RA. Rtk. Rev. ragsk. Kirkeragsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkeragsk. ²⁸ Afskrift i arkivet i Nationalmuseets 2. afd., Grønholt; originalen i mappen: Nykøbing Falster. ²⁹ Jfr. note 8; sml. også DK. Kbh. Amt p. 447. 1741 satte snedker Jens Christensen fra Farum knælingen for alterfoden på syv små, sirlige og udskårne knægte. ³⁰ J. D., i Avertissementstidende for Fredensborg og Omegn, nr. 127, 1. jan. 1908, jfr. beretning 1966 af Rolf Graae. ³¹ Avertissementstidende for Fredensborg og Omegn, nr. 168, 15. sept. 1909. ³² Meddelt af museumskonsulent P. Halkjær Kristensen. ³³ Jfr. Mackeprang: Døbefonte p. 66, og note 5. ³⁴ Jfr. note 8, årene 1716 og 1740, note 12, 1764. ³⁵ Jfr. note 8. Inventariet 1716 omtaler en gammel prædikestol med krone, men 1721 kan ingen mindes, at kronen (himlen) har været der. ³⁶ For disse er der gjort rede i en lang og omhyggelig beretning ved N. Termansen. Indvendig i stolen er malet: »Istandsatt Aar 1914 under Nationalmuseet af Kristian Due«. Ved restaureringen bestemtes (ad kemisk vej) en grå farveprøve som værende *smalte*; der fandtes ikke sølv men tin. ³⁷ Ifølge N. Termansens beretning er det udført således: »Bogstaverne er først lagt an og forgyldte, derpå er bunden lagt over med en fed oliefarve, og heri er strøet blå strøsand . . . Nu nærmest gråt blandet med enkelte kraftig blå korn og noget klart glimmer«. ³⁸ Således også ifølge Magnus-Petersen 1884. ³⁹ C. A. Jensen: Snedkere og Billedsnidere, 1911, p. 34. ⁴⁰ At det er de samme stole som de nuværende, der tales om, fremgår af konservator Kr. Dues beretning fra 1915: » . . . har været malt ialt fem Gange. Yderst en lys gullig Egetræsaadring med enkelte rødbrune Lister, under det igen Egetræsaadring med lyse Fælter, mørkere Rammestykker og sortbrune Lister, under det en hvidgraa Overstrygning, der synes at være ens overalt, under det en kraftig grøn Farve med stærk Anvendelse af zinoberrøde Lister, under det den nu anvendte Stafering; en rødbrun Farve med gulbrun og sort Stafering, og underst den oprindelige, delvise Stafering.« ⁴¹ Jfr. note 5 inventarium 1620, note 9 inventarium 1662 og note 8 inventarierne 1716 og 1740. ⁴² RA. Rtk. 245—416. Beregninger og overslag over bygningsarbejder 1821—27, og note 23 inventarium 1831. ⁴³ Meddelt af Georg Galster. ⁴⁴ RA. Rtk. Fæstningsragsk. 1600—19. Ragsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og ham-

mermølle. Læg 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus. ⁴⁵ Antagelig en tilsvarende omtales i herredsbeskrivelsen (Holbo hrd., i Nationalmuseets 1. afd.) fra 1886, hvor Vilh. Boye meddeler, »at skovfoged Jørgensen opbevarer et 10" langt, 2" højt og 3 ½" tykt brudstykke af en ligsten af brændt ler med reliefindskrift i minuskler: -l — ate(c?)r. Bogstaverne er 4" høje, anbragte mellem to smalle bånd. Stykket er fundet ved den forudoms landsby Thulstrup (hørende til Maarum sogn), som 1780 blev fuldstændig nedlagt og indlemmet i Gribskov«.

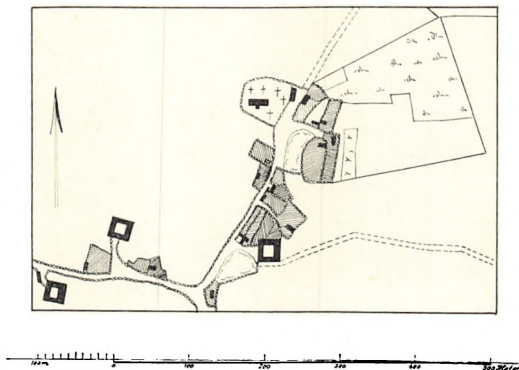

Fig. 18. Grønholt 1813.

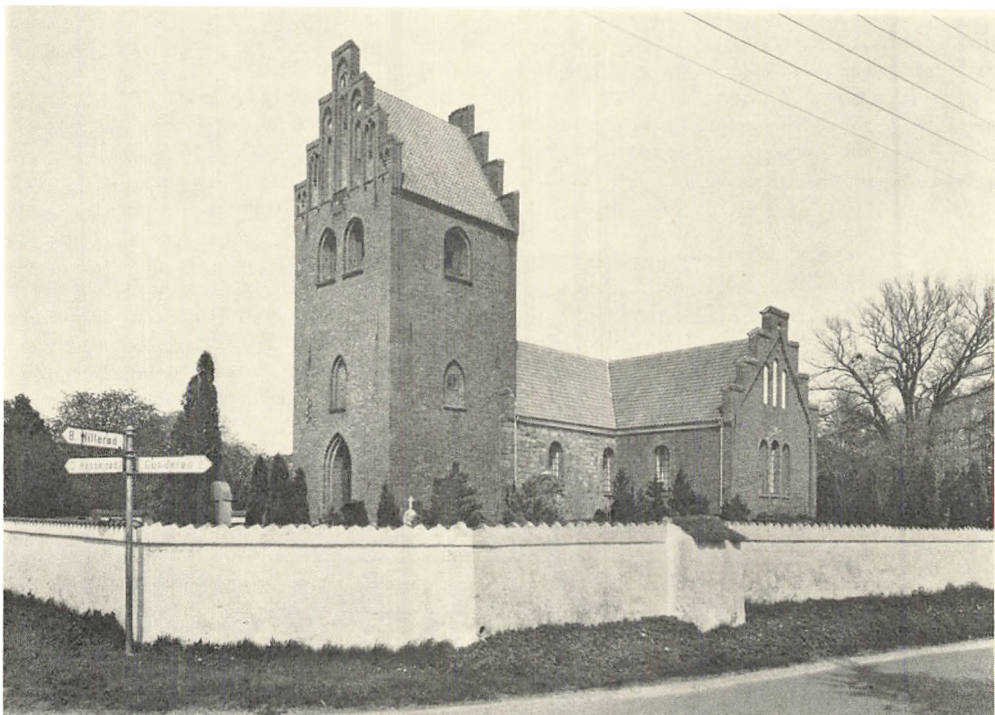

Fig. 1. Karlebo. Ydre set fra sydvest.

L. L. 1955

KARLEBO KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Karlebo er nævnt i Kong Valdemars jordebog som kongelev, og 1291 omtales hr. Jon som præst på stedet¹. Ved kongeligt brev af 21. august 1528 fik Niels Riber præsentation på kirken²; 1533 lod kongen den imidlertid »annekttere, uniere og incorporere« med al dens rente og rette tilliggende til evig tid i degnedømmet ved Vor Frue kirke i København, da han havde erfaret, at dette var ringe aflagt, men dog således, at Niels Riber, som havde den i forlening, skulle beholde den uforkrænket efter brevs lydelse³. 1567 talte sognet 84 tiendeydere⁴. O. 1591 nævnes dels David Leil, Helsingør, dels kgl. majestæt som indehaver af kongetienden⁵. 22. marts 1658 henlagdes kronens højhed og patronatsret til Hørsholm len, som ejedes af dronningen⁶. 1745 og 1759 nævnes dronning Sophie Magdalene som ejer af kirken og den halve [kirke]tiende⁷, mens konrektor i København omtales som ejer af den anden halvdel 1730, 1759 og 1770⁸. 1812 vedligeholdtes kirken for kongelig regning⁹; nu ejes den af kommunen, som fik skøde 12. december 1874¹⁰.

Et par *sagn* omtaler kirkegrimen; den boede over kirkens hvælvinger, og derfor måtte man ikke åbne døren (denne er antagelig fra 1840) fra tårnet til kirkeloftet¹¹.

Kirken ligger i det nordøstre hjørne af landsbyen og vestligt i det store sogn, der nu har en annekskirke i Nivå (p. 902). Kirkegården hegnes af hvidtede,

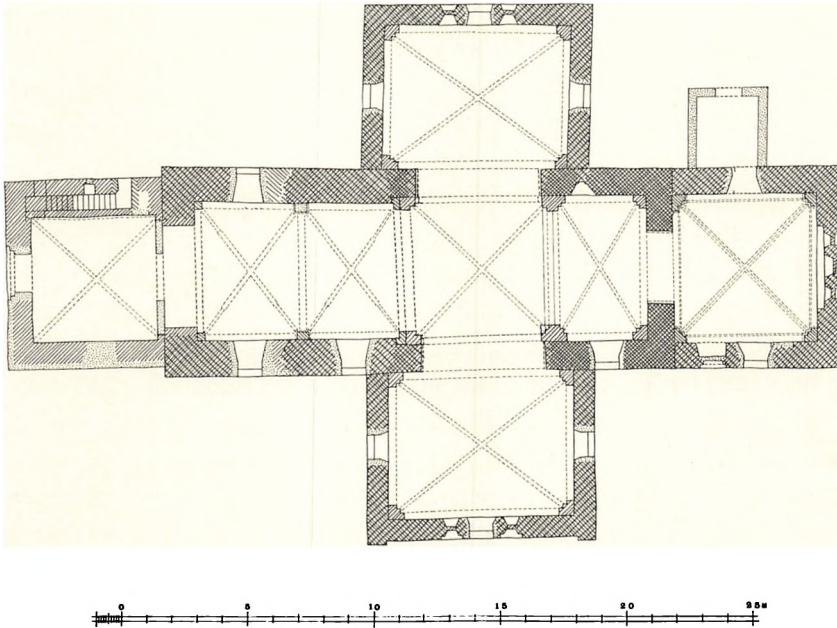

Fig. 2. Karlebo. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930, suppleret og tegnet af El. M. 1967.

teglhængte kampestens- og teglmure fra forskellig tid; yngst er et stykke i nord, hvor den tidligere firelængede præstegård dannede skel. I søndre hegnsmur, en halv snes meter øst for korgavlens flugt, antyder nogle udstikkende kampesten pladsen for den ældre østmur, der må være nedrevet før 1784 (sml. landsbykortet fig. 21), men til de tre andre sider er der næppe sket udvidelser; i ny tid er der vest for kirke og landevej anlagt en anneksskirkegård. — I øst, nær sydhjørnet, er der køreport og låge med tremmedøre mellem hvidtede, teglhængte murstenspiller, der har fals på indersiden ligesom en tilmuret låge nær murens nordhjørne. Begge disse indgange samt endnu en låge, i vest, eksisterede 1790¹², da man på grund af den stedfundne udskiftning opgav en plan om at tilmure en af de østre låger. I forbindelse med tårnummets indretning til våbenhus 1840 blev vestlågen erstattet af en port med murede piller og tremmelåger¹³. Yngst er en lille tremmelåge til præstegården.

Niveaueet på kirkegården ligger som så mange andre steder højt i forhold til terrænet udenfor, og i de to sydhjørner er der fra gammel tid indrettet *vandafledningskanaler*.

†*Kirkeriste* er tidligst nævnt 1744¹⁴ og, i øst og vest, 1790¹².

Et *ligkapel*, uden for østporten, er fra 1800'rne.

En †*kirkelade*, hvis plads ikke lader sig fastslå, blev 1616¹⁵ nedrevet til brug for Ramløse kirkes istandsættelse (sml. Tibirke, Holbo hrd.).

Kirken består af romansk skib, en næsten lige så stor senromansk vestfor-

længelse og fem andre tilbygninger, hvoraf de tre: langhuskor og korsarme (op mod det romanske skib) ligeledes er senromanske, men noget yngre end vestforlængelsen. Tårnet i vest er senmiddelalderligt og sakristiet på korets nordside fra 1861. Et middelalderligt \dagger våbenhus foran forlængelsens syddør er nedrevet 1840. Orienteringen har lille afvigelse til syd.

Den ældste del af den nu stående bygning, *skibet* af en lille, romansk kirke, må ud fra den senere udviklingshistorie skønnes at stamme fra tidligt i 1100'rne. Materialet er *rå* og *kløvet kamp* sammen med firhugne *hjørnekvadre*, der har en meget glat overflade. Rester af indvendig murbehandling ses på vestsiden af den bevarede triumfmur; i den bredt udstrøgne fugemørtel er der ikke lavet egentlig kvaderridsning, men snarere forsøg på fugeefterligning. Af enkeltheder er kun de østre hjørner og den ret lille triumfbue synlige, den sidste med smalle, skråkantede kragbånd, der vistnok er af *kridt* ligesom tilfældet muligvis har været med andre enkeltheder; i den nuværende korgavls inderside ses en del genanvendte kridtkvadre, som formentlig stammer fra det ældste kor. Et stærkt smiget vindue i skibets nordside er måske udvidet samtidig med vestforlængelsens opførelse.

Tilføjelser og ændringer. Af nu uforklarlige grunde fik denne kirke, hvis størrelse ikke skilte sig ud fra andre landsbykirkers, tidligt sit areal mere end tredoblet. Det er ikke muligt at fastslå nogen forbindelse mellem skibets vældige vestudvidelse og den kun lidt yngre ombygning til korskirke, men alle disse byggearbejder er gennemført inden for højst 100 år og i perioden, som rundt regnet strakte sig fra 1175—1275.

Vestforlængelsen er som skibet af *rå* og *kløvet kamp*, men stenene er gennemgående større, og man har i nogen grad tilstræbt firkantede sten (ved kløvning eller behugning af een eller flere sider). Vesthjørnerne er ikke som vanligt sat af de udflyttede kvadre fra skibets hjørner, men af meget større sten (jfr. fig. 5). Derimod synes skibets vestre hjørnekvadre at have fået anvendelse indvendig, på overgangen mellem skibets mur og den ca. 25 cm tykkere mur i forlængelsen. Springet i murtykkelsen er nede i kirkerummet sløret ved den langt senere indbygning af hvælv (p. 885), men fra tagrummet kan man i begge langmure se øgningen, der er udført med påfaldende omhu.

Vinduer og døre i det forlængede skib. I den nye sydmur, mellem de nuværende vinduer, ses indvendig et par veltilhuggede stiksten af *kridt* fra et smiget vindue, og et tilsvarende nordvindue røbes af en tilmuring. I forbindelse med udvidelsen er det troligt, at det før omtalte nordvindue i det gamle skib blev noget udvidet (indvendig højde 210 cm, lysningshøjde 126 cm), og det forlængede rums indervægge fik påført et centimetertykt pudslag. Det kan ikke afgøres, om kirkens indgange blev flyttet til forlængelsen ved dens opførelse eller først ved rejsningen af korsarmene; deres plads afsløres af nyere

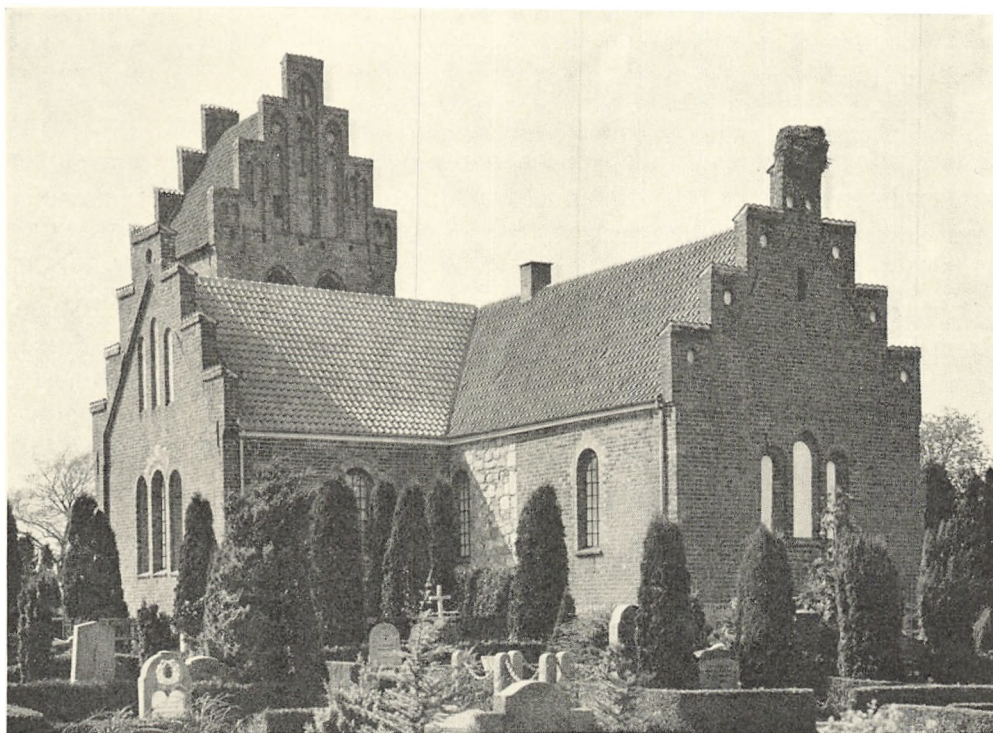

Fig. 3. Karlebo. Ydre, set fra sydøst.

N. E. 1955

kampestensmurværk øst for kirkens vestligste vinduespar. Et † våbenhus (p. 886) rejstes senere foran syddøren, der var i brug til 1840, og norddøren må have været åben 1746¹⁴, da kirkens 4 døre maledes brunrøde med hvide lister. — Midtpartiet af forlængelsens gavl blev ved tårnets opførelse nedrevet til et godt stykke under murkronen.

Billedsten. I vestgavlens nordre side, synlig fra tårnets mellemstokværk, er en granitkvader med arkadeornamenter indmuret (fig. 4). Stenen, der måler ca. 35 × 18 cm, synes at have glathugne sider, og den er formentlig overflyttet fra den ældste kirke. — Forneden i forlængelsens nordmur sidder en kvader, som er tilhugget af en *drejektiværn* fra yngre jernalder¹⁶.

Ombygningen til korskirke må, især for søndre korsarms vedkommende, stilistisk sammenstilles med det omfattende kirkebyggeri i tegl, som o. 1200—50 gennemførtes bl. a. i købstæderne Helsingør, Søborg og Nykøbing og i landsbyer som Tikøb og Asminderød (p. 58, 690, 763). Selv om den søndre korsarm er rigere udstyret end den tilsvarende nordre og langhuskoret, må det være indlysende, at de tre tilbygninger er planlagt sammen og opført inden for en periode, som kan strække sig fra o. 1225—75. At søndre korsarm er rigere end nordre kan have sin forklaring i den velkendte trang til at fremhæve kirkens

søndre side, men at den også er rigere end korgavlen, skyldes muligvis en aldersforskel. — I 1700'rne kaldtes nordre og søndre korsarm henholdsvis quindekapellet og mandfolkekapellet.

Materialet i de tre tilbygninger er *munkesten* i ret regelmæssigt munkeskifte og med mange *sortbrændte* kopper; der spores ingen rifling, og de krumme løbere om kordørens stik er ikke tildannet ved hugning, men i form; indvendig i koret ses *rygfugning*. Stenstørrelsen i korsarmene er gennemsnitlig $25,5 \times 11,5 \times 8-8,5$ cm (10 skifter i nord = 98 cm, i syd 100 cm), mens der til koret er benyttet en kortere og tykkere sten: $24 \times 11,5 \times 8,5-9$ cm (10 skifter = 104 cm). Forneden i korets mure er genanvendt nogle skifter kampesten, der ligesom de allerede omtalte kridtkvadre indvendig i taggavlen formentlig kommer fra det romanske kor.

Der spores ingen sokkel på nogen af tilbygningerne; søndre korsarm har endelisener og to udkragende skifter, der følger taglinien og omslutter en tregruppe af rundbuede blændinger med hvidtet bund. Forneden i gavlen findes en vinduestregruppe, hvis midtvindue er udvidet og forsynet med nyt stik; sidevinduerne er rundbuede og smigede, men forsynet med ydre fals, som i vestvinduets vestkarm har *farveveksel* mellem røde og hvide sten; de nu blændede vinduer har en indvendig højde på 220 cm og lysningsmål på 185×38 cm. — Den helt glatte, nordre korsarmsgavl har en tilsvarende gruppe, men uden ydre fals; også her er midtvinduet ændret og sidevinduerne blændet.

I korgavlen er vinduesgruppen velbevaret, med et lidt højere, svagt tilspidset vindue i midten; alle tre vinduer har smig og ydre fals, midtvinduet tillige en affaset kant som overgang fra fals til smig; indvendig er gruppen samlet i en stor, fladbuget blænding. I sydmuren er der en rundbuget, falset *dør* med prydskifte af krumme løbere; de smige inderkarme dækkes af et fladbuget stik ligesom en tilmuret, lavtsiddende niche øst for vinduet (*piscina?*). Den glatte taggavl har en slank, foroven aftrappet glug.

Mens man mellem langhuskor og skib bibeholdt den ret snævre, oprindelige korbue, blev der til korsarmene udhugget store, rundbuede arkader med karnisformede kragbånd. Korsarmene dækker de to vestre trediedele af det oprindelige skib, som herigennem omdannedes til korsskæring. Kor og korsarme er opført med overhvælvning for øje; det fremgår af de fortandinger for lommedmuring, som endnu ses i overvæggene, men både i koret, der må være overhvælvet endnu i 1200'rne, og i korsarmene, som først overdækkedes sammen med skibet, kom hvælvene til at hvile på hjørnepiller og skjoldbuer.

Korets hvælv er beslægtet med højkirkehvælvene i Roskilde domkirkes skib¹⁷, der er henført til o. 1250—75. Det gælder først og fremmest hvælvpillernes halvsøjler over de omløbende kragbånd, stavene langs kappernes fødselslinier og de bindermurede, helsten tykke kapper (jfr. fig. 7), der forneden i

Fig. 4. Karlebo. Romansk billedsten (p. 883).

N. E. 1955

sviklerne har en ekstra halvstens forstærkning; ribberne har dog ikke trekløverformet profil som i Roskilde, men halvrund.

Hvælv i korsarme og det forlængede skib. Som nævnt blev de ved korsarmenes opførelse planlagte hvælv ikke indbygget; de nuværende hvælv må være omtrent samtidige med skibets to østre og er næppe ældre end o. 1400. De har alle falsede vægpiller uden kragbånd, kvartstensribber, i korsskæringen dog halvstens, noget indskårne kapper og muret topforstærkning. — De to hvælvfag i skibets vestforlængelse virker langt yngre, men er det næppe — bortset fra, at et stort parti omkring nordre vægpille er ommuret med gule sten, antagelig 1771¹². Det er i første række de slanke hvælvpiller, der bidrager til indtrykket af en stor aldersforskel i forhold til resten af skibet; forklaringen herpå er imidlertid snarest, at man i forbindelse med kirkens fuldstændige overhvælvning har benyttet lejligheden til at borteliminere den ca. 25 cm store forskel i murtykkelse, som findes mellem skib og vestforlængelse. Det lykkedes stort set ved at stryge pillefalsene i vestforlængelsen, men til gengæld skabte man sig store problemer i vederlagshøjde, hvor det var svært at få plads til alle hvælvbuerne. Ribberne er retkantede, kvartsten brede forneden, halvsten foroven; kun de ommurede kappepartier i nord har halvsten brede ribber i hele forløbet.

Samtidig med hvælvslagningen har hele kirken fået retkantet falsgesims, og gavlene er blevet forsynet med kamtakker; skjoldblændinger pryder nordre korsarms seks nedre kamtakker, mens den øverste har en cirkelblænding ligesom på søndre korsarm og på samtlige kamtakker i korgavlen.

Tårnet (siden 1840 våbenhus) må som helhed henføres til 1400'rne, men dog således at de to nedre stokværk kan være betydelig ældre end klokkestokværk og gavle, hvis blændinger henfører dem til sidst i 1400'rne eller o. 1500. Svarende hertil er der ret stor forskel i det anvendte munkestensmateriale og i

fugeteknikken. De to nedre stokværk er af munkesten med mange sortbrændte kopper og en fed fuge, der er beskåret i begge sider som en art rygfugete; resten af tårnet er af kortere og tykkere sten med grov, kun i den ene side indtrykket fuge (stenstørrelserne er henholdsvis $27-28 \times 12,5-13 \times 9$ cm og $26-27 \times 13 \times 9-9,5$; højden på 10 skifter henholdsvis 96 og 107 cm). Andre forhold, som kan tyde på et længere byggestop, er dels uregelmæssigheder i murværket på tårnets nordside, mellem 2. og 3. stokværk (jfr. fig. 5), dels den dækkende skal af munkesten på fladen, som tidligt synes anbragt på tårnhvælvingen og som kun kan tolkes som en beskyttelsesforanstaltning mod sne og regn¹⁸.

Tårnrummet, der åbner sig til skibet med en bred, rundbuet arkade, har mod syd og vest haft fladbuede, faldede vinduer under spidsbuet, ydre spejl; det søndre er tilmuret, og dets ydre false udslettet ved skalmuring, det vestre blev ødelagt 1840¹³, da tårnrummet omdannedes til våbenhus og udstyredes med gotiserende vestindgang og lukkemur i arkaden til skibet. Den meget lavt spændte hvælving har helstens skjoldbue mod skibet og kvartstens i nord, hvor trappen er indbygget i murlivet og overdækket med en spidsbuet tøndehvælving; trapperummet, som oprindeligt fik lys gennem to små, aftrappede lysåbninger i fladbuede nicher (den nedre tilmuret, den øvre udvidet; jfr. fig. 5), var oprindeligt kun tilgængeligt fra tårnrummet gennem en fladbuet dør; ret tidligt, muligvis i forbindelse med tårnets fuldendelse, blev den indre dør afløst af en fladbuet ydre. Selve trappen udmunder gennem en lav, nu ødelagt fladbuet åbning vestligst i klokkestokværkets nordvæg. Her har syd- og vestmuren haft store, fladbuede åbninger under et spidsbuet ydre spejl; men åbningerne, hvis sål ligger dybt i forhold til hvælvingen, er tidligt blevet tilmurede. På tilsvarende plads i nord findes en udvendig blænding med spærstikafdækkede, tilmurede lysglugger forneden (jfr. fig. 5). Et tæt bjælkelag, delvis af gammelt egetømmer fra tagværk, blev 1746¹⁴ oplagt over mellemstokværket ved klokkestolens reparation; en brudt åbning til skibets loft har antagelig afløst en opgang gennem \uparrow våbenhus (se dette).

Klokkestokværket (jfr. fig. 1) har eet spidsbuet, falsat glamhul i nord-syd og to i øst-vest under de næsten ens gavle, som har syv kamtakker og lige så mange højblændinger over en række bomhuller. Blændingerne er dels faldede og spidsbuede, dels tvedelte med hængestav og dækket af spærstik, kronet af rude- eller cirkelblændinger.

Et lille *sakristi* eller præsteværelse på korets nordside er opført i nygotisk stil efter 1861¹⁹, da en sådan tilbygning, hvorom man allerede havde ansøgt, siges at være påtrængende nødvendig af hensyn til pladsforholdene i koret.

Et sikkert middelalderligt \uparrow våbenhus blev nedrevet 1840¹³ (jfr. tårnrummets omdannelse), og samtidig tilmuredes kirkens syddør. Våbenhuset lå på vestforlængelsens sydside og var nøje sammenbygget med søndre korsarm, så der

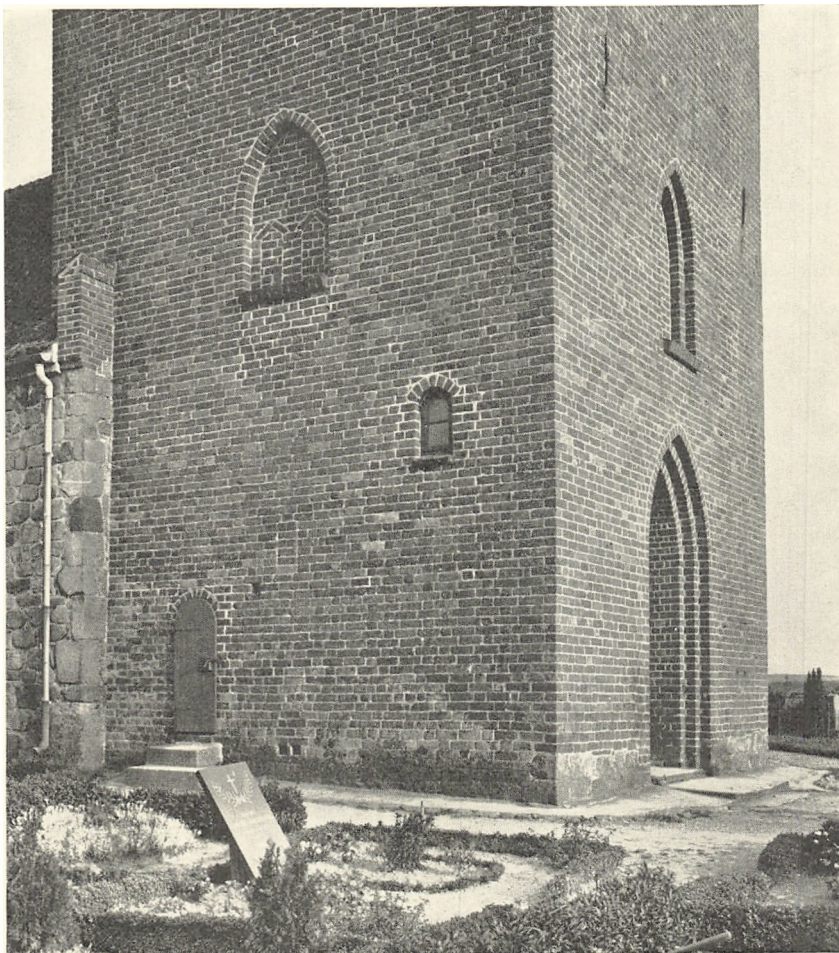

Fig. 5. Karlebo. Tårnets underdel, set fra nordvest (p. 885 f.).

M.M. 1912

1741 måtte lægges en tagrende mellem de to bygninger¹⁴. Det tegltækte tag var bygget sammen med skibets, således at der var adgang til loftsrummet.

Ved de større *istandsættelser* udstedte de kongelige hofbygmestre (her L. Thurah og C. F. Harsdorff) ordrene; det gælder de omfattende arbejder på tagværk og blytækning 1741—46¹⁴, 1774 og 1790'rne²⁰, da henholdsvis nordre korsarm, søndre korsarm og til slut tårn og langhus efter tur fik blyet udskiftet med tegltag. 1840ff. fulgte den flere gange omtalte istandsættelse, hvorved våbenhuset blev nedrevet og nogle rundbuede jernvinduer indsat i langhuset. Bygningen er senest restaureret 1960ff. (arkitekt Rolf Graae).

Kirken står nu i blank mur med enkelte hvidtede blændinger og røde tegltage. Tagværkerne er alle af fyr, korets fra 1847¹³, de øvrige ældre. Alle åbne vinduer har rundbuede jernrammer; til gulvene, der er omlagt ved sidste

Fig. 6. Karlebo. Indre, set mod øst.

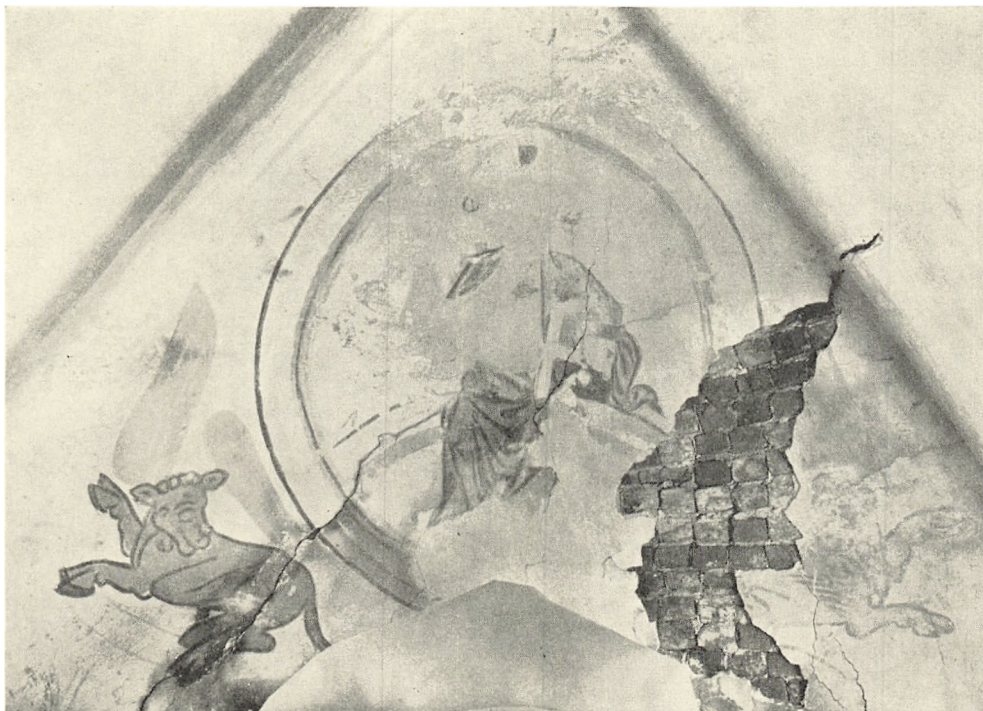
N. E. 1955

istandsættelse, er fortrinsvis benyttet eksisterende materiale: gule sekskantede og mørke rudeformede lerfliser, gule mursten på flade eller kant og i stolestaderne træ. Det indre er helt hvidtet.

(†)KALKMALERIER

1894 afdækkedes de første kalkmalerier i skibets to østlige hvælv af Magnus Petersen. 1929 fandt konservator Egmont Lind bemaling på skibets nordvæg i østfaget, og året efter blev fundet suppleret. Endelig 1962 afdækkede E. Lind korhælvets østkappe. Alle malerier er atter overhvidtede.

1) *Slutningen af 1200'rne*. I korhælvets østkappe fandtes en Majestasfremstilling (fig. 7). Kristus sad på regnbuen omgivet af en næsten cirkulær mandorla i okker, hvidt, gråt og rødt. Hans kjortel var okkerfarvet og kappen rødbrun med mørkere folder. Forneden til venstre Lukasoksen med okkerfarvede vinger og lys-rødbrun krop med kraftige mørk-rødbrune konturstreger. Til højre Markusløven, der var okkerfarvet. I kappetoppen fandtes en farvestribe af en roset. De to manglende evangelistsymboler kan have været malet i sviklerne, hvor spredte farvespor fremkom.

Egmont Lind 1962

Fig. 7. Karlebo. (†)Senromansk Majestasfremstilling i korbhvælvets østkappe (p. 888).

På nordre skjoldbues for- og underflade sås grå kvadre, adskilt med hvide fuger og røde konturer. Tilsvarende fandtes på skjoldbuen over triumfbuen. På vederlagsrundstaven på nordre skjoldbue sporedes sprængte rødbrune farverester, der kunne tydes som en meget lang, tilspidset sparrdekoration. Malerierne var malet på hvidtekalk over svære pudslag (på ialt 2—5 cm).

2) *Antagelig o. 1400*²¹. På de to østlige hvælv i skibet fandtes scener af Kristi liv. *Østhvælv*, østkappen: Korsbæringen, Jesus stående med et lille kors over skuldrene, to krigere i tvefarvet dragt og spidse huer bag ham, den ene slår hans hoved eller river ham i håret. Foran endnu en soldat, alle tre bærer stave (spyd?). Vestkappen: Kristus stående med opløftede hænder foran en kumme eller brønd, på hvis kant var stillet tre kar; neden for på jorden sås andre kar. Over for Jesus en kvinde med hovedlin og begge hænder udstrakte mod ham (Kristus og den samaritanske kvinde eller brylluppet i Kana?). Nordkappen: et næsten udslettet billede med to figurer, en kronet kvinde med glorie og en kvinde eller engel, som synes at knæle og fremrække en blomst (bebudelsen?). Sydkappen: Jesu dåb. Johannes Døberen med hånden på panden af den nøgne Kristus.

Skibets midthvælv, østkappen: Bønnen i Gethsemane; en lille kalk svævende i

Fig. 8. Karlebo. †Kalkmaleri, tilfangetagelsen. Skibets midthvælv, sydkappen (p. 890). Akvarel af Magnus-Petersen 1894.

luften foran Jesus, til venstre de tre sovende apostle. Nordkappen: Nadveren. Johannes med hovedet ved Kristi bryst; Judas knælende foran bordet, modtagende brødet af Jesu hånd. Sydkappen: Tilfangetagelsen (fig. 8). Vestkappen blev ikke afdækket. Buekanterne var dekoreret med brede bølge-ranker med egeblade og i sviklerne fandtes samme ornament²².

3) O. 1460—80. På skibets nordvæg under østre hvælv fandtes en udsmykning udført af »Isefjordsværkstedet«. Foruden malerierne på væggen var der udmaling på det romanske vindues smige og i den tilmurede vinduesåbning. Motiverne var S. Martin til hest, som deler sin kappe med tre tiggende krøblinge. I vinduets østsmig Andreas med skråkors, i vestsmigen Jakob den ældre med pilgrimshat og stav. På selve vinduestilmuringen fremkom senere et billede af S. Dorothea, kronet og med blomsterkurv og en blomstrende gren i hænderne²³. De for værkstedet karakteristiske stregbølgeranker afslutter — under en vandret linie — vægbemalingen forneden. Trods den fine bevaringstilstand blev også disse kalkmalerier overhvidtet.

4) O. 1741?. Ved afdækningen af skibets to hvælv fremkom »i de yderste Lag af Hvidtningerne . . . en meget sildigere Maling paa Buer og Ribber, udførte med rødbrune og grå Farver, plumpt malede . . .«. 1741 blev kirken hvidtet og »listerne i gevælfterne« anstrøgne med grå farve for 40 rdl.¹⁴.

Fig. 9. Karlebo. Altertavlens topstykke 1597 (p. 891).

N. E. 1955

INVENTAR

De sengotiske alterstager er kirkens ældste inventar. Altertavlen 1597 og prædikestolen 1584 er begge meget fornemme billedskærerarbejder. Alterkalk og sygesæt er næsten ens Københavnerstykker fra 1745, mens den fine oblatæske fra slutningen af 1600'rne stammer fra en Bergen-guldsmed. Bortset fra den ene af klokkerne, fra 1588, og sejerværket er kirkens øvrige inventar fra nyere tid.

Alterbordet består af nyere, glat træpanel.

Alterklæde, nyere, af rødt fløjl. I inventariet 1743¹⁴ nævnes et grønt alterklæde, der er ganske forfaldent, så at et nyt behøves, men endnu i 1791 eksisterede det, hvorefter det »manglede«¹². 1745 skænkede enkedronning Sophie Magdalene et fløjlsalterklæde til kirken²⁴.

Altertavlen (fig. 9), med nymalet årstal 1597, er ifølge indskrift²⁵ på en liden tftavle opsat »Da Ditlev Holck var høvidsmand på Cronborg er denne Altar Tavle forfærdiget«. Renæssancetavlen, som har mistet sine storvinger, har rektangulært storfelt flankeret af rammestykker med nu overmalet kvaderintarsia, hvorpå rigt dekorerede halspilastre. Postamentfeltet er indrammet af en laurbærbladstav og i fremspringenes muslingeskalnicher er oprindelige småfigurer erstattet af nyere kors. Topstykkets arkade med det kronede rigsvåben flankeres af pilastre med pudebærende kvindehermer; i trekantgavlen buste af den velsignende Gudfader med verdenskuglen. Tavlen står med en nyere, lysbrun egetræsfarve og forgyldning på alle lister og beslagværkskanter; frugtbundterne

N. E. 1955

N. E. 1955

Fig. 10—11. Karlebo. 10. Sygekalk 1745 (p. 894). 11. Vinflaske, skænket af Hr. Peder Top og Ingeborg Paliliin 1707 (p. 894).

har brogede farver, hermefigurerne naturlig karnation og rigsvåbnet de heraldiske farver²⁶. I storstykkets gesims moderne versaler på gammelt grundlag: »Regna firmat pietas rex Daniae C4 Norvegiae« (»fromhed styrker rigerne Christian IV. konge af Danmark og Norge«). Tidligere fandtes også »verba institutionis« (»indstiftelsesordene«) på tavlen²⁵. Årstallet »Anno 1597« står i topstykkets frise og har formentlig gammelt grundlag. Bag på tavlen er malet med sort: »1853 HAB i. .« (resten skjult), sandsynligvis en restaurering. Maleriet i storfeltet, olie på lærred, 140 × 110 cm, signeret C. Schleisner 1856, forestiller Kristus velsignende de små børn. I postamentfeltet med nyere fraktur: Mat. 18,3. Herunder skelnes en versalindskrift under kongemonogram ». . har forskønnet denne altertavle 1822«²⁷.

† *Altertavle*, gotisk. Omtalt 1743 som »gammel, forstødt« og hensat til en side i kapellet²⁸.

Altersølv. *Kalk*, 1745 (svarende til sygekalken fig. 10), med nyere bæger,

Fig 12. Karlebo. Dåbsfad (p. 896).

N. E. 1955

24,6 cm høj, af almindelig, barok type med bladkrans under det sekskantede skaftled, midtdelt, seks puklet knop. På fodpladen graveret skriveskrift: »Til Karleboe Kircke Ann. 1745«. Intet mestermærke, men sandsynligvis udført af J. J. Schowert (jfr. disk og sygekalk). Stort bæger fra 1823 med graveret, kronet monogram, Fr. VI. Bægeret har fire stempler: Københavns bymærke 1823, gardeinstempel N i oval for Christian Peter Næbo (Bøje p. 109), utydeligt mestermærke (der synes at ende med D) og månedsmærke jomfruen. Kalken minder meget om Birkerøds (Lyng-Kronborg hrd.). Glat *disk*, med profileret kant og cirkelkors. Under bunden stemplet I I S i rektangel over 1738 for Johan Jørgen Schowert (Bøje 393). Ifølge kirkens regnskaber er alterkalk og disk (sammen med sygekalken) 1745 købt hos guldsmeden A. Borris i København (Bøje p. 66) mod delvis betaling i den gamle kalk og disk og en lille kalk²⁹. Selv om regningen lyder på både materialer og arbejds løn³⁰, har Borris efter stemplerne at dømme ikke selv udført arbejdet, men overladt det til Johan Jørgen Schowert, som tilsyneladende brugte sit stempel fra 1738 endnu i 1745.

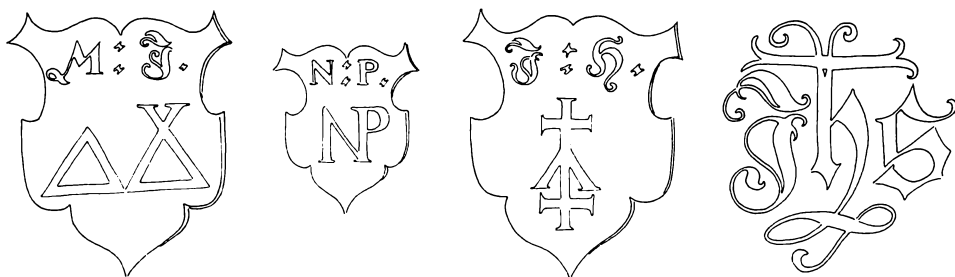

Fig. 13. Karlebo. Prædikestolens oprindelige staffering, tre bomærke- og initialskjolde, samt et af Jesu-monogrammerne malet på underbaldakinen (p. 896). Tegnet af Thora Fisker 1967.

Oblatæske 1710, 4,5 cm høj, trind, 9 cm i tvvm., med godronneret fodplade. Det profilerede låg har krans af hvirvelstillede, drevne blade omkring glat midtfelt, hvorpå graveret spejlmonogram, der vistnok skal opløses S E I og derunder 1710. Under bunden Københavns bymærke 1710, gardeinmærke for Conrad Ludolf (Bøje p. 13), mestermærke C. S. over 1707 for Christian Schraeder (Bøje 292) og månedsmærke, fiskens tegn.

Vinflaske (fig. 11), skænket 1707, 15,8 cm høj, 11,4 cm i tvvm., udvendig forgyldt. På låget graveret kursivindskrift: »Anno 1707 Nytaarsdag er den̄ flaske til Guds ære og Alterets prydelse foræret Carleboe Kirke af Hr. Peder Top og Ingeborg Paliliin«. Under bunden to stempler, kronet B i skjold = Bergens mærke og sammenskrevet BL i ovalfelt for Berent Lampe, mester i Bergen 1666, oldermand sammesteds 1675—77 og 1686—88³¹.

Sygekalk, (fig. 10), 1745, 13,6 cm høj, af form som alterkalken, blot med glat krave ved overgangen til foden. På fodpladen prikket skriveskrift som kalkens og på bægeret graveret spejlmonogram SM under krone (Sophie Magdalene). Bægeret stemplet med Københavns bymærke 1745, mestermærke som på alterdisken, gardeinmærke for Peter Nicolai v. Haven, samt månedsmærke, fisken. Glat *disk* med cirkelkors. Under bunden to mestermærker svarende til alterdiskens. *Vinflaske* med oblatgemme beregnet til anbringelse i bægeret. Under bunden to udslidte stempler som diskens. Sygekalk og disk blev 1745 købt hos A. Borris, København, jfr. alterkalk, p. 893.

Allerstager, sengotiske, 46,5 cm høje, med ret flad lyseskål og hvælvet, men kun let profileret fodskål hvilende på tre fødder; cylinderformet, svagt konisk skaft med tre ret flade, i kanten affasede skaftled.

Christian IV.s bibel, trykt i København 1632 af Melchior Martsan, folio. †*Røgelsekar*. Inventariet 1770 nævner et ildkar¹².

†*Messehageler*. 1789 anskaffedes en rød fløjlsmessehagel med guldgaloner til korset samt med guld omkring kanten. Den gamle, af rødt blommet fløj, måtte bruges til at beklæde prædikestolens øverste kant. Den nye var ublomstret¹².

Alterskranke, svarende til Blovstrøds (p. 911) fra 1846, halvrund, af smede-

Fig. 14. Karlebo. Prædikestol 1584 (p. 896).

N.E.1955

jern med firkantede standere, foroven flankeret af volutter. 1872 fik malermester C. Weber 150 rdl. for at rense, male og forgyldte alterindfatningen³².

Døbefonte. 1) 1899, af granit, efterligning af Roskildetypen, med båndsløng

på kummen. På en marmorplade i bunden fordybede versaler: »Efter provst Halls ønske skænkede hans børn, år 1899, denne døbefont til Karlebo kirke«. I skibets nordøstre hjørne. 2) En tidligere font, et tarveligt stativ af fyr med cylinderskaft, tre lave, udsavede ben og flad kumme med maskinprofiler, står nu i klokkestokværket. 3) En muslingeskal blev ved sidste restaurering genopsat på sin oprindelige plads i korbuens nordre side, under en tavle med religiøs versalindskrift (Tit. 3,5) og (over kragbåndet) et forgyldt englehoved. Alt er af støbejern og anbragt som pendant til pengebøssen i syd (p. 898, jfr. fig. 18).

Dåbsfad (fig. 12), o. 1650, nederlandsk, 51 cm i tv., med syndefaldet.

Dåbskande, o. 1830, af tin. Af den i amtet almindelige slangehankstype med Fr. IV.s kronede initialer på korpus. Ude af brug.

Prædikestolen (fig. 14) bar ifølge Algreen Ussings optegnelser (fra 1850'erne) de kongelige initialer og dato: »F. S. 1584«, en indskrift der formentlig endnu skjuler sig under den nuværende overmaling. Stolen svarer til og er fra samme værksted som Tikøb (p. 704) og Asminderød (p. 778); den har fem fag med hjørnehermer, skiftevis mand og kvinde (fig. 15—17). I storfelterne de fire evangelister (jfr. fig. 14), samt i midtfeltet opstandelsen i meget højt relief (fig. 16). Dette motiv findes ikke på prædikestolgruppens andre stole. På postamentfremspringene ses konturer efter forsvundne englehoveder (jfr. de bevarede på Asminderødstolen). Gesimsen har smal, gennemløbende frise med tandsnit, hvorover profilliste. Den femsidede underbaldakin med drejet knop har hjørnebøjler med beslagværk, foroven løve- og fantasimasker, forneden løvefødder. Stafferingen (fra 1872?) svarer til altertavlens, lysbrun egetræsmaling med guld, grønt, rødt og lidt lasur. Underbaldakinens fem felter afdækkedes 1967, og den oprindelige dekoration (fig. 13), udført direkte på træet, viser i 1. felt fra opgangen Jesumonogram, i 2. felt et skjold med bomærke og initialerne I. H., i 3. felt et skjold med N. P. over sammenskrevet NP, herunder »Si devş pro nobis quis contra nos: Roma:8« (»hvis Gud er med os, hvem kan være mod os. Rom.8.«), i 4. felt et skjold med bomærke og initialerne M. I., i 5. felt et Jesumonogram. Alle skjolde i felterne 2—4 er flankeret af I H S. Disse Jesumonogrammer er i sort ligesom tekstens hældende versaler. Skjoldene har brunlig bundfarve og hvide initialer og bomærker, undtagen i 3. felt, hvor initialerne er forgyldte. Dette skjold tilhørte sandsynligvis præsten Niels Pedersen, som afløstes 1598 efter 30 års virke; de flankerende skjolde kan tilhøre kirkeværgerne. Frise- og postamentindskrifterne — på latin — er (fejlfuld) nymalede med forgyldte versaler på blå bund. I frisen: Salige er de som høre Guds ord . . . Luc. II. capit. (28.v.), i postamentfelterne: Således elskede Gud verden . . . I opstandelsesfaget: Jeg lagde mig og sov ind . . . Psal. 3,6. Under evangelisterne står deres navne i et lille kartouchefelt og under opstandelsen: Jeg er opstandelsen . . . Johan. II. capit. 1872 repareret og stafferet C. We-

N. E. 1955

Fig. 15—17. Karlebo. Prædikestol jfr. fig. 14. 15 og 17. Mandlig og kvindelig herme (p. 896). 16. Storfelt med opstandelsesrelief i kartouche (p. 896).

ber prædikestolen³². Afbrækkede dele af snitværket udbedredes med gips¹⁹, som man stadig kan iagttage det. — På hjørnet mellem skib og søndre korsarm.

Stolestader, fra sidste halvdel af 1800'rne¹⁹, med enkle, gotiserende spidsbuegavle, svarende til Mårum (Holbo hrd.). Til rygstød er anvendt barokke og yngre paneler fra tidligere stoleværk. Egetræsmalet, formentlig ved stafferingen 1872³². — 1741 nævnes 30 mands- og kvindestole i den store gang og 50 ringere stole i de to kapeller og neden i kirken¹⁴.

Degnestol, o. 1625, formodentlig sammensat af ældre stoleværkspanel. For-siden har to arkadefelter med slyngbånd på pilastre og i bueslag, samt postament; gesims med tandsnit-æggestav. Egetræsmalet. I skibets sydøsthjørne.

Orgel, 1964, af Troels Krohn, Frederiksborg; orgelhus og façade tegnet af arkitekt Rolf Graae. Ved nordre korsarms gavl.

†*Orgel*. 1845 købtes et 4 oktavs orgel udført af mekanikus og orgelbygger Poul Sørensen Støvring³⁴.

To ens *pengeblokke*, nyere, med to lodrette jernbånd på hver side og jernlåg med pengetragt og bånd til låsen. Brune med sorte jernbånd. På hver side af døren til tårnrummet.

Pengekasse, af støbejern, i empire, rektangulær, 37 × 26 cm; lågets profilkant har bladornament. Midt i låget pengetragt. Pengekassen er ophængt i korbuens sydside under en tavle (indskrift: Mat. 5, 7) og et englehoved, svarende til døbefont nr. 3, p. 896.

Lysekroner, een fra 1898, to fra 1906 og een uden år, ligeledes fra ny tid.

Seks *salmenummertavler*, rest af oprindelig otte, som 1872 blev anskaffet for 72 rdl. Af fyr med udsavet topstykke og løse nummerplader³².

Sejerværk (fig. 19), 1775, døgnværk med hagegang og timeslagværk, anbragt side om side, i jernramme hvis lodrette stivere afsluttes med dobbelte volutter. Indslået versalskrift på øvre vandrette rammestykke: »Poul Petersen Fride-richtsburg anno 1775«. Oprindeligt jernpendul, ca. 3,5 cm langt, med blylinse. Kampestenslodder. Oprindelig transmission til viseren bevaret. Urhus i klokke-stokværk fra 1746 (?) opført af Johan Ernst Hellringk¹⁴. Urskive, sortmalet med forgyldte tal og 1775—1950, samt »stiv« viser. På tårnet i vest over glamhullerne. — 1741 afgav Johan Henrich Blecke, København, et udførligt over-slag over reparation af sejerværket, som Thurah approberede. 1744 blev det attesteret, at det fortingede urværk var opsat og igang¹⁴. Dette værk synes altså kun at have fungeret et halvt århundrede³⁷.

Klokker. 1) 1588, med reliefversaler om halsen mellem dobbeltlinier og blad-borter: »Gerthardvs van Mervelt me fecit anno domini 1588. Verbvm domini manet in æternum« (»Gerhard van Mervelt gjorde mig i Herrens år 1588. Herrens ord bliver evindeligt«). Ved munden tre og fem reliefniler. 103 cm i tv. Ny stålkebel og ny ophængning ved Aug. Nielsen Roslev 1948. Svarer til Lillerød.

2) 1847. Om halsen stor palmetbort, hvorunder reliefversaler: »Støbt af H. Gamst og H. C. Lund Kiøbenhavn anno 1847«. Ved munden tre reliefniler. 99 cm i tv. Ny kebel og ophængning som nr. 1. — 1816 havde smedemester Gamst modtaget 141 rdl. for arbejde med klokken, muligvis den samme klokke som 1847 var revnet¹³.

†*Klokke*. Ved klokkeskatten 1602 modtog Kronborg kobbermølle en klokke fra Karlebo på 3 skippd. 2 lispd.³⁵.

Klokkestol 1746 af eg, til to klokker, med kryds forneden mellem de to lodrette stolper, og tre par dobbelte skråstivere til siderne, i øst og vest. 1746 foreligger regning fra Johan Ernst Hellringk for en ny klokkestol »med behør«. Adser Pedersen, Hørsholm havde året før leveret tømmer for 3 rdl. 4 mk.¹⁴.

Fig. 18. Karlebo. Indre, set mod vest for restaureringen.

N. E. 1955

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1621. Povel Olsen Rhod, sognepræst i Karleboe 18 år, gift med Karren Helmechs datter i 17 år og 6 måneder. 12 børn (seks drenge og seks piger). Han døde 14. april 1621, 43 år gammel. »Hviler ocsaa her under Hr. Peder Nielsen Hoowe, som var Sognepræst . . .« [† 1653] resten dækket af alteret. Nu utilgængelig³⁶.

2) O. 1660? »Sepulchrum comites fuerunt Danos oppugnante Carolo Gustavo . . .« (». . . da Carl Gustav angreb Danerne . . .«). Dette læstes o. 1860 af Algreen Ussing, nu ses kun det nederste stykke af stenen halvt overskåret af altersranken. Fire liniebrudstykker af en latinsk versalindskrift og to hjørnerelieffer er bevaret. I den venstre hjørnecirkel en fugl på en rund genstand og et indskriftbånd med »Post cineres« (»efter asken«). I højre side en cirkel med to korslagte knogler, hvorfra en plante spirer, på indskriftbåndet: »Moriendo vivimus« (»ved at dø lever vi«) (sml. Birkerød, gravsten nr. 3). Grå kalksten, 122 cm bred. I koret under altersranken.

3) Ikke dateret. »Her ligger begravit Hans Jensøn udi Auderød med sin . . .« Således Algreen Ussing i afskrift fra 1850'erne. I koret, utilgængelig.

† *Gravsten*, 1659, Christian Bircherød. En stor sten over sognepræsten, som

blev skudt på prædikestolen af de svenske ryttere. Nedsat maj 1659, hans hustru blev begravet samme sted august samme år³⁶ (måske identisk med sten nr. 2). — I kirkebogen fra 1692—1767 findes en begravelsesfortegnelse³³.

Kirkegårdsmonument. Efter 1838. Consistorialråd Christian Wewer, født 17. marts 1764, ordineret 24. juni 1791, † 20. januar 1854 og hustru Ane Cleophine Magdalene Wewer født Lønborg, født 19. september 1772, † 3. juni 1838. Sandstensstele med indskrifttavle af marmor, versaler. På kirkegårdens sydøsthjørne.

†*Smedejernskors.* (Fig. 20) o. 1800—50, med sekundær malet indskrift (parcelist Hans Sørensens familiegravsted); stod 1955 på anneksskirkegården, men findes ikke mere (1967).

KILDER OG HENVISNINGER

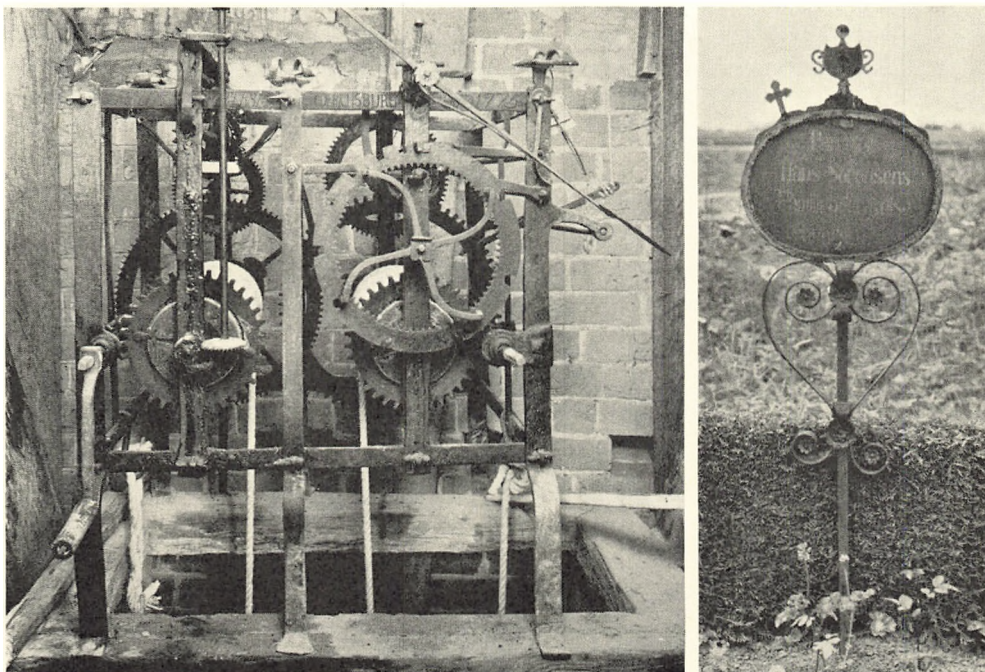
RA. DaKanc. B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods, indsendt af lensmændene i henh. til kgl. missive af 1590, 28. dec. III Sjælland. — *Rtk. Rev. rgsk. Amtsrsgsk.* Hørsholm amt, 1770—73, 1774—93 Jordebogsrsgsk. — 423 *Overbygningsdirektionen 1771—73 og Bygningsdirektionen 1773—82.* 1775 Indkomne sager, nr. 301—500.

LA. Sognekaldsarkiver. Karlebo. Aa 1 1692—1767 Kirkebog. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed.

Museumsindberetninger af Vilh. Boye 1884 (indskrifter), J. Magnus-Petersen 1884 (bygning og inventar) og 1894 (kalkmalerier), C. M. Smidt 1911 (bygning), og 1912 (vinflaske), E. Lind 1928—29 og 1962 (kalkmalerier) samt Niels Termansen 1967 (prædikestol). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955, Elna Møller og Ulla Haastrup 1967.

Tegninger i NM: Grundrids og kalkmaleri på midthvælvingens sydlige kappe af J. Magnus-Petersen 1894. — Gravminde af smedjern af Aage Jørgensen.

¹ DiplDan., DaRigBr. 2. rk. IV nr. 7. ² Kong Frederik d. Førstes danske Registranter ved Kr. Erslev og W. Møllerup, 1879, p. 178. ³ Ibid. p. 343 f. og RA. DaKanc. A II 3. Nr. 28. Fortegnelser og div. dokumenter vedr. kirker . . . 1630—1702. Fortegnelse over jus patronatus [1674]. ⁴ Landebogen p. 186. ⁵ RA. DaKanc. B 99. 1591—92. Fortegnelse på kronens gejstlige gods, indsendt af lensmændene. ⁶ RA. Sjæll. Reg. anf. dato (nr. 49), jfr. NyeKirkehistSaml. V, 680. Det af dronning Sophie Amalie 24. juni 1660 udstedte kaldsbrev er blevet udfærdiget i Tyske Kancelli (RA. TyKanc. I. A. Patenten 1660—63 fol. 43 f.). ⁷ HofmFund. VII, 1761, p. 60 og LA. Sjællands bispearkiv. Hist. efterretn. til Hofmans foundationer 1758—59, I. ⁸ RA. Beskrivelsesforretning over Hirschholm amt 22. aug. 1770—31. maj 1771. ⁹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. Kommune sager. Lyng-Kronborg hrd. 1733—1818. ¹⁰ C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879, p. 357. ¹¹ Folkemindesamlingens kartotek, jfr. også Thiele III, 76. ¹² RA. Rtk. Rev. rgsk. Hørsholm amts jordebogsrsgsk. 1770—93. ¹³ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848. ¹⁴ LA. Hørsholm amtsstues jordebogs inventarie- og materialregnskab. ¹⁵ KancBrevb. 29. april. ¹⁶ Sognebeskrivelse nr. 46, journal nr. 554/65. ¹⁷ Navnlig i 1.—5. fag fra øst, regnet efter kors-skæringen, se DK.Kbh. Amt p. 1392. ¹⁸ Sml. tilsvarende afdækning på kapelhvælv i Løgum klosterkirke DK.Sjyll. Tønder amt p. 1062. ¹⁹ RA. Kultusministeriet. 1. dep. journalsager 1848—1916. ²⁰ RA.Rtk. Overbygningsdirektionen af 1771. Indkomne sager 1775 nr. 301—500. Nr. 310, 3. okt. 1774, og RA. rtk. rev. rgsk. Hørsholm amts

N. E. 1955

N. E. 1955

Fig. 19—20. Karlebo. 19. Sejerværk 1775 (p. 898). 20. †Smedejernskors (p. 900).

jordbogsrgsk. 1790, samt RA. rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1796—98.

²¹ Da kalkmalerierne kun kendes fra J. Magnus-Petersens akvareller, må dateringen tages med forbehold. ²² Magnus-Petersen fandt, at kalkmalerierne havde en så ringe kunstværdi, at man ikke behøvede at undersøge kirkens andre hvælv. ²³ Jfr. f. eks. Gislinge (Holbæk amt), hvor også den lille dreng med blomsterkurven er afbildet. ²⁴ Alterklædet skulle være ligesom det, dronningen forhen havde givet til Birkerød kirke. Det var forsynet med 21 lod galoner til 24 rdl. 24 mk., de 14 alen karmoisin fløjl kostede 39 rdl. 32 mk., 12 alen lærred til foer 2 rdl. 12 mk. Broderiet af dronningens initialer og krone 40 rdl. og 2 rdl. i arbejds løn. B. V. Becker leverede alterklædet sammen med en hvid korskjorte og en alterduge af Wahrendorpher lærred med kniplinger december 1745, jfr. note 14. ²⁵ Kgl. Bibl. Additamenta 153. L. L. Thurah: Samlinger til en beskrivelse af Danmark I, og LA. Sjællands bispearkiv. Hist. efterretn. til Hofmans fundationer 1758—59. ²⁶ Formentlig stammer den nuværende staffing fra 1872, da malermester C. Weber stafferede og rensede altertavlen for 150 rdl., jfr. note 19. ²⁷ RA. Rtk. 245—416. Bygningsadministrationen. Beregninger og overslag over bygningsarbejde 1821—27. Heri anføres en udgift på 30 rdl. for at opmale altertavlen. ²⁸ RA. DaKanc. D 102 a. Efterretn. om købstæderne og amterne indsendt i henhold til oversekretærens skrivelse 6. april 1743, og Kgl. Bibl. Kallske saml. fol. 48. E. J. Jessens saml. til Frederiksborg og Kronborg amters beskrivelse. ²⁹ Jfr. note 14, 28. april 1745, hvor det oplyses, at kalk og disk vejede 33 lod 3 ½ quint, den lille kalk 11 lod 3 ½ quint. ³⁰ Den store kalk og disk vejer 43 lod à 3 mk. 12 sk. er 26 rdl. 5 mk. 4 sk.; arbejds løn à 12 sk. ialt 5 rdl. 2 mk. 4 sk.; at forgyldte og stemple 4 rdl. 1 mk. 4 sk., navnetræk og krone 1 rdl. ³¹ Kristiania Kunstindustrimuseum. Gammel Guldsmedkunst, Kristiania 1909, nr. 150—52. ³² LA. Kgl. bygningsinspektors arkiv. Meldahl: Domænekirkerne XXII—XXIII.

³³ LA. Karlebo sognekaldsarkiv. Kirkebog 1692—1767. ³⁴ RA. Rtk. 256.5—13. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ³⁵ RA. Fæstningsrgsk. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19. Læg: rgsk. for Kronborg gethus 1600—07. ³⁶ Kgl. Bibl. NyKglSaml. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter og andre monumentale optegnelser ... 1856—64. ³⁷ Beskrivelsen af sejerværket skyldes Hans Stiesdal.

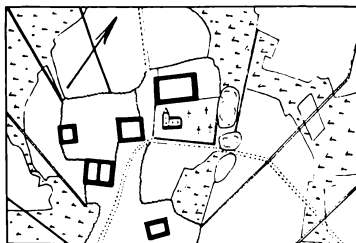

Fig. 21. Karlebo 1784.

NIVÅ KIRKE

KARLEBO SOGN. LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken, der er *anneks* til Karlebo og ligger østligt i det store sogn, har afløst et bedehus i Nivå by (se nedenfor). Den er opført 1909—10 af arkitekt Kay Schrøder og indviet 23. oktober 1910. Grunden skænkedes af godsejer Johannes Hage, Nivågård, der også afholdt den største del af udgifterne.

Kirken, som ligger ensomt på et højt terræn sydvest for Nivå by, omgives af en ret stor kirkegård, der hegnes dels af kløvstensdiger med bevoksning, dels af en hvidtet, teglhængt mur (vestligt i nord), som er sammenbygget med indgangsport og ligkapel.

Kirken er orienteret nord-syd, med indgang gennem tårnet i nord. Den gotiserende bygning består af femsided, hvælvet apsis, kor med bjælkeloft, skib med åben tagstol og tårn. På korets sider er der udskilt to små rum, hvoraf det vestre er præsteværelse med opgang til prædikestol; ved tårnets sider er der halvtage med trappe til orgel og venteværelse. Kirken har bevaret sin oprindelige farveholdning; udvendig hvidkalket med røde tegltage, indvendig gul med blåmalede lofter, og rundt på korvæggene en skabloneret, violet frise. Også inventaret er uændret, bortset fra belysningen. Stoleværket er holdt i blå med violet staffering. Ældst af inventaret er det fra bedehuset overførte orgel. Resten er samtidigt med kirken. Alterkors og prædikestolens evangelistsymboler er udført af billedhuggeren Povl Olrik. Døbefonten er af savonnière-sten med pålagte metalblade, hvis former er gentaget på dåbsfadet af messing.

Nivå (†)bedehus. Nivå kirkes forgænger, en tilbygning til sydenden af Lille Nivågård, er (som et nærliggende ligkapel) opført af Johs. Hage i slutningen af 1800-tallet til brug for de mange arbejdere på teglværket og beboerne i sognets østlige del. Det har rundbuet dør i syd og i hver langmur tre tætsiddende, rundbuede vinduer. Gulvet er lagt af ottekantede, gule og firkantede, brune lerfliser. Alteret har stået midt på nordvæggen og prædikestolen vistnok i nordøsthjørnet. Rummet, der efter opførelsen af Nivå kirke har tjent som mødelokale, skole etc., blev o. 1960 omdannet til snedkerværksted, men den ældste dekoration: malede paneler og blå omfatninger med ranker på loft og omkring åbninger, ses endnu. Orgelet flyttedes 1910 til den nye kirke, mens resten af inventaret (ligesom klokken fra den for få år siden nedtagne klokkestabel syd for bedehuset) er ført til Nivågård. Bygningen ejes af den Hage'ske stiftelse.

Kay Schrøder, i Arkitekten XIII, 1910—11, p. 405 ff.

Brønsholmsdal †kirkerum. Før nedrivning af slotskirken i Hørsholm indrettedes 1818-19 den største af arbejdsstuerne i spinderiet («Gule bygning», opført 1799—1800) på »De Brønsholmsdalske Fabriker« som kirke for beboerne i Hørsholm, indtil C. F. Hansens kirke i slotsgården indviedes 1823 (sml. denne). Enkelte inventargenstande overflyttedes fra Hørsholm, andre, prædikestol og alter, blev nylavet.¹

A. H. Brandt: Brønsholmsdals Historie, udgivet 1965 af Karlebo kommune.

¹RA. Rtk. Slotsrgsk. rev. rgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820-24.

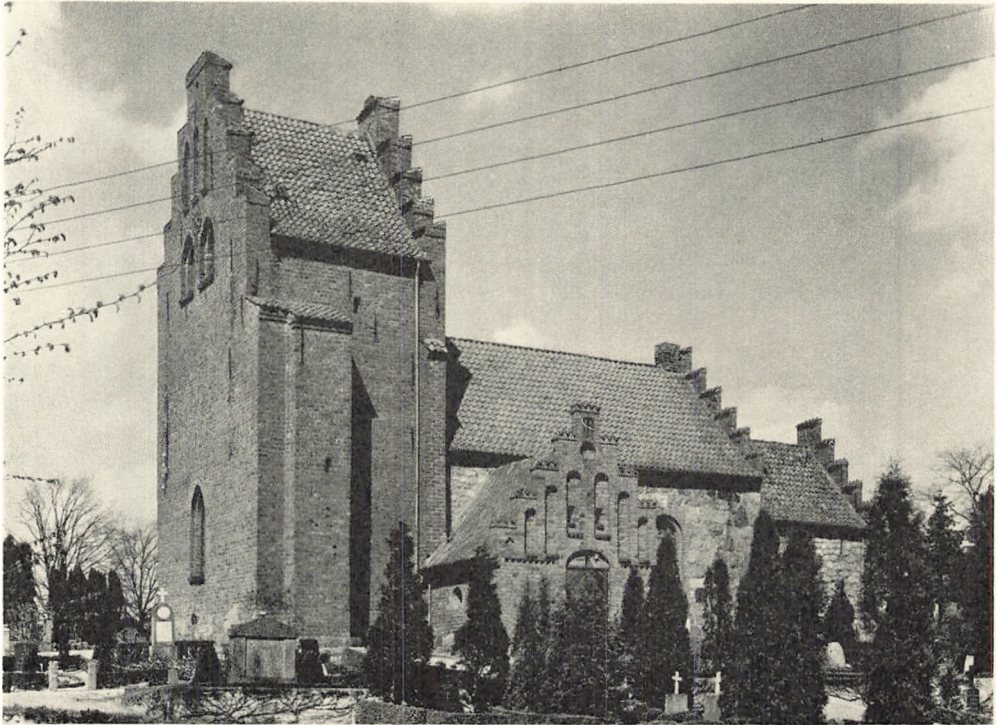

Fig. 1. Blovstrød. Ydre, set fra sydvest.

L. L. 1955

BLOVSTRØD KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Om forholdene i middelalderen synes intet oplyst¹, bortset fra Lauritz Thurahs meddelelse² om, at kirken, S. Bernardi kaldet, skal have tilhørt Esum kloster og senere ligget under Kronborg; mens den sidste oplysning støttes af lensmandens signatur på prædikestolen (p. 913), kan S. Bernhard næppe tages til indtægt for Blovstrød (jfr. \dagger klokke nr. 1). 1567³ talte sognet 37 tiendeydere. 1645⁴ var den »ganske meget brøstfældig« og kunne ikke tåle at miste sin beholdning på 70 dl. courant. 1658, 22. marts, henlagdes kronens højhed og patronatsret under Hørsholm len⁵, men 1687 blev kongetienden tilskødet de fattige i Hillerød, og 1688⁶ henlagdes kirketienden til »Færo skole«; disse forhold forklarer vel bygningens til stadighed elendige tilstand, der 1744⁷ var af en sådan art, at biskoppen pressede Sophie Magdalene til at skænke 200 rdl. af hendes private kasse. Kirken ejes siden 26. marts 1874⁸ af kommunen.

Kirken ligger sydligt i byens gamle del (jfr. fig. 14), på en lille bakke med fald til alle sider. Den mod syd og nord udvidede kirkegård hegnes med diger af rå og kløvet kamp, der må være sat efter 1817⁹ og snarest 1843¹⁰; førstnævnte år var der planer fremme om at istandsætte visse dele af den tegl-

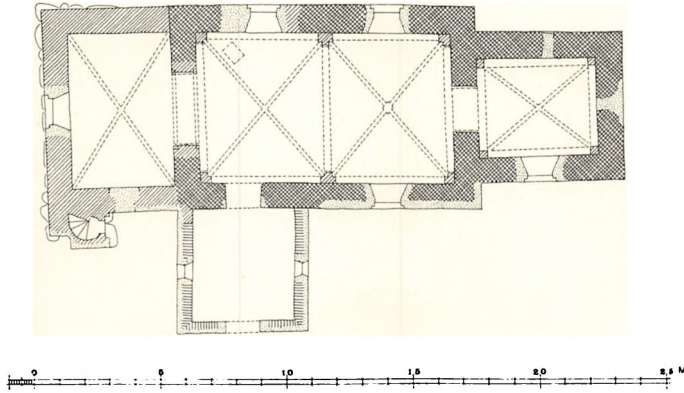

Fig. 2. Blovstrød. Plan 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930, suppleret og tegnet af El. M. 1967.

hængte munkestensmur, der omsluttede kirkegården, og som 1710¹¹ var knap to meter høj i den 60 alen lange østre side. Der findes tre indgange, to indkørsler mod øst og vest i norddiget og en køreport flankeret af låger i syd, hvor granitpiller 1956 afløste murede piller (fig. 3), formentlig fra 1825¹². En låge i vest havde muret bue 1748, og kirkeportens bue blev 1775¹³ erstattet med en egebjælke og tag. En ny kirkegård er anlagt i vest, skilt fra den gamle af en vej.

Kirken består af romansk kor og skib, senmiddelalderligt, jævnbredt tårn i vest med trappehus i syd og foran skibets syddør et våbenhus, der formentlig er eftermiddelalderligt. Orienteringen har stor afvigelse til syd.

Den ældste del af kirken, kor og skib, er som resten af bygningen præget af omfattende istandsættelser 1841 f.¹⁴ og 1872—74¹⁵ (under F. Meldahls ledelse), hvormed man søgte at råde bod på århundreders utilstrækkelige lapperier, bl. a. efter 1645⁴, 1710¹¹, 1735—45 og i begyndelsen af 1800'erne¹⁶. Den ydre kampestensskal er meget stærkt omsat; korets taggavl er helt fornyet i munkesten, og tegl er tillige benyttet til skalmuring af skibets østre taggavl over korets tag. — De oprindelige materialer er rå og delvis *kløvet kamp* i ret jævne skifter og med glat tilhugne *hjørnekvadre*, hvoriblandt et par af *kridtsten*, et materiale der ligeledes træffes i korets nordvindue (fig. 5); enkelte små teglstumper i korets overvægge kan hidrøre fra middelalderlige reparationer. På triumfmurens taggavl og på overvæggene ses rester af *kvaderridsning* og på væggene tillige en temmelig glat, formentlig oprindelig puds, der med en enkelt overhvidtning danner bund for kalkmalerier (p. 909).

Vinduer og døre. Omridsene af korets smalle vinduer i øst og nord skimtes indvendig, og det i forhold til østvinduet noget højere placerede nordre står som udvendig niche (96 × 54 cm, fig. 5); de kun groft tildannede kridtsten har i stikken tendens til kileform, og som vederlagssten er der anvendt et par nærmest trekantede kampesten. En lignende blanding spores i skibets vinduer,

Fig. 3. Blovstrød. †Kirkegårdsportal, ombygget i klovsten 1956 (p. 905).

L. L. 1955

hvoraf kun de to nordre lader sig påvise; det vestre i syd er antagelig identisk med en 1847¹⁴ tilmuret niche, der 1926¹⁷ iagttoges ved en gennembrydning af muren til våbenhusloftet; samtidig fandtes en »forkullet« rest af en *træramme*, blystrimler og 10—12 cm lange, 3,5 cm brede *glas* med lige afskårne kanter. Syddøren er i brug, men forhugget og udvidet 1847¹⁴.

Den smalle, slanke *korbue* med skråkantede kragbånd og overgribende stik skal ifølge Magnus-Petersens indberetning være sat af granitkvadre; højden til buevederlaget er ca. 300 cm. På korets overvægge ses en pudstrand, der viser, at de ældste †loftsbjælker har været forsænket i murkronen og forsynet med brædder på undersiden. Korets oprindelige murhøjde (målt over terræn i nord) er kun 3,9 m mod skibets ca. 5 m.

I triumfgavlens østside er der rester af en rille for korets ældste tagbeklædning, der må have været brædder med *bly*; rillen, der er næsten ødelagt ved skalmuringen med tegl, følger omtrent den nuværende taglinie. Taget må være blevet ødelagt af brand, eftersom pletter og dråber af smeltet bly har sat sig fast i rillens nordre halvdel eller banet sig vej ned mellem nordvæggen og dets pudslag. Også skibet har antagelig været tækket med brædder og bly; herpå

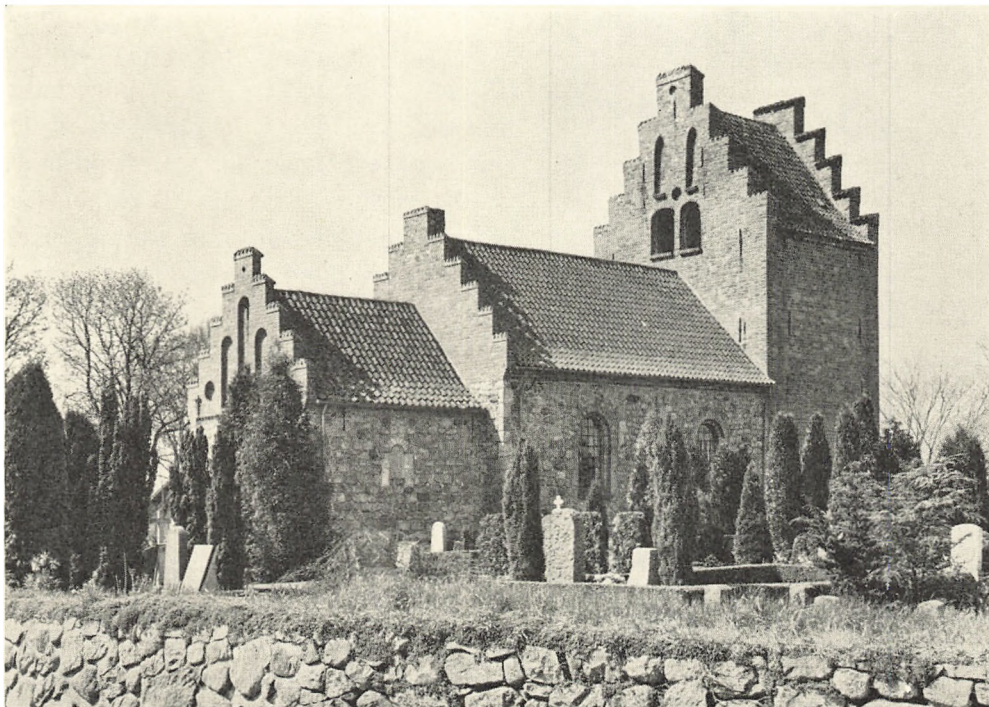

Fig. 4. Blovstrød. Ydre, set fra nordøst.

L. L. 1955

tyder de sømspor, der med 31—34 cm.s afstand ses på den tidligere yderside af genanvendte, romanske spær (se tagværker p. 908).

Tilføjelser og ændringer. I 1400'rne fik koret og (muligvis lidt senere) skibet *krydshvælvinger*; korets, der er muret af en ret kort sten (24,5—25,5 × 8—8,5), har ingen overribber, skibets derimod lette halvstens med trinkamme. Både korets retkantede og skibets falsede piller er spinkle, uden kragbånd, men med en svag udkrægning for de nord-sydgående helstens buer. Ribberne er retkantede og kun i skibets østhvælv samlet om et topkvadrat. Den vestre svikkel af nordkappen i skibets vesthvælv har en tilmuret åbning, hvorigennem der indtil 1841 (sml. tårn) var adgang til skibets loft; 1745¹³ fik »gevelhullet« ny karm og lem. — Samtidig med hvælvene er antagelig langmurenes falsgesims og de før omtalte munkestensarbejder på de to østgavle, men som murværket står nu, synes alle sten at være fornyede i 1800'rnas 2. halvdel. Korgavlen har over et savskifte tre rundbuede højblændinger flankeret af cirkelblændinger, og i den midterste af de ni kamtakker er der en rudeblænding. Skibet har 11 kamtakker.

Det lave *tårn* stammer formentlig fra middelalderens sidste århundrede, men den øvre del med gavlene er ommuret 1805¹³ og muligvis påny 1843¹⁰, da tagværket udskiftedes. Murværket, munkestenen i munkeskifte, står på en fod af

L. L. 1955

Fig. 5. Blovstrød. Korets nordvindue (p. 905).

kampesten, hvoraf en del kan stamme fra skibets vestgavl, der blev nedrevet til cirka een meter under murkronen; indvendig er fugerne skråt skårne i den ene kant eller ridsede. Det krydshvælvede tårnrum åbner sig til skibet med en spidsbuet arkade, som over de skråkantede kragbånd har halvtstens fals til begge sider og pudset underflade (til cirka en kvart sten fra kanterne). Et indvendigt fladbuet, oprindeligt vindue i syd blev tilmuret 1841¹⁴, og fra samme tid stammer antagelig det nuværende vestvindue.

Trappehuset i syd er sammenbygget med den vestre af tårnets to søndre støttepiller, af hvilke den østre indgår i våbenhusets mur. Den fladbuede, faldede underdør sidder i øst; trappen har den sædvanlige senmiddelalderlige udformning med rund spindel og fladbuede

binderstik, men trinene er fornyet 1784¹³, og husets øvre del tillige med støttepillen ommuret flere gange, bl. a. 1710¹¹ og 1775¹³. En fladbuet overdør fører til det mørke mellemstokværk, hvorfra der 1841¹⁴ blev brudt en dør til skibets loft (sml. lem i hvælv). Klokkestokværket har meget lave vægge i nord-syd og er næsten identisk med tagrummet, idet glamhullerne går et godt stykke op i taggavlne. De to vestre er spidsbuede og faldede, de to østre fladrundbuede og tæt sammenstillede med en cirkelblænding i sviklen. Derover har den østre gavl to spidsbuede blændinger, den vestre tre, og begge er forsynet med ni kamtakker, hvoraf den midterste har en cirkelblænding.

Våbenhusets ret tynde mure taler for en eftermiddelalderlig datering, men også her gør en ny, ydre skal af munkesten vurderingen vanskelig. Den fladrundbuede dør bryder fodlinien på gavlen, der er i nær slægt med korets.

Tagværket (fig. 6) over skibet er af eg, med eet lag hanebånd og korte spærstivere; det er samtidigt med hvælvene, men mange hanebånd og stivere er tildannet af romanske spær (sml. p. 906) fra et tagværk af type som Grønholts (p. 864). Det er udbygget med en slags hængeværk af fyr, der som de øvrige tagværker, af fyr, er fra 1800-tallet.

Kirken, der endnu 1867¹⁸, da skibets sydøsthjørne og en stor del af syd-muren skalmuredes (med langt større (kløv)sten end resten af bygningen), var

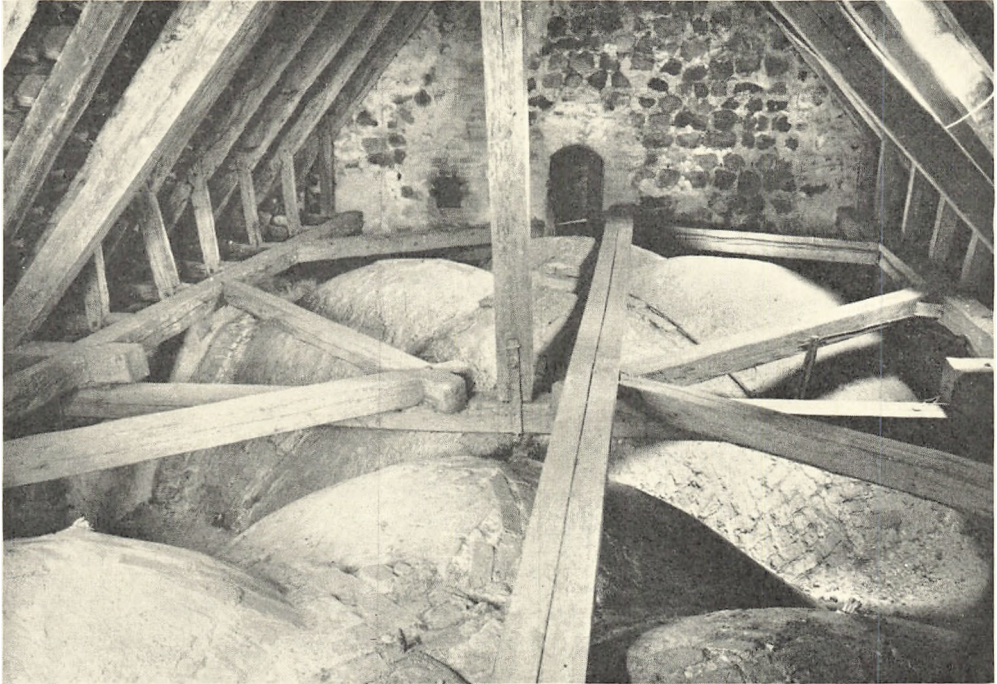

Fig. 6. Blovstrød. Skibets tagrum, set mod øst (p. 908).

L. L. 1955

udspækket og hvidtet, står nu i blank mur og med røde tegltage. Hvidtningen er antagelig fjernet af Meldahl 1872 f. og samtidig må de nuværende rundbuede jernvinduer i kor og skib have afløst de spidsbuede, der indsattes 1841¹⁴ og disse igen små vinduer med blyindfattede »spidsruder« fra 1739¹³. Gulvene, der blev hævet 1745¹³, fik ny belægning af mursten 1841 og 1847¹⁴, da korets sten blev lagt på fladen ligesom tilfældet er nu; skibets midtgang, tårnet og våbenhuset har rudestillede fliser, i våbenhuset røde og sorte, i den øvrige del gule og røde. Det indre står hvidkalket, og våbenhusets loft er rødt med egetræs-ådrede bjælker.

Kalkmalerier. 1300'rne(?). Over hvælvene ses svage spor af bemaling på skibets langvægge, triumfvæggen og korets østvæg. På triumfvæggens sydside anes tre figurer med glorier, men tilsyneladende ikke i arkader, nordvæggens kalkmalerier er næsten ødelagt af en senere skorsten, kun enkelte rester af bemaling skimtes. På skibets nordvæg mellem 1. og 2. hvælv ses en brunlig form med runde, lysere aftegninger i, sandsynligvis et træ (syndefaldet?). Farverne er rødbrune og gulokker på hvidtekalklag, der ligger på oprindeligt pudslag. Under den oprindelige murkrone ses ingen spor af ornamentfrise. Den ringe bevarings-tilstand gør en sikrere datering umulig¹⁹.

†*Kalkmalerier.* 1) Romanske(?). Ifølge indberetning fra præsten 1924 fand-

tes blå og røde farverester i korbuen. 2) Sengotiske(?). I skibets østhvælv på østre skjoldbue fandtes 1924 fragmenter af en dekoration²⁰.

INVENTAR

Oversigt. Af kirkens renæssanceinventar er prædikestolen fra 1631 med fornemme udskæringer af type som Gørløse og Snostrup endnu bevaret, hvorimod altertavlen fra 1604—12 er forsvundet og afløst af Th. Wegeners maleri fra 1846 i nygotisk ramme. Døbefonten er fra samme tid. Med undtagelse af de sengotiske alterstager er kirkens øvrige inventar af nyere oprindelse.

Alterbord, 1846¹⁴, bestående af enkelt træpanel, 85 × 149 cm, og 108 cm højt over gulvniveau.

Alterklæde, 1846¹⁴(?), af rødt fløjl med guldgalonet kors. †*Alterklæder*: 1) nævnt 1746, af rødt linned med sølv- og guldkniplinger¹³. 2) 1773 leveret af H. Tielstrup. Sort fløjl foret med lybsk lærred, kantet med to rækker ægte guldgaloner og broderet med C. VII. samt krone og årstal¹³.

Altertavlen, 1846¹⁴, er et maleri, olie på lærred, 204 × 126 cm, udført af Th. Wegener, forestillende Kristus og den bodfærdige Magdalene. Nygotisk ramme, som Mårum (Holbo hrd.). Maleri og ramme købt af »historiemaleren« for 600 rdl.¹⁰.

†*Altertavler*: 1) Mellem 1604 og 1612. På altertavlen sås ifølge Thurah² Christian IV.s initial og forbogstaverne til hans valgsprog Regna firmiter pietas («fromhed styrker rigerne»). Forneden to adelige våbner, det ene tilskrevet »de Fuchers«. Våbenmærke en ørn og hjelmtegn en ræv, herunder M W F. Det andet »er noget ukiendeligt« med otte kugler i to rækker på skjoldet og hjelmtegn med to udsprede vinger, nedenunder J W B dvs. for Bülow; det har sikkert tilhørt Joakim v. Bülow²¹, som 1604 blev lensmand på Frederiksborg, Kronborg og Abrahamstrup og 1612 forflyttedes til Vordingborg. 1746¹³ nævnes i inventariet en gammel altertavle (formodentlig denne) hensat på væggen. 2) Nævnt som ny i inventariet 1746, ukendt.

Altersølv. *Kalk*, 1898, 21 cm høj; rund fod med kuglestav ved overgangen til det svejede, kegleformede skaft; knop med spidsovalt tværsnit, midtdelt af kuglestav med fire rudebosses. Stort, ægformet bæger med graveret kors. Samtidig *disk* med graveret kors på randen. Trind *oblatæske* fra samme tid, 9,3 cm i tv. 4,2 cm høj, med graveret, tværriflet kors på låget.

Berettelsessæt, af plet.

†*Kalk*, forgyldt, enkel, med versalindskrift på foden: »1701 dend 9 may har L H T och hans kjeriste R G K ladet denne kalk forbedret(!) til Blastrød minighed. Vejer 38 lodt.« Under foden var indridset: »Blavsterød«. †*Disk* med hjulkors på kanten. †*Oblatæske*, rund, »med simpel ornamentering« og udbuget

Fig. 7. Blovstrød. Indre, set mod øst. Kakkelovnen fjernet 1956.

L. L. 1955

låg, på hvis midte stod: »Bvdel Rasmussen 1710«. Alle tre dele nævnt i indberetningen 1884.

† *Berettelsessæt* bestående af »patell og bæger, med tompling, hvortil skurlaag« (skruelåg); på bægeret Frederik V.s initialer. Alt i futteral. Nævnt 1808¹³.

Alterstager (fig. 12b), sengotiske, 40,5—41,5 cm høje. Indvendig i hver lyse-skål et støbermærke (fig. 12a). 1746¹³ havde kirken tre messingstager.

† *Messehagler*. En gammel, rød fløjlsmessehagel med sølvkniplinger blev omgjort 1746. 1774 leverede Peder Nielsen en ny, sort fløjls-hagel med guldgaloner¹³.

Alterskranke, 1846¹⁴, retkantet med glatte, firkantede smedjærnsstænger, foroven kantet af små volutbøjler (sml. Karlebo p. 894).

Døbefont, 1848, med et ottekantet skaft og en kumme af zink prydet med blomsterornamenter og kerubhoveder af bronze. På kummens overside forgyldt fraktur: »Uden nogen bliver født . . . Joh. Ev. 3,5«. I skibets nordøsthjørne, tidligere stod fonten i tårnrummet (jfr. †pulpitur, p. 914). Sandsynligvis skænket af mag. art. P. Stilling, købt hos guldsmed Dalhoff¹⁰, og svarende til Humlebæks fra 1846 (p. 856). Samtidigt *dåbsfad* af plet, med graveret due.

† *Døbefont* af træ, solgt 1848¹⁰. Et stort † *blyfad* nævnes i inventariet 1808¹³ sammen med et lille, udbuget *messingfad*. Dette sidste omtales 1746¹³ og solgtes 1848¹⁰. † *Tinkande* nævnt 1808¹³.

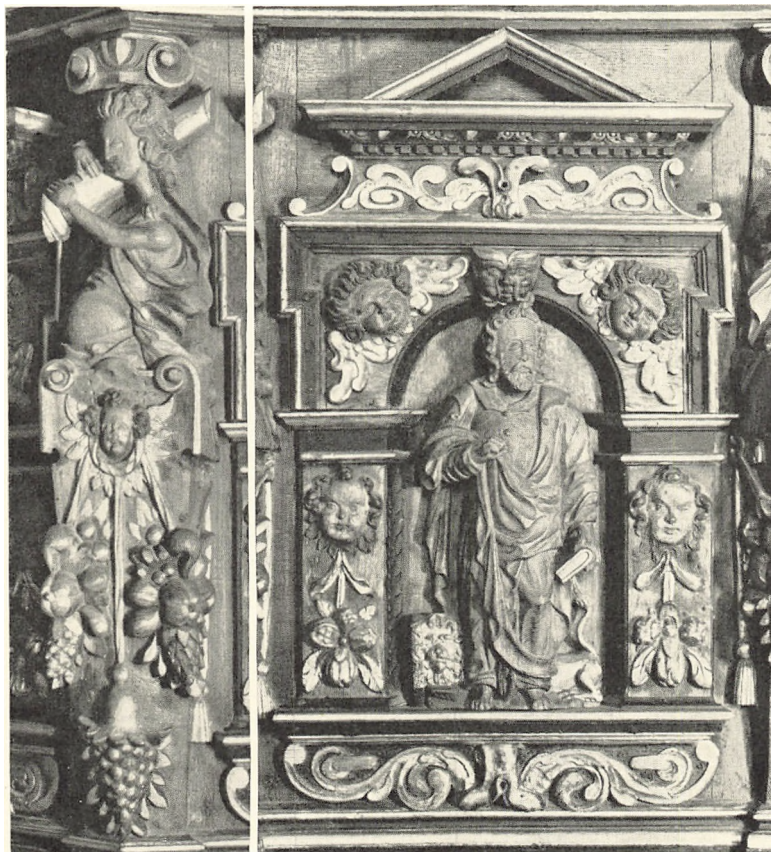
L. L. 1955

E. M. 1961

Fig. 8—9. Blovstrød. Prædikestol 1631. 8. Storfelt med evangelisten Johannes. 9. Evangelisten Lukas (p. 912).

Prædikestol (fig. 8—11) 1631 ifølge indskrift på \dagger himmel og \dagger våben for Frederik Urne på selve stolen. Prædikestolen stammer fra samme værksted som Gørløse (Lyng-Frederiksborg hrd.) og Snostrup (Ølstykke hrd.). Den arkitektoniske opbygning er intakt, mens flere dele af billedskærerarbejdet er fornyet ved reparationer i 1750'erne og 1874. Den firfagede stol har i storfelterne portalopbygning med evangelistrelieffer og på hjørnerne dydehermer. Postament og gesims har dybe fyldinger med buetunger, gesimsen bøjler med englehoveder. Underbaldakin og himmel er gået tabt.

Storfelternes portaler har stærkt fremspringende trekantgavl; pilastrene prydes af barnehoveder over granatæblenedhæng, alt vistnok fornyet sammen med skafterne i 1700'erne. Over profilkapitælerne er der et hammerformet felt med englehoveder, alle fornyede 1874. Hovederne er skåret i mørkere træ, ligesom maskerne over buens toppunkt. Frisens og hængestykkets symmetriske rankeværk, som ender i bruskeformer, stammer sandsynligvis fra samme restaurering²². Til den oprindelige udsmykning hører evangelisterne i ret højt relief samt hjørnehermerne, som fra opgangen er: Styrke med søjle, Klogskab med slange, Kærlighed? (symbolet — et barn — mangler) (iflg. dyderne på de

L. L. 1955

Fig. 10—11. Blovstrød. Prædikestol 1631. 10. Hjørneherme, »Styrken«. 11. Storfelt med evangelisten Markus (p. 912).

to andre stole) og Mådehold, som skænker vand i et bæger (kanden er forsvundet). På skafterne er masker eller englehoveder med høj topkrølle. Samtlige figurer er skåret i lyst egetræ og har en karakteristisk, næsten cylinderformet ansigtsoval med dybt indskårne øjenbrynsbuer.

På frisefremspringene er der bøjler med englehoveder, hvis halse ender i opslidset bruskværk; sandsynligvis er de sekundære (sml. Snostrup og Gørløse). Postamentets hjørnefelter er nyere. Bærestolpen blev 1739¹³ erstattet af en ottekantet, 1926 atter fornyet²³. Opgangspanelet, der har fyldinger og æggestav, er samtidigt med stolen. På denne fandtes ifølge Thurah² et Urne-våben og F. W. for Frederik Urne, lensmand på Kronborg.

†*Prædikestolshimmel*, 1631. Thurah oplyser², at der på himlen fandtes følgende indskrift: »Ao. 1631 die coenæ dominicæ prima concio habeta est in suggestu hocce novo. Pastore D. Johanne Janni Lill symmesta D. Erasmo Jo-

hannis Schano« (»Skærtorsdag (Herrens nadvers dag) år 1631 blev den første prædiken holdt i denne nye prædikestol. Da var hr. Hans Jensen Lill præst og hr. Rasmus Hansen Skåning kapellan«).

Stafferingen er nu partiel med lidt sort og guld. Postamentfelternes evangelistnavne står med forgyldte moderne versaler. Opgangspanelet er brunt med nyforgyldte versaler, der danner et hexameter : »Suggere domine quid de te cogitem et dicam« (»indgiv mig, Herre, hvad jeg skal tænke og sige om dig«).

1737 besluttede man at gøre »prædikestolen i stand saa vidt at den kan staa til videre«. 1739 fik den en ny egefod påsat. 1745 blev en del billeder og lister fastlimet af J. Christensen, Frederiksborg, og i årene indtil 1758 nævner regnskaberne flere reparationer og stafferinger¹³. 1846 blev stolen malet og opforgyldt¹⁴, og endelig 1874¹⁵ gav malermester C. Weber tilbud om at aftage den gamle farve, male og forgyldte, samt supplere manglende billedskærerarbejde. Forslaget blev approberet og den nuværende staffering og de ovenfor nævnte reparationer stammer fra dette år. Nu står stolen op mod triumfvæggen i skibets sydøsthjørne; hertil blev den flyttet 1841 i forbindelse med indsættelsen af et nyt vindue¹⁴.

Stoleværk fra 1920'rne, med senere staffering.

†*Skriftestol*. 1739 gav snedkermester Christian Jørgensen Smidt overslag på en større reparation af stolen, blandt andet en ny dør »som skal smukt udarbejdes, efter det gamle panel« og et nyt gitterværk ved den ene side ud til gangen¹³.

Bedeskammel fra 1700'rne, med udsvejfede sider og ben. Lille *bænk*, fra 1700'rne med udsvejft forstykke, umalet. I tårnets klokkestokværk.

†*Lysekiste*, omtalt som gammel i inventariet 1746¹³.

†*Pengeskrin*, af eg, og med beslag og tre låse købtes 1775 af Mathiessen Höyer for 11 rdl.¹³.

†*Dørfløj*. 1745 betales snedker J. Christensen, Frederiksborg for en ny »yderste kirkedør« med flammering. Den var rød med hvide lister¹³.

†*Pulpiturer*. Et ikke nærmere betegnet pulpitur nævnes 1739. I 1760 fornyedes to forsvarlige jernstænger under *frentimmerpulpituret*¹³. 1816 skulle brystværnet på »pulpituret over dåben« fornyes²⁴. Det er sandsynligvis *orgelpulpituret* i tårnummet, som 1872 blev egetræsmalet af C. Weber¹⁵. Det fjernes o. 1925, da orgelet flyttedes til den nuværende plads. »Det gamle pulpitur« (frentimmerpulpituret?) blev nedtaget 1846¹⁴.

Orgel, 1926, med syv stemmer, bygget af I. Starup & Søn, København. Pipefaçaden er anbragt på muret konsol over syddøren i skibets vestfag; orgelet står nu i skibets nordvesthjørne.

Enkle *salmenummertavler* med løse talplader, muligvis identiske med de fem der købtes 1846¹⁴. 1808 nævnes to simple, røde brædder til numrene¹³.

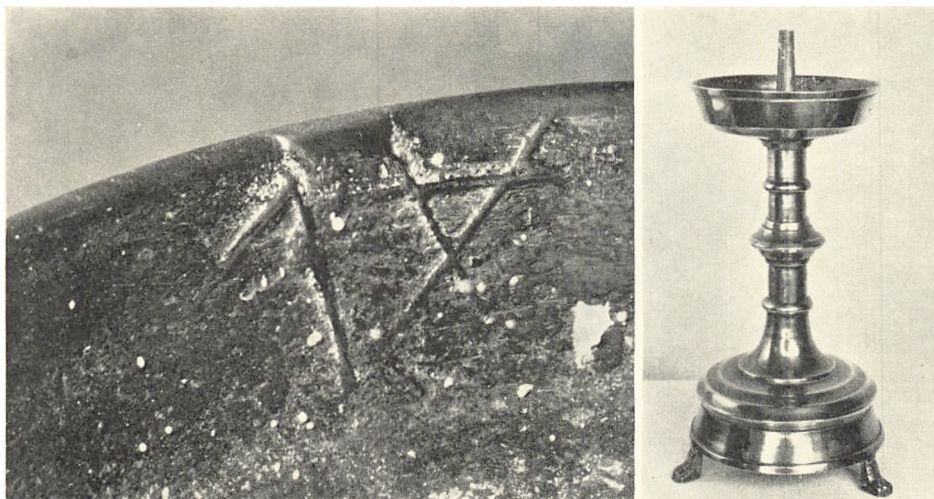

Fig. 12a—b. Blovstrød. Alterstage og støbermærket i lyseskålen (p. 911). L.L. 1955

Maleri, 1868, forestillende Georg Christian Scheller, født 8. juni 1814, † 26. juli 1868, sognepræst til Blovstrød og Lillerød i 21 år. Signeret A. Schiøtt 1868. Halvfigurs en face portræt af præsten i ornat med kalot på hovedet, 63 × 57,5 cm. Forgyldt træramme med vedbendranker. På tårnets sydvæg (Lund Portr. IX, p. 41).

Zinkrelief, nadveren efter Leonardo da Vinci, i forgyldt træramme. På skibets sydvæg²⁵. På bagsiden malet: »Restaureret 1953 af C. L. Toft«.

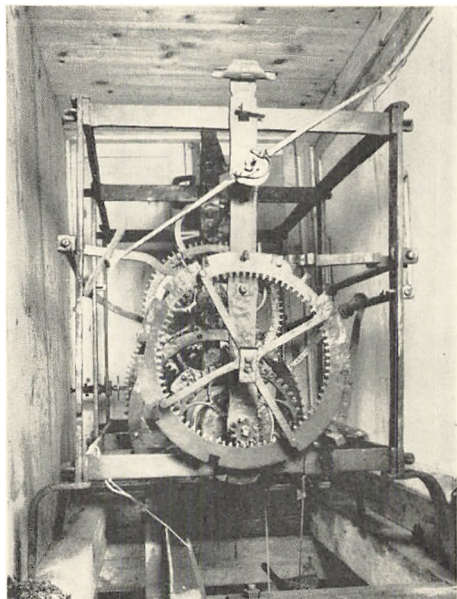
Nyere *lysekroner*, de to har 2 × 6 arme, og een 2 × 8 arme. Det må være den sidste (nu i tårnrummet), som omtales 1884²⁶. Fra den hang i fire tynde kæder en firkantet metalplade med indskrift, ifølge hvilken kronen var skænket af Christine Jørgensen til minde om hendes søn Henrik Olsen, død 4. april 1861.

Sejerværk (fig. 13) vist 1600'rne, døgnværk med timeslagværk, nu med stiftgang, i ramme af brede fladjern med opstående volutter på kortsidernes midtstander. Vistnok spor af oprindelig spindelgang med foliot. Nævnt første gang 1728. 1797 var det så forfaldent, at urmageren kun kunne hjælpe det ved en hovedreparation¹³. Istandsæt 1930 af Carl Petersen og senere af Bertram Larsen. Udskiftede dele fra sidste istandsættelse opbevares i urkammeret³².

Klokker. 1) 1832, støbt af I. C. og H. Gamst, København. Om klokkehalsen en bladranke og derunder indskriften med reliefversaler. 85,5 cm i tv. m.

2) 1921, støbt af de Smithske jernstøberier i Ålborg, med indskriften: »Jeg støbtes større Aar 1921. Olsen, Tornegaard, begyndte og Blovstrød Menighed fuldendte Værket den 12. Juli 1921, da Provst Nicolaj Trojel i 25 Aar havde været Sognepræst i Blovstrød. Jeg vil love Herren saa længe jeg lever«.

† *Klokker*. 1) 1472, med indskriften: »Bernaerdus es minen name. Anltin [fej]laf-

L. L. 1955

Fig. 13. Blouvstrod. Sejerværk (p. 915).

skrift for Austin = Augustin?) qvilt hout ende Wonter [fejlskrift for Wouter = Walter?] qvay volch maecken my int jaer m cccc lxxii«. Højere oppe på klokken: »S. Pieter up Dic.« Den hollandske indskrift er bevaret i flere indbyrdes forskellige afskrifter²⁷. Læsningen er derfor behæftet med mangler, men meningen må sandsynligvis være: Bernhard er mit navn. Auktin (Austin) Qvilt hout og Wouter (Walter) Qvayvalch lavede mig i året 1472. Sint Pieters op de Dijk (ved Brügge²⁸). 1746 blev denne klokke, som var den største, sammen med den lille (nr. †2) repareret med nye pander, stål og dragebånd for 8 rdl. 1 sk. 1808 nævnes den i inventariet som revnet og ubrugelig¹³. 1817 fik kirken tilladelse til at omstøbe begge klokker på henholds-

vis 800 og 700 pd., således at den ene klokke gaves som betaling for en ny; restbeløbet skulle gå til skolen⁹. Klokken kan være kommet til kirken efter billedstormene i Nederlandene, jfr. S. Olai kirke i Helsingør, p. 228 og Birkerød p. 958.

2) 1678, med indskrift: »Ao. 1678 in Julio der Hr. Mads Mogensen Romsdal var Sogne Præst udi Bloustrød og Lillerød, og Bodel Rasmussen og Søfren Pedersen var Kirkeværger, blev denne Kloche støbt af Stephan Scherrenbein, Rothgeter i Kiøbenhavn, paa Kirkens Bekostning«.

Kirken havde 1528 afgivet een af sine klokker²⁹ og i 1602 kvitterede Kronborg kobbermølle for endnu een på 3 skippd. 1 lispd.

Klokkestol, 1841¹⁴.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) 1658, lagt af (2. hustru) Margrethe Flecladet.(?) over hendes salige mand Rasmus Ha[nsen] præst til »Blavstrø« og hans salige hustru Alhed. . . . Anno 1658. Blågrå kalksten, 115,5 × 92 cm; fordybet, stærkt slidt versalindskrift med udfyldte bogstaver. I korgulvet, foran alteret.

2) O. 1780, over Giertrud Katrine Fibiger, salig hr. Niels Basses³⁰, født 22. juli 1717, † 2. nov. 1780. Rødlig kalksten, 128 × 93 cm, med fordybede versaler på stenens øvre halvdel. I gulvet under tårnbuen.

† *Gravsten*, 1776, af marmor, ca. 60 × 52 cm, hvorpå indhugget: »KASH. B.G. HWD Ao 1776. No. 285«. Stod 1884 »op ad Muren«³¹.

† *Gravtræ*. 1769 fik kirken 3 mk. for et »ligtræ over Henr. Bodenst. . . s kone«¹³.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Sjællandske stiftsøvrighed. Blovstrød kirkes regnskaber 1728—1811. — Kommune sager, Slangerup 1771—1819. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger 1884 af Vilh. Boye (indskrifter) og J. Magnus-Petersen (bygning og inventar), Niels Termansen 1917 (stolestader og orgelpulpitur), De Smithske Jernstøberier 1921 (klokke), K. Dirach 1926 (niche), Poul Nørlund 1928 (bygning) og Sigrød Christensen 1928 (inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen 1955, Knud Krogh og Elna Møller 1961, samt Ulla Haastrup og Erik Moltke 1967.

Tegninger i NM. Grundrids af kirken, vindue i nordre korbue samt korbuen af J. Magnus-Petersen 1884.

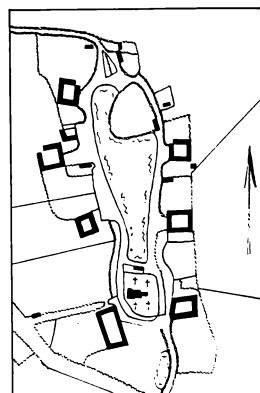

Fig. 14. Blovstrød 1814.

¹ 1460 nævnes en degn i Blovstrød jfr. Repertorium 2. rk. nr. 1112. ² Kgl. Bibl. Additamenta 153. ³ Landebogen p. 187. ⁴ RA. DaKanc. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1645. ⁵ RA. Sjæll. Reg. anf. dato (nr. 49). ⁶ Kronens Skøder II, 612 og 676; 1770 var forholdet det samme, jfr. RA. Rtk. Beskrivelsesforretning over Hørsholm amt 22. aug. 1770—31. maj 1771. I 1700-tallet stod bygning og indkomst under bispens inspektion, jfr. HofmFund. VII, 60. ⁷ LA. Hørsholm amt. Hørsholm amtsstues jordebogs-, inventarie- og materialergsk. 1744—45. ⁸ C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879, p. 356. ⁹ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Lyng-Kronborg hrd. 1733—1818. ¹⁰ RA. Rtk. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ¹¹ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Helsingør 1700—19. ¹² RA. DaKanc. Diverse indb. om kirkers og præstegårdes tilstand 1808—46. ¹³ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Blovstrød kirkes rgsk. 1728—1811. ¹⁴ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848. ¹⁵ LA. Kgl. bygningsinspektørs arkiv. Meldahl. Domænekirkerne XXII. ¹⁶ Jfr. note 13 og note 7, samt LA. Sjællands bispearkiv. Indkomne sager. Lyng-Kronborg hrd. 1629—1737, og bispearkivet, visitatsbøger . . . ca. 1739—51, ca. 1748—56, ca. 1775—80 nr. 6. ¹⁷ Jour. 506/26. ¹⁸ RA. Kultusministeriet. 1. dep. Journalsager 1848—1916. ¹⁹ Jfr. Indberetning 1961. ²⁰ Jfr. brev af 11. juni 1924 fra M. Mackeprang i brevarkiv i Nationalmuseets 2. afd. ²¹ Danmarks Adels Aarbog. ²² På prædikestolene i Gørløse og Snostrup er det oprindelige renaissancekartouchesnitværk bevaret. ²³ Niels Termansen: Brev af 18. nov. 1926. ²⁴ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Slangerup 1771—1819. ²⁵ På bagsiden malet »Restaureret 1953 af C. L. Toft«. ²⁶ Boye siger, den har otte arme. ²⁷ HofmFund. VII, 60, og Gribso, i ÅrbFrørborg. 1934, p. 64 f. og 119, samt note 2. ²⁸ Bureau vor Naamenkunde, Amsterdam, har venligst oplyst om lokaliteten. Derimod kendte man ikke klokkestøberne. Oplysninger og oversættelse venligst meddelt af professor Peter Jørgensen. ²⁹ ÅrbFrørborg. 1934 og fortegnelse over indkrævede klokker 1528—29 i RA. ³⁰ Kirken modtog 10 rdl. for 11. nov. at have ringet en time over H. Mad. Basse og for hendes ligsted i kirken, jfr. note 13. ³¹ Jfr. Vilh. Boyes indberetning. ³² Den tekniske beskrivelse af urværket er meddelt af museumsinspektør Hans Stiesdal.

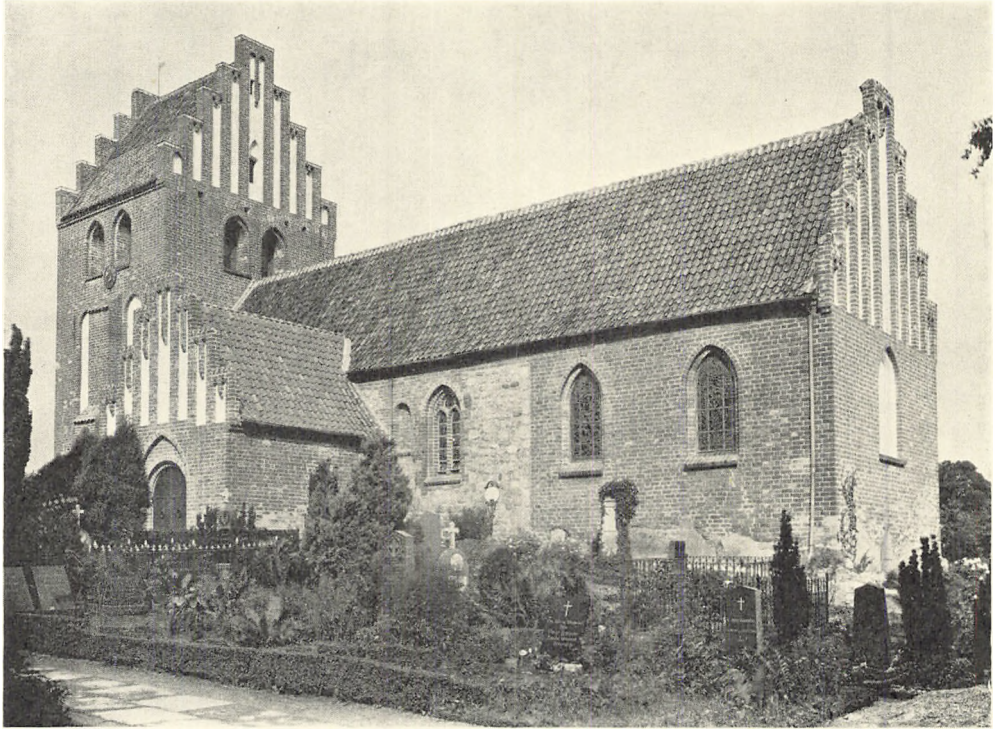

Fig. 1. Birkerød. Ydre, set fra sydøst.

P. N. 1928

BIRKERØD KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken, som ifølge en falterkande og en indskrift på prædikestolsopgangen (p. 945, 950) var viet *S. Nicolai*, er nævnt 1307 tillige med præst og kirketjener i et testamente for Jon Joensen Litles datter Cæcilie¹. 1567 var der i sognet 70 tiendeydere². Kronen havde i alt fald fra slutningen af 1500-tallet interesser i sognet (1587 erhvervede den Eskemosegård), hvilket kom til udtryk 1606, da kongen anbefalede to kandidater til menighedens valg³; og i et kongebrev af 6. februar 1657 fastsloges dronningens kollatsret (anbefalingsret) til kaldet⁴, hvorpå kronens højhed og patronatsret 22. marts 1658 henlagdes under Hørsholm len⁵, som fra 1651 havde tilhørt dronning Sophie Amalie. 1688⁶, 21. august, fik Henrik Gerner — ligesom efterfølgerne i embedet frem til 1841 — kongelig tilladelse til at oppebære »kirketienden og visse og uvisse indkomster mod vedligeholdelse«. Forpligtelsen til at holde kirken vedlige blev ikke overholdt af alle præster, og 1732 var forfaldet på bygning og inventar så omfattende, at dronningen ifølge resolution af 26. marts⁷ påtog sig reparationen, der strakte sig indtil 1739 og kostede over 3000 rdl.⁸ — Ved reskript 14. januar 1784 udskiltes Hørsholm, Rungsted, Vallerød og Smidstrup af sognet og henlagdes under navn af Hørsholm sogn som anneks til Søllerød sogn i Københavns amt. Ved kongelig bevilling af 21. oktober 1796 bestemtes det, at arbejderne ved den 1791 oprettede

Usserød fabrik skulle søge Hørsholm kirke, dog således at præstetienden forblev ved Birkerød kald. — Kirken overtoges af kommunen 1874⁹.

Møntfund. I forbindelse med orgelets fornyelse blev der 1963 midt i tårnummets vestre del fundet nogle få mønter, hvoriblandt en Erik Klipping, Ribe, og et par hulpenninge fra 1400-tallet¹⁰.

Sagn. Ved en strid om kirkens placering blev to hvide stude sluppet løs, og der hvor de lagde sig til hvile, blev kirken bygget¹¹.

Kirken ligger sydligt i den gamle by, på en bakke, der har faldt til alle sider undtagen mod nordvest; i denne retning er kirkegården udvidet flere gange. De teglhængte hegsmure er ret nye, af kampesten, der dels står hvidtede, dels blanke; udvendig i syd er der i to sten indhugget »anno 1744« og »Jens Maler«, hvilket måske refererer til en omsætning af muren. I syd er der to indgange, nær østmuren køreport og fodgængerlåde og nær vestmuren en fodgængerlåde, hvis murede buer stammer fra 1930. En kørelåde mellem murede, hvidtede piller vestligt i nordmuren hører formentlig sammen med en kirkegårdsudvidelse o. 1872—73¹².

Ligkapeller. 1929 opførtes et kapel (arkitekt H. Lønborg-Jensen) på den første udvidelse mod nordvest; det blev indrettet til materialrum 1956 i forbindelse med opførelsen af et nyt kapel lidt længere mod vest (arkitekt A. Hjort Andreaesen). Begge er af tegl i nygotisk stil.

Kirken består af romansk skib med ungotisk vestforlængelse og sengotisk østforlængelse samt fire andre senmiddelalderlige tilbygninger: sakristi og dobbeltkapel i nord, det sidste dateret ved kalkmalerier til 1503, våbenhus i syd og tårn i vest. Et ældre nordkapel og muligvis tillige et søndre våbenhus er forsvundne. Orienteringen har afvigelse til syd.

Med hensyn til den ældre bygningshistorie spores der en vis lighed med den jævnstore Karlebo kirke (p. 880). Det romanske skib er opført af *rå kamp* i jævne skifter og med ret små *hjørnekvadre*, der for vesthjørnernes vedkommende er udflyttet i forbindelse med forlængelsen; vestmurens plads kan imidlertid fastlægges ret nøje i murværket over hvælvene, og både i syd og nord er der synlige syldsten fra det gamle hjørne. Af triumfmuren står mindre rester bevaret i hvævlommerne. Kampestensmuren har været *kvaderridset*, og bag nordkapellet ses et glat, relativt tyndt pudslag, der kan være oprindeligt; det dækkes både her og bag våbenhuset af et tykkere og meget groft, hvidt lag, som måske hører sammen med vestudvidelsen.

Den romanske murhøjde målt over syldsten ved skibets sydvesthjørne er 490 cm. Hver langmur har haft tre *vinduer*, af hvilke de to vestre i syd er helt bevaret, men tilmuret indvendig i senromansk tid; både de rundbuede stik og karmene er sat af uregelmæssige, tilsyneladende utildannede kampesten og afrettet

med mørtel; udvendig er de 98—99 cm høje og bredden på det østre er 60,5 cm, på det vestre 67 cm. Bag nordkapellet ses svage rester af de tilsvarende nordvinduer. *Dørene* er stadig i brug, men ændret til ukendelighed; deres nuværende form har de fået 1925, men syddøren blev omdannet 1872¹² og norddøren muligvis 1842¹³; i dennes vanger ses endnu huller for den gamle *lukkebom*, der kunne skydes mod øst. — En notits i kaldsbogen fortæller, at man ved omlægning af gulvet 1925 fandt grundmurene til det gamle, smalle, romanske kor.

Tilføjelser og ændringer. I perioden o. 1200—1325 har der her ligesom i Karlebo været en usædvanlig livlig byggevirkomhed, hvis enkelte led ikke lader sig indordne i nogen sikker kronologi. Tilmuringen af de oprindelige sydvinduer og indhugningen af større rundbuede og smigede vinduer (hvoraf kun et enkelt er bevaret øst for våbenhuset) antyder muligvis, at kirken har fået et \uparrow våbenhus allerede i romansk tid. Et bredt nordkapel (se ndf.), der åbnedes til skibet med en stor arkade, kan måske have været indledning til et byggearbejde svarende til det, hvorved Karlebo omdannedes til korskirke. Til de ældre afsnit hører også vestforlængelsen, hvis fuldstændige mangel på detaljer udelukker en stilistisk datering; forlængelsen kan være en hel del ældre end skibets overhvælvning, men den kan også have dannet optakten til dette arbejde, der især på grund af kalkmalerierne må henføres til 1300'ernes 1. trediedel.

Af det senromanske \uparrow nordkapel står kun en del af østmuren samt østre del af arkaden til skibet; indtil 1925 var arkaden bevaret i sin fulde udstrækning. Buebredden og nogle spor på skibets nordmur over arkaden (dels et stykke af skibets romanske murrem, dels gesimsskifter, som hører sammen med skibets hvælvslagning) gør det muligt at bestemme kapellets udstrækning i øst-vest nogenlunde (fig. 3a). I det cirka tre meter lange stykke af østmuren, der nu danner skel mellem sakristiet og det nuværende nordkapel, er der forneden benyttet rå kamp og derover munkesten (26—26,5 \times 13 \times 8—9 cm, 10 skifter = 105 cm); i muren er der et rundbuet, smiget vindue, der udvendig (mod sakristiet) måler 125 \times 72 cm, lysningsbredden 29 cm (se glasmaleri p. 928). Den brede arkade, hvis tilmurede vestre trediedel 1925 blev ødelagt af en ny arkade, var svagt spidsbuet og udstyret med dobbelt affasede kragbånd; den bevarede del af stikket er helstens, muret af løbere vekslende med to bindere, og pudset på undersiden indtil nogle få centimeter fra kanterne.

Om den *senromanske vinduesændring* i skibet vidner som nævnt kun et enkelt rundbuet, smiget vindue i sydmuren. Det er helt af munkesten (26—26,5 \times 11,8—12,5 \times 8—8,5 cm), der i buens halvstensstik er tilhugget i kileform; vinduet er noget større end de oprindelige, og lysningskanten ligger mere yderligt (ca. 70 cm fra indre murflugt). I forbindelse med dette arbejde blev murene nypudset indvendig, og senere blev der også trukket et pudslag hen over teglstensvinduet, hvilket kan have været optakt til hvælvslagningen (p. 922).

Fig. 2. Birkerød. Plan. 1:300. Målt af C. Schultz 1935—36, suppleret og tegnet af El. M. 1967.

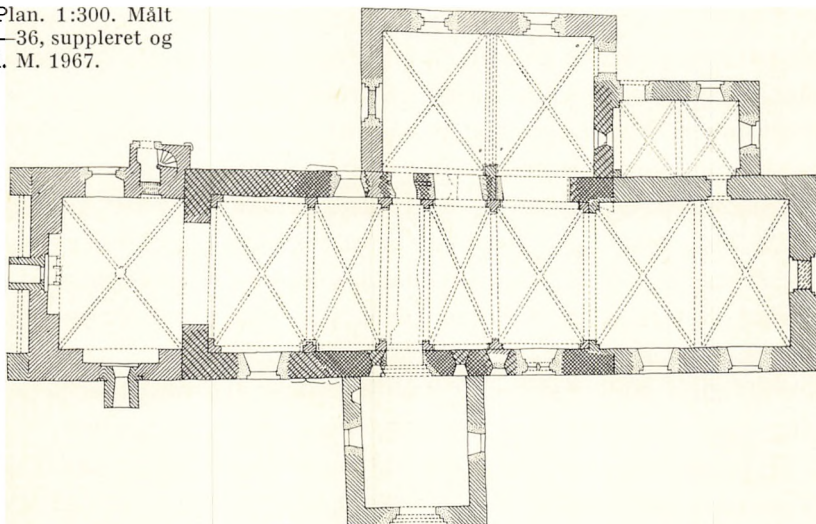
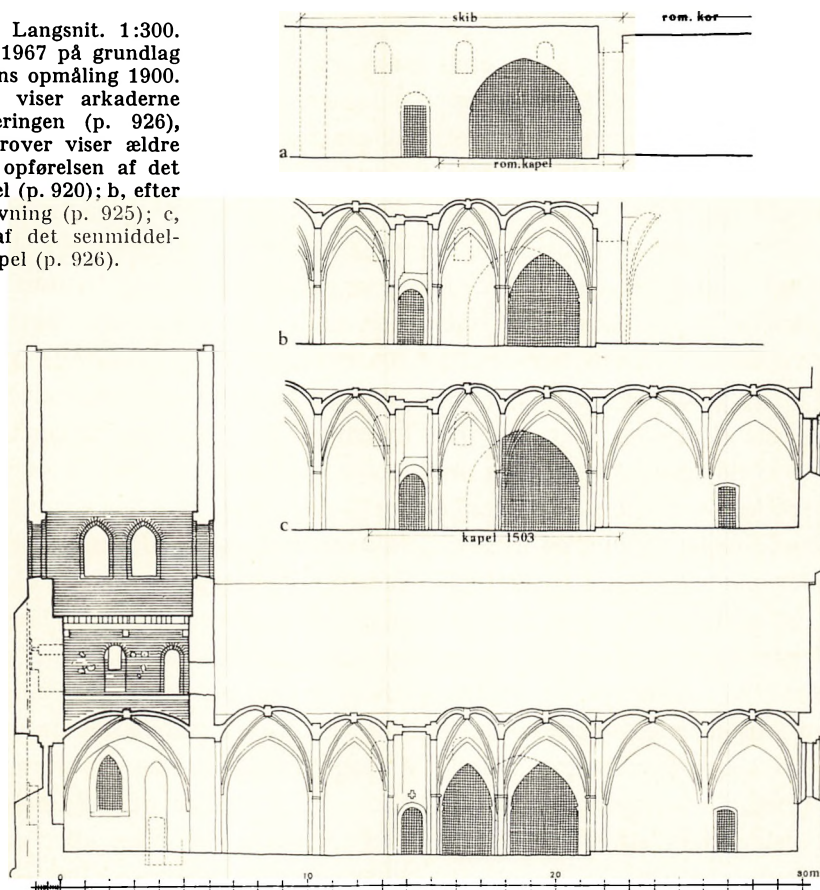

Fig. 3. Birkerød. Langsnit. 1:300. Tegnet af El. M. 1967 på grundlag af Aage Mathiesens opmåling 1900. Nederste tegning viser arkaderne fra 1925-restaureringen (p. 926), mens snittene derover viser ældre forhold: a, efter opførelsen af det senromanske kapel (p. 920); b, efter kirkens overhvælvning (p. 925); c, efter opførelsen af det senmiddelalderlige kapel (p. 926).

Vestforlængelsen er som det romanske skib opført af rå kamp, men stenene er meget store og kløvede; nederst i murene ses flere rejste kampesten, et træk, der almindeligvis regnes for gotisk. Hjørnekvadrene stammer fra skibets ødelagte vesthjørner, og da terrænet falder meget mod vest, strakte kvadrene ikke til i højden, hvorfor de øverste skifter blev sat af munkesten, et materiale, der også ses hist og her i overvægge og gavltrekanter, sml. i øvrigt p. 920.

Det forlængede skibs hvælv må stort set være samtidige og indbygget i 1300' rnes første del (fig. 4), men den usædvanlige symmetri omkring et ganske smalt dørfag og forskellige detaljer røber, at de to østre hvælv er ældre end de to vestre, og at dørfaget har været sidste led i arbejdet — antagelig fordi der her har stået en midlertidig væg, som har gjort det muligt at benytte kirkens ene eller anden halvdel til gudstjeneste, mens byggeriet stod på.

Hvordan det end forholder sig med vestforlængelsens alder, så antyder hvælvenes indbyrdes størrelsesforhold, at arbejdet er anlagt efter en fast plan.

Hensynet til det ældste nordkaps arkade har været helt afgørende for størrelsen af skibets to østligste hvælv; ganske vist måtte den vestre trediedel af arkaden tilmures, men gennem den valgte placering af hvælvpillen mellem de to fag lykkedes det dog at opretholde en nogenlunde fornuftig åbning mellem kapel og skib; arkaden, der havde omtrent samme form som den nuværende (fig. 3b, 4), blev ødelagt delvis ved opførelsen af det nuværende nordkapel. Alle hvælv hviler på enkeltfalsede piller, der i de to østfag har rundstavkrægbånd under skjold- og gjordbuer; ribberne udgår fra rudimentære dværgsøjler forsynet med tilsvarende bånd. Dette er endvidere benyttet i dørfaget og i nord-siden af vestforlængelsen, men kun under gjordbuene; vægpillen i vestforlængelsens sydside har kraftigt fremspringende, omløbende krægbånd (sml. fig. 21). I de to vestre fag springer de retkantede halvstensribber frem i fuld bredde et stykke over vederlag, hvorimod de to østfags ribber træder frem fra dværgsøjlerne i kvartstens bredde for hurtigt derefter at overgå til halvstens bredde. — I det smalle dørfag har langmurene fået en påføring svarende til skjoldbuens dybde, og hvælvingen sammenlignes bedst med en bred gjordbue eller en stump tøndehvælvning, hvis uregelmæssigheder må skyldes, at hvælvene i øst og vest er bygget før dørfagets. — På overvæggene i dette ses nogle spor, der har sammenhæng med hvælvbyggeriet; et hvidt pudshjørne på sydvæggen fortæller, at der over dørfagets østre gjordbue på et tidspunkt har været muret op i højde med murkronen, hvilket vil sige, at man efter opførelsen af de to østre hvælv har lukket for indblik i tagrummet fra den uhvævede vestre del af skibet. De øvrige spor, to råttne bjælkehuller midt i dørfagets nord- og sydside, kan stå i forbindelse med hvælvets opførelse eller med en ovenfor nævnt, midlertidig væg. — Af hensyn til kalkmalerierne blev de to østhvælv 1927 dækket med en kappe af molersten.

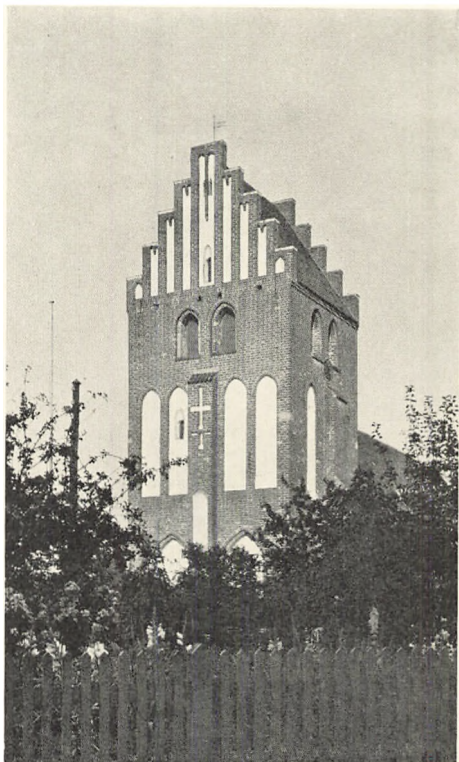

Fig. 4. Birkerød. Indre, set mod vest.

E. M. 1967

I løbet af 1400-tallet fik kirken sit nuværende omfang. Man startede antagelig med tårnet og tog derefter fat på ombygningen af det romanske kor, der erstattedes af et langhuskor. På dettes nordside rejstes et sakristi, og det gamle nordkapel afløstes af et større dobbeltkapel, ligesom det formodede våbenhus i syd fik en afløser. Alle disse bygningsafsnit er af munkesten¹⁴ i munkeskifte over en fod af store, rejste kampesten.

I *tårnet*, der er jævnbredt med skibet, spores to tempi, men der er næppe tale om noget længere byggestop, snarere om en midlertidig standsning efter fuldførelsen af understokværket for at styrke dets relativt tynde mure. Forstærkningen, der kan være foranlediget af byggegrundens fald mod vest, omfatter een

P. N. 1928

Fig. 5. Birkerød. Tårn, set fra sydvest (p. 924).

støttestøttepille i syd og tre i vest, de sidste forbundet med falsede spidsbuer, der bærer murforøgelsen, som fra bunden af mellemstokværket synes helt samtidig med resten af vestmuren. Tårnrummet, der åbner sig mod skibet med en høj, bred spidsbue, har krydshvælv med kvartstøttestøttestensribber samlet om topkvadrat. I syd og vest er der store, spidsbuede spareblændinger og i nord to mindre, den ene omsluttende et vindue, den anden, som er høj og slank, dækker over den ældste adgang til tårntrappen. Før man forstærkede syd- og vestmuren, fandtes der her store, spidsbuede og falsede vinduer; efter rejsningen af støttestøttepillerne blev der i den egentlige tårnmur brudt små, spidsbuede vinduer, hvis karme er ført ud gennem støttestøttepillerne, hvor de nu fremtræder med flad- og flad-rundbuet stik. Den med underdelen sam-

tidige trappe i nord, der som nævnt var tilgængelig fra tårnrummet, har senere fået adgang fra kirkegården; den har rund spindel, af *kridtsten*, og loft af fladbuede binderstik. — Det er nævnt, at der mellem vestsidens tre støttestøttepiller spændtes falsede spidsbuer i højde med understokværket; svarende hertil fik mellemstokværket en ydre dekoration af slanke, spidsbuede blændinger, to i nord og syd, fire i vest (fig. 5); af støttestøttepillerne er sydsidens og den midterste i vest ført op til klokkestokværkets underkant, og til samme højde har man ført en opbygning over trappehuset. Vestsidens midtpille prydes af dobbeltkors over en rhombeformet *mønstermuring* med sortbrændte kopper. Midt i en af de tre mures blændinger er der en fladbuet lysglug med spidsbuet, ydre spejl og indvendig placeret i en rundbuet niche, svarende til den rundbuede, falsede åbning, hvorigennem trappen udmunder. I øst er der en brudt åbning til skibets loft. Klokkestokværket har to falsede, spidsbuede glamhuller mod hvert verdenshjørne, falsgesims i syd og nord samt åbne bomhuller og blændingsgavle i øst-vest. Begge gavle har ni blændinger, de yderste spidsbuede, resten midtdelt af konsol eller hængestav og afsluttet vandret, aftrappet eller med spærstik.

Langhuskoret er på to fag, med et stort, spidsbuet og falsset vindue i østmuren;

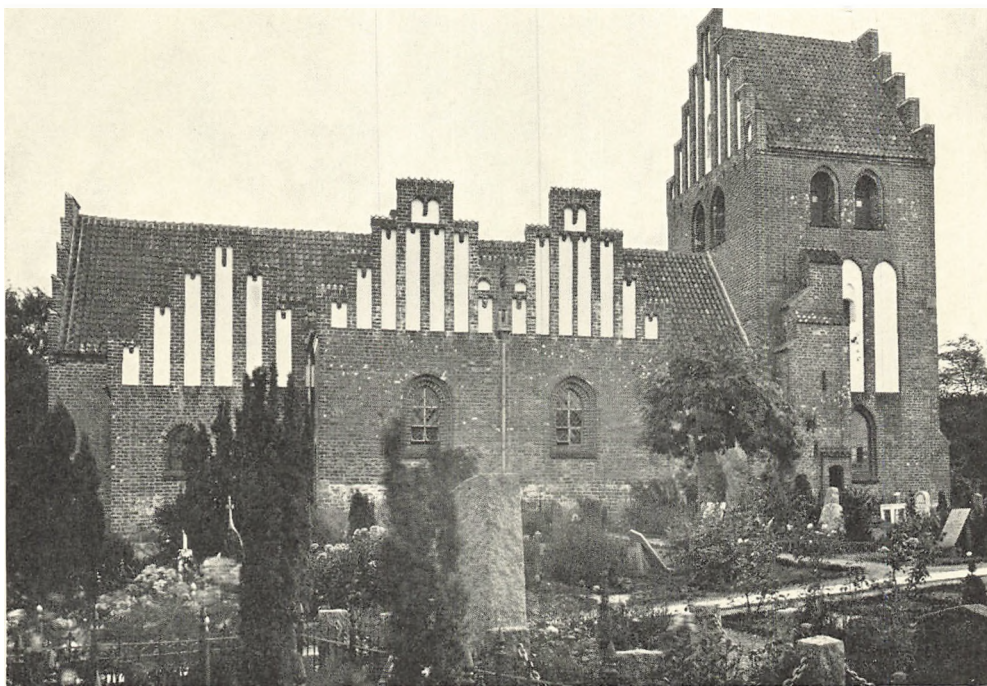

Fig. 6. Birkerød. Ydre, set fra nord.

P. N. 1928

det er nu blændet, og de to formentlig helt tilsvarende sydvinduer er ommurede. Gavlen har ni højblændinger under hver sin kamtak, og blændingsafslutningerne svarer til tårnets. Det indre dækkes af to samtidige krydshvælv med retkantede halvstens ribber og helstens gjordbuer som skibets. En fladbuet, falsat norddør viser, at sakristiet var planlagt ved korets opførelse, men der spores intet forbandt.

Sakristiet, der mod sædvane har sin længste udstrækning i øst-vest og er dækket med to fag hvælv, er bygget med udnyttelse af det gamle kapels østmur (fig. 7). Den brede nordgavl har syv højblændinger og kamtakker som korgavlens og derunder en ny dør og et vindue, der ligesom østmurens vindue har glasmalerier fra 1717 (p. 928). Under gulvet indrettedes 1925 en fyrkælder.

Det store *nordkapel*, med kalkmalet årstal 1503, er også på to fag, men understyret med dobbeltgavl; blændingsprydelserne er nær beslægtet med de tidligere beskrevne gavles, men der er her en svag etagedeling i gavltoppene. Det indre dækkes af to krydshvælv med retkantede halvstensribber og falset gjordbue, der i syd, mod skibets mur hviler på en vægpille med skråkantede kragbånd. Disse kragbånd var indtil 1925 ført gennem skibets murtykkelse helt frem til skibets hvælvpille, og heraf må man slutte, at man ved opførelsen af dette nordkapel fjernede den sekundære del af den arkade, det gamle nordkapel fik

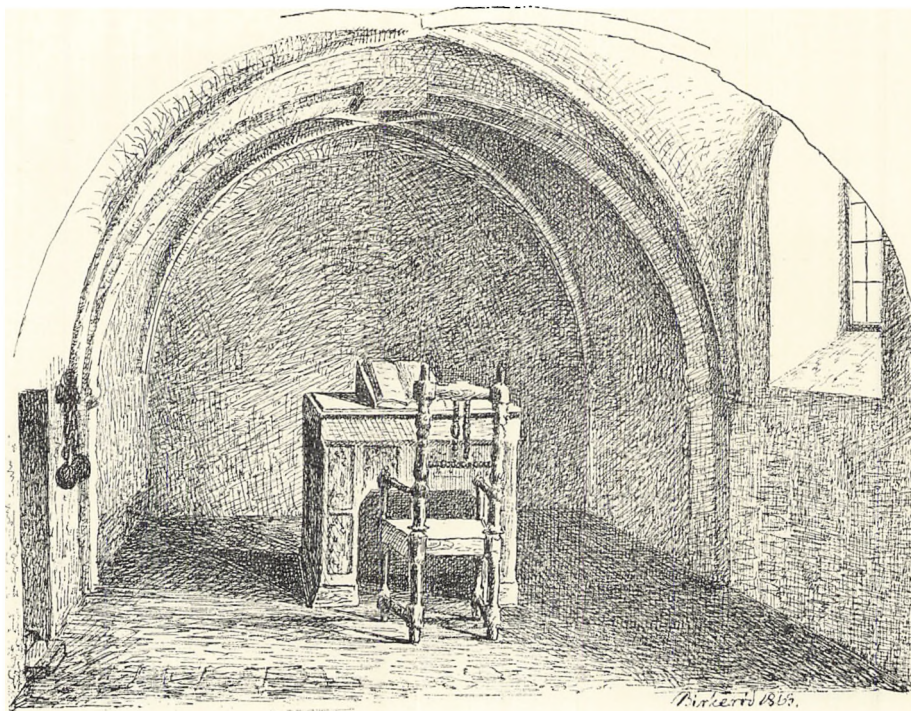
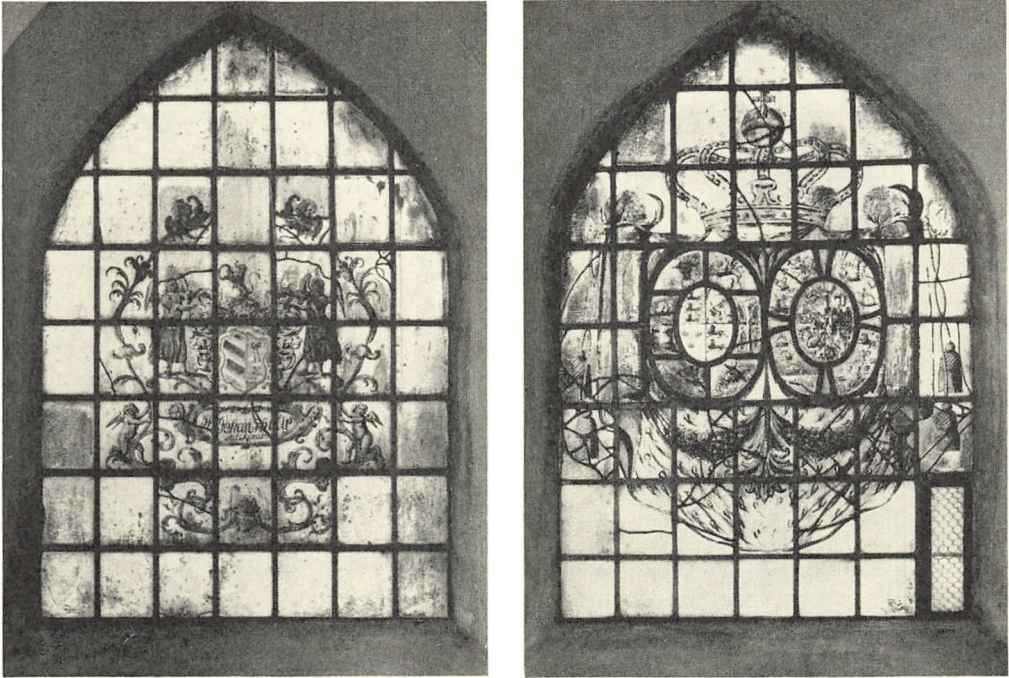

Fig. 7. Birkerød. Indre af sakristi (til venstre Henrik Gerners lænker), efter tegning af M. Jepsen 1863 (p. 925).

ved skibets overhvælvning; derigennem skabtes den usædvanlige forbindelse mellem skib og kapel (fig. 3c), som tilmuredes 1842¹³ og ødelagdes 1925, da man på det nærmeste rekonstruerede det gamle nordkaps sekundære arkade (fig. 3). Før 1925 har denne åbning været den eneste forbindelse mellem skib og kapel bortset fra skibets gamle norddør, der altid synes at have været åben omend i meget ændret skikkelse. På denne baggrund synes det naturligt at regne med den mulighed, at kappellets vestfag fra begyndelsen kan have været opført som våbenhus og derfor adskilt fra resten af bygningen med en mur under den faldede gjordbue, således som det påny skete 1842¹³, da det østre fag udskiltes som ligkapel (senere brugt som sakristi, bl.a. 1872¹²). Er antagelsen rigtig, kan den nordre dør, der er omtalt 1842, have været oprindelig. En lille dør i østmuren hører muligvis sammen med anvendelsen af rummets østre del til sakristi, mens vinduerne kan stamme fra ligkappellets indretning; i hvert fald blev der 1842 udstemmet tre gamle blyvinduer. En nyere dør i vest er tilmuret. — 1925 blev kappellets to sadeltage og dobbeltgavlene retableret; de var på et tidspunkt blevet udskiftet med eet sadeltag, og samtidig var de to gavle blevet sammenbygget til een — uden at de enkelte gavles blændinger havde lidt overløst. — Betegnelsen »katolske længde«¹⁵ eller det katolske kapel — en enkelt

L. L. 1958

Fig. 8—9. Birkerød. Glasmalerier i sakristiets vinduer. 8. 1717 og Johan Ratckens våben. 9. Frederik IV.s og dronning Louises våben (p. 928).

gang Mariakapellet (kaldsbogen 1893f.) — er indtil dette århundrede benyttet om tilbygningen.

Våbenhuset, 1731 vognhuset¹⁶, foran skibets syddør, har som nævnt p. 920 antagelig haft en senromansk forgænger. I sin nuværende form slutter det sig i henseende til blændingsgavlens udformning nøje til de øvrige senmiddelalderlige tilbygninger. Både de runde vinduer og den store dør er nyere. I gavlen øst for døren er der i en del munkesten indridset følgende: P C F * / Anno 1703 da blef/[den]ne kierke repered †/[A]N B S†. 1842 blev bygningens kampestensgulv udskiftet med et af mursten¹³.

Tagværkerne over skib og vestforlængelse blev stærkt fornyet i fyr 1732f.¹⁷, men de indeholder dele af egetømmer, dels et stykke romansk murrem i nord (p. 920), dels rester af et gotisk krydsbåndstagværk, der må være samtidigt med hvælvslagningen; det har formentlig som det noget bedre bevarede egetagværk over langhuskoret været forsynet med langstol. I våbenhusets tagværk er der benyttet en del egetømmer fra andre afsnit, mens de øvrige tagværker er nyere og helt af fyr.

Kirken står nu i blank mur, med hvidtede blændinger og blådæmpede tegltage, på kapel og sakristi dog røde sten. I begyndelsen af forrige århundrede var

kirken pudset og hvidtet som i middelalderen (sml. p. 919), og — bortset fra våbenhusets østside, der 1731¹⁶ omtales som tækket med skifer — havde alle afsnit blytage 1795¹⁸. Vinduerne har enten gotiserende jernrammer fra 1842f. (vestforlængelse, tårn og våbenhus) eller blyindfattede ruder, hvoraf nogle med glasmalerier. Gulvene er fra 1925, af mursten på fladen; de har afløst ældre murstensgulve, af hvilke korets fornyedes 1846¹³.

En *vindfløj* på tårnets vestgavl har udstanset fane med årstallet 1795; den er opsat, da tårnets bly blev udskiftet med tegltag.

GLASMALERIER

I sakristiets østvindue og det østre i nord er der blyindfattede ruder (ca. 13,5 × 10,5 cm) med malede motiver i hvidt, rødt, blåt og gult. Østvinduets motiv (fig. 8), et våben, der ifølge indskriftskartouchen var »Hr. Johan Philip Ratckens«, er dateret med malet årstal 1717¹⁹. Nordvinduets motiv (fig. 9), Frederik IV.s og dronning Louises alliancevåben på baggrund af en hermelinskåbe, er formentlig jævngammelt med østvinduets og indsat, mens Johan Ratcken var bestyrer for dronningen på Hørsholm. — De to glasmalerier, hvoraf navnlig alliancevåbenet er meget slet brændt, blev istandsat 1844²⁰, da man søgte at fastholde farvevirkningen ved overstrygning med tykke, lidet holdbare lazurfarver. Efterhånden som ruderne blev mere og mere ødelagte, gennemførtes der endelig 1912 en nødtørfdig istandsættelse ved glarmester Aug. Duvier, der rensede ruderne og indsatte nye hjerteskjolde i Ratckens²¹ og dronningens våben.

Det genåbnede vindue mellem sakristiet og nordkapellet har et glasmaleri med S. Laurentius og årstallet 1922; det er udført af maleren Carl Trock-Madsen, der også har lavet tre glasmalerier til de to sydvinduer i koret og til skibets vindue ved prædikestolen. Motiverne er (regnet fra øst) den gode hyrde, bønner i Gethsemane (indskrift: »Skænket af I. W. Trock og hustru, Krogsgaard, 1926«) og ved prædikestolen en række scener fra det nye testamente (indskrift: »14. juni 1927«)²².

KALKMALERIER

1911 afdækkedes gotiske kalkmalerier i kirkens 3. og 4. hvælv fra øst og dekorationer fra 1503 i nordkapellet. Året efter blev samtlige kalkmalerier restaureret af Eigil Rothe, som betegnede skibets malerier som »temmelig godt bevarede«. Allerede 1925 måtte Rothe genrense hvælvene, idet de var blevet tilsodede af en kalorifére. 1955 foretoges en ny rensning af E. Lind. 1964 fandt man i tårnrummets nordøstre hjørne en draperidekoration fra 1600'rne. Restaureret af O. Hellvik samme år.

1) O. 1325—50. *Skibets 3. hvælv, østkappen*: Marias himmelkroning (fig. 10).

Fig. 10. Birkerød. Marias himmelkrøning. 3. hvælv, østkappen (p. 928). E. Rothe 1912

Kristus sætter kronen på Marias hoved, begge sidder på en gul trone, mens to engle bag dem holder et mønstret tæppe; over dette et solhoved omgivet af en strålekrans i vekslende grønt og gult. Gruppen flankeres af Peter med nøgle i nord og Paulus med sværd i syd (fig. 19). I kappespidsene knæler franciskanerordenens og dominikanerordenens stiftere, mod nord Frants i grå kutte; på hænder og fødder har han tydelige stigmatisationsmærker. På et skriftbånd over hans hoved læses hans navn med lukkede majuskler. Mod syd knæler Dominicus (fig. 17) i hvid ordensdragt med sort kappe, foran hans bryst svæver en dolk eller syl²³; også hans navn findes på et skriftbånd.

Sydkappen: Syndefaldet, kombineret med uddrivelsen af paradiset. Et højt grønt træ med stiliseret bladkrone er malet midt i kappen; slangen, som har kronet menneskehoved, snor den okkerfarvede krop som en spiral om træet. Eva står med højre hånd ført op til kinden, med venstre holder hun en bladdusk for at skjule sin nøgenhed, Adam gør ligesådan, men peger anklagende på Eva. En engel i grønt tonet dragt svæver over hans hoved med et løftet sværd i hånden. Både bag Eva og Adam er der en bølgeranke i grønt med store blomsterrosetter i hvidt, gult og gult, grønt.

Vestkappen: Midt i kappen en lykkehjulsfremstilling (fig. 11). I det store hjulnav er — som et memento mori — malet en dødning og en konge over for hinanden²⁴. Mellem hjulets gule, korte eger gror små, tykke, grønne treblade.

Op ad hjulets venstre side klatrer en ung konge i knælang grøn kofte med lavtsiddende bælte. På det stramme ærme er en knaprække på underarmen, strømperne har forskellig farve, den ene er grøn, den anden gul; de skraverede sko har lang nedhængende spids. Fra hans mund udgår et skriftbånd: »regn-abo« (»jeg vil regere«). Øverst på hjulet troner en konge i lang, grøn dragt og gul, foret kappe, i højre hånd holder han et sværd, i venstre et skriftbånd: »regno« (»jeg regerer«). På hjulets højre side falder en aldrende kronet, skægget konge med hovedet nedad, fra hans mund udgår skriftbånd: »regnavi« (»jeg har regeret«). Under hjulet ligger en gammel konge død, kronen er gledet af hans hoved, og på hans skriftbånd står »svm sine regno« (»jeg er uden kongedømme«).

Sydlig kappeflig: Livstræet (fig. 13), som flænses af et plettet vildsvin, gråt og rødbrunt. På den anden side af det bøjede, gule egetræ med grønne blade står et rødbrunt dyr på store, stive stolpeben, det har lang bøjet hals med manke og et troldeagtigt hoved, som ender i en stor tragt. Dyret bærer et borgtårn med en dronning og en konge, denne retter sin bue og pil mod vildsvinet. Vildsvinet, som ødelægger livstræet, er en billedlig fremstilling af Davids 80. salme vers 14. Det mærkelige dyr er den nordiske malers opfattelse af en elefant²⁵.

Gruppen omkring træet betegner kampen mellem det onde, vildsvinet, og det gode, elefanten. I nordre kappeflig ses kampen mellem godt og ondt også, her som Brodermordet. Kain, der er skægget, holder en stor asenskæbe med begge hænder og slår den i hovedet på den faldende Abel. Kain er iført grøn strudhætte, som hænger ned ad ryggen, grågul dragt med knapper på den nederste søm og en gul og en grøn strømpe. Abel bærer grøn kofte; ærmerne er fra albuen grå, den ene strømpe er rød, den anden gul. Begge har sko med ankelrem.

Nordkappen: Kains og Abels ofring (fig. 14). De to brødre står, i samme tøj som i brodermordet, på hver side af en lille høj, hvorpå de begge to ofrer neg. Kains ild slår ned, og han løfter højre hånd, mens den venstre holder i bæltet. Abel hæver derimod begge hænder. Broderstriden afspejler sig i to bimotiver: lige over bålet kives to flyvende fugle, og i den østlige kappespids under Abel ses en stor hare; ved restaureringen sås endnu et lille gråt, firbenet dyr (væsel ?), som sprang i struben på haren.

Vægstykket under nordkappen og over arkaden ind til nordkappellet (se p. 925) er udmalet med nadveren (fig. 4, 20). Kristus sidder lige under skjoldbuens toppunkt midt for bordet, som følger buen næsten parallelt ned til begge sider. Kristi højre hånd er hævet velsignende, den venstre griber en olat, under denne hånd findes et rødbrunt bomærke, muligvis malerens signatur. I Kristi skød hviler Johannes, til højre for Kristus sidder Peter med nøgle, til venstre Paulus med sværd²⁶. Fem andre apostle, deriblandt een med økse

Fig. 11. Birkerød. Lykkehjul, 3. hvælv, vestkappen (p. 929).

E. Rothe 1912

(Matthias ?), er placeret langs bordets højre side, kun een apostel er bevaret på den venstre side. Dugen er broderet med grønne tværborter og på bordet ligger

strutter og oblater med kors. Apostlene har grønne, hvide og lysrøde kapper, glorieerne er hvide, røde og gule, een er hvid med gule, radierende streger. Baggrunden er grøn, mens alle de andre kalkmalerier er malet på hvidtekalk.

4. *hvælv* (fig. 12), *østkappen*: Verdensdommeren sidder på regnbuen med den tredelte jordkugle mellem fødderne. Armene er bredt ud til siden, således at den grønne kappe blotter overkroppen med sidevunden. Muskulaturen er malet med lysere farve på den mørke grundfarve. Fra Kristi skæggede hoved udgår en liljestængel og et sværd. Han flankeres af to engle med lidelsesredskaber og to med basuner. Englen ved Kristi højre side bærer en mønstret dragt, hvid og brun, af form som en diakondragt. Englen er rødhåret og har grøn glorie, den holder et stort kors, der i skæringen har en krans, ved regnbuen ses de tre nagler. Englen ved venstre side bærer en tilsvarende dragt, kun er foret, som ses i de dybe slidser, grønt. Denne engel holder ris, ferle og hammer i højre hånd, foran ses tangen og tre terninger, som viser fire, tre og seks. I kappespidserne foran basunblæsende, knælende engle, ses i nord en fugl (ørn?), i syd en slange.

Sydkappen: Plantedekoration, en stor, gul plante med grønne og gule blade.

Vestkappen: Sjælevejningen. De to hovedfigurer er ærkeenglen Mikael (nu uden vinger), som holder en vægt med mange sjæle i hver vægtskål; under den sydlige skål hænger en sort djævel for at tynde den ned. Lige over for Mikael står Madonna Misericordia (barmhjertigheds Madonna eller Maria med skærmkappen). Hun har krone på det udslagne hår, mørk, grøn kjole og stor, rød, hermelinsforet kappe. Højre hånd holder hun velsignende mod vægten, mens hun med venstre holder kappen beskyttende over talrige, nøgne sjæle. Mikael tiltaler hende med ordene »Ave Maria«. Bag Maria ses endnu en stor skikkelse, en bisp med oprakt velsignende højre hånd, rhombemønstret messehagel med svastikategn, bispehue og -stav, samt glorie (Nicolaus af Myra?) (fig. 18). Bag ham står en lidt mindre figur, Laurentius med glorie, diakondragt og velsignende højre hånd, i venstre holder han en rist. Foran disse to helgenfigurer knæler og står en dobbelt række nøgne sjæle, som netop er stået op af deres grave; andre er i færd med at rejse de store, korsmærkede gravsten, der er hvide, grønne og brune. Foran bispehelgenen står en nøgen, kronraget præst med en kalk hvori en oblat og bag ham en kronraget figur med hævede, anrørende arme. Alle disse sjæle er tilsyneladende på vej til dommen, mens figurerne i sydsiden af kappen, bag Mikael er idømt deres straffe. De syv nøgne sjæle (fig. 16), som går frem på række, illustrerer forskellige straffe — et par har attributter for dødssynder. Figuren med et sværd foran hals og bryst kan muligvis forklares som ira (vreden), mens figuren med sværdet i maven kan være en selvmorder. Een har en morgenstjerne foran sig. Den eneste kvinde er malet ret stor i forhold til de andre figurer; hun dør af to drager, som straf for ægteskabsbrud²⁷. Den fra romansk tid almindelige fremstilling af luxuria (vel-

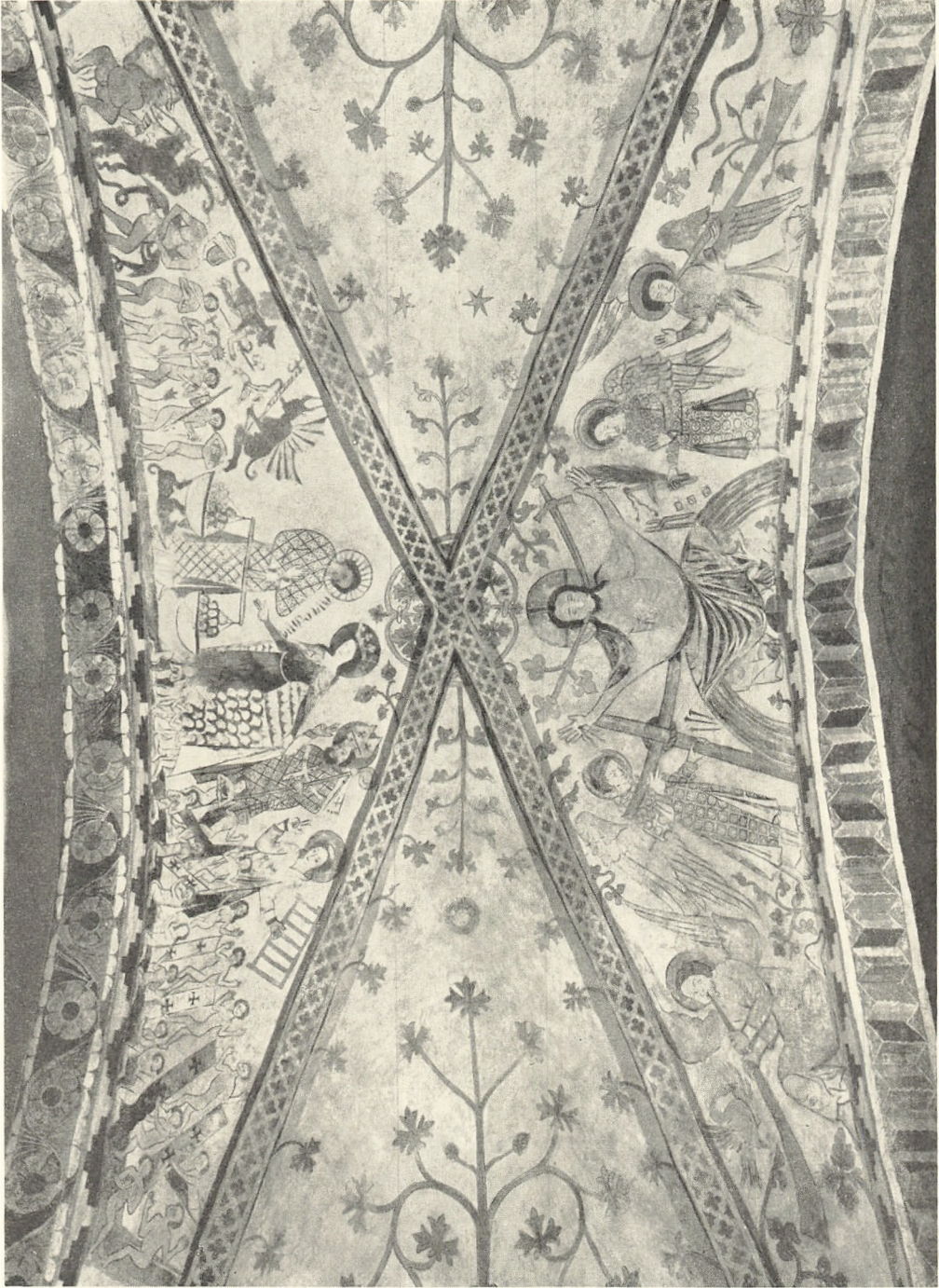

Fig. 12. Birkerød. Helhedsbillede af 4. hvælvs kalkmalerier (p. 932 f.).

A. Bolvig 1967

E. Rothe 1912

Fig. 13. Birkerød. Livstræet, som angribes af vildsvinet og beskyttes af elefanten. 3. hvælv, vestkappen (p. 930). Restaureringsfot.

lyst) er en kvinde, som dies af to drager eller øgler. Men figuren i Birkerød bærer koneklæde og viser dermed, at det er en mere speciel fremstilling af luxuria, den utro hustru, som fik uægte børn i sit ægteskab. Længst ude i kappespidsen ses en tykmavet, siddende synder (fig. 15), som af en djævel får hældt noget i munden fra en langstrakt pose eller pengepung. Muligvis frådseriet. Over de syv figurer flyver to store djævle med hver sin sjæl. Begge holder en stang med et forklignende redskab. Sjælen nærmest Mikael holder en langagtig pung i hænderne, gerrigheden?.

Nordkappen: Planteornamentik, svarende til sydkappens.

Ornamentikken er meget rig og varieret i de to hvælv; i selve hvælvkapperne består den af krabber, udformede som fligede treblade, samt små eller større plantestængler med blade og blomster, som vokser op mellem figurerne. I det vestlige hvælv findes desuden en meget spinkel toproset-dekoration bestående af ret tynde stængler, som vender bladene indefter mod hvælvets slutsten.

Ribbedekorationen er den samme i begge hvælv, på undersiden firpasmønster og på siderne et brunt og hvidt mønster. Gjordbuen mod koret har på undersiden en rhombebort med firpas i rhomberne, farverne er gult, grønt og rødt.

E. Rothe 1912

Fig. 14. Birkerød. Kains og Abels ofring. 3. hvælv, nordkappen (p. 930). Restaureringsfoto.

Skjoldbuen i nord har en rhombebort med krydsskraverede firkanter og trekanter i gult, grønt og rødt, sidefladen har brunt og hvidt mønster svarende til ribbernes sider. Skjoldbuen i syd har en rhombebort med krydsskraverede felter ligesom i nord. På sidefladen en rhombebort med grønne firpasblomster i rhomberne og mørkrøde trekanter foroven, lysrøde forneden. Gjordbuen mellem de to hvælv har på undersiden en næsten romansk knækket båndfrise, hvor »ryggene« er malet med ganske smalle bølgelinier og siderne skifter i mange nuancer af blå, gul, brun, sort og grøn. Båndet er malet på en sortblå grund. Sidefladerne har trappefrise i brunt og hvidt.

Gjordbuen mellem skibets 2. og 3. hvælv har på undersiden en yderst kompliceret bølgeranke, hvor hver bue har to bladskud, som bøjer sig uden om en seksbladet blomst. Dette motiv vendes skiftevis den ene og den anden vej. Bladspidserne er hvide, og det ene skud er grønt, det andet gult eller mørkerødt. Blomsterne har røde blade og grøn midte. Også denne bort har nærmest romansk karakter. Sidefladen er dekoreret med en trappefrise i brunt og hvidt.

Billedprogrammet i disse bevarede dele af kalkmaleriudsmykningen er tydeligt meget gennemarbejdet og på flere punkter specielt.

E. M. 1967

Fig. 15—16. Birkerød. 15. Synder fra dommedagsscenen (fig. 12), muligvis »frådsriet«. 4. hvælv, vestkappens sydlige del (p. 934). 16. Detalje af syndere fra dommedagsscenen.

I skibets 3. hvælv, oprindelig hvælvningen ind mod det romanske kor, er hovedmotivet Marias forherligelse (himmelkroningen). De to flankerende apostelfyrster plejer ikke at høre sammen med dette motiv, men de kan forklares som særlig betydningsfulde for dominicanerne, idet den hl. Dominicus i en af sine visioner netop så Peter og Paulus. Tiggermunkenes to hovedhelgener, Frants med stigmatiseringsmærker og Dominicus er meget sjældent afbildet før i middelalderens slutning. Man må derfor antage, at kirken på een eller anden måde har været tilknyttet tiggermunkeordnerne²⁸.

Syndefaldet og Evas tilgivelse i form af Marias himmelkroning hører idémæssigt sammen, ligesom syndefaldets følger: dødens og tidens magt (lykkehjulet og brodermordet) samt kampen mellem det onde og gode (vildsvinet og elefanten). Kains og Abels ofring på nordkappen hører sammen med nadverfremstillingen på væggen nedenunder, idet begge scener peger hen på messen.

Det vestlige hvælvs dommedagsmotiver er letforståelige, men usædvanlige, dels ved det i Danmark tidlige eksempel på Maria Misericordiæ (særligt tiggermunkemotiv), dels ved udspecificeringen af de forskellige syndere og deres straffe, endelig er placeringen af Nicolaus (?) og Laurentius mellem de døde, som står op af gravene, ualmindelig. Måske har en paradiso- og en helvedesfremstilling været malet på henholdsvis nord- og sydsidens vægge, da de mangler i sammenhængen.

Parallelt med disse nævnte ikonografiske forhold viser der sig også stilistisk flere ejendommeligheder og kvaliteter, som normalt ikke træffes i danske 1300-tals kalkmalerier. Det lette, elegante helhedspræg med planter og dragter i

E. M. 1967

Fig. 17—18. Birkerød. 17. Dominicus, detalje af himmelkroningen, fig. 10. 3. hvælv, østkappen (p. 929).
18. Nicolaus (?) og Laurentius, detalje af vestkappens kalkmaleri i 4. hvælv (p. 932).

E. M. 1967

Fig. 19—20. Birkerød. 19. Paulus, detalje af himmelkroningen, fig. 10. 3. hvælv, østkappen (p. 928).
20. Nadveren malet på vægstykket under nordkappen i 3. hvælv. Bemærk bomærket under Kristi venstre hånd (p. 930).

grønt og gult, hudfarve og særlig Kristusfigurens farvemodellering af kroppen, de mørkt optrukne konturstreger, som blandt andet tegner ansigterne og

hænder og fødder, svarer ikke til andre kendte kalkmalerier herhjemme. Den grønne baggrundsfarve i scenen i hjulnavet og bag nadverfremstillingen er også helt udansk. Ornamentikkens næsten romanske siksakfrise og de borter, som arbejder med negativ-positiv virkning eller krydsskravering og geometriske mønstre blandet med planteornamenter tyder på en periode, som ligger i forlængelse af senromansk ornamentik. I samme retning viser bogstavformerne (sml. fig. 11), men en datering ved hjælp af store, maledede indskrifter er mere usikker, end hvis der var tale om et manuskript. Sammenlignet med gravsten ligner Birkerøds bogstaver mest indskrifter fra tiden 1300—25. Bogstavtyperne virker lidt yngre end dem, der er anvendt i Ringsteds korsskæringshvælv fra mellem 1292 og 1309. Dog må man tillige sammenligne med indskrifterne i Snårestads ÷kirke (Skåne) fra 1347, som på flere punkter minder om Birkerøds. Dragttyperne giver ikke mulighed for en snæver datering. Antagelig må en datering af kalkmalerierne sættes til 1325—50.

2) 1503. *Nordkuppet. Østhvælvet, østkappen*: To bomærker anbragt omkring en cirkel med et våbenskjold, hvori en hvid ibskal på grå bund (dekomponeret blå, ifølge E. Rothe). Sandsynligvis tilhørende slægten Jernskæg²⁹. *Sydkappen*: Cirkelslagblomst, *vestkappen*: Fembladet rødbrun blomst med skillende stave, *nordkappen*: Et bomærke og årstallet md3 (1503).

Vesthvælvet, østkappen: Hvirvelroset i rødt og gråt, *sydkappen*: Cirkelslagblomst i rødt og gråt. *Vestkappen*: Laurentiusrist³⁰ og to taljer omkring et bomærke, *nordkappen*: Cirkelslagblomst, grå og rød. Alle ribber har kraftige sparrer i sort og rødt. På væggene findes fire indivielsekors.

3) 1600'rne. Tårnummets nordøstre hjørne. En ca. 80 cm høj draperibemaling; baggrunden er mørk, rødbrun dodenkop, draperiet har grålig tone med grågule folder. Det hænger på en malet gesims med tandsnit under æggestav.

I nordkuppet på sydvæggen i vestfaget fandtes ved den store bygningsrestaurering 1925 et tilsyneladende tilsvarende draperi. Nedhugget.

INVENTAR

Oversigt. En enestående hygge hviler over kirkens indre, hvor gammelt og nyt mødes i harmoni. Det sengotiske skabsalter, renæssance-prædikestolen, ved siden af hvilken et middelalderligt røgelsekar er hængt op i en gennembrudt jernlyseholder fra 1500-tallet, seks epitafier fra 1646 til 1864, et krucifiks på væggen, velbevarede barokke stoløgavle, et 1600-tals kirkeskib, en lysekroner fra 1712, skænket af den Rungsted kromand — alt dette mødes med en døbefont fra 1944 og et endnu nyere orgel. I sakristiet skjuler sig to pengetavler fra 1599 og en senbarok altergangstavle. Særlig interesse har inventaret ved minder om to af de mænd, der deltog i den mislykkede sammensværgelse for at befri Kronborg fra svenskerne 1659, præsten, den senere biskop, Henrik Gerners mindetavle, hvorunder hans tunge fængselslænker er ophængt, og dronningens »fuldmægtig« Lorentz Tuxens lille, maledede epitaf, sat over hans 85-årige moder. Blandt gravstenene kan nævnes de tre ældste over præsterne Chr. Bjerg (o. 1583), Christoffer Lille (o. 1600) og Jens

Fig. 21. Birkerød. Indre, set mod øst.

E. M. 1967

Hermansen (o. 1657), stamfader til den bekendte Bircherodske slægt. H. W. Bissen har indsat et marmorrelief i en stele på kirkegården, rejst over hans første svigerforældre. — Kirkens nære tilknytning til kongehuset giver sig til kende ved ophængte portrætter (kopier) af seks af de tidlige oldenborgske konger.

Alterbord, vistnok fra 1846, af glatte fyrrebrædder. Regnskaberne for 1846 nævner ikke noget direkte om fjernelsen af det gamle alterbord, men taler kun om optagelse af murstengulvet omkring alteret¹³. Ifølge Magnus-Petersen (1884) var alterbordet af træ.

Alterklæde, nyere, af rødt fløjl, med guld kors og -galoner. Et tidligere *†*alterklæde bar indskriften: »S. M. Anno 1731«³¹.

Altartavle (fig. 22), sengotisk, fra slutningen af 1400'rne, oprindeligt med dobbeltfløje, men nu uden yderfløje, formentlig nordtysk import, forlægsbeslægtet med Hvidovre (Københavns amt), Hejls (Vejle amt) og Rom (Ringkøbing amt), jfr. nedenfor. Tavlen, der har været afløst af en renæssancetavle (p. 944) og 1846 af et maleri (p. 944), fik efter en indgående restaurering sin gamle plads som højaltartavle igen 1899.

Den nu tofløjede skabstavle (med ny korsblomstfrise) består af et 219 × 139 cm stort midtskab med et figurrigt Golgatha-relief, to skabsfløje med relieffer af »Korsbæringen« (fig. 26) og »Gravlæggelsen« i nord, »Kristus i dødsriget« (fig. 27) og »Opstandelsen« i syd. Malerierne på fløjenes bagsider er forsvundet på enkelte stumper nær; men det ses endnu, at der også her har været tale om to og to billeder over hinanden. Af yderfløjene, der formentlig har indeholdt malerier på begge sider, ses nu kun de efterladte hængselspor på inderfløjenes inderkanter. Også predellaen har formentlig haft et \dagger maleri.

Golgatha-relieffet er opbygget med et persongalleri i etagemæssige planer, øverst med »Jerusalem« repræsenteret af tre små, portalagtige bygninger og trækroner. Frit over mængden står de tre kors på fornyet guldgrund.

Menneskegrupperne ved korsenes fod er på traditionel 1400-tals manér opdelt i en »god« gruppe til venstre (heraldisk højre) for midtkorset: Johannes apostol og de tre Maria'er og over dem Longinus, der bliver seende, da en blodsdråbe fra Jesu brystvunde rammer hans øje, og en »ond« side til højre, hvor den troende høvedsmand rækker armen pegende op mod Jesus, mens ypperstepræsten hvisker ham i øret (fig. 23). Maria Magdalene klamrer sig til korsets fod. Men denne stive opdeling er begyndt at gå i opløsning, for Pilatus og den siddende skriver har fået plads på den gode side i hjørnet fornedet, og over dem ses en skallet spotter med oprakte arme. På samme side står også manden med spanen og eddikesvampen. Nyt i den traditionelle personopstilling er endvidere indførelsen af bi-scener skåret i lille format, således krigerne, der strides om Jesu kjortel, mellem Jesu og den onde røvers kors, og til højre for dette sidste står en kvinde med et lille barn på armen (nu malet som negerinde). Små »jorddyr«, der stikker hovederne ud af deres hule, er et forsøg på at understrege det realistiske i scenen.

Jesus hænger strengt symmetrisk på sit kors, med foroverbøjet hoved, tynget af en svær, turbanagtig tornekrone (fig. 24). Oprindeligt har der været tre småengle til at opfange blodet fra Jesu vunder; men ved restaureringen 1901 blev engelen ved Jesu fødder (jfr. fig. 22) flyttet op under hans venstre arm, mens engelen her flyttedes hen under højre arm i stedet for den der forsvundne. Også røverne er ophængt næsten symmetrisk på deres kors, og den gode røver er iført et lændeskørt. Måske har der over dem været en lille engel og djævel, som har hentet deres sjæle i skikkelse af små børn.

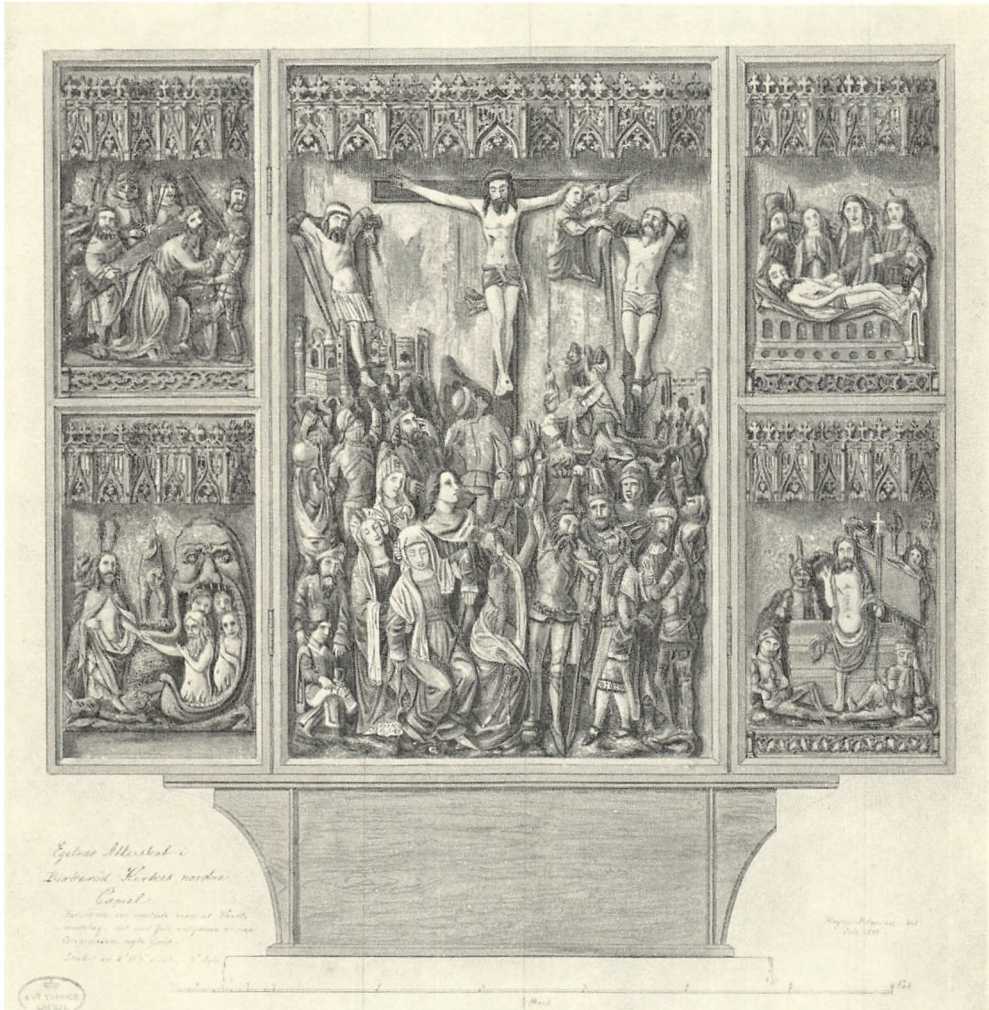

Fig. 22. Birkerød. Altertavle. Farvelagt tegning 1884 af Magnus-Petersen, i Nationalmuseet. Ved restaureringen 1899 blev felterne med »Gravlæggelsen« og »Dødsriget« ombyttet (p. 940).

Som nævnt går visse træk fra Golgathascenen igen i andre altertavler; således genfindes i de brudstykker, der er bevaret fra Hvidovres gotiske tavle (DK. København amt p. 323, fig. 3—4), Pilatus og skriveren, som her traditionelt er placeret ved korsets fod, den segnende Maria og Maria Magdalene, til dels hovedsmanden; mellem Birkerød og Hejls slår det fælles forlæg stærkt igennem, især i hovedsmandens skikkelse, Pilatus og skriveren (i Hejls helt til højre), spotteren o. fl.

Også de fire fløjrelieffer er skåret efter traditionelle forlæg, hvis personmængde og -placering er bestemt af pladsforholdene. I »Korsbæringen« er

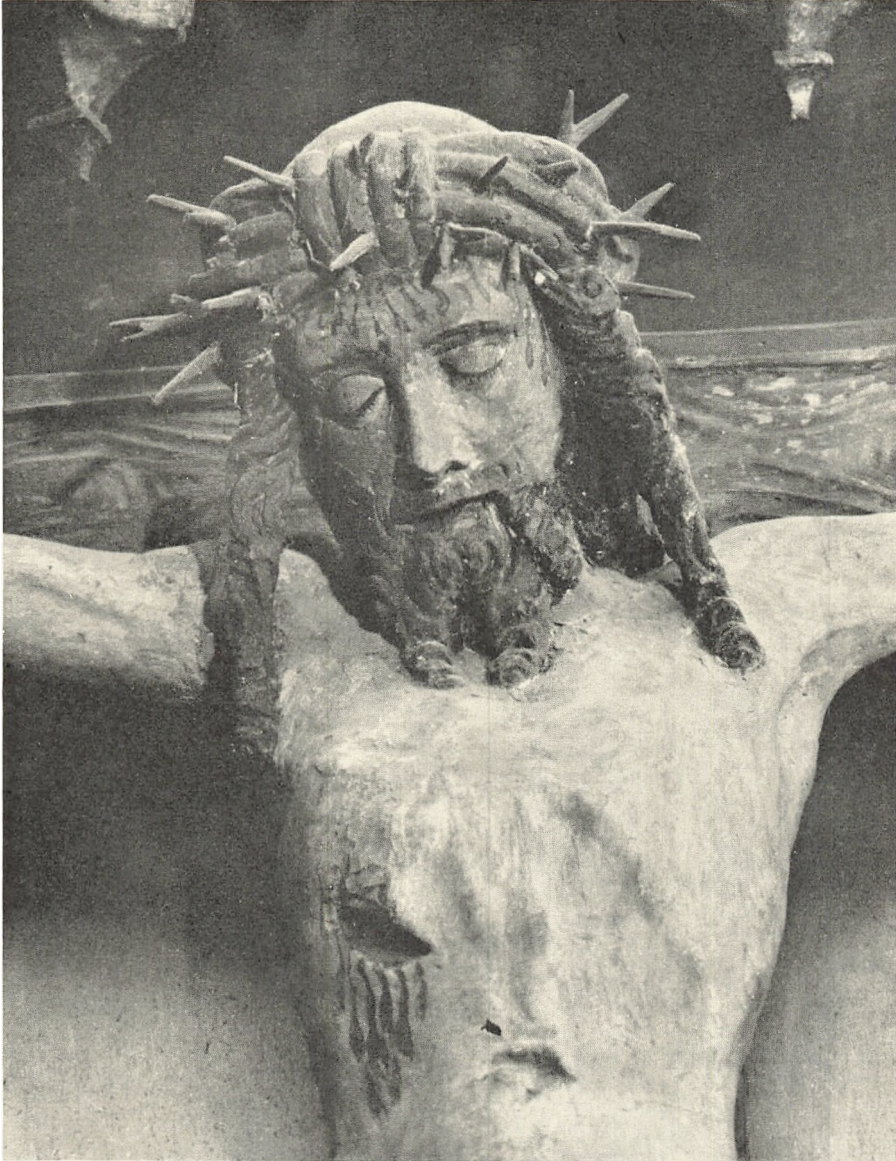

P. N. 1928

Fig. 23. Birkerød. Altertavle. Parti fra gruppen ved korsets fod, med hovedsmanden (p. 940).

Simon af Kyrene just trådt hjælpende til; de snævre pladsforhold har tvunget Josef af Arimatæa (i »Gravlæggelsen«) om bag kisten ved siden af de tre kvinder, mens den ganske lille Nikodemus står ved fodenden. Dødsriget er fremstillet som Leviathangabet; forrest ses Adam og Eva. I opstandelseshilledet står Kristus som midtaksen mellem de symmetrisk anbragte, sovende soldater.

Over felterne er der sammenhængende polygonformede baldakiner med stav-

L. L. 1958

Fig. 24. Birkerød. Altertavle. Kristus på korset (p. 940).

værk, korsblomster m. m. og forneden smalfelter med varierende, gennembrudt ornamentik. Skæringen er rutineret, men konventionel. De fire fløjrelieffer med de karakteristiske store, slubrende munde må være skåret af een billedskærer, der imidlertid ikke synes at have deltaget i arbejdet på hovedrelieffet, hvis folk har været dygtigere.

Tavlen restaureredes 1899 ved konservator Steffensen, der har fornyet alt

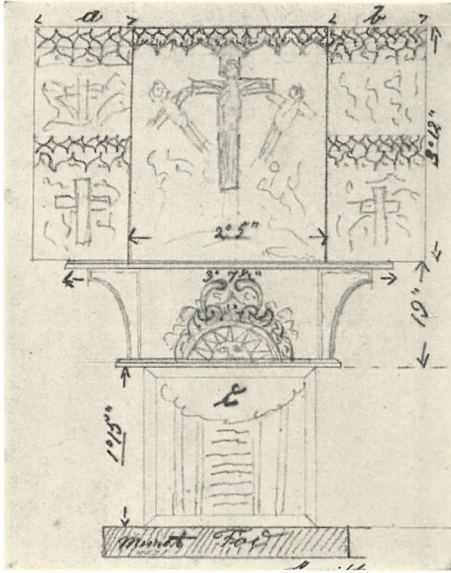

Fig. 25. Birkerød. Altertavle. Skitse 1873; tavlen var da komponeret sammen med epitaf nr. 4 fra o. 1661 (p. 944, 959).

baggrundsguldet og malet reliefferne op med oliefarver, som nu står ubehageligt; åbenbart har han også klemt de enkelte stykker, der udgør hovedrelieffet, noget sammen, således at det nu ikke fylder midtskabet helt ud. En prøveundersøgelse foretaget 1960 tyder på, at der næppe er bevaret middelalderlig kridtgrund eller farver af betydning.

Den tidligste meddelelse om tavlen er fra 1743³²; den omtales da som et forstødt, katolsk alter. 1873 var den anbragt over den mindetavle (p. 959), Lorentz Tuxen satte for sin moder (†1661), og tjente således som epitaf³³ (fig. 25). Magnus-Petersen forefandt 1884 tavlen i kapellet, hvor den havde plads ved østvæggen på et (sekundært) muret fremspring. Efter restaureringen indtog

tavlen 28. aug. 1899 (kaldsbog) sin oprindelige plads på højalteret.

**Renæssancetavle*, 1599, med fine skæringer afløste o. 1600 den gotiske tavle og blev selv senere erstattet af Wegeners maleri. Den stod i flere år i stærkt forfalden tilstand i »det katolske kapel«, hvor sognepræsten 1900 ønskede den »impregneret«⁴⁰. Nu står den på alterbordet i den 1908 indviede Høsterkøb kirke (se denne).

Den forrige *allertavle*, et maleri af Th. Wegener, Josefs drøm, i samtidig spidsbuet ramme udført 1846 af C. F. Weincke, København³⁴. Til højre i billedet den sovende Josef med hånd under kind og stav i armen, i forgrunden hans hat, sæk og tømmerredskaber; til højre løfter Maria forsigtigt klædet bort fra barnet i krybben. Bagved står en engel. 205 × 156 cm. På kapellets østvæg.

Allersølv. Kalk, 1731, svarende til Karlebo 1745 (p. 892) med sekstunget fod og stort bæger med Sophie Magdalenes kronede spejlmonogram. Under fodpladen fire stempler: Københavns mærke 1731, mestermærke I C S over 172?³⁵ i oval for Jens Christensen (Bøje p. 64), gardeinmærke (P. N. v. Haven) og månedsmærke (fiskenes tegn). 21,8 cm høj. *Disk* med cirkelkors, 15,4 cm i tv. Muligvis samtidig med kalken. *Oblatæske* (fig. 30) 1711, med graveret spejlmonogram på låget, G T M D. Under bunden mestermærke S H over 1710 i hjerteagtigt felt for Københavnerguldsmeden Svend Sørensen Holm (Bøje 311) samt årstallet 1711 i rektangelfelt. *Vinkande*, 1832, københavnsmærket [18]32 og mestermærke I L i oval for Johan Martin Lercke (Bøje 880), samt

L. L. 1958

L. L. 1958

Fig. 26—27. Birkerød. Altertavle. Felterne med »Korsbæringen« og »Dødsriget« (p. 940 f.).

M og månedsmærke; 27 cm høj, med lågknop. † *Vinkande*, skænket 1606, med indskrift: »Post obitum Matris Uxor[is] Christophorus Parvus cum Coniuge Catharina Ricardi fil. dederunt hoc poculum Ecclesie S. Nicolai in Birckerød an. 1606« (»efter sin moders og hustrus død skænkede Christoffer Lille sammen med sin ægtefælle, Catharina Ricardsdatter denne kande til S. Nicolai kirke i Birkerød år 1606«)³⁶. Det var formentlig den kande, der sammen med en gammel sølvflaske og det smeltede sølv fra kalk og disk, der gik til grunde ved præstegårdens brand 23. februar 1731, blev brugt som hjælp til anskaffelse af kalk og disk (et stort sæt til brug i kirken og et ganske lidet til brug i sognebud) samt alterklæde, messehagel m. m.³⁷.

Berettelsessæt. Sygekalk o. 1731, af almindelig barok form, med sekstunget fodplade, tilsvarende fod med rundstav—plade, glatte, sekskantede skaftled mellem profilbånd, sekstunget, midtdelt knop med spidsovalt tværsnit, og let udsvæjende bæger. På dets underside stemplet: 1) Københavns våben over udflydt årstal, 2) gardeinmærke P N V H (Peter Nicolai v. Haven, tiltrådte 1729), 3) mestermærke som alterkalk (de sidste to cifre i årstallet utydelige) og 4) månedsmærke tyren; 13,7 cm høj. Samtidig disk med graveret cirkelkors og mestermærke som kalken. Sekundær, slebet glasflaske. I læderbetrukket futteral.

Alterstager. 1) 1960, af sølv, udført af Mogens Bjørn Andersen. 2) Nyere, af sengotisk form, kun 30,5 cm høje. I sakristiet.

† *Alterstager*, af messing, i senempirestil, stod endnu 1928 i sakristiet; af Magnus-Petersen (1884) betegnet som »meget smukke, nye«.

I beretningen 1928 omtales også seks †*tintallerkener* stemplet med Københavns bymærke under M D G, for Magnus Dahlgren, der blev mester 1795³⁸.

Røgelsekar (fig. 37), romansk eller tidliggotisk, nu med afbrudt fod, kronet af en korskirke i gennembrudt arbejde, med stærkt hældende gavle. Højde ca. 22 cm, tvm. ca. 9,3. Ophængt på pillen vest for prædikestolen under en *lyseholder* af gennembrudt jernarbejde, 8 × 16,5 cm, fra 1500'rne, til tre lys, to lysepiber til mindre lys og i midten en lysepig til et større lys. To nedhængende bladornamenter, det ene afbrudt.

Messehageler. Tre nyere, en rød, en grøn og en violet. †*Messehagel*, se under †*vinkande* p. 946.

Alterskranke, af smedejern, fra sidste restaurering. Dens †forgænger var fra 1846, af støbejern, leveret af smed F. C. Svendsen, Frederiksborg, og malet af C. A. Kanitz, Hørsholm¹³. — På et tidligere †jerngitter stod ifølge Kall Rasmussen »C 5 1699 P E J«³¹.

Altergangstavle, formentlig fra 1700'rne, af fyr, med forkrøbbet rundbue hvori omvendt hjerteformet ophængningshul. 13 rækker huller med 11 i hver række. Sortmalet med gule tal fra 1 til 143. 42 × 26,5 cm. I sakristiet.

Døbefonte. 1) Sign.: Axel Poulsen 1944, af hvidgrå sandsten, med relief-smykket kumme og trosbekendelsen på skaftet. I koret.

2) (Fig. 32) o. 1650, af egebrædder, sekssidet; langs mundingsranden en barok bladværksbort og herunder nedhængende kartoucher med maskeværk (nu kun på de tre sider). 94 cm høj, 99,5 bred. Rødt tonet efter stolestaderne ved sidste restaurering; før denne stod fonten i en sekssidet gulvfordybning i tårnrummet, nu nordligt i tårnbuen.

*Romansk, af granit, kun foden, af form som et terningkapitæl, bevaret. I præstegårdshaven.

Dåbsfæde. 1) O. 1900 (købt 1944), i Bindsbøll-stil, af tin, med reliefvandstrømme i fordybningen og treenighedsindskrift på randen. I font nr. 1. 2) O. 1550, sydtysk arbejde, af messing, med det habsburgske våben i cirkelramme, hvori fire gange gentaget: »Got sei mit vns« med minuskler; 61 cm i tvm. Har formodentlig ligget i den romanske font, nu i barokfonten. Et glat †messingfad, der vel har været samtidigt med fonten, lå endnu 1928 inden i nr. 2 (sml. fig. 32).

Dåbskande, o. 1850—75, af tin, balusterformet med bred tud (»chokoladekandetype«), lavt, karnisformet låg med godronneret knop, flad hank og flad gæk. 25 cm høj (til gækken); noget defekt.

†*Vievandskar*(?). Ifølge indberetning fra L. C. Plessen 1743³² lå der »på kirkegården en stor, rund, udhuggen sten, som forud har været brugt til vievand med flere sådanne katolske levninger«. Muligheden for, at det drejer sig om den gamle granitfont eller dens fod kan næppe udelukkes.

Fig. 28. Birkerød, Prædikestol (p. 948).

L. L. 1958

†*Korgitter*. Over døren til koret stod »Jens Pedersøn — Bendte Povelsdatter. Anno 1667«³¹.

Korbuekrucifiks, formentlig fra århundredet efter reformationen, vistnok af lindetræ³⁹. Tornekronen ligger som en med huljern skrårkraveret vulst omkring panden, håret falder ned i to svære lokker på hver side af hovedet, der drejes lidt mod højre. Øjnene er udetaljerede, munden lille og spids, lokket kindskæg, der mødes i spids hagefip. Armene og dele af krop og lændeklæde er fornyet, formodentlig ved konservator Steffensen, der 1900—1901 restaurerede det »ældgamle« krucifiks⁴⁰. Kroppens anatomi er meget summarisk; lændeklædet er foldet ned mellem benene og har sikkert haft flagresnipper. Fødderne er overlagte. Staffering ved Steffensen. 95 cm høj. Nyere kors, vel fra 1901. På skibets sydvæg (for tiden [1967] under restaurering).

Prædikestol (fig. 28) i renaissance, o. 1600, nærmere bestemt mellem 1588 og o. 1606; en optegnelse hos Kall Rasmussen³¹ lyder nemlig: »Hans Hemmingsøn — Christophorus Parvus Pastor Eccles. S. Nicolai in Bircherod. Prædikestol gjort« (»Christoffer Lille, præst til S. Nicolai kirke i Birkerød«). Af denne indskrift, der muligvis har stået på det nu reducerede opgangspanel, er et fyldingsstykke med Christoffer Lille's indskrift endnu bevaret, mens Hemmingsens (kirkeværge?), der fandtes i kirken endnu 1928, er borte (jfr. nedenfor under opgang og staffering). Pastor Lille (1583—o.1606) har altså ladet stolen opsætte, men da rygpanelet bærer Christian IV.s monogram, kan dette i alt fald først være opsat 1588.

Prædikestolen består af fem fag, hvoraf de fire mod vest danner sider i en regelmæssig polygon, mens det femte mod opgangen er parallelt med væggen. Storfelterne indeholder dobbelte arkader, en ydre med kannelerede pilastre og englehoveder i sviklerne, en indre, der omgives af en stor kartouche med fugle eller fede småbørn, frugt- og beslagværk, og i selve arkaden står en figur, hvis navn er angivet med reliefversaler i et smalfelt nederst i kartouchen, altså efter nogenlunde det samme system som den lidt ældre Asminderød-gruppens (jfr. p. 778). På hjørnerne og til siderne for opgangsfaget står dydehermer (jfr. fig. 28) — »Troen« fornyet —, hvis navne angives af malede indskrifter på postamentfremspringene. Arkadernes relieffigurer er, fra øst: »S Mattevs«, »S Marcvs«, »Salvator mvndi« (»verdens frelser«), »S Lvcas« (fig. 29) og »S Iohannes«. Dydehermerne er, i samme rækkefølge: »Fides« (»Troen«), »Justitia« (»Retfærdighed«) med vægt og fornyet sværd, »Temperantia« (»Mådehold« — galt opmalet) »Patientia« (»Tålmod«) med bæger og fornyet kande, »Charitas« (»Kærlighed«) med et barn på hver arm, »Spes« (»Håb«) med en fugl i hver hånd (fig. 29) og »Prudentia« (»Klogskab«) med slange (skriften forsvundet med postamentfremspringet). Postamentet deles i felter af fremspring, frisen er derimod gennemløbende under tandsnit-æggestavliste. Under hjørnerne flade hænge-

F. M. 1967

Fig. 29. Birkerød. Prædikestol. Partiet med evangelisten Lukas, flankeret af »Kærligheden« og »Håbet« (p. 948).

kugler med beslagværk. Svejjet underbaldakin med beslagværksornamenterede ribber, der forneden ender i volutter over en stor, flad hængekugle, som støtter sig på en jernstang til gulvet. Nyere opgangspanel. Formodentlig har de ovennævnte fyldingsstykker med »stifternavnene«, det bevarede ophængt på korets sydvæg, været en del af det oprindelige opgangspanel ligesom et panelstykke med skrå underkant i vinduesnichen bag prædikestolen (jfr. præsterrækketavler p. 953). Svejfet siddebænk fra 1700'rne i stolen. Rygpanel med kannelerede rammestykker og kronet skjold med »C 4«.

Samtidig sekssidet himmel uden hængestykker (sml fig. 28), men med store kartouchetopstykker, der omgiver ungrenæssanceagtigt fremspringende herre- og damehoveder. Mellemfaldende spir. Den smalle frise er gennemløbende og himlens underside aftrappet med rigt udskårne lister omkring nedhængende Helligåndsdue.

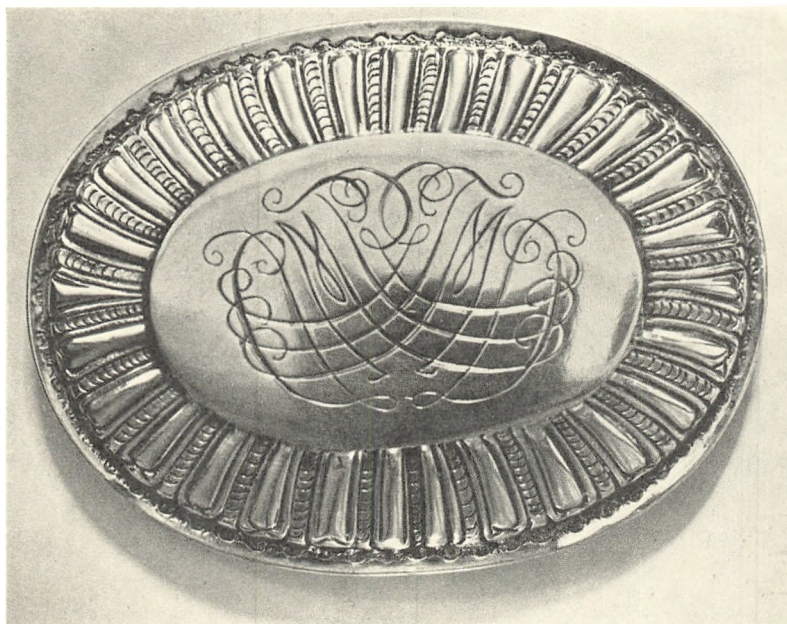
Stafferingen er (som oprindelig og som ved Asminderødgruppen) partiel, med polykrome figurer og ornamenten; den er fornyet, delvis på gammelt grundlag og med mange fejl i de latinske indskrifter med gyldne versaler, hvis former er moderne. I stolens frise: Denne er min søn etc. Matth. 17, i postamentfelterne, fra øst: Se, himlens rige nærmer sig — Den, som har øren at høre med, han høre — Se det Guds lam, som bærer verdens synder — Salige de, som hører Guds ord og bevarer det — Uden mig kan I intet gøre.

På det bevarede fyldingsstykke (fra opgangspanelet) er med sorte versaler malet: »Christophorvs parvvs pastor ecclesie S. Nicolai in Birckerød« under præstens våben, en egegren med to agern, strudsfjer som hjelmtegn. Det andet nu forsvundne stykke bar med fraktur navnet Hans Hemmingsøn under et bomærkeskjold. På det stykke opgangspanel, der er opsat i vinduesnichen bag prædikestolen (op mod rygpanelet) læses, med moderne skrift, »Taler Nogen i Menigheden« etc. 1. Peter 4, 11, men herunder skimtes en række præstenavne (jfr. præsterækketavle nr. 2 p. 953).

Rygpanelet indeholder over det kronede skjold med Christian IV.s monogram kongens valgsprog på latin: Fromhed styrker rigerne.

Stoleværket er fra o. 1650—75, af fyr. Gavlene — det østligste par i nord og syd med tvillinggavle — er smykket med en nedad smalnende halspilaster, der i det ret høje postament har en fylding med forkrobbet bue, på skaftet tre lange rundstave og diamantkvader under halspartiet; i frisen en pålagt plade med tre korte, lodrette rundstave. Splitgavlene (sml. fig. 28) har tandsnit inden for skråsiderne og under den tværgående profilliste. En del af rygpanelerne kan være genbenyttede. Indgangspanelet har i alt fald hørt til et stoleværk, der var omtrent samtidigt med prædikestolen; men dengang har det nok dannet afslutning mod øst. Her læses på nordsiden (tidligere kvindesiden) med til dels afhøvede reliefversaler: »Er sogneprestes stol, som Christopher loe bekaasted«, og på sydsiden: »Er sogneprestens hvstrves stol«. I en fylding på rygpanelet østligst i nord er der indskårne versaler: »Petrvs Ioan(n)is Bagær(us) patiar vt potiar 1643« (»lad mig [kun] lide så meget, jeg kan bære«). På den forreste stol fandtes ifølge Kall Rasmussen det danske våben³¹. Det er muligvis det lille skjold af egetræ, 50,5 × 28,5 cm, der hænger i kapellet. Våbenets type er den, der var fælles for Frederik II. og Christian IV. (jfr. Birkerøds tidligere, nu i Høsterkøb opstillede altertavle).

Stolene, der nu er uden døre, var i 1732 i en mådelig forfatning, gulvet var

P. N. 1928

Fig. 30. Birkerød. Oblatæske, udført 1711 af Svend Sørensen Holm, København (p. 944).

bortrådnnet i de 20 mandstole og i 19 i kapellet og i flere kvindestole; endnu 1738, da dronningen havde ladet den store hovedreparation af kirken igangsætte, lå en stor del af stolene nedfaldne, og det skete, at stolene ved gudstjenesten faldt sammen under de siddendes vægt⁴¹. Fra 1844 foreligger der en kort notits i bygningsadministrationens kopibog²⁰: Nedtagelse og omarbejdning af hele stovværket; nye bænke i tårnpartiet. — Stolene ændredes noget 1965 og opmaledes med nye, dæmpede farver.

De to »renæssancebænke« i koret er fra 1925 (H. Lønborg-Jensen). Præsten har en *lænestol* af eg i tung og solid nygotisk stil.

(†) *Pulpitur* fra midten af 1600'rne, måske det, der ifølge Kall Rasmussen³¹ blev »gjort 1646, da Arnt v. d. Kule var lensmand«. Muligvis er det malerierne herfra, som 1963 blev indsat i et brystværn foran orglet, Kristus og syv apostle, på lærred (Matthæus ophængtes i ny ramme over barokfonten): Filip, Simon, Jakob, Peter, Kristus (salvator mundi), Andreas, Bartholomæus og Judas Thaddæus, i dragter med gule, lilla, blå og grønne farver på grønbrun baggrund. De samme malerier var 1925 af Lønborg-Jensen indsat i et †brystværn samme sted (sml. fig. 32), skåret i bruskbarok stil og i fyldinger der — således som de oprindelige forhold åbenbart har været — afsluttedes af tvillinggrundbuer med hængekonsol. Ved ændringen 1963 istandsattes de stærkt medtagne lærreder af konservator N. J. Termansen.

P. N. 1928

Fig. 31. Birkerød. Pengetavler 1599, med malerier af S. Laurentius og S. Nicolaus (p. 952).

Malerierne er udført efter kobberstukne forbilleder, der går igen i andre pulpituremalerier i landet (bl.a. Arrild og Ubjerg, DK. Tønder p. 1272, 1292, Vedslet i Århus amt), og Matthæus træffes på det Brix snedker tilskrevne skab i Nationalmuseet (nr. 5082)⁴². — 1802 omtales pulpituret i »den Catholske Længde« (nordkapellet)¹⁵.

Orgel 1963, Frederiksborg orgelbyggeri ved Troels Krohn, med 17 stemmer i hoved-, bryst- og pedalværk, façadeen ved Rolf Graae.

†*Orgeler*. 1) »1656, da Lorentz Tuxen var Ridefoged oc Forvalter paa Hirsholm oc H. Jens Hermansøn var Sognepræst oc Kirckeverger Blef Dette Orgeverck Oprettet Paa Kirckens, Menighedens Oc Andre Got Folckes Samens kud Oc Bekostning . . .«³¹. Orgelet var antagelig identisk med det, Thurah⁴³ betegner som lille, og muligvis det orgel, der efter en flytning og et par istandsættelser⁴⁴ tjente til 1863, da der indsamledes bidrag til et nyt⁴⁵; 1884 stod det i tårnrummet (Magnus-Petersen).

2) 1927, Th. Frobenius og co., København, med 12 stemmer, to manualer og pedal, façade i ny-renæssance ved Lønborg-Jensen, ifølge indskrift på latin skænket af kirken og pastor Thomsen. Fire stemmer fra det tidligere orgel (nr. 1?) indgik i værket⁴⁶.

Pengeblok, 1845²⁰, med to-tre lodrette og tre vandrette jernbånd; tre nye hængelåse; pengetragt. Ved indgangen.

Pengetavler. 1—2) (Fig. 31) 1599, af malet eg, ens, skuffen med renæssance-

P. N. 1928

Fig. 32. Birkerød. Parti af tårnrummet før sidste restaurering. Døbefonten står i en fordybning midt i gulvet (p. 946), og pulpiturmalerierne sidder endnu i det af Lønborg-Jensen tegnede rammeværk (p. 951).

profiler, rygskjoldet rundbuet med tre drejede, profilerede knopper på rundingen; drejet håndtag. På forsiden af den enes rygbrædt er malet kirkens værnehelgen og navn »S Nicolai«, mens indskriften på skuffen lyder: »[15] Hielper noget kierkens bygning 99«, den anden har på forsiden et maleri af en skægget »S Laurenti« (med lanse og rist) og skuffeindskrift: »Betencke de arme, saa wil Gvd sig offver eder forbarme«. Mens disse indskrifter er med versaler, er rygbræddernes bagsider ens dekoreret med et pynteligt Jesumonogram i fraktursskrift. Stafferingen er sekundær, snarest fra 1700'rne, og indskrifterne opmalet. 1884 fandt Magnus-Petersen tre gamle pengetavler, hvoraf de to »ere fuldkommen defecte«, mens den med S. Nicolaus var nyopmalet. I sakristiet.

Salmenummertavler fra restaureringen 1925. To ældre med tunget overkant og hvid fraktur (»Før Prædiken« — »Efter Prædiken«) på sort grund samt en tilsvarende på loftet anskaffedes o. 1849²⁰.

Præsterækketavler. 1) O. 1938 (sml. fig. 28), ved prædikestolen. (†) 2) I vinduesnichen, ved siden af prædikestolens rygbrædt, nu overmalet (p. 950). På øverste rammestykke skimtes under malingen med skriveskrift: »Sogne-

præster til denne Kirke ...«. Ved en synsforretning 1861 krævedes tavlen restaureret⁴⁰; ifølge Magnus-Petersen indeholdt den præsternes navne indtil 1862.

Malerier. 1—6) Kopier efter 1600-tals portrætter i moderne rammer af de oldenborgske konger: Hans, Christiern II., Frederik I., Christian III. (efter portræt tilskrevet Jost Verheiden), Frederik II. (efter type tilskrevet Hans Knieper), og Christian IV. (efter Karel van Manders type); bestemmelserne skyldes direktør Jørgen Paulsen, Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. 1884 hang malerierne »uden Værd« bag orgelet (Magnus-Petersen), nu på korets vægge.

7) Henrik Gerner (jfr. p. 959), kopi 1836 ved C. A. Jensen efter K. van Manders maleri på Frederiksborg⁴⁷. På skibets sydvæg under krucifikset.

**Relief* (fig. 33) af alabast, o. 1600, Golgatha, med Kristus på korset flankeret af Maria og Johannes på den ene, den romerske høvedsmand (pegende) og en soldat på den anden side. Ved korsets fod et kranie, knogler og en orm, i baggrunden Jerusalem. De fire skikkelser ved korsets fod er til dels frifigurer. Partiel forgyldning. Relieffet, 20,3 × 16 cm, er et nederlandsk importstykke. Sådanne små og større relieffer, af hvilke adskillige findes spredt rundt i danske kirker og museer, eksporteredes til gejstlig eller privat brug og har fundet forskellige anvendelser, snart som løse vægstykker eller altertavler (i udsøgte, fine rammer), snart indsat i altertavler eller epitafier⁴⁸. — Stykket blev fundet 1809 ved en reparation bag altertavlen (dvs. den nuværende højaltertavle, der da stod i det »katolske« kapel), og skænkedes til Nationalmuseet (nr. 321). Renset og konserveret 1960⁴⁹.

Lysekroner. 1) (Fig. 35) 1712, med 2 × 8 lysearme og tilsvarende knoppede pryddarme. Det rigt profilerede skaft har som topfigur Klogskaben i sparsomt gevandt, med dobbeltansigt og slange i den ene hånd (spejlet i den anden forsvundet). På den store hængekugle, der afsluttes med en vindrueklase, grave-rede versaler (navnene delvis med skønskriftsbogstaver), foroven med mindre skrift et vers: »O Gvd som lüsens börn har lofvet lifsen krone/ tend her mit hiertis liüs, at jeg for ärens throne/med ære maa bestaa en kronne der at naae / retferdigheds jeg men i früed at lefve saa« og herunder med større versaler (flammende hjerte ved liniens begyndelse): »Anno 1712 den 26. martius. Denne lüse kronne hafver Matthias Frigast / boende i runst krog ladet bekaste og i bireheros (!) kiche(!) op henge gvd til ære / gvds hvs til en prvdelse og hans sal. datter Anna Kirstina Frigast til en i hu / kommelse, hvis legome her næden vnder i ioerden hviler, hvis /lifvis lüsi rvnsted blef vdslygt de(n) 25. avgvst 1711« (jfr. epitaf nr. 5). Kronen hænger i en smedejernsstang med fire smedede vinger, som i rankeslyng viser monogrammet M F. I skibet, tredie fag fra øst.

2—6) To nyere kroner i skibet, to i korsarmen og een i sakristiet. — 1861⁴⁰ og

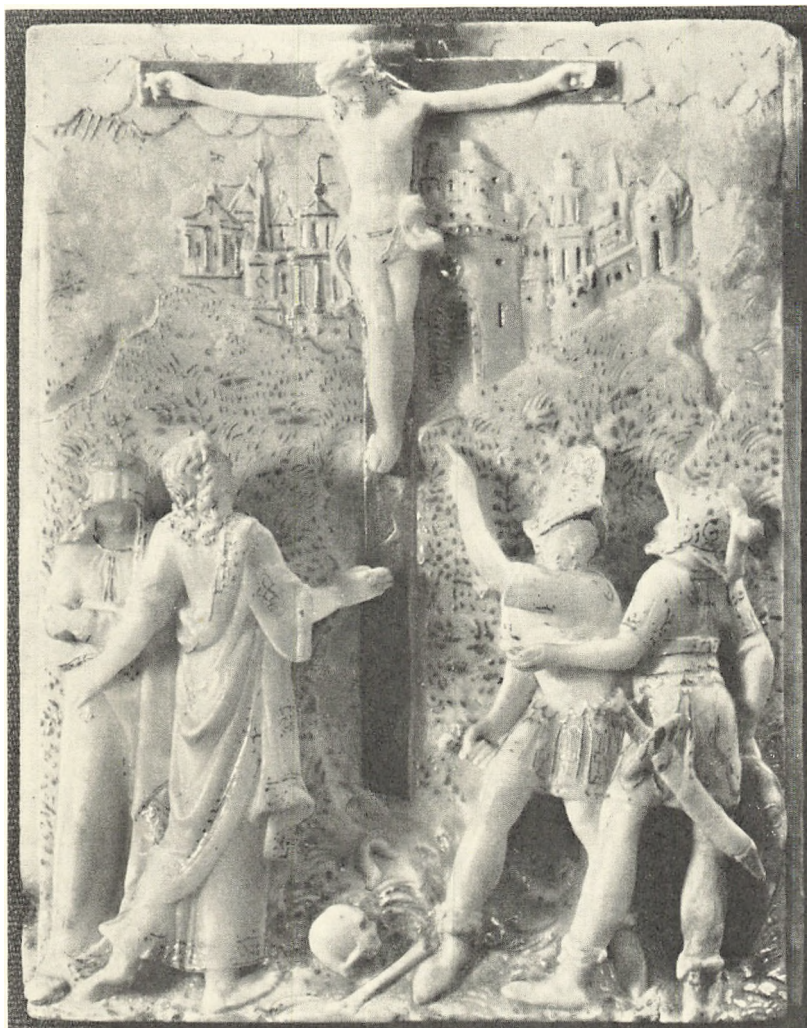

Fig. 33. Birkerød. Alabastrelief (p. 954).

1884 (Magnus-Petersen) synes der kun at have været to kroner, den fra 1712 og en lille med 12 arme vestligt i skibet.

Kirkeskibe. 1) (Fig. 34) måske 1650⁵⁰. Orlogsskib uden navn, 58 cm langt, med 2×2 kanoner, højt agterkastel, ornamenteret spejl og sprydmast. Efter traditionen bygget af en fisker fra Rungsted. Restaureret 1906. I kapellet.

2) Ophængt 1946, »Georg Stage«. I skibets vestfag.

Hatteknage 1777, tresidet, med øvre svejftet kant, grønmalet, med rød kantprofil. Med hvid antikva malet: »Christopher Espensen Hiuld:mand i Hösterkiøb. AN(N)O 1777«. — En række lignende knager er opsat 1926 med navnene på de håndværkere, der deltog i kirkens restaurering. I våbenhuset.

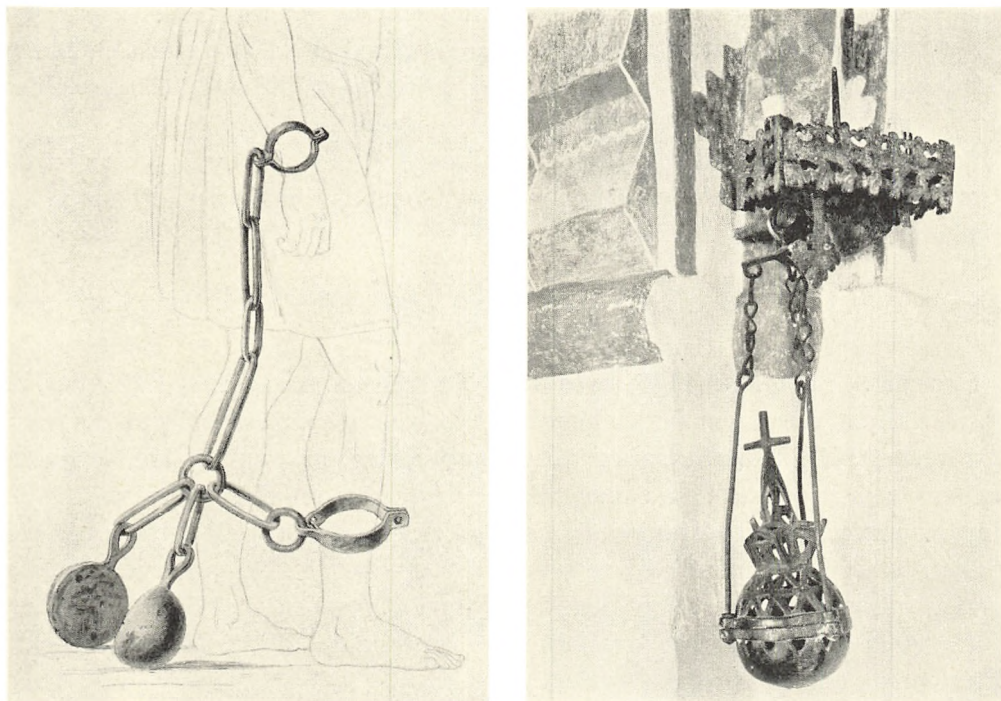
L. L. 1958

Fig. 34—35. Birkerod. 34. Kirkeskib nr. 1 (p. 955). 35. Lysekrone, skænket 1712 af kromand i Rungsted kro, Mathias Frigast (p. 954).

Fra *†ligbåre* stammer muligvis nogle svære jernlænker, der hænger i klokkestokværket.

*Sejerværk*⁵¹, 1664, med ramme af smedejern, 136 cm højt, 100 langt og 58 bredt; pendulreguleret døgnværk med haglgang samt timeslagværk. Jernrammens hjørnestivere afsluttes foroven med dobbeltvolutter. I værkets centralstiver spores, at uret oprindelig har haft spindelgang med foliot. Bortset fra ganske enkelte reparationer (fornyelse af ganghjul) synes værket ikke i nyere tid at være ændret. Værket er malet med en rød kraplaklignende farve, hvorunder en grøn farve og inderst sort på møngebund. På øverste vandrette rammestykke indhugget C:K⁵², måske Christoffer Klet. Andetsteds på samme rammestykke er prikhusget: 1848 CC. Værket står i et nyere *urhus* af brædder, i klokkestokværket op mod sydmuren lige ud for *skiven*, der er en rund, konveks, sortmalet *urskive* med forgyldte tal og forgyldt »stiv« viser.

*Klokker*⁵³. 1) 1583, støbt af Michel Dibler. »1583 iar got mi Michel Dibler dat is war, die segen des heren macket rick ane mwe« (»år 1583 støbte M. D. mig, det er sandt. Herrens velsignelse gør rig uden møje«). Herunder: »Andres Nielsen — Christofer Iensen« (formentlig kirkeværgerne) med deres respektive bomærker. Indskrift med versaler under akantusbladbort. Skæggemasker på de seks kronebøjler. 93 cm i tv. m.

P.N. 1928

Fig. 36—37. Birkerød. 36. Henrik Gerners lænker. Farvelagt tegning 1884 af Magnus-Petersen, i Nationalmuseet (p. 959). 37. Røgelsekar (p. 946), ophængt ved prædikestolen under en lyseholder af gennembrudt jernarbejde (p. 946).

2) 1664, støbt af Hans Meyer. »Hør jeg kalder dig til gvd, kom oc hør hans hellige bvd / Henrich Tomæsøn [Gerner] sognepræst oc kirkewerger 1664 / soli deo gloria in exselsis — me fecit Hans Meyer anno 1664« (»Gud alene æren i det højeste, mig gjorde« etc.). Versaler i tre skriftbånd mellem akantusbladborder med vindrueklaser. Paa legemet Sophie Amalies sammenskrevne, kronede initialer S A i krans med sløjfe, hvorunder »1664« i bladfelt. 122 cm i tvm. — 1931 påsvejsedes et afslået stykke og samtidig fik begge klokker nye knebler, ligesom kuglelejerne blev fornyet (kaldsbog).

3) 1929. »Støbt af B. Løw og Søn, København. Bekostet af Birkerød Kommune til Birkerød Kapel Aar 1929«. I tagrytteren på den nye kirkegårds ligkapel.

Klokkebomme (fig. 45) 1925, med lejer udformet som en landsbykirke (H. Lønborg-Jensen).

†*Klokker*. 9. januar 1585 befalede kongen Gert Rantzau at sende den itugæede klokke til København; kongen ville enten betale den eller give Birkerød en anden klokke af samme vægt⁵⁴. Den nye klokke blev måske (hvis der ikke er tale om forveksling med Bløvsstrød) en ud af det parti klokker, nederlænderen

Giovan Marie Borch 1587 købte i Nederlandene og sendte til Danmark (jfr. Blovstrød p. 915; sml. også Helsingør S. Olai p. 228, hvor der nævnes en anden »sending« fra Nederlandene)⁵⁵. — Ved klokkeskatterne 1528 og 1602 afleveredes klokker, sidste gang een på tre skippund tre lispund ⁵⁶.

Klokkestol, fornyet 1731 med brug af ældre dele¹⁶ af eg, til tre klokker, krydsbåndstype, stolperne bladet sammen. Krydsbåndene er sekundært sikret af jernbolte med ornamenthoveder.

G RA VM I N D E R

Epitafier. 1) (Fig. 38) 1646, over Jens Hermansen, sognepræst († 1657, sml. gravsten nr. 3, stamfader til den kendte Bircherodske slægt) og hans to hustruer, den første † 1616. Epitafiet, af eg, virker gammeldags i sin opbygning, der overholder renæssancens skema; sandsynligvis indeholder det ældre dele (fra 1616?). Barokken rører sig i postamentets og topstykkets buetungede felter og især i vingernes bruskornamentik og de svungne kvindefigurer. De to karyatider, der flankerer topfeltet, forestiller Klogskaben (med slange) og Styrken (med søjle). I (renæssance)topvingernes ovalfelter er der skjolde, der vel har indeholdt præstens og den ene hustrus (malede) våben.

Indskriften, der såvel i placering som skriftmæssigt (en blanding af ubehjælpssomme versaler og fraktur) virker ejendommelig, breder sig over alle felter og har således fortrængt enhver religiøs sentens; dette er enestående og næppe oprindeligt. Begyndende i topstykkets frise og endende i hængestykkets kartouchefelt lyder indskriften: »1646 i Jesu nafn lod H. Jens Hermansøn i sit alders 58 aar med sin kiere Hustru Maren Jacobs Daatter i sit alders 53 aar Denne Tafle bekoste« etc.

I modsætning til denne formodentlig omplacerede og rekonstruerede indskrift står skriften over storstykkets maleri med oprindelige, slanke versaler: »Her staar afmalit Iens Hermandsøn med begge sine kiere Hustruer. S. Kirstine Anders Daater som døde 1616. Med hende hafde hand een Daater, oc Marens Jacobs Daater med hende hafde hand 5 Sønner oc 4 Døtre. Gud samle dem i Himmerig«.

Maleriet, 92 × 81 cm, optager storfeltets nedre halvdel og viser brystbilleder af præsten, de to hustruer, fem sønner og fem døtre. Alle er i sort dragt (på sort bund) med hvide kraver, præsten i ornat. Kvinderne har, med undtagelse af de to yngste piger, alle »huer«⁵⁷. Østligt på korets nordvæg.

2) (Fig. 39) o. 1650, over krokonen Annike Riders. Epitafiet, af eg, er — i modsætning til nr. 1 — i stilren barok fra århundredets midte; ornamenterne viser tilbøjelighed til at løbe ud i flige, ligesom top- og hængestykke er vokset i størrelse, men storstykkets arkitektoniske opbygning er klart udtrykt. Også

de to storansigtede og stormundede dyder (Håbet med anker og due, Retfærdigheden med sværd), der flankerer storfeltet, er tidstypiske.

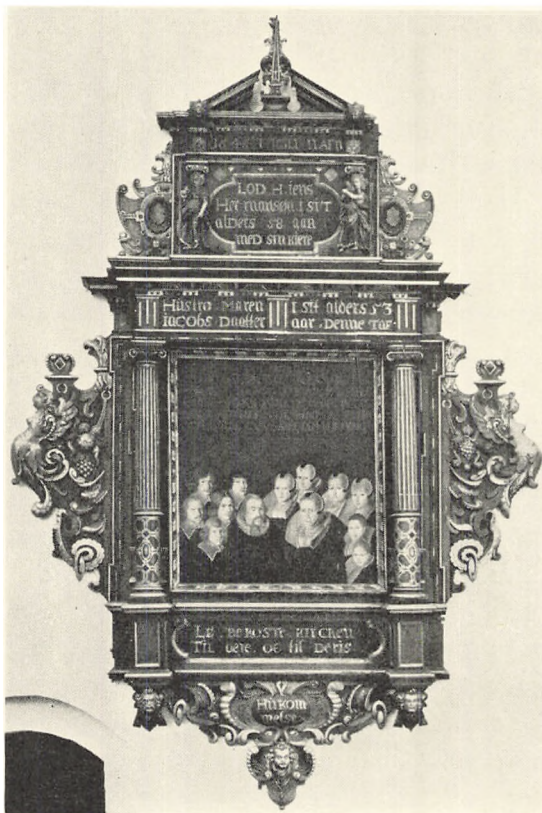
Indskriften i hængestykket (i smalfelterne er skriften borte), med kursiv, lyder: »Denne tafler hafver Jens Nelsen ladet bekoste oc opsette Gud till ære Kiercken till en Prydelse oc hans sallige Hustruff(!) Annike Riders till en i Hukommelse som bode oc døde udi Runstij Krog den 25 october Anno 1650«.

Maleriet i storstykket, 97×75 cm, viser i trekvartfigur tre personer, til venstre Jens Nielsen og den afdøde hustru, en mager, ældre kvinde med hovedtøj som kvindernes i epitaf nr. 1, til højre en svær, yngre kvinde, vel hans anden hustru, de to i mørke dragter, den yngre kvinde i hvid kjole. Baggrunden er gråmalet arkitektur, til højre ses blå himmel med hvide skyer⁵⁸. Topstykkets cirkelfelt indeholder et allegorisk maleri: på baggrund af en mørk væg ses Kronos (tiden), en langskægget mand i fodsid kjortel, siddende på en stor kugle; ved hans fødder kranie og knogler. Bag kuglen står en nøgen dreng med en blomst, og til venstre er der et kig ud i skyerne, hvor nogle skikkelser anes. Frise- og postamentfelter er nu uden indskrifter. Vestligt på korets nordvæg.

3) 1661, Henrik Gerner præst (fra 1693 biskop i Viborg). Forneden på hver side af krucifikset hænger Henrik Gerners maleri (p. 954) og en mindetavle om hans fængselsophold i anledning af sammensværgelsen om tilbageerobringen af Kronborg fra svenskerne. Mens Lorentz Tuxen undslap, blev Gerner grebet, torteret og kastet i lænker. Disse *lænker* med tilhørende *jernkugle* (fig. 36) er ophængt under korset mellem maleriet og mindetavlen. Denne er en enkel, mådelig snedkret tavle af fyr, 133×88 cm, med udsavede hængestykker og vinger, frise med slyngbånd og brudt gavl. Indskriften, der er fornyet med gylden skriveskrift i 1800'erne og med tillempet ortografi, gengives her efter en afskrift fra 1743³², der dog heller ikke er nøjagtig i enkeltheder⁵⁹: »Vincula Svedica («de svenske lænker»). Dette er eet af de Svendske Fængsel, som Hr. Henrich Gerner Sogne Præst til Bircherød Sogn, haver baaret om Haand og foed for sit Fæderne land udi 18 uger Nat og Dag Ao 1659 og 1660, der hand sad fangen paa Cronborg[s] og Helsingborgs Slotter udi 43 uger.« Herefter citat fra Salomons ordsprog 18, 14 og tre disticha på latin om fængslets trængsler⁶⁰. Nederst på rammen H T G (Henrik Thomæsøn Gerner) og på en lille ornamentknop herunder: 1661.

4) (Fig. 41) o. 1661, sat af Lorentz Tuxen⁶¹ (jfr. *†orgel* p. 952) over hans moder Maren. Maleri på lærred, 82×104 cm inden for profiltrammen, oprindeligt opsat under den da udskiftede, gotiske højaltertavle, hvis predella delvis dækkedes af et bruskbarokt topstykke⁶², således at denne sammen med maleriet dannede et storslået epitafium (fig. 25).

Indskriften, som er malet med hvide versaler mellem perspektivisk anbragte marmorerede søjler på sort grund, der skal illudere som tavle, lyder:

L. L. 1958

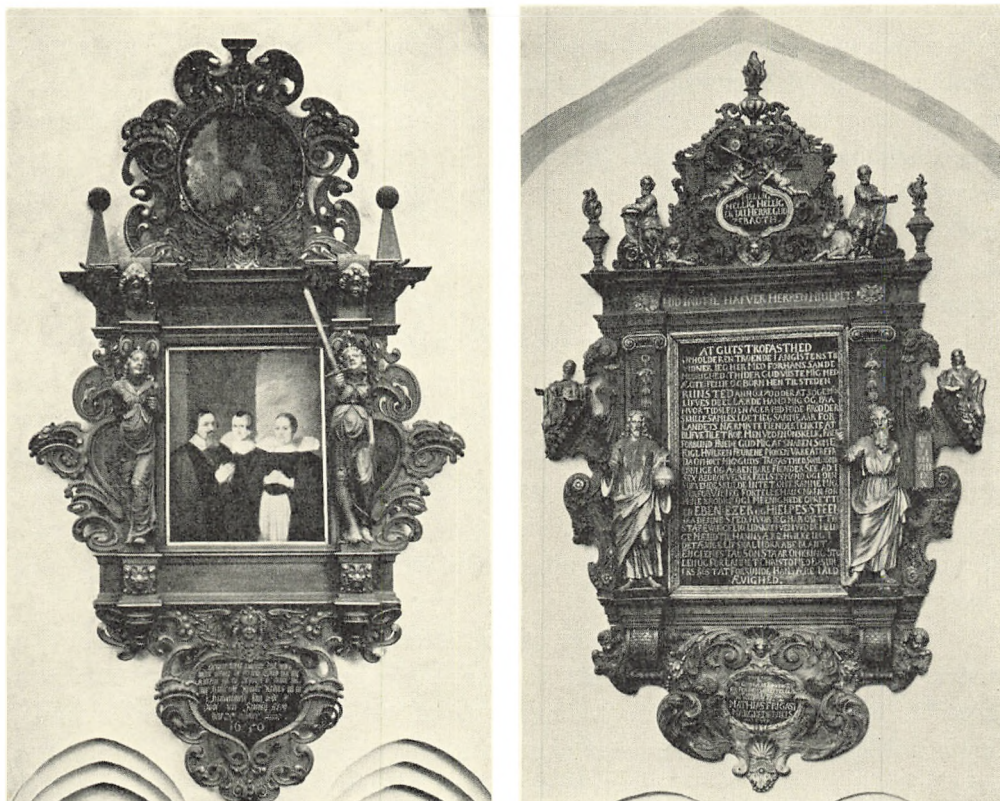
Fig. 38. Birkerød. Epitaf 1646 over sognepræst Jens Hermansen og familie (p. 958).

skåret. I modsætning til andre epitafier fra denne tid, hvor storakantus behersker de opløste arkitektoniske former, er dette epitaf, hvad opbygningen angår helt på renæssancens grund: storstykke med figurer foran pilastre, vinger, frise, top- og hængestykke; postamentfeltet har opløst sig i aftrappe profiler, storvingerne er små og fligede. Den storbladede, allerede spidse akantus viser sig på volutter i vinger, top- og hængestykke; på pilasterskafterne over ret små storfigurer, der flankerer storfeltet, Kristus med verdenskuglen og Moses med lovens tavler, ses den for tiden typiske »klokkeblomst«; i forbindelse med indskåret rudegitter (i topstykket) o. a. viser den regencestilens nærhed. I topstykket, der krones af en flammende vase, er der et fladt firpassefelt under småengle med krydsende basuner. På storgesimsen sidder frie småfigurer af Markus og Lukas, mens de to andre evangelister balancerer på skrå konsoller, der skyder frem fra storvingerne.

Stifterindskriften står med gyldne versaler på sort i hængestykkets felt, i topfeltet læses: »Hellig, hellig, hellig er du« etc., mens storstykket indeholder

»Denne tavfle loed ... Lorentz Tvxen hendis dronninglig maytz welbetroede fvldmectig ofver Hirsckholmb's goeds opsette sin kiere moder ... salig Maren Tycho Tvxsens, af Sehegarten vdi Holstein ... som blef heneden for begrafven Ao 1661, i sit alders aar 85«. Over skrifftavlen mørk skyrand om gyldne og rosa skyer, i hvis midte en lysrød strålekrans med Jahves navn på hebraisk, til venstre Jakobs drøm med engle på himmelstigen, til højre de fordømte sjæles nedstyrtning i helvede, der er fremstillet som et uhyres ildspyende gab. Figurernes karnation er lyserød med blålige eller brune skygger. Noget opmalet, men meget medtaget. På kappellets vestvæg.

5) (Fig. 40) »Opsat anno 1705 d. 18. dec. og bekostet af Mathias Frigast — Margrede Niels daatter«. Epitaf af fyrretræ, sirligt

L. L. 1958

Fig. 39—40. Birkerød. 39. Epitaf sat af kromand Jens Nielsen over hustruen Annike Riders, † 1650 (p. 958). 40. Epitaf 1705, bekostet af kromand Mathias Frigast og Margrethe Nielsdatter (p. 960).

en ordrig, versificeret indskrift om den godhed som gud viste, lige fra han førte »mig med ægtefelle(!) og børn hen til steden Runsted anno 1700 der at søge min livves deel«, hvor han måtte samle sit fødebrød på »tidsled« (tidselfuld) ager (han var bl. a. forpagter af Rungsted kro fra 1706)⁶³; Gud frelste ham fra landets nærmeste fjender og i øvrigt, hvorfor M. F. vil prise ham både her og i »det ævige lif«.

Rammeværket er gråmalet, figurer og en del ornamenten forgyldte. Skriften er gyldne versaler på sort bund. Tidligere på skibets sydvæg (Magnus-Petersen), nu på nordvæggen i skibets vestligste fag.

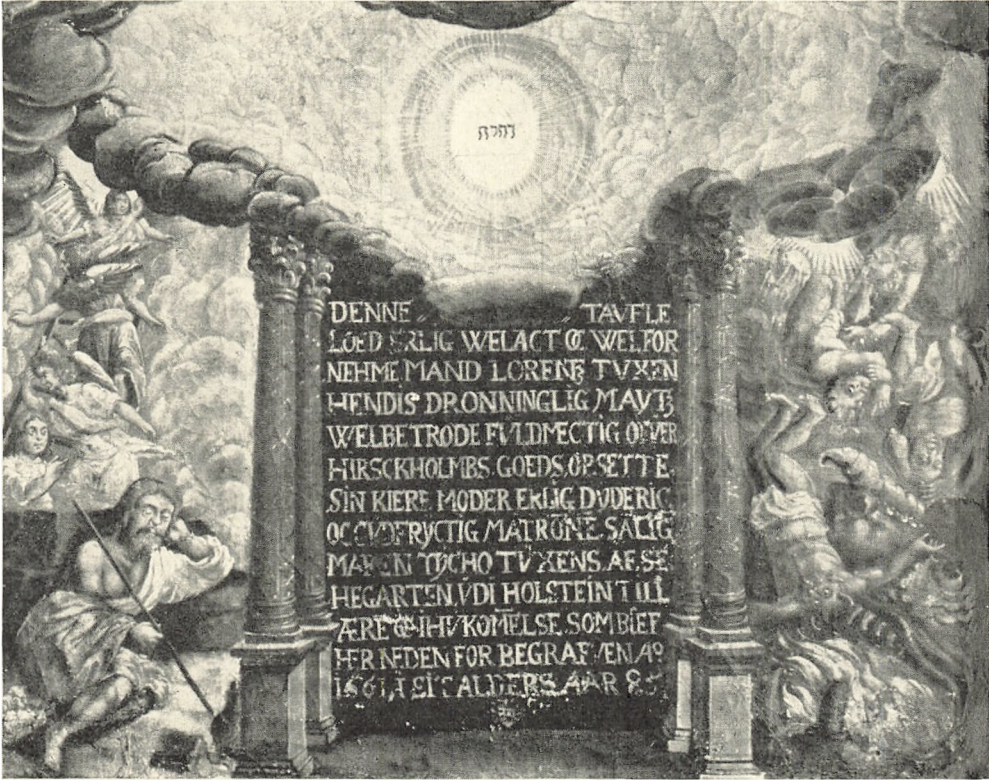
6) Efter 1864. Mindetavle over sognets faldne i 1848 og 1864. Hvid marmortavle på sandstenspostament, med fordybde, gyldne versaler. 1884 hang den »i Hvælvet ved Taarnet«, nu indmuret i skibets sydvæg, næstvestlige fag under en fane.

Gravsten. 1) (Fig. 42) o. 1582. Christoffer Bierg, sognepræst. Trapezformet, lysgrå kalksten, 177,5 × 101—92 cm, med til dels bortslidte, fordybde ver-

saler⁶⁴ og relieforamenter. Stenen er af et vandret bånd delt i to felter, der hver indeholder en tavle med smal kartoucheramme. Den øvre er forbeholdt præstens data, den nedre, helt udslidte formodentlig hans hustrus. Randskriften uden om pastorens del indeholder gravskrift på latin, der meddeler, at mag. Christophorus Montanus, præst ved Birkerød kirke og provst i provinsen (herredet) »Livnge...« afgik ved døden 22. dec. 1582 i sin alders 52., sit embedes (i Birkerød) 19. år. Hans skrifftavle indeholder foroven to disticha på latin (»corpvs Christophori Mo(n)tani hoc marmore clavs(m) est« etc. (»C. B.s legeme er indesluttet af dette marmor« etc.) og herunder er en firelinjet, enderimet strofe på dansk: »Christoffer Bierg mit navn det [vaar] / som ieg met ære i verden baar / mit lig er i den sorte iord / min siel hos gvd der som h[an bor]«. Over skrifftavlen et smalfelt med en dobbelt midtvolut og til siderne kranie hvorunder »meme(n)to mori« (»husk, at du skal dø«) og vinget timeglas; under tavlen udslidt skjold flankeret af store versaler: »Inger Bents-d[atter]«. Under den nedre skrifftavle hjelmet, udslidt våben flankeret af »Christoph[er] - B[ierg]s«. Oprindelig i gulvet ved alterskrankens sydlige hjørne, siden 1899 på korets østvæg⁴⁰.

2) (Fig. 43) o. 1600, snarest før. Christoffer Parvus (Lille) sognepræst og hustru, Inger. Seks disticha på latin: »Christophorvs Parvvs tegitur svb mole pote(n)ti / qvi sacra huic ædi fidus erat dominvs« etc. (»C. L. dækkes under denne vældige sten, han som var den tro herre for denne hellige bygning«) og prædikede den rene lære, samt hans kyske hustru Inger, som begærede at hvile i denne grav; »således holder een sten to legemer og dog kun eet hjerte«⁶⁵. Grå, rødspættet kalksten, 233 × 142 cm, med fordybede versaler. Overfladen optages hovedsagelig af en stor skrifftavle (hvis bogstaver dog kun fylder den øverste trediedel) i kartoucheramme med volutter og frugtbundter; på små sidetopstykker står kranie og timeglas. I stedet for topstykke svæver en stor kartouche med cirkelfelt over skrifftavlen, indesluttende præstens hjælmede våben (mærke: død grenstump, hvorfra spirer tre bladbærende kviste). På hver side af topkartouchen er ophængt en lille skrifftavle, til venstre med præstens navn, til højre med »Tempvs fert rosas« (»tiden bringer roser«); over disse ses dødssymboler (knogler, spade, skovl, hakke). I hjørnerne cirkler med evangelistsymboler over skjolde med navnene. Stenen, der svarer til en gruppe helsingørske gravsten fra 1580'erne og 90'erne (jfr. f.eks. Hyge Lutiens, S. Marie p. 471), er formentlig lagt ved den første hustru, Ingers, død. 1606 hed hustruen Catharina (jfr. †vinkande p. 945). Oprindelig ved alterskrankens nordlige hjørne, siden 1899 på korets østvæg⁴⁰.

3) O. 1657. Jens Hermansen (sml. epitaf nr. 1) og hans anden hustru. Ioannes Hermanni, født 1588, præst i Birkerød fra 1614 i 42 år, gift første gang med C[irstine] A[nders] D[atter], (een datter), anden gang i 40 år med Maren Jakobs

Hans Christensen 1957 (Hendriksen)

Fig. 41. Birkerød. Epitaf sat af Lorentz Tuxen over hans moder Maren Tycho Tuxens, † 1661. Oprindelig komponeret sammen med den gotiske altertavle, jfr. fig. 25. (p. 944).

Datter (fem sønner, fire døtre); han døde 5. jan. 1657, 69 år gammel. Hans anden hustru var født 1592 og døde □ [1680] i sin alders □ [89] år. Lagt af børnene. Tværskrift på latin med fordybede versaler. Rødlig kalksten, 182 × 118 cm, med hjørnecirkler, hvori symboler og tilhørende fyndord: 1) Lysestage med brændende lys og »vivendo morimur« (»vi dør for at leve«), 2) Uranos med segl og barn samt græsk »ai kataposeis ton paidon« (»ak, du sluger sønnen«), 3) fugl på urne og »post cineres rev...« (»efter døden [opstandelsen]«), 4) korslagte knogler og aks samt »moriendo vivim(us)« (»ved at dø lever vi«)⁶⁶ (Sml. Karlebo, gravsten nr. 2, p. 899). I sakristiets gulv.

4) O. 1717. Chrestina Cadira(?) Ostmand, født 1640, † 1717, 77 år gammel. Opbyggeligt vers. Kalksten, 208 × 119 cm; tværskrift med versaler (navnet skønskriftsbogstaver) på stenens øvre del. Midtpå felt med kranie, knogler, flagermusevinger og herunder rektangulært felt med blomster i vase. I skibets gulv, ud for syddøren.

5) O. 1748. »S(eigneu)r Simon Møller, Hendes Majesteets muurmester ved

Hirschholm«, gift i 28 år med Anna Chatrina; »Hand var fød i et fremmed Land, men var dog en god borger i vores land«, død i sit 63. år 19. aug. 1748. Opbyggeligt vers. Fordybet indskrift med versaler og kursiv. Rødlig kalksten, 180 × 117,5 cm, med affasede hjørner. Profileret kant, i hjørnerne rokokokartoucher med blomster. På kapellets østvæg.

6) O. 1749 S[alig] Hen[drich]? . . . kgl. »Gærtner i Hirschholm Sloth, døde ao. 1727«, 72 år, og hustru Sophia Elisabeth Sommer, enke i 22 år, † 1749, 65 år, »har haft 14 børnen«. Undertegnet I. C. Voigt. Kalksten, 147,5 × 95 cm; tværskrift med fordybede versaler. I hjørnerne blomster, forneden kranie. I kapellets gulv ved østre arkade.

7) O. 1783. »Hr. Peder Dische[r], sognepræst for Bircherøds meenighed«; havde »under megen svaghed« tjent menighederne i Blaustrød og Lillerød i 16 år og i 18 år Bircherøds. Gift i 34 år med sin efterladte enke, Birgitte Klidtgaard; 11 børn, fire »indgangne til hvile«, fire sønner og tre døtre i live. † 2. nov 1783, 62 år. 4. Mosebog 23, 10. Sandsten, 195 × 133,5 cm. † Indskrift med fordybet kursiv, navnene med store skønskriftsbogstaver. Profilkant, riflede sider. I våbenhusets vestvæg.

8) O. 1794. »Juliane Maria Dorteia Engel, fød i Oringen ved Frankfurt ved Mein« 1. dec. 1728, gift med I. G. S. Krausse, kgl. slotsforvalter på Sophienberg, som sammen med to døtre og en søn beklager tabet af hende, † 2. sept. 1794. Fordybede versaler. Norsk marmor, 90 × 57 cm. Relief-roset i hvert hjørne, riflet kant. Opstillet ved våbenhusets nordvæg.

(†) *Begravelser og kisteplader*. De murede begravelser i kirken foreligger kun dårligt oplyst. Det vides ikke, om de vanlige præstebegravelser i koret (jfr. gravsten nr. 1 og 2) har været murede, men det er sandsynligt. Muret synes den præstebegravelse i sakristiet at have været, hvorfra kisterne 1869 førtes ud på kirkegården⁴⁰; det drejede sig om pastor Gerhard Treschow (1731—65) og familie (sml. kisteplade nr. 2—3)⁶⁷. I korets nordside åbnedes 1925 en muret, tøndehvælvet begravelse, som fjernedes på grund af varmeindlægning⁶⁸. Den indeholdt en kiste med nu forsvunden plade (p. 965).

Kisteplader, ophængt bag altertavlen. 1) 1730. Mag. Detlev Müller, født 23. aug. 1679; fader dr. Chr. Rudolph Müller, bisp over Fyens stift, moder Cecilia Margrete Klyver. Præst for denne menighed 1702, 1703 gift med sin formand mag. Frederich Bircherods enke, Johanne Günsager. To sønner og to døtre »igenlefter« sammen med deres højbedrøvede moder. † 27. okt. 1730 i sit embedes 28., alders 52. år. Ps. 116, 15. Oval blyplade, 30 × 22,5 cm, med graveret kursiv under tretakket krone.

2) 1735. Maria Dorscheus, »aulet« af mag. Johannes Dorscheus, sognepræst til Vor Frue kirke i Kiøbenhavn og provst over Sokkelunds herred, og hustru Dorothea Anchersen, i Kiøbenhavn 3. juni 1703, »efter Guds villie« gift med

L. L. 1958

L. L. 1958

Fig. 42—43. Birkerød. 42. Gravsten nr. 1, over sognepræst Christoffer Bjerg, † 1582 (p. 961). 43. Gravsten nr. 2, over sognepræst Christoffer Parvus (Lille), formentlig lagt ved hans første hustrus død, før 1600 (p. 962).

hr. Gerhard Treschow, sognepræst i Birkerød 7. okt. 1734; fødte en datter, Dorothea, 26. nov. 1735, og døde 4. dec. samme år. Oval, fornedet tilspidset blyplade, 41 × 28 cm, med graveret kursiv og store skønskriftsbogstaver.

3) 1745. Maria Treschow, født 11. juli 1743, † 25. nov. 1745. Oval blyplade, 21 × 14 cm, med graveret kursiv.

† *Kisteplade*. 1753. »Jungfer Catharina Buchheiden«, født 17. dec. 1677 i Sultzburg(!), i 53 år kammerjomfru, først hos »Ihro Hoch Fürstl. Durchl. der Höchstseeligen Frau Marggräfin« og dernæst hos dronning Sophie Magdalene, † 17. aug. 1753 i Hirschholm. Oval, hvælvet blyplade med graveret kursiv. Stjålet.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1800. »Borger og Kiøbmand Lars Andersen Burgewaldt«, født 19. okt. 1765, † 17. juni 1800. Lagt af venner. Sandsten med buet overside, 161 × 96 cm, med fordybte versaler. I hjørnerne cirkelhuller til † marmorrosetter; tværriflet ramme og profilkant. Opstillet ved våbenhusets vestvæg.

2) O. 1801. »Holger Tryde, sognepræst i Birkerød fra 1789 til 1801. Med hans støv er blandet en svigermoders og datters«. Sandsten, svagt saddeltagsformet, 120 × 64 cm, med fordybde versaler. Opsat mod kapellets østvæg.

3) O. 1820. »Sognepræstens datter Anne Hed. Prahl, fød d. 30. aug. 1806, † 2. sept. 1817, og hans sønnesøn Adolpf, f. i Frankerig d. 28. apr. 1818, † 16. oct. 1820. <Ved siden af sin ældste datter jordedes her Iacob Nicolai Prahl, sognepræst til Birkerød, f. 13. april 1760, † 7. april 1837>«. Empire-stele af sandsten på dobbeltsokkel, 173 cm høj, med fordybde versaler. Foroven rundbuet afsluttet, forneden rundbuefelt med marmorlyre, hvori snor sig en gren. Her datterens navn: »Hedevig«. Nord for skibet.

4) (Fig. 44) o. 1844. »Peter Christen Møller. Eier af Friheden«, født 1. jan. 1771, † 16. jan. 1826, og Ane Kirstine Møller, født Hansen, født 22. maj 1768, † 28. dec. 1844. Fordybde versaler. Stele af sandsten, 193 cm høj over granit-sokkel; trekantgavl med palmetfrise og englehoved i det lave gavlfelt. Stelens øvre halvdel optages — som illustration til det ovenover stående »Matthæus 25. cap. 13. vers« — af et marmorrelief, en kvinde i græsk dragt gydende olie på en flad lampe. Udført af (svigersønnen) H. W. Bissen. Syd for koret.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Hørsholm amt. Kopibog over Dronning Sophie Magdalenes resolutioner 1730—31. Fortsat som kopibog over amtmandens udgæede breve 1731—38. — *Sognekaldsarkiver. Birkerød.* B. 1786—1877 Korrespondancesager. — B. 1760—1863 Div. dokumenter vedk. præstekaldets indtægter m. m. — *Ved embedet.* Liber daticus 1738—1832, 1893—1918 og 1922—31. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet: Museumsindberetninger af V. Boye (indskrifter) og J. Magnus-Petersen 1884, V. Koch 1897 (gotisk altertavle), Aage Mathiesen 1900 (bygning), Egil Rothe 1911 og 1913 (kalkmalerier) samt korrespondance 1924—29, Hugo Matthiessen 1925 (gravkammer i kor), Sigrid Christensen 1928 (inventar og gravminder), Egil Rothe 1929 (to pengetavler), Egmont Lind 1956 og brev af 13. marts 1964 (kalkmalerier), N. J. Termansen 1960 (altertavle og orgelpulpitur) og 1967 (sejerværk), samt M. Mackeprang udat. (glasmalerier og gravsten). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen 1958, Knud Krogh og Elna Møller 1961, Elna Møller og Ulla Haastrup 1967, E. Moltke 1968.

Tegninger i NM: Sakristies indre af M. Jepsen 1863. — De to kapelgavle sammenbygget til en af A. P. Madsen 1868. — Vindue i skibets sydmur, gotisk alterskab, jernlysestage i murpillen ved prædikestolen og Henrik Gerners lænker af J. Magnus-Petersen 1884. — I LA. Kgl. bygningsinspektører. Domænekirkerne pk. XXIII 1873—75 skitse af altertavle.

Notebøger i NM: Henry Petersen XV, 82 og Poul Nørlund.

Litteratur. Valdemar Seeger: Birkerød kirke, Hillerød 1925. — J. Nybo-Rasmussen: Påskealtertavlen i Birkerød. Amtsavisens kronik 10. april 1966.

¹ DiplDan. 2. rk. VI nr. 91. ² Landebogen p. 188. ³ Ny KirkehistSaml. V, 469 f. ⁴ V. A. Secher: Forordninger og Recesser. . . VI, 308. ⁵ RA. Sjæll. Reg. anf. dato (nr. 49), og DaKanc. Fortegnelser og div. dokumenter vedr. kirker 1630—1702. ⁶ RA.

DaKanc. Fortegnelser og div. dokumenter vedr. kirker. Læg: Fortegnelse over dem, der har kgl. brev på at nyde kirkers indkomster i Sjælland. 1730 og 1770 havde provsten i Roskilde kirketienden, jfr. RA. Beskrivelsesforretning over Hørsholm amt 22. aug. 1770—31. maj 1771. ⁷ Jfr. LA. Hørsholm amtsstues jordebogs-, inventarie- og materialeregnskab 1739—40, skrivelse af 13. marts 1738. ⁸ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Lyng-Kronborg hrd. 1733—1818, jfr. C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879, p. 349. ⁹ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune kopibøger 1820—1903. ¹⁰ I den kgl. Mønt og Medaillesamling. ¹¹ Danske Sagn III, 158 nr. 812. ¹² LA. Kgl. bygningsinspektører: Meldahl. Domænekirkerne XXII—XXIII. ¹³ RA. Rtk. bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848. ¹⁴ Munkestensmål. I tårn (forneden) 24,5–25 × 11,5 × 9 cm, 10 skifter = 103 cm; (foroven) 27 × 13 × 9,5 cm, 10 skifter = 108 cm. I langhuskor 25–26 × 12 × 9 cm, 10 skifter = 105 cm. I sakristi 25–26 × 11,5–12 × 8,5–9, 10 skifter = 105 cm. I våbenhus 25–26 × 12 × 8,5–9, 10 skifter = 104 cm. I dobbeltkapel 25,5–26,5 × 12,5–13,5 × 8,5–9, 10 skifter = 103 cm. ¹⁵ LA. Lyng-Kronborg hrd.s provsti. Regnskabs- og skiftesager m.m. 1789—1808, året 1802. ¹⁶ LA. Sjællands bispearkiv. Lyng-Kronborg hrd. 1629–1737. ¹⁷ Jfr. note 16, samt LA. Hørsholm amtsstues jordebogs-, inventarie- og materialergsk. 1739—40. ¹⁸ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune sager. Lyng-Kronborg hrd. 1733—1818. ¹⁹ Det oprindelige hjerteskjold er i Nationalmuseets 2. afdeling nr. D 8097. ²⁰ RA. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50.

L. L. 1958

Fig. 44. Birkerød. Monument af Wilh. Bissen, over P. Chr. Møller † 1826 og hustru † 1844 (p. 966).

²¹ Nationalmuseet, 2. afdelings journ. 16/1912 og 39/1912. ²² Korets østligste vindue er udført for en pengegave, der skænkedes af kongen og dronningen ved indvielsen 20. december 1925 (jfr. kaldsbog 1922 f.), og prædikestolvinduet er skænket af overretssagfører A. Bang (NM journal 103/1929). ²³ Efter den almindelige ikonografi skulle Dominicus' attribut være et kors, en lilje eller en bog. En dolk foran brystet kan ikke forklares ud fra Dominicus-helgenhistorie. Til flere håndskrifter af det dominikanske skrift »Speculum humanae salvationis« findes som indledningsillustration en dominikanermunk med sværd foran brystet. I et manuskript fra 1471 ledsages illustrationen af teksten »Gladius in corde praedicatoris« (»et sværd i hjertet på prædikerens«). Sværdet symboliserer medfølelsens smerte ved passionen og Marias syv sorger, ganske svarende til det sværd, der i flere korsfæstelsesscener peger mod Marias hjerte. På den ene manuskriptillustration som gengives hos J. Lutz og P. Perdrizet: Speculum humanae salvationis, Leipzig 1907, pl. 140, p. 242 ses dominikanermunken foran Maria og Kristus, som troner sammen på et tronsæde. Det er ikke en egentlig himmelkrone, men kan i tidlige Speculum-manu-

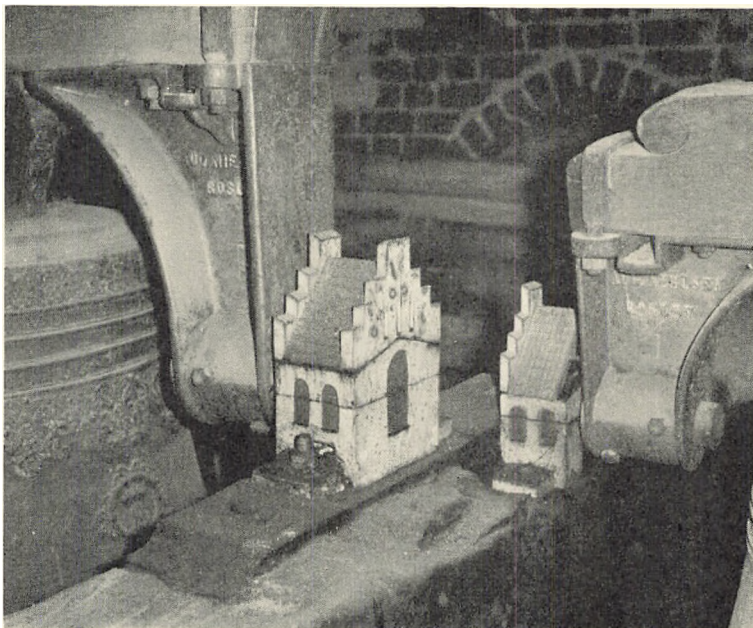

Fig. 45. Birkerød. Klokkelejer 1925 (p. 957).

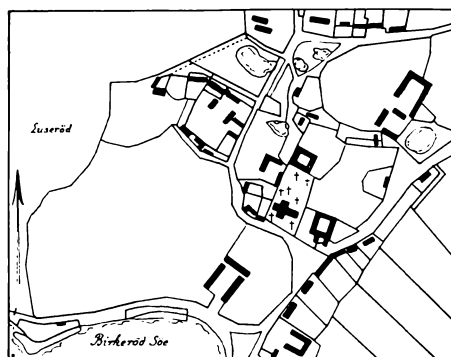
H. Stiesdal 1968

skripter have været det. Kalkmaleren i Birkerød kan således gennem en illustration have fået kombinationen: tronende Maria og Kristus — dominikaner med sværd, og det kan forklare, at Dominicus er gengivet med en dolk foran brystet i stedet for med sine sædvanlige helgenattributter. Også dekorationens hele idemæssige sammenhæng (se p. 935f.) kan stamme fra et Speculumhåndskrift.

Måske kan der, således som dr. theol. Knud Banning foreslår, være tale om en forveksling med den anden store dominikanerhelgen Peter martyr, som har en dolk og et sværd gennem pandeskallen; men i så fald mangler sværdet. Se A. O. Nygreen: Helgonen i Finlands Medeltidskonst. Helsingfors, 1945, p. 154.

²⁴ I Nr. Mörkarp i Skåne er for nylig afdækket et 1300-tals kalkmaleri med en livsaldercirkel, i hvis midte er en cirkel med en meget lignende fremstilling af en konge og døden. I små cirkler herom er livsalderkredsløbet skildret. ²⁵ Middelalderens zoologibog »Physiologus« (Fr. Lauchert: Geschichte des Physiologus, Strassburg, 1889) kan oplyse os om dyrets udformning. Tragten er snablen, hvormed den trompeterer; de stolpeagtige ben skyldes, at dyret mangler knæled, endelig viser kombinationen af dyr og kamptårn, at man har kendt en version af Physiologus, som ligger nær den bevarede islandske (V. Dahlerup: Physiologus i to islandske bearbejdelser, 1889, p. 90 f. og 88 f.). Heri fortælles, at elefanten anvendes i krige i udlandene, og at den er så stærk, at den kan bære 100 mand i fuld rustning og med en befæstning, som er lavet af træ af form som et fort, »hvilket de [soldaterne] må bruge, når de kæmper i slag, således som der skrives i Makkabæernes bog«, sml. Roskilde domkirkes korstole fra 1420, DK. Kbh. Amt 3. bd., p. 1681. Under den islandske version om vildsvinet, der normalt ikke kendes fra Physiologussamlinger, nævnes som indledning Davids salme »Svinet fra skoven ødelagde den (Herrens vinstok)«. ²⁶ Det er meget usædvanligt at Paulus — ganske uhistorisk — medtages i nadverscenen, ligesom apostlene ikke plejer at være forsynet med attributter ved nadveren. ²⁷ O. Odenius: Den döda modern som däggas av ormar, i Danske Studier, 1961, p. 5—16. ²⁸ I Jon Litles datter Cæcilies testamente (jfr. note 1) fra 1307

(hun ejede Hørningsholm) betænkes blandt andre kirker også den nærliggende Birkerød med et mindre beløb. Mellem de andre kirker spredt over hele landet, som får gaver, er påfaldende mange tiggemunkekirker. Testamentet er sat i forbindelse med Birkerød af Fr. Beckett: Danmarks Kunst, 1926, II, 303, men i en anden sammenhæng. ²⁹ Måske kannik i Roskilde Peder Andersen, † 1513, gravsten i Roskilde domkirke. Af Ellingelinien. Danmarks Adels Årbog V, 1901, p. 121 f. ³⁰ Tilstedeværelsen af S. Laurentii rist kan ikke tages som bevis for, at kapellet og dets forgænger var indviet til denne helgen. Det er dog givet, at han har spillet en stor rolle i Birkerød, hvor han på skibets hvælv er afbildet ved siden af S. Nicolai, sammen med hvem han overlevede reformationen, jfr. pengetavlen fra 1599. ³¹ RA. Håndskriftsamlingen. I. M. Kall Rasmussen: Personalhistorisk samling af almindeligt indhold. 2. ³² RA. DaKanc. Efterretn. om købstæderne og amterne indsendt i henhold til oversekretærens skrivelse 1743. ³³ Jfr. note 12. Beretningen er ledsaget af en blytantsskitse med mål. På skitsen er røvernes kors skråtstillede. ³⁴ Jfr. note 20 og 13. ³⁵ Magnus-Petersen læste 1722. ³⁶ PersHistT. 9. rk. I, 1928, p. 136. — Den afdøde hustru må være den på gravsten nr. 2 omtalte hustru Inger. ³⁷ LA. Hørsholm amt. Kopibog over dronning Sophie Magdalenes resolutioner 1730—31. ³⁸ Jfr. J. Olrik, i Tidsskr. f. Industri, 1906, p. 76. ³⁹ Bestemmelsen skyldes N. J. Termansen. ⁴⁰ RA. Kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916. ⁴¹ LA. Hørsholm amt. Hørsholm amtsstues jordebogs-, inventarie- og materialrgsk. 1739—40. ⁴² Jfr. Georg Garde: Lærredsduge p. 246. ⁴³ NM. Thurah: Om Sieland og Fyen. ⁴⁴ Note 20, 1844 og note 40, 1861. ⁴⁵ LA. Sognekaldsarkiver. Div. dok. vedr. præstekaldets indtægter m.m. 1760—1863. ⁴⁶ Valdemar Seeger p. 32. ⁴⁷ Jfr. LundPortr. IX, 43 og LA. Sognekaldsarkiver. Birkerød. 1786—1877. Korrespondancesager. ⁴⁸ Jfr. f. eks. Musées royaux d'Art et d'Histoire. Exposition de Sculptures anglaises et malinoises d'Albâtre. Katalog. Bruxelles 1967. ⁴⁹ Ved N. J. Termansen. ⁵⁰ Henningsen i ÅrbFrborg. 1952, p. 96. Jfr. Vald. Seeger p. 21. ⁵¹ Beskrivelsen af sejerværket skyldes Hans Stiesdal. ⁵² Bering Liisberg: Ure og Urmagere i Danmark, 1908, p. 163. Sml. DK. Frborg amt p. 508 note 235. ⁵³ Jfr. Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 63 f. ⁵⁴ Kanc-Brevb., jfr. smst. 1. maj 1586. ⁵⁵ Emil Madsen: Leverancer og Leverandører til det danske Hof i den 2. Halvdel af det 16. Aarh., i Fra Arkiv og Museum III, 570. ⁵⁶ Jfr. ÅrbFrborg. 1934, p. 62 og RA. Fæstningsrgsk. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19. ⁵⁷ LundPortr. IX, 42. ⁵⁸ LundPortr. IX, 43. ⁵⁹ Jfr. Pontoppidan: Marmora Danica I, 211 f. ⁶⁰ Oversættelse hos Vald. Seeger p. 27. ⁶¹ Kendt fra Kronborg-sammensværgelsen, jfr. Henrik Gerners epitaf, nr. 3. ⁶² 1922 indsendt til Nationalmuseet, hvor det har nr. D 10371. ⁶³ Vald. Seeger p. 18 og lysekrone p. 954. ⁶⁴ Opmalet af maler Malling 1914. ⁶⁵ Jfr. PersHistT. 9. rk. I, 1928, p. 136. ⁶⁶ Jfr. PersHistT. 9. rk. II, 1929, p. 217. ⁶⁷ Jfr. Seeger p. 11. ⁶⁸ Beretning ved Hugo Matthiessen, samt fotografier, jfr. Seeger p. 11.

Landsbyplan.

Fig. 1 Høsterkøb. Koret, set mod øst.

El. M. 1968

HØSTERKØB KIRKE

BIRKERØD SOGN. LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken er opført 1907—08 og indviet 5. juli sidstnævnte år¹. Den ligger østligt i sognet, mellem Høsterkøb og Sandbjerg, lige øst for Kongevejen. Den er opført på en sydvendt skråning, og som kirkegård tjener en højtliggende bøgeskov nord for kirken, hvor der også findes et ligkapel af form som en græsklædt gravhøj. Kirken (kor, skib og tårn i syd), der er opført efter tegninger af arkitekt Ulrik Adolph Plesner, er af små, røde teglsten over en kampestenssokkel; stilen er inspireret af den senromanske teglbygningskunst med dens trekoblede vinduer og søjledele blændinger. Udvendig står kirken i blank mur med hvidtede blændingsbunde, indvendig dels blank (skibets nedre del), dels hvidtet, og i højde med vinduernes underkant er der en kalkmalet bølgefrise, der også løber op i vinduessmigene; dekorationerne er udført efter Th. Bingesbølls tegninger. Gulvet er dels af træ (i stolestaderne), dels af røde og grå gotlandske fliser; den synlige tagkonstruktion har rødbrune spær og åse samt bejdsede brædder.

Allertavle (fig. 1—2) i højrenæssance, med reliefskåret årstal 1599 (i topvingerne), nu uden storvinger. Blandt værkerne i den såkaldte Kronborgrenæssance² hævder tavlen sig som et fint og velskåret arbejde. Den består nu kun af storstykket med arkade, hvis bue smykkes af vekslende englehoveder (to fornyet) og ædelstensbosses. De tætstillede storsøjler (bagklædningen i sidefelterne fornyet?) har rigt smykkede prydbælter med hermer (fig. 2) og nyskårne korintiske kapitæler. I de yderste frisefelter ses på ældre fotografier taphuller efter reliefvåbner. Topstykket svarer til Karlebo altertavles fra 1597 (p. 891), men der er ikke tale om samme hånd, og hånden genfindes heller ikke i den omtrent samtidige prædikestol i Birkerød (p. 948), hvorfra tavlen er kommet.

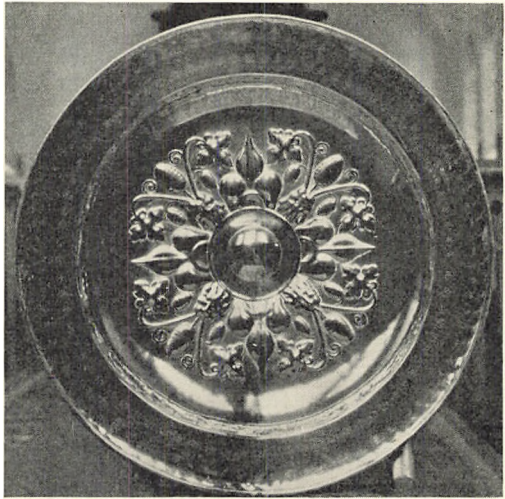
Før opstillingen i den nye kirke underkastedes tavlen en grundig restaurering; senere farver fjernedes, indskrifter fremkaldtes og opmaledes, den lange indskrift i storfeltet (jfr. fig. 1) nymalede med brede frakturbogstaver, i forkortet form efter de bevarede rester (med smal fraktur), der viste, at feltet havde indeholdt nadverordene på dansk. Tavlen står nu med dæmpede farver, forgyldte indskrifter på sort grund, grå søjler, beslagværket med forgyldte kanter, i øvrigt mest blå; engle og hermer har lysrød karnation. Desuden maledes renæssancestorvinger på væggen bag tavlen.

I frise- og postamentfelter latinske indskrifter med versaler (forfattet af præsten Christoffer Parvus?). I postamentfeltet: »*Omnia habemus in Christo. Si a vulnere curari vis, medicus est. Si febribus æstuas fons est. Si iniquitate grauaris iustitia est. Si indiges auxilio virtus est. Si mortem times vita est. Si tenebras fugis, lux est. Si coelum desideras via est*« (»alt har vi i Kristus. Hvis du vil helbredes af sår, er han lægen. Hvis du gløder af feber, er han kilden. Hvis du besværes af ubillighed, han er retfærdigheden. Hvis du trænger til hjælp, er han kraften. Hvis du frygter døden, han er livet. Hvis du flyer for mørket, han er lyset. Hvis du længes mod himmelen, han er vejen«). I storfrisens nordre felt: »*Sacramenta a Christo tradita Numero pauca factu facillima Et intellectu augustissima*« (»sakramenterne er overgivet af Kristus, få i antal, lette at berede og ophøjede at begribe«), i søndre felt: »*De Coena Domini. Verbum audimus motum sentimus, Modum Nescimus præsentia credimus*« (»om Herrens måltid. Ordet hører vi, bevægelsen føler vi, måden fatter vi ikke, nærværelsen tror vi«). I de to smalfelter på hver side af disse indskrifter er der nu malede våbner (tidligere reliefskårne), i nord for Holck med initialerne D H (d. e. Ditlev Holck, lensmand på Kronborg) samt første del af årstallet: 15, mod syd våben med initialerne C P (d. e. sognepræsten Christoffer Parvus i Birkerød — sml. f. eks. Birkerød prædikestol p. 948 og gravsten p. 962) og resten af årstallet: 99. Holdepunkterne for disse rekonstruktioner er ukendt.

Som nævnt under Birkerød (p. 944), afløste tavlen den gotiske altertavle i denne kirke og blev selv afløst af en anden tavle 1846. I »det katolske kapel,

M. M. 1906

El. M. 1968

Fig. 2—3. Høsterkøb. 2. Altertavle, prydbælter på søjlerne (p. 971). 3. Dåbsfad (p. 972).

hvor den nu fandt plads, forfaldt den mere og mere, ja, så afskallet var den 1884, at Magnus-Petersen troede, den var et epitaf³ og bl. a. noterede, at de fire søjlers kapitæler manglede. 1899 meddelte præsten i Birkerød⁴, at den var så ødelagt, at dens restaurering ville blive så godt som en nydannelse. Restaurator var vistnok K. Steffensen.

Den romanske *døbefont* (sml. fig. 1), af granit, kumme og fod af forskellig farve, er af Roskildetype, kummen svær og klumpet, med 15—17 cm tyk kant, 76 cm i tvn., foden, med øvre rundstav af form som et primitivt terningkapitæl. Højde over gulvet 80 cm. Fra ukendt kirke.

Dåbsfadet (fig. 3) nederlandsk? og fra første halvdel af 1600'rne, af messing, med højt opdrejet blad-, blomster- og frugtarrangement omkring et glat, skjoldbuleagtigt midtparti. På den ret brede rand typens sædvanlige indstempede ornamenter. Kanten er ombøjet, bunden rundet. Tvm. 53 cm.

Det øvrige inventar er fra opførelsestiden eller senere. Prædikestol og orgelpulpitur er murede balkoner på skibets sydside. Et kirkeskib, »Inge«, tomastet brig, er ophængt 1952⁵.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Birkerød kaldsbog 1893 f. (ved embedet) p. 114. ² Jfr. C. A. Jensen: *Snedkere og billedsnidere*, 1911, p. 58. ³ Beretning for Birkerød kirke. ⁴ Jfr. RA. Kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916. Birkerød. ⁵ Bygget af fisker J. M. Würtz, Espergårde. H. Henningsen, i *ÅrbFrborg*. 1952, p. 101.

Otto Norn 1949

Fig. 1. Vor Frue kloster. Maria med barnet (p. 973).

VOR FRUE KLOSTER PÅ ÅSEBAKKEN BIRKERØD SOGN. LYNGE-KRONBORG HERRED

Benediktinerindernes kloster, viet *Vor Frue*, er oprettet 11. juni 1942 og deres kirke indviet 22. august samme år¹. Heri er på et sidealter opstillet en sengotisk skulptur, *Maria med barnet* (fig. 1) fra o. 1500, af eg, 120 cm høj og skåret efter samme forlæg som blandt andet er anvendt for Mariafiguren i Hald altertavle (Randers amt, tidligere i Randers S. Morten) fra år 1500 (afbildet sammen med fem tilsvarende Madonnaskulpturer i Kunsthistorisk oversigt for Sønderjylland, DK.SJyll. p. 2836 f.). Al oprindelig staffering er afætset, venstre hånd med rigsæblet ny, højre hånd molesteret og opskåret².

¹ Ifølge meddelelse fra klosterets priorinde. ² Figuren er skænket klosteret af biskop Th. Suhr fra S. Ansgar kirke i København. Den er muligvis i sin tid købt i Danmark af biskop v. Euch.

BISTRUP KIRKE

LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken og det dermed sammenbyggede menighedshus er tegnet af arkitekt Tyge Arnfred og opført 1963—67 af menigheden, der på frivillig basis har udført en stor del af arbejdet. Efter at skolen og senere præstegårdens konfirmandstue en årrække havde tjent menigheden som forsamlingslokale, blev menighedshuset (som første etape af kirkebyggeriet) indviet til kirke 22. september 1963; samtidig udskiltes sognet fra Birkerød. Den nye kirke indviedes 20. august 1967. Den står i blank mur og ubehandlet træ. Over alteret er der i væggen indmuret mørkere sten, der danner et asymmetrisk motiv: Jesus og de 12 apostle, efter tegning af Hans Chr. Højer. Rødderne på et på tilsvarende måde muret træ dannes af 12 grundsten.

Alt *inventar*, også altersølvet, er udført efter tegninger af kirkens arkitekt.

Den hellige families kirke (i Bistrup sogn) på Nordvanggård er indviet 25. marts 1962. Den er katolsk sognekirke og tilhører således ikke det ved siden af liggende kloster for Søstre af det kostbare blod¹.

¹ Meddelt af priorinden for Vor Frue Kloster på Åsebakken.

Fig. 1. Hørsholm. C. F. Hansens kirke, set fra vest.

H. M. 1940

HØRSHOLM KIRKE OG †SLOTSKAPELLER PÅ HIRSCHHOLM LYNGE-KRONBORG HERRED

Hørsholm kirke, der indviedes 21. september 1823¹, skylder sin usædvanlige og male-
riske beliggenhed på en langstrakt holm i søerne sydligt i Hørsholm by, at den blev
arvtager til det yngste slotskapel på Hirschholm. Christian VI. gav 27. november 1739
alle, der ville bosætte sig ved slottet, rettigheder som købstadborgere (noget som aldrig
fuldt ud blev anerkendt) med Birkerød til sognekirke »sålænge ingen kirke sammesteds
er anlagt og opbygget«².

Sognet oprettedes ved reskript af 14. januar 1784, da Hørsholm, som tidligere hørte
under Birkerød (jfr. p. 918), sammen med Rungsted, Vallerød og Smidstrup under navn
af Hørsholm sogn blev anneks til Søllerød (Københavns amt), hvis præst skulle prædike
i slotskapellet; men fra 7. maj 1790 fik Hørsholm egen præst. Den 21. oktober 1796 fik
arbejderne i Usserød bomuldsfabrik kongelig tilladelse til at søge Hørsholm kirke og
bestandig tilhøre dette sogn, men således at tiendeafgiften fremdeles skulle tilhøre Birke-
rød sognekald³. Slotskapellet fungerede som sognekirke til 1820, da man i Brønsholms-
dals fabrikker (p. 1003) — til dels med inventar fra kapellet — indrettede et midlertidigt
kirkerum, som var i brug, til C. F. Hansens kirke indviedes. Ved kongeligt reskript af
19. juli 1844 overtoges kirken og dens vedligeholdelse af det offentlige⁴.

Den nuværende kirke ligger midt på gårdspladsen i 1700'ernes †slotsanlæg, hvoraf det

ældste sluttede sig til en renæssanceborg. Dennes hovedbygning, »Røde hus«, lå på en bakke umiddelbart nord for kirken; bakken eller »bjerget« udplaneredes samtidig med husets nedrivning vinteren 1736—37⁶, og dermed må resterne af det middelalderlige Hørningsholm være fjernet. En udgravning 1941 viste, at den nuværende, meget langstrakte holm i middelalderen bestod af to holme, skilt af en voldgrav (lige syd for kirken, sml. fig. 2), og at vandstanden da var 1,7 m højere end nu. Den fugtige, opfyldte grund omkring den middelalderlige borgs to holme inddroges i 1700-tallet som byggeplads for de store slotsanlæg, et forhold, der til stadighed medførte store skader på bygningerne efter få års forløb (sml. p. 990).

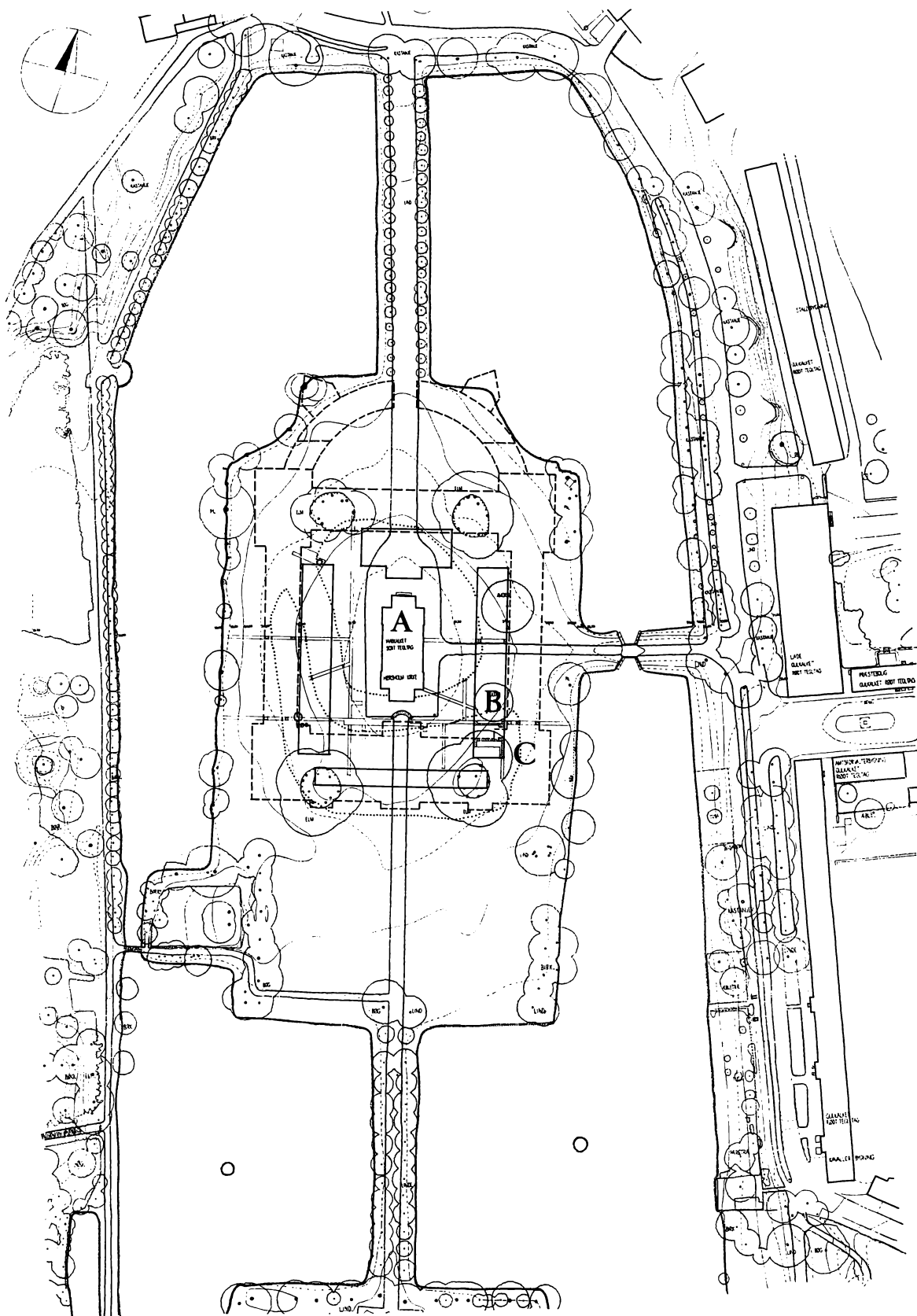
Hørningsholm ejedes 1305 af Jon Jonsen Litle, som døde 1307, og derpå af datteren fru Cæcilie indtil hendes død samme år; i testamentet nævner hun sin præst⁶. 1391 erhvervedes Hørningsholm af dronning Margrethe og forblev derefter i kronens eje. Frederik II., i hvis tid borgen er kendt under navnet Hørsholm, opførte 1577—82 to bygninger: en to-etages, kaldet »Hvide hus«, og vinkelret derpå en tre-etages, det førnævnte »Røde hus«, der lå på henholdsvis vest- og nordsiden af banken.

Af de ældste inventarier (1600, 1641)⁷ fra dette slot, som stort set forblev uændret til et stykke ind i 1700'erne — kun navnet fortygskedes efterhånden til Hirschholm — fremgår intet, som tyder på, at det har rummet et kapel. Frederik IV. overlod det 1701 (med underliggende sogne: Birkerød, Bløvstrød og Karlebo) til dronning Louise. Ved hendes død 1721 gik det i arv til kronprins Christian, men ved sin tronbestigelse 1730 skænkede han det til sin dronning Sophie Magdalene. I deres tid gennemførtes overvældende byggearbejder, som flere gange ændrede anlæggets karakter totalt; to slotskapeller omtales, det ældste i funktion fra 1725—36⁸, det andet fra 1739⁹ til o. 1820. Det ældste kapel hører sammen med de byggearbejder, der synes gennemført efter J. C. Kriegers tegninger 1723—26; det »hvide hus« forsvandt og det »røde hus« blev hovedfløj i et firlænget anlæg, hvis tre andre, lavere liggende fløje bestod af to een-etages længer i øst og vest samt et orangeri, kronet af et klokketårn, i syd; hovedbygningen blev sat i forbindelse med fløjene i øst og vest ved smalle »løngange«. Kapellet (p. 990) indrettedes i østfløjens sydende, ved porten ud for broen til ladegården.

Allerede 1728 blev orangeriet nedrevet for at give plads til en ny hovedbygning, der rejstes 1731—32 efter udkast af J. C. Ernst. Næppe var denne indviet, før man efter L. Thurahs planer tog fat på at ændre midtpartiet og udvide det mod øst og vest med to pavilloner, hvoraf den østre kom til at rumme et nyt slotskapel (p. 992). Disse pavilloner påbegyndtes efteråret 1736, og samtidig faldt dødsdommen over det »røde hus« og de to kun 10 år gamle længer i øst og vest, til fordel for et nyanlæg ved Thurah. Dette anlæg fik adgang fra nord, og vinteren 1736—37 blev den dæmning, som endnu fra nord giver adgang til C. F. Hansens kirke (p. 978), piloteret og anlagt. Allerede 1739, på kongens navnedag 14. maj, kunne man ved en stor fest indvie Thurahs færdige anlæg, mens selve kirkeindvielsen ved biskop Peder Hersleb fandt sted tre dage senere; udgifterne til kapellets bygning og indretning afholdt dronningen af chatolkassen.

End ikke dette pragtanlæg af et vandslot tilfredsstillede fuldt ud det byggelystne kongepars krav, og 1743—44 gennemførte Thurah en forhøjelse af slottet og visse ændringer, blandt andet større trappehuse i slotsgårdens sydhjørner. Mens forhøjelsen ikke greb ind i kapellets indretning, berørtes dets adgangsforhold tilsyneladende af det sydøstre trappehus.

Fig. 2. Hørsholm. Slotsholmen med C. F. Hansens kirke (A). 1:2000. Opmålt 1959 af Kunstakademiet's elever ved Mogens Brahde. Herpå er indtegnet: 1. De ved udgravningen 1941 fremdragne spor af de middelalderlige borgholme adskilt af voldgrav (prikket linje) og søgegrøfter med fundamentrester af senere bebyggelse (skraveret). 2. Slotsanlægget, som fuldførtes omkring »Røde hus« 1726 (fuld streg, kapellet lå ved B). 3. Det sidste slotsanlæg (stiplet linje, kapellet lå ved C).

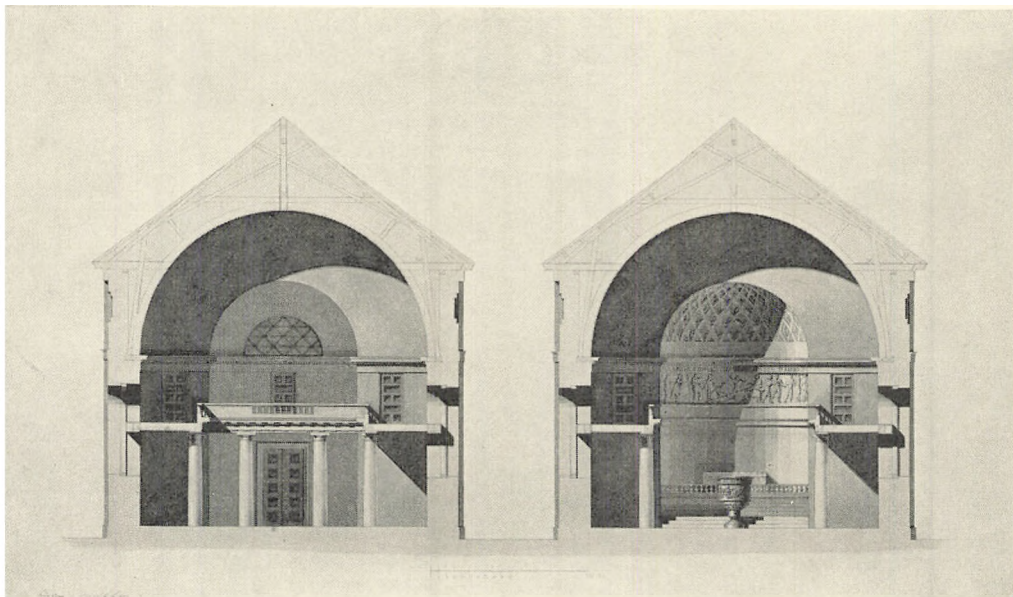

Fig. 3. Hørsholm. C. F. Hansens projekt nr. 2. Snit, set mod nord og mod syd. 1:300. Sml. fig. 4—5.

Efter Christian VI.s død 1746 på Hirschholm, beholdt dronningen slottet, hvor hun boede hver sommer til sin død. Samme år holdt Christian VII. hof på slottet, hvor mange af Struenses kabinetsordrer er underskrevet, og det var her, dronning Caroline Mathilde 7. juli fødte prinsesse Louise Augusta, som døbttes i slotskapellet. Med Struenses fald forlod hoffet slottet, som derefter stod øde og hurtigt forfaldt. Frederik VI., der havde bitre barnsdoms minder fra Hirschholm, dømte slottet til nedrivning og bestemte, at materialerne skulle benyttes til Christiansborg. Hertil afleveredes allerede 1790 en del sager (gardiner, stoleovertræk etc.), der kom i brug ved kronprinsesse Mariæ formøling¹⁰. 1810—12 blev slottet nedrevet, men kirkefløjen sparede i sidste øjeblik, fordi en kongelig resolution af 3. januar 1812³ bestemte, at kapellet skulle blive stående som sognekirke (sml. p. 975). 1813 gennemførte man en nødtørftig istandsættelse¹¹; denne viste sig helt utilstrækkelig, og 1816¹² var der bevilget 16—20.000 rdl. til en hovedreparation, som dog aldrig kom igang, fordi kongen rettede sig efter slotsbygningskommissionens indstilling af 30. april 1817 om nedrivning¹³ og approberede C. F. Hansens tegninger til en ny kirke (p. 982).

Dødsdommen over det særprægede slotskapel eksekveredes i vinterhalvåret 1820—21¹, og de materialer, som ikke kom til interimskirken på Brønsholmsdals fabrikker (p. 1003) eller til den nye kirke, solgtes til sidstnævntes fordel ved to auktioner, 25. oktober 1820 og 25. februar 1821¹⁴.

DEN NUVÆRENDE KIRKE

Inden man 1816 gik igang med den istandsættelse af slotskapellet, hvortil en stor bevilling forelå, overvejedes sagen endnu engang i slotsbygningskommissionen; dette resulterede som allerede nævnt i en indstilling til kongen, hvori kommissionen anbefalede nedrivning af kapellet, da selv en hovedstand-

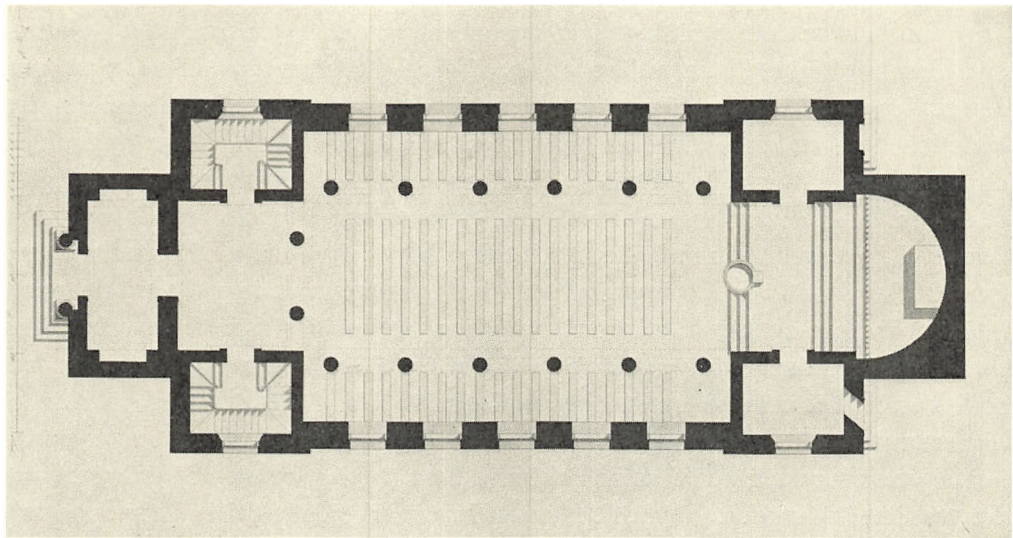
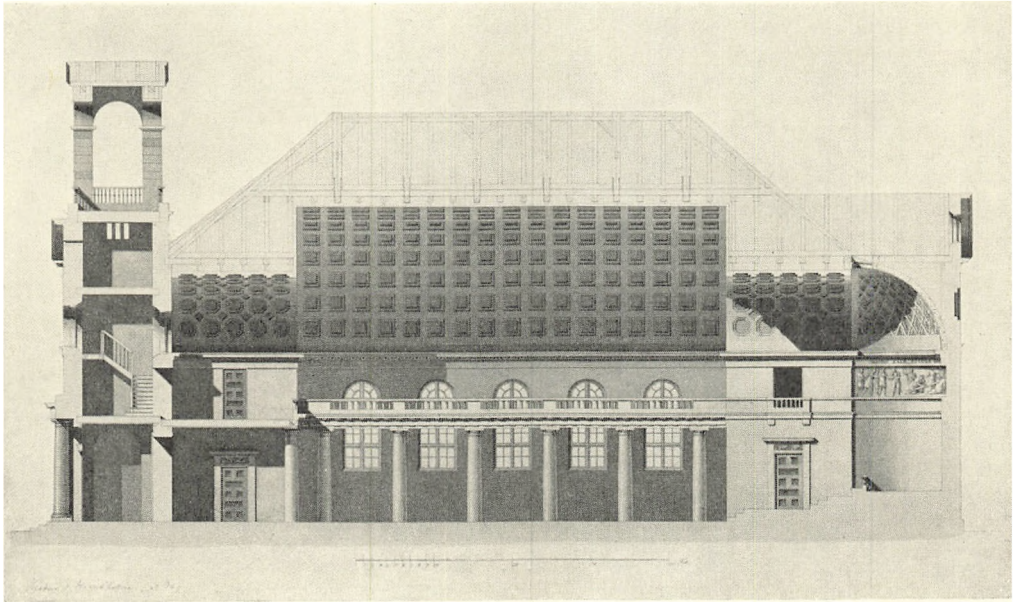

Fig. 4—5. Hørsholm. C. F. Hansens projekt nr. 2. Langsnit og plan. 1:300. Sml. fig. 3. Dette projekt blev valgt som grundlag for den nuværende kirke (p. 978).

sættelse ikke ville hindre store vedligeholdelsesudgifter fremover. Der er næppe heller tvivl om, at denne kirkepavillon efter slottets nedrivning har stået som en torso, der havde svært ved at føre en selvstændig tilværelse. Ud fra indstillingens ordlyd¹³, der er formet af C. F. Hansen, får man dog en lille mistanke

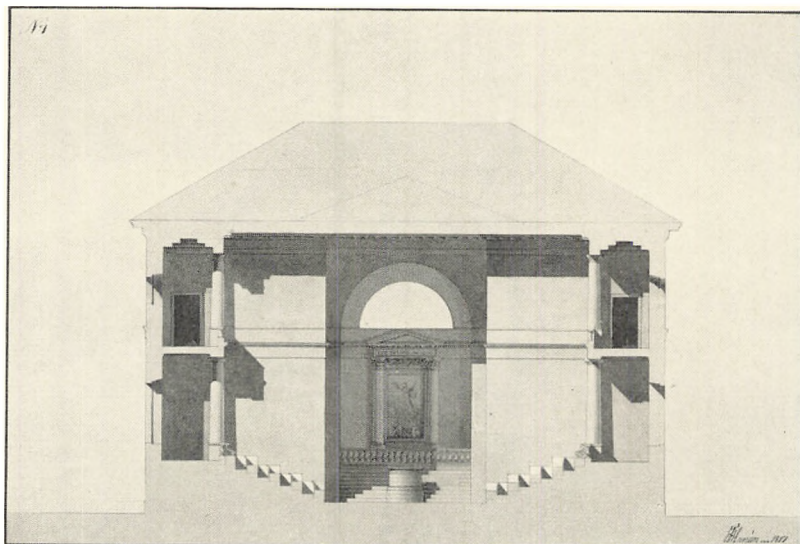

Fig. 6. Hørsholm. C. F. Hansens projekt nr. 1. Tværsnit, set mod syd. 1:300. Sml. fig. 7—8.

om, at overbygningsdirektøren også gerne så sine egne planer fremmet til opførelse af »... en mindre med menighedens størrelse mere passende ny kirke... Jeg Hansen har derfor hoslagt tre [sæt] tegninger til façade, profil og plan af en sådan lille kirke...«. Derefter følger priserne på de tre forskellige bygninger, alle under forudsætning af, at man benyttede mest muligt af materialerne fra kapellet. Som et kuriosum kan bemærkes, at alle tre forslag viser bygninger, der er større end kapellet! Hvis C. F. Hansen med sin nummerering af forslagene (nr. 1—3)¹⁵ har villet antyde sin egen prioritering af projekterne, har kongen ikke taget denne vurdering til følge, han valgte nr. 2. Fælles for de tre forslag (fig. 3—10) er, at bygningens ydre fremtræder som en klart defineret blok, hvor nord-sydaksen er stærkt understreget med mindre fremspring, som rummer henholdsvis indgangsparti med tårn og selve alterrummet. Der spores også stor lighed med hensyn til hoveddispositionen af birummene i forhold til kirkerummet, men i selve udformning og opbygning af kirkerummene er de tre forslag vidt forskellige. Mens projekterne 2 og 3 på hver sin vis er baseret på det treskibede langhus, har C. F. Hansen i nr. 1 arbejdet med et halvcirkulært, amfiteatralsk opbygget kirkerum. Man kunne fristes til heri at se en inspiration fra det gamle slotskapel — ikke mindst, når man medregner opbygningen med de to gange tolv søjler over hinanden — men der er formentlig snarere tale om, at arkitekten har ønsket at skabe et rationelt tilhørrum bygget omkring og med prædikestolen i centrum¹⁶. Bag stolen og højt hævet over denne står alteret som på en scene dannet af de flankerende rum: dåbskapel og sakristi. Den samme opbygning af prædikestol og alter, der går igen i de to andre

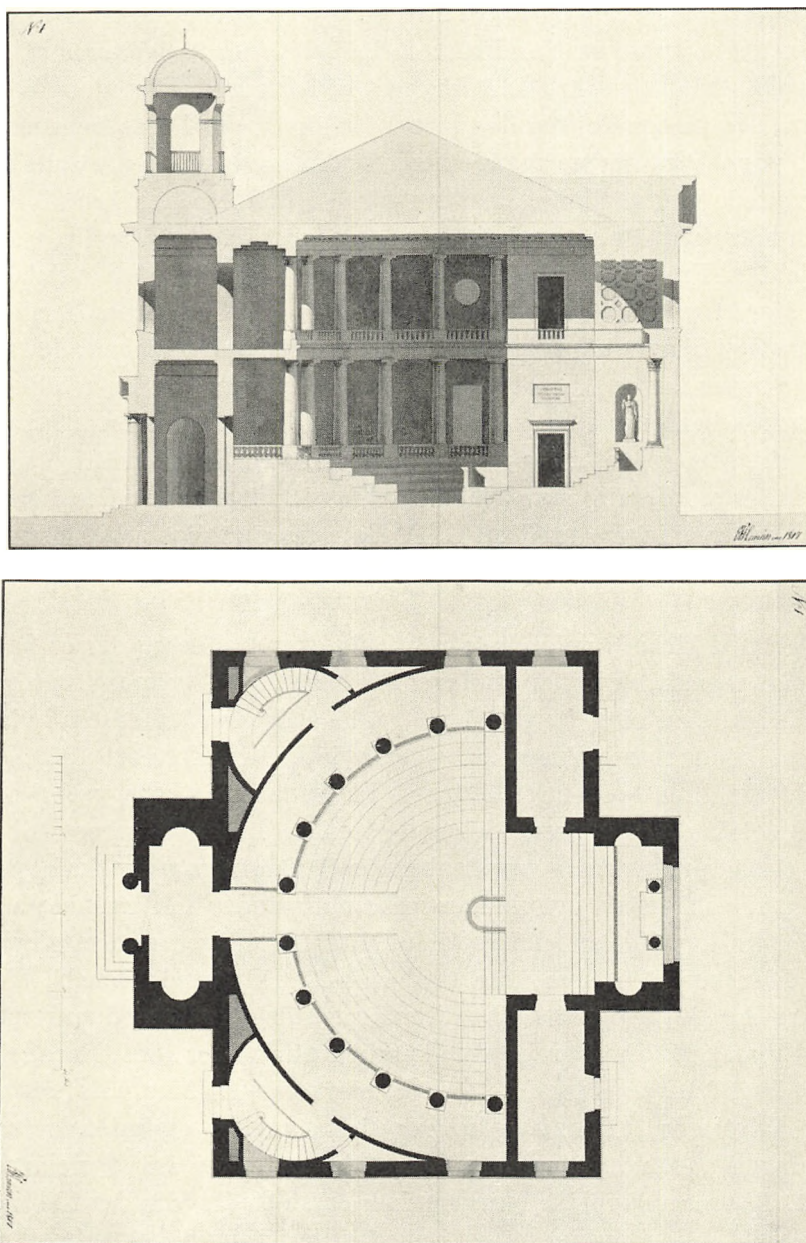

Fig. 7—8. Hørsholm. C. F. Hansens projekt nr. 1. Langsnit, set mod vest, og plan. 1:300. Sml. fig. 6. (p. 980).

Hørsholmprojekter og i C. F. Hansens senere kirker, benyttede han første gang i Københavns Vor Frue kirke (DK. Kbh. By p. 151 ff.), men ingen af disse kirkeinteriører har det samme præg af teaterscene, fordi gallerier eller pulpiturer slører sceneindramningen.

Projekt 2, som kongen valgte, er i plan og ydre stærkt påvirket af arkitektens arbejde med Københavns Vor Frue: forhallen (i nord) flankeret af trapper, koret (i syd) af dåb og sakristi overbygget af loger eller lukkede stole og med en halvcirkulær alterplads, der dog i modsætning til Vor Frues fremtræder med retkantet ydre. Birummene manifesterer sig i bygningens ydre som risalitter med retkantede vinduesåbninger over for kirkerummets store, rundbuede vinduer. Den indre opbygning er derimod meget forskellig fra Vor Frue og senere kirkeprojekter. Fra den første har han ganske vist gentaget overdækningen med den store tøndehvælving, men resultatet er helt anderledes, fordi det treskibede anslag i Hørsholmplanen ikke er fastholdt i opbygningen; de to rækker af kraftige søjler bærer ikke overvægge for et selvstændigt overdækket midtskib, men kun balkoner eller gallerier, der indordner sig under det store halvrunde hvælv, som spænder fra ydervæg til ydervæg. Disse kraftige søjlebårne gallerier, af overordentlig stor arkitektonisk virkning, men uden konstruktiv betydning for bygningen, træffes i C. F. Hansens verdslige arkitektur og i det til Københavns arresthus knyttede kapel, der indviedes 1815 (og nu er helt ombygget).

Arbejdet med kirkens opførelse strakte sig over tre år, og der er bevaret et fuldstændigt regnskab med oplysninger om materialer, leverandører og håndværkere¹⁷. Arkitekten inspicerede nogle gange årligt byggepladsen, hvis ledelse var betroet konduktør Holgreen. Byggeriet indledtes efteråret 1820, da muremester R. Ulrichsen og tømremester I. H. Benckes folk begyndte nedbrydningen af slotskapellet, rensede de gamle sten og opskar tømmeret til buestillinger og stilladser; samtidig var stenhugger C. Dantzers mandskab igang med tilhugning af sokkelsten og vindues-»schambrangers« [indfatninger]. Stenbeholdningen fra kapellet anvendtes til pulpitureernes overkant, og derover benyttedes Flensborgsten, som kom med skib til Rungsted. Bencke fik ni læs tømmer fra Frue kirke og afbandt tagværkerne sideløbende med murerarbejdet, således at man kunne holde rejsegilde i midten af oktober 1821. Façadebehandlingen med sandstens »gliden«, vel den kvaderagtige fugning på alter- og tårnpartierne, fulgtes op, arkitrav og hovedgesims muredes, og inden årets udgang var bygningen under tag, tækket med sortglaserede sten fra Karlebo værk på Prøvelyst. Tømmerens arbejde i kirkens indre afsluttedes oktober 1822; det omfattede blandt andet trapper, gulve i alle birum og loger, beklædning af søjler (der er bygget op omkring en stolpe), påsætning af drejede kapitæler, gesims med drejede brikker under »sparren kopperne« og balustre i rækværket. Sideløbende hermed begyndte mureren at pudse vægge »med fin sandstok«, røre den store »gevælt« med tøndebånd og »pudse efter cirklen«, mens de mindre hvælv fik kassetterne pudset med »brukne hjørner«; så fulgte gulvet med Bornholmsandsten i forhallen, gule »sandstensbånd mellem kolonnerne« og svenske

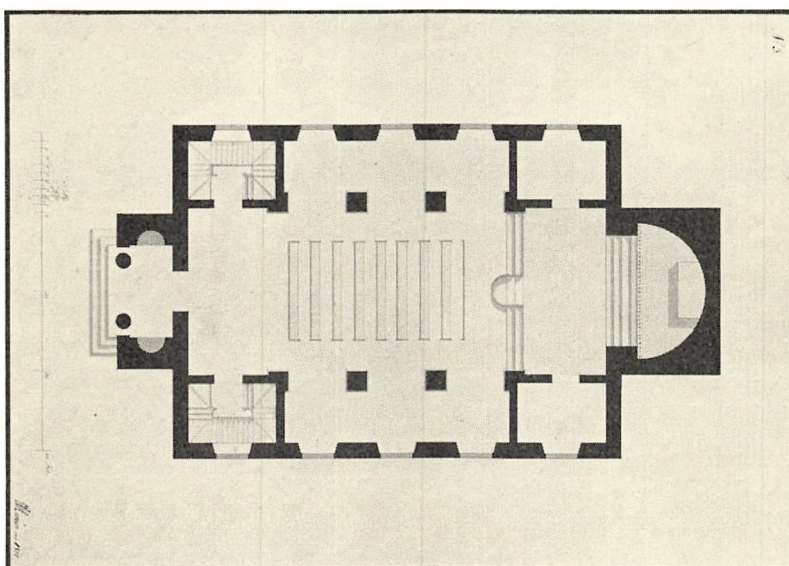
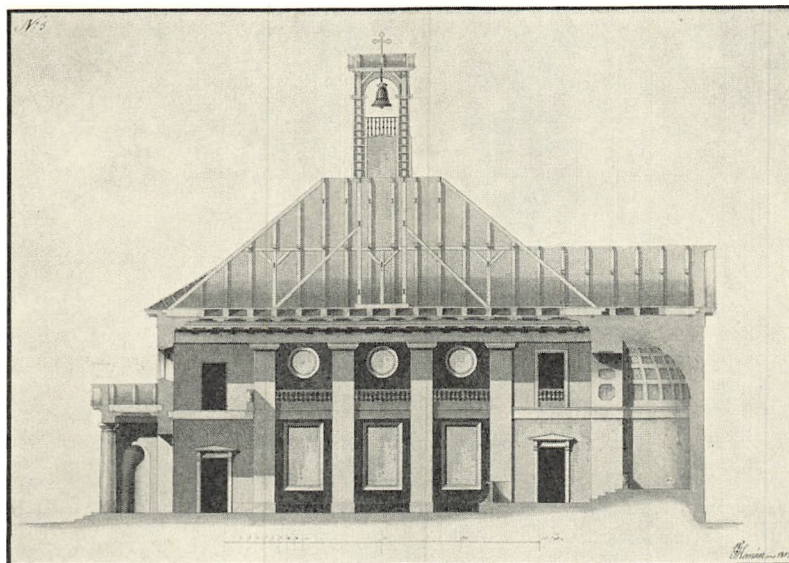

Fig. 9—10. Hørsholm. C. F. Hansens projekt nr. 3. Langsnit, set mod vest, og plan. 1:300. (p. 980).

fliser (grå og røde Ølandssten) i skibet samt ottekantede, flammede og firkan-
tede, sort-hvid-grå marmorfliser i henholdsvis kor og apsis. Stukkatørarbejdet
(gesimsfriser, dørstykker etc.) leveredes af de italienske gipsere eller billedhug-
gere, Vincenzo Romanelli og P. Brilli, og opsattes af murmesteren¹⁸. For glar-
mesterarbejdet stod H. F. Kröll, der benyttede glas fra kapellets gamle vinduer
og nyt engelsk kronglas nr. 1. Af andre håndværkere skal nævnes snedker F.

Fig. 11. Hørsholm. Indre, set mod syd.

E. M. 1968

Ihle og maler Carl Ekström, der leverede inventar og malerarbejde. Udvendig blev hovedgesims og tårn strøget fire gange og strøet med sand (for at efterligne sandsten), indgangsportalen fik tre gange stenkulør, dørføjene »egkulør« og tårnets jalousier grøn farve. Indvendig blev væggene limfarvede, formentlig som nu i okkergult, mens gesimser, hvælv og træværk holdtes i hvidt; søjlerne blev malet fire gange, formentlig med marmorering som den nuværende, der er grå med blåsorte og brune årer.

Næppe var den festlige indvielse 21. september 1823 tilende¹⁹, før man opdagede store svampeangreb. Først i syd (over den opfyldte voldgrav), senere i nord ved indgangen og 1829 alle vegne i hele kirkebygningen. Store reparationer på træsøjler og inventar fulgte slag i slag, og birummenes trægulve udskiftedes med mursten, uden at man dog synes at være kommet ondt til livs; med samme formål blev der 1837 lagt stenbro rundt om kirken, så vandet lededes væk fra kirkemurene³.

Egentlige ændringer i C. F. Hansens kirkeindretning er gennemført 1883, da det lille rum vest for koret, dåbskapellet, omdannedes til ligkapel, 1884, da

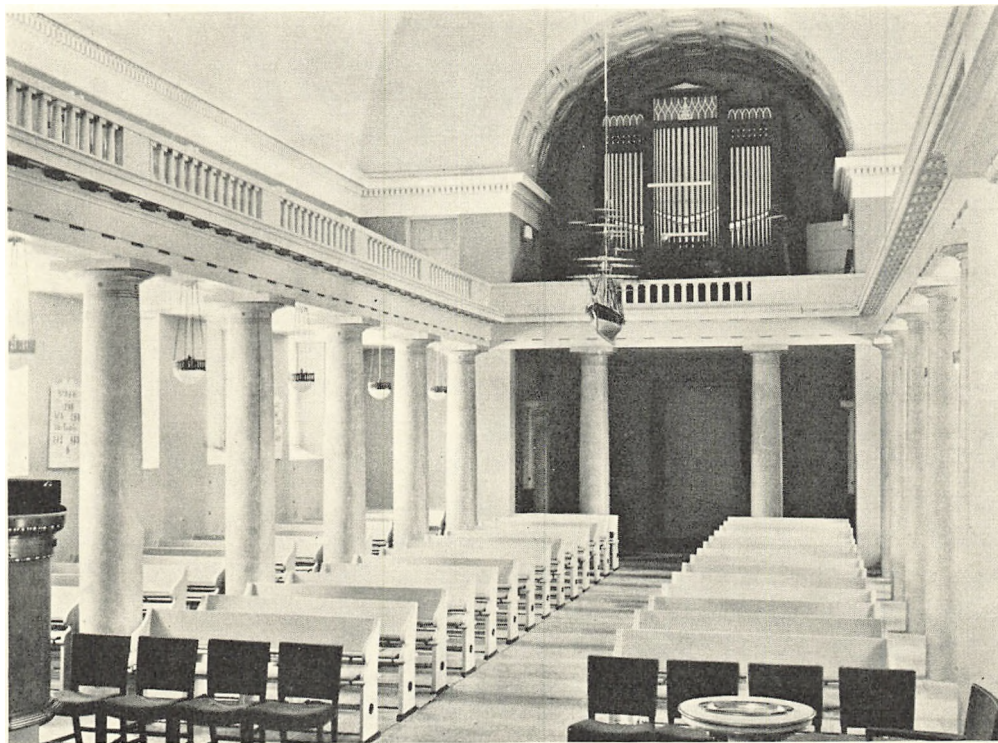

Fig. 12. Hørsholm. Indre, set mod nord.

E. M. 1968

stolene deltes midtover, således at kirkerummet fik midtgang²⁰, og — som en direkte følge heraf — prædikestolens flytning fra kirkens midtakse til korets vestre side 1907²¹, en forsøgsvis ordning, som dog endnu samme år gjordes permanent, idet hullerne i kortrappen, hvor stolen havde været indfældet, lukkedes med trinsten. Samtidig blev korets ovenlys stærkt udvidet og forsynet med en større stukramme²².

Farveholdningen i kirkens indre er næppe undergået store ændringer (sml. p. 984), udvendig derimod har man ved hvidkalkning helt fjernet den virkning af grå sandsten, som C. F. Hansen efterstræbte, og som nu kun anes i tårnets øverste stokværk; yderdørene, der synes at have stået i egetræsådring, er nu brune ligesom vinduerne. En indskrift i bronzekapitæler over hovedindgangen: »Min Fred giver jeg eder«, er opsat 1904²².

INVENTAR

Alterbordet, fra kirkens opførelse følger apsidens rounding og er beklædt med brædder, 102 cm højt, 268 langt og 114 cm på bredeste sted, udført af I. H. Bencke, København. N. P. Dantzers enke leverede $5 \frac{1}{8}$ kvadratalen Bremer-

plader, og stenhugger I. F. Scheller tilhuggede dem. Carl Ekstrøm marmorerede »alterdisken« forneden med oliefarve¹.

Alterklæde, nyere, af rødt fløjls med guldgalonet, latinsk kors. 1823 leverede tapetmager L. Dujardin et rødt fløjlstæppe. Samme år betalttes Sophie Schiff født Loria⁶² for *allertæppe*-broderi, og H. J. Loria og co. for karmoisin fløjls og tønderkniplinger¹.

På alterbordet står ingen altertavle, men et *gipsrelief* er muret ind i østvæggen over bordet og under gesimsen. Det forestiller nadverens indstiftelse og er en kopi af det relief, Thorvaldsen 1820 modellerede til Vor Frue kirke i København; her skulle det hænge i koret over indgangsdøren til søndre skriftestol, hvor de endelige marmoreksemplarer opsattes 1844 (jfr. DK. Kbh. By I, 218 f.)²³. Hørsholm kirkes relief betalttes 1822 med 30 rdl. til gipser C. Antoinette¹⁸, og det transporteredes med båd fra København til Rungsted¹. 1861 måtte inskriptionen på alteret males²¹; hermed tænkes sikkert på den indskrift, som ses i gesimsfrisen på væggen over alteret. Med forgyldte versaler læses siden 1889²⁰, da finansministeriet over for Meldahl billigede den nuværende indskrift: »Denne kalk er det nye testament i mit blod«.

Altersølv (fig. 13—14). *Kalk*, 1822, 26 cm høj, cirkulær fod med bladornament, riflet knop, og bæger hvilende i bladkrans, forgyldt indvendig og på mundingsranden. Under bunden mestermærke MD i oval, muligvis for Mads Sørensen Drejer, Hillerød, og Københavns bymærke. Samtidig *disk* med stempler som kalkens. *Vinkande* svarende til alterkalken, 30 cm høj; på fodens lodrette kant graveret: 12 lod, stemplet som kalken. *Oblatæske*, 1864, glat, med graveret cirkelkors på låget, under bunden mestermærke for Conrad Christian Fredrik Schrøder (Bøje 965) og Københavns bymærke, og med graveret skriveskrift: »Tilhører Hørsholms Kirke«.

En *alterkande* af sort, kongeligt porcelæn med guldkors anskaffedes 1873²⁰. Nu ude af brug.

Alterstager 1) (Fig. 15), af messing, udført af gørtlermester K. P. Dalhoff, som også havde leveret modellerne dertil¹. Stagerne er 63 cm høje og svarer til dem, billedhugger C. C. Peters 1858 udførte til Vor Frue kirke i København (DK. Kbh. By I, 186), formentlig kopier af de ægte forgyldte kandelabre, Dalhoff havde leveret ved denne kirkes indvielse 1829²⁴.

2) Syvarmet, skænket 1932, af messing, i samme stil som nr. 1; en tilsvarende er nu [1968] ikke til stede.

To *kandelabre*, af messing, 200 cm høje (foden 40), svarer til alterstagerne og er formentlig også udført af Dalhoff; foroven en flad lyseskål med fem svungne arme, hvori elektriske pærer²⁵. I koret.

Alterkrucifiks, af elfenbenstonet gips, 22,5 cm højt, på ibenholtskors.

Alterskranke, 1823, vistnok af støbejern, tværs over koret, med otte standere,

E. M. 1968

Fig. 13—15. Hørsholm. 13—14. Alterkalk og vinkande muligvis udført af Mads Sørensen Drejer, Hillerød, 1822. 15. Alterstage af K. P. Dalhoff (p. 986).

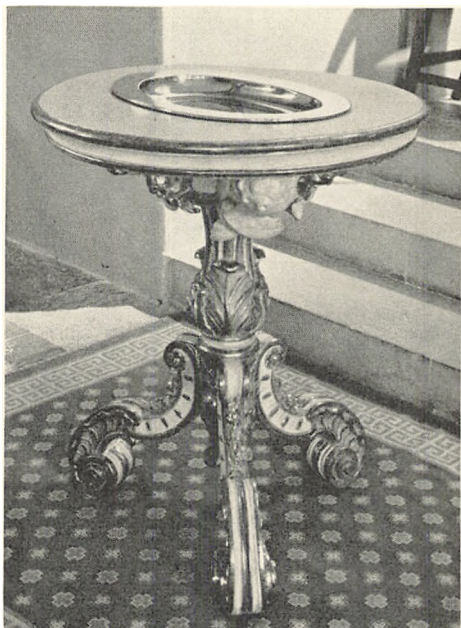
hvorover en vandret liste med små, tætstillede, latinske kors, som bærer overliggeren. H. Meldahl — vel jernstøber Heinrich Joachim Meldahl, arkitekten F. Meldahls fader — fik betaling for gitterværket for alteret med dør¹; bronzeret som oprindeligt.

Døbefont (fig. 16) 1751, af træ; omtales i inventariet 1769 som en ny dåb eller font af træ og billedhuggerarbejde, hvidlakeret og forgyldt til at sætte på hvad sted, som forlanges, anskaffet 1751²⁶. Fonten er 87 cm høj med oval fordybning til dåbsfad. I skibet, lige neden for koret. Udført til † slotskapel.

Dåbsfad, nyere? (sml. p. 998), af messing, ovalt, glat. *Dåbskande* af samme materiale, balusterformet med bred tud.

Prædikestol, af eg, (fig. 17) af snedker F. Ihle, København, »efter angiven tegning«²⁷, vel af C. F. Hansen. Den cylinderformede stol er ganske enkel, prydes kun af en båndomvunden palmebladkrans i hvis midte en alterkalk med en oblat. Billedhuggerarbejdet udførtes af Valter Delwas, og gørtler G. Licht leverede de 46 messingbogstaver, som danner indskriften i stolens frise: »Christi evangelium er en Guds kraft til saliggørelse«. Stolen står i blank eg med forgyldning på ornamenterne; håndliste og bogpult er betrukket med rødt fløjl. Siden 1907 i korets sydside ved overgangen til skibet, men oprindeligt midt på kortrappen (jfr. fig. 3,5); 1905 henstillede synet, at prædikestolen flyttedes til den vestlige side af koret, da den skyggede for alteret²² (jfr. p. 985).

Stolestaderne (sml. fig. 11) er glatte bænke med udsavede armlæn og svagt

E. M. 1968

Fig. 16. Hørsholm. Døbefont 1751 (p. 987).

skrånende rygstød. Snedker F. Ihle udførte 30 kirkestole med døre og beslag og 19 kirkebænke tillige med to stykker sammenstemt panel med afkehlede fyldinger og rammestykker for enden af stolene indvendig¹. 1872 forsynedes stolestaderne med passende skråpulte og derunder skruer til hatte. 1884 leverede snedkermester Dohse, Hørsholm, overslag over en af menigheden og præsten ønsket deling og omflytning af stolene, hvad der medførte ændring af 12 kirkestole, som skulle overskæres, så at de blev til 24, der forsynedes med nye understykker og drejede rosetter. Samtidig fjernede man dørene, som dog anbragtes på kirkens loft, så at de på forlangende kunne bringes tilbage til deres oprindelige plads²⁸. Bænkene er lysegrå med brune fodlister og rosetter; sæderne

er i ny tid forsynet med bænkehynder af blåt klæde.

Dørfløje fra kirkens opførelse. To ens hoveddøre i nord til forhallen og til kirkerummet, hver med fem profilfyldinger, de nederste i yderdøren med ståltrådsnet og lemme. Også de fire døre i kirkerummet og de fire på gallerierne er fyldingsdøre med en lille fals i stedet for profil; førstnævnte har kraftige, glatte gerichter, frisefelt med mæanderbort og kraftigt udladende arkitrav over æggestav.

Orgel, 1932, fra Th. Frobenius, 19 stemmer, fire koblinger, to manualer og pedal; med spillende façade.

†*Orgel*. Orgelbygger Hans Frederik Oppenhagen fik 1822 et forskud på 200 rbd. til fortsættelse af orgelets reparation²⁹, som også varede en del af det følgende år³⁰. Fire »Degger« allunskind var brugt til bælgene og »vindlagene«, desuden metalplader til ti af de største piber, som var borte; klaviaturet var istandsat og forandret hjemme hos orgelbyggeren. En løs, udateret kvittering blandt regningerne fra 1820 opviser en udgift på 45 rbd. for at nedtage et orgel i Hirschholm slotskirke »im bester Ordnung«¹. 1876 anviste finansministeriet 290 kr. til orgelbygger Daniel Köhne for hovedstandsættelse af orgelet²⁰.

Pengeblok, 1700'rne, sandsynligvis fra den første kirke, af eg, beklædt med vandrette jernbånd, pengetragt i låget, som er helt af jern og lukkes ved hjælp af to bånd med hængelåse. 53 cm høj, dækket af et tykt lag gul maling. Blokken

har stået i det nedbrudte slotskapel og flyttedes til Brønsholmsdal 1820 (jfr. p. 1003); ved overflytningen til C. F. Hansens kirkebygning forfærdigedes en fod under den¹. Nu i skibet, øst for indgangen.

Seks *salmenummertavler*, fra sidste halvdel af 1800'erne, med svejftet topstykke og nummerplader af træ til at hænge på små søm. Hvidmalede, »Før Prædiken« og »Efter Prædiken« med sort fraktur³¹.

Belysning. To firsidede, trapezformede lygter med gitter og bladække foroven, træspir over trækul, nu også til elektrisk lys. Over de to døre, der fører til gallerierne. Ti ampler fra kirkens opførelse hænger mellem de søjler, der bærer galleriet.

Kirkeskib, 1861, »Sømandens Minde af Rungsted«, orlogsfregat med 12 kanoner; rigningen er et koffardiskibs. Bygget af skibstømmer F. W. Bentzen, Helsingør, tilrigget af matros Svend Chr. Jensen; givet af 27 søfolk og fiskere i Rungsted, repareret 1881 og 1924³². Midt i skibet.

*Sejerværk*³³. Døngangværk med stiftgang, kvarter- og timeslagværk anbragt i forlængelse af hverandre i smedet, med kiler samlet smedejernsramme (længde 126 cm, bredde 51 cm, højde 67 cm), kronet af pyntespir, udformet som dobbeltvolutter. Bortset fra rammen og enkelte andre dele fremtræder værket som resultatet af en radikal fornyelse 1937 ved F. Bertram-Larsen. Allerede 1878 havde P. Chr. Louw »fornyset, omarbejdet og repareret« uret²⁰. En tidligere hagegang blev da erstattet med stiftgang. Tillempningen af det gamle urværk til den nuværende kirkebygning foretoges 1822¹ af smedemester F. Cumann, København, som har signeret og dateret kvarterslaghammeren. På timeslaghammeren er indhugget C. K. 1663, utvivlsomt en signatur for urmageren Christoffer Klet, der må have forfærdiget værket. Dele, der i 1937 udskiftedes i dette, opbevares i urkammeret, deriblandt gangværkscentralstiveren, som har spor af urets oprindelige spindelgang med foliot. Værket står i øverste tårnrum umiddelbart bag skiven. På dennes bagside læstes 1937: Forfærdiget i Kaaber af Jacobsen Aar 1822. Malet af Ekström 1822. 1869 Malet af Kanitz.

E. M. 1968

Fig. 17. Hørsholm. Prædikestol fra kirkens opførelse (p. 987).

Klokker. 1) 1724, med versaler mellem øvre akantusbladbort og grenfyld med store blomster: »Me fecit Frederich Holtzmann Hafniæ 1724 Gloria in excelsis deo« (»mig gjorde F. H. i København. Ære være Gud i det højeste«)³⁴, 68 cm i tv. Klokken hang 1725 i tårnet over orangeriet⁸ og var omstøbt af en gammel klokke fra Rungstedgård³⁵. Nu i tårnets øverste, åbne stokværk.

2) 1739, med versaler mellem akantusbladborter: »Me fecit Iohann Barthold Holtzmann Hafniae Anno 1739« (»mig gjorde I. B. H. i København i året 1739«), 58 cm i tv. Ophængning som nr. 1. Begge klokker har slaghamre til urværket, den fra 1739 slår kvarterslag, den anden timeslag.

Klokkestol, forfærdiget 1822¹⁴ af I. H. Bencke, København, med nyere vuggebomme, tre lodrette stolper med dobbelte skræstivere i syd og nord.

Mindetavle over faldne 1848—50 og 1864, af hvid, sortåret marmor i egetræsramme, 130 cm høj, med fordybede versaler. 1914 flyttedes tavlen fra en mindehøj på kirkegården ind i kirken, hvor den nu er opsat på tårnummets vestvæg²².

DET FØRSTE SLOTSKAPEL 1725—36

Slotskapellet, der indrettedes i og samtidig med opførelsen af østre længe i det anlæg, som byggedes i tilslutning til »Røde hus«, og som tilskrives Krieger (sml. p. 976), var under arbejde 1725 og blev formentlig indviet kort efter Mikkelsdag (d. e. 29. september), da snedkerarbejdet skulle være færdigt⁸. En usigneret og udateret plan i Københavns Stadsarkiv³⁶ viser, at kirkerummet var indrettet i fløjens sydende lige nord for porten, hvorigennem der var adgang til slottet fra ladegårdssiden; det er således kirkens sydvæg, der blev fremdraget ved gravningen 1941 (p. 976). Det rektangulære rum havde seks fag vinduer i østre langmur³⁷ og et hvælvet træloft over en kraftig »gesims eller karnis« båret af pilastre, således som det fremgår af fig. 18, en tegning, der ledsagede tømrermester Hans Georg Welsch' overslag for arbejdet på kirkefløjen efter den af majestæten approberede tegning⁸. Kirkerummet, der tilsyneladende har været malet i farver som inventaret og været forsynet med flisegulv, var ifølge den førnævnte slotsplan møbleret ganske traditionelt, således som det er antydnet på fig. 18. — Majestæternes vej til kirken har været alt andet end komfortabel; den gik (fig. 2) fra »det røde hus«, gennem en ny løngang (dvs. en lav korridorbygning) til østfløjens nordgavl, ned i dennes store kælder og videre til den lille kælder, hvorfra de ad en trappe dukkede op gennem gulvet i den kongelige stol, som stod ved sydvæggen.

Til brug for kirken blev der i tårnet over orangeri og væksthuse (slotsanlæggets sydføj) anbragt en klokke og et urværk (sml. p. 989f).

Næppe var det nye slotskapel taget i brug, før den dårlige byggegrund med-

førte sætninger i murværket, der i april 1726 var på omkring 6 tommer ved kirkegavlen, »fordi at på det sted, hvor fundamentet til kirken står, skal tidligere have været slotsgrav. . .«. Til alt held for muremesteren, Simon Müller, regnede synsmændene dog skaden for ubetydelig og foreslog, at man fjernede hvælvingen under kirken, »der både spænder muren og forårsager en stor last og tyngsel især af den pålagte mængde jord og fliser. . .«, og indlagde bjælker i stedet⁸.

Det er uklart, hvorledes denne sag endte, og den behøver ikke at have forbindelse med kapellets nymaling 1731. Forud for denne var der sket en afgørende ændring i kirkens møblering, idet prædikestolen var rykket »mistendels midt udi kirken«³⁸. Denne ændring, som understregede kirkens hovedakse kraftigt, kan være gennemført under påvirkning fra det slotskapel, der o. 1725 indrettedes på Christiansborg, hvor prædikestolen var anbragt midt foran alteret, hævet på et lektorium tværs over rummet³⁹; en sådan opbygning er ikke omtalt i forbindelse med Hirschholm, men hvis man overhovedet skulle kunne se alteret, må prædikestolen dog have været hævet et stykke op i det ca. ni meter høje rum. — Som et led i nye, store byggeprojekter blev den del af østfløjen, som rummede kapellet, nedrevet efter 5. november 1736, da kirkeinventaret forlangtes sendt til København⁵, og efter at man var gået i gang med byggearbejdet på »den nye kirke« (p. 992).

Om *alterarrangementet* haves ingen direkte oplysninger; af overslaget over materialer til snedkerarbejdet i kirken ses, at der skulle bruges seks tylder brædder til altertavlen, og af kontrakten med snedker Bendix Pedersen dateret Rundsted (!) 2. aug. 1725, fremgår, at altertavlen skulle beklædes inden for rammen, og der skulle leveres et »a parte« alterbord derved. Billedhugger Gundelack leverede ifølge tre regninger af 31. maj 1726 billedhuggerarbejde til kirken for 116 rdl., og for forgyldning fik han 147 rdl.⁴⁰. Til billedhuggerarbejdet i kirken har hørt udsmykningen af altertavlen, men hvilke ornamentter eller figurer den har været prydet med, vides ikke. Det er rimeligt at antage, at de 65 rdl. 5 mk. maler [Zacharias Philip] Getreuer fik for et ikke nærmere omtalt arbejde i kirken, har været betaling for altertavlens maleri⁴¹. Han arbejdede andetsteds på slottet allerede 1724. Allerede i oktober 1731 »om-

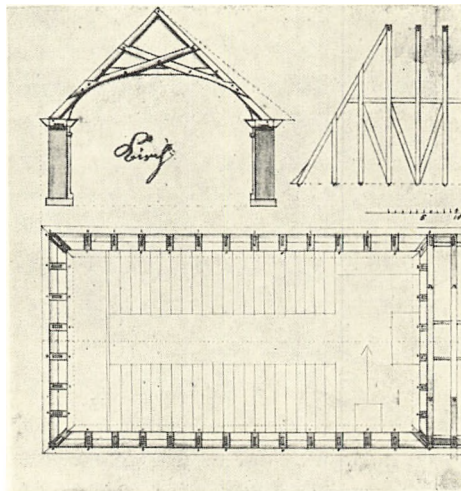

Fig. 18. Hørsholm. †Slotskapel 1725—36. På planen (vest opad) er rummets møblering antydet på grundlag af arkivalierne (p. 990, 991).

maledes« kirken af maler [Friedrich] Holm, ved hvilken lejlighed amtmand Raben befalede, at forgyldningen skulle blive, som den var⁵.

Prædikestolen havde krone (himmel) af bøjler ovenpå, og opgangstrappen var af panelværk. Stolen stod oprindeligt op ad muren, men flyttedes 1730 »mistendels midt udi kirken, hvor den snart står blot«; derfor måtte billedhuggeren Erik Warnheim skyndsomst komme ud fra København og forfærdige »dukker« og hvad der mere behøvedes, for at den »kunne give mere perspekt fra sig end tidligere« (sml. p. 991)³⁸.

En lille, indelukket *præstestol* havde panelværk på de to sider og en dør ligeledes af panelværk.

Der var 22 lange *stole* på hver side i kirken, alle med døre af panelværk. To på hver side var lukket både foran og på ryglænene, mens de øvrige 18 havde åbne ryglæn⁸. Stolene har åbenbart ikke været behagelige nok, for allerede 1727 måtte snedker Mogens Olsen fra Smidstrup gøre sæderne bredere⁴².

Herskabsstolene smykkedes med søjler og gesimsers, og hver stol havde to dobbelte vinduesrammer til at skyde op; indvendig var der et panel under loftet, og skillerummet mellem de to stole var af panelværk. Gulvet i den kongelige stol var forsynet med to lemme, hvorigennem herskabet fra kælderens fik adgang til stolen (jfr. p. 990); medens hofdamerens stol havde adgang gennem en dør fra kirken⁸.

Om *klokken*, se p. 989.

DET ANDET SLOTSKAPEL 1739–1820

Det nye slotskapel indrettedes som nævnt i den østre af de to pavilloner, som L. Thurah føjede til I. C. Ernst's hovedbygning. Overslag og kontrakter til den nye kirkes opbygning var approberet 24. januar 1736⁵, og byggearbejdet startede samme forår — endnu inden den gamle kirke var nedrevet — med pilotering af grunden; formentlig var man blevet belært af dårlige erfaringer (sml. p. 990)⁴³. Indvielsen fandt imidlertid først sted 17. maj 1739⁹, hvilket antagelig skyldes, at byggeprogrammet i mellemtiden blev udvidet til at omfatte hele det ældre slot. Kapellets videre skæbne frem til nedrivningen 1820—21 fremgår af indledningen p. 975, 978.

Slotskapellet, som Thurah indrettede i nordre halvdel af pavillonen, hævdede sig gennem to etager og således, at kuplen med sin lanterne skød op i tagrummet (fig. 19—20). Kapellet var større end forgængerens, men måske ikke så stort, som Thurah gerne havde villet det; han skriver selv i den danske Vitruvius (II, 91): »målet til det kongelige kapel, både i henseende til længden og bredden er forud blevet fastsat, og mig foreskrevet; hvorfor, da pladsen kun er af lidet begreb, jeg så meget mere har måttet være betænkt på at indskrænke de ting,

som uomgængelig bør være i en kirke, på det knappest og fordelagtigste, på det at rummet ej for meget skulle blive betaget, allerhelst da hendes majestæt . . . forlangte hele to kongelige stole, een på gulvet og een på galleriet, så majestæterne kunne træde direkte ind fra gemakkerne«. Og Thurah fortsætter: »dette har tvunget mig til at anordne således den øvrige indretning, at, ligesom de kongelige stole på den ene side er een over den anden, så er på den anden side overfor, alteret prædikestolen og orgelværket i eet stykke opført lige fra gulvet til øverst under kirkens hvælving«.

Thurahs tegninger suppleret med hans egen videre beskrivelse giver et godt begreb om det efter danske forhold helt usædvanlige slotskapel. Inden for det rektangulære rum skabte Thurah en såkaldt teaterkirke, bygget op på tværs af den korte nord-sydakse og formet som en oval sal med galleri og kuppel af samme form; to gange seks træ søjler indrammede gulvets kirkestole og bar galleriet, hvorfra det samme antal søjler er ført op under kuplen. Ovalen var brudt i nord og syd af henholdsvis alter-prædikestol-orgel og de to fyrstestole. Rummet var i begge etager tilgængeligt fra syd og nord, dels fra gemakkerne i pavillonens søndre halvdel og dels fra slottets østfløj, der stødte op til kirkens nordvæg; den østre kortvæg havde fire vinduer og den vestre et lignende antal dybe nicher. Om indretningens detaljer skriver Thurah: » . . . de underste fritstående piller er romerske, de øverste korintiske, med forgyldte kapitæler; stukkatørarbejdet i kuplen er forgyldt, og i lanternen ser man mellem vinduerne de fire evangelister siddende, i stor forhøjning, af gips forfærdiget. Samtlige billedhuggerarbejder på alteret, prædikestolen og på orgelet, så og på de kongelige stole, er på det fineste og nettteste udført og med rig forgyldning siret, og ellers ingen bekostning sparet på de øvrige stykker af kirken, så at denne i sig selv liden kirke, billig kan bære den ros, at hende intet fattes, hverken i henseende til bekvemmelighed, eller i henseende til pragt og skønhed«.

Kilderne, hvoraf Thurah kan have øst ved sin udarbejdelse af projektet til slotskapellet, som må have været færdigt senest 1735, er flere. Når Thurah siger, at den ringe plads og kravet om to fyrstestole har tvunget ham til at bygge alter, prædikestol og orgel op over hinanden, har tvangen med hensyn til prædikestolsalteret næppe hvilet tungt på ham, thi netop denne sammenbygning var tidens løsen⁴⁴. Den teaterprægede kirke med gallerier samlet om en »skueplads«, bestående af alter, prædikestol og muligvis orgel, var vokset frem i overensstemmelse med den protestantiske gudstjenestes krav. Sådanne kirkeinteriører, skabt i centralbygninger eller langhuse, var allerede fra tidligt i 1600-tallet blevet foretrukket i Holland, når det gjaldt nye kirkebygninger, og herfra inspireredes 1688 den reformerte kirke i København (DK. Kbh. By III, 40 og 51 f.). I begyndelsen af 1700-tallet smeltede forskellige påvirkninger sammen i Mellem- og Nordtyskland, og kirker af teatertypen fik et vældigt op-

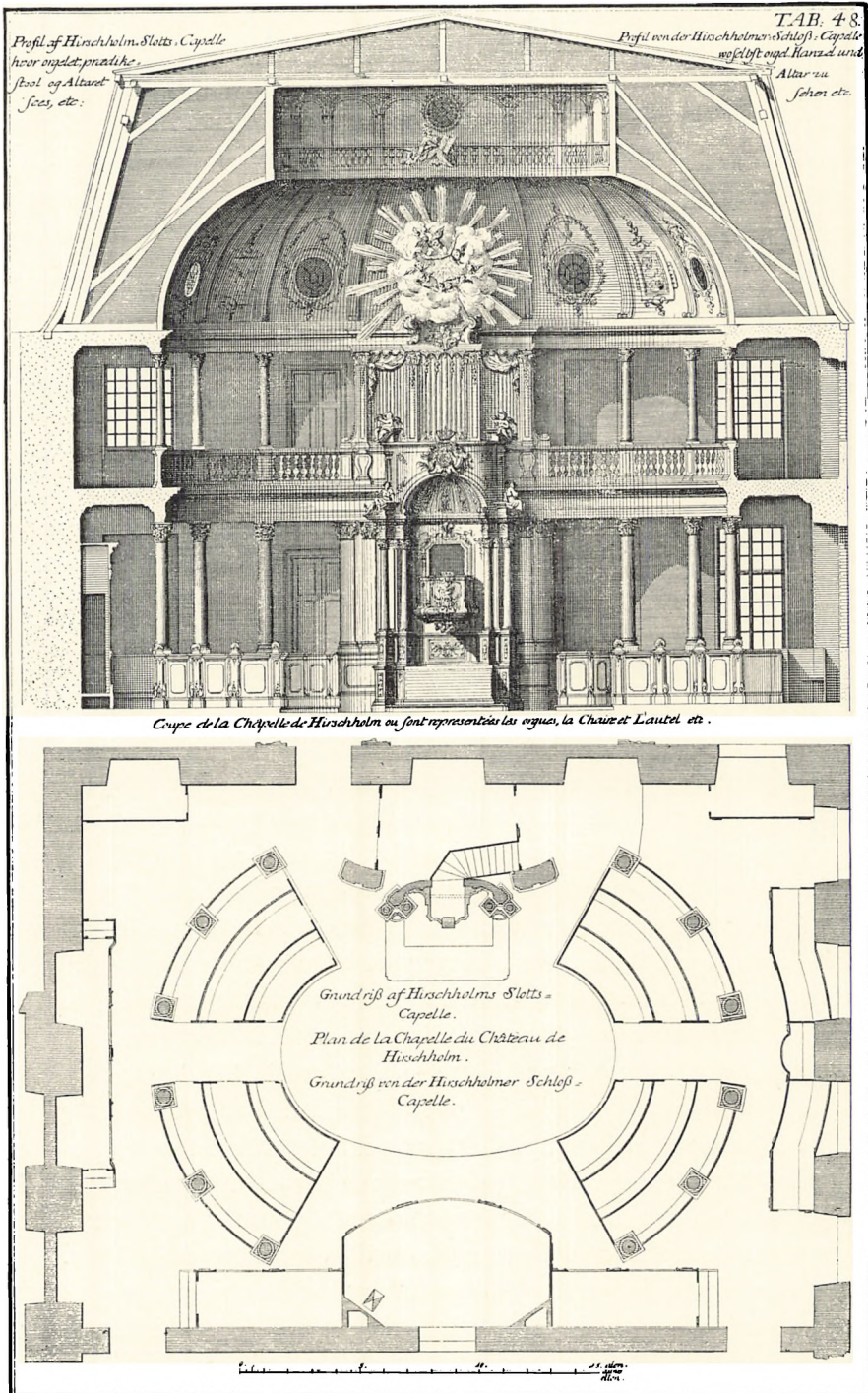

Fig. 19. Hørsholm. †Slotskapel. 1739. Snit, set mod prædikestolsalter. Efter »Den danske Vitruvius», pl. 48.

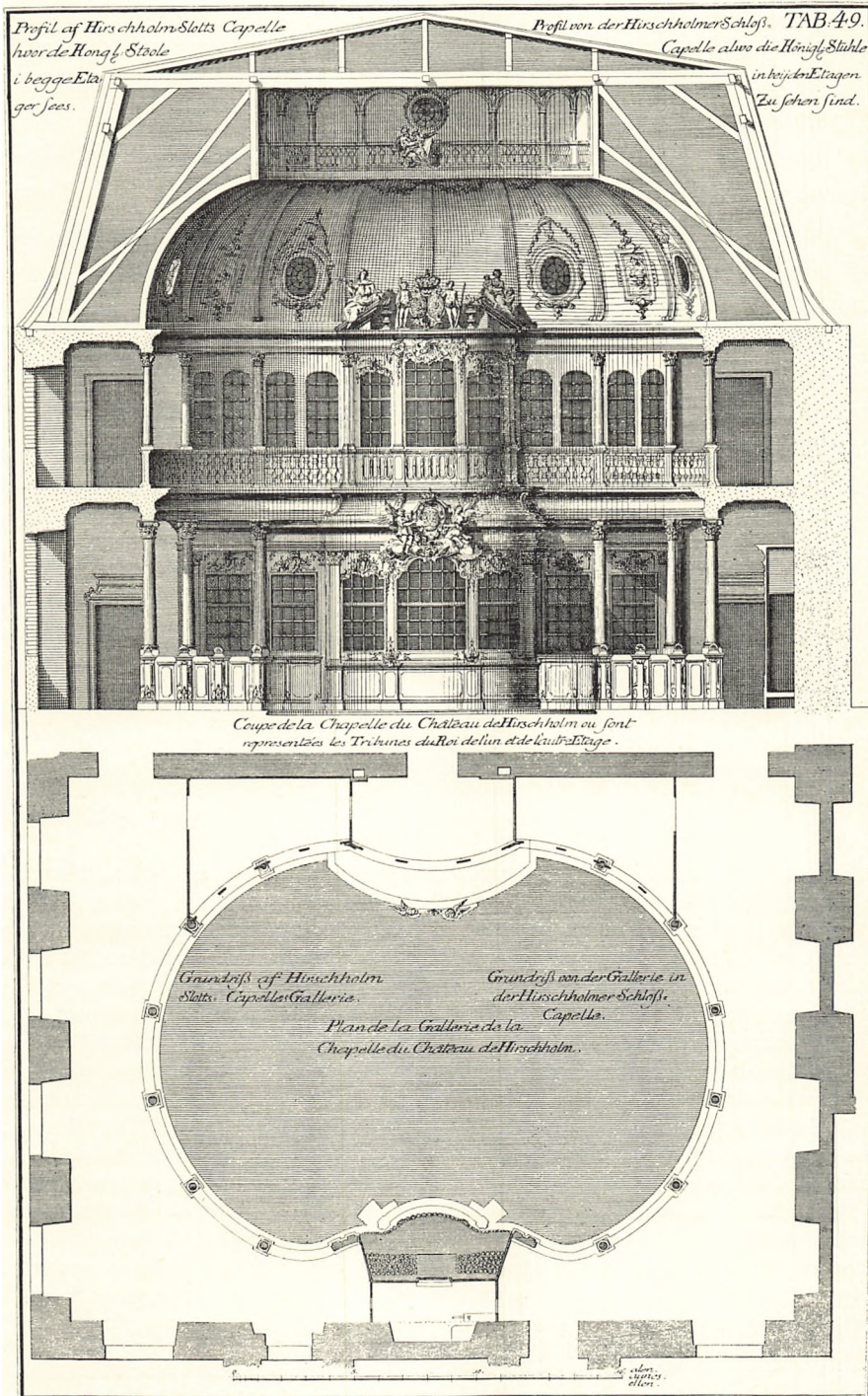

Fig. 20. Hørsholm. †Slotskapel. 1739. Snit, set mod kongestol. Efter »Den danske Vitruvius«, pl. 49.

sving. Foregangsmændene i Sachsen og Braunschweig var de to bygmestre Georg Bähr⁴⁵ og Hermann Korb⁴⁶, mens matematikprofessoren Leonard Sturm 1712 og 1718 udsendte et arkitekturteoretisk værk med forbilleder for bl. a. centraliserede protestantiske kirkebygninger⁴⁷.

Disse nye strømninger har Thurah kendt, og han har måske også set en del af kirkerne på sin rejse som kongelig stipendiat 1729—31. Men også kongen og dronningen var velorienterede i disse forhold, hun gennem sin opvækst ved det sachsiske hof, som hun senere gæstede sammen med kongen, og begge gennem deres aktive indsats i planlægningen af mange store byggeforetagender. Nær slottet Frederiksberg havde beboerne i Ny-Amager ved kongelig resolution fået tilladelse til at lade hollænderen Felix Dusart opføre en ny kirke 1732—34, den nuværende Frederiksberg kirke. Det er en ottekantet centralbygning med loft båret af otte søjler, og med balkoner og prædikestolsalter.

På denne baggrund er det nok svært at afgøre, om selve kapellets idé skyldes Thurah, eller den er blevet ham dikteret sammen med målene. Det tværvendte kirkerum, som første gang synes benyttet her i landet ved Reformert kirke (også ved nyindretningen efter branden 1728), var ideelt for et slotskapel, idet man her opnåede at bringe de to væsentligste ting i kirkens hovedakse, alterprædikestolsopbygningen og fyrstestolene, nær ind på hinanden. Et helt nyt indslag i møbleringen af det danske, protestantiske kirkerum er vistnok orgelets placering over prædikestolsalteret i Thurahs slotskapel⁴⁸.

INVENTAR

Som antydning på de foregående sider var kapelrummet skabt ved en samklang mellem galleriet og det øvrige faste inventar, der samlede sig om den korte akse: alter — fyrstestol.

Arkivalierne giver ingen oplysninger om, hvem der har udført tegningerne til kapellets inventar, eller hvilke håndværkere og kunstnere, der har forarbejdet det. Det er vel naturligt at tænke sig, at det er Thurah, der selv har tegnet inventaret, som i så høj grad hænger sammen med og er en del af rummets arkitektur. Man har med ret stor sikkerhed tilskrevet ham udsmykningen af kapellet på Bregentved (DK. Sorø p. 575 ff.); her brugte han Johann Friederich Hännel som billedhugger, hvilket også var tilfældet på Ledreborg slot⁴⁹. Inventaret i slotskapellet, hvis altertavle er nær beslægtet med Hørsholms, udførtes af billedhugger Joh. Chr. Hübner (DK. Kbh. Amt p. 821), der ikke sjældent arbejdede for kongehuset. I første halvdel af 1730'erne arbejdede Hännel på modellen af Christiansborg slot tillige med andre billedhuggere, bl. a. Christian Callot, der skal have været elev af Fr. Ehbisch. Arbejdet med udførelsen af slotsmodellen var i øvrigt lagt i hænderne på Didrik Schäffer, der senere især kom til at arbejde i de af Thurah dekorerede rum.

Til den store sal på Hirschholm gjorde Thurah i foråret 1733 tegninger og overslag til den indvendige dekoration; ved dette arbejde var bl. a. snedker Ohrtmann beskæftiget. Johann Christopher Heimbrod udførte billedhuggerarbejdet, og efter hans død 1733 overtoges det af den lidet kendte Andreas Nindel.

Som det heraf fremgår, kan adskillige håndværkere komme på tale, og endda er kun omtalt få af de mestre, der var beskæftigede ved kongens byggeforetagender. Da inventaret ikke er bevaret, og henførelsen til en eller flere mestre således udelukkende må bygge

på de af Thurah i hans Danske Vitruvius gengivne interiører, er det umuligt at henføre inventaret til nogen bestemt mester. Der skal dog gøres opmærksom på den lighed i opbygningen, der er mellem prædikestolsalteret i Hørsholm og altertavlen i Trinitatis kirke i København (DK. Kbh. By II, 300), som er udført af Frederik Ehbisch 1731; det er den af de altertavler, Ehbisch leverede til de ved branden 1728 ødelagte kirker, der kommer Hørsholm nærmest. Den høje attika med blomsterguirlander kan sidestilles med prædikestolsalterets orgelbrystning, og storstykkets midtfelt i form af en fladbuet niche rummer i Trinitatis en krucifiksgruppe, i Hørsholm prædikestolen. Kompositionen med krucifiksgruppe inden for søjlestillinger kan Ehbisch muligvis have overtaget fra kirkens tidligere altertavle fra 1680'erne, der brændte 1728; den var udført af Lambert van Hauen⁵⁰. Det var også Frederik Ehbisch der 1726 leverede altertavle og prædikestol til den nærliggende Fredensborg slotskirke (sml. p. 823 ff.).

Prædikestolsalter med orgel. Alterbordet var bygget sammen med *altertavlen*, som var af portaltypen, der for alvor blev almindelig her i landet efter udførelsen af Tessins altertavle til Vor Frelseres kirke i København (DK. Kbh. By II, 504 ff.); denne blev retningsgivende for de nye altertavler, der leveredes af Frederik Ehbisch til de københavnske kirker, som var blevet ødelagt ved den store brand 1728. Hele opbygningen havde form af en krum væg med alterbordet i midten og til hver side to skråtstillede, glatte, korintiske søjler på postamenter af samme højde som alterbordet. Over dette var en rektangulær barokfylding — af samme højde som søjlepostamenterne — med et dekorativt ornament og herover igen, på det sted hvor altertavlemaleriet plejer at have sin plads, var *prædikestolen* anbragt. En profileret barokkarm, hvis vandrette overkant befandt sig i samme højde som søjlernes kapitæler, omsluttede den åbning i altervæggen, der gav adgang til stolen.

Selve stolen var, som det var almindeligt på denne tid, udstyret med stor, udkragende vulst forneden og tre barokfyldinger, hvoraf i hvert fald forsiddens smykkedes med et ornament, muligvis med blomster. Den tilhørende bogpult var fastgjort til kanten og ligesom denne beslået med rødt fløjl og guldguloner⁵¹. På dørkarmen sad et *timeglas* »af messing på en sirlig forgyldt jernarm med krone over«⁵². Væggen bag prædikestolen brød arkitraven og nåede op til kronlisten, hvorover et kvartkuglehvælv var bygget ind i orgelbrystningen og samtidig optog (alter)gavlens plads, således at der kun over de yderste søjler var en lille rest af den brudte segmentgavl; herpå balancerede to figurer, til venstre Håbet med anker i hånden, til højre muligvis Retfærd; kun sværdet ses på Thurahs snit (fig. 19) som en lodret stav.

Den konvekse orgelbrystning havde to tilsvarende små gavlstumper, hvorpå sad englebørn. Foran på midten, lige over hvælvet var anbragt en kronet kar-touche med kongens og dronningens sammenskrevne spejlmonogram.

Orgelfaçaden var enkelt udformet, uden vinger, men kronedes af vældige skyformationer med englehoveder uden om Jahves navn på hebraisk, yderst en strålekrans. Denne top — helt oppe i kuppelen — var så at sige façadens gavl.

På hver side af prædikestolsalteret stod to rudimentære vægge, der krummede den modsatte vej af alteropbygningen; de smykkedes hver af to pilastre af samme størrelse som rummets søjler, og ligesom disse bar de galleriet. Hver især var de krumme flader medvirkende til at opnå en langt større perspektivisk virkning.

Inventarierne meddeler, at prædikestolen med dens ornamentter og sirater af billedhuggerarbejde var marmorert og forgyldt.

Alterklæder. Inventariet 1741⁵² nævner et af guldbrokade med begge deres kongelige majestæters våben broderet, samt rødt fløjls i kanterne med sølv point d'espagne besat; 1769 var det havnet i møbelkammeret²⁶. 1747 omtales foruden det 1741 nævnte et karmoisin fløjls alterdække med begge deres majestæters navn og krone »på bordyret« samt guldgalonier; ved enkedronningens bortrejse blev det taget med til København, men kom atter tilbage. 1769 opbevaredes selve fløjlsklædet i møbelkammeret, mens man havde skåret det kongelige navn og »guldrækslerne« ud og anvendt på et nyt, sort fløjlsklæde, som solgtes på auktion 13. maj 1773⁵³; 1776 var det røde også solgt⁵⁴.

Alterdug. En kammerdugsalterdug med point de la reine kniplinger omkring leveredes 1739 af kammerfrøken de Beulewitz; samtidig fandtes i møbelkammeret en gammel alterdug med brede kniplinger.

Svarende til alterklædet var et guldbrokades *dække* til at lægge over en lille skammel foran alteret og et *kalkklæde* foret med hvidt sars de soy (et let silkestof) og med sølvtakker om, til at lægge over kalk og disk⁵². Skamlen havde også et rødt fløjlsdække, og et af sort fløjls, når det var påkrævet; sidstnævnte solgtes sammen med det sorte alterklæde²⁶.

Om *altersølvet* haves ingen nærmere oplysninger; 1747⁵² ejede kirken to kalke og diske af sølv forgyldt, en tilsvarende *kande* med låg og *oblatæske*; det hele opbevaredes i et lille, læderbetrukket *skrin*. Sølvtøjet skulle blive ved kirken, da den 1812 overgik til at være sognekirke, men allerede samme år blev skabet bag alteret, hvor sølvet opbevaredes, brudt op, og det sølvforgyldte altertøj stjålet tillige med et stort, ovalt sølvfad til fonten⁵⁵. 1769 nævnes kun een kalk og disk af sølv forgyldt²⁶.

Alterstager. To store sølvlysestager med dronningens navn og krone nævnes første gang 1747 tillige med to overtræk dertil af skind⁵².

Døbefonten eksisterer endnu, se p. 987. Den havde ikke til daglig sin plads i kirken, men opbevaredes i et møbelkammer, jfr. inventarium 1769²⁶.

Dåbsfad. Sammesteds opregnes et stort sølv vandbækken med kande til, som fra sølvkammeret »til dette brug er ordineret«. 1776 var døbefonten med kande solgt på auktion⁵⁴; med døbefonten må menes det ovennævnte vandbækken. Et nyt blev stjålet 1812, jfr. altersølv.

Prædikestol, se alter p. 997.

Stolestaderne på gulvet var anbragt i fire grupper, der dannede udsnit af en cirkel, og med tre rækker bænke i hver. Den bageste bænkerække i hver gruppe deltes af de 12 søjler, der bar galleriet. Gavlenes pålagte pilastre kantedes forneden af volutter; topstykkerne var formet som muslingeskaller, og lågerne havde almindelig barokfylding ligesom panelet foran stolene. Slotsregnskaberens inventarier tæller 15 stole på gulvet; det er de 12 omtalte samt tre stole, der stod langs væggene, og var beregnet til kammerbetjentene og præsterne; desuden fandtes tre åbne stole til officianterne og deres folk. De 12 var beregnet til pagerne med deres hofmester, lakajerne og staldfolket, damerne, jomfruer, piger, betjentenes koner og andre⁵⁶.

Træet var perlefarvet og forgyldt med ægte guld på lister og billedskærerværk.

Den kongelige stol, over for prædikestolsalteret, havde udadbugende front med tre barokfyldinger i brystningen og derover tre »engelske vinduer«, som kunne skydes op og ned ved hjælp af røde silkebånd med kvaster. Over de to sidevinduer var der rokokokartoucher, og over det midterste, lidt højere holdt to engle en kartouche med kongens og dronningens spejlmonogram. Inde i stolen stod 1741 tre *lænestole* med rødt fløjsbetræk og guldgalonier, samt tilhørende overtræk af rødt »trille« (toskaftet, glittet bomuldsstof), desuden en lille stol med grønt damaskes overtræk og hvide silkesnore — 1747 var den flyttet op i den nye kongelige stol på galleriet⁵². Betrækket på væggene var af rødt fløjl foret med ubleget lærred og var til at hefte af og på; for vinduerne var der hvide taftes gardiner med hvide lidser og kvaster af silke — 1770 anskaffedes nye røde⁵⁴. Et stort, rødt klædesgardin dækkede døren, og på gulvet var fastslået et rødt klæde, som 1776 blev solgt på auktion. En jernbilæggerovn, der senere flyttedes til markgrevindens sovekammer og til sidst endte på loftet⁵², sørgede for varmen, og dertil hørte en messingildtang og ildskuffe — som 1747 var flyttet ovenpå — samt en »håndpuster« af træ.

På galleriet forfærdigedes 1743, måske i forbindelse med ændringer af trappehusene (jfr. p. 976), endnu en *kongelig stol*, 1769 benævnet dronningens²⁶. Den var anbragt lige over den foregående og havde som denne tre skydevinduer, men brystværnet orneredes her af båndslæng, og over hvert vindue var der en rocaille, størst over det midterste, som også var lidt højere end de to sidevinduer. Allerøverst, i højde med kuplen, sås en brudt gavlf hvorpå Troen, med himmeriges nøgler, og Kærligheden, med to børn, sad; i midten holdt to vildmænd det danske og det Brandenburg-Culmbachske våben under fælles krone, og på hver side af dem stod en brændende vase.

Inde i denne stol stod to *lænestole* med rødt kinesisk damask, som også var anvendt til betræk på væggene og gardin for døren; for vinduerne var der røde taftes gardiner og på gulvet et groft, rødt klæde⁵². En liden blå og hvid porcelænsvindovn, 1769 kaldet pyramide eller Dresdner sten vindovn, med tilhørig

ovn samt underdel af jernplader, og en messing ildtang og ildskuffe hørte også med, samt en blokskærm fra den store sal²⁶.

Lukkede stole. *Kronprinsens og prinsesse Louises stole* — den sidste kaldtes 1776 prinsessernes — bestod hver af to fag vinduer og stødte op til den kongelige stol; indgangen var gennem en dør i stolenes kortsider. De prydedes med »billedhugger samt forgyld og marmoreringerarbejde«, hvilket vil sige, at der over vinduerne fandtes rokokokartoucher svarende til kongestolens. Indeni stod to stole med udskåret træværk.

Den fyrstelige indelukkede stol (nede på kirkegulvet) eksisterede kun i kirkens første år; den havde fire fag vinduer og to døre, og smykkedes også med billedhuggerarbejde, men blev hurtigt taget ned og lagt på loftet, hvorefter der på dens plads 1745 opsattes en stol til *kammerbetjentene*⁵²; her stod oprindeligt seks udstoppede bænke, hvoraf een var forsvundet 1769²⁶, og siden blev de resterende lavet om og sammenføjet til to⁵⁴.

Af andre lukkede stole fandtes *hofpræsternes stol* med to udstoppede træbænke — 1769 og senere var der kun een²⁶ — og tre røde gardiner, eet for hvert vindue ud mod kirken og eet for døren; desuden var der et filtgardin for det udvendige vindue. Stolen må altså have været den ene af de tre sammenstillede stole ved kirkens østvæg. Den anden tilhørte *kammerherre Geiersberg* og 1769 kammerfruen; dens indretning svarede til hofpræsternes. Den tredje og mindste stol (imellem disse to) må tillige med de to stole i kirkens nordøst- og nordvesthjørne medregnes i de 15 stole på kirkegulvet, som inventarierne nævner, idet der som omtalt var 12 stole midt på gulvet. Blandt de 15 stole var to kavalér- og officersstole beslået med rødt, fint klæde og guldsnore og således også de to bænke i »embtner og hofofficianternes« stole. Seks *fyrretræsbænke* på gulvet⁵².

På galleriet var der på hver side af den kongelige stol en såkaldt *fyrstelig indelukket stol*, egentlig en dobbeltstol, som var forfærdiget 1745, da fyrstestolen nede i kirken blev taget bort. De var »af ordinært snedkerarbejde« og havde hver to vinduer med engelsk glas til at trække op og ned, og den ene — det må være den østligste — havde til siden »en forklædning som et stort vindue til at give lysning«. Væggene var beklædt med blå damask fra fyrstestolen nedenunder, og derfra kom også fire stole ligeledes betrukket med blå damask. En jernkakkellovn på fire stenfødder var anskaffet, da stolen opførtes, og smed von der Heyde leverede en jernildtang med messing og en ildskuffe⁵².

Løse stole. På galleriet stod 24 gyldenlædersstole til kavalere og damer. Desuden var der oprindeligt 20 ryslæderstole til kammer- og livbetjente, heraf var de seks nede i kirken og ved orgelet, resten sattes senere på loftet⁵².

Himmel. Da prinsesse Louise 1749 blev gift i Hørsholm, forestod tapetserer I. M. Zöllner i København⁵⁷ udsmykningen af kapellet med blandt andet en stor, rød fløjls-himmel⁵⁸.

Et *skab* med to døre omtales 1769 under det tredie fag vinduer på galleriet²⁶.

Ur. På galleriet var fastskruet et lille slagurværk »til efterretning for præsterne«⁵²; 1812 var det solgt⁵⁹. — Om sejerværk se p. 998.

En indlagt *pengetavle* med sølvbjælde omtales sidste gang 1805, da bjælden »ved kirkesanger Petersen var afbrækket«⁶⁰; derefter blev den henlagt i møbelkammeret.

Orgel, se alter p. 997.

Belysning. En *messinglysearm* med to plader og led i midten til at dreje den ved var udført 1745 af smeden von der Heyde. På prædikestolen⁵².

55 »Blich-Stick-Lysse Piiber« var 1745 blevet sendt til Hørsholm af oberstløjtnant Eigtved; de var leveret af kongelig lakaj Fædder; 41 blev sat fast, dels på galleriet, dels på stolene nede i kirken, 14 kom på loftet, da der ikke var brug for dem⁵². 1769 var der kun 32 bliklysepiber²⁶, 1780 var antallet halveret, og endda omtales ti af de tilbageblevne som ubrugbare⁶¹. I inventariet 1812 nævnes orgelværkets seks lysepiber og de ti ubrugbare i kirken⁶⁰.

Blomsterstandere. 1769 fandtes på galleriet otte hvide og til dels grønne »træpostementer« til at sætte urtepotter på²⁶. 1812 var de solgt⁶⁰.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. DaKanc. Rtk. afd. Lensrgsk. Kronborg len. Kvittansiarumbilag og inventarielister 1595—1658. — *Rtk. Rev. rgsk. slotsrgsk.* Hørsholm slots inventarrgsk. 1721—25, 1741—1819. — Hørsholm slot. Rgsk. vedr. dets nedrivning 1810—13. — Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820—24. — *Partikulærkammeret. Kong Fr. IV.'s børn. Kronprins Chr. [VI.].* Bygningskontrakter, overslag og beregninger vedk. Hirschholm slot og amt 1720—1730, nr. 42. — *Partikulærkammeret, nr. 39.* Bilag til rgsk. 1750, nr. 51, 61, 63.

LA. Hørsholm amt. Kopibog over dronning Sophie Magdalenes resolutioner 1730—31, fortsat som kopibog over amtmandens udgåede breve 1731—38. — *Hørsholm sognekaldsarkiv.* B. 1790—1855 Liber daticus. — *Asminderød-Grønholt-Fredensborg sognekaldsarkiv.* 1821—34. Embedsbog, 1829—34 kopibog over udgåede breve. — *Kgl. bygningsinspektører, afl. 1951.* VI B. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde, nr. 113, nr. 114. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger af Vilhelm Boye (inventar), Poul Nørlund 1914 (ruinen af Hørsholm slot) og Christian Leif Vebæk 1941 (udgravningerne i Hørsholm slotshave). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Marie-Louise Jørgensen 1968.

Tegninger. NM: Opmåling af C. L. Vebæk af udgravningerne 1941. — Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: Opmålinger af C. F. Hansen, A 1997 a—e, A 1998 a—f, A 1999 a—e. — Hørsholm Egnsmuseum: to opmålinger af C. F. Hansen.

Litteratur. C. Christensen: Hørsholm Historie, 1879, — Frederik Weilbach: Architekten Lauritz Thura, 1924. — V. Thorlacius-Ussing: C. F. Hansens Tegninger til Hørsholm og Vonsild Kirker, i Kunstbladet 1927, p. 257—71. — Jørn Rubow: C. F. Hansens Arkitektur, 1936. — Harald Langberg: Omkring C. F. Hansen, 1950. — H. C. Rosted: Fra Adelsborg til Kongeslot, 1957, og Hirschholm, 1963.

¹ RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820—24, læg: kvitteringer. ² LA. Hørsholm amt I. Dronning Sophie Magdalenes resolutioner 1731—49. ³ LA. Hørsholm sognekaldsarkiv. 1790—1855. Embedsbog. ⁴ Sml. C. Christensen: Hørsholms Historie p. 346. ⁵ LA. Hørsholm amt. Kopibog over dronning Sophie Magdalenes resolutioner 1730—31. Fortsat som kopibog over amtmandens udgåede breve 1731—38. ⁶ DiplDan. 2. rk. VI nr. 91. ⁷ RA. Lensrgsk. Kronborg len. Div. kvittantiarumbilag 1595—1627 og 1627—58. ⁸ RA. Particulærkammeret. Fr. IV.s børn. Kronprins Christian [VI.]. Bygningskontrakter, overslag og beregninger vedk. Hirschholm slot og amt 1720—30, nr. 42. ⁹ Extraordinære Relationer 1739. ¹⁰ RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1776—80. Antegnelser og bilag til do. 1776—79. ¹¹ RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slot, rgsk. vedr. dets nedrivning 1810—13, læg: Beregninger over arbejdskommandoet ved nedrivningen af Hørsholm slot 1810—13. ¹² RA. Rtk. Andet danske Assignationscontoir. Referatsjournal 25. juni 1816 nr. 1489. ¹³ RA. Rtk. 424. 2. Kgl. resol. ang. slotsbygningen 1813—28 nr. 121, 30. april 1817. ¹⁴ Som note 1, men læg: Indtægts-ordres vedr. den nye kirke. ¹⁵ V. Thorlacius-Ussing: C. F. Hansens Tegninger til Hørsholm og Vonsild Kirker, i Kunstbladet 1927, udg. af Leo Swane. ¹⁶ Harald Langberg: Omkring C. F. Hansen, 1950, p. 35. ¹⁷ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820—24. ¹⁸ Sml. Fr. Weilbach: C. F. Hansens Christiansborg, i Fra Arkiv og Museum 2. rk. II, 99. ¹⁹ Chr. Waagepetersen, Store Strandstræde, leverede en kiste med 28 bouteiller St. Julien og otte do. »bedste Madeira«, jfr. note 14. ²⁰ LA. Kgl. bygningsinspektører: Meldahl. Domænekirkerne XXII—XXIII. ²¹ RA. Kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916. ²² LA. Kgl. bygningsinspektører, afl. 1951. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde, nr. 113 og 114. ²³ Tilsvarende kopi i S. Petri kirke i København, jfr. DK. Kbh. By I, 335. ²⁴ Se N. Dalhoff: J. B. Dalhoff, 1915—16. ²⁵ En tilsvarende kandelaber, men af hvidt lakeret træ med forgyldte ornamentter udførtes til et værelse på Christiansborg af snedkermester Olsen efter Hetsch' tegning; snedker A. C. Olsen hørte til den række dygtige snedkere, der grupperede sig om Theophilus Hansen og H. C. Stilling, der virkede som elever af Hetsch, som har leveret fortegningerne til flere af gortler Dalhoffs arbejder, jfr. R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 1904. G. F. Hetsch var gift to gange, begge gange med døtre af C. F. Hansen. ²⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1721—25, 1741—69. Møbelinventarium ved Hirschholm til 1769. ²⁷ Jfr. note 1, sml. også R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904. ²⁸ Jfr. note 20. I loftsrummet bag orgelet står nu 17 helt glatte gavle, som bærer spor af bænkens endestykker. ²⁹ RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820—24. Samlede indtægter og udgifter ved kirkens opførelse. ³⁰ 1822 arbejdede sønnen syv uger og 1823 21 uger på orgelet, en svend syv og seks uger, en lærling seks uger og han selv to og en halv måned, jfr. note 1. ³¹ I loftsrummet bag orgelet står seks tilsvarende salmenummertavler, blot lidt smallere. 1823 reparerede snedker Ihle to gamle nummer-tavler med nye rammer og udførte to nye med 20 nummerplader, alle fire maledes af Carl Ekstrøm, jfr. note 1. ³² Se Henning Henningsen: Kirkeskibe i Frederiksborg amt, i ÅrbFrborg., 1952, p. 101, og samme: Kirkeskibe p. 25 og 70. ³³ Beskrivelse af Hans Stiesdal. ³⁴ Gribso, i ÅrbFrborg. 1934. ³⁵ Dronning Louise havde 1704 fået Rungstedgård tillagt. ³⁶ Planen er gengivet af H. C. Rosted: Hirschholm slot (ved p. 25) med underskriften »ca. 1735, vistnok tegnet af J. C. Krieger«. Den gengiver ikke blot de to fløje, som tilskrives Krieger, men tillige den hovedbygning i syd (på orangeriets plads), der blev opført 1730—31 efter tegninger af J. C. Ernst og ombygget (for midtpartiets vedkommende) af L. Thurah 1732—33; ydermere viser planen pavilloner for enderne af hovedbygningen, men i en anden form end den, Thurah benyttede 1735—36. På denne baggrund må man slutte, at Stadsarkivets plan snarest er et skitseprojekt af Thurah og udarbejdet på en tid, hvor man endnu havde tænkt sig at bevare »det røde hus« og Kriegers sidelænger. ³⁷ Tegning af Hirschholm slot 1726, formentlig udført af

kaptajn J. Fr. W. Schrøter. I Hørsholm Egnsmuseum. Gengivet af H. C. Rosted: Fra Adelsborg, ved p. 169. ³⁸ LA. Hørsholm amt. Particulære Breve 1731—32. ³⁹ Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur, 1955, I, 260. ⁴⁰ 5. maj 1721 havde Frederik IV. tilladt Jørgen Henrich Gundelach, indvåner i København, at forgylde det billedhuggerarbejde, han forfærdigede i sit eget hus. ⁴¹ Anders Michelson Weyers fik 1720 et tilsvarende beløb for altertavlemaleriet til Tikøb kirke (jfr. p. 698); denne tavle kan i det hele taget give en forestilling om Hørsholm-tavlens udseende. ⁴² RA. Rtk. rev. rgsk. slotsrgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1721—25 og 1741—69, læg: søm- og materiale-rgsk. 1727. ⁴³ Sml. Rosted II, 76. ⁴⁴ En tilnærmelse til disse ideer var allerede sket med flytning af prædikestolen fra væg til midtakse i det første slotskapel. ⁴⁵ Vedr. Georg Bährs arbejder henvises til Bau- und Kunstdenkmäler, Sachsen, især bd. 1—5. ⁴⁶ Udo von Alvensleben: Die Braunschweigischen Schlösser der Barockzeit und ihre Bau-meister Hermann Korb, Berlin 1937. Blandt de arbejder, som kan have tjent til inspiration for Hørsholmkapellets indretning, er først og fremmest det berømte bibliotek i Wolfenbüttel opført 1706—10. Inden for et rektangel havde Korb her opbygget et ovalt rum med gallerier i etager båret af 12 træ søjler, nøjagtig som tilfældet blev på Hørsholm. ⁴⁷ Leonard Christoph Sturm: Architectonisches Bedenken von protestantischer kleinen Kirchen Figur und Einrichtung, Hamburg 1712. — Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben, Augsburg 1718. — ⁴⁸ I Reformert kirke, hvor stolene for dronningen og de fremmede landes ambassadører står vis-à-vis prædikestolsalteret, er orgelet anbragt på en af kortsiderne. ⁴⁹ Sml. Chr. Elling: Ledreborg, i Kunstmus. Aarskr. XX—XXI, 1933—34, især p. 260 og 275. ⁵⁰ Ragnar Josephson: Tessin i Danmark, Stockholm 1924, p. 126. ⁵¹ 1769 var fløjlet sort (jfr. note 26). Et bogbrædt fra den gamle prædikestol overtrukket med rødt fløjl lå i 1740'rne i møbelkammeret. ⁵² RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1721—25, 1741—69. Inventarbog 1741—47. Inventariet stammer åbenbart fra 1741, men det er først indskrevet 1747. Senere tilføjelser i marginen kan være yngre end 1747, senest fra 1771. ⁵³ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1770—76. Bilag. — Frederik V. var død 1765. ⁵⁴ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1770—76. Møbelinventarium — ult. dec. 1776. ⁵⁵ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inventariergsk. 1806—19, læg: inv. rgsk. 1812—19. Året 1816. ⁵⁶ Kgl. Bibl. Kallske samling fol. 48. Jessens saml. til Frederiksborg og Kronborg amters beskrivelse. ⁵⁷ Sml. Tove Clemmensen og Mogens B. Mackeprang: Christian IX's palæ på Amalienborg, 1956, p. 202. ⁵⁸ RA. Particulærkammeret. Rgsk. bilag 1750. Nr. 39. ⁵⁹ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inv. rgsk. 1806—19. Inventarudskrift 1812. ⁶⁰ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inventariergsk. møbel- inv. 1791—1805. ⁶¹ RA. Rtk. rev. rgsk. Hørsholm slots inv. rgsk. 1776—80. Møbel- inventarium 1780. ⁶² Som note 57 men p. 212 note 359.

† *Brønsholmsdals interimskirke* 1820—23. I forbindelse med nedrivningen af Thurahs slotskapel forpligtede snedker Jens Severin Petersen sig til i de anviste værelser på Brønsholmsdal at indrette en kirke for Hirschholm menighed¹. 30. oktober 1820 havde han afsluttet arbejdet; prædikestol med trappe og alteret var fremstillet af nyt og malet med kulører, som »passede«, hvilket formentlig vil sige til det inventar, der hentedes i kapellet: ti stolestader, seks bænke, dåb, degnestol, fattigblok og een klokke. Fonten og fattigblokken findes nu i C. F. Hansens kirke (p. 987, 988), hvortil også nogle stole og bænke flyttedes 1823².

¹ Jfr. p. 903, hvor tidspunktet er angivet 1818—19, et år før det virkelig skete. ² RA. Rtk. Slotsrgsk. rev. rgsk. Hørsholm slotskirkes bygningsrgsk. 1820—24, læg kvitteringer.

HØRSHOLM KIRKEGÅRD*

Den store, rigt bevoksede kirkegård ligger i et kuperet terræn et godt stykke syd for kirkeholmen (sml. p. 995). Den ældste del, som ifølge kongelig resolution af 11. november 1801¹ blev udlagt på det nordøstlige hjørne af Gøgevangen, indviedes 1807, og siden er der sket mange udvidelser. Hegnet består fortrinsvis af bevoksede og udvendig stenklædte jorddiger. Af bygninger findes der foruden materialhuse to kapeller og et klokkehus; det lille, ældre kapel er nu indrettet til kirkegårds kontor; på dets gavl sidder der en plade med følgende versalindskrift: »Frederik VI. skænkede grund til Hørsholm kirkegård 1807 og 1816. Senere udvidelser af kirkegården i årene 1848 . 1887 . 1919 . 1937 . 1960«. Det lille kapel opførtes 1898², det store kapel 1929, klokkestablen [ved sidstnævnte] 1958.

*Kirkegårdsmonumenter*³. 1) O. 1807. Christian Ferdinand Kanitz, malermester, født i Riga 1756, † 20. april 1807, boede i 21 år på Hirschholm, var den første, som jordedes på dette begravelsessted. Liggende, grå sandsten, 54 × 41 cm, med fordybet, sortmalet kursivindskrift. I hjørnerne marmorrosetter, over indskriften sammenlagte hænder, ligeledes i marmor. På kirkegårdens nordøstlige del.

2) O. 1816. Iohanne Marie Larsen født Wiuft, født 15. juni 1765, † 23. marts 1816, gift 30. dec. 1798. Gravvers af hendes efterlevende mand, Christen Larsen. Hvid, skråtstillet marmorplade, 71 × 56 cm, på sandstensfundament; indskrift med fordybet kursiv. På samme gravsted, som omgives af et smedejernsgitter, findes nr. 8 og 13. På kirkegårdens nordøstlige del.

3) O. 1819⁴. Arnoldus v. Falkenskiold, oberst af »Cavaleriet«, født 13. juni 1743, død på Sophienberg 14. maj 1819 (gift 1. dec. 1775 på Broholm med Elisabeth Sehested), Marcus Fr. v. Falkenskiold, »Lieutenant«, ridder af Dannebrog, født 1845, † 1928. Hvid, skråtstillet marmorplade, 76 × 62 cm, på fundament af samme materiale. Forvitret indskrift med fordybete versaler. På kirkegårdens nordøstlige del (jfr. nr. 11).

4) O. 1820. Frederic Anne de Dompierre de Jonquières, født i Holland 1. sept. 1777, død på Folehavegaard 1. jan. 1820, hustru Anne Hedevig født Høyer, født i Kjøbenhavn 18. sept. 1787, død sammesteds 24. juli 1853. Hvid, skråtstillet marmorplade, 64 × 47 cm, på sandstensfundament. Forvitret indskrift med fordybete versaler. På samme gravsted, omgivet af et smedejernsgitter, findes nr. 6. På kirkegårdens nordlige del.

5) O. 1821. Thomas Thaarup, ridder af Dannebrog, (forfatter), født (21. aug.) 1749, † (12. juli) 1821. Gravskriften priser hans værd som digter, taler og menneske, herunder et gravvers, forfattet af afdøde selv. Skråtliggende, rødlig sandsten, 188 × 96 cm; indskrift med fordybet, sortmalet kursiv, hvorunder et la-

* Ved Astrid Tønnesen.

tinsk kors, ligeledes fordybet og sortmalet. Karnisprofileret på alle sider. På kirkegårdens nordøstlige del.

6) O. 1822. Paulin Philippe Henri de Dompierre de Jonquières, født i Holland 1[3]. aug. 1744, død i Kjøbenhavn 12. maj 1822, ejede Folehavegaard fra 1798 til 1820, hustru Cecile født de Coninck, født i Holland 4. nov. 1745, død på Folehavegaard 12. juni 1819. Hvid, skråtstillet marmorplade, 64×47 cm, på sandstensfundament. Forvitret indskrift med fordybete versaler. På kirkegårdens nordlige del (jfr. nr. 4).

7) O. 1827. Juliane Marie Knuth født baronesse af Brockdorff, enkefrue (efter baron, ritmester, kammerjunker Adam Christopher Knuth til Conradsborg, født 1759, † 1807), baronesse, † 2. april 1827, 63 år gammel, og sønnen Otto Didrik Knuth, greve, † 22. juni 1827, 28 år gammel. Den indledende gravskrift fortæller, at sønnen efterfulgte sin moder ved en brat og uventet død. Stele af rødlig sandsten på aftrappet fundament, hvis nederste led er støbt⁵, de to øvre af sandsten, 200×63 cm (samlet højde). Indskrift med fordybete versaler på en i stenen indføjte marmorplade; herover løber et udkragende bånd helt rundt om stenen, der foroven afsluttes af bueslag med en laurbærkrans af marmor. På kirkegårdens nordøstlige del (jfr. nr. 15).

8) O. 1831. Alexander Heide, »forstsagfører«, født 1795, † 1831, hustru Inger Marie Heide født Lassen, født 1800, † 1849. Grå, uregelmæssig sandsten, 38×46 cm, på do. fundament. Indskrift med fordybete, sortmalede versaler. På stenens sider efeublade i relief; kronet af hvidt marmorkors, 71×42 cm. På kirkegårdens nordøstlige del (jfr. nr. 2).

9) O. 1834. Martinus Braëm, oberst, [født 23. sept. 1762, † 16. nov. 1834]. Kløverbladskors af støbejern, 118×76 cm, indskrift med kursiv i relief. På kirkegården i det nordøstlige hjørne.

10) O. 1838⁶. Henriette David født Drewsen, født 16. nov. 1802, † 21. dec. 1838, Anton Aron David, ridder af Dannebrog, født 3. sept. 1794, † 23. nov. 1868. Firkantet sandsten, $51 \times 56 \times 32,5$ cm, på fundament af samme materiale. Indskrift med fordybete versaler, over førstnævnte på stenens vestvendte side, over sidstnævnte på stenens østvendte side; kronet af hvidt marmorkors, 44×28 cm. På kirkegårdens nordøstlige del.

11) O. 1843. Elisabeth v. Falkenskiold født v. Sehested, født 1. okt. 17[5]1, død i Kjøbenhavn 28. aug. 1843, Hvid, skråtstillet marmorplade, 76×62 cm, på fundament af samme materiale. Forvitret indskrift med fordybete versaler. På kirkegårdens nordøstlige del (jfr. nr. 3).

12) O. 1845. Mette Augusta Paulsen, født 10. okt. 1776, † 5. okt. 184[5]. Gravskriften priser hendes kærlighed og opofrelse. Rødlig sandsten, 64×76 cm, på granitfundament. Forvitret indskrift med fordybete versaler på en marmorplade af form som en opslået bog, navn og data til venstre, gravskrift til højre;

pladen står på fundamentet, skråt lænet mod stenen. Denne er riffelhugget i et forsænket felt over pladen, i øvrigt udhugget som en primitiv efterligning af en klippeblok med en sommerfugl i relief midt på. På kirkegården mod nord.

13) O. 1859. C(hristian) R(udolph) A(nker) Heide, »assessor pharmaciæ«, født 1. febr. 1821, † 26. okt. 1859. Grå, uregelmæssig sandsten, 52 × 63 cm, på do. fundament. Indskrift med fordybede, sortmalede versaler på en i stenen indsat marmorplade af form som en skriftrulle. Efeublade i relief på fundament og sten, som krones af marmorkors, hvis venstre tværarm er afbrækket. På kirkegårdens nordøstlige del (jfr. nr. 2).

14) O. 1864. Mathias Ferdinand Petersen Netschie, menig af 2. regiment, født i Hørsholm 16. okt. 1839, død i Flensborg 14. maj 1864, hårdt såret ved Dybbel 18. april 1864. Rødlig sandstensstele, 92 × 43 cm, på lavt fundament af samme materiale. Indskrift med fordybede, sortmalede versaler på en i stenen indføjet marmorplade. Stenen afsluttes foroven med bueslag, hvori er indsat en biskuitmedaljon af Bertel Thorvaldsens »Natten«; kronet af hvidt marmorkors, 39 × 21 cm. På kirkegården mod nord.

15) O. 1865. Maria Elisabeth Heltzen født komtesse Knuth, kammerherreinde (enke efter oberstløjtnant, kammerherre Christian Ludvig Gustav Heltzen, født 1787, † 1855), født 20. nov. 1789, † 26. aug. 1865. Hvid marmorplade, 64 × 42,5 cm, på sandstensfundament, hvorunder støbt fodstykke; indskrift med fordybede versaler. Pladen står skråt lænet mod stenen over moderen, Juliane Marie Knuth og broderen, Otto Didrik Knuth (jfr. nr. 7). Fodstykket har oprindeligt været støbt i eet med nederste led af den bagved stående steles aftrappede fundament, men er nu afbrækket (jfr. note 5). På kirkegårdens nordøstlige del.

16) O. 1869. Sophie Nielsen født Styff, født 2. sept. 1838, † 13. okt. 1869, og sønnen Sophus Nielsen, født 13. okt. 1869, † 19. nov. 1869. Kløverbladskors af støbejern, 105 × 83 cm; indskrift med reliefversaler, blomstermotiver i korsenderne. På kirkegården mod nord.

17) O. 1878. Carsten Iohansen Hasfeldt, født 26. marts 1774, † 6. maj 1851, og hustru Olivia Lene Klarup født Langebæk, født 10. juni 1816, † 16. marts 1878. Mindsten sat af de afdødes børn. Grå sandsten, 75 × 65 cm, på fundament af samme materiale. Forvitret indskrift med fordybede versaler på en marmorplade af form som en opslået bog, navne og data til venstre, gravvers til højre. Marmorpladen er anbragt foran stenen, hvilende på fundamentet. På sten og fundament egeløv i relief. På kirkegårdens nordøstlige del.

18) O. 1882. C. Fugmann, født 28. sept. 1805, † 30. april 1882, Jakobine Amalie Fugmann, født 7. nov. 1811, † 22. jan. 1886. Grå sandstensstele, 90 × 50 cm, på fundament af samme materiale. Indskrift med fordybede, sortmalede versaler på en marmorplade, indsat i stenen; herover biskuitmedaljon med

knælende kvindeskikkelse i relief. Efeuranker i relief på fundament og sten, som har affasede hjørner og kronet af et marmorkors, 36 × 24 cm. På kirkegården mod nord.

19) O. 1895. Wilhelm Dinesen, »Capitain«, født 19. dec. 1845, † 28. marts 1895, Ingeborg Dinesen født Westenholz, født 5. maj 1856, † 27. jan. 1939. Herunder de første to linier af »Til himlene rækker din miskundhed Gud«. Uregelmæssig, grå granitsten, 120 × 130 cm; indskrift med fordybede, sortmalede versaler. På kirkegården øst for det nye kapel.

20) O. 1914. Minde om faldne krigere fra 1848—50 og 64. Uregelmæssig, grå granitsten, 110 × 105 cm, med fordybet versalindskrift. Granitstenen afløste en mindetavle af marmor, som i 1914 blev flyttet fra kirkegården ind i kirken². På kirkegården mod nord.

21) O. 1920⁷. Iens Adolf Ierichav, (maler), født 11. dec. 1890, † 16. aug. 1916. Herunder citat fra Seneca (i oversættelse): Vejen til forfædrene er lettest, når sjælene hurtigt frigøres fra den menneskelige omgang. Grå sandsten, 159 × 95 cm, på fundament af samme materiale. Indskrift med fordybede versaler; herover er i stenen indsat et sandstensrelief forestillende Pythia i Delfi⁸, 79,5 × 79,5 cm. Relieffet synes fragmentarisk i højre side; nederste højre hjørne mangler. På kirkegården sydøst for det nye kapel.

22) O. 1934. C. G. Krenchel, født 8. maj 1853, † 22. april 1934, Elna Krenchel, født 8. jan. 1861, † 2. aug. 1926, Aage Krenchel, født 19. okt. 1889, † 8. juli 1964. Grå stele af sandsten, 160 × 54 cm, på lavt fundament af samme materiale. Indskrift med reliefversaler af bronze; herover et forsænket felt, hvori er udhugget en blomsterplukkende kvinde, »Flora«. Foroven karnisformet afslutning med fordybning midt på. På kirkegården sydøst for det nye kapel.

23) O. 1940. Henny Erntgaard, født 20. juni 1918, † 20. maj 1940, Karl Erntgaard, født 23. marts 1884, † 4. april 1958. Liggende, rødlig kalksten, 114 × 80 cm, indskrift med reliefversaler af bronze. Bagved stenen er anbragt en stående kvindefigur af bronze, 145 cm høj, holdende en rose i højre hånd. På figurens fodstykke er graveret årstallet 1910. På kirkegården sydvest for det nye kapel.

24) O. 1949. Henricus Loerges, fabrikant, født 12. juni 1882, † 14. febr. 1949. Søjle af sandsten, 70 cm høj, 18 cm i diameter, på lavt fundament af samme materiale. Indskrift med reliefversaler af bronze på søjlens skaft, herover fire nedhængende, stiliserede bladranker i relief. Søjlen afsluttes forneden af dorisk base, foroven af æggestavkapitel; kronet af et solur i bronze. På kirkegården sydvest for det nye kapel.

25) O. 1959. I. W. S. L. Valerius Ragoczy, født 11. maj 1869, † 31. dec. 1958, L. J. W. Ragoczy, født 14. juni 1880, † 19. april 1964. Grå sandstensstele, 195 × 50 cm, på lavt fundament af samme materiale. Indskrift med fordybede versa-

ler; herover dødens genius i relief, 95 cm høj. På stelens højre side forneden er indhugget kunstnersignaturen: Axel Poulsen 1959. På kirkegården mod sydvest.

*Gravkamre*⁹ 1) 1920. Tilhører Alfred Charles Emil Erlandsen, † 1895, hensat i gravkammeret 1920 (opført af Wilhelmine Erlandsen², † 1935). Arkitekten Axel Ekberg modtog 1921 Eckersbergs medalje for dette gravkammer¹⁰. På kirkegården syd for det nye kapel.

2) O. 1927. Tilhører Carl Drost, † 1926. På kirkegården syd for det nye kapel.

3) 1952. Tilhører P. M. Daell, Kokkedal. Arkitekt A. Wagner Smitt. Gravkammeret benyttes ikke. På kirkegården sydvest for det nye kapel.

Forsvundne gravminder. Fr. Algreen-Ussing afskrev 1856—64 (jfr. note 3) en lang række gravsten på Hørsholm kirkegård, hvoraf en stor del nu er forsvundet. Algreen-Ussing har lagt hovedvægten på en fuldkommen gengivelse af indskriften, hvorimod han er gået let hen over beskrivelsen af stenen, således at hans værk især har personalhistorisk værdi. Af de forsvundne gravminder er det ældste fra 1834, det yngste fra 1850. I 1906 udfærdigede A. Hauberg en liste¹¹ over en række gravsten på Hørsholm kirkegård, som da var hjemfaldne og skulle bortsælges. Efter en kort beskrivelse af hver enkelt sten følger en fuldstændig gengivelse af indskriften. Den ældste sten er fra o. 1843, den yngste fra o. 1880.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ C. Christensen: Hørsholms Historie, 1879, p. 346. ² LA. Kgl. bygningsinspektør afl. 1951. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde nr. 114. ³ Opløsning af forkortelser samt supplerende af personalhistoriske oplysninger er foretaget på grundlag af Dansk Biografisk Leksikon I—XXVII, 1933—44, og V. Richter: 100 Aars Dødsfald, 1791—1890, I—III, 1901—05. Rekonstruktion af indskrifter er udført på grundlag af Kgl. Bibl. NyKglSaml. 2246, 4°. Fr. Algreen-Ussing, Gravskrifter 1—2, 1856—64, Frederiksborg Amt, Liunge-Kronborg H., p. 16—18. Rekonstruktionen må tages med et vist forbehold, da det i flere tilfælde er konstateret, at Algreen-Ussings afskrifter af årstal ikke er helt nøjagtige. ⁴ Dateret på grundlag af Algreen-Ussing, anf. arb., som kun har indskriften over Arnoldus v. Falkenskiold. ⁵ Da nederste led af det aftrappede fundament oprindeligt har været støbt i eet med fodstykket til sten nr. 15 (se denne), må dette led rimeligvis dateres til o. 1865. ⁶ Dateret på grundlag af Algreen-Ussing, anf. arb., som kun har indskriften over Henriette David. ⁷ Jens Adolf Jerichau døde i Paris 1916. Hans kiste opbevaredes her i et såkaldt »Depot mortuaire« indtil 1920. Dette år blev han jordfæstet på Hørsholm kirkegård (Franz v. Jessen: Mit Livs Egne, Hændelser, Menninger 5 (1914—40), 1946, p. 160.) ⁸ Ifølge Aage Aagesen i Trap p. 140, et originalt græsk relief (fejlagtigt henført til Holger Jerichau, † 1900). ⁹ Oplysningerne om gravkammerne er givet af graver Erik Rudolf, Hørsholm. ¹⁰ Jfr. Weilbach: KunstLeks. I, 1947. ¹¹ Findes i Nationalmuseet, 2. afdelings arkiv.

RUNGSTED KIRKE

HØRSHOLM SOGN. LYNGE-KRONBORG HERRED

Kirken, der er opført 1905—07 (arkitekt Ludvig H. Knudsen) og indviet 12. maj, består af kor (med kælder), skib, tårn i øst og våbenhus; den ligger lidt vest for Strandvejen, på hjørnet af Bolbrovej og Evaldsvej på en grund, skænket af Rungstedlunds ejere. Den overgik 1922 til selveje, efter at den havde gennemgået en hovedstandsættelse, som bekostedes af private midler.

Mens tårnet med stort, kantet trappehus og skibet med kraftige støttepiller og åben tagstol er gotiserende, præges koret med dets tøndehvælv og blændingsgavl helt af romansk stil. Bygningen er hvidtet både ude og inde og den åbne tagstol dekoreret i blå og blågrå farver. De rundbuede, koblede vinduer har blyindfattede ruder, og gulvene er overalt af træ. — På tårnet en vindfløj med årstallet 1905.

Den hovedreparation, der foretoges 1922 (MCMXXII på døren mellem skib og tårnrum) betød en næsten fuldstændig fornyelse af det faste *inventar*, hvoraf nu kun døbefonten af klæbersten og en del af stolestaderne går tilbage til grundlæggelsen. Fra 1922 er den store altertavle med maleri, kopi efter v. Dycks Flugten til Ægypten (sign. O. Vaeltl, München 1922), prædikestolen, de to øverste stolestader og orgelpulpituret, alle stilpasticher (renæssance-bruskbarok) i H. Lønborg-Jensens manér. I prædikestolens nicher står 52 cm høje evangelistfigurer fra 1700'rne, af blødt træ. Kirkeskibet, kopi efter orlogsskibet »Nældebladet«, er udført af fisker Würtz, Snekkersten. Inventarets farver er mellemlå med rød staffering, meget guld og en del sølv.

På alteret stod oprindeligt en Kristusfigur, udført af Aug. Hassel.

Litteratur. H. C. Rosted: Rungsted kirke, 1907, 12. maj 1957, i Hørsholm sogns menighedsblad 19. årg. nr. 5, maj 1957.

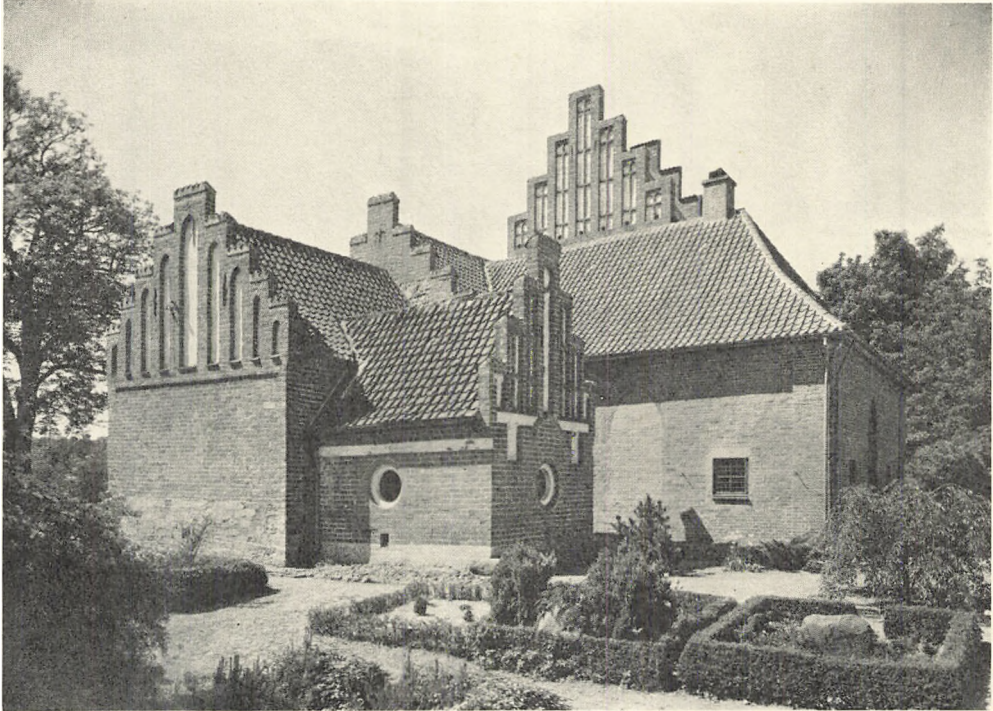

Fig. 1. Esbønderup. Ydre, set fra sydøst.

N. E. 1955

ESBØNDERUP KIRKE

HOLBO HERRED

Sognet nævnes første gang i Absalons privilegium for Esrums kloster 1178, hvor det hedder, at en trediedel af tienden var overdraget klosteret af ham¹. En præst er nævnt 1301². Kirken, der muligvis har været viet *S. Laurentius* (sml. denne helgens kalkmalede billede p. 1020), har sandsynligvis helt eller delvis været kongelig før 1331, da Knud Porses efterlevende hustru, grevinde Ingeborg af Halland og Samsø, overdrog sin del af patronatsretten til Esrums kloster, der »også fra anden side har patronat over samme kirke«³; den tilhørte klosteret til reformationen. — 1567 talte sognet 38 tiendeydere⁴; ved indretning af ryttergodset 1717—18 blev der ødelagt 11 gårde og to huse, hvorved kaldet forringedes stærkt, og kirkens eget jordegods inkorporeredes 1. maj 1720⁵. Statskassen afhændede 1873 kirken til konsul Færch og købmand Segelcker⁶, og 1. april 1913 overgik den til selveje.

1906, 23. september, indviedes en filialkirke i Villingerød (p. 1040), og 1907, 6. april, udskiltes annekset Nødebo som selvstændigt kald.

Esbønderup ligger omtrent midt i det store, i nord-sydlig retning meget udstrakte sogn og nær to i middelalderen betydningsfulde lokaliteter: Esrums kloster og Søborg slot. Kirken og præstegården ligger nordligt i byen og lige nord for den øst-vestgående landevej. Kirken har tilsyneladende været pla-

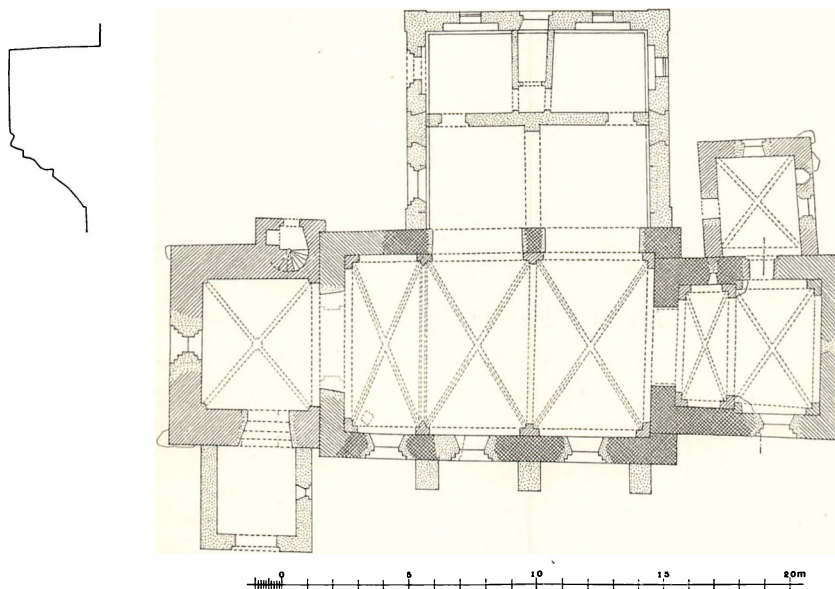

Fig. 2. Esbønderup. Plan 1:300. Tegnet og suppleret af El. M. på grundlag af opmåling ved C. G. Schultz 1930. Øverst til venstre profil 1:10 af nordre korbuekragsten (p. 1013).

ceret på en lille bakke, hvis højeste punkt synes at have ligget under triumfmuren, men nu er terrænet udjævnet meget østover gennem kirkegårdsjordens vækst; i øst, hvor kun omkring trekvart meter af den cirka tre meter høje mur med mange ydre støttepiller er synlig indvendig, er muren dog muligvis rejst ved foden af en brat skrænt, der endnu markerer sig kraftigt i præstegårdshaven mod nord. Fra tårnet falder terrænet en del mod vest, hvor kirkegården er udvidet flere gange; den ældste udvidelse er gennemført før 1810 (jfr. fig. 29) en anden 1841⁷, og det er på denne, man skal søge den stensatte grøft, som forbandt det sumpede terræn i nord med gadekæret i syd, og hvorover der var lagt en træbro, hvis rækværk istandsattes 1897⁸. Kirkegårdens ældre del hegnes nu som i 1620⁹ af hvidtede kampe- og teglstensmure, der er tækket med vingetegl. Muren er ny på et stykke i nord, hvor den gamle præstegårds syd-længe tidligere dannede skel; langs sydmurens østre del findes endnu en husrække (jfr. landsbyplanen), blandt andet det 1886 omtalte købmandshus⁸. Ved dettes vestgavl står en portpille af munkesten, der antagelig er en rest af den gamle sydindgang med køreport og fodgængerlåger¹⁰; af andre indgange omtales en vestre og en nordre låge, af hvilke den sidste førte til præstegården, hvortil der stadig er forbindelse. Den nuværende hovedindgang findes i syd, ud for våbenhuset på tårnets sydside, og er opført sammen med dette ved restaureringen 1942—43; den har kørelåge flankeret af to fodgængeråbninger med tremmelåger mellem røde teglstenspiller.

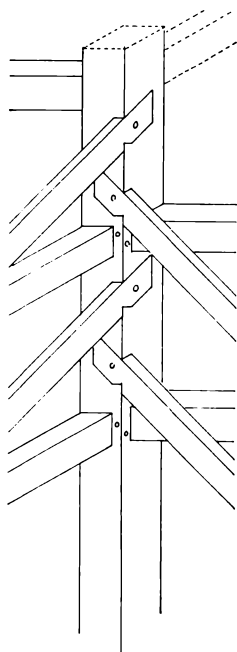

Fig. 3. Esbønderup. Rekonstruktionsskitse af hjørnestolpe i klokkehus (p. 1012).

Et gotiserende *ligkapel* er opført umiddelbart vest for sydporten.

†*Kirkerist*. 1772⁵ blev der opmuret en ny ristkule, og 1788¹¹ var risten omgjort og i forsvarlig stand; den havde formentlig plads i den søndre indgang.

Et †*halsjern* anskaffet på grund af »sabatsforordningen af 21. april 1730« og fastgjort på våbenhuset⁵ havde 1764 mistet sin lås¹².

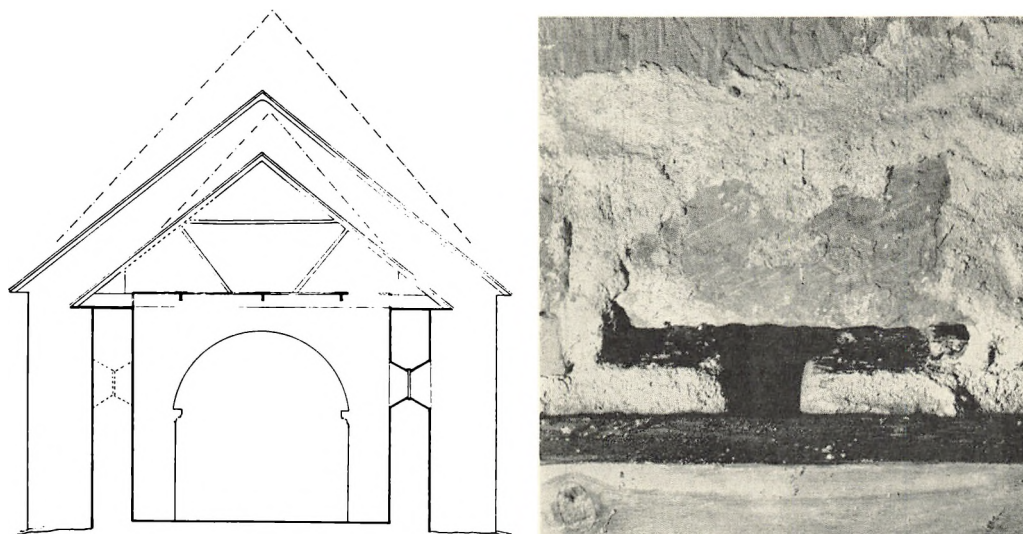
†*Klokkehus*. I et af det senmiddelalderlige tårns ankerbjælkelag er genanvendt to stykker egetømmer, hvis tap-huller og andre udstemninger viser, at de tidligere har siddet i et tømret klokkehus (sml. fig. 3), der formentlig har stået frit på kirkegården, og hvori †Catharina-klokken fra 1403 (p. 1037) sikkert engang har været ophængt.

†*Kirkelade*. 1624⁹ istandsattes bygningen på tag og mur, men 1661 blev den solgt og nedbrudt¹³.

Kirken består af kor og skib fra 1100'rne samt tre senmiddelalderlige tilbygninger: korforlængelse med sakristi i nord og tårn i vest; en stor korsarm på skibets nordside er opført 1735 og et våbenhus på tårnets sydside 1943. Forsvundet er antagelig såvel en apsis som et tårnparti over skibets vestende, endvidere et tømret klokkehus, tre våbenhuse og muligvis et kapel. Orienteringen har lille afvigelse til nord.

Koret er det bygningsafsnit, som umiddelbart påkalder størst interesse; det gælder både materiale, planform, oprindelig taghældning og rumoverdækning samt den kendsgerning, at bygningsafsnittet har stået som en selvstændig bygning, før skibet rejstes¹⁴. I betragtning af den meget ringe udstrækning i øst-vestlig retning (indvendig ca. 230 cm mod 470—490 cm i nord-syd) må man næsten med sikkerhed kunne antage, at der til korets østgavl har sluttet sig et †*apsisparti*; men selv om koret har været forsynet med en apsis af nogenlunde almindelig størrelse, må pladsforholdene i dette korparti have været så indskrænkede, at det vanskeligt kan have fungeret som selvstændig bygning, og derfor må man forestille sig, at korpartiet i sin tid blev placeret øst for en †*træ(?)kirke* (eller del deraf).

Materialet i de 78—80 cm tykke mure er *skånsk sandsten* i ret veltilhugne *kvadre*, hvor store og små er blandet mellem hinanden; det er tvivlsomt om den nuværende iblanding af små kampesten i façadeen er oprindelig; den kan skyldes omsætning af murskallen i forbindelse med sydvinduet's tilmuring, og der ses ingen kampesten i den urørte vestmur, som er synlig over skibets hvælv. Murlivet, der ses i en gennem taggavlen brudt åbning, viser sandstensaffald i

E. M. 1963

Fig. 4—5. Esbønderup. 4. Tværsnit i koret, set mod triumfmuren. 1:150. Rekonstruktion af korloft og -tagværk; de stiplede linjer angiver den gotiske taghældning. El. M. 1968. 5. Det nordligste af de T-formede huller i triumfgavlens østside (p. 1013f).

grov mørtel og uregelmæssige støbehøjder; endvidere ser det ud, som om enkelte kvaderskifter er ført gennem hele murens tykkelse. Den glatte fuge er bindig med kvadrenes forside; indvendig spores ingen puds, kun et tyndt hvidtelag, men udvendig (bag sakristiet) ses et sandkornet og jævnt pudslag af et par millimeters tykkelse; det strækker sig ind på nordvinduet's smig og kan være oprindeligt¹⁵. Den udvendige højde, målt i sydvest, er nu 415 cm over terræn mod skibets 465 cm; forholdene bag sakristiet tyder på, at koret (som det yngre skib) har den oprindelige højde. Begge østhjørner tegner sig trods senere ændringer klart, det søndre udvendig, det nordre bag sakristiet, og tykkelsen af østmuren har svaret til de øvrige mure. Som tidligere nævnt er korets sydvindue udslettet ved tilmuring, men det nordre står velbevaret, kun blændet i lysningen ved sakristiets opførelse; dets ydre mål er 83×45 cm og muråbningens kun 42×20 cm, hvilket vil sige, at selve lysningen, der er udstemmet i en nu meget frønnet *vinduesplanke*, har været en del mindre.

Den forholdsvis store *korbu* er vistnok samtidig med koret; dens usædvanligt profilerede kragbånd (se fig. 2) er af sandsten ligesom de regelmæssige kvadre i vanger og bueslag. Taggavlen, der som nævnt i første omgang var inddraget under korets tag, manifesterer sig klart trods senere forhøjelser. Taget har haft en lavere rejsning end vanligt (rygningsvinklen måler ca. 104°), men tagværket har at dømme efter sporene på gavlens østside været traditionel, med eet hanebånd og to skrå spærstivere (fig. 4). Særpræget var derimod udformningen af det oprindelige *træloft*; i triumfgavlens østside ses aftryk af en almindelig

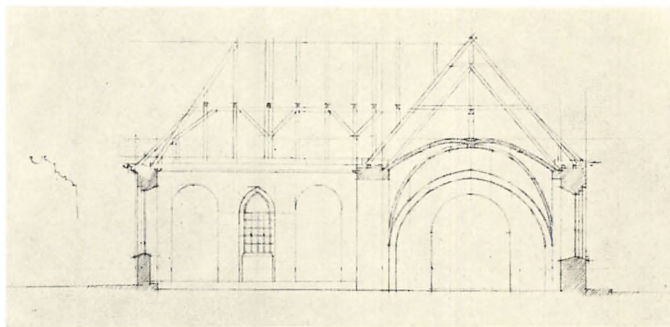

Fig. 6. Esbønderup. Tværnsnit i skib og nordre korsarm, set mod øst. 1:300. Målt af elever fra Kunstakademiet o. 1935.

bjælke, der har hvilet på et syv centimeter dybt afsæt og på murkronen, samt huller efter tre tværgående bjælker af T-formet tværnsnit (fig. 4—5), som har været kæmmet over de (to eller tre) nord-sydgående bjælker. Ud fra de givne spor må man slutte, at koret har haft et kassetteværksdelt loft, hvor brædderne muligvis har været indføjet i noter på de T-formede tværbjælker, som det kendes fra domkirken i Hildesheim og nogle svenske landsbykirker¹⁶.

Skibet, der på grund af korets selvstændige vestgavl, må være af noget yngre dato, formentlig fra 1100'ernes 2. halvdel, har østhjørner og andre detaljer af samme materiale som koret, men er i øvrigt af *kampesten*. Det er ikke muligt at redegøre nærmere for sammenstødet mellem kor og skib, da murværket både ud- og indvendig er ommuret i nyere tid eller dækket af hvælvpiller og skorstensrør. Et par sandstenskvadre røber et *†vindue* midt i sydmuren, hvor også dørens plads er (fig. 11), men begge åbninger blev delvis ødelagt og tilmuret ved istandsættelsen 1867⁸; ved sidste restaurering fastsloges dørens ydre bredde til 80, dens indre til 125 cm; formen synes at være nogenlunde korrekt gengivet på Zeuthens billede. Efter rejsningen af langmurene støbtes der en forhøjelse oven på triumfgavlen, således at skibet fik en til koret svarende taghældning (fig. 4).

† *Tårnanlæg?* Dørstedets placering relativt langt fra skibets vestgavl er usædvanlig, men den kan have sin forklaring i, at kirken har haft et oprindeligt tårnparti over vestenden. En sådan formodning finder støtte i to forhold, dels de mange kraftige fundamenter, der 1942—43 blev fundet i skibets vestre del¹⁷, dels den udstrakte ommuring af skibets vestende, som må henføres til ung-gotisk tid. (Sml. f. eks. Søborg kirke).

Ændringer og tilføjelser. Den nysnævnte ommuring af skibets vestende gennemførtes i munkesten; taggavlen, hvis linier står ret velbevarede bag tårnet, bærer et tyndt, gulligt-gråt pudslag, der nogenlunde svarer til det på korets nordmur (p. 1013). I gavlen fandtes (indtil tårnbuens ændring p. 1016) et 85 cm

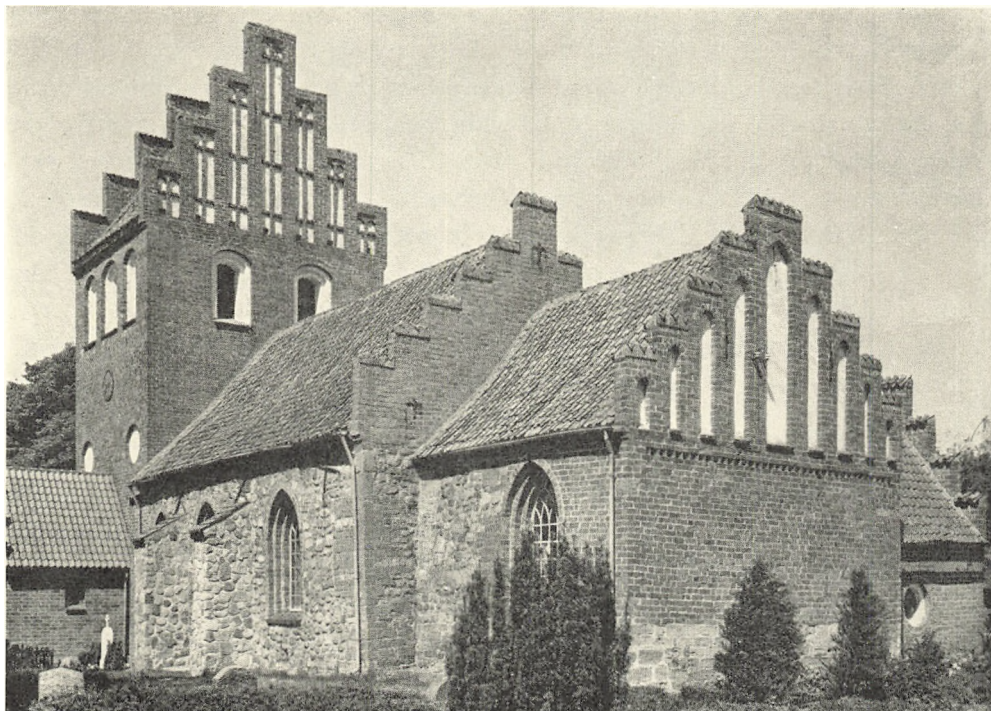

Fig. 7. Esbønderup. Ydre, set fra nordøst.

N. E. 1055

breddet vindue, som synes at have haft trekløverformet lysning¹⁷, og i selve taggavlen er der rester af en lille, korsformet blænding. Indvendig i gavlfoden ses aftryk efter en loftsbjælke og på munkestensmurværket i langmurene et tyndt hvidtelag.

Hvælv i kor og skib. Det er sandsynligt, at ombygningen i vest er at betragte som indledning til kirkens overhvælvning; langmurene forhøjedes ikke men udstyredes med et par skifter falsgesims og et stejlere tag, der svarer til vestgavlens nye rejsning; gavlene fik ikke kamtakker, men vindskeder, der for triumfgavlens vedkommende er omtalt senest 1745 og sikkert har eksisteret til ombygningen 1772⁵. Korets ene smalle hvælvfag og de tre i skibet er formentlig nogenlunde samtidige og opført o. 1300 (sml. kalkmalerier p. 1019). De hviler på falsede vægpiller, hvorfra ribberne springer frem i vederlagshøjde; korets er kvartstens og retkantede, skibets 15 cm brede, med skarp ryg og udbugende sider på den store nedre del, kvartstens i ribbekrydsene; midtfagets ribber har ca. trekvart meter over udspringet et rundstavkrægbånd, der får ribbens nedre del til at fremtræde som en rudimentær halvsøjle (sml. Birkerød p. 922). I vestfaget hviler de to vestre ribber på konsolhoveder (fig. 10), og i sydkappens vestre svikkel er der en tilmuret *lem*. Den østre gjordbue er helsten bred og

retkantet, den vestre 20 cm bred og forsynet med rundstav mellem skråfase. Kapperne er halvsten tykke, uden overribber og med synlige ribbenakker.

Korforlængelsen er den ældste af kirkens bevarede tilbygninger, men det er ikke muligt at give nogen sikker datering; resterne af det lille, smigede øst-vindue kunne tale for unggotisk tid, men dette modsiges af det vistnok samtidige hvælv og taggavlen med dens ni nærmest spidsbuede højblændinger over savskifte. Materialet er dels sandsten fra korets oprindelige østafslutning dels munkesten i munkeskifte. I nord er der indhugget en fladbuet og falset dør-åbning ved sakristiets opførelse.

Sakristiet på korets nordside er antagelig fra o. 1500—50. Flankemurene har båndblænding under falsgesims, og gavlen har haft vindue, hvis spidsbuede spejl sammen med den tvedelte, fladbuede overdækning på to flankerende blændinger bryder et forsænket bånd i gavlfoden. Derover prydes gavlfeltet af syv højblændinger, hvoraf den midterste afsluttes med en cirkel, mens de andre er tvedelte og i øvrigt forsynet med lodrette og vandrette stave, der minder om vindueskryds. Det indre har samtidigt hvælv og i østmuren en femsidet niche, formentlig en *piscina* (sml. Helsingørkirkerne p. 97, 328). En retkantet dør i vest stammer fra 1701⁹, og de to cirkelvinduer med glasmosaik i øst og nord er fra 1844¹⁸.

Tårnet, der må være nogenlunde samtidigt med sakristiet, er et smukt stykke murerarbejde, af munkesten i munkeskifte, med mange sortbrændte kopper, som udvendig er ordnet i *rhombeformet mønster*; indvendig er fugerne skråt indtrykket i den ene kant, i trappeskakten dog midtridset. Tårnrummet, der har samtidig hvælving med halvstens ribber om topkvadrat, havde en spidsbuet, falset arkade til skibet og i syd et oprindeligt vindue; men 1942—43 blev begge dele ødelagt, den første af en større åbning, den sidste af en dør, som afløste en vestindgang fra 1842¹⁹. Trappen har fladbuet underdør, rund spindel og loft af fladbuede binderstik; foroven ender det som en vandret, fladbuet tøndehvælving, der fører til overdøren. Pulttaget er gjort en del lavere af hensyn til anbringelse af en nu forsvunden urskive. Mellemstokværket, som udvendig har store, spidsbuede blændinger i vest og cirkelblændinger i syd og nord, er mørkt, når bortses fra en ganske lille, 1649⁹ brudt åbning i vestmuren; i øst er der 1842 brudt en gennemgang til skibets loft.

I det svære ankerbjælkelag over stokværket er der to stykker genanvendt egetømmer, som må henføres til et fritstående klokkehus (sml. p. 1012). Klokkestokværket har fladbuede glamhuller, tre i hver langmur og to under taggavlene, der over en række af åbne bomhuller har syv højblændinger og kamtakker; blændingernes underdeling er af vindueskryds-type som sakristiets, men blændingerne afsluttes her med spærstik under vandret led.

Tårnets brug. 1732⁵ flyttedes fonten fra tårnrummet, som derpå indrettedes

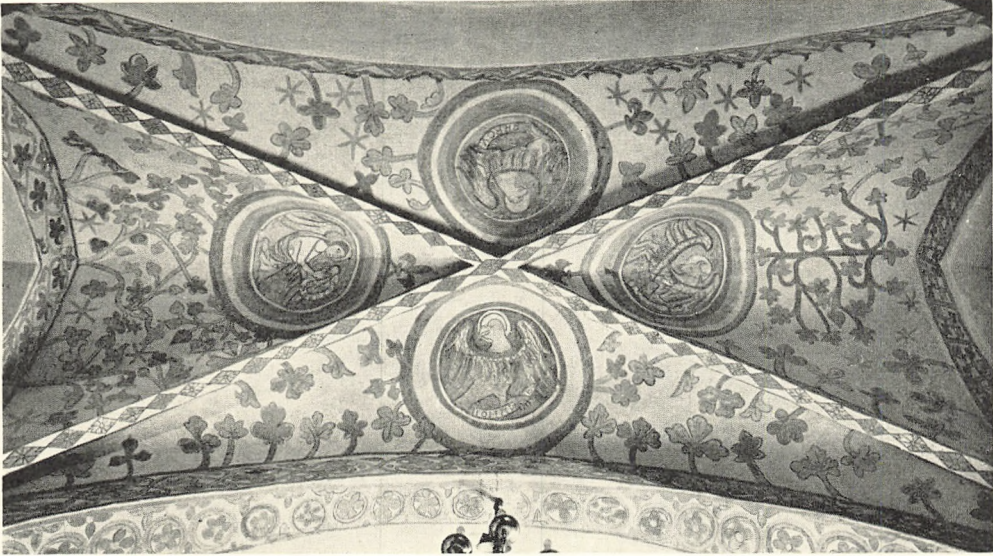

Fig. 8. Esbønderup. Hvalvfaget over det romanske kor (p. 1020).

N. E. 1955

Fig. 9. Esbønderup. Indre, set mod øst.

N. E. 1955

N. E. 1955

Fig. 10. Esbønderup. Ribbekonsol i skibets vestfag (p. 1015).

til åben begravelse indtil 1842, da det udskiltes fra skibet og omdannedes til våbenhus med dør i vest; ved sidste restaurering blev det inddraget i selve kirkerummet.

Nordre korsarm, opført 1735 (malet 1743)⁵, ligner indtil forveksling de korsarme og andre byggearbejder, som efter rytterdistriktets oprettelse gennemførtes ved flere af dets kirker (sml. Asminderød p. 766); det gælder ende- og hjørnelisener, den karnisprofilerede gesims, det afvalmede tag og de indvendige vægblændinger. Arbejdet er udført af det samme sjak københavnerhåndværkere, der har arbejdet ved de øvrige kirker. Rummet, som står i forbindelse med skibet ved to spidsbuede arkader, fik 1842 gipsloft med trægesims, og 100 år senere blev det ganske ændret af Lønborg-Jensen, der lod flere af vægblændingerne, som ses på snittet fig. 6, tilmure og opførte skillevægge samt

en spidsbuet arkade, som tvedeler den søndre halvdel, jfr. fig. 2.

Våbenhuset på tårnets sydside er opført 1942—43.

† *Våbenhuse m.m.* Våbenhuset og *kalkhuset*, der begge fik repareret deres tegltage 1624⁹, var formentlig et søndre og et nordre våbenhus; benævnelsen materialhus 1722⁵ dækker sikkert også over sidstnævnte, der må være blevet nedrevet ved opførelsen af nordre korsarm 1735. Det søndre våbenhus, som nybyggedes 1701⁹ og udstyredes med panel og bænke, blev nedrevet 1843⁷, da indgangen var flyttet til tårnet (p. 1016), og stolestaderne ikke benyttedes.

Et lille † *kapel*, som 1633⁹ fik nye bjælker og blev indrettet med stolestader, har formentlig ligget på kirkens nordside (sml. Asminderød p. 768) indtil korsarmens opførelse 1735.

Tagværker. Tårnets er fornyet 1772, da korets og skibets fik deres nuværende opskalkede form⁵; i de sidste to indgår adskillige romanske og gotiske spær. Sakristiets tagværk er middelalderligt, af eg, men noget suppleret.

Større istandsættelser fandt sted 1685⁹, da fundamenterne under kirken styrkedes, 1772⁵, da tagene blev omlagt, 1842¹⁹, da de nuværende, spidsbuede

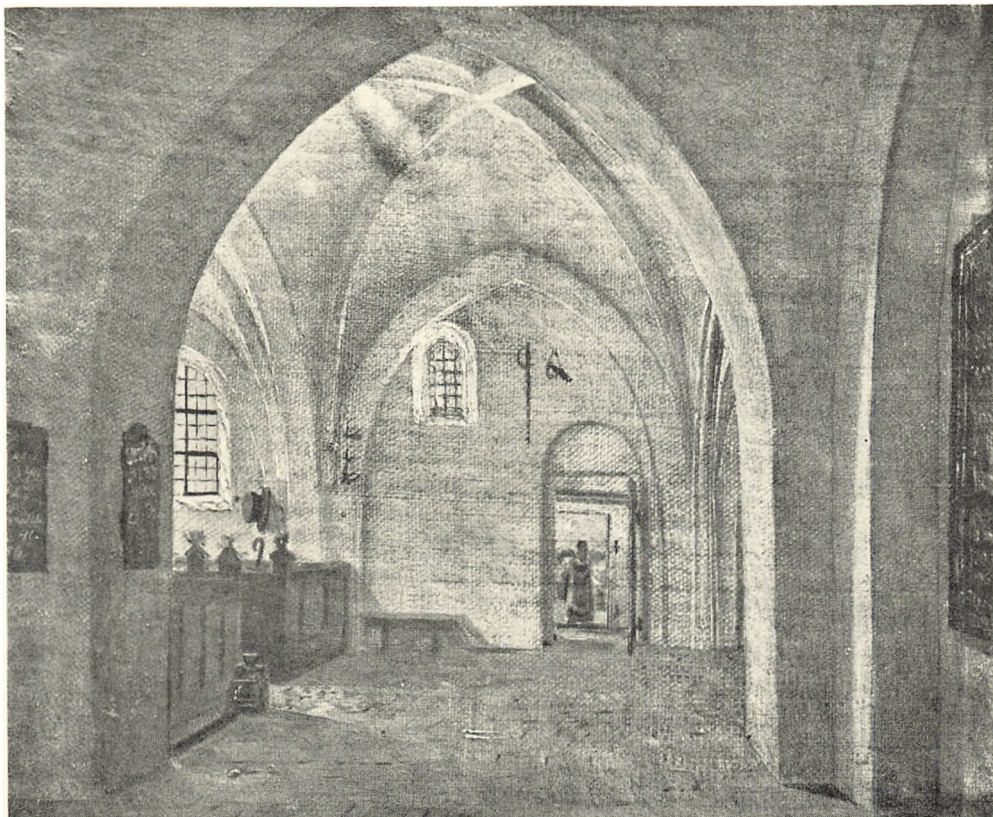

Fig. 11. Esbønderup. Skibets midterste fag set fra nordre korsarm mod den nu forsvundne syddør (p. 1014). Efter maleri af C. O. Zeuthen 1837 (privateje).

jernvinduer indsattes i forbindelse med ændringen af kirkens adgangsforhold, 1865⁸, da pudslagene og hvidtning blev fjernet fra kirkens ydre og endelig 1942—43 (sml. p. 1016); i forbindelse med denne sidste istandsættelse opførtes der to støttepiller af kampesten mod skibets sydmur og en tredje rejstes 1955, da også tagene på kor og skib blev omlagt.

Kirken står i blank mur med røde tegltage og hvidtede blændingsfelter. Kamtakkerne er dækket med munketegl. Vinduesrammerne er af støbejern undtagen i åbninger fra 1943, der har rektantede, blyndfattede ruder i trækarne. Gulvene er af mursten som 1842 og tidligere¹⁸; ved sidste istandsættelse blev der i skibet iagttaget pikstensgulv.

KALKMALERIER

1893 afdækkede J. Kornerup kalkmalerier i korets to hvælv, på triumfvæggen og i skibets to østligste hvælv²⁰. Kun dele af decorationen fik lov at stå

Fig. 12. Esbønderup. Kalkmalerier på triumfbuens sydside, efter akvarel af J. Kornerup 1893. Engelen er nu overhvidtet (p. 1021). S. Laurentius restaureret (p. 1020).

fremme, til gengæld malede Kornerup ornamentik på skibets oprindelig udekorerede vestligste fag. 1944 genrestaurerede O. Søndergaard de sodede kalkmalerier. I tid strækker bemalingen sig fra romansk tid — inden overhvelvningen — til efter reformationen.

1) O. 1300. Korets vesthvelv og skibets to østlige hvelv. På korhvelvet (fig. 8) er i de fire kapper evangelisttegnene i medaljoner, i nord- og sydkappen desuden små »træer«. De rhombedekorerede ribber, skjold- og gjordbuerne ledsages af krabber og forskelligt formede blade. Fra medaljonerne udgår enkelte krabber. På skjold- og gjordbuerne er siksakborter med treblade i vinklerne, bølgeranke med egebladskud, hjertepalmet-ornament og bort med kvadrater, hvori firbladsblomster; endelig findes på gjordbuen mellem korets to

hvelv en cirkelbort med femblads og trebladsdekoration. Skibets to østre hvelv har nu kun bevaret en ribbedekoration med sparrer og på det midterste, rektantede stykke en rhombebort med firblade. En stor, kun delvis symmetrisk toproset med spinkle stængler og mange småblade fylder hele hvelvtoppen mellem den rektantede del af ribberne (fig. 13). Farver: grønt, gråt, rødt og gult.

2) Sengotisk. Korets østhvelv (se p. 1015), har en enkel sparredecoration på de rektantede ribber og i hvelvtoppen spinkle, stærkt restaurerede plantedekorationer, samt en geometrisk blomst i cirkulær indramning. Farver: gråt og rødt.

3) Efterreformatorisk, o. 1550. Triumfvæggens vestside, syd (fig. 12). I en blågrå renæssancearkade, som delvis dækker en landskabelig baggrund står Laurentius med rist i højre hånd og bog i venstre. Den store figur har glorie om det tonsurklippede hoved. Diakondragten er mønstret med sort tegning på rødbrun bund²¹. I baggrunden ses en by med tårne, bagved bjerge i grønt og blå. Kalkmaleriet er meget hårdt restaureret både af Kornerup og senere af Søndergaard, særlig har Laurentius' hoved skiftet karakter.

Da maleriet af Laurentius befinder sig på væggen over det alter, der normalt var forbeholdt kirkens værnehelgen, tør man antage, at kirken oprindeligt har været viet S. Laurentius. Dette er da formentlig forklaringen på, at man efter reformationen nymalede(?) det katolske helgenbillede netop her.

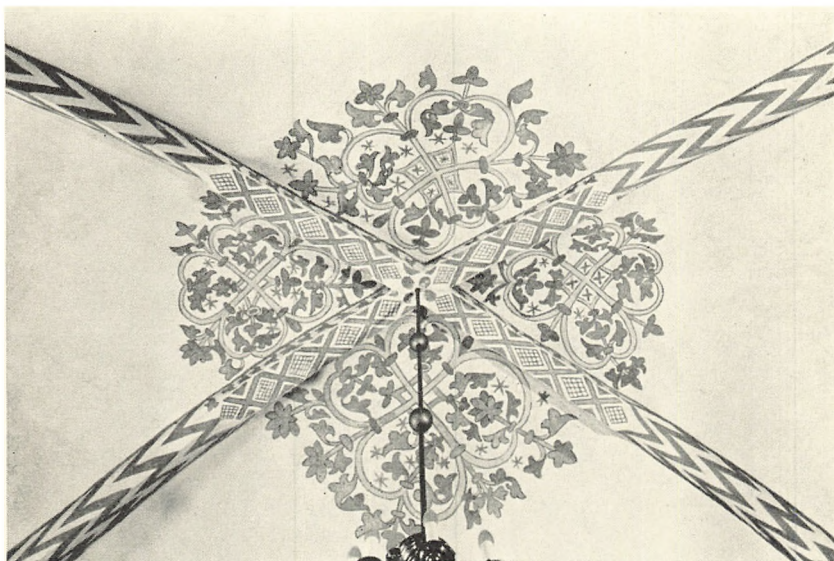

Fig. 13. ESBØNDERUP. Toproset i skibets andet fag fra øst (p. 1020). N. E. 1955

† *Kalkmalerier*. 1) Romanske. På triumfvæggen, på hver side af korbuen fandtes en engel; den nordre blæste på basun, hovedet var delvis dækket af de senere indbyggede hvælv. Den søndre ses på fig. 12. Englene, der var malet »med grove røde omrids« (fortegningskonturer), havde udbredte vinger.

2) O. 1300. I skibets to østlige hvælv fandtes figurmalerier, som var samtidige med de foran omtalte dekorationer i disse hvælv og i korets østhvælv. I 1. hvælvs østkappe: Korsfæstelsen, nordkappen: Korsbæringen, vestkappen: Hudstrygningen, sydkappen var helt udvisket. Mens Kornerup ikke kunne aftegne disse meget ødelagte scener, findes akvareller af nogle figurer i 2. hvælv (fig. 14 og 15). Østkappen: Adam med spade og Eva med håndtén, meget beskadiget. Nordkappen: mod øst, Syndefaldet, mod vest Uddrivelsen af Paradis. Vestkappen: Evas skabelse og Gud forener mand og kvinde, på skriftbåndet over deres hoveder kan kun læses »crescite« (»voks!«), 1. Mosebog vers 28. Sydkappen: Kains og Abels offer. I midten sås et flammende bål, til venstre herfor Abel stående med et lam, til højre Kain med et kornneg. Ud fra en sky kom Guds hånd, velsignende Abel.

Kornerup fandt, at udførelsen i disse billeder var »ualmindelig barbarisk raa«²², og man bevarede kun ornamentikken. Ved senere hvidtninger forsvandt også de oprindelige krabber langs ribberne. Billederne mindede i ikonografi og stil om de bevarede kalkmalerier i Kippinge og Nørre Alslev (DK. Maribo p. 1223 og 1193). Der er dog kun tale om en tidstypisk lighed.

3) 1633 hvidtedes kirken og buerne blev anstrøgne med gråt⁹.

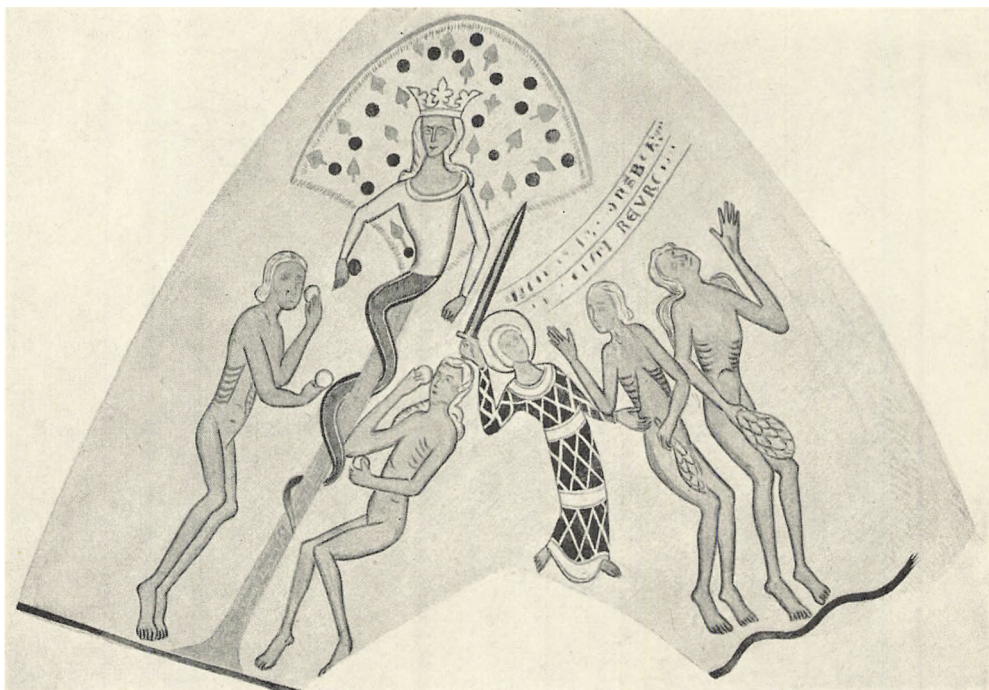

Fig. 14—15. Esbønderup. †Kalkmalerier i skibets andet fag fra øst. 14. Nordkappen.
15. Vestkappen. Efter akvareller af J. Kornerup 1893 (p. 1021).

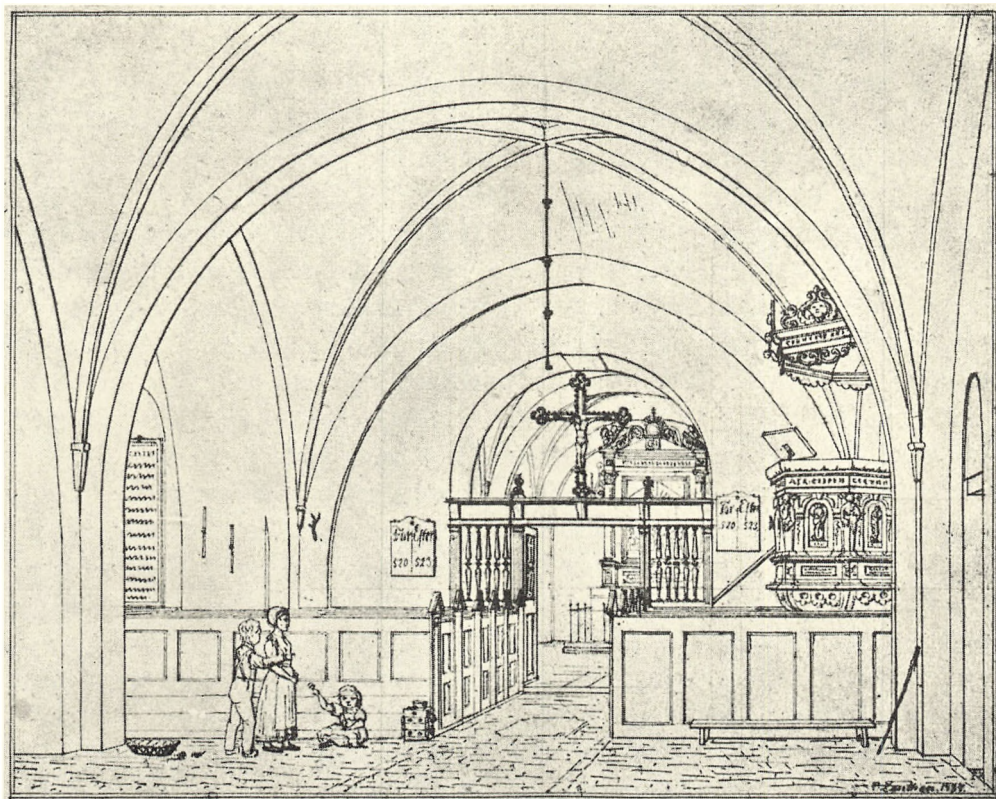

Fig. 16. Esbønderup. Kirkens indre, set mod øst (p. 1024, 1029). Efter tegning af C. O. Zeuthen 1837 (i Nationalmuseet).

INVENTAR

Oversigt. Inventaret har med 100 års mellemrum gennemgået to store restaureringer. I 1840'rne fjernedes altertavlen fra 1728, og en nygotisk tavle med maleri af Albert Küchler opsattes. Stolestaderne fra begyndelsen af 1600-tallet fik nygotiske gavle og korgitteret fra 1599 blev nedrevet. 1942—43 omdannedes altertavlen, alterbordet muredes af nyt og stolestaderne blev helt udskiftet; i stedet kom nye i renæssancestil. Tilbage af det gamle inventar er nu kun den romanske, firkløverformede granitfont med figurfremstillinger, samt prædikestolen fra 1590—99. Efter præstegårdsbranden 1929 reddedes blot den særprægede, bogformede oblatæske fra 1689; det øvrige altersølv gik til grunde.

Alterbord, muret 1942. †Alterborde. 1) Ved nedrivningen 1842 af det middelalderlige alter fandtes en *kalksten med udhugget *helgengrav*, dækket af en kalkstensflise (fig. 17). Helgengraven havde været åbnet, da man fandt den og af det middelalderlige indhold var kun en tand tilbage. Til gengæld lå der en sølvtoskilling, en sølvhalvskilling og en kobberhalvskilling alle fra Christian V.s tid. Den yngste mønt var fra 1696. Nu i Nationalmuseets 2. afd. nr. 7057.

2) 1842 blev et nyt alterbord med skuffe og skab forfærdiget af H. Geisler, Esbønderup¹⁸.

†*Alterklæder*. 1649 blev et gammelt klæde farvet og frynserne syet om igen med silke⁹. 1653 omtales et alterklæde af brungult, blomstret damask²³. 1657 og 1693 opføres et alterklæde af guldlæder som skænket til kirken⁹, endnu 1709 nævnes »guldlæderspanklædet«. 1715 var det brugt til betræk på en liden skammel for alteret, mere var der ikke tilbage. 1698 købtes karmoisinrødt fløjil til et alterklæde og en messehagel, desuden guldkniplinger og galoner dertil, samt karmoisinrødt ostindisk taft og klæde, endvidere cannifas (hampelærred), dvælg (sort, groft, glinsende lærred), rødt lærred og sylsilke⁹. Dette alterklæde omtales i inventariet 1709—10, som fourneret med seks rader guldkniplinger ca. 12 alen i længde. 1740 overtog kirken et alterklæde af karmoisin kamelhårsplyls, som 1726 var bekostet af Nødebo kirke, men viste sig at være for stort dertil; alligevel meddeler inventariet 1748, at klædet, som var kantet med en sølvgalon og broderet med det kgl. navn og krone, samt årstallet 1726, var ført tilbage til Nødebo⁵. 1842 fik man fra C. sal. Hjelm, hofperlestikkerinde, København, karmoisin halvklæde og rødt shirting til »altertøj«. Endvidere købtes guldtresser og en »kambrid« (cambridge) *alterdug* med kniplinger¹⁸.

†*Kalkklæder*. 1713 købtes 2½ alen klosterlærred til to »tørklæder« at lægge over kalk og disk i kirken og i husene, når syge betjenes⁵.

Altertavlen er en moderne fløjtavle fra 1943, med rektangulært midtfelt, hvori et maleri af bebudelsen, olie på lærred, signeret A.K. 1841 for Albert Küchler⁷. Fløjene har glatte fyldinger, blå med versalindskrifter fra Luc. I. (Gabriels og Marias ord). Maleriets tidligere spidsbuede, nygotiske ramme, forfærdiget af snedker Weincke, København, i 1842 for 80 rdl., opbevares nu i nordre tilbygning. Allerede 1838 havde kirken afsat 600 rdl. til et altermaleri¹⁸.

†*Altertavler*. 1) Et katolsk alter, som i lang tid havde stået næsten forrådnat ved kirken, solgtes 1669—70 til degnen for 1 rdl.

2) 1728 omtales en meget gammel »romersk catholsk« tavle, som dels på grund af ælde, dels »formedelst de derpaa menigheden til forargelse staaende billeder« er blevet nedbrudt og erstattet af †nr. 3⁵.

3) 1728 (sml. fig. 16). Ifølge regnskaberne fik man 1727—28 en ny altertavle af godt tørt og rent egetræ »ligesom den, der for nogle faa Aar siden kom til Tikøb Kirke (p. 696), hvori er sat et Skilderi, som præsenterer Nadverens Indstiftelse, der er en Copia af det, som er i bemeldte Tikøb Kirkes Altertavle«. »Snedker Mester Hendrik Jørgensen i Helsingør er for denne og en dito, som er kommen til Nøddebo Kirke efter forhen gjorde Akkord, for Arbejds løn, Træ og Jern betalt 100 Rdl., hvorfor denne Kirke for sin Altertavle alene kunde tilkomme at betale 80 Rdl., men som Nøddebos Indkomster er saa ringe at hun næppe kan bekoste de tilstaaende Udgifter . . . saa faaer denne som er

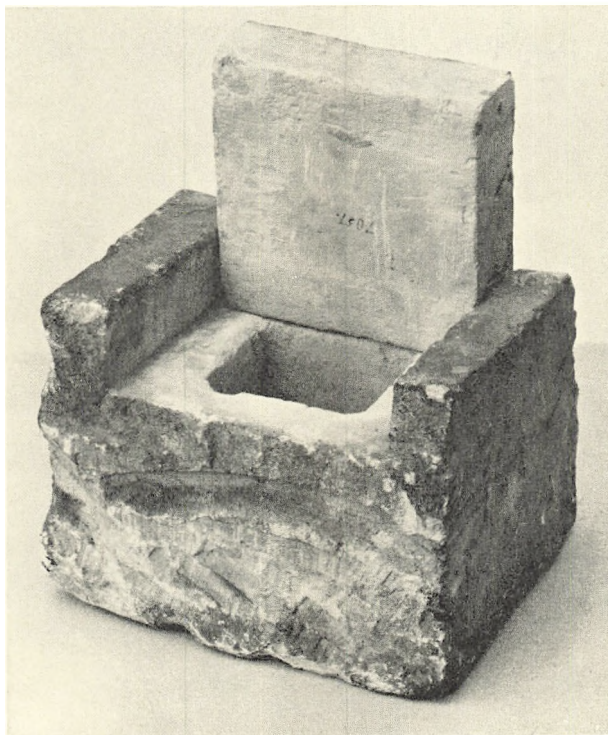

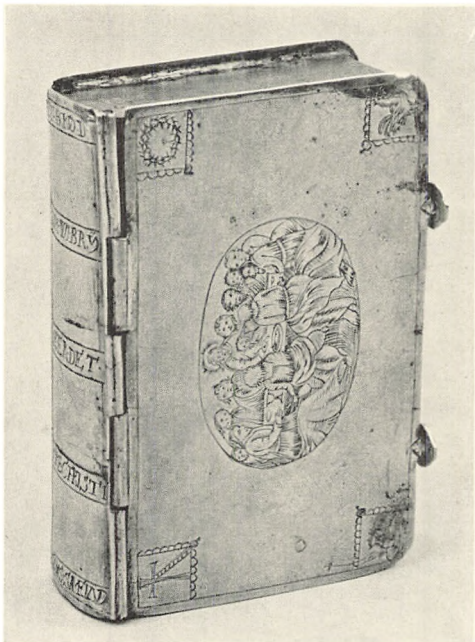
Fig. 17. Esbønderup. *Helgengrav fra alterbord; højde i lukket tilstand ca. 25 cm (p. 1023).

Hovedkirken . . . baade betale sin egen og Nøddebo Kirkes Altertavle med 100 Rdl.« Skildreren Lars Rosenberg, Helsingør, blev efter akkord betalt for at afkopiere skilderiet til Esbønderup tavlen, samt for ramme og lærred 14 rdl. 1731 stafferede han rammen med ægte guld og sølv, samt smukke, fine farver. En staffering fandt samtidig sted af Nødebo altertavle og tavlen i Tikøb (se p. 698). 1773—74 renoverede maleren Thomas Møller i Esbønderup altertavlen⁵.

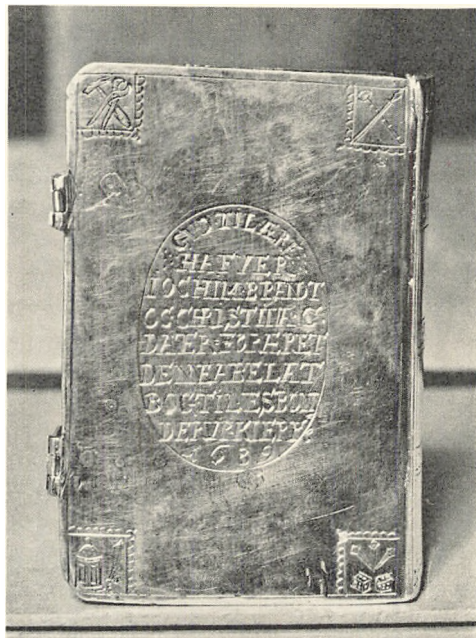
Altersølv. Kalk og disk 1925. Vinkande 1955. *Vinflaske* af porcelæn, nævnes i inventariet 1841²⁴, sort med guldkors, uden mærker. I sakristiet, ude af brug.

†*Altersølv*. 1720—21 omgjordes kalk og disk af Jens Klitgaard, København⁵.

Bogformet *oblætæske* (fig. 18a—b) 1689, af sølv med spænder, 11 × 7,5 cm. Midt på bagsiden en graveret oval med versaler: »Gvd til ære hafver Iochim Brandt (folemester på Esrom, jfr. mindetavle p. 1038) og Christina C Dater foræret denne abelat bog til Esbønderup kierke 1689«. Forsiden har en tilsvarende oval med et billede af nadveren, i hjørnerne graverede kvadrater med kors og stige, tornekrone, kande i fad, samt hane. På ryggen, i fem bånd, graverede versaler: »Det brød som wi bryde er det icke Christi legems samfvnd«. »Bladkanterne« og det indvendige forgyldt. På den øverste bladkant fire stempler: Københavns hystempel 1689, mestermærke sammenskrevet NB i oval for Nicolai

N. E. 1955

M.M. 1930

Fig 18 a—b. Esbønderup. Bogformet sølvoblatæske, af guldsmed Nicolai Burmeister, København 1689 (p. 1025).

Burmeister (Bøje p. 46), gardeinmærke C L over M W og årstallet i oval for Conrad Ludolf, samt månedsmærket, skorpionens tegn.

†*Oblatæske* af træ omtales 1709; 1741 var den i stykker og »ej en skilling værd«⁵. Måske var det den liden æske til oblater, man i 1609 købte for 4 sk.⁹.

Berettelsessæt fra 1930.

†*Sygekalk* og *disk* med tilhørende *flaske* og *dåse* i skruen købtes 1725—26 hos Niels Jonsen i København. På de tre stykker var det kgl. navn graveret, sættet var i futteral⁵. Flere sygesæt af tin omtales i regnskaberne²⁵.

En †*krystalflaske* brugtes 1693 til messevinen på alteret⁹. 1715 var den gået i stykker og erstattet af et hollandsk *vinkrus* af glas med tinlåg. Det var to år tidligere købt for 1 mk. 12 sk.⁵ Nævnes endnu 1764¹².

Alterstager (fig. 19) 1600—50, 40,5 cm høje, med fodskål bestående af en stor, ret flad underdel, hvorover et rundt og et skarpt led; skaftet har to fortrykte baltstre over hinanden, adskilt af en midtring, ret flad lyseskål over vaseformet led; lysepig af messing. Sandsynligvis er det de eksisterende messinglysestager, som nævnes i inventarierne fra 1653 ff.²³.

To store †*kobberlysestager* omtales 1579⁹. Samtidig opregnes i inventariet to store og to mindre røde †*blussestager* (til lys for brudefolk). 1662 nævnes kun de to store stager¹³ og i 1709 kun een »blusstang«⁵.

†*Røgelsekar* omtales fra 1579⁹ til 1715⁵ med oplysning om, at det nu bruges at hente ild udi til at tænde vokslysene.

†*Messehageler*. 1589 befalede slotsherren, Gert Rantzau, kirkeværgerne at anskaffe en ny messehagel næste år; det skete dog først 1592, da man købte en hagel hos Thommis Jacobsen i Flensborg⁹. 1698 købtes en hagel og et tilsvarende alterklæde (jfr. p. 1024)²⁶.

†*Alterskammel*, jfr. de forsvundne alterklæder p. 1024.

Alterskranke, moderne, af smedejern med indcirklede symboler i stråleglans. Et †*»jærntalværk«* med messingknapper og dør blev 1716—17 udført af kongens smed på Frederiksborg, Joachim Sahrtz og Jens Andersen i (Ageboe?)-Skovhuse; Nicolai Reuter malede det⁵. Et knæfald med ophøjet kant og bræddegulv, samt et nyt jærnværk med to døre blev 1842 opsat af smed F. C. Svendsen, Frederiksborg¹⁸.

Døbefont (fig. 20) romansk, af granit. Den firkløverformede kumme er af rødlig granit, foden af grovkornet, kraftig rød og sort granit. Den hører sammen med fontene i Græsted (Holbo hrd.), Lille-Lyngby (Strø hrd.) og Vejby (Holbo hrd.), der alle er firkløverformede og reliefudsmykkede²⁷. Kummen, der er 96—98 cm i tv., har tovstav foroven over smallere rundstav og stejle sider med relieffer i sammenstødene mellem de udhængende sideflader. Reliefferne (fig. 21a—d) forestiller antagelig: 1) Samson og løven. Han ser ud til at ride på dyret, i venstre hånd holder han (usædvanligt) en kølle eller et sværd. 2) Svævende engel over liggende figur med krydsede arme, måske engelen, som i en drøm giver Josef bud om at drage af sted. 3) Kvinde med barn ridende på en hest, muligvis flugten til Ægypten. 4) Kampscene. De tre skikkelser er muligvis en soldat, en moder og et barn, altså barnemordet i Bethlehem.

1732 flyttedes fonten, som stod i tårnet, op i koret ved den nordre side mod pillen. En halv alen blev udhugget af kampestensmuren for at skaffe plads. Fonten blev 1743—44 malet og marmoreret af maler Hans Nielsen, Ganløse⁵.

M. M. 1930

Fig. 19. Esbønderup. Alterstager (p. 1026).

N.E. 1955

Fig. 20. Esbønderup. Døbefont af granit, sml. fig. 21.

1842 købtes en ny font (se nedenfor), og den romanske flyttedes ud af kirken. 1869 lå den i lægens svinestald²⁸, og 1872 var den opstillet i våbenhuset⁸; ved denne tid er fonten utvivlsomt blevet ophugget.

† *Træfont*, købt 1842 for 5 rdl.; samme år malet som porfyr og lakeret¹⁸.

Dåbsfade. 1) 1829, af tin, 63,5 cm i tv., glat med smal, bredt riflet kant, på randen graveret skriveskrift: »Esbønderup Kirke 1829«. Stempet på randen med kronet oval, hvori Københavns tre tårne, foroven »Krontin« og nedenunder »A. C. Dahlgreen 1824«; i bunden Frederik VI.s kronede navnetræk. Svarer bl. a. til fadene i Torup (Strø hrd.) og Tibirke (Holbo hrd.).

2) 1829 (?) af tin, kun 24 cm i tv., glat, skålformet med let ombøjet rand;

under bunden samme stempel som på nr. 1. Men da stemplet er skredet, er årstallet nu ulæseligt. I det store fad. Inventarierne 1589⁹ og 1653²³ nævner et stort † *messingfad*, 1603 nævnes dog to *messingfade*⁹.

Dåbskande, 1829, af tin med slangehank og Frederik VI.s graverede kronede navnetræk. På låget graveret skriveskrift: »Esbønderup Kirke 1829«. Indvendig i bunden næsten udvisket rektangulært stempel, hvori engel og årstallet 1824, formentlig A. C. Dahlgreens stempel for »engelsk« tin. Kanden danner sæt med dåbsfadene; et tilsvarende sæt findes i Torup (Strø hrd.).

1738 købtes en kobberfortinnet † *vandkande* med hank og låg på ca. 4 potter. Den var gjort som en feltkedel til at hente vand i til dåben. Købt hos kobbersmed Hans Videmand, København, for 1 rdl. 32 sk.⁵.

† *Fontelåg* anskaffet 1628⁹. 1722 var »dækket« af træ udueligt⁵.

Krucifiks, o. 1700, ca. 67 cm højt. Kristus hænger i skråt strakte arme og hviler de krydsede fødder på en fodplade. Hovedet er drejet mod højre, håret er langt og opdelt i store, snoede lokker; nedhængende overskæg, samt hageskæg. Lændeklædet er ret bredt og har ligesom oppustede folder; det er knyttet på højre hofte med to snipper. Korset er glat, sortmalet med hvidt skriftbånd, hvorpå JNRJ. Kristi hår og skæg er mørkebrunt, lysbrun hudfarve og hvidt lændeklæde. Over korbuen. — I inventariet 1709 nævnes et »lidet Træ Crucifiks«. 1729—30 omtales det »gamle« trækrucifiks, som er fastnaglet bag alteret, på muren⁵.

E.M. 1963

Fig. 21 a—d. Esbønderup. Døbefontens fire relieffer, antagelig: a. Samson med løven. b. Josefs drøm. c. Flugten til Ægypten. d. Barnemordet (p. 1027f.).

†*Korbuekrucifiks*. På Zeuthens tegning (fig. 16) fra 1837 ses et korbuekrucifiks, som karakteriseres ved en meget stærk hovedhældning, korset har firpassefelter for enderne og krabber langs siderne.

†*Korgitter*. De forkortede korbuekragsten (vestenderne borthugne) angiver korgitterets anbringelse. 1599 fik Rasmus snedker i Helsingør betaling for sprinkelværket for koret⁹; 1713 købtes træ til ti drejede piller på begge sider for koret (jfr. fig. 16). Arbejdslønnen blev skænket kirken af Laurs Willumsøn⁵. Korgitteret fjernedes under restaureringen 1842—43¹⁸.

Prædikestol (fig. 22—24). Træ købtes 1590, snedker Rasmus (Møller²⁹) og

N. E. 1955

Fig. 22 a—b. Esbonderup. Prædikestol (sml. fig. 24). Storfelter med Marcus og Mathæus (p. 1030).

maleren Peder, begge i Helsingør, fik betaling for arbejdet i årene 1598—1601⁹.

Den nu firsidede, tidligere femsidede, stol har arkadefelter med beslagværkspilastre og kartoucher i buesviklerne, samt slutsten med englehoved. Eet sted mangler slutstensdekorationen; to nyere masker (fra 1842—43) er indsat til erstatning for andre tabte. I arkaderne står de fire evangelister skåret i højt relief med stærkt bevæget draperi. På podierne de reliefskårne navne: »S. Matevs, S. Marcvs, S. Lvcas, S. Iohanes«. Johannes-figures ansigt er gået tabt og er erstattet af en grov, alt for stor, pålimet maske³⁰. De grovt skårne, kvindelige hjørnehermer er tilsyneladende af en anden hånd eller efter forlæg fra en anden kreds. Mod sædvane symboliserer de ikke dyder, men sanserne. 1) »Smagen« spiser en frugt, på hermeskaftet frugtguirlande, 2) »Hørelsen«, holder en liggende hjort og en nodebog, 3) »Lugten« holder en buket i den ene hånd, med den anden fører hun en blomst op til næsen, 4) »Følelsen« har en skildpadde trykket ind mod højre hofte, venstre hånd holder hun med bøjede fingre (en stor træklump indvendig i hånden er vandret afskåret), sandsynligvis mangler en fugl, som skulle hakke hende i fingeren³¹. Postamentfremspringene har

N. E. 1955

Fig. 23 a—c. Esbønderup. Prædikestol (sm. fig. 24). Hermer forestillende sanserne: smag, horelse og følelse (p. 1030).

beslagværk og fyldingerne stiliseret bladramme; æggestav og tandsnitgesims over den gennemløbende frise.

†Underbaldakin med hængestykker ses på Zeuthens tegning (fig. 16). Ifølge fotografier fra henholdsvis 1906 og 1930 to gange ændret. Ved restaureringen 1942—43 blev to bærende, vandrette bjælker indsat.

Opgangen omdannet 1942—43. 1727 repareredes den murede †trappe til prædikestolen⁵. En opgang af træ blev muligvis lavet af snedker H. Geisler, Esbønderup i forbindelse med stolens restaurering 1842¹⁸. Den ses bl. a. på fotografi fra 1930.

†Himmel. 1611 købte man et jern som prædikestolens himmel blev hængt i⁹.

Himmel (fig. 24) 1640—41, af mester Hans (Barchmann³²) snedker, der 1640 fik 30 dl. for en himmel⁹. Den er seksidet (ved en senere flytning blev den ene side ødelagt) med smal frise, tandsnit og æggestavggesims, hjørnebøjler med engle- og mandshoveder; topstykker med englehoveder mellem hjørnespir, det ene topstykke har kartouche med Christian IV.s kronede initialer. Smalle,

bruskede hængestykker med fantasimasker. Loftet dannes af et profilindrammet felt, hvori oprindelig, stor due. Indvendig frise med øvre æggestav og småstave i hjørnerne.

Stafferingen af stol og himmel er nu broget, renæssanceagtig, delvis efter ældre spor, udført af P. Kr. Andersen 1943. Stolens tre sider er nymalede, den fjerde med Johannes har stort set den oprindelige staffering. Arkader og postamentfremspring har skiftevis rød og grøn bund for de forgyldte ornamenter, de grøn- og rødklædte evangelister står i grønne nicher, hermeskafterne er grønne med forgyldning. Sanserne har røde og grønne dragter. Postamentfelternes forgyldte versalindskrift på sort bund: »Qui amat animam svam perdet eam, qui odit animam svam in hoc mvmdo (!) in vitam aeternam custodit eam« (»den, som elsker sit liv, skal miste det; den, som hader sit liv i denne verden, skal bevare det til evigt liv«). Rekonstrueret efter indskriften under Johannes-feltet: »Ioannis: XII. Anno 1602«, ligesom gesimsfrisens: »Ego siti-enti dabo de fonte aquae vitae. .« efter samme felts: »[g]ratis: Apocalyp:X« (»jeg vil give den tørstige af livets vands kilde uforskyldt«).

Stolens oprindelige staffering fra 1598—1602 skyldes Peder maler i Helsingør³³. 1748—49 renoverede Hans Nielsen, Ganløse, prædikestolen med maling, forgyldning og lakfernis derover. Ved samme anledning er prædikestolen formentlig blevet drejet og det femte felt fjernet, muligvis for at folk i det nyopførte nordkapel kunne se præsten bedre. 1773—74 anstrøg Thomas Møller i Esbønderup stolen med perlefarve⁵. 1842 reparerede snedker H. Geisler, Esbønderup, stol og himmel for 35 rdl., og samme år blev begge dele malet med egetræsmaling og de tre felter afrenset af C. P. Kongslev, København¹⁸.

På himmelen er Mattis malers oprindelige staffering fra 1641⁹ genfremdraget og suppleret 1943. På bruskværket findes grønt, blå og rødt, mens englevinger og hår, krone og hængedue er forgyldt; undersiden er brun med blå, stjernestrøet felt og røde og sorte lister. På frisens indvendige side mod øst fremdroges til dels det oprindelige stafferingsårstal 1641, under en overmaling 1749 (jfr. ovf.). På den indvendige frise står med forgyldte versaler på sort bund: ». . . quam speciosi in montes pedes evangelizantium et prædicantium pacem: Esa. LII. 1749« (»hvor liflige er på bjergene deres fødder, som forkynder og prædiker fred«). På frisens yderside: »Verbum meum non revertetur vacuum sed faciet qvæ mihi placent, Esa LV« (»mit ord skal ikke vende tomt tilbage, men udføre, hvad mig behager«).

1712 gjordes en *†jernramme* på prædikestolen til at lægge alterbogen på; den forsynedes med 1 ½ alen frynser⁵.

† *Timeglas*, anskaffet 1716 med kvarterglas og tavle, som »det ganger paa«. 1722 nævnes, at der foruden et helt også er et lidet udueligt. 1745 købtes et firfaget timeglas for 2 rdl. 48 sk.⁵

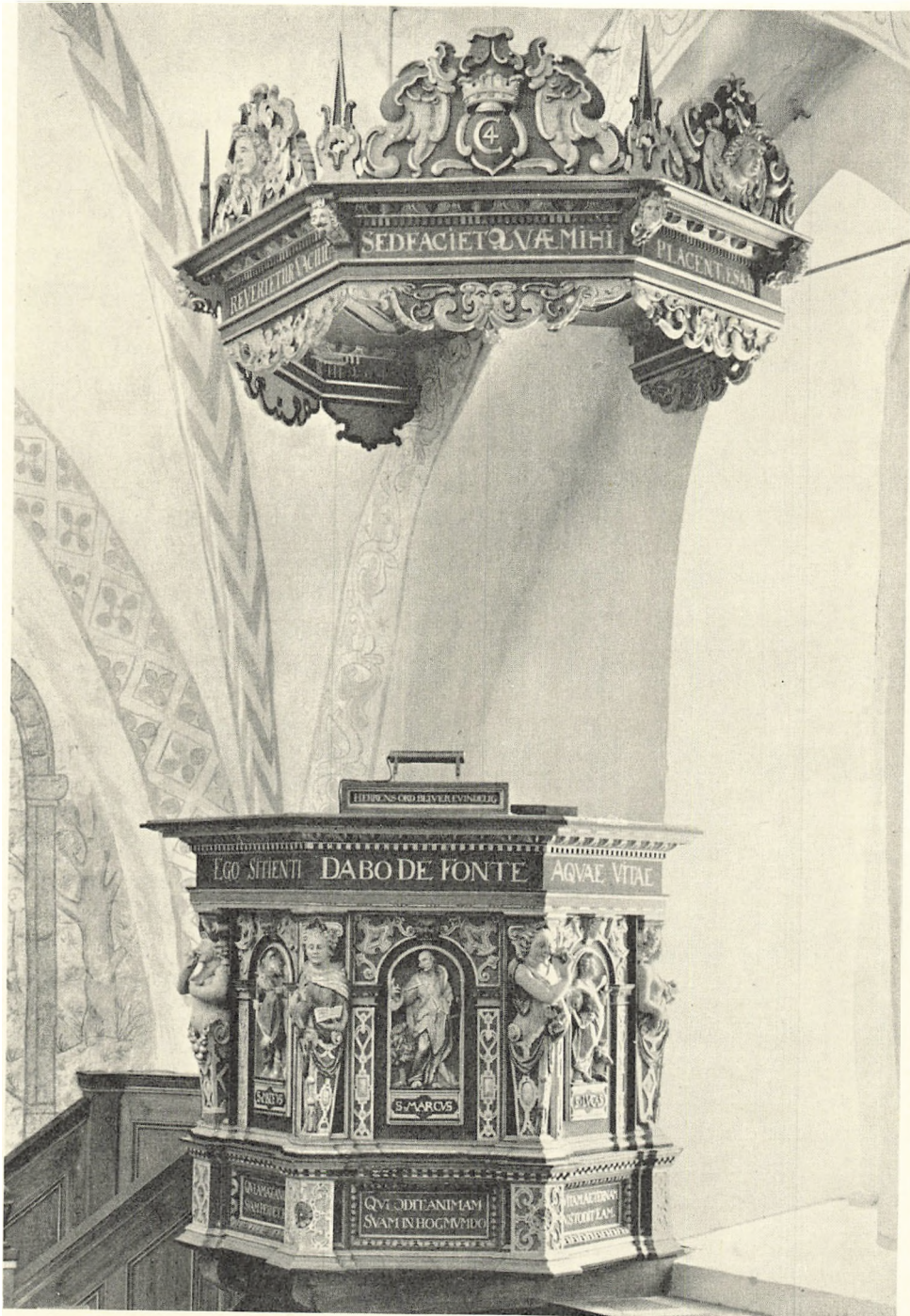

Fig. 24. Esbønderup. Prædikestol (sml. fig. 22—23). 1598—1601, af Rasmus Møller, Helsingør (p. 1029 ff.), og himmel, 1640—41, af Hans Barchmann (p. 1031 f.).

N. F. 1955

Stolestader fra 1942—43 efter tegning af Lønborg-Jensen, i renæssancestil med trekant-topstykker. De afløste stolestader fra 1842 med spidsbuede gavle (een bevaret i nordre tilbygning), af type som dem, der endnu findes i Karlebo (p. 897) og andetsteds. Dele af det oprindelige renæssancestoleværk ses på Zeuthens tegning (fig. 16).

Af de udførlige regnskaber for tidligere *†stolestader* refereres følgende: 1611 fik Rasmus snedker i Helsingør, som også leverede prædikestolen, 126 mk. for 14 nye kvindestole af eget tømmer. 1633 gjorde Christian snedker i Hillerød seks nye stole til våbenhuset. Samtidig forbedrede han de gamle stole og stolene i det lille kapel. 1649 købtes en del nye kvindestole og 1651 24 nye karlestole. 1685 beprydedes stolene i kirken med staffing og numre for 30 dl.⁹ 1716—17 malede Nicolai Reuter stoledørene. 1733—34 lavede snedker Christian Jørgensen Smidt ved Frederiksborg 20 nye klapper og to lange bænke med udskårne ben ved kirkedøren, samt to nye stole. Til den nye tilbygning (p. 1018) udførte tømrmester Peder Ulf af København 1736 ni mands- og ti fruentimmerstole. 1743—44 blev de malet af Hans Nielsen, Ganløse. 1773—74 malede Thomas Møller i Esbønderup alle stolestader med perlefarve⁵. 1842 blev samtlige stole repareret og delvis fornyet af snedker H. Geisler, Esbønderup; de spidsbuede gavle skyldes sikkert ham. Maler C. P. Kongslev, København, malede dem samme år¹⁸. I 1890'erne gjorde man stolesæderne bredere og reparerede fodbrædder og klapper⁸.

†Pulpiturer og lukkede stole. 1652 opsatte en snedker fra Helsingør et pulpitur for 51 dl. 2 mk. 1655 stafferede Mattis maler i Helsingør det for 25 dl.⁹ 1734—35 nævnes, at kirken indeni er opfyldt med så mange pulpiturer, som deri kan være. Flere reparationer af »pulpituret« omtales, men det er umuligt at præcisere hvilket, der er tale om. 1736—37 lavede tømrmester Peder Ulf af København til »den ny kirke to ziirlige lukte stole« af panelværk med gesims, loft, bag- og sidebeklædning, samt fjælegulv og panelerede døre og i den ene stol engelske vinduesrammer til at trække op og ned. Ud til kirkegården var en »beflammet« dør. 1743—44 malede Hans Nielsen, Ganløse, de to lukkede stole⁵.

1842 fjernede man »den lukkede stol i koret«, pulpituret og de lukkede stole i den ny kirkeafdeling. Men 1869 opsatte man et *†orgelpulpitur*, leveret af tømrmester H. Schmidt, Helsingør, for 75 rdl.³⁴.

1599 leverede Rasmus snedker i Helsingør en *†fadderstol* og en *†brudestol*⁹. 1748-inventariet omtaler en gammel træ-munkestol⁵. 1649 betaltes 10 dl. for den ny *†skriftestol*, 1652 fik Mattias maler 6 dl. for at staffere og anstryge den⁹. 1748—49 afskar snedker Jens Christensen af Farum det forreste panelværk af skriftestolen, således at folk i »sakristiet« kunne se for den⁵.

En *†kiste* anskaffedes 1601 og maledes af Peder maler i Helsingør⁹. Den jernbeslåede halvkiste af eg i sakristiet omtales endnu 1764¹².

Fig. 25. Esbønderup. Indre, set mod vest.

N.E. 1955

† *Dørfløj* (sml. fig. 19) fra 1600-tallet, fandtes endnu 1963 mellem kor og sakristi; hertil var den muligvis flyttet i midten af 1800'erne. Den bestod af tre brede og een smallere, sammenstødte egeplanker sammenholdt dels af to gangjern, som endte i en skive med langt udtrukket spids, dels af to svære profilerede revler forbundet af et glat skråbånd. En stor 1600-tals jernlås var sat over en firkantet tidligere udhugning til en anden lås.

Orgel, 1912—14, fra Zachariassen i Århus, otte stemmer; restaureret 1942—43³⁵. Façaden har to sidetårne afsluttet af empirevaser. Både i tårnene og i det lavere mellemed er der pyntepiber. Hvidmalet med forgyldte lister. I tårnrummet.

† *Orgel*, købt 1869 af Daniel Køhne, København. Orgelet var firstemmigt og havde i 15 år været i brug i Herlev kirke, Københavns amt. Tømrermester H. Schmidt, Helsingør leverede orgelfaçaden og pulpituret, og malersvend M. P. Olsen, Esbønderup malede det hele³⁴. I nordre tilbygning.

Pengeblok (fig. 26) omtrent som Søborgs fra 1645, af eg, 45,5 cm høj, helt dækket af seks vandrette jernbånd med rosetsøm; tre af båndene med hængsler. 1722 nævnes tre hængelåse til blokken⁵. I våbenhusets sydvesthjørne.

† *Pengetavler*. 1599 anskaffedes to⁹, 1662 fandtes tre¹³. 1726—27 købtes en

N.E. 1955

Fig. 26. Esbønderup. Pengeblok (p. 1035).

pengetavle af »ostindisk Nøde- og andre Sorter rart Træ med indlagt Arbejde« fra snedker Christopher Quist, København for 2 rdl.⁵. Endnu 1834 nævnes tre kollekttavler²⁴.

Nyere *salmenummertavler* til metalnumre. På loftet flere af de ældre tavler, som ses på Zeuthens tegning (fig. 16).

To ens *præsterækketavler*, 125 × 116,5 cm, den ældste gjort af snedker Jens Christensen 1743—44⁵. O. 1860 oplyses, at der på den ældste tavle stod »malet Anno 1763«. Rammen er profileret og bemalt med rødt, grønt og forgyldning. Under den nuværende forgyldte fraktur og de hvide kursivbogstaver på sort bund ses på begge tavler spor af ældre indskrift. Den ældste tavle indeholder nu de seneste præstenavne. Ved omma-

lingen i slutningen af 1850'erne er den anden tavle formentlig lavet³⁴. Tavlerne er ophængt på østvæggen i nordre tilbygning.

Maleri med voksfarver (en causto), Jacobs kamp, 1936. Malet af Rudolf Pedersen og skænket 1961. Indmuret i sakristiet.

Fire *lysekroner*, nyere. 1726 forærede hr. Simon (eller Sigvardt) Sivertsen, urtekræmmer i Helsingør, kirken en *lysekrone* af forgyldt træ⁵.

*Sejerværk*³⁶. Døgnværk og timeslagværk anbragt i forlængelse af hinanden i smedjærnsramme, samlet med kiler. Værkrammen er 90 cm høj, 108 cm lang og 70 cm bred. De lodrette stivere afsluttes med små, vandrette plader, der måske erstatter nu forsvundne volutter. I centralstiveren spor af den oprindelige spindelgang med foliot. Senere er uret ombygget til regulering med pendul og hagegang, der igen er erstattet med den nuværende stiftgang. På centralstiveren er indprikket V T over R, på en bøjle til en af optræksakselerne 1840.

Uret er sidst istandsat 1966 af Bertram-Larsen, ved hvilken lejlighed stiftgangen, alle drev og visertransmissionen fornyedes (de udskiftede dele i Nationalmuseet). Værket står i mellemstokværket beskyttet af et buet trætag, båret af fire hjørnestolper. På tårnets sydfacade rund, konveks, sortmalet metalskive med forgyldte tal og »stiv« viser.

Urværkets oprindelige dele synes at stamme fra det værk, som Christoffer Sejrmager (formodentlig Christoffer Klet) 1649—50 fik 100 rdl. for. 1695 og

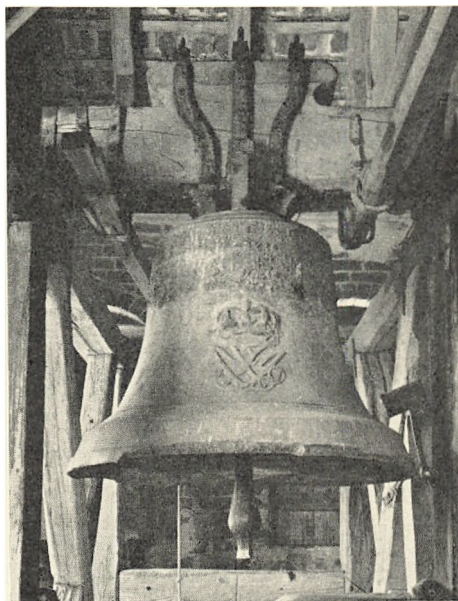
1699 repareredes det af urmager Valentin Schrøder, Frederiksborg, i det sidste tilfælde fordi det »ved ringningen for Kongen blev sønderslagen«⁹. Det havde fra begyndelsen også en skive på tårnets nordmur, hvori endnu hullet til viserakselen ses. Af hensyn til anbringelsen af denne skive måtte trappetårnets pulntag sænkes, sml. p. 1016. Den nuværende skive på tårnets sydside er formentlig fra 1844⁷. Skiven, i regnskaberne benævnt »solskiven«, var tidligere af træ, flere gange fornyet.

Klokker. 1) Støbt af F. Holtzmann 1726 (fig. 27). I frisen mellem borter med akantusværk og drueklaser, reliefversaler: »Me fecit Friderich Holtzmann Hafniæ 1726. Gloria in excelsis deo« (»F. H. i København gjorde mig 1726, ære være Gud i det højeste«). På klokkelegemet

under årstallet Fr. IV.s kronede spejlmonogram. 112 cm i tv^m³⁷. Klokken blev delvis støbt af den gamle, store, revnede klokke⁵. Den oprindelige klokkebom fra 1726 har fladt topstykke, der ender i falset rundstav. Klokken tjener som slagklokke. 2) 1906 støbt af M. & O. Ohlsson. »Kongen døde — Klokken klang over Land med Søragesang, Malmet bristed — Malmet ringer atter over Land — det klinger: Hosianna og Haleluja! Støbt af M. & O. Ohlsson i Lybeck«.

†*Klokker.* 1) 1406, støbt af Daniel og Mikael (hollandsk?). »Kateline [!] es mine name miin luut sy god bequame daneel michiel maecten mi anno d(omi)ni mcccc vi iacop ioseeps.« (»Catharina er mit navn. Min lyd være gud behagelig. Daniel og Mikael støbte mig i Herrens år 1406. Jacob Josefsøn.«) Indskriften endte med en lille dragefigur, foroven på kronepladen stod med indristede versaler: »Schoore III:VII« formentlig en vægtangivelse. Klokken, der revnede ved ringningen for Christian IX., blev købt af en grosserer til ophængning i en privat ejendom i Dronningmølle³⁸. Sandsynligvis er den solgt til omsmelting i Lübeck under 1. verdenskrig.

2) 1642 fik mester Hans Rotgeter i Helsingør betaling for den nystøbte klokke, og 1643 betaltes mester Adam på Hammermøllen for beslag til klokken. Muligvis erstattede denne klokke den gamle, som Hans Rotgeter 1629 borede et hul i, så der kunne støbes »en marne udi« (ring til knebelen)⁹.

N.E. 1955

Fig. 27. Esbønderup. Klokke, støbt 1726 af F. Holtzmann, i klokkestol fra 1642 (p. 1037).

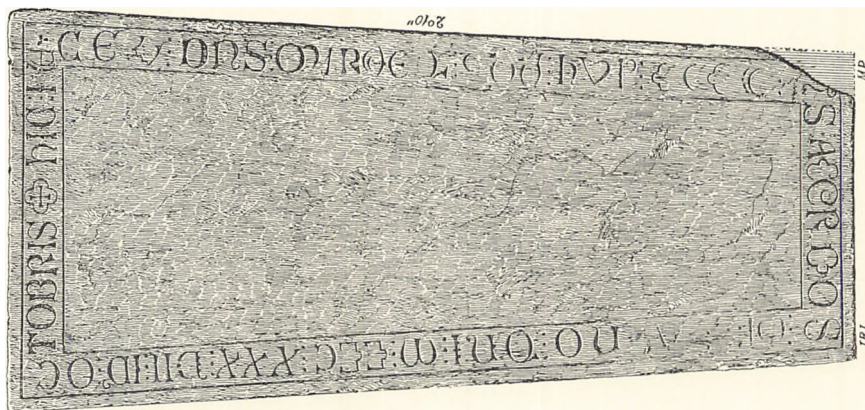

Fig. 28. Esbønderup. Gravsten over præsten hr. Mikael, død 1337 (p. 1038). Efter J. B. Løffler: Danske Gravstene fra Middelalderen tavle XIX fig. 94.

Klokkestol, 1642, opsat af en tømmermand fra Hillerød⁹. Bindingsværk, af eg og fyr, til to klokker, 3×3 lodrette stolper med øst-vestgående remme og 2×3 svære Andreaskors. 1619 anskaffedes en ny †klokkestol til to klokker⁹.

GRAVMINDER

Mindetavle, efter 1707. »Denne Begravelse-Sted og Rum Heri Sacristiet« er 1691 »arveligen« købt af folemester over de kgl. stutтерier ved Esrom Seigneur Jochim Brandt og hans »Kiereste« Christine Christians datter Arden, som døde 6. okt. 1694, 47 år, 6 uger, 4 dage gammel. 12. dec. 1695 ægtede han »Den nu Sal. Matrone« Dorthe Svends datter, som døde barnløs 2. maj 1707, 45 år gammel. 20. nov. 1696 nedsattes støvet af Magdalene Reiers, sal. Hans Brands, som døde i sit 94. år; selv døde han 6. juni 1707, i sit 71. år. Trætavle, 98×103 cm, i bred, fremspringende profilramme, sort- og rød marmoreret med forgyldte lister og skablon-blomster. Forgyldt skrift med versaler og skønskriftsbogstaver, opmalet. På skibets nordvæg i vestligste fag.

Kårde, o. 1700, med hjerteformet parerplade og bøjle til oval knop; snoet guldtråd om fæstet. To *sporer*. Nu i sakristiet, hang tidligere under Jochim Brandts tavle.

†*Muret begravelse*. 1765—66 overtoges kammerråd, regimentsskriver Otto Christian Raschs gravsted af Cathrine Elisabeth, sal. regimentsskriver Plums enke. Hendes mand blev nedsat her⁵. 1842 omtales fra samme begravelse (»aaben Kælder«) ligkister, hvoraf den yngste var regimentsskriver Badstübers nedsat 1795⁷. I tårnrummet.

I Gilleleje museum findes fem **kistehanke* og et *-beslag* fra 1700'erne, fundet på kirkegården i Esbønderup.

Gravsten. O. 1337 (fig. 28). »Hic iacet d(omi)n(u)s mikael ... quondam hvi(us) ecc(le)s(ie) saecrdos (!) q(vi) [obiit] anno d(omi)n(i) M CCCXXXVII id(us) octobris« (»her ligger hr. Mikael fordum præst i denne kirke, som døde 15. oktober 1337«). Rødbrun kalksten, trapezformet, 153×73—53 cm, med fordybede majuskler mellem rammeliniér; særprægede C- og D-former³⁹. I tårnets nordvæg.

Stumper af gravsten findes i nordre udbygnings vestfag; af kalksten, med profileret kant og i hjørnerne medaljoner med evangelister. På det største brudstykke findes en medaljon med englehoved, samt på stenens midte et vinget timeglas over kranium på korslagte knogler, herom årstallet 1688.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Kirkeinspektionsarkiv. Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705. — *Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898.* Esbønderup kirkes rgskbog 1705/06—1779/80. — *Esbønderup-Nødebo sognekaldsarkiv.* 1651—1876. Korrespondencesager m. m. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger 1885 af J. B. Løffler (bygning og inventar), 1893 og 1894 af Jacob Kornerup (kalkmalerier), 1930 af M. Mackeprang (inventar), 1939 og 1943 af P. Kr. Andersen (forundersøgelse af inventar og istandsættelse af prædikestol) og 1944 af Ole Søndergaard (kalkmalerier). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955, samt Elna Møller, Ulla Haastrup og Erik Moltke 1968.

Tegninger i NM: Interiør af C. O. Zeuthen 1837, eksteriør 1877 og interiør 1883 af Martin P. Olsen, kalkmalerier (skibets andet hvælvs øst- og vestkappe, triumfvæggens vestsíde og ornamenter på hvælv) af J. Kornerup 1893, profil af nordre korbuekragsten af C. G. Schultz 1930, eksteriør og snit af H. Lønborg Jensen 1942. — Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: 10 blade opmålinger fra o. 1935.

Notebøger i NM: V. Koch III, 35. — Kornerup II, 29 ff., 45, VII, 26. — C. G. Schultz LXIX, 28 ff.

Litteratur: C. J. Witter: Esbønderup kirkes historie og restaurering, 1943. — Jan Steenberg: Esbønderup kirke, ÅrbFrberg. 1953.

¹ CodEsrom. p. 55. ² DiplDan., DaRigBr. 2. rk. V nr. 158. ³ Smst. 2. rk. X nr. 332, jfr. 357. ⁴ Landebogen p. 170. ⁵ LA. Esbønderup kirkes rgskbog 1705—80. ⁶ Kirken var assureret for 19.730 rdl. ⁷ RA. Rtk. 256.5—13. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ⁸ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø herreders provsti: 1864—1900. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ⁹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705. ¹⁰ Jfr. note 8, året 1868. ¹¹ LA. Amter. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dokumenter vedr. kgl. kirker og skoler 1788—90. ¹² LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier. ¹³ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkerøsk. Kronborg amts kirkerøsk. 1661—72. ¹⁴ Inden for amtet har kun Selsø kirke (Horns hrd.) med den trekvartecirkulære apsis (og † rundskib) en tilsvarende korplan. ¹⁵ På grund af omfattende udstøbninger langs murens ydersíde, foretaget 1942—43, er det ikke muligt at undersøge syld- og sokkelforhold. ¹⁶ Bl. a. Övraby i Skåne og Hagebyhöga i Östergötland. — Om en dansk parallel, se Kjeld de Fine Licht: Hansted kirke, i Kuml 1968. ¹⁷ Witter: Esbønderup kirkes historie og restaurering p. 5. ¹⁸ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journalsager 1782—1848. ¹⁹ Jfr. note 7 og 18. ²⁰ Ifølge Magnus-Petersen: Kalkmalerier p. 101 foretoges 1829 en større reparation, hvorved kalkmalerierne »ere blevne en Del ødelagte og flere

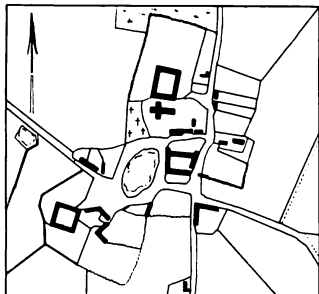

Fig. 29. Esbønderup. Landsbyplan 1810.

Billeder tabte.²¹ Laurentius var i øvrigt en af de få helgener, der »overlevede« reformationen.²² Biskoppen mente 1893, at »Malerierne var slet udførte, forargelige Figurbilleder«, jfr. kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916.²³ LA. Bispearkivet. Alm. sager: 1647—(1708). Holbo hrds. bog.²⁴ RA. Rtk. rev. rgsk. amtsrgsk. Kronborg amtstue.²⁵ Jfr. bl. a. note 9 inventariet 1657 og rgsk. 1660, da en ny tinkalk og disk til sygebesøg anskaffedes, samt note 5 året 1708, da kandestøberen i Helsingør fik betaling for en privat kalk, som blev omstøbt.²⁶ 1703 fik den gamle messehagel og prædikestolens overtræk påsat fire alen karmoisinrøde kamelhårsfrynser af Simon Møller og Anders Knapmager for 3 dl. 1 mk. 8 sk., jfr. note 9.²⁷ Mackeprang: Døbefonte p. 88—91.²⁸ Jfr. brev fra A. Strunk 25. juni 1869.²⁹ Jfr. prædikestolen i Valby kirke (Holbo hrd.).³⁰ Markusfiguren synes i type mere lig en Kristus med korsstav og jordkugle i hånden. Muligvis stammer figuren fra det tabte femte felt og er ved restaureringen sat som erstatning for Markus (?).³¹ Sml. »Tactus« (»følelsen«) på pulpituremaleriet i S. Nicolai kirke i Køge (DK. Kbh. amt p. 220 f., fig. 62—64) fra 1586.³² Sml. Lillerød kirkes prædikestol, der ifølge regnskaberne er udført af Hans snedker i Kratmøllen, som var identisk med Hans Barchmann.³³ Regnskaberne for 1601 meddeler: Betalt Peder maler i Helsingør for prædikestolen og en kiste til kirkens alterklæder han malede 50 rd., hvilket er meget dyrt og kunne vel med ringere omkostning være betalt samme maler og »ramid« kirkens gavn som fromme kirkeværger bør at gøre.³⁴ LA. Esbønderup-Nødebo sognekaldsarkiv. 1651—1876. Korrespondancesager m. m.³⁵ Ifølge blyantsindskrift på træstykke i orgelet: »Ole John Larsen føt 22/9 — 1882 Opstillede dette Orgel sammen med Villy Poulsen Orgelbykker fra Aarhus 20/12. 1914«. ³⁶ Beskrivelsen skyldes Hans Stiesdal.³⁷ Sml. klokkerne af samme klokkestøber i Lillerød (Lyng-Kronborg hrd.) og Anisse (Holbo hrd.). ³⁸ Større korrespondance i Nationalmuseets arkiv, se også J. F. Fenger: Klokke-indskrifter, i KirkehistSaml. II, 85—86. ³⁹ Sml. J. Helms: En Ligstensindskrift fra det 14. Aarhundrede med rig Afveksling af Bogstavformer, i Annaler f. nord. Oldk. 1854, p. 317—38, J. B. Løffler: Danske daterede Gravstene etc., i ÅrbOldkHist. 1887, p. 115 og KirkehistSaml. II, 83 og 488—89.

VILLINGERØD KIRKE

ESBØNDERUP SOGN. HOLBO HERRED

Kirken ligger ret ensomt, et godt stykke nord for byen og vest for vejen til Dronningmølle, omgivet af en forholdsvis lille kirkegård med ligkapel.

Kirken er opført efter tegning af arkitekt Vilhelm Holck og indviet 23. september 1906. Den har kor (i vest), skib og et tårn, der er placeret på sydsiden, således at understokværket tjener som våbenhus. Den romaniserende bygning står hvidkalket med røde tegltage.

Det stort set samtidige *inventar* er inspireret af flere stilarter. I altertavlen et maleri: Jesus og den kananæiske kvinde, signeret Mogens Gad 1924.

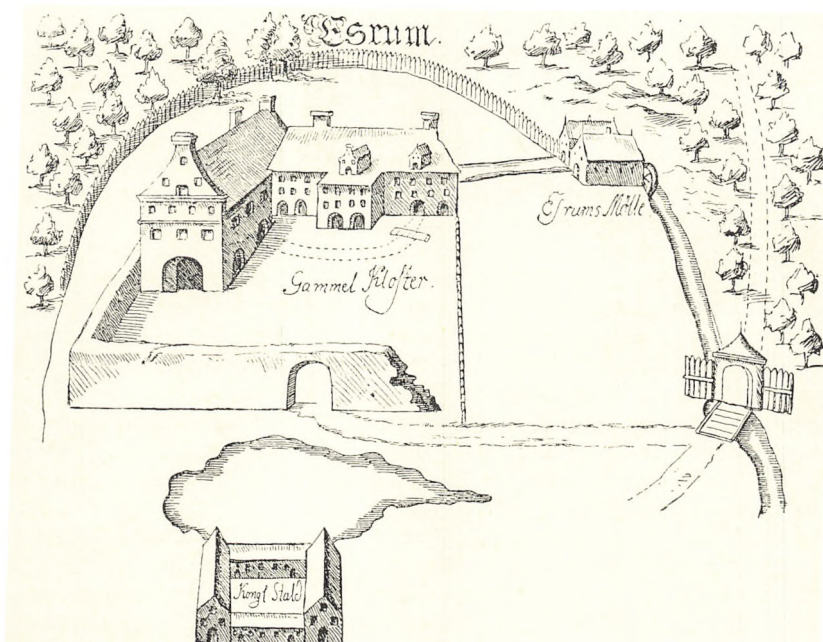

Fig. 1. Esum. Klosteret o. 1677. Efter Resen.

ESRUM

ESBØNDERUP SOGN. HOLBO HERRED

Byen Esum hørte til kongelevet før Erik Lams tid, men blev i dennes regeringstid (1137—47) erhvervet af ærkebiskop Eskil og af ham overladt de brødre, som tjente Gud der; endvidere skænkede Eskil byen Villingerød, som han havde købt af arvingerne efter Slesvigbispens Herman (død o. 1150), medens kong Svend (Grathe) ved et brev fra o. 1151—57 fritog brødrenes landboere for al kongelig tjeneste¹. Klosteret, der fik paveligt privilegium 1151², har muligvis tilhørt benediktinerordenen; omdannelsen til cistercienserkloster, som vanligt for denne orden viet *Vor Frue*, har antagelig fundet sted 1153, da det af årbogsnotitser fremgår, at Esum dette år modtog et konvent af munke: »Conventus venit in Esum«³. Det var sikkert de munke, Eskil førte med fra Clairvaux, der således blev moderkloster til Esum⁴.

Klosteret blev snart en anselig stiftelse. Allerede da Eskil o. 1162 stadfæstede dets besiddelser, synes disse at have været betydelige, og gennem klosterets endnu bevarede brevbog⁵ kan man følge den fortsatte vækst, som sikredes gennem en lang række beskyttelses- og privilegiebreve. Hertil svarede en kraftig ekspansion i de første årtier; inden århundredet var til ende, var Esum blevet moderkloster for ikke mindre end fem nye klostre: Vitskøl, Sorø og Guldholt (senere Ryd) i Danmark samt Dargun (senere Hilda) og Colbatz i Pommern. Senere kom klosterets position til udtryk på anden vis. Vigtige hverv blev betroet abbeden; 1320 skulle han sammen med ærkebisperne af Lund og Uppsala påse, at kong Magnus lod johannitterne vende tilbage til Norge⁶, 1383 skulle han indsamle den hjælp, som ordenen havde bevilget pavestolen i Danmark, Sverige, Norge, Skotland, Rusland, Pommern og Slavien⁷, og 1403, under striden med abbeden i

hovedklosteret Citeaux⁸, blev Esums abbed sammen med Sorøs, på dronning Margrethes anmodning, generalvikarer for ordenen i Danmark, Norge og Sverige (samt Colbatz og Hilda). 1523 var abbeden blandt udstederne af Frederik I.s håndfæstning⁹.

Klosterets betydning afspejledes også i den rolle, dets kirke kom til at spille som gravkirke. Erik Menveds tvillingsønner Erik og Magnus skal være begravet her 1301¹⁰, og Valdemar Atterdags dronning Helvig, der muligvis døde i klosteret 1374¹¹, »lå gravlagt foran et alter i det høje kor«¹². Desuden må nævnes, at stormanden Jon Litle og hans datter Cecilia begge fik deres grave i koret 1307¹³.

Til klosterets bygningshistorie foreligger kun enkelte efterretninger. Rydårbogen meddeler, at det brændte 1192 og 1204¹⁴. Et kongebrev 1301 gav klosteret ret til i Helsingborg at indkøbe bl. a. tømmer¹⁵, men da det besad ejendomme østensunds, tør brevet næppe tages som vidnesbyrd om byggevirksomhed ved selve Esum. Lige så lidt kan man slutte noget med sikkerhed af det pavebrev fra 1377¹⁶, der tillod dronning Margrethe at overføre sin moder dronning Helvigs lig fra Esum til Sorø kloster, thi når det heri hedder, at klosteret truedes med forfald, er dette formentlig blot en vending, som stammer fra dronningens supplik, hvori ønsket om flytningen var fremsat. Endelig kan nævnes ridderen Anders Nilssøns testamente fra 1477, hvorved klosterkirkens bygning (d. v. s. byggefond) betænkte med 80 mk. lybsk¹⁷.

Af klosterkirkens mange *altre* var *højalteret* viet Vor Frue og omtales 1400¹⁸ som prydet med »wor frowe beled«. 1158 omtales et af Eskil indviet alter¹⁹; det vides hverken til hvem det var viet, eller hvor det fandtes. 1211—14 lovede Niels Grevesen (Valdemar I.s sønnesøn) at stifte et alter for apostlen *Jakob*, bisp *Niels*, kong *Oluf* og jomfruerne *Gertrud* og *Juliane*²⁰ — det omtales ikke siden; ved samme lejlighed nævnes *S. Nicolai* alter. 1306 skænkede Jon Jonsen Litle landsbyen Uvelse bl. a. til oprettelse af to *altre* i kirken²¹. 1378 nævnes »*altare beatorum confessorum* in parte meredionali^e ecclesie« (»de salige bekenderes alter i kirkens søndre del«)²², ved hvilket munkene forpligtede sig til at læse sjælemesser for kong Valdemar Atterdag. 1485 bekræftede rigsråd Johan Oxe sin hustru Berite Bondesdatter Thotts sjælegave til klosteret, for hvilken der skulle læses messe ved *de 11.000 jomfruers* alter, og 1488 fik han pavelig bevilling på aflad for dem, der på en bestemt dag besøgte det af ham stiftede alter i Esum for de 11.000 jomfruer²³. 1489 omtales ved kong Hans' overdragelse af Tikøb kirke (sml. p. 679), at der skulle holdes messe for »*helgæ kors*«alteret midt i kirken²⁴.

Middelalderen igennem bevarede Esum sin fremtrædende stilling. En i 1497 anlagt jordebog viser, at klosteret ejede over 300 bøndergårde på Sjælland, og af de sjællandske klostre blev det i rigdom kun overgået af Sorø og Antvorskov²⁵. 1499 gav kong Hans det birkeret over de vidtstrakte besiddelser²⁶.

Reformationen fik ikke større øjeblikkelige følger for klosteret. 1538 blev det underlagt abbeden i Sorø²⁷, og først 1559 udgik de kongebreve, som betegnede klosterets endelige ophør. Abbeden og 11 tilbageværende munke blev sendt til andre, endnu bestående klostre²⁸. Inden sin afrejse havde abbed Peder givet mursten og mel til den store indsamling i anledning af Helsingør S. Olais færdiggørelse (p. 85), og det blev borgerne her, som af kongen fik skænket hovedparten af klosterkirkens inventar (jfr. p. 1052). Det skete vinteren 1559—60, og derefter førtes andet træværk, ialt 53 læs, til Vor Frue kirke i København (DK. Kbh. By p. 44). Snart efter er nedbrydningen af kirkefløjen gået igang, mens klosteret i øvrigt omdannedes til ladegård for krongodset (sml. p. 1043).

Sagn. Til Esum kloster var knyttet sagnet om broder Rus, hvis billede skal have hængt i kirken eller klosteret²⁹. Historien om denne broder, rusens og fylderiets repræsentant, der ved god mad og kønne piger forfører alle klosterets beboere fra abbeden og nedefter til vellevned og utugt, stammer fra et plattysk digt fra slutningen af 1400'rne (der dog stedfæster begivenheden til »Sachsenland«)³⁰.

KLOSTERET OG DETS KIRKE

På den plads, hvor Esrum by nu ligger, midt i de nordsjællandske skove, tæt nord for søen af samme navn og ved åen, som afvander denne, lagdes det kloster, der stiftedes af ærkebisp Eskil. I stadfæstelsesbrevet (p. 1041) for cistercienserklosteret siger Eskil, at han netop har »bestemt dette sted til brug for Kristi fattige, fordi det havde stor overflødighed på marker og skove, vand og fiskeri, enge og græsgange«³¹. Det er alle disse ting, som karakteriserer de lokaliteter, der valgtes til cistercienserklostre, og der er næppe nogen grund til at betvivle, at ærkebispens selv havde valgt stedet, som må have været ham velkendt, eftersom hans egen borg, Søborg (Holbo hrd.) kun lå en fem-seks kilometer derfra i nordvestlig retning. I de flade engdrag har munkene let kunnet lede vandet ind i de for klosteret nødvendige kanaler til brug for fiskedamme og møller; det må være en sådan af munkene anlagt kanal, der førte ind igennem den forsvundne østfløj, over gårdspladsen og ud under den eneste bevarede klosterfløj, således som det er antydnet på Resens stik (p. 1041).

Klosteret i tiden efter reformationen. Den just nævnte længe er den eneste bevarede bygning fra det udstrakte klosteranlæg, munkene og abbeden forlod i efteråret 1559. Da kirken var tømt for inventar, blev den formentlig ligesom de bygninger, man ikke havde behov for til ladegården, anvendt som stenbrud, dvs. nedrevet efterhånden som man havde brug for materialer andetsteds. 1585, da den senere Christian IV. besøgte Esrum, skrev han straks efter i en latinsk stil, at han ikke havde set noget særligt andet end kirken, som tidligere havde været »en udmærket kirke, da den stod i flor«, men at man nu vanskelig kan sige, hvordan den har været, »thi den er næsten fuldstændig ødelagt«³². Fra 1611 findes en oplysning om, at der blev brudt 2000 hele og halve mursten fra Esrum kirkegård og solgt til reparationsarbejde på Esbønderup kirke³³. I begyndelsen af 1700-tallet fandtes der i marken vest for klosteret betydelige bygningstomter, hvoraf beboerne opgravede munketegl til bygningsbrug³⁴. 1718³⁵, da der skulle skaffes plads til en række barakker for kavalleriet, stod høje mure og »adskillige rudera« af såvel kloster som kirke endnu på pladsen sammen med en del af ringmuren om klosteret. Over porten i denne mur skal der have siddet en sten med indskriften »S:Roma«³⁶. Den nævnte planering må have været omfattende, thi man kom så dybt i jorden, at man stødte på grave, »meget net murede af tynde klinker både på siderne og oven til«; de blev fundet i en sådan mængde, at man var i stand til at opfylde en hel dam og morads med de »døde ben«. Ser man på Resens tegning (fig. 1), er det ikke urimeligt at antage, at der er tale om vandhullet mellem klosterporten og de kongelige stalde.

Udgravninger. Som det fremgår af den historiske indledning, har klosteret i Esrum haft en meget stor betydning langt uden for dets eget domæne. Fra de

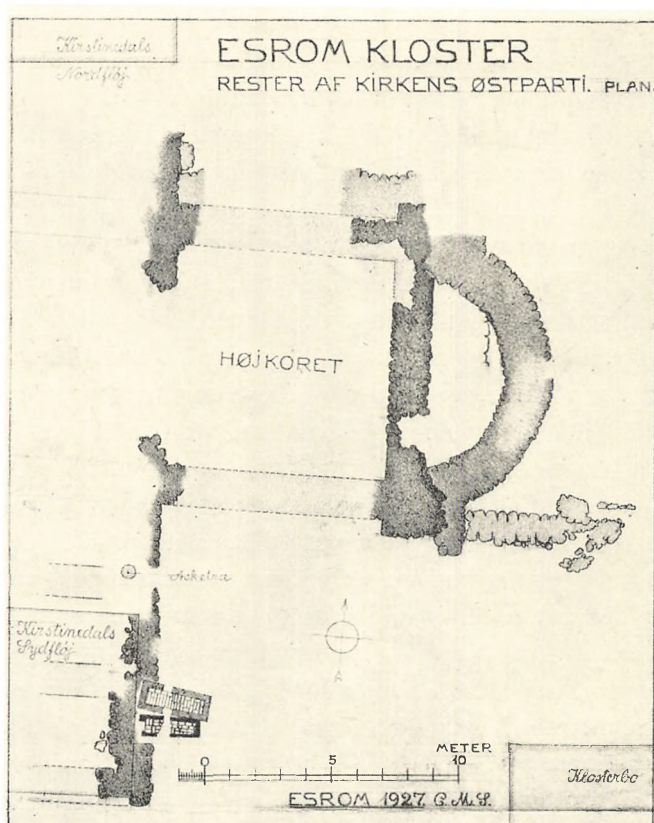

Fig. 2. Esum. Udgravningsplan 1927. 1:300. Tegnet af C. M. Smidt (p. 1045).

skrevne kilder ved vi intet om den rolle, klosterets arkitektur kan have spillet for byggeføretagender i omegnen, men der kan næppe være tvivl om, at Esum også på dette område har haft en betydning, der langt har overgået den, andre cistercienserklostre fik. Det er derfor ikke mærkeligt, at man gennem de sidste hundrede år har gjort en række forsøg på at vriste arkitektoniske hemmeligheder ud af den gamle klostergrund, der i dag dækkes af veje, huse og haver.

I 1870'erne begyndte en lokal amatørarkæolog, Martin Olsen, en række usystematiske gravninger og afdækkede 1879 en del fundamentrester vest for den bevarede fløj; det medførte, at Museet for nordisk Oldkyndighed samme år udsendte Jakob Kornerup, der ret hurtigt kunne fastslå, at de fremdragne fundamenter i hvert fald ikke kunne have noget med selve kirkefløjen at gøre, som formodet af Martin Olsen. Tre år senere rykkede Kornerup på ny ud, denne gang til et udgravningsfelt nordøst for den stående fløj; heller ikke disse rester kunne imidlertid godtages som levn af kirken, men var ifølge Kornerup snarest spor efter en økonomibygning. Foruden bygningsfundamenterne af-

Fig. 3. Esum. Apsisfundament (p. 1045).

C.M.Smidt 1927

dækkedes 12 murede grave, og man tog dem som et fingerpeg om, at man var i kirkens nærhed. Jagten efter klosterkirken intensiveredes 1893—94, da museet ved J. B. Løffler genoptog gravningerne i det samme område og fremdrog flere rester af den bygning, der skønnedes at være østfløjen i et firlænget anlæg, hvori den bevarede fløj måtte være søndre længe. Også denne gang blev der afdækket murede grave, ialt 18, men kirkefløjen forblev uidentificeret. Det samme var tilfældet 1908, da M. Mackeprang og C. M. Smidt fremdrog yderligere 15 grave; end ikke fordelingen af det relativt store antal grave, som i årenes løb var blevet afdækket, gav arkæologerne noget holdepunkt for kirkens placering, og efterforskningen blev påny indstillet en årrække.

Endelig 1927 lykkedes det C. M. Smidt at afdække et apsisparti umiddelbart øst for den vej, som fra nord fører mod det nuværende Esumkloster. Dermed var kirken endelig lokaliseret, og udgraveren udvidede undersøgelsen til vejens vestside, hvor det under såre vanskelige forhold ved gavlen af gården Kristine-

dals nu nedrevne sydføj lykkedes at fremdrage fundamentrester, der må stamme fra kirkens søndre korsarm. Med denne udgravning må det betragtes som fastslået, at kirkens kor ligger under den førnævnte vej, og at korsskæringen og en del af korsarmene skjuler sig under Kristinedals gårdsplads, mens skibet løber ind under gårdens vestfløj og videre mod vest, således som det er antydnet på fig. 5.

Klosteranlægget. Forklaringen på, at den mangeårige søgen efter kirken så længe var resultatløs må være, at man koncentrerede sig om arealet nord og nordøst for den bevarede klosterlænge i den tro, at denne længe måtte være sydfløjen i et regelret, firfløjet anlæg, der havde kirken som nordfløj. Smidts fremdragning af apsispartiet ændrede opfattelsen. Ud fra hvad man i øvrigt kender til cisterciensernes byggeskik, må det være klart, at klosteret ligesom i Løgum har haft *to* gårde mod syd. Den egentlige fratergård med dens hvælvede kloster gange langs de omsluttende fløje har ligget syd for kirkens skib, således at østfløjen har føjet sig til søndre korsarm, vestfløjen til kirkens vestende. Østfløjen må nærmest korsarmen have rummet kirkens sakristi og kapitelsalen samt i overetagen munkenes sovesal, hvorfra de skulle have direkte adgang til kirken ad en trappe i søndre korsarm. Sydfløjen har blandt andet rummet spisesalen, og vestfløjen var lægbrødrenes med direkte adgang til kirkens vestende, hvor de havde deres plads.

Øst for fratergården har der i takt med klosterets fremgang rejst sig en ny gård, og sydfløjen heri var den endnu bevarede længe, mens de af Kornerup og Løffler fremdragne fundamentrester må stamme fra en østfløj, der har strakt sig mod nord til en linje i flugt med sydmuren i kirkens kor; på dette sted er der afdækket fundamentrester efter en mur, som kan være identisk med den, som ses på Resens prospekt (sml. fig. 1 og 5).

Der kan ikke af det forhåndenværende materiale uddrages ret mange blot nogenlunde nøjagtige mål, som kan bidrage til at give et begreb om anlæggets omfang. Bedst oplyst er den sekundære klostergård, der formentlig på grund af den p. 1043 omtalte kanal helt og holdent har tjent økonomiformål. Dens øst-vestlige udstrækning angives af den bevarede fløjs længde, ca. 39 m, og udstrækningen i nord-syd, regnet fra fløjens nordside til kirkekorets sydside, har været 55—56 m. Dette gårdanlægs alder fremgår antagelig nogenlunde af de to middelalderlige byggeperioder, som spores i den bevarede fløj; ældst, fra 1300-tallets midte, er den store vestre del (ca. 23 m), mens den mindre østre er et århundrede yngre. — Målene på fratergården på kirkens sydside er meget usikre. Såfremt et af C. M. Smidt 1927 fremdraget murhjørne er identisk med klosterets sydvesthjørne, kan man formode, at selve fratergården ligesom i Sorø cistercienserkloster har været omkring 30 meter i kvadrat, hvoraf følger, at den kirke, der dannede nordfløjen kan have været indtil 70 meter lang.

Fig. 4. Esrum. Plan. 1:1000. Hovedparten af de indtil o. 1930 udgravede fundamentrester og grave er sammentegnet af Charles Christensen.

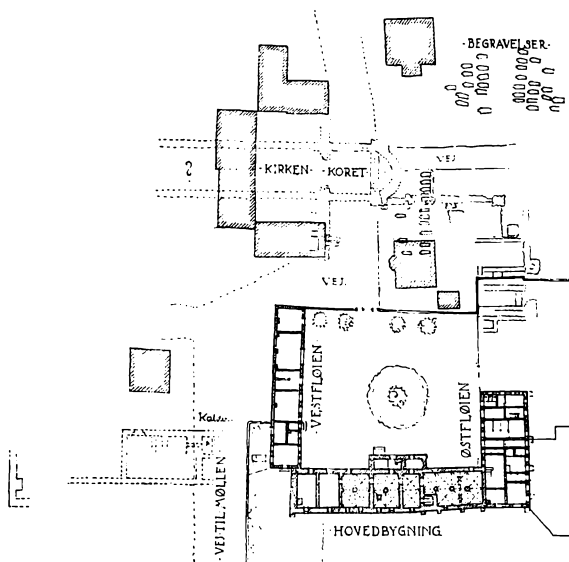
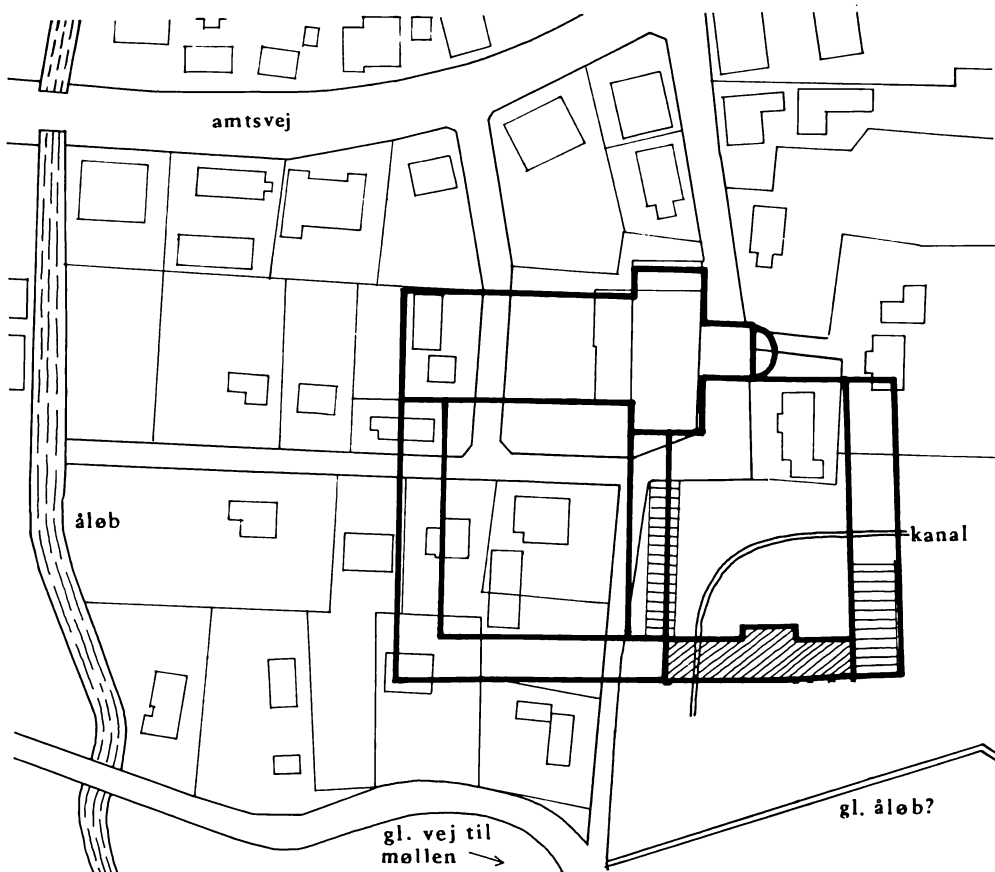

Fig. 5. Esrum. Rekonstruktionsplan for klosteranlægget. 1:1000. Som grundlag er benyttet et moderne matrikelkort (p. 1046). Tegnet af El. M. 1968.

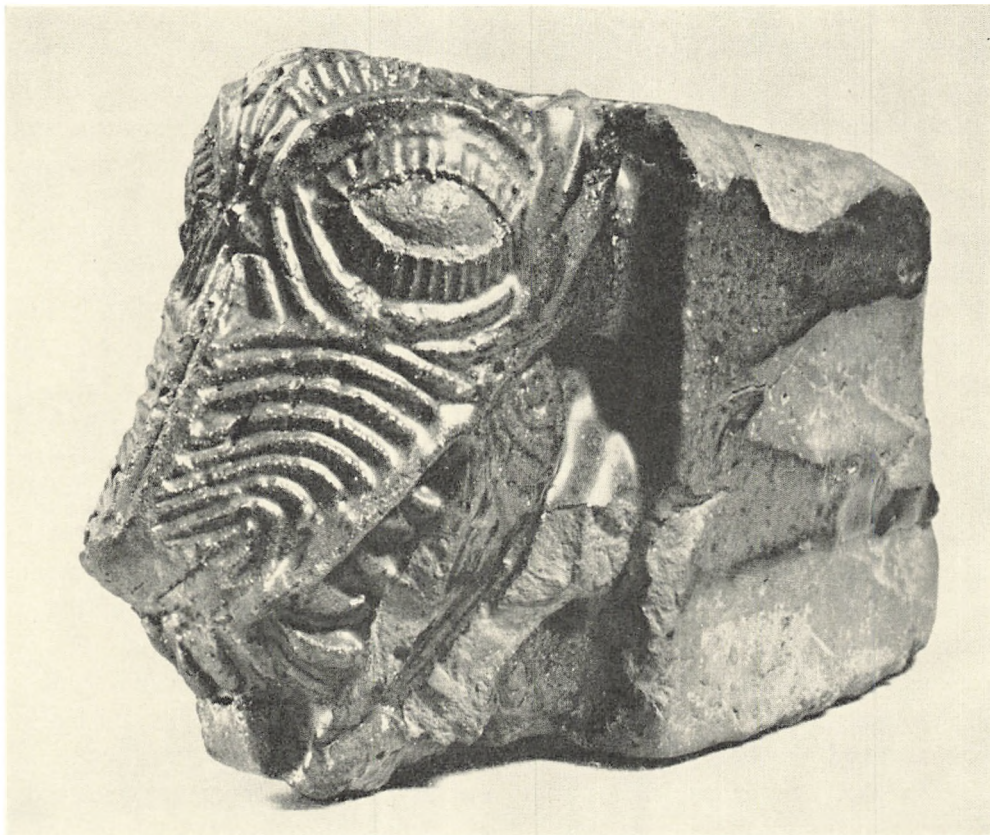

L. L. 1968

Fig. 6a. Esum. *Skulptur i brunlaseret tegl (sml. fig. 6b). I Nationalmuseet nr. D. 22118.

Kirken. Som det er fremgået af det foregående, kan man efter kirkens lokalisering 1927 i store træk fastslå klosteranlæggets hoveddisposition, men så snart det gælder udformningen af de enkelte fløje for slet ikke at tale om detaljerne er man på bar bund. Det gælder også kirken, selv om C. M. Smidt ved den sidste gravning — udover den nævnte apsis — fandt fundamenter, som han henførte til et kvadratisk kor og til østmuren i søndre korsarms sidekapeller. Som resultat af sine gravninger mente Smidt med sikkerhed at kunne fastslå følgende: »Esrom Klosterkirke har været en Korskirke, hvis Korsarme har sprunget meget kraftigt frem, endog kraftigere end i Sorø, skønt Esroms Kor var smallere end dettes. Koret var lige afsluttet i Øst; men ikke altfor længe efter Korets Opførelse har man tilføjet en Apsis. Visse Forhold ved Korsarmkapellernes Østmur synes at hænge sammen med en allerede i Kirkens første Aarhundrede foretaget Ombygning, der kan være forårsaget af de to Brande i Aarene kort før og kort efter 1200, men som det ihvertfald paa nu-

L. L. 1968

Fig. 6b. Esum. Samme skulptur som fig. 6a., der viser den person, loven holder mellem forpoterne. Lovehovedets højde er 13 cm (p. 1050).

værende Tidspunkt er umuligt at komme til fuld Forstaaelse af.« Selv disse beskedne slutninger synes dog behæftet med usikkerhedsmomenter, når det gælder østmuren under søndre korsarm eller dens sidekapeller. På dette sted lå 1927 Kristinedals sydfløj, som umuliggjorde en fuldstændig blotlægning af fundamentet og de små stumper fundamentgrøfter, der af udgraveren bestemtes som stammende fra skillemurene mellem sidekapellerne. I østsiden af korsarmsfundamentet blev der fremdraget to grave (fig. 2), den ene af den vanlige romanske type, med særskilt hovedrum, der typologisk dateres til forud for 1250, den anden af unggotisk type; ud fra disse to graves forhold til fundamentet sluttede Smidt, at muren på et tidligt tidspunkt måtte have været nedbrudt, og satte denne nedbrydning i forbindelse med en af brandene 1192 og 1204. Smidt omtaler ikke fund af noget brandlag, og fra kilderne ved vi intet om, hvilke dele af klosteranlægget, der rammes af disse brande. Man må derfor nære betænkelighed ved at henhøre den yngste grav til en genopbygning allerede

o. 1200; thi hvis denne grav, som antaget af Smidt, kun kan være anlagt på et tidspunkt, da muren var nedrevet, må man ud fra gravens form snarest henlægge dette tidspunkt til 1200'nes anden halvdel eller endnu senere. Ud fra det, vi af de historiske kilder kan slutte os til om klosteranlæggets ekspansion, vil det være ganske rimeligt, om der er sket udvidelser eller omdannelser af kirkens østparti f. eks. omkring 1300 og forud for opførelsen af den ældste del af den bevarede længe, der dannede sydfløjen i den sekundære klostergård.

Kun gennem en fremtidig gravning på det område, som siden 1927 er blevet tilgængeligt ved nedrivning af Kristinedalfløjen, vil der være mulighed for at klare problemerne om korsarmenes og korsskæringens udformning. Indtil da må vi holde os til det af Smidt fremlagte materiale: en kirke med kvadratisk kor og stærkt fremspringende korsarme, der begge på østsiden har haft tre kapeller. Muligvis omkring 1200 er der til koret føjet en apsis, ganske som det lidt senere skete med et af Esrums datterklostre, Hilda i Pommern. Antallet af sidekapeller er bemærkelsesværdigt, fordi ingen anden dansk cistercienserkirke har så stærkt fremspringende korsarme, at der er plads til tre kapeller på række; derimod findes der flere udenlandske eksempler, blandt hvilke der navnlig kan være grund til at fremhæve det franske kloster Clermont³⁷, der som Esrum er en datterstiftelse fra Clairvaux, grundlagt på omtrent samme tid (1152) og med en kirke, der stammer fra 1100'nes sidste halvdel, hvilket også må have været tilfældet med Esrum.

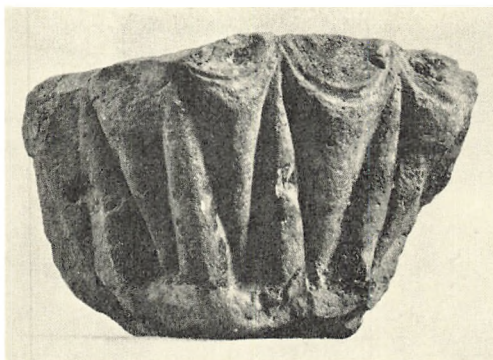
Materialer. Det er ud fra løsfundene sandsynligt, at byggematerialet fortrinsvis var munkesten, men kun i den sekundære apsis er dette materiale iagttaget in situ.

Blandt fundene fra hele klosterområdet er der genstande, som vidner om en højtstående tegltekning, og det er vel sandsynligt, at netop cistercienserne i Esrum på dette felt kan have virket som inspiratorer for andre nordsjællandske byggeforetagender, som f. eks. kirkerne i Helsingør (p. 57), Tikøb (p. 684) og Søborg (Holbo hrd.) og måske Æbelholt kloster (Strø hrd.). Fig. 6—9 viser eksempler på bygningsdetaljer, udført i grøn- og brunlig-glaseret tegl; typologisk kan genstandene høre hjemme i 1100'nes senere del, men om de tekniske muligheder for deres fremstilling var til stede før o. 1200 er endnu uklart. Stilistisk skiller disse arbejder sig ud fra dem, der i 1200'nes første fjerdedel må være udgået fra de midtsjællandske klosterteglværker, hvor rhinsk indflydelse spores³⁸. Esrumarbejderne viser en blandingsstil, der må være opstået på et sted, hvor lombardiske træk har haft mulighed for at virke sammen med en tradition, baseret på anglo-normannisk indflydelse, og et sådant sted kan Eskils Esrum netop formodes at have været. — I forbindelse med materiale af glaseret tegl skal nævnes enkelte gulvfliser fra senromansk og gotisk tid; i det forhåndenværende materiale er der heller ikke på dette felt noget slægtskab at spore

med de midtsjællandske værksteder (DK. Sorø p. 51 og 137). — Udover teglmaterialet er der fundet nogle få detaljer af granit og skånsk sandsten; at det sidste er repræsenteret i Esrum kan vel ikke undre, eftersom Eskil, der beklædte ærkebispesædet i Lund o. 1138—1177, var klosterets grundlægger.

Blandt disse få genstande fra klosterets grund kan alene det fig. 8 viste dække til en *piscina* med nogenlunde sikkerhed formodes at have hørt til kirken. — Under forsøg på at fremmane et billede af arkitekturen i Esrum kloster er talrige, andetsteds genanvendte eller løsfundne bygningsdetaljer (søjler, baser og kapitæler) blevet henført til Esrum; det gælder f. eks. en hel del i Kronborgs kældre³⁹, hvortil de må være bragt i tiden efter 1559, da Frederik II. indledte sit storslåede slotsbyggeri (sml. p. 563). Det er vel muligt, at de virkelig er kommet fra Esrum, al den stund klosteranlægget har været et stenbrud fra 1559. Sikker kan man dog ikke være, før skrevne kilder eventuelt giver holdepunkter derfor, thi man må erindre sig, at andre store bygværker som Søborg og Æbelholt også tjente som stenbrud på denne tid.

Fig. 7—9. Esrum. Eksempler på brunglaseret *teglmateriale, der på forskellig vis har fundet anvendelse i klosterets bygninger. 7. Foldekaptitel, der har mistet hovedparten af glasuren; 7 cm højt. 8. Dækplade til muret *piscina*; sidelængde 21 cm. 9. Hjørneknopbase, stærkt suppleret, men kun den kvadratiske fodplades størrelse er ukendt; højde 19 cm. — De tre stykker er fundet på klosterets område, basen på søndre korsarms plads. I Nationalmuseet nr. D. 2839, nr. D. 2384 og nr. D. 11128 (p. 1050, 1051).

INVENTAR

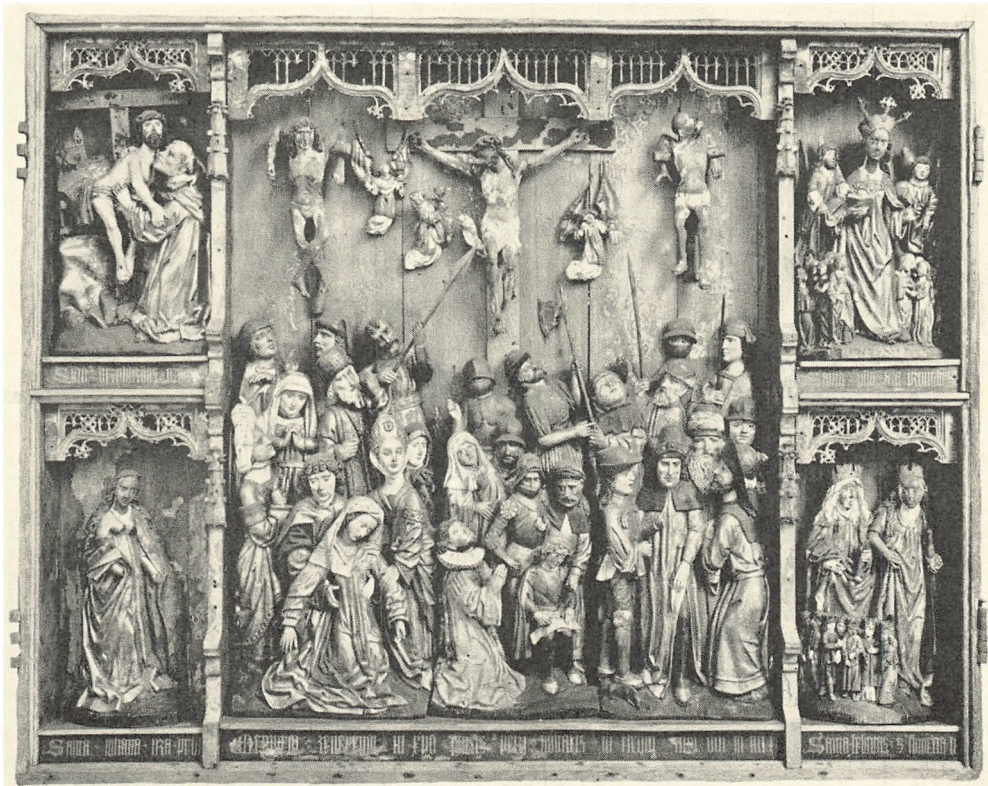
Oversigt. Klosterkirken ryddedes, da kongen 1559—60 gav Helsingør S. Olai og Københavns Vor Frue kirke tilladelse til at forsyne sig af munkenes efterladenskaber. Det meste kom til den netop fuldførte kirke i Helsingør, og herfra er to værdifulde sengotiske stykker, højaltertavlen fra 1496 — efter en meget omskiftelig tilværelse — og »abbedstolen« erhvervet af Nationalmuseet.

**Allertavle*⁴⁰ (fig. 10—17) 1496, kirkens højaltertavle, dobbeltfløjet, med malet stifterindskrift forneden i midtskabet: »Memoria reuerendi in Chr(ist)o patris petri abbatis in esrom ano d(omi)ni mccccxcvi« (»minde om den ærværdige fader i Kristus abbed Peder. År 1496«). — Tavlen er en såkaldet pentaptych, oprindelig bestående af midtskab med relieffer, to par bevægelige fløje, de indre skabsformede med helgenstatuetter, de ydre flade malerifløje, og under midtskabet en predella. I løbet af tavlens omskiftelige tilværelse, for hvilken der er gjort rede p. 126 f., er helgenfløjene og predellaen forsvundne tillige med den øvre afslutning, der formentlig har bestået af en række udskårne korsblomster, som det er normalt ved nordtyske eller nordtysk inspirerede tavler fra sidste halvdel af 1400'rne. I Nationalmuseet findes nu midtskabet (fig. 10), der er opstillet i middelaldersamlingen, otte helgenfigurer, der er anbragt sammesteds i en til formålet udført predella under en altertavle fra Fåborg (jfr. fig. 11), samt de i renæssancetiden helt overmalede yderfløje (jfr. p. 126 f.), som opbevares i museets magasin. Fire helgenstatuetter er anvendt på prædikestolen i Risleve (DK. Præstø p. 645 med fig. 5).

Midtskabet, 209 × 265 cm, med 146 cm bredt storfelt, flankeret af to og to etagedelte sidefelter, omgives af en 5,5 cm svær ramme, der er zinket sammen. Profilen er på de tre sider platte-hulled, skråkant forneden; der er to cirkulære gennembrydninger (formodentlig bærehuller) i hver sideplanke. Bagklædningen, der er notet ind i rammen, består af ti ulige brede planker, der er sammenstødt (uden not). Bagsiden er utilgængelig.

Malerifløjene, 209 × 132 cm, med 5,2 cm (= to tommer) svær ramme, hvis tværlæd er tappet ind i de lodrette rammestykker, er på forsídens tre sider profileret med karnis, forneden med skråkant — på bagsíden skråkant overalt; deres fem ulige brede planker er notet ind i rammen.

Midtskabets relieffer: Figurrig Golgatha-scene i midtfeltet med malet stifterindskrift flankeret af fire felter, foroven mod nord: Bernhard af Clairvaux's vision, med malet underskrift: »Sant bernhardus ora pro n« (»S. Bernhard bed for os«), foroven mod syd: S. Ursula og de 11000 jomfruer, med malet underskrift: »Santa osla ora pro nobis« (»S. Ursula bed for os«), forneden mod nord: S. Juliane, med malet underskrift: »Santa iuliana ora pro n« (»S. Juliane bed for os«), forneden mod syd: S. Felicitas og en ubestemmelig helgeninde, med malet underskrift: »Santa felicitas S^a fhiue(n)cia or« (»S. Felicitas og S. ? bed

Sophus Bengtsson

Fig. 10. Esrum. *Højaltertavle 1496, uden floje og predella, nu i Nationalmuseet (p. 1052).

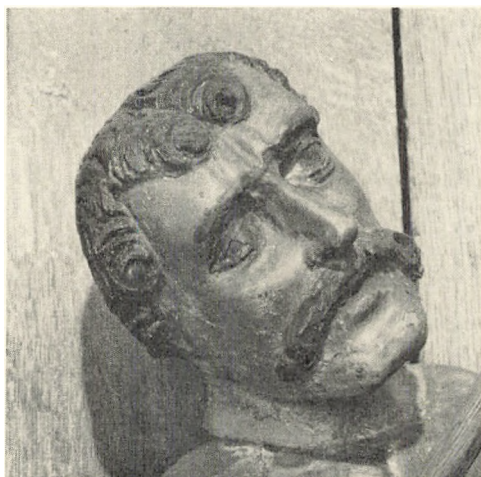
for os«); intet kendt helgenindenavn lader sig identificere med den sidste, fejlskrevne eller fejlomalde navneform.

Golgatha-scenen, der for store partiers vedkommende er skåret efter samme forlæg som fremstillingen i Slangerupskabet (Lyng-Fr.borg hrd.), er til dels opbygget på gammeldags manér med »en god« og »en ond« side, skåret i tre egeblokke. Foruden de tre Maria'er til venstre i billedet, Kristi moder, Maria Magdalene (fig. 13) ved hendes venstre side og Maria Salome (Johannes' og Jakob den ældres moder) bag Johannes, ses helt til venstre i tavlen en ung kvinde i profil, med højt hovedtøj som Magdalenes; måske er det Veronica, skønt der ikke ses nogen svededug. Endnu er der fremstillet to kvinder, den ene bag Magdalene, med hovedklæde (wimpel), den anden, under Jesu kors, i cisterciensernes nonnedragt. I den gode gruppe ses endvidere den blinde Longinus og soldaten, der hjalp ham med at støde spydet i Kristi side (fig. 12), samt to samtalende skriftkloge (Slangeruptavlen har her udskiftet den ene med en »vrænge-mand«).

E. M. 1968

Fig. 11 a—c. Esum. *Højaltertavle. Apostle fra fløje, a. med minuskelnummerering i bagsidens huling, b. Bartholomæus, c. Jakob minor (p. 1056).

E. M. 1968

Fig. 12—13. Esum. *Højaltertavle. Detaljer fra midtfeltet. 12. Soldaten, der fører spyddet for Longinus. 13. Marie Magdalene. (p. 1053).

L. L. 1968

Fig. 14—15. Esum. *Højaltertavle. Detaljer. 14. S. Bernhards vision, i nordre sidefelt foroven. 15. S. Felicitas og ubestemmelig helgeninde, i søndre sidefelt foroven (p. 1056).

E. M. 1968

Fig. 16—17. Esum. *Højaltertavle. Detaljer. 16. S. Bernhard af Clairvaux, i nordre sidefelt foroven (p. 1056). 17. Jesus på korset, i midtfeltet (p. 1053).

I den mellemste træblok ses nederst stifteren, abbed Peder, der i renæssance-tiden er omskabt til en lutheransk præst med pibekrave og halvlangt hår, udført i fyrretræ (jfr. p. 126 f. med fig. 46), Pilatus med turbanagtig hovedbeklædning og skriveren samt krigere. I gruppen til venstre står høvedsmanden mellem den argumenterende skriftkloge og en ung mand, der sandsynligvis har holdt eddikespanden. En af de opadseende mænd bagved har holdt stangen med eddikesvampen. Karakteristisk for den velskårne Kristusfigur er de stærkt bøjede ben og det flagrende lændeklæde; det må antages, at den onde røvers hår og skæg for største delen har været formet i kridtlaget. Af småenglene, der opsamler blodet fra Kristi vunder, mangler den nederste.

Sidefelterne, der adskilles fra midtfeltet af planker med vandnæseprofiler og prydspir, hvorunder taphuller antyder forsvundne småstatuetter, indeholder helgenfigurer, der var særligt yndede af cistercienserordenen, først og fremmest stifteren, S. Bernhard. Bag hans korsnedtagelse (der hentyder til et af hans syner) ses en kirke omgivet af en kirkegårdsmur (fig. 14). I Ursulafeltet holder to engle helgenindens kjortel op over 11 små jomfruskikkelser, der symboliserer de 11000 jomfruer, som sammen med hende led martyrdøden i Köln. I hånden har hun holdt en pil. S. Juliane har mistet sit attribut, djævelen, som hun piskede med sin lænke og dernæst smed i en latrin; i venstre hånd har hun formodentlig haft en palmegren. S. Felicitas, som var en romersk kvinde, der måtte se sine syv sønner dø martyrdøden, før hun selv blev hals-hugget, er fremstillet med martyrkrone og de syv ligeledes kronede sønner ved foden (fig. 15); i hånden har hun et sværd(hæfte). Navnet på helgeninden ved hendes side er forskrevet; hun forestiller en jomfruhelgen, der i den ene hånd holder et vældigt sværdhæfte (altså er hun blevet henrettet ved sværd); i den anden er levnet en foroven og forneden afbrudt tynd, rund stang (palmegren?).

Fra de indre *skabsfløje* er bevaret 12 statuetter (formentlig har der oprindeligt været 16), fire i Rislev (jfr. DK. Præstø p. 645 med fig. 5), otte i Nationalmuseet, 65—68 cm høje, alle afrensedede for farver, Rislevfigurerne muligvis noget opskåret. Af disse 12 figurer må de otte i folderige gevandter og med bøger forestille apostle, to er diakonhelgener i fornem dalmatica, een præst (med messe-hagel og manipel) og een er munk i kutte med skapulér eller hætte (men uden bælte). Af apostlene lader Johannes (kalk), Jakob den yngre (fakbue) og Bartholomæus (knivskaft) sig (fig. 11 b—c) identificere, ligesom af helgenerne S. Vincentius kendetegnes af sit møllehjul; de andre statuetter mangler deres attributter, og ingen af dem kan bestemmes med fuld sikkerhed.

Figurerne har to nummereringer i deres hulede bagside, en meget utydelig sort og en tydeligere rødmalet, begge med minuskler. Da præstesikkelsen er nummereret med et p, og dette er det 15de bogstav i alfabetet (÷ j), tør man antage, at hvert af de to skabe har rummet otte statuetter.

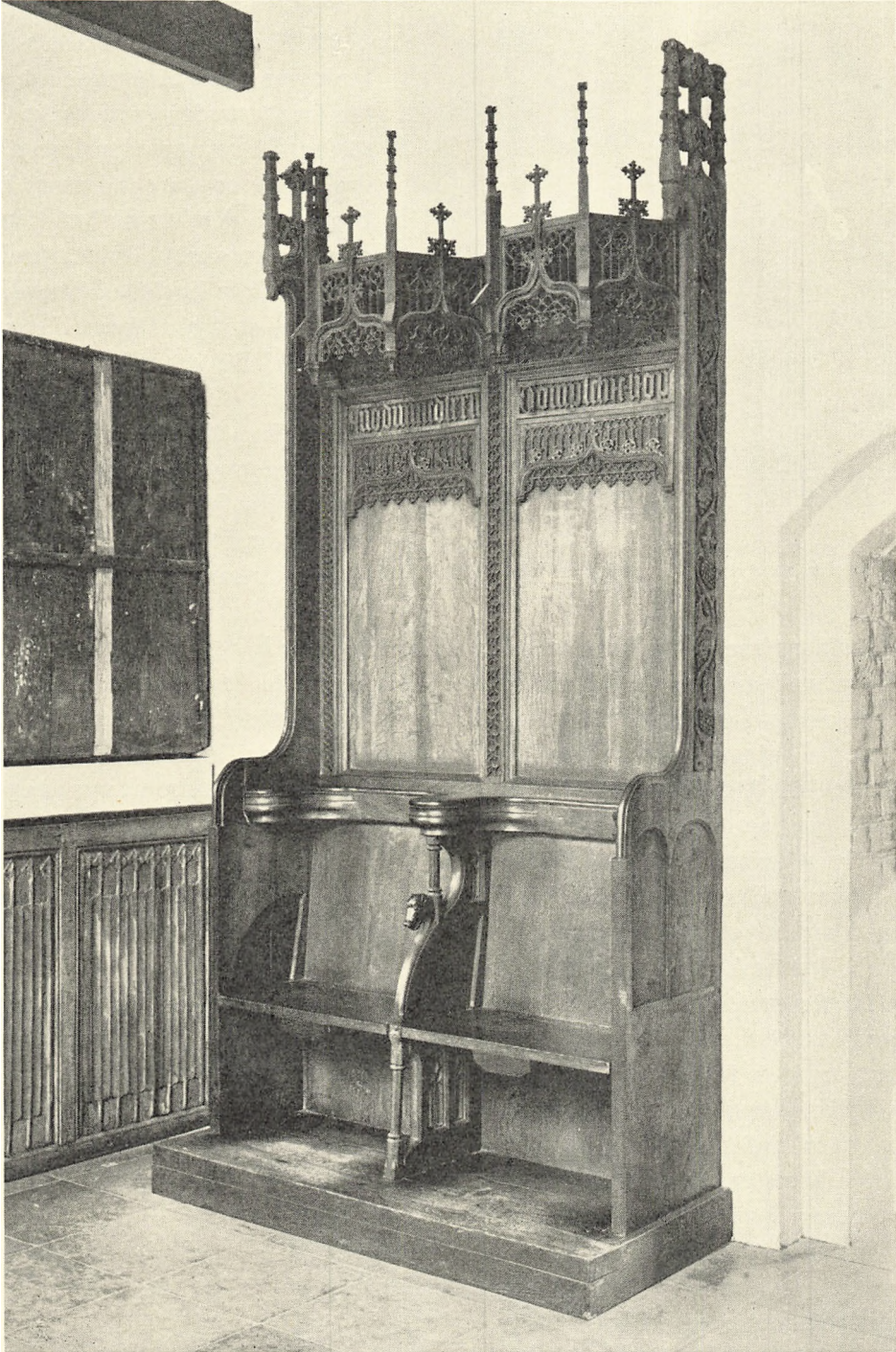

Fig. 18. Esrum. *Abbedstol, nu i Nationalmuseet (p. 1059).

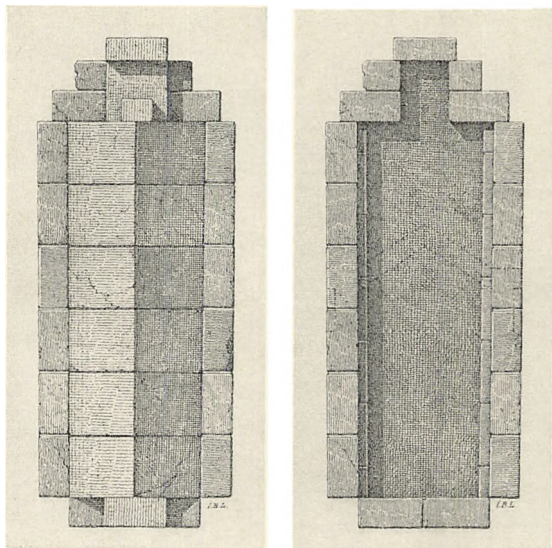

Fig. 19. Esum. Grave af romansk type med og uden overdækning. Efter J. B. Løffler 1889 (p. 1060).

Under den senere maling (se p. 126) har især midtskabets figurer bevaret meget oprindeligt, selv om kridtgrunden er afskallet flere steder. Meget guld er levnet på dragterne og en del i storfeltets baggrund, der har haft et tæppemønster graveret i kridtgrunden; dette gælder ligeledes flere dragter, hvis stof skal forestille guldbrokade. De egentlige farver er alle tilsmudsede renæssancefarver, og kun hist og her ses gotikkens temperaagtige farver; f. eks. sarte hvide kinder med lidt rødt. Om malerifløjene kan kun siges, at de hver har indeholdt to malerifelter på hver side.

I skulpturerne lader flere »hænder« sig konstatere; her skal kun påpeges forskellene mellem storfeltets midterste egeblok og de to flankerende; den første har gennemgående små hoveder, de to andre uforholdsmæssig store. Hele tavlen må betegnes som et provinsielt arbejde, hvor det kun enkelte gange er lykkedes billedskærerne at udtrykke, hvad deres forlæg utvivlsomt har angivet; det samme har formentlig været tilfældet med malerne, i alt fald efter klædragternes grove mønstre at dømme.

Altertavlen blev afgivet til Nationalmuseet (D 3734) 1897 af hofjægermester greve Danneskjold-Samsø, Hæsede, apostlene (D 13573—80) 1948 af lensgreve J. C. S. Danneskjold-Samsø, Gisselfeld.

†*Højaltertavle*. Codex Esromensis⁴¹ nævner, at højalteret, der som vanligt i cistercienserkirkerne var viet Vor Frue, var prydet med Vor Frue billede. Denne tavle er formentlig blevet afløst af den sengotiske fra 1496.

†*Relikviegemme?* Ved sløjfningen af klostertomtten i 1718 (se ovf. p. 1043) blev, hvor kirken havde stået, fundet en lille tinkiste med nogle små ben og knogler. Præsten, hvem fundet blev forelagt, mente, det kunne være et gemme for helgenrelikvier. Dets videre skæbne kendes ikke.

†*Alterkalk og messeornamenter*. 1341 betænkte en adelig frue klosteret med en gård i Oppesundby »og glemte ej heller dets bord«; hun skænkede tillige messeornamenter og en sølvkalk⁴².

†*Altørtøj*. Den 14. okt. 1447 testamenterede Anders Nilssøn, ridder i Dronningholm, klosteret som han har valgt til sit »legerstedh, min hellichdom oc

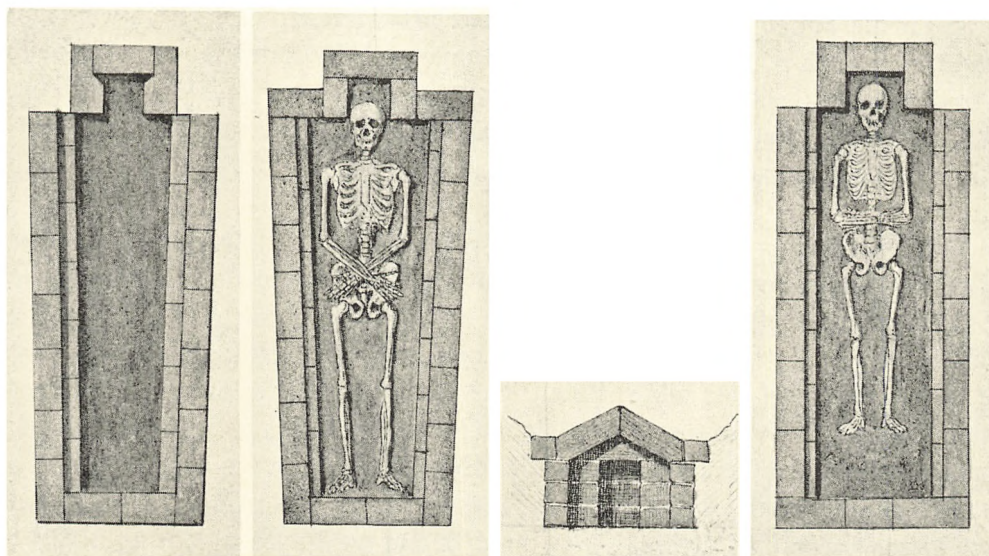

Fig. 20. Esum. Grave af romansk type. Efter J. Kornerup 1882 (p. 1060).

min gylden stykke kope met fotheret, som hun ær, oc then troiæ, ther til hørær⁴³. Helsingør S. Olai havde 1579 en rød »gullenstøcke« messehagel, som var kommet fra »Esserum«, sammen med en grøn fløjels korkåbe⁴⁴.

*»Abbedstol« (fig. 18) med to sæder, sengotisk fra slutningen af 1400'rne. Over rygfyldingerne er der en reliefskåret dateringsindskrift med minuskler, hvis ordlyd nu er således: »An(n)o d(omi)ni mcdlxxii completu(m) e(st) h(oc) op(us)« (»i Herrens år 1472 er dette arbejde fuldendt«), men årstallet er en rekonstruktion fra årene efter 1849, idet der af de otte bogstaver kun var bevaret eet, nemlig d (= 500)⁴⁵.

Stolen, et fint udført snedkerarbejde, er glat på venstre vanges yderside (har stået mod en væg), mens højre vange her er dekoreret med en vinranke, der udgår fra et gabende fantasi-hoved forned. Også vangerens blomsterspir ender fortil i dyrehoveder. Rygfyldingerne er på de tre sider omgivet af smalfelter med en meget rutineret skåret fiskeblæreornamentik. Vippesæderne har under kanten femsidede, næppe oprindelige støtter (misericordier) og gamle, men ikke oprindelige hængsler. Vangen med dyrehoved mellem de to sæder, er vistnok en fornyelse ved den omtalte restaurering. Stolen blev 1849 indsendt til Nationalmuseet (nr. 10887) af kirkeinspektionen ved S. Olai kirke, Helsingør (jfr. under denne p. 185). Den afætsedes for farver i de nærmest følgende år, dels fordi de »gjentagne Overmalinger« antagelig var havarerede, dels fordi man dengang havde den opfattelse, at stolen oprindeligt havde stået i træets farve; formentlig har den dog haft en partiel snedkerstaffering med sort og rødt og muligvis andre farver.

Angående andet kendt, men forsvundet inventar henvises til Helsingør S. Olai kirke foran p. 117 samt under paramenter p. 120 (korkåbe, nævnt som nr. 2 under talterklæder), p. 148 (messehagel), p. 184 (munke- eller korstole), p. 162, 184 (korgitter) og p. 200 ff. (orgel med pulpitur). Desuden DK. Kbh. By. bd. I, 44 (pulpituret i koret, formentlig et lektorium).

Middelalderlige grave. Godt et halvt hundrede grave er afdækket i forbindelse med Nationalmuseets undersøgelser, mens talrige er påtruffet og ødelagt ved grundgravninger, således at deres eksistens først på et for sent tidspunkt er kommet til museets kundskab. Dette forhold giver stor usikkerhed med hensyn til begravelsesområdets udstrækning. Ud fra det mere eller mindre detaljerede opmålingsmateriale, som står til rådighed for en vurdering af gravene, fremgår, at de stort set er af samme type. De har længderetning i øst-vest, er muret af tre-fire skifter munkesten direkte på lerbunden og undertiden forsynet med underlag af genanvendte teglfliser; med et par undtagelser (jfr. p. 1049) er gravene forsynet med firkantet hovedrum, og de fleste er bredere ved skuldrene end ved fødderne; langsiderne er enten svagt udbugende eller rette og forsynet med en indvendig fals for afdækningen. Hovedrummet dækkes oftest af en vandret lagt teglflise, mens resten har tagformet låg, dannet af store, parvis sammenstillede teglfliser (ca. $35 \times 22,5 \times 7,5$ cm) med smige kortsider (sml. fig. 19—21). Der findes ingen oplysninger om andre gravfund end skeletrester. Om kendte personers begravelse, se p. 1042.

† *Gravsten(?)*. En noget usikker tradition, der går tilbage til Niels Helvad⁴⁶, vil vide, at der på Esum kirkegård skal have ligget en gravsten over en John Præst med følgende indskrift:

»Hic jacet JOHN PREST
Qui dedit suum GRAA HEST
Nec non de siligine TVE LEST
Semper comedebat DET BÆST
Requiescit in pulvere SYDVEST«

(»her ligger Jon præst,
som gav sin grå hest
af havre hele to læst
altid åd det bæst
hviler i støvet sydvest«)

KILDER OG HENVISNINGER

Kgl. Bibl. NyKglSaml. 4258. 4°. Niels Stenfeldt: Historiske samlinger 1921. — 743. 8°. Af Esum klostres historie, ved D. E. Rugaard. — *Thottske samling*. 1407. 4°. Monumenta Antvorskovensia et Esumensia, Stockholmensia. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet: Museumsindberetninger 1879 og 1882 af J. Kornerup, 1893 af J. B. Løffler, 1964 af N. J. Termansen (eftersyn og småreparation på altertavlen), samt 1966 af Verner Thomsen (altertavle). Beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Ole J. Lefvre 1968.

Tegninger i NM: Opmåling 1882 af J. Kornerup (grave), 1894 af J. B. Løffler (økonomi-gårdens østfløj og begravelse nord for denne), 1908 og 1927 af C. M. Smidt (grave og kor-apsis partiet).

Notebøger i NM: J. Kornerup V, 24f. — C. M. Smidt XIX, 70—94; LXXII, 9, 12; XCVII, 5ff. — Henry Petersen III, 20ff.; V, 86. — Charles Christensen: *Esrumkloster*. Utrykt manuskript.

Litteratur. Codex Esromensis, ed. O. Nielsen. København. 1880—81. C. M. Smidt: *Tikøb kirke og Esrom kloster*, i *ÅrbOldHist*. 1938, p. 21 ff. og *ÅrbFrborg*. 1938, p. 64. Vilh. Lorenzen: *De danske Cistercienserklostres Bygningshistorie XI*, 1941, p. 133—44.

¹ CodEsrom. p. 135 f. og DiplDan. 1. rk. II, nr. 107. ² Sml. Hal Koch i *HistT*. 10. rk. III, 525, CodEsrom. p. 3 f. og DiplDan. 1. rk. II, nr. 106, klosteret havde fra første færd et stærkt aristokratisk præg, i *Necrologium Lundense* (utg. av Lauritz Weibull, Lund 1923, p. 69) mindedes grev Niels, Eskils slægtning, der ikke blot betænkte Esrum med gaver, men også selv indtrådte som munk (sml. CodEsrom. p. 87 og 123 og DiplDan. 1. rk. II, nr. 126 og 127). ³ *Annales Danici*, ed. Ellen Jørgensen p. 43. ⁴ CodEsrom. p. 86 og DiplDan. 1. rk. II, nr. 126. ⁵ CodEsrom., sml. O. Nielsens indledning. ⁶ *ActaPont.* nr. 66 sml. nr. 5095. ⁷ *Smst.* nr. 778. ⁸ *Smst.* nr. 1051. ⁹ *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv II*, 65 f. ¹⁰ Arild Huitfeldt: *Den anden Part Chronologiae* 1601, p. 277. ¹¹ Ved et brev af 28. okt. 1374 anerkendte klosteret at have modtaget 100 mk. lybsk af kong Valdemar Atterdag og lovede at holde messer for dronningen »famula defuncta« (»afdøde tjenerinde«); dette betyder vel, at hun var indskrevet i klosteret?. *Videnskabernes Selskabs Skrifter IV*, 1750, p. 240. ¹² *Danske Magazin* 1. rk. IV, 354. ¹³ *Annales Danici* ed. Ellen Jørgensen p. 129. Om slægtens tilknytning til klosteret findes adskillige eksempler i CodEsrom. (se registeret). ¹⁴ *Annales Danici* p. 93 og 95. ¹⁵ DiplDan. 2. rk. V, nr. 148. ¹⁶ *NyKirkehistsaml.* V, 866. ¹⁷ *Testamenter fra Danmarks Middelalder* ed. Kr. Erslev, 1901, p. 210. ¹⁸ CodEsrom. p. 198 f., det i note 11 anførte brev taler om »altare quod dicitur Reliquiarum«. ¹⁹ CodEsrom. p. 123, DiplDan. 1. rk. II, nr. 127. ²⁰ CodEsrom. p. 158, DiplDan. 1. rk. V, nr. 7. ²¹ DiplDan. 2. rk. VI, nr. 17. ²² *Repertorium* 1378, 3. april. ²³ CodEsrom. p. 141 og 286, *ActaPont.* nr. 3100 f. og 6079. ²⁴ CodEsrom. p. 140 og 287. ²⁵ Om godset, se Gunnar Olsen: *Kronborg vestre Birk*, 1961, p. 77—82. ²⁶ CodEsrom. p. 145 f. ²⁷ *Danske Kancelliregistranter 1535—1550* ved Kr. Erslev og W. Møllerup, 1881—82, p. 68. ²⁸ *KancBrevb.* 1559, 7. okt. ²⁹ Jfr. E. Pontoppidan: *Marmora Danica I*, 199. ³⁰ Jfr. videre herom i *Illustreret dansk Litteraturhistorie* ved Carl S. Petersen og Vilh. Andersen I, 1929, p. 306 f. ³¹ CodEsrom. p. 86. ³² *HistT*. 2. rk. III, 283. ³³ LA. *Kirkeinspektionsarkivet*. *Esbønderup kirkes rgskbog 1579—1705*. ³⁴ *Løfflers indberetning 1893*. ³⁵ RA. *DaKanc*. *Efterretninger om købstæderne og amterne*. 1743—46. ³⁶ Den nævnte mur med port, der må være identisk med muren på Resens prospekt, kan efter placeringen at dømme næppe være den middelalderlige klostermur. Jfr. også et prospekt fra 1753 ved Thurah, gengivet i *Historiske Meddelelser om København* 2. rk. II, 341, som viser tilstanden efter opførelsen af rytterdistriktets barakker. ³⁷ Marcel Aubert: *L'Architecture cistercienne en France*. Paris 1947, I p. 14, 112, 178 (med flere eksempler på kirker med et stort antal sidekapeller på korsarme). ³⁸ Otto Norn: *Rhinlandsk Stil på Sjælland, i Nordisk medeltid*. *Konsthistoriska studier tillägnade Armin*

C. M. Smidt 1927

Fig. 21. Esrum. Grave ved søndre korsarms østmur, afdækket 1927 (p. 1060).

Tuulse, Uppsala 1967, p. 99—113. ³⁹ C. M. Smidt: Tikøb kirke og Esrom Kloster, i *ÅrbOldkHist.*, 1938, p. 21 ff. og samme: Eskils Borganlæg paa Søborg, i *ÅrbOldkHist.*, 1934, p. 268. ⁴⁰ Litt. om tavlen, Beckett: *Altertavler*, 1895, p. 51 ff., C. A. Jensen, i *ÅrbOldkHist.*, 1921, p. 177 f., DK. Præstø p. 645, 736, DK. Frborg. p. 117, 126 f., jfr. Erik Pontoppidan: *Marmora Danica I*, 1739, p. 208. ⁴¹ P. 198. ⁴² Jfr. I. B. Daaugaard: *Om de danske Klostre i Middelalderen*, 1830, p. 232. ⁴³ *Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder* p. 210. ⁴⁴ LA. Kirkeinspektionens arkiv. S. Olai. »Iordtbog eller Stoll« 1579. ⁴⁵ *Antiquarisk Tidsskrift* 1849, p. 39. ⁴⁶ Jfr. Pontoppidan: *Marmora Danica I*, 198. Kgl. Bibl. Kallske samling: 48 fol. har den samme, dog med ændring af de to sidste linier til: Brødres Best/Jacet i Sydvest.

Hosstående farveplanche viser midtfeltet af en lille sidealtertavle, nu i Nødebo kirke, sml. p. 1078.
Lennart Larsen fot. 1968.

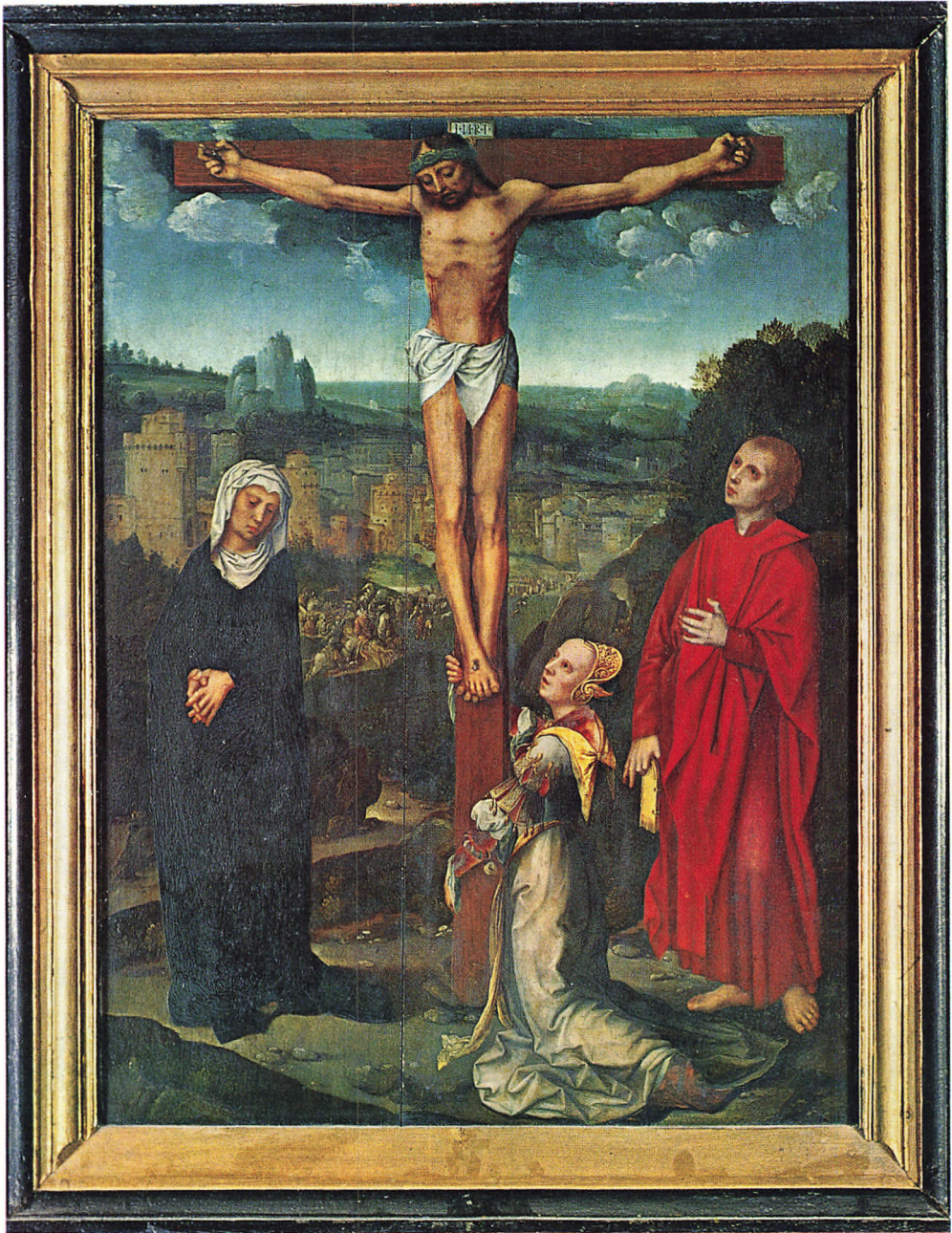

Fig. 1. Nødebo. Ydre, set fra sydøst.

L. L. 1958

NØDEBO KIRKE

HOLBO HERRED

Sognet, der 1567 talte 13 tiendeydere¹, fandtes 1585 »fast ringe«, så det ikke kunne underholde en præst. Da sognepræsten netop var død, skulle præsten i »Assindrup« (d. e. Esbønderup) gøre tjeneste, og da lensmand, provst og kirkeværgere skulle udvise Nødebos beboere stolestader i Esbønderup kirke, har det antagelig været påtænkt at nedbryde Nødebo kirke². Herefter var kirken anneks til Esbønderup, indtil den 6. april 1907 fik egen præst. Kirken, der bl. a. 1653³ omtales som tilhørende kongen, afhændedes 1873⁴ til private og overgik 1. oktober 1919 til selveje. — 1. april 1907 indviedes en filialkirke i Gadevang (p. 1095).

En *helligkilde* i kirkegårdens østre ringmur rinder stadig (jfr. p. 1064).

Sagn. Et lam med brækket ben skal have udpeget stedet, hvor kirken kom til at ligge; lammet blev muret inde i koret og har siden været kirkens kirkehel (dvs. liglam)⁵.

Tidligere kunne man på glasmalerierne i koret (p. 1069) kun læse årstallets første ciffer; heraf opstod den overtro hos bønderne, at kirken skulle være opført før syndfloden⁶.

En *sten* med mærker af Fandens tænder og arme ligger ved Nødebo hegn; Fanden havde hentet den fra Sverige for at knuse Nødebo kirke⁷.

Kirken ligger på een af den kuperede egns talrige småbakker, lidt isoleret i bebyggelsens vestre kant og noget hævet over denne. Kirkebakkens fod er kampestensklædt mod de omgivende veje i syd og øst, og til de andre sider hegnes kirkegården, som senest er udvidet mod vest, af kampestensdiger ligesom i begyndelsen af 1600'rne⁸. En planering gennemførtes 1843⁹, og to år senere blev der lagt stenbro om kirken¹⁰.

Der er køreporte i nord og syd, den første med een fodgængerlåge, der som de øvrige gennemgange har fløje af trætrømmer eller afbarkede grene; de hvidtede og teglhængte piller er i deres nuværende form fra 1800'rne, men store mursten nederst i murværket tyder på, at de indeholder ældre dele. 1692¹¹ fornyede en murmester kirkeporten og hvælvingen over en låge. Fodgængeråbninger findes tillige i øst og vest; lidt syd for den østre, omtrent ud for kirkens østende, er digets yderside udformet som en *grotte* af kløvede sten omkring den p. 1063 nævnte helligkilde¹², der tidligst er omtalt 1696, da snedkeren »forfærdigede kilden«, og maleren anstrøg den med gul oliefarve og kongens navn; 1710 omtales en reparation på kildens tag og gavle¹¹, og 1739 omtales kildeskuret¹³. 1717¹⁴ udførtes en ny blok ved kilden, hvori samledes bidrag fra »medlidende Guds børn, som søger kilden ved S. Hans dags tider«. 1731 måtte blokken repareres, så at ingen »med pinde og beg skal kunne komme derned, som forhen er sket, at trække penge op«¹³. Endnu 1930 omtaltes en jernbunden blok syd for kilden; denne blok er siden borttaget¹⁵.

†*Kirkelade*, nævnt 1604, var nedrevet før 1645¹¹, da hullet i kirkegårdsmuren blev lukket.

†*Klokkehus*. 1730 omtales, at et »trætårn, som står fra kirken, ude på kirkegården«, er begyndt at hælde på grund af den idelige ringen for salig kongen¹³. Dette klokkehus er nævnt 1621 og 1639, da tag og loft fornyedes¹¹. 1667¹⁶ og senere omtales den ydre beklædning af fyrrebrædder. 1739¹³ blev det nedrevet og erstattet af en tagrytter (p. 1067); en del af materialerne solgtes til Søborg kirke, hvor de anvendtes til reparation af klokkestolen og en trappe til samme.

Et †*halsjern* uden hængelås nævnes i et inventarium fra 1764¹⁷.

Kirken består af apsis (fornyet 1840), kor og skib fra romansk tid, vestfor-

E. M. 1963

Fig. 2. Nødebo. Indre, set mod vest.

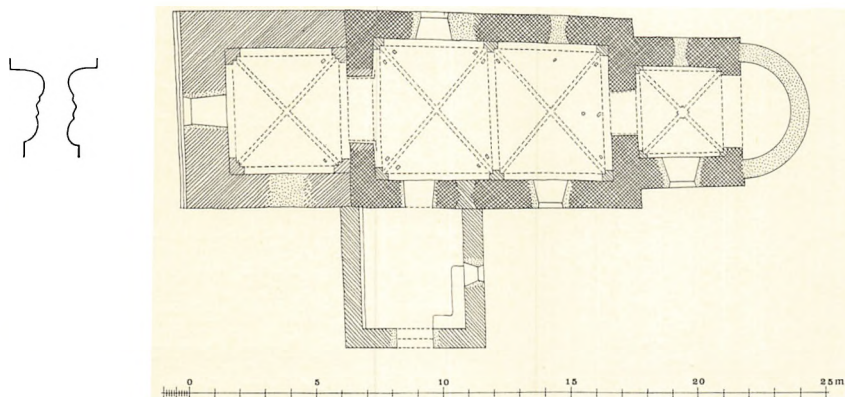

Fig. 3. Nødebo. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930, suppleret og tegnet af El. M. 1968. Øverst til venstre profiler af korbuens krægbånd. 1:10. El. M. 1968 (p. 1065).

længelse og våbenhus fra senmiddelalderen samt en tagrytter fra 1739 over forlængelsen. Forsvunden er et nordre våbenhus, et fritstående klokkehus og muligvis en tagrytter over skibets østfag. Orienteringen har lille afvigelse til syd.

Den høje, slanke bygning er opført af *rå kamp*, men vinduer, døre og enkelte hjørnekvadere er af *kridtsten*. Kampestenmaterialet er meget udsøgt, næsten altid *kløvet* og undertiden *firhugget*, således at visse partier næsten fremtræder som kvadersat; også de til hjørnerne benyttede granitkvadere er meget veltildannede. Både inde og ude er der spor af *kvaderfugning*; indvendig ses tillige rester af et cirka halv centimeter tykt gulligt, grynet pudslag, der undtagen på triumfmurens vestside bærer flere lag hvidtekalk. Også udvendig har kirken været pudset, før den blev forlænget; det spores på resterne af vestgavlen. Den romanske murhøjde over terræn, målt ved de to afsnits sydøsthjørner, er 485 og 575 cm. Tre *vinduer* med stik af krumhugne kilesten er bevaret i tilmuret stand. Korets 145 cm høje nordvindue sidder 75 cm under murkronen, mens skibets to, det østre i nord og det vestre i syd, kun har en ydre højde på 125 cm; afstanden til murkronen er her 135 cm. Syddøren er udvidet, og af den tilmurede nordre ses kun nedre del af yderkarmene (90 cm bred). Den slanke triumfbue har overgribende stik og profilerede kridtstenskrægbånd (sml. fig. 3), der er ført om på murens vestside, og det rundbuede stik er svagt overgribende.

Begge sider af triumfmuren viser aftryk af en loftsbjælke, der har hvilet på murkronen af henholdsvis kor og skib; højdeforskellen mellem de to lofter har været 90 cm, svarende til forskellen i murhøjder. Kun een taggavl, over triumfmuren, er bevaret; den er af kampesten og kvaderfugtet på begge sider; en senere brudt åbning formidler adgangen mellem de to tagrum.

Den oprindelige *†apsis*, der må formodes at have været i samme teknik som kor og skib, blev 1650¹¹ nytækket med tjærede egespån, som 1783 blev malet

L. L. 1958

Fig. 4. Nødebo. Gjordbuekonsol i skibet (p. 1066).

med blykulør¹⁸. 1747 benyttedes »runddelen« antagelig som *sakristi*¹³. 1840 blev den helt ombygget (p. 1068).

Hvælv i kor og skib. De tre hvælvfag er antagelig fra o. 1400; de har falsede vægpiller og retkantede halvstens ribber. Skibets gjordbue og korets ribber udgår fra en konsol, der formentlig skal efterligne en dværgsøjle (fig. 4). Ingen overribber.

Vestforlængelsen, der muligvis er fra o. 1400—50, er opført af samme materiale som kor og skib, og det er tydeligt, at mureren har bestræbt sig for at gennemføre skibets kampestensskifter frem til de udflyttede hjørnekvadre. Under den meget svære vestmur er der to retkantede sokkelskifter. Der ses intet spor af kvaderfugning indvendig i den bredt udstrøgne mørtel; i overvæggene, der aldrig synes at have været pudset eller hvidtet, ses flere, ret store, åbne bomhuller og en

del teglflækker, som formentlig er oprindelige i murværket. Taggavlen er også af kampesten, men senere (p. 1068) skalmuret udvendig i forbindelse med opførelse af kamtakker. Det indre er sat i forbindelse med skibet ved en lav, rundbuet arkade, der er brudt gennem den romanske gavl.

Forlængelsen er på grund af de svære mure og arkaden til skibet opfattet som en senromansk tårnunderdel. Er denne antagelse rigtig, må bygningsafsnittet formodes at have stået ubenyttet i et par århundreder, indtil hvælvingen indbyggedes; herpå tyder i hvert fald de ubehandlede overvægge. På det forhåndenværende grundlag vil en datering af både mure og hvælv til o. 1400—50 være berettiget. Hvælvingen, som hviler på falsede hjørnepiller med tre skifter høje kragbånd (glat skifte mellem øvre hulkel og nedre kvartrundt led), har retkantede halvstens ribber. Et rundbuet sydvindue er formentlig indhugget i renæssancetiden.

Våbenhuset foran syddøren er formentlig fra 1500'ernes første halvdel. Det er af kamp og kridt som resten af kirken, men knap så regelmæssigt i murværket. Falsgesimsen og selve taggavlen er af munkesten, med fem kamtakker med munketegl og et tilsvarende antal tvedelte blændinger med fladbuet afslutning.

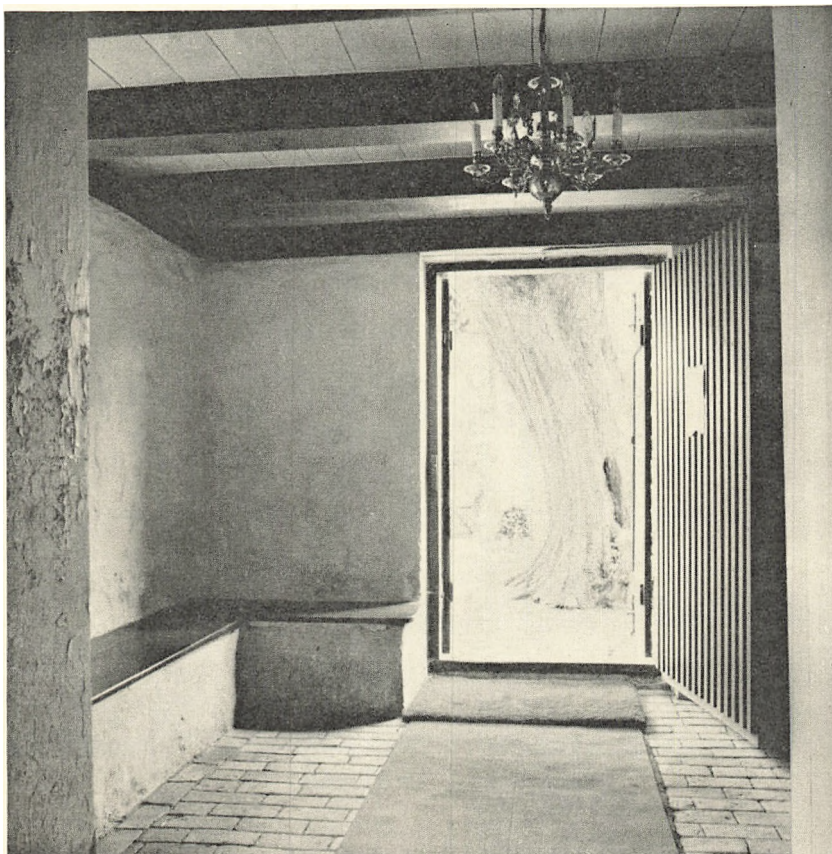

Fig. 5. Nødebo. Våbenhusets indre, set mod syd (p. 1067).

E. M. 1963

En nyere, fladrundbuet dør, antagelig fra 1724 (sml. dørføj p. 1089), bryder op i de midterste blændinger. I en af sydøsthjørnets kridtkvadere er årstallet 1646 indridset. Det indre, som fik nyt loft af Frandtz snedker i Hillerød 1692¹¹, har nu gråmalet bjælkeloft og i sydøsthjørnet et stykke *muret bænk*, der 1821¹⁹ forsynedes med en brædebeklædning (fig. 5).

En *tagrytter* over vestforlængelsen afløste 1739 det fritstående klokkehus. Det »lidet klokkespir« blev om vinteren hugget og afbundet af tømrermester Anders Hoff på hans plads i København og om foråret opsat på kirken. Den lodrette beklædning, een på to, er af fyr, det ottekantede spir af eg. De fire rundbuede glamhuller har pilastre og lemme, hvoraf de søndre har bevaret det gamle beslag. Ved opførelsen blev spiret, som krones af en samtidig vindfløj (p. 1068) tækket med kogte egespån, der indtil 1783 var tjærede. Dette år, da tårnet fik en stor istandsættelse, fik spåntaget »bly-kulør«¹⁸, og 1827 er det erstattet med bly; på østsiden ses årstallet og monogram for Frederik VI.

Fig. 6. Nødebo. Indre, set mod øst.

L. L. 1958

Apsiden, som 1840²⁰ afløste den oprindelige (p. 1066), er af gule sten og forsynet med blytækket halvkuppeltag

Et nordre *†våbenhus* af mursten blev nedbrudt 1652¹¹.

†Tagrytter. Flere klokkerebhuller østligt i det romanske skibs østhvælv taler for, at der på taget herover kan have stået en lille tagrytter.

Kirken står i blank mur, med rundbuede, gotiserende støbejernsrammer i de mod kirkerummet spidsbuede vinduer og røde tegltage; dette udseende fik bygningen ved istandsættelsesarbejder 1868—69²¹, og det er muligvis også fra den tid tagværkerne, taggavlens teglskalmuring og kamtakker stammer; 1680 fornyedes en del vindskeder. Kirkens tegltag er omtalt 1628, og en del bly, der blev aftaget 1650, stammede nok fra apsis, som dette år »igen blev tagt« med egespån og deller¹¹. De nuværende gulve af lerfliser stammer fra o. 1877²¹, men allerede 1628¹¹ omtales lægning af fliser i kalk og ler, og 1668, da kirken åbenbart fik en større istandsættelse, lagde Thomas murmester glaserede astrag på gulvet, »hvortil Baldtzer Potmager 600 astrag så gode som ni daler af egen gode vilje dertil foræret«; de kørtes til kirken fra Frederiksborg¹⁶.

Vindfløj 1739 på tagrytteren (p. 1067), med udstanset kobberfane, hvori

E. M. 1963

Fig. 7. Nødebo. To figurer ved et træ. På triumfvæggens nordre del, over hvælv (p. 1070).

C. VI.s spejlmonogram og årstallet. Udført af kobbersmed Hans Windeman; Antoni Muhle forgyldte fanen med »dobbelt slagen, ægte guld«, malede stangen sort og »løbværket« med guld og cinnober¹³.

Glasmalerier 1668. I korets sydvindue er der indsat en ældre rude, samlet af to rektangulære glasstykker på 20 × 11,5 cm med dekoration af småengle holdt i røde, blå, gule og brune farver samt sorte versalindskrifter: »Gud til ære og andre til et godt eksempel 1668«. I to ovaler derunder står: »Iohan Schultz I[hro] K[önigl.] M[aj.] glaser (glarmester) anno 1668 / Anna Iohan Schultin anno 1668«²².

KALKMALERIER

I 1884 fandt man de første kalkmalerier i Nødebo kirke, dels romanske over hvælvene på triumfvæggen, dels gotiske på korets nordvæg. 1893 afdækkede J. Kornerup i vestforlængelsen de endnu bevarede malerier, der må tilskrives

Fig. 8. Nødebo. Kristi bespottelse; skibets vestre hvælv, nordkappen (p. 1072).

E. Lind 1950

Undløsemesteren, såkaldet efter kalkmalerierne i Undløse (Merløse hrd., Holbæk amt). Disse malerier er fra midten af 1400-tallet, mens de hvælvudsmykninger, som Kornerup fandt på det romanske skibs to østfag formentlig er fra 1400-tallets 1. fjerdedel; de blev atter overhvidtet i 1903. 1942 genfremdroges dele af dem af Poul Nørlund, og i 1950 blev de fuldstændig afdækket og restaureret under E. Linds ledelse. I mellemtiden var det vestligste fags udmaling stærkt tilrøget og medtaget, og en genrestaurering skete 1958 ved O. Hellvik.

1) *Senromanske* (fig. 7). På triumfvæggens nord- og sydside findes over hvælvene rester af figurmalerier. På nordsiden ses to figurer på hver side af et træ. Begge har glories og bærer over dragten en kappe. Den højre rækker en velsignende hånd frem (ses svagt mod træets krone), den venstre stikker sin hånd, der har parallelle fingre, frem mod den anden figur. Den venstre skikkelses ansigtstræk er endnu synlige, bag figuren ses en mur. På sydsiden er svage spor af en siddende eller liggende skikkelse med plastisk udformet glorie. Ingen af scenerne kan identificeres.

2) *O. 1400—25* (fig. 8—10). *Skibets østre hvælv, østkappen*: Kristus på korset. Kristus er naglet til et kors med V-formede korsarme. Han bærer stort lænde-

E. M. 1963

Fig. 9—10. Nødebo. Skibets vestre hvælv: 9. Gudfader (med korsglorie), detalje af Syndefaldet; østkappen. 10. Eva, detalje af Adam og Eva ved arbejdet; vestkappen (p. 1072).

klæde med nedhængende snipper på begge hofter. En skægløs mand i knælang kofte og med fjerprydet baret stikker ham i siden med sin lanse. På Kristi anden side står en rustningsklædt, barhovedet soldat på en stige. Med en hammer slår han naglen ind i Kristi venstre hånd. Over korset står med store minuskler »i:n:r:i«.

Nordkappen: Hudstrygningen. Kristus står bundet bag en pæl, mens to bødler pisker ham med store ris. Begge har korte kofter og lange strømper med snabelsko, den enes strømper er henholdsvis rødbrun og mosgrøn. Bødlerne står på mærkeligt »tegnede« buer.

Vestkappen: Kristus for Pilatus. På en ubehjælpsomt tegnet trone sidder en ung, kronet Pilatus. Han er iført kort kofte med tunget kant og bredt lavtsiddende bælte. Foran ham står Kristus holdt af to kortkoftede bødler. I den sydlige svikkel står apostlen Peter (med nøgle, men uden glorie).

Sydkappen: Gravlæggelsen. I en sarkofag ligger Kristus med krydsede hænder, flankeret af to glorierede, skæggede mænd. Han ved fodenden har et sværd ved højre side, i den venstre hånd holder han en stor kalk. Ved hovedenden

E. Rothe 1902

Fig. 11. Nødebo. Barbara og Katharina; vestforlængelsens hvælv, sydkappen (p. 1074).

står en mand med skaldepande; i højre hånd holder han en gren i en vase eller et ris, i venstre en bog. Også han har glorie. Over sarkofagen ses sol og måne.

Skibets vestre hvælv, østkappen: Syndefaldet. Gudfader står i nord med korsglorie om det skæggede hoved (fig. 9). Med talende højre hånd henvender han sig til den nøgne Adam, som med et æble i venstre hånd, drejer sig væk fra træet. Dette er tykstammet med en kraftig sidegren og mange frugter i den lille krone. En stor slange har snoet sig om stammen, den har overkrop, som en kronet kvinde med et æble i hver hånd. Eva står nøgen med et æble i hånden på den anden side af træet.

Nordkappen: Bespottelsen (fig. 8). Kristus sidder i lang kjortel på en lille høj med hænderne i skødet. To bødler på hver side af ham er i færd med at binde et klæde for hans øjne. Hele maleriet synes temmelig nedslidt, således at undertegningens konturlinier i f. eks. Kristi arme er blevet synlige.

Vestkappen: Adam og Eva arbejder. Iført et dyreskind bearbejder Adam jorden med en stor hakke, mens Eva med koneklæde sidder med en kæmpeten omgivet af et børnemylde (fig. 10), i alt fjorten.

Sydkappen: Uddrivelsen af Paradiset. Haven er til venstre begrænset af en mur med vagttårn, i hvis port en stor skare mennesker kigger frem (tydeligt

E. M. 1963

Fig. 12. Nødebo. Maria med barnet, detalje af Kongernes tilbedelse, vestforlængelsens østvæg, over arkaden til skibet (p. 1074).

overtaget fra en dommedagsfremstilling med de frelstes paradys). Ved siden af porten står en drabelig engel med hævet sværd og truer ad Adam og Eva. Begge dækker sig med bladduske og løfter afværgende højre hånd. Adam har glorie om sit skæggede hoved.

I alle kapper er store, groft malede stjerner strøet rundt, ribbernes skråstribede dekoration er suppleret med vældige krabber og fembladede blomster på lange stilke. Flere steder i kapperne er der malet store træer med paddehatagtige kroner. Farverne er lys og mørk dodenkop, gråt samt grønt; alt er malet på den hvide kalk.

Kalkmalerierne er meget primitive og dermed vanskelige at datere og sammenligne med andre. Nogle steder synes der at være to malelag, et første med tynde penselstrøg og et senere med tykke grove konturlinier. F. eks. i piskningen ses disse tynde streger i de to buer, som bødlerne står på og i nogle af

strøstjernerne. Ansigterne er oftest malet i en meget karakteristisk trekvartprofil med store øjne, svungne øjenbryn og en vældig næse med en nærmest opslidset næsefløj. Munden er en lige streg.

Flere af scenerne viser en utraditionel ikonografisk udformning, der skyldes sammenblanding af forskellige forlæg (Kristus på korset, gravlæggelsen, Kristus for Pilatus og uddrivelsen).

3) *O. 1450* (fig. 11—13), i *skibets vestforlængelse*. Kalkmalerierne, som nu står stærkt restaureret, må som nævnt henføres til *Undløsemaleren*²³.

Østkappen: Marias himmelkroning (fig. 13). På tronbænken sidder Maria og Kristus, som velsigner hende, mens han holder verdenskuglen på knæet. Maria er kronet og holder de sammenlagte hænder foran brystet. På hver side af tronen svæver to store engle med en violin og en luth.

Nordkappen: To stående jomfruhelgener. Den østligste holder i den tildækkede venstre hånd en stor bog, i den højre en palmegren. Den anden er S. Gertrud, der i hånden holder et »Gertrudshus«, en saddeltagsdækket bygning med stor portal i gavlen og ved den ene langside en lav tilbygning, ligeledes med saddeltag.

Vestkappen: Tre stående apostle. Johannes, ung og skæglos, velsigner en kalk med lille giftslange. Peter skaldet med krøllet tindingehår og hageskæg (nøgle og bog); Paulus skaldet med halvlangt nakkehår og fuldskæg (sværd og bog).

Sydkappen: Barbara og Catharina (fig. 11). Begge har krone og langt udslået jomfruhår. Barbara holder et tårn og Catharina sværd og hjul.

Vægstykket under østkappen: Kongernes tilbedelse. Begge de bageste kongers underkroppe og en del af den forrestes ben er nymalede af Kornerup. Maria sidder på en tronagtig stol, og bag et risflettet hegn er en krybbe med okse og æsel; foran sidder den skæggede, gamle Josef med stok i hånden. Maria bærer koneklæde (fig. 12), hvilket er usædvanligt, da hun i denne fremstilling normalt er afbildet som jomfru. Scenen må ses i sammenhæng med den ovenover anbragte Marias himmelkroning.

Nordvæggen: En helgenindes martyrium. I vest ses hovedet af en helgeninde, en murreparation har ødelagt hendes krop²⁴. Midt i billedfeltet står en skægget mand og en glorient ung kvinde foran en søjle, hvorefter en djævel falder. Østligst på væggen ses en halshugningsscene. En bøddel svinger et sværd over helgenindens hoved.

Ornamentikken er den for Undløsemaleren karakteristiske: store rankeslyng i rødviolette penselstrøg med flere tangagtige udløbere — ofte parallelle med slyngtråde i spidserne. Nogle toppe ender i fjeragtige »trebladede«. Ribberne er udmalede med bølgede og tonede dekorationer i rødt, sort og gult; ribbekrydset har rhombemønster. Langs ribberne findes store røde, svungne blade med tunger

E. Rothe 1902

Fig. 13. Nødebo. Marias himmelkroning; vestforlængelsens hvælv, østkappen (p. 1074).

på den ene side af stilken. De skærer ofte igennem de fint malede ranker og figurer og kunne muligvis høre sammen med en ældre udmaling. En sådan konstateredes ved restaureringen 1958: en vandret bort på pillerne (bevaret på den østlige pille i nordsiden) vekslende i rødt, sort, rødt. Måske kan denne ældre udsmykning hænge sammen med de bevarede hvælvdekorationer i det romanske skibs hvælv, se p. 1070. Vestforlængelsens karakteristiske rankeslyng findes også sporadisk i andet hvælv på skjoldbuernes underflade, samt i sviklerne i nordøst og nordvest omkring ventilhullerne. Ingen restaureringsberetninger omtaler fund af figurmalerier af Undløsemaleren i andet hvælv.

Vestforlængelsens kalkmalerier hænger både i malemåde, figurstil og ornamentik sammen med de fornemme Undløsemalerier, men bevaringstilstanden er (på grund af ældre restaureringer) langt fra god.

† *Kalkmalerier*. 1) 1400'rne. Ifølge Magnus-Petersen²⁵ fandtes på korets nordre væg omkring et vindue svage rester af en bebudelse. »Maria staar med Krone paa Hovedet omsluttet af en Kappe, som hun sammenholder foran sig med venstre Haand og udstrækker den højre; ved hendes Side staar en stiliseret

Lilie i en Vase; tilvenstre for hende har vistnok staaet en Engel, som nu er udslettet.« Om denne bebudelsesscene, som hverken er aftegnet eller fotograferet, har hørt til de primitive hvælvdekorationer eller til Undløsemalerens arbejder vides ikke.

2) 1739 omtales, at graterne (ribberne) indvendig i kirken er anstrøget med brunrødt¹³.

INVENTAR

Kirkens ældste, bevarede inventarstykke er den kapitælfornede, romanske granitfont, mens det fornemste stykke uden tvivl er den nederlandske malede fløjaltertavle fra o. 1500—20, som 1746 skænkedes til kirken af en borgerkone fra Helsingør. Samtidig hermed, men ændret i empiretiden, er et skab med sengotiske beslag, som nu står bag altertavlen fra 1839 af Jørgen Roed. Prædikestolen fra 1668 er skænket af borgmester i Slangstrup Poul Steinbech; den er et arbejde af Esben Børresen fra samme by. 1739 leverede snedker Jens Christensen, Farum, det endnu bevarede pulpitur i skibets vestende. Den oprindelige staffering af den i amtet meget virksomme maler, Hans Nielsen, Ganløse, er for få år siden fremdraget påny. En malmlysekrone er givet 1727 af familien i Stenholt mølle.

Alterbordet består af et enkelt fyrretræspanel med nyere forside, hvis udsmykning efterligner prædikestolens detaljer.

†*Alterborde*. 1727 skænkede en velynder en ny alterbordsbeklædning af brædder (i forbindelse med den nye altertavle)¹³. 1833 blev alterbordets tre sider beklædt med brædder for 7 rdl. 8 mk. 8 sk. og atter 1840, da apsidens fornyedes (jfr. p. 1068), blev det gamle alter nedtaget og igen opført²⁰.

†*Alterklæder*. Ifølge inventariet 1697 fandtes i kirken et alterklæde af sølvstykke med ægte guld og sølvfrynser omkring¹¹; det brændte 1766, og det udbrændte sølv solgtes¹³ (se messehagel p. 1086). I 1697 var der også et alterklæde af rødt, prentet fløj, som Hans Hiort havde foræret¹¹. 1726 købtes et klæde af karmoisinrødt kamelhårsplyskantet med en sølvgalon og midt på et broderet kongenavn med krone samt årstal; det kostede i alt 23 rdl. 24 sk. 1740 kom det til Esbønderup (sml. p. 1024) for købssummen. 1766 anskaffede man — i stedet for det brændte klæde — et af silkeplys med kanter af sølvgaloner og broderet midtpå med det kgl. navn, krone og årstal¹³. 1827 købtes et nyt fløjlsklæde for 115 rbdl.²⁶.

†*Alterdug*. 1669 oplyses, at sal. mester Enevold og kærester i Frederiksborg havde foræret en alterdug med kniplinger om; ifølge inventariet 1697 fandtes desuden en dug med bred udskåren og indsyet søm¹¹. 1764 havde kirken en alterdug, skænket af Hans Erlandsen i Helsingør¹⁷.

Altertavlen (fig. 14) er et maleri signeret J. Roed, Rom 1.6.1839, Jesus og den samaritanske kvinde, 157 × 113 cm. Jesus er iført rød kjortel og sortblå kappe, kvinden har hvid bluse og grøn kjole over rødbrunt underskørt. Byport

og bjerglandskab af italiensk præg, brønden har »tidligkristne« ornamenter. Den samtidige, rundbuede ramme krones af et kors; forneden relief-fraktur: »Det Vand som jeg vil give« etc. »Joh. 4. 14«. Både indskriften og rammens udskårne kant forgyldt. Allerede 1833 anslog man prisen for en ny altertavle til 500 rdl. og et forskud sendtes til professor Lund. 1839 fik maler Roed et forskud for det bestilte billede, »som er færdig og ofversendt med Thorvaldsens arbejder« d.v.s. med et skib fra Rom²⁰.

**Sidealtertavle* (fig. 15—19), sandsynligvis fra en helsingørsk kirke, fra 1500'ernes begyndelse. Tofløjet kun 89 cm høj og 143 cm bred inklusive fløjene (midtstykket 71 cm bredt), et nederlandsk eller — for at tale forsigtigere — et nederrhinsk importstykke, en af de bedste malede altertavler i Danmark, efter at dens nærmeste og større frænde, Christiern II.s altertavle fra 1514, fra Helsingør S. Marie, er blevet stærkt forringet af forfald og restaurering.

Den lille tavle har tilsyneladende bevaret største delen af sin oprindelige karakter (malerierne på fløjenes bagsider er dog forsvundne), skønt den o. 1830 restaureredes¹⁹ af samme landskabsmaler Møller, der istandsatte Christiern II.s altertavle (p. 374). Mens man ikke tidligere har vidst, når og hvorfra tavlen var kommet til Nødebo kirke, oplyser en notits 1746 i kirkens arkivalier, at den skænkedes kirken af en borgerkone fra Helsingør²⁷.

Tidligere forskere har på grundlag af dragterne dateret tavlen til o. 1520, og midtfeltet har man tilskrevet dels Adrian Isenbrandt († 1551) dels Ambrosius Benson († 1550) begge Gérard David elever, mens »de ringere« fløjmalier er tilskrevet Jacob v. Utrecht²⁸. Hvad stifterægteparret angår, har man dels ført rigshofmester Poul Laxmand († 1502) frem²⁹, dels hans søn Peder til Voldby († 1532)³⁰. Disse forhold vil blive drøftet efter en kort beskrivelse af altertavlen og dens malier.

Den tofløjede sidealtertavle er oliemaleri på træ. Midtfeltet har en fremstilling af Golgatha, fløjene en mandlig og en kvindelig stifter begge med apostle

L. L. 1958

Fig. 14. Nødebo. Altertavlen med maleri af Jørgen Roed, sign. 1839 (p. 1076).

som værnehelgener. Bartholomæus står ved manden og Thomas (eller Mathias) med hellebard ved kvinden. Rammen er profileret³¹, med skråfas forneden; fløjenes lodrette rammestykker er tappet ned og op i de vandrette stykker, midtstykkets er samlet med slidstap.

Midtstykket (se farveplanchen ved p. 1062). På et stort kors i billedets midt-akse og højt hævet mod billedrammen hænger Kristus i næsten vandrette arme. Kristi bøjede hoved, som ses i perspektivisk forkortning, bærer en tornekrone af to store, snoede vidier. Den er presset langt ned over panden, således at midtskilningen i det lange, mørkblonde hår ses over tornekrone. Kroppen har detaljeret muskulatur med tydelig gengivelse af bugmuskler og med kraftige underarms- og skulderled. Karnationen er brunlig bleg med grålige skygger. Det hvide lændeklæde er tæt svøbt om kroppen, midtfor hænger en bred, trekantet snip. Ved Kristi højre side står Maria med hvidt hovedlin, hvis folder — i forhold til lændeklædets bløde foldekast — virker kantede. Hendes mørkeblå, stærkt ødelagte dragt dækker fødderne og lader kun de sammenlagte hænder med krydsede fingerspidser synlige. Marias fine, lille hoved har en varmere karnation end Kristi, mere rødlig, hendes øjne har rødlige omgivelser og den lille mund er lysrød. To tårer triller ned ad hendes kinder.

Johannes evangelisten på Kristi venstre side står i kontrapoststilling; den langærmede kjortel er kirsebærrød og dækkes næsten helt af en lakrød kappe, der falder i lange folder med dybe gruber. I højre hånd holder han med de tre fingre en bogpose, den venstre er udstrakt foran brystet med fingrene krampagtigt spredte. Han er skægløs og håret er ganske kort og tyndt. Hovedet har nærmest udtærede træk, øjenomgivelserne er kraftigt røde, som om han græd. Hans finger- og tåspidser er blodigt røde.

Ved foden af korset knæler Maria Magdalene (fig. 15) med begge arme om korsstammen. Hendes støvgrå kjole har spids udskæring i ryggen. Heri er indsat rødt fløjl af samme farve som foret, der ses forneden på kjolen. Ærmerne består af flere afsnit, øverst et pufærme hvorfra hænger opslidsede tøjstykker med kvaster; dette er af kjolens stof. Ved albuen og til håndleddet er ærmet stramt med en opslidset vulst midtpå, alt i rødt fløjl. Ud over hånden hænger en vid manchete af gult linned. I halsudskæringen er sat en fosforgul krave, som ender i to snipper på ryggen. Om livet er bundet et tilsvarende bælte, som hænger langt ned fortil. Maria Magdalenes hår skjules helt af en slags kyse med sort, stramtsiddende nakkepuld. Foran er sat en bred, stiv kant (af forgyldt metal?), som ved øret danner en spiral med vinge. Hendes ansigt er lysere i farven end Marias, ansigtstrækkene er regelmæssige og fine, som hos de to stående figurer.

Maleriet er opdelt i forgrund, hvor figurerne står, mellemgrund med små bitte figurer og baggrund med Jerusalems by. Den er meget detaljeret med

store rundbygninger og runde tårne, der har vægtergange, alt af et tydelig sydlandsk præg. Figurerne i mellemgrunden er soldater i lange rækker, forrest kæmper en rytter i rustning med stor fjerbusk på hjelmen mod en turbanklædt rytter, sandsynligvis en kamp mellem kristne og moslimer³². Horisontlinien viser blålige bjerge. Himlen er malet i flere farvezoner, nederst hvidlig, dernæst lyseblå og endelig øverst omkring Kristi overkrop findes hvide skyer, som indeluttes et tordenagtigt, mørkt himmelstykke. Ligesom himlen er landskabet tonet fra forgrundens brunlig-blågrå over figurerne i mellemgrunden, hvis farver ser ud, som om de var under vand, og til byens fint tonede, brunlige bygninger, der går over i horisontens blågrønne.

Fr. Beckett giver følgende beskrivelse af Golgathascenen: »Meget ejendommeligt er Kummeren givet Udtryk; det er ikke en Sorg og Smerte, der giver sig et pludseligt og voldsomt Udslag og udtaler sig gennem Aasynets bevægede Miner, men Maria og Johannes ser ud, som om de havde lidt i lange Tider, og som om Lidelsen var slaaet ind og var gaaet dem over i Blodet; de er blege, blodfattige, magre og udtærede, og deres dybe Bedrøvelse ytrer sig stille og inderligt. Hos Maria Magdalene, hvis Mund er halvaaben og hvis Blik er vildt, er Sorgen mere hysterisk.«³³.

Højre fløj (fig. 16). Det smalle billedfelt optages af to store figurer, den knælende stifter og bag ham i lidt mindre format, Bartholomæus. Stifteren er iklædt en lang og vid, sort pelsforet vams med stor krave. I ærmet findes en slids, således at armen kan stikkes ud både her og forneden i ærmet. Under vamsen bærer han en dragt med opstående krave, åben fortil, således at den hvide linnedskjorte ses. På fødderne har han tøffellignende sko, som slipper hælen, idet han knæler. Hænderne, der er uden ringe, er sammenlagt i andagt.

E. M. 1968

Fig. 15. Nødebo. *Sidealtertavle. Maria Magdalene, detalje fra midtfeltet (p. 1078).

Det meget store hoved (fig. 18) har sammenknebne læber, lang, lige næse og vidt adskilte øjne (partiet under det højre er stærkt restaureret). Han er skæg-løs med halvlangt, mørkebrunt hår og kortklippet pandehår. Bag ham — halvvejs dækket — står Bartholomæus med en stor kniv i højre hånd. Hans ansigts-træk er skarptskårne og han har kort hage- og kindskæg, halvlangt, brunt hår. Hans kjortel er sortblå (meget ødelagt ligesom Marias dragt). Den rødvin-sfarvede kappe er kraftigt svungen foran kroppen, omkring den ene hånd dan-ner den en hvirvel og ud over den ene skulder blæser en lang snip højt i vejret. Mens hans karnation helt svarer til f. eks. Johannes' i midtfeltet, er stifterens ansigt malet med andre farver, lysere og ligesom »pudret«. (Det gælder dog ikke hans hænder, der er som apostlens). Landskabet med små klipper og en vej med to gående og en ridende i lilleputformat har samme farveholdning som midtfeltets, dette gælder også himmelfarven, der bliver mørk turkis foroven, blot uden de hvide skyer.

Venstre fløj (fig. 17). Stifterens hustru knæler foran sin mandlige værnehelgen, apostlen Thomas (eller Mathias). Hun knæler i rank stilling med fødderne helt skjult i den vide, dannebrogfarvede fløjskjole. Armene er lagt over hinanden og hænderne mærkeligt nok ikke samlede i andagt. Kjolen har lange, ganske stramme ærmer, som når ud til fingrene. Over det stramtsiddende liv ligger et lille slag, som står op i nakken. Kjolens dybe nedringning dækkes af en hvid, halvt gennemsigtig underklædning med broderet halslinning. På det næsten ægformede hoved (fig. 19), der ligesom ægtefællens er for stort i forhold til kroppen, bærer hun et stort, perlebroderet hovedstykke, hvoraf man kun ser et bredt, dobbelt perlestykket bånd, hvorigennem kunstige hårfletninger med rødt stof-foer er trukket frem foran ørerne. Midt på issen sidder et rundt perlesmykke. Om halsen hænger en svær, flettet gylden kæde og ved venstre skulder er fæstet et stort, perlebesat smykke. På den synlige hånds pege- og ringfinger er der to dobbelte ringe med sten. Den mandlige værnehelgen bag hende er enten apostlen Thomas eller Mathias, der begge kan have en hellebard som attribut. Den meget langstrakte figur holder i venstre hånd — med strittende lillefinger — en hellebard. Hans citrongule kjortel dækkes delvis af en brusende blygrå kappe. Det lange hår og skæg er gråt. Baggrunden er et klippe-landskab, hvis horisontlinie ligesom den højre fløjs flugter med midtfeltets. Landskabets farver er mere grålige end i tavlens andre dele og det gælder tilsvarende, at himmelens farvetoner er klarere blå; muligvis skyldes dette restaurering. Også de to figurers karnation er forskellig fra midtfeltets, idet der er blandet meget mere hvidt i farven. Ligesom den mandlige stifter har begge venstre fløjs figurer et »pudret« udseende.

Tavlen er meget velbevaret og kun få steder er detaljer repareret. I midt-feltet er der f. eks. en udbedring i Maria Magdalenes pande, og formentlig er

Fig. 16—17. Nødebo. *Sidealtertavlenes fløje. 16. Stifteren og Bartholomæus (p. 1079). L. L. 1962
17. Stifterens hustru og en apostel (p. 1080).

Marias blå dragt, der danner en bølget, massiv farvemasse uden rester af foldetegnning, en overmaling fra 1830 sammen med Bartholomæus' blåsorte kjortel i højre fløj. Fløjenes afskalninger i yderpartierne er repareret, og der er foretaget pletrestaureringer i den mandlige stifters højre kindben og ved overlæben.

Ifølge arkivalierne fra 1827 og 1830 reparerede professor Møller det »gode« billedet på kirkens sidevæg og menigheden betalte 80 rdlr. for restaureringen³⁴. 1961 blev fløjene istandsat af konservator N. J. Termansen.

Til dateringen kan der ikke hentes direkte oplysninger i selve tavlen, da der hverken findes våbner eller indskrifter. Alle tre malerier, i midtstykket og på fløjenes forsider, udgør i virkeligheden eet billede, der blot er delt op af ramme-stykkerne: et stifterpar, der af deres værnehelgener anbefales den korsfæstede frelser. De tre billeder holdes sammen af det ensartede landskab med de små figurer, bevoksningen, farvernes toner og den gennemgående horisontlinie. Natursceneriet er så ens i de tre billeder, at det kunne være udført af een og samme maler, og det sandsynliggør, at alle tre billeder er udført samtidig og i samme værksted. De forskelle, der vitterligt er mellem midtfeltets og sidefløjenes malerier, er da blot et udtryk for den almindelige middelalderlige værkstedstradition, samarbejde mellem flere hænder. Den forskel, der atter giver sig til kende mellem stifternes hoveder og de andre figurmalerier, kræver dog måske en anden forklaring (jfr. nedenfor p. 1084).

Kompositionen i malerierne følger stort set det gængse skema fra 1400'ernes sidste halvdel. Krucifiksfiguren, naturalistisk i enkeltheder, men ikke i stilling, med svagt buede, muskuløse arme, med den lavtsiddende tornekrone og med lændeklædets foldekast (buklen ved højre hofte og den spidse, hulede midtsnip) indsnævrer dateringen til o. 1500 — næppe før. Denne tidsfæstelse strider ikke mod de sindsstemninger, kunstneren har givet udtryk for hos de tre bifigurer i midtmaleriet — stille sorg uden store fagter hos Maria og Johannes, hos Magdalene eksalteret — stemninger, der understreges af sidefigurerens enkle, blødt faldende dragter og det urolige foldekast i Magdalenes modedragt.

Mens midtfeltet således er præget af den blide gotik, hvis sidste og fornemste repræsentant i Nederlandene var Gérard David (o. 1460—1523), viser fløjmale-rierne træk fra den følgende stilperiode, der domineres af de såkaldte Antwerpenmanierister — altertavlen i Viborg søndre sogns kirke, tidligere Københavns slot, er den fineste repræsentant i Danmark. — Den nye stil manifesterer sig både i de langstrakte apostelfigurers aktive ansigtsudtryk, der fremhæves af den fremadbøjede stilling og de umotiveret »blæsende« klædningsstykker. Især Thomas' kappekast viser en forkærlighed for de bredere flader, som er karakteristisk for 1500'ernes første tiår. Bartholomæus' energiske ansigt og hovedtype har sine nærmeste paralleller i Johannes Døberskikkelsen på Christiern II.s Helsingørtavle fra 1514 (p. 360) og den tilsvarende reliefskærne døberfigur i den lollandske Birkettavle (i Nat. Mus.), noget sent dateret til o. 1525 (D.K. Maribo a. p. 642).

Der er derimod ikke nogen udpræget forskel i de tre billeders rolige og harmoniske farveholdning, og søger man manierisme her, bliver den i alt fald kun

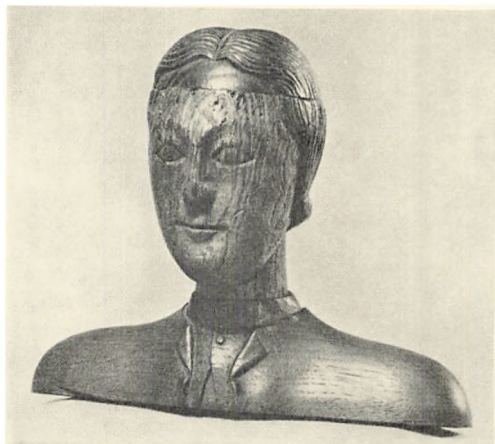
E. M. 1968

Fig. 18—19. Nødebo. *Sidealtertavle. Detaljer af fløjenes stifterfigurer, jfr. fig. 16—17 (p. 1080).

at finde i kontrasten mellem Magdalenes fosforgule krave og den gråblå kjole.

Mere konkrete kronologiske holdepunkter giver enkeltheder i Magdalenes og stifterindens dragter, deres fornemme, modebetonede hovedtøjer og Magdalenes meget karakteristiske puffedede ærmer. De genfindes i nederlandske tegninger, malerier og altertavler fra årene o. 1500—25. På en tegning i kobberstiksamlingen (Statens Museum for Kunst) af Augustus og den tiburtinske sibylle³⁵, dateret til 1500'ernes første tiår forekommer dragter med de samme ærmer og en hue med sidespiral og -vinge som Magdalenes. Stifterindens hovedtøj ses på en altertavle, der tidligere var i Riga museum og efter en forvansket indskrift dateret til 1520³⁶. Ifølge Max Friedländer findes dette hovedtøj ikke i nederlandsk maleri, og han betragter det som en særlig lybsk kreation³⁷.

Et fast holdepunkt for en datering inden for 1500'ernes to første tiår, hvortil tavlen efter det foreliggende, må henføres, ville man få, dersom det var muligt at identificere stifterparret. Men selv med den nys fremdragne oplysning om, at tavlen først 1746 var skænket Nødebo kirke af en borgerkone i Helsingør, kommer man ikke gådens løsning nærmere, uden for så vidt at Esrum, der også har været nævnt, nu kan udgå af diskussionen, og tavlen må antages at have stået på et sidealter i en helsingørsk kirke (S. Maria?). Thi forslagene om den rige Poul Laxmand eller hans søn Peder forbliver stadig — med Becketts ord — rent gætteværk. Becketts understregning af de manglende våbenskjolde og hans mening, at der godt kan være tale om »et Par anselige Borgerfolk«, må

L. L. 1968

Fig. 20. Nødebo. Dionysiushoved med nymodens tilføjelser (p. 1085).

stadig siges at have hævd. Hvor megen vægt man så skal tillægge bestemmelsen af hustruens hovedtøj som lybsk, får stå hen.

En analyse af Nødebotavlens malerier godtgør, at den kunstner, der skabte midtfeltets krucifiksgruppe, må have fået sin opdragelse i det milieu, der som sin fornemste eksponent talte Gérard David. Hos ham findes den samme krucifikstype med den lavtsiddende tornekrone, den samme blidhed og de samme harmoniske farver. Ligeså sikker forankringen i det nederlandske maleri fra tidlig 1500-tal antagelig er, ligeså usikre er de mester-

navne, man ofte på grund af overfladiske og tidsbestemte ligheder har søgt at knytte til altertavlens tre malerier (jfr. p. 1077)³⁸.

Det er ovenfor godtgjort, at der i overensstemmelse med gængs middelalderlig værkstedstradition har været flere malere igang på den lille altertavle, nemlig foruden »landskabsmaleren«, midtfeltets og fløjmaleriernes.

Her må man imidlertid gøre opmærksom på et ejendommeligt forhold. Inden maleriernes farver påførtes tavlens hvide kridtgrund, er motiverne i store træk »slået op« med en såkaldt undertegning, det skitse-mæssige grundlag for maleren, der ellers arbejder med sit forlæg ved siden. Man kunne med føje vente, at undertegningen var ensartet i så lille en tavle; men infrafotografier viser, at mens Kristus og Maria i midtfeltet er skitseret i bløde, skyggede former med tætte parallelstreger, er f. eks. Bartholomæus' hoved i højre fløj skarpt tegnet med enkle, knækkede streger og helt uden skyggelægning. Der har med andre ord fundet en arbejdsdeling sted allerede fra første færd — uden at man derfor behøver at antage medvirken af et andet værksted.

Hvad stifterbillederne angår, viser røntgenoptagelser, at de er udkastet sammen med det øvrige maleri, men hovedernes uforholdsmæssige størrelse og den noget ringere kvalitet kan måske tages som tegn på, at de først er udført, efter at tavlen var kommet til Helsingør — efter model. Den samme fremgangsmåde må være fulgt ved den betydelig ældre Valløby-tavle (D.K. Præstø a. p. 301 f.), og hvad højaltertavlen i Århus domkirke angår, kan det påvises, at stifterfiguren (biskop Jens Iversen Lange) er malet i Lübeck, mens hovedet kun var skitseret i undertegning og først blev malet færdigt i Århus. Nu hænger tavlen på skibets nordvæg.

†*Altertavler* 1) »Den gamle og forældede altertavle med de katolske figurer« blev flyttet ned i kirken 1727¹³ og fjernedes vistnok endeligt 1831³⁹.

2) 1727—28 opstilledes en ny altertavle af rent, tørt egetræ med et skilderi; snedkerarbejdet var udført af snedkermester Henrik Jørgensen i Helsingør (se nærmere Esbønderup p. 1024). 1731 malede Lars Rosenberg rammen⁴⁰.

Helgenfigur (fig. 20) o. 1300. Muligvis fra en altertavle stammer et lille, ungotisk hoved af en S. Dionysius-figur. Hovedet, der er fladt afskåret over panden, er i nyere tid suppleret med en isse med midtskilt hår, og halsens tap er samtidig stukket ned i et frakkeklaedt skulderparti med revers. Nakkehåret ender i en plat vulst, formentlig er det opskåret ved ændringen til buste. Fra den afskårne isse til hagespidsen 14 cm. For tiden i alterskuffen.

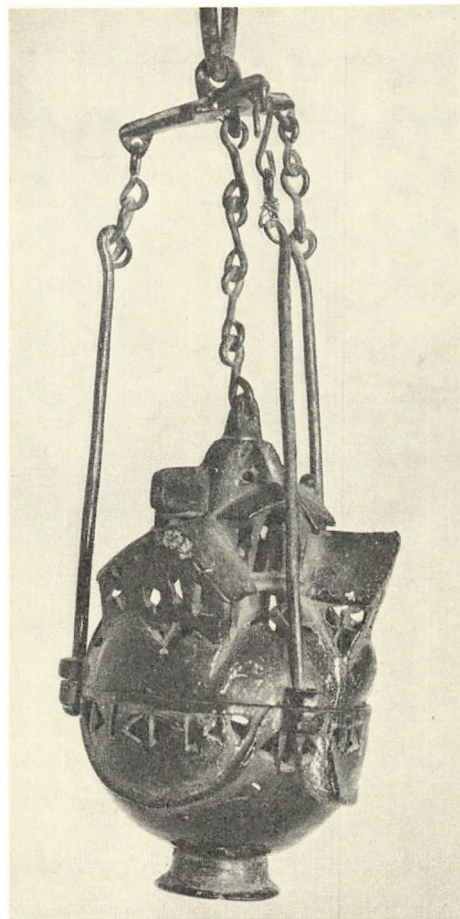
Altersølv. Kalk, 1868, 22 cm høj, med rund, glat fod, cylinderformet skaft med perlestave og foldeværksknop samt stort bæger. På foden graveret skriveskrift »Nødebo Kirke«. Både på bægeret og under foden Københavns bymærke 1868, mestermærke for F. Dahl (versaler i oval; Bøje 1098) samt sammenskrevet SG i oval for gardeinen Simon Groth. Samtidig *disk*, glat, med graveret cirkelkors på randen, hvis kant nu er opbøjet; under bunden samme indskrift som på kalken.

Oblatæske, 1865, glat, med graveret kors foran tornekrone indskrevet i firkløver. Under bunden Københavns bymærke 1865, mestermærke for Dahl (D i oval, Bøje 1099); gardeinstempel som kalk.

†*Oblatæske*, ifølge inventariet 1697 skænket af Christen Nielsen, af sølv, vejede 11 lod 3½ kvint¹¹.

Vinkande af porcelæn fra Bing og Grøndahl, sort med guldkors, og tilsvarende oval skål nævnt i inventariet 1841⁹. Ude af brug; i alterbordet.

†*Vinbeholdere*. Flere tinflasker til vin nævnes i de tidlige inventarier. 1658

L. L. 1958
Fig. 21. Nødebo. Rogelsekar (p. 1086).

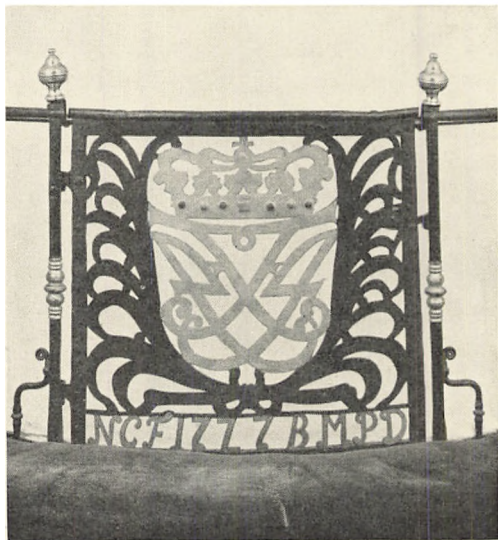

Fig. 22. Nødebo. Alterskrankens midtfelt, L. L. 1958
fra 1727 (p. 1086).

omtales den tinflaske, »som jeg [præsten] løste igen, som blev af de svenske hentagen, 1 m.«¹¹. 1662—63 købtes en glasflaske for 6 sk.¹⁶, 1713 et blått vinkrus til alteret for 1 mk. 12 sk.¹⁴. Inventariet fra 1764 nævner et hvidt, hollandsk vinkrus med et lidet søvlåg, som er foræret af Jochim Nielsen i Hillerød; hanken var limet¹⁷.

Alterstager 1) O. 1600, af type som Gilleleje, skænket 1614, med tre fladtrykte kugleled på cylinderskaftet. Høj, profileret fod. 44,5 cm høje. Ifølge inventariet 1604 fandtes to stager¹¹.

2) 1942, af sølv, leveret af hofjuvelerler Michelsen, i nyempire, med graveret kronet spejlmonogram G og »1917—42«; de er 51,5 cm høje.

†*Blussstager*. 1697 fandtes tre, hvoraf den ene var forsølvet¹¹.

†*Alterkalkdug*. 1618 og endnu 1831²⁶ omtales en liden dug til kalken⁴¹.

Krucifikser. 1) Lille, nyere, af blødt træ. Ved prædikestolens opgang. 2) Nyere, af sølv, stemplet på lændeklædet: 830 og i oval: AM med krone. På alteret.

†*Messehageler*. 1604 fandtes en hagel af rødt, blomstret fløj¹¹. 1697 omtales en af sølvstykke med sølvfrynser, et kors af guld virket bagpå og Kristi billede virket af hvid »flos«silke¹¹. 1751 købte man en af karmoisinrødt fløj med kors og kanter af sølvgaloner. 1766 brændte messehagelen af sølvstykke og alterklædet af samme stof¹³ (se p. 1076). En ny messehagel af karmoisin fløj med kors og kanter af sølvgaloner blev bekostet.

Røgelsekar (fig. 21), romansk, med rund skål og låg formet som en korskirke med tre gavle i to etager. Ophængt i stænger, som er fastgjort til trefliget plade og ring. Fæstnet til muren ved to snoede jernbånd, som ender i fligede, forgyldte blade. I skibets nordøsthjørne. I inventariet 1697 er røgelsekarret omtalt som jernildkar¹¹.

Alterskranke, 1727, hestekoformet, af smedjernsstandere med messingled midtpå og messingknop foroven. Midtfeltet (fig. 22) har dekoration i fladjern, Frederik IV.s kronede spejlmonogram omgivet af palmegrene, herunder med store bogstaver »N C F 1727 B M P D« for »Seigneur Nicolaj Flesborg i Steenholtz mølle«, der bekostede den ny alterfod til »flere communicantes med udstoppet læderpude og smukt jernværk til magelighed for frugtsommelige kvinder og gamle folk«¹³. Knæfaldet har nyere udskæringer svarende til alterbordets.

Døbefont (fig. 23), romansk, af een stor granitsten, 69×67,5 cm, kummen 24,5 dyb. Fonten har form som et trapezkapitæl. Foroven har kapitælet en spinkel, flad rundstav og forneden skråfas over et let hulet led. Det cylinderformede søjleskaft har øverst en vulst; den meget usædvanlige font er muligvis et genanvendt søjlekapitæl⁴². Herimod taler kun, at fonten har en for kapitæler ualmindelig indsnævring lige over vulsten, men det kan være en senere afhugning. Nu i skibets nordøsthjørne, tidligere i skibets vestligste fag. 1889 fjernedes malingen fra døbefonten⁴³.

M. M. 1930

Fig. 23. Nødebo. Døbefont (p. 1087).

Dåbsfade. 1) Muligvis det nye mes-singfad, der købtes 1624 for 6 ½ mk.¹¹.

Sydtysk, med det habsburgske våben i bunden omgivet af minuskelring med »Got sei mit vns« fire gange gentaget, samt hjort- og hunde-frise, der går igen på randen. 67 cm i tv. Under bunden stemplet tre femoddede stjerner.

2) Sidste halvdel af 1600'rne, af tin, ottekantet, 27,5 cm i tv. glat men med store opdrevne knopper på randen. Her findes stemplet, et skib i cirkel under kløverblad (= krontin) og på bladene I P N⁴⁴. Bystemplet er Helsingørs. Ude af brug, nu i alterbordet.

†*Dåbsfad*. 1632 fik Simon skriver 34 mk. for et bækken i fonten¹¹.

Dåbskande, 1829 af tin, af slangehankstypen. På låget graveret skriveskrift »Nøddebo Kirke 1829«, på korpus Frederik VI.s kronede monogram. I bunden stempel med engel under arkade, herover A C D og forneden 1824 for A. C. Dahlgreen (sml. Esbønderup p. 1028).

†*Dåbskande*. 1748 forærede en »ukendt kone« en tinkande til dåben af façon som en madspand med bøjle og låg¹³.

†*Kobberkedel*. 1624 solgte kirken en gammel kobberkedel, som brugtes i dåben, og som vejede 3 pund, for 3 ½ mk. 4 sk.¹¹.

†*Korbuekrucifiks*. 1697 blev et krucifiks »over koret« renoveret af Peder Ibsen fiskemester¹¹, muligvis det, der 1764 nævnes »med forgyldt krone«¹⁷ og derfor må have været romansk eller unggotisk. I korbuens nordside, lige over kragbåndet, ses den afskårne ende af en korbuebjælke.

Prædikestolen (fig. 24), skænket 1668 af borgmester i Slangerup Paul Steinbech, opsat af snedker i Slangerup Espen Børresen, som fik 2 dl. 12 sk. derfor

og for at føre den frem og tilbage tvende gange; inkluderet var også hans kost og tæring, mens han arbejdede i kirken¹¹.

Den firsidede stol har i storfelterne høje, smalle fyldinger og på hjørnerne halspilastre med skællagte skiver. De ret flade postamentfremspring har symmetrisk barokslung på prikket bund; gennembrudte hængestykker. På den forreste pilaster er fastgjort et dobbeltvåben, til højre en trane, årvågenhedens fugl, med en sten i sit ene løftede ben, hjelmtegn: klo med sten. Til venstre er våbenmærket en tulipan, hjelmtegnet: due med blad i næbbet. Heromkring de reliefskårne navne: »Pavl Steinbech« og »Anna Catrina Werdenborg«. Samtidigt opgangspanel med tre fyldinger under tandsnit-æggestav. Nyere panelpolygon, formentlig fra 1905, bærer stolen.

Himmel fra 1748, udført af Jens Christensen af Farum for 3 rdl. 32 sk. »da prædikestolen aldrig har haft nogen himmel«. Den enkle himmel med hængedue blev malet med forgyldt indskrift og samtidig blev prædikestolens farver renoveret¹³. Frisen har forgyldt frakturindskrift på sort bund »Gaaer ud i Verden . . Marc. 16.15.«

Følgende forsvundne (formentlig malede) indskrifter fandtes ifølge Algreen-Ussing⁶ (1856—64) på ydersiden af \dagger skillerum ved opgangen til prædikestolen. »Kirckewerge Knud Christensøn i Stenh[olt] Mølle⁴⁵, Hans Orm skreder, Palle Jørgensen . . lderød, . . . sholt, Anders Nielsøn Korn Maaller, Niels Nielsøn Skov Rider, M. Anders Pedersøn temermand, Jacob Fosberg borger i Kiøbenhavn. Da [var] sogne Prest h. Axell Jensøn Groue 1672. Gud till ære oc hans H. Huus till Prydelse haffuer ladt staffere Prædichestolen de Erlige oc vell fornome Mend Herman Frijs paa Esserom, Hans Christensen bircke sckriffwer Søffren Jensøn b.«

Prædikestolens staffing er nyere; på egetræsmalingen i hovedfelterne er forgyldte mauresker, ligesom ornamenterne er forgyldte, våbnene er blå og røde. Frisens og postamentets indskrifter med forgyldt fraktur på sort bund dækker ældre skrift. I frisen: »Takker Herren og prædiker hans navn«, i postamentet: »Gud til Ære og hans Huus til Prydelse, Ærlig og velvise Mand Paul Steenbech Borgermester I Slingerup med hans kjære Hustru Anna Cathrina Werdenborg bekostet denne Prædikestol Anno 1668.«

\dagger *Prædikestol*, nævnes 1625, maledes 1631¹¹.

\dagger *Timeglas* anskaffedes 1625, 1644¹¹ og 1731. Det sidste på $\frac{1}{2}$ og 1 hel time, købtes hos kgl. sejlmager Westfalen, København for 1 rdl. 48 sk.¹³.

Stolestader fra 1905, glatte rundbuegavle med udskårne firkløverrosetter, hvori skiftevis vindrueklase og roset. På gavlen ved prædikestolsopgangen et skjold, hvori W.S.D. C.M.D. 1905 (William Sophus Dahl og hustru Caroline Mathilde Dahl). Egetræsmalet med forgyldte ornamentter og enkelte røde og blå lister.

L. L. 1966

Fig. 24. Nødebo. Prædikestol, skænket 1668 af borgmester i Slangrup, Paul Steinbech (p. 1087).

†*Stolestader*. På en mandstol stod på forstykket »Knud Christensen af Steenholt's Mølle 1684«⁴⁵. 1697 fik snedker Frandtzt Johansen 21 dl. for at gøre 27 stole med døre og panelværk af ny¹¹. 1739 lavede Jens Christensen af Farum en ny indelukket stol, 4 ½ alen lang 7 kvarter dyb med sæde. Stolen var tværs over for de tre øverste stole lige op til pillen. 1748 malede Hans Nielsen, Gamløse, stoleværket¹³, og i 1860'erne blev det egetræsmalet²¹.

†*Skrifte- og degnestole*. 1697-inventariet nævner en skriftestol foræret af Jens Bøcher ved Frederiksborg slot¹¹. 1748 blev den malet af Hans Nielsen ligesom degnestolen¹³.

Skab (fig. 25) nævnt første gang 1631, da det blev malet¹¹. Bagside og sider sammenholdt af tre jernbånd. Hjørnebeslagene ender på forsiden i gotiske blade og en hjerteformet plade. Skabet er senere sat på en sarg med udsavet, dobbelttunget forside. Foroven empiregavl med dobbeltvolut hvorimellem en

muslingeskal. Skabet er af eg; den yngre fyrretræsdør har fire rektantfyldinger. Nu egetræsmalet, men nedenunder skimtes der en ældre staffing, hvidgrå med rødt på gesimser og lister. I inventariet 1697 omtales skabet, som blå med to rum i og to låse for¹¹. 1831²⁷ skulle det være fjernet, på denne tid har man muligvis i stedet repareret det og tilføjet empiredelene. Bag alteret.

Dørfløj, 1724 gjorde snedker Oluf Olsen af Mårum tinghus en ny dør af eg beklædt med fyrrebrædder i flammer¹³ (jfr. fig. 1 og p. 1067).

(†)*Pulpitur*. 1739 forfærdigede snedker Jens Christensen af Farum det nye pulpitur, med fyldinger udsiret, inden for kirkedøren tværs over kirken i 9 alens længde, 4 alens dybde, hvorpå to rækker åbne stole og en trappe gennem hvælvingen til klokkespiret¹³. Fire et halvt fag af dette pulpitur sidder nu under orgelfaçaden. Fyldingerne har spejle med forsænkede konvekse hjørner. Den oprindelige staffing fra 1742, ifølge udførlige regnskaber udført af maleren Hans Nielsen, Ganløse¹³, er afdækket 1960—61. Pulpituret er marmorert med blå og rødt rammeværk. I frise og postamentfelterne hvid fraktur på sort bund: »... icke gaar paa herrens ord at høre, om hiem igen du glemsom gaar, vilt ey der effter giøre, det hielper ey du tiender (!) gud og veedt af ham at siige, naar fra hans ord og reene bud du vilt med ondschap viige. Anno 1743«.

Orgel 1865, bygget af Daniel Köhne, København; fem stemmer. Samtidig, tretårnet orgelfaçade med rundbuearkader, panelbrystværn, opsstillet på det netop omtalte pulpitur i skibets vestende.

†*Orgel* nævnes 1864 som ramponeret og ubrugeligt²¹.

Pengeblok. 1763 fik den nye blok i kirken fastgjort og påbrændt det gamle jern fra den tidligere blok¹³. 42 cm høj, med jernlåg; to hængselbånd med henholdsvis en cylinderlås og en trekantlås med cylinder. I skibets sydvesthjørne, ved døren.

Pengetavle 1742. Enkel i blank eg med udsavet rygbrædt, meget ødelagt. Med hvidt malet »Ao. 1742«. I våbenhuset.

†*Pengetavle* 1) 1706. Med gulmalede versaler stod »Soli deo gloria 1706« (»Gud alene æren«). Fandtes endnu 1963. 2) Ifølge inventariet 1764 fandtes en tavle givet af forrige sognedegn Hans Sørensen¹⁷.

Præsterækketavle over præsterne fra reformationen til 1938. Zinktavle i træramme med hjørneblade forgyldte, blå og røde. I vestfaget på sydvæggen.

Salmenummertavler, to nyere, med efterligninger af prædikestolens ornamenter, herpå forgyldning, rødt og blå. — Tre andre tavler af fyr, fra slutningen af 1800'erne, en stor og en mindre, med udsavet, svejftet topstykke og hvidmalet fraktur »Før Prediken — Efter Prediken« på sort bund. På våbenhusloftet.

Maleri fra slutningen af 1700-tallet, olie på lærred, 107 × 95 cm. Korsbæringen. Kristus, der er lille og sammenkrøbet, bærer sit store, næsten vandrette kors midt i en folkemængde, som kommer ud af byporten; i forgrunden Johannes og de to Maria'er, en kraftig mand læner sig ind over korset. Forrest

går en rygvendt bøddel med nøgen overkrop og med stort sværd ved lænden. Ved hans side en hund. Mod den fjerne baggrund af bjerge skimtes de to bagbundne røvere og flere soldater. Billedet er en spejlvendt kopi efter stik udgivet af P. A. Kilian o. 1750 signeret »P. P. Rubens pinx.«⁴⁶. I enkel profileret, sort og forgyldt ramme. Restaureret 1866²¹. På skibets vestvæg.

Lysekroner 1) Skænket 1727, med 2×8 lysearme, de nederste med små prydspir, fastgjort til flade skiver over og under vaseformet led; topkugle kronet af dobbeltørn. Stor hængeskugle med skivedelt knop. På hængeskuglen graveret kursiv: »Læsere vær i det eget huus et lyss, I Guds huus een lampe, at du kand bliue een Stierne I Guds himmel, som dette salig Guds barn, der Tænchte paa Guds huus, da hun forlod sit eget huus, og efter lod sit Navn paa Nöddeboe Kirchis Lysse Crone. Elisabeth Chirstina salig Peder Sørensons. 1727«. Ifølge regnskaberne 1728 havde afdøde i levende live tiltænkt kirken en lysekrone; hendes svigersøn, seigneur Nicolaj Flesborg i Steenholt mølle lod den ophænge midt i kirken¹³. Østligst i skibet.

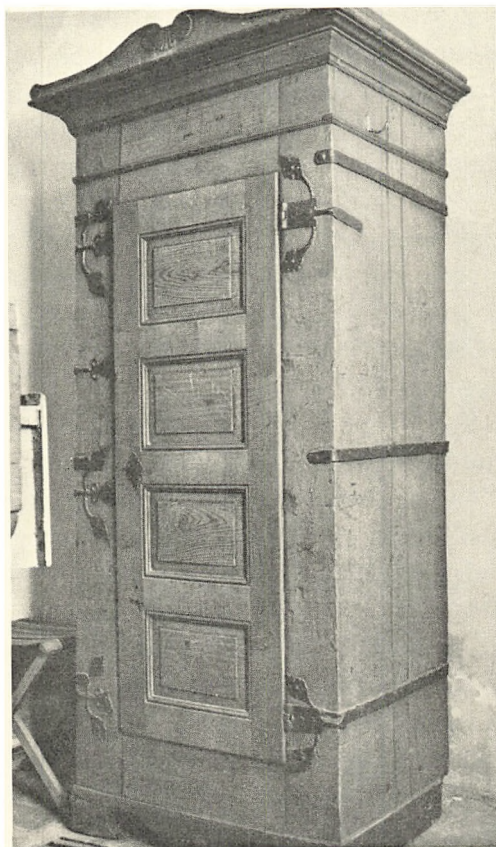
2) 1910, kopi efter nr. 1, med indskrift: William Sophus Dahl, f. d. 20. nov. 1842, † d. 10. febr. 1910. Kirken, . . . som han ejede, og som han 1905 istandsatte. Vestligst i skibet.

3) Lille, lys messingkrone med 6 arme og 6 prydarmer med blomster. På lysarmene er fastgjort små empirevaser. På kuglen graveret: »Til Minde om Ida von Ellbrecht f. Dahl 1882—1961.« I våbenhuset (sml. fig. 5).

Lampet 1926, med fem arme og lyseskjold; indskrift til minde om kirkens sidste ejer, kommandørkaptajn Carl Ellbrecht 1870—1926. På korets nordvæg.

Kirkeskib, nyere tremaster, sortmalet med hvid køl⁴⁷. Oven på orgelet.

† *Voksblomster*. 1723 forærede madame Elisabeth, sal. Peder Sørensens i København, en grøn vokskrans at lægge på fonten og seks forskellige voksblomster at sætte i stolene, til dåb eller bryllup samt en fyrrekiste at gemme det i¹³.

E. M. 1963

Fig. 25. Nødebo. Senmiddelalderligt, senere om-dannet skab (p. 1089).

Klokker. 1) 1741, støbt af Johann Barthold Holtzmann, København. Omstøbt af kirkens mindste klokke på 1 lispd. 12 pd., der var alt for lille¹³. Køng kirke (DK. Præstø p. 817) gav samtidig en klokke, »som havde været brugt til at ringe i prædikestolen med« til hjælp til støbningen. Begge disse klokker må ifølge E. Gribso⁴⁸ på grund af den ringe vægt have været messeklodder.

Om halsen har klokken et skriftbånd med reliefversaler: »Me fecit Iohann Barthold Holtzmann Hafniae anno 1741. Soli deo gloria« (»J. B. H. København gjorde mig år 1741, Gud alene æren«). Over og under skriftbåndet blad- og båndværk om muslingeskaller. På korpus kronet C VI. i bladkrans; profillinier på slagkanten. 65 cm i tv. 1949 ophængt i ny jernbom. Den oprindelige bom ligger på loftet.

2) 1761 omstøbt af den største klokke af Michael Carl Troschell, København. Indskrift med reliefversaler: »Fincit [!] Michael Carl Troschell Hafniae anno 1761 hof glockengieser. Soli deo gloria«. Skriftbåndet mellem kraftige akantus-bladborter; på korpus kronet monogram for Frederik 5. i rocaille-kartouche. Palmetbort på slagkanten; 106 cm i tv. Ophængning som nr. 1. I tagrytteren.

†*Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1602 blev afgivet en klokke på 3 skippund 6 lispund⁴⁹. 2) 1666—67 omstøbtes en sønderlemmet klokke af kgl. Maj. stykke- og klokkegyder Hans Meyer¹⁶.

Klokkestol, muligvis fra 1739, da tømremester Anders Hoff, København, opførte en ny til to klokker¹³; af fyr, tre lodrette stolper, støtte af dobbelte skråbånd, Andreaskors i øst og vest. Indtil 1738 hang klokkerne i det da nedbrudte klokkehus (se p. 1064).

GRAVMINDER

†*Ligtøj.* 1722 gav man 32 sk. for leje af ligklæder til to personer. 1753 skænkede Anders Erlandsens enke i Helsingør et kristentøj (dåbsklæder) og et ligklæde af sort rask (uldent stof) med hvide uldne frynser¹³.

1697 gav man 3 mk. 8 sk. for 7 deller til *ligkister* til to fattige¹¹.

†*Begravelser.* 1660 fik kirken til sjælegave efter tre svenske »som af vores danske blev skudt i Steenholds mølle« 3 ½ mk.¹¹.

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1847. Herman Carl Meinig, født 16. nov. 1776. Dommer over Kronborg birk i 36 år indtil sin død 4. juli 1847. Salige er de sagtmodige . . . »Elsebe Georgia . . .« Hvid marmorplade, meget forvitret indskrift med fordybede versaler. Algreen-Ussing⁶ har i sine optegnelser ingen indskrift for hans hustru.

2) O. 1854. Hans Stagsted, forstsfører, født 1779, † 1854, samt hustru Maren Marie født Therkeldsen, født 1782, † 1875 og eneste datter Henriette Cæcilie, født 1814, † 1869. De elskede ikke med ord, men i gjerning og sandhed. Sandsten med indsat hvid marmorplade. Fordybede versaler.

†*Kirkegårdsmonumenter*⁶. 1) O. 1837. Jacob Ferdinand Hept, snedker. Født 14. aug. 1795, † 11. sept. 1837. »O! venlige Grav i din Skygge boer Fred. Din tavse Indvaaner af Sorgen ei veed«. Træmonument.

2) O. 1841. Marie Magdalene Olsdatter, gårdmand Jørgen Christensens hustru af Nøddeboe. Født 30. dec. 1804, † 7. sept. 1841.

3) O. 1847. Dorteia Louise Meelbye, født Larsen, født 24. juni 1796, † 6. nov. 1847. Moder til 18 børn, af hvilke 8 modtog hende i evigheden. 10 efterladte begræde tillige med hendes dybtsørgende mand tabet af en øm moder og en trofast ægtefælle.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. *Kirkeinspektionsarkiv*. Nødebo regnskabsbog 1604—1716. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), J. Kornerup 1893 og 1894 (kalkmalerier og altertavle), Svend Rønne 1906 (altertavle), M. Mackeprang 1930 (inventar), C. G. Schultz ca. 1930 (bygning), Poul Nørlund 1942 (kalkmaleri), Egmont Lind 1950 (kalkmaleri) samt Åge Sørensen og Verner Thomsen 1960 (pulpitur). Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller 1963 og 1968, Vibeke Michelsen 1958 og Ulla Haastrup 1968.

Notebøger i NM: V. Koch I, 39. — J. Kornerup II, 33 ff. V, 25. VII, 14 ff. — Henry Petersen II, 66 f.

Tegninger i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: 6 blade opmålinger fra 1932, i Nationalmuseet: prospekt dateret 1856 af Nordahl Gram, interiør set mod vest 1888, kalkmalerier 1893 og 1894 af J. Kornerup, tegning af våbenhusgavl af Harald Peters 1913, af kalkmaleri på tårnrummets nordvæg af C. G. Schultz, samt opmåling og snit af Jens Hansen 1934.

¹ Landebogen p. 177. ² KancBrevb. under 1585, 10. juli. ³ LA. Sjællands stifts bispearkiv. Alm. sager. Holbo hrd.s bog 1647—(1708). ⁴ LA. Sjællands stiftsøvrighed. Kommune kopibøger 1820—1900. ⁵ Kgl. Bibl. Folkemindesamlingens kartotek. ⁶ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 2246, 4° Fr. Algreen-Ussing: Gravskrifter 1856—64. ⁷ August F. Schmidt: Danmarks Kæmpesten, 1932, p. 120. ⁸ Jfr. note 11, 1605. ⁹ RA. Rtk. rev. rgsk. Amtsgsk. Kronborg amtstuergsk. ¹⁰ RA. Rtk. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ¹¹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Nødebo rgsk.bog 1604—1716. ¹² Arnold Olsen: Nordsjællandske Helligkilder, 1929, p. 26. ¹³ RA. Rtk. rev. rgsk. 1721—80. Sjællandske rytterdistrikters kirkergsk. ¹⁴ RA. Rtk. rev. rgsk. Sjællands stifts kirkergsk. ¹⁵ Jfr. C. G. Schultz's indberetning om bygningen. ¹⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkergsk. Frborg amt, Strø hrd.s kirkergsk. ¹⁷ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. Kgl. kirkers inventarier. ¹⁸ RA. Rtk. rev. rgsk. 1780—97. Kronborg distrikts kirkergsk. ¹⁹ RA. Rtk. Beregninger og overslag over bygningsarbejder 1821—27. ²⁰ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. Journalsager 1782—1848. ²¹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti. 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde. ²² Efternavnet er i ny tid forkert opmalet som Schulten. Rgsk. 1669 (jfr. note 11) meddeler, at mester Johan, kgl. maj. glarmester har foræret to store vinduer. ²³ Undløse- eller Unionsmesteren er behandlet af Bengt G. Söderberg i Svenska Kyrkomålningar. Stockholm, 1951, p. 146 ff. ²⁴ Måske er denne reparation efter den ramme i hvælvet, som 1739 blev indmuret til tårnets opgang, jfr. note 13. ²⁵ Kalkmalerier p. 101. ²⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. Amtsgsk. Kronborg amtstue 1831. ²⁷ »Af en borgerkone fra Helsingør

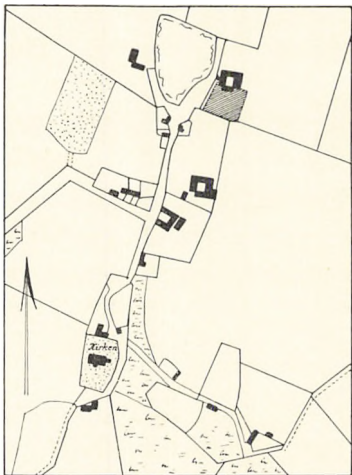

Fig. 26. Nodebo. Landsbyplan 1814.

er sidste S. Hansdag givet et skilderi, der er med to fløje til at opslå og derpå indvendig en smuk maling«. Jfr. note 13. Litt. vedr. tavlen: Fr. Beckett, *Altertavler i Danmark fra den senere Middelalder*, 1895, p. 155 ff., samme i *Tidsskrift for Industri* 1912, p. 28 ff., samt *Danmarks Kunst II*, 1926, p. 245 ff. Desuden brev af 24. juni 1932 til M. Mackeprang i NM, 2. afd.s arkiv. ²⁸ Ingen af de nedennævnte forskere har selv set malerierne men skønner alle efter fotografier, de to førstnævnte efter henvendelse fra Fr. Beckett; Eberhard Freiherr von Bodenhausen: *Gérard David und seine Schule*, München 1905, p. 215 tilskriver Adrian Isenbrandt midtfeltet: »Soweit die Photographie ein Urteil zulässt: charakteristisches und vorzügliches Werk des Meisters selbst«. Max Friedländer: bd. XI 1933, no. 249 A, p. 142 tilskriver Ambrosius Benson midtfeltet og Jacob v. Utrecht fløjene. Georges Marlier: *Ambrosius Benson*, Damme 1957, no. 180 og p. 213 placerer Nødebotavlen i gruppen »Tableaux dont le style relève à la fois de Benson et d'Isenbrant«. ²⁹ *Dansk Adels Aarbog* bd. VI, 1905, p. 9. ³⁰ 2. udg. af Trap, bd. 6, 1879, suppl. til 3. del p. 50 (Kall Rasmussen). ³¹ Profilerne ligner meget rammeprofilerne på Christiern II.s altertavle. ³² Jfr. et tysk 1500-tals træsnit af kamp mellem kristne og tyrkiske ryttere. Gengivet som fig. 6 i Poul Coles: *The Ottoman Impact on Europe*, London 1968. ³³ Beckett: *Altertavler*, 1895, p. 156. ³⁴ Jfr. note 19 og 26. ³⁵ *Kunstmuseets Aarskrift* 1929—31, 1931 p. 151 f., fig. 3. ³⁶ Om Rigatavlen se K. Schaefer, i *Zeitschrift f. bild. Kunst* 1920, p. 74 f., og L. Baldass: *Jacob v. Utrecht smst.* p. 241 ff., desuden *Oud Holland* 1922, p. 22 ff. og Beckett, i *Kunstmuseets Aarskrift* 1931, p. 54 f. ³⁷ M. Friedländer, i *Zeitschrift f. bild. Kunst* 1920, Anmerkung über J. v. Utrecht p. 284. ³⁸ Jfr. note 28. ³⁹ Som note 26, men 1821. ⁴⁰ LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. Esbønderup kirkes rgsk.bog 1705—80. ⁴¹ RA. DaKanc. B. 184. Seks års kirkeragsk. 1614—20. ⁴² Mackeprang mener (*Døbefonte* p. 25) ikke, det er en kapitæl. Han henviser til en engelsk og en fransk font, som begge har kapitælforn. Pudelko: *Romanische Taufsteine*, 1932, p. 41 nævner i teksten om den nordfranske font, at man flere steder i området har genanvendt kapitæler til fonte og vievandskar. ⁴³ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø herreders provsti: 1864—99. Synsprotokol. ⁴⁴ Ifølge P. Halkjær Kristensen kan tre kandestøbere fra Helsingør komme i betragtning: Jacob Pedersen, Jochum Brandt og Johan kandestøber. Alle omtalt i 1660'erne. ⁴⁵ 1798 klagede hr. Flesborg, Steenholt Mølle over, at man havde gjort indgreb i hans stolestader samt hans ligstader på kirkegården. På slægtens mandsstol stod: Knud Christensen af Steenholt's Mølle 1684 (jfr. p. 1089). Klagen begrundedes med, at hr. Flesborgs bedstefader for 50—60 år siden havde givet nogle frivillige gaver til kirken, såsom en malmlysekrone, en »Krand« omkring alterfoden med otte smukke messingknapper og dør for, et nyt alterklæde, en prædikestol,« hvilket hans i disse dele indhuggede navn tydeligt viser« (jfr. LA. Frborg-Kronborg amter. Breve og dok. vedr. kgl. kirker og skoler 1799—1800). Hr. Flesborgs bedstefader var Nikolai F. gift med B M P D jfr. *alterskranke* p. 1086. Hustruen var datter af Elisabeth Chirstina og Peder Sørensen af København jfr. *lysekrone* nr. 1 p. 1091 og *†voksblomster* p. 1091. ⁴⁶ Sml. G. Garde: *Lærredsuge* p. 331, jfr. p. 134. ⁴⁷ Henningsen: *Kirkeskibe* p. 165 og *ÅrbFrborg*. 1952, p. 101. ⁴⁸ *ÅrbFrborg*. 1934, p. 91. ⁴⁹ RA. *Fæstningsrgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle*. Læg: rgsk. for Kronborg gethus 1600—07.

GADEVANG KIRKE

NØDEBO SOGN

Kirken, der ligger nær det skovrige sogns sydvestgrænse, er opført 1903, indviet 17. januar 1904, efter tegning af arkitekt V. Holck. Grunden, en østvendt bakkeskråning, blev skænket af Laura og C. F. Tietgen. Bygningen er rejst af røde mursten i krydsskifte og formet som et gotisk langhus med indvendig alterniche i vest og tårn i øst. Nichen flankeres af prædikestolsopgang og sakristi, mens tårnets underetage tjener som våbenhus. Det indre, som dækkes af rundbuede tøndehvælv, står hvidkalket; alternichens tregruppe og fire af skibets vinduer har glasmalerier.

Inventaret er stort set samtidigt med bygningen; et stort alterkrucifiks af zink blev 1926 udskiftet med et maleri (indtoget i Jerusalem) af Andreas Friis, men er nu bragt tilbage og maleriet opmagasineret i tårnets mellemstokværk.

I døbefonten af træ ligger et nederlandsk dåbsfad fra o. 1650, af messing, med opdrevet motiv, Evas skabelse, på bundfladen og på randen hare-hjort-hund og hind-enhjørning-hund; 57 cm i tværmål. I fadet er anbragt en messingkande med tilhørende muslingeskal-fad i ny-empire, med graveret indskrift: »Skænket Gadevang Kirke af Hs. Kgl. Højhed Prins Gustav 1941«. På vestvæggen en mindetavle af tin, med portrætrelieffer, i bred mahogniramme over ovennævnte Laura og C. F. Tietgen.

Fig. 1. Søborg. Ydre set fra nordøst med den udtørrede sø i forgrunden.

E. M. 1968

SØBORG KIRKE*

HOLBO HERRED

Søborg voksede i den tidlige middelalder op i nær tilknytning til den stærke borg af samme navn (jfr. p. 1151), og endnu 1559 nævnes den som købstad¹; der kendes i byen et S. Knudsgilde og et S. Gertrudsgilde². Før o. 1160 har borgen og muligvis også byen³ tilhørt ærkebiskop Eskil, men under en strid med kong Valdemar bemægtigede denne sig borgen⁴. I »Kong Valdemars Jordebog« (senest 1231) nævnes Søborg som kongelev, »givet for Ringsted« dvs. udlagt som krongods i stedet for det, som i Ringsted blev overladt klosteret 1135—64⁵. At kirken, der formentlig var viet *S. Nicolaus af Myra* (sml. pengetafle nr. 1, p. 1137), siden o. 1160 har været kongelig, forekommer således sandsynligt, selv om der kun vides lidt om dens forhold⁶. 1567 talte sognet 51 tiendeydere⁷. Ifølge kongelig bevilling 1688 måtte magister Peder Skade og hustru i deres livs tid nyde Søborg og Vallekilde kirkers visse og uvisse indkomster mod vedligeholdelse af kirkerne⁸. I en indberetning til Hoffman⁹ hedder det, at kirken har været afbrændt, »men 1758 sadt i god Stand«. 1865 tilhørte Søborg kirke statskassen, som 1873 afhændede den til forhenværende sognepræst Raae (sml. Asminderød p. 759); herefter i privateje¹⁰, indtil den blev selveje 1. april 1914.

Møntfund. 1884 indsendtes to mønter fra 1300-tallet til Nationalmuseet; mønterne var fundet i grunden af det nedbrudte våbenhus. I umiddelbar nærhed af kirkegården fandtes 1929 syv mønter, og endelig opregner Møntsamlingens fundprotokol fra 1940 fire mønter, hvoraf de to er deponeret i Gilleleje museum¹¹.

* Kirkegård og bygning er redigeret af Kjeld de Fine Licht.

Ved roden af den langstrakte, kuperede halvø, der østfra med en drejning mod nord skyder sig ud i den nu udtørrede Søborg Sø, ligger den beskedne landsby Søborg; de lavtliggende arealer øst for bebyggelsen, hvor Kattesundet lokaliseres, afslører, at byen oprindeligt placerede sig på en holm i søen; uden for holmen lå andre øer. I middelalderen var Søborg Sø vidtstrakt og over forgrenede sø- og sumparealer stod den øst for Nakkehoved i direkte forbindelse med det åbne hav¹².

I en indberetning fra 1743¹³ hedder det om Søborg kirke, at den er større og anderledes bygget end ordinære landsbykirker. Dette forhold, der straks falder i øjnene ved besøg på stedet, har sin forklaring i den velkendte omstændighed, at byen i middelalderen havde en ikke ringe betydning og taltes blandt landets købstæder. Dette hang atter sammen med, at ude i søen, på den yderste ø, lå slottet Søborg, hvis position og vækst var nøje sammenknyttet med byens opkomst og trivsel⁴ (jfr. fig. 41). Ærkebiskop Eskil, der grundlagde klosteret i det nærliggende Esrum (jfr. p. 1041), opførte i samme periode et ret omfangsrigt borganlæg på den yderste holm; men allerede i 1160'erne bemægtigede kongen sig bispens borg, der ved sin isolerede beliggenhed havde en høj strategisk værdi. Siden da var slottet statsejendom, hvor kongerne i den tidlige middelalder foretog betydelige ombygninger og udvidelser og øjensynligt yndede at opholde sig for bl.a. at drive jagt i Nordøstsjællandsskove. Søborgs funktion som kongelig residensstad må opfattes som en baggrund for størrelsen og flere træk i udformningen af byens teglstenskirke.

Kirken ligger i den nordlige del af den nuværende landsby, på et højdedrag på halvøens kam og er synlig viden om over den forsvundne søs flade strækninger. Tidligere lå kirken omtrent midt på den uregelmæssigt rektangulære, nærmest trapezformede *kirkegård*, der i nyere tid er udvidet mod nord. På de tre sider, hvor der ikke synes at være foretaget udvidelser, dvs. vest-, syd- og østsiderne, hegnes med teglhængte mure, mens nordsiden angives af et bredt, tæt krat, der samtidig markerer den fordums søbred.

Kernen i de mure, der omgiver kirkegårdens ældre del, har en betydelig alder, omend der foreligger adskillige efterretninger om større og mindre reparationer; senest er sydmurens østre halvdel nyopført 1953. 1645 betegnes kirkegårdens ringmur som brøstfældig¹⁴, hvilket formentlig er foranledning til hovedstandsættelsen 1670¹⁵, da 2000 mursten blev sejlet fra teglladen ved Helsingør til Gilleleje og transporteret videre til Søborg. Det fremgår, at dengang eksisterede allerede på sydsiden de to støttestykker, der benævnes gamle og blev repareret, mens tre blev opsat på østsiden, hvor der er et fald i terrænet. Som det endnu er tilfældet, var murene i 1600-tallet afdækket med tagsten.

Den vestre mur, som skiller kirkegården fra præstegårdens have, er opført overvejende af munketegls og udmærker sig ved på østsiden nær sydmuren at

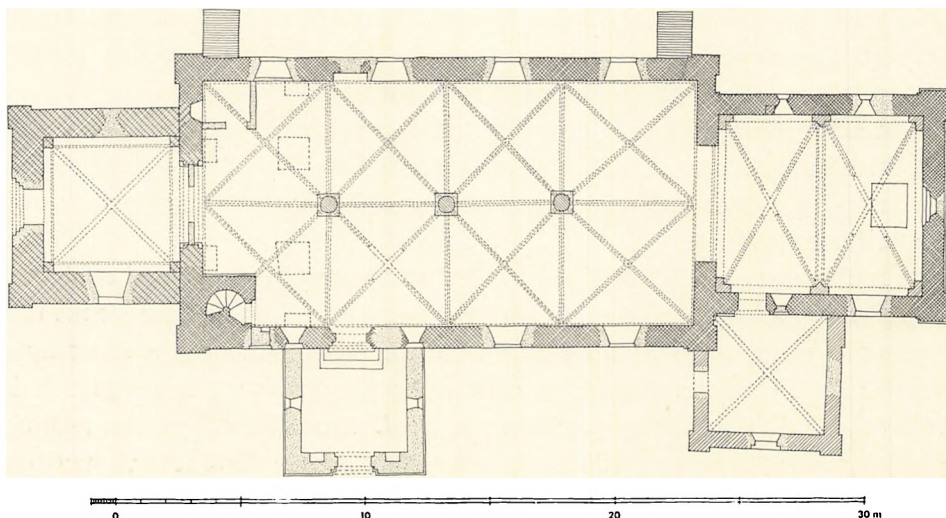

Fig. 2. Søborg. Plan 1:300. Målt af C. G. Schultz 1936, suppleret og tegnet af KdeFL. 1968.

have otte halv sten dybe blændinger (de tre slået sammen til een), i en af hvilke er indmuret en granitsten (36×32 cm) med indskrift H C LYNGBY 1829 (præst 1827—37). Uden for den søndre mur, der hegner kirkegården mod landsbyens hovedvej, den tidligere Ladegårdsgade, er et terrænfald, som vel er en af årsagerne til, at der hyppigt meldes om udbedringer og nyopsætninger af denne mur. 18 alen skulle fornyes 1783¹⁶, og der meldes atter om reparationer 1823—27¹⁷, 1835¹⁸ og 1882¹⁰. I den nuværende mur er den østlige del som nævnt ommuret i blank kløvsten 1953, mens det ældre, vestlige afsnit er udført med kampestenspartier under munkestensmurværk. Også den østre mur, som er repareret gentagne gange og på ydersiden afstives med murede piller, er opført af kamp. Kirkegårdens nordmur, der nævnes 1865¹⁰, blev sløjfet ved udvidelsen. Alle ældre mure er hvidtede. Mellem støttepillerne på sydmuren iagttages et vandudløb.

Nord for de ældre partier af vest- og østmurene er hegningen udført med mure af kløvet kamp og marksten, afdækket med vingetegl; på de nederste strækninger, nærmest den gamle søbred, kantes kirkegården med hække.

Der er idag tre *indgange* til kirkegården, to i sydmuren ud til hovedgaden, og een i vestmuren. I den nedbrudte nordmur har siddet en låge, der nævnes 1865¹⁰. To *†riste* repareredes 1732¹⁹. 1788²⁰ siges kirkegården at være forsynet med en port og to låger. Den murede, hvidkalkede hovedportal, som befinder sig i den vestlige ende af sydmuren, rummer en køreport og en fodgængeradgang. Mens portens kurvehanksbue øjensynlig er ældre (der omtales en reparation omkring 1820²¹) ses lågens fladbue og østlige pille at være ommurede i ny tid. De rødmaledede trætræmmefløje sidder i false på indersiden, mens por-

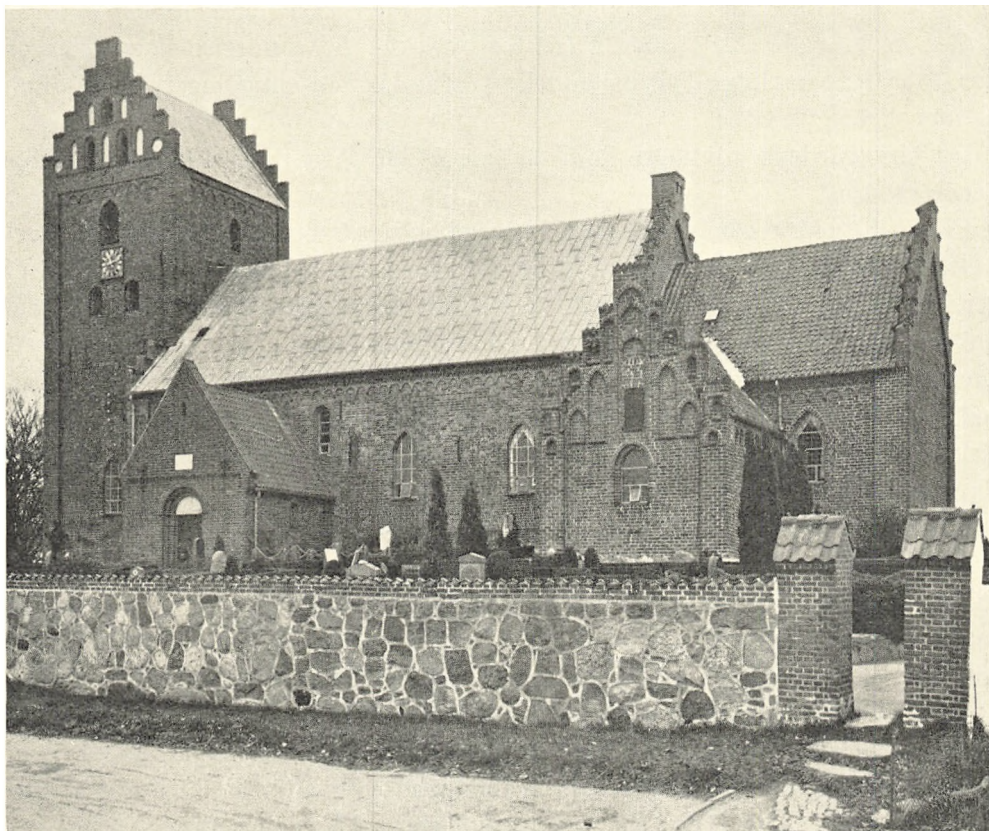

Fig. 3. Søborg. Ydre set fra sydøst.

E. M. 1968

ten oventil afsluttes med et udkræget skifte som gesims under tegltaget. Østligst i den samme mur sidder en rødmalet træremmelåge mellem nye, murede piller, der mod vejen står i blank mur af røde tegl og på indersiden er hvidkalket som muren i øvrigt. Den ældre adgang på dette sted, der formentlig 1835¹⁸ blev forsynet med nye piller, ses på J. Kornerups radering fra 1856 (fig. 4). Det ovennævnte terrænfald uden for sydmuren har nødvendiggjort anlæggelsen af køreramper og trapper op til lågerne; allerede 1722¹⁹ nævnes, at sten-trappen til nederste låge er omlagt, og 1881 udsættes, at en trappe bør forandres og udføres af hugne sten¹⁰. Det er usikkert, om den låge, der sidder i vestmuren omtrent ud for kirken og giver direkte forbindelse til præstegården, er en ældre indretning; den nuværende udformning med teglpiller i blank mur er under alle omstændigheder ny.

Fra forrige århundrede foreligger efterretninger om forskellige arbejder til sanering af forholdene på kirkegården; 1821 blev der således anlagt gange fra indgangsstederne²², og efter den søndre murs reparation 1835 blev der brolagt

langs murens inderside; 1865 foretog man afgravning af jordsmonnet omkring kirken og anlagde et 1 ½ alen bredt fortov; ikke desto mindre siges kirkegården 1895¹⁰ at henligge i en usømmelig tilstand, uden gange og fyldt af affald og forvoksede vækster.

Da kirkegårdens udvidelse kom på tale 1873²³, var det tanken at foretage denne mod øst.

I den ældre kirkegårds nordøstlige hjørne ligger et muret, hvidkalket og teglhængt *materialhus*, hvis østgavl hviler på den østre hegnsmur (fig. 6). Huset, der nævnes første gang 1895²⁴ og i dag er ret derangeret, tjente tidligere med sin ene halvdel som ligkapel med bred, tofløjet indgangsdør i vestgavlen²⁵. Umiddelbart nord for denne bygning er terrænfaldet udnyttet til nogle delvis nedgravede lokummer. Det er imidlertid på tale at opføre nye toiletter uden for kirkegårdsportalen, hvor der indtil 1967 lå en ældre, stråtækt længe, der ved sin beliggenhed gjorde en god virkning.

†*Halsjern* omtales 1764²⁶ som i stykker og låsen borte.

Kirken består af kor og skib (med forsvunden forhal og tårn i vestenden), alt fra omkring år 1200, samt tre tilbygninger: Et noget yngre tårn i vest, et gotisk sakristi ved korets sydside og et våbenhus fra 1941 foran skibets syddør. Et ældre, antagelig gotisk våbenhus på samme sted blev nedrevet 1863; til det knyttede sig en lille tilbygning, der i regnskaberne benævnes geværkammeret, og som forsvandt 1827. En tilbygning foran skibets nordportal siges 1743 at være et allerede dengang nedlagt våbenhus, og er efter alt at dømme identisk med et i 16- og 1700-tallet omtalt kalkhus, der blev nedrevet 1846—47.

Kirken er orienteret ret øst-vest, men en mindre skævhed iagttages mellem kor og skib indbyrdes. Ved sit materiale og ved sin arkitektoniske udformning og dekorationens enkelttræk forbinder Søborg kirke sig, som omtalt ovenfor p. 58 ff. og 684 ff., med andre sjællandske kirker; ved sin særlig omhyggelige håndværksmæssige gennemførelse knytter den sig inden for den udpegede gruppe nærmest til Tikøb (ovenfor p. 679—90). Dette forhold kunne tyde på, at disse kirker hentede i det mindste inspiration fra den store, nærliggende byggeplads på Esrum (jfr. p. 1041 f.) og fra kongens samtidige udvidelsesarbejder på Søborg slot. I samme retning kunne pege, at Nykøbing kirke, der i sit formsprog forbinder sig med de andre kirker, men ligger længere af led på den anden side Isefjord, fremviser ubehjælpomhed i sin planafsætning.

Materiale og teknik. Søborgs romanske kor er ligesom skibet opført udelukkende af tegl med munkesten i munkeforbandt, og alle kirkens temmelig stærkt restaurerede mure står i dag blanke, efter at den nyere tids puds og kalk blev banket af 1867—70¹⁰. Iblandt de altdominerende røde sten iagttages en del sort-violette og gule; de sidstnævnte findes fortrinsvis i murens øvre partier, hvor situationen sine steder lader formode, at de farvede sten har været pla-

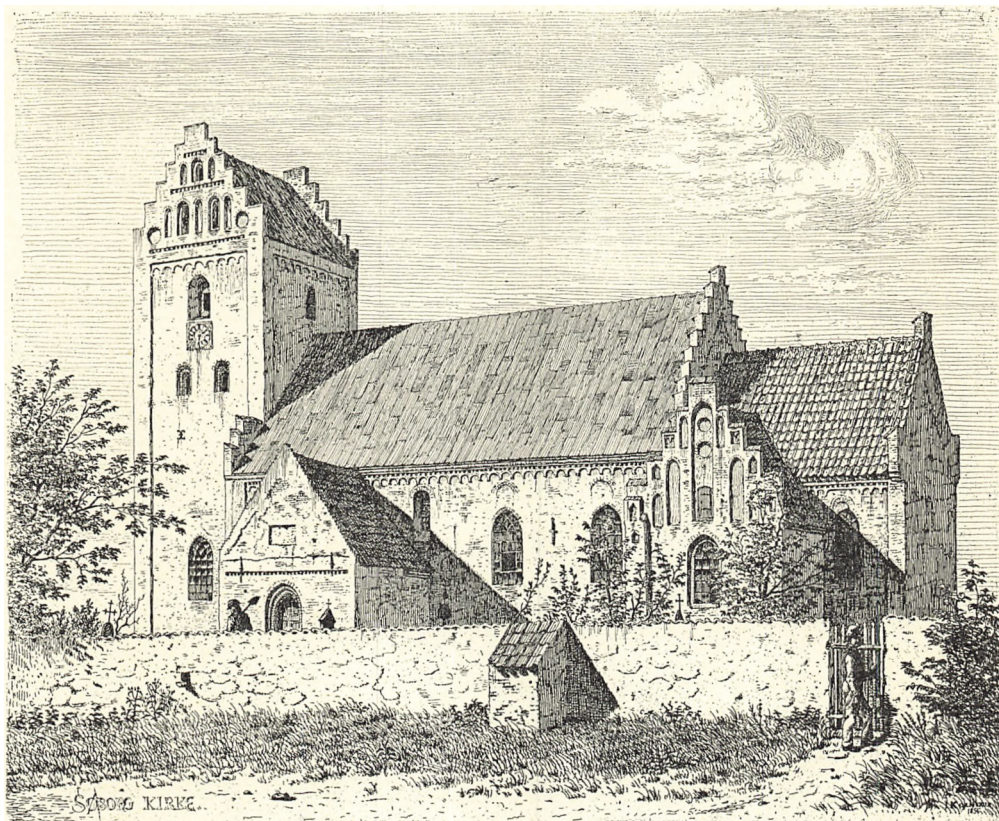

Fig. 4. Søborg. Ydre set fra sydøst, efter radering af Jakob Kornerup 1856.

ceret med sigte på en viss dekorativ virkning. Det oprindelige murværk udvendig viser undertiden blot udglattede lejefuger, men almindeligvis er der foretaget en beskæring både foroven og forneden; flere steder er fugen dog kun indtrykket foroven. Lodfugerne er sædvanligvis blot udjævnede. Riffelhuggede sten har visst været benyttet ved alle lisener (bortset fra skibets vestlige), buefriser, gesimser og åbninger; de riflede sten i toppen af triumfbuens stik er synlige over hvælvet. Oprindeligt har façaderne stået med blank mur, og det er allerede ovenfor p. 684 fremhævet, at heller ikke buefrisernes bund har været pudset. Bevarede rester af den oprindelige vægbehandling i skibet godtgør, at murværket over de udjævnede fuger var anstrøget med rød kalkfarve, hvorpå fugetegningen var trukket op med hvidt (fig. 9), jfr. kalkmalerier p. 1120.

Man registrerer en forskel i størrelsen mellem teglmaterialet i korets mure, hvor stenene måler 27—28,2 × 11,8—13 × 7—8 cm med 10 skifter = 91—92 cm, og stenene i skibet, der er lidt kortere og tykkere og måler 25,5—27,2 × 12,2—13,2 × 7,2—8,5 cm med 10 skifter = 95—97 cm (i bygningens østende dog lidt

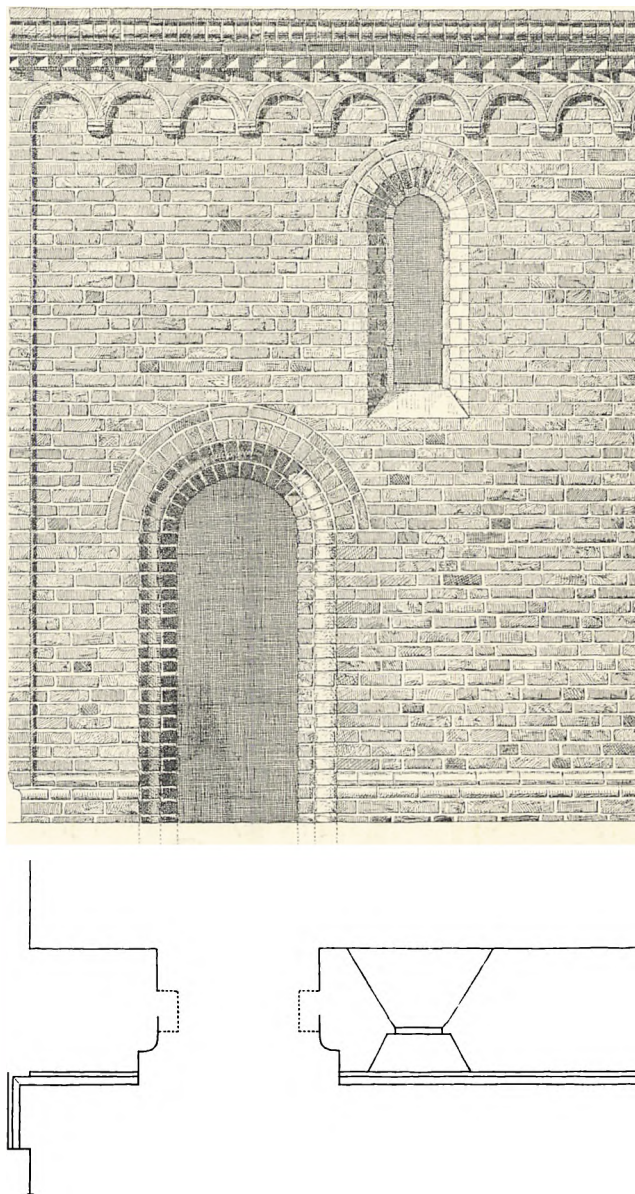

Fig. 5. Søborg. Delvis rekonstrueret udsnit af korets sydmur 1:50. C. G. Schultz 1929 (p. 1104).

mindre; særlig korte sten i vestgavlen). Dette forhold i sammenhæng med den ovenfor nævnte skævhed i planen, og tilstedeværelsen af et kantrejst skifte på indersiden af murkronen i skibet (undtagen på østmuren), men ikke i koret, kunne angive, at koret var opført først; i samme retning peger korets såkaldte præstedør²⁷. På den anden side er de to bygningsafsnit, hvad enkeltheder og

Fig. 6. Søborg. Ydre set fra nordøst.

K de FL. 1068

dekoration angår, så lig hinanden eller ligefrem ens, at der ikke er grundlag for at forestille sig et langvarigt ophold mellem korets og skibets opførelse.

Korets teglstenssokkel er ødelagt på langsiderne, men i sakristiet er bevaret et stykke, der viser, at bygningens tre frie sider oprindeligt var udstyret med en sokkel profileret som den, der er i behold på østsiden, hvor den i reduceret skikkelse forkrøppes over hjørnelisenerne. Soklen, der svarer til den på Tikøb kirke og på koret af Vig kirke i Odsherred, er udformet med en hulkehl (stenene i dette skifte har længder på op til 28,8 cm) over et kvartrundet skifte, der forløber ca. 75 cm over det nuværende terræn; i fortsættelse af dette skifte findes på lisenerne blot en hulkehl. Korets hjørner, der hver hviler på en svær granitmarksten, indsat ved sidste hovedrestauration, er til begge sider dekoreret med lisener, der springer en halv sten frem for murplanet; på langsiderne er lisenerne falsede svarende til et kvartsten bredt fremspring (2—3 cm) i hjørnerne ved

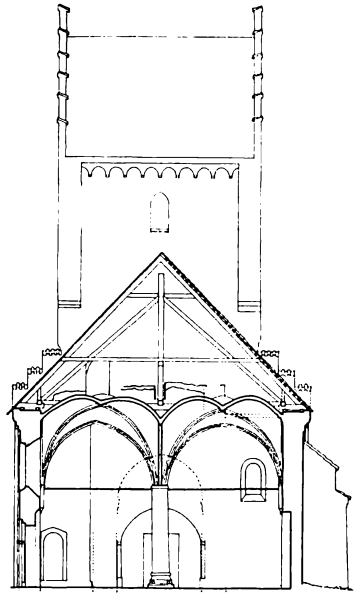

Fig. 7. Søborg. Tværnit i skibet set mod vest 1:300; orgeltrappen udeladt.

skibets østmur. Disse fremspring forbindes med en enkel rundbuefrise, der oventil afslutter murens storblænding. Hver af frisens buer er opbygget med tre smallere, krumme formsten og støttes af halvstenskonsoller, der på nordsiden, som C. M. Smidt antog for den først opmurede²⁸, alle har en rundstav i underkanten, mens der på sydsidens frie stykke optræder varianter, f. eks. en dobbelt rundstav. Over frisen forløber på sydsiden eet, på nordsiden to almindelige skifter, hvorover følger et udkraget savskifte og et løberskifte, der begge begrænses af endelisenerne, hvis flader de ligger lidt indenfor. Gesimsen krones af et udkraget rulskifte af kvartrunde sten, der over lisenerne er ført frem til murhjørnerne. På korets østside er dette skifte som en angivelse af taggavlens fodlinie fortsat som kantrejste sten af vekselvis kort- og langsider. Østgavlens store murblænding indrammes opadtil af et plant fremspring i fortsættelse af hjørnelisenerne og bindig med disse (fig. 5); fremspringets underkant er udført med et kvartrundt rulskifte, hvis skrålinier formentlig angiver den oprindelige taghældning, der i så fald har været mindre stejl end den nuværende.

Af korets oprindelige enkeltheder er bevaret levn af den allerede nævnte *dør* i sydmuren, som i dag udgør forbindelsen mellem kirke og sakristi. Den ret slanke dørs rundbuede åbning kan rekonstrueres med en 80 cm bred lysning, udvendig dobbeltfalset med kvartrundt indre hjørne, og indvendig enkeltfalset. Halvstensstikket med fladskifte er synligt fra sakristiets loft (fig. 5).

Koret har oprindeligt haft to vinduer i hver langvæg, hvoraf de to vestlige er i behold. I det søndre var tidligere en cirkulær gennembrydning mellem kor

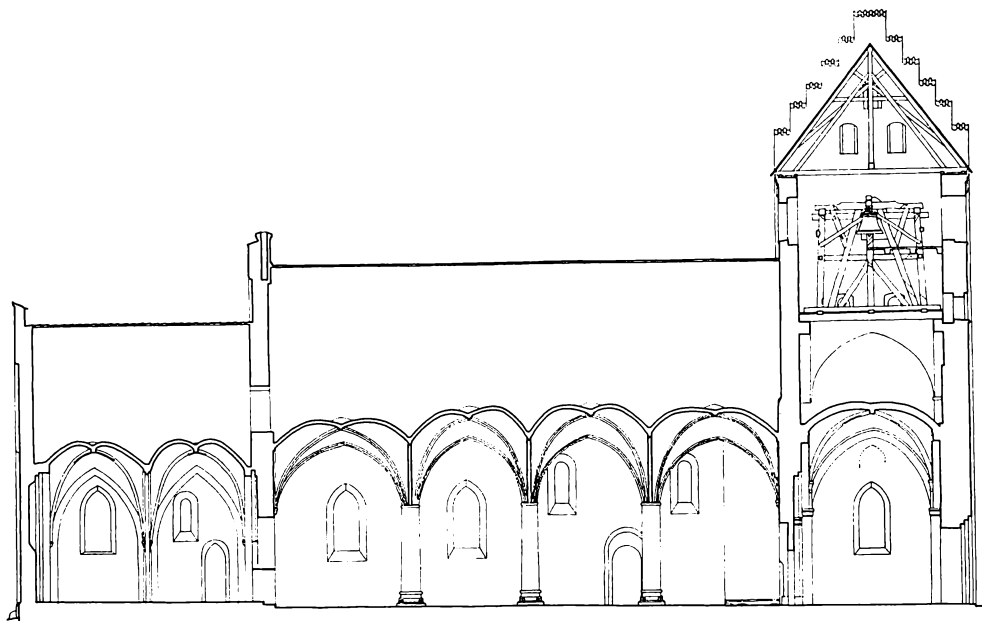
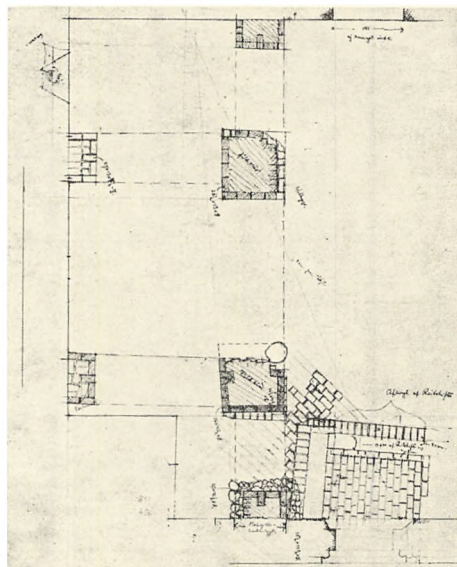

Fig. 8. Søborg. Længdesnit set mod syd 1:300. C. G. Schultz 1929, tegnet og suppleret af KdeFL 1968..

og sakristi; i dag er vinduet tilmuret, men den øvre del er tilgængelig fra sakristiets loft, hvor det ses, at den murede lysning af lodretstillede sten er bevaret. Det nordlige vindue blev genåbnet ved bygningens restaurering 1940—41, og i analogi med de andre genskabtes ved samme lejlighed nordvæggens østre vindue. Usikre spor i murværket ved det eksisterende, spidsbuede vindue i syd-væggens østlige del lader antage, jfr. fig. 4, at her oprindeligt har siddet et vindue magen til de tre øvrige. Udvendig er de smalle vinduer overdækket med halvstensstik, udført med skiftevis røde og gule sten, samt fladskifte.

I korets østmur sidder et udvendigt tilmuret, dobbeltsmiget vindue, der indvendigt er placeret i en dobbeltfalset, fem meter høj, spidsbuet blænding, hvis yderste hjørne er rundet. Oprindeligt har vinduet sikkert været magen til korets øvrige, men er tidligt udvidet og ændret, hvilket måske er sket samtidig med omdannelsen i skibet (jfr. nedenfor), uden tvivl dog før rummets overhvelvning. 75 cm over det nuværende gulv sidder under nordvæggens vestlige vindue en tagformet overdækket, helsten dyb *niche* (39 × 34 cm), der har karakter af at være en sekundær indretning. — Triumfbuen behandles p. 1107.

Det romanske *skib*, der ved sin betydelige størrelse på omkring 21,5 × 11,5 m vidner om stedets fremtrædende stilling, da kirken blev opført, er indvendigt omtrent dobbelt så langt som bredt, men oprindeligt var den vestre femtedel optaget af en særlig *†forhal*. I henseende til materiale, teknik og arkitektonisk-dekorativ udformning er skibet, som allerede nævnt, udført i nærmeste slægt-

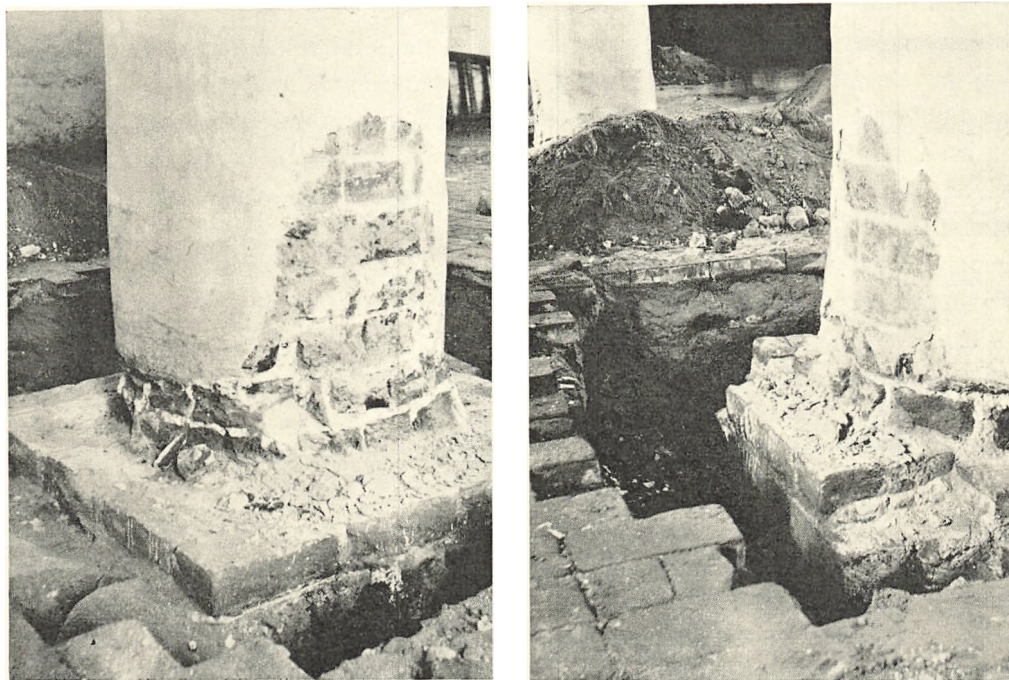

KdeFL. 1968

Fig. 9—10. Søborg. 9. Rødkalket murværk med hvidmalede fuger på triumfvæggens vestside, over hvælv (p. 1101). 10. Søborg . Skitseopmåling af murrester m.v. i skibets vestre ende. C. G. Schultz 1939 (p. 1108).

skab med koret, men forskellige afvigelser angiver en mindre pause under byggeriet. Det er således kun på skibets med koret samhørende østmur, at der optræder sokkel, ligesom kun de østlige lisener har riflede sten og rundede hjørner (østsidens nordre lisén er en halv sten smallere end den søndre). Men i lighed med korets udformning har skibet omgribende hjørnelisener, der på langsiderne er falsede, således at den 2—3 cm fremspringende fals indfatter murplanet og oventil danner vederlag for den buefrise, der strækker sig over hele bygningens længde. På sydsiden iagttages adskillige konsoller af gule sten, og nogle har en liden, kantet vulst over rundstaven (fig. 13). Over buefrisen er skibets gesims opbygget magen til korets, og på vestgavlen er tagfoden som på korgavlen markeret med kantrejste sten, hvor med nogenlunde regelmæssighed skiftevis en kortside og en langside vender frem.

Af skibets oprindelige enkeltheder er den rundbuede *syddør*, hvis bredde i lysningen er åbningens halve højde, delvis bevaret, istandsat og genåbnet, da det nuværende våbenhus blev opført 1941. Udvendig er åbningen dobbeltfalsset med rundstav på de indre hjørner fra en hjørneknopbase ved andet skifte over den nuværende gulvhøjde indtil vederlagets på undersiden affasede teglbånd, hvorover hjørnet er kvartrundt. Indvendig har åbningen smig, der føres rundt i buen, og i façaden overdækkes den med stik af skiftevis sortbrændte og røde sten. Herover har man ved restaureringen på usikkert grundlag rekonstrueret et fladskifte²⁹. Sporene efter skibets *norddør* er helt udslattede på fa-

V. Hardie-Fischer 1939

Fig. 11—12. Søborg. To af de hvælvbærende piller i skibet, ved soklens fremgravning (p. 1115).

çaden, mens dens inderside er bevaret som en 230 cm høj, rundbuet, tilmuret åbning i en 301 cm høj, rundbuet niche, der afslører, at denne dør ikke havde smig på indersiden³⁰.

Det oprindelige skib havde i hver langvæg tre *vinduer* af form som korets; heraf er sydsidens vestligste (øst for våbenhuset) genåbnet og istandsat ved restaureringen 1940—41, mens de øvrige fem med nogenlunde sikkerhed kan spores. Desuden havde skibet i sin første skikkelse et vindue i vestgavlens nordre del, mens et tilsvarende ikke kan have eksisteret i den søndre på grund af den her anbragte trappe (jfr. nedenfor).

Den nuværende *triumfbue* (fig. 15) er betragtelig lavere end den oprindelige, der ved skibets overhvælvning blev ændret. Samhørende med åbningens store bredde på knap 470 cm, iagttages på østsiden en høj, dobbeltfalsset rundbue, hvis top næsten skjules af det senere korhvælvs skjoldbue (fig. 8). Den pillelignende udformning af åbningens sider i forening med afsæt i vangerne lader formode, at triumfbuen oprindeligt var lukket af en *muret skranke* med åbninger³¹ i lighed med den, der har været i det nærliggende Tikøb (p. 686 og p. 690, fig. 18).

†*Forhal*. Det ovenfor nævnte vindue i skibets vestmur, som kom for dagen under restaureringen 1940, er samhørende med en egenartet, oprindeligt ud-

formning af kirkens vestre ende. Da man forud for istandsættelsen anstillede undersøgelser under gulvet og bag væggenes puds, viste det sig, at der vest for langhusets døre, tværs over rummet, havde strakt sig en mur med tre, formentlig buetformede afsluttede åbninger, hvoraf den midterste var omtrent dobbelt så bred som de to andre. Man fandt de nederste skifter af to svære, firkantede piller, der med sidelængder på 125—130 cm var udført i fuld mur af munkesten (26—26,5 × 12,5—13 × 8 cm), og ud for disse piller var der på langvæggene og på vestmuren bevaret de nederste skifter af retkantede vægpiller, der havde været opmuret i forbandt med de respektive vægge bagved og derfor måtte høre sammen med det romanske skib (fig. 10). Pillerne har sprunget 50—60 cm frem for væggen og været ca. 100 cm brede, dvs. noget smallere end fripillerne³².

I sammenhæng hermed iagttages over hvælvet på indersiden af skibets vestre taggavl de afbrudte rester af en 81 cm tyk mur, der 230 cm fra skibets nordmur har forløbet fra gavlen og østpå. Det tidligere nævnte, kantrestede skifte på murkronens inderside har været fortsat på denne mur. Hvor en tilsvarende mur forventes på den søndre del af gavlen, er eventuelle spor forsvundet ved overpudsning og ved gennembrydning af dør til tårnet. I gavlens midte sidder et smiget vindue, der indvendig er 42 cm bredt, og med undersiden i murkroneniveau er bevaret i syv skifters højde; det er udvendig lukket ved den nedenfor nævnte skalmuring af skibets vestgavl. Den pille- eller søjlebårne, tværgående mur lader sig over hvælvet kun med usikkerhed spore på skibets nordvæg.

På det foreliggende grundlag er det ikke helt let at afgøre, om det nedbrudte vestafsnit i Søborg kirke har haft lighed med den kombination af forhal og pulpitur, som er helt eller delvis bevaret i en række kirker, f.eks. Tveje-Merløse kirke ved Holbæk eller, i simple udformning, f.eks. i Vrigsted kirke ved Horsens³³, eller om kun et mere enkelt podium har været indrettet. Om end adgangsforholdene er uafklaret, taler megen sandsynlighed dog for, at man i analogi med forholdene i de nævnte kirker må antage, at der i vestenden af Søborg kirke har eksisteret en tredelt *†forhal*, der med arkader har åbnet sig mod skibet, og i sammenhæng hermed tør man formode eksistensen af en *†vestportal*. Over forhallen har der formentlig været indrettet et galleri eller en tribune, der med åbninger har stået i direkte forbindelse med kirkerummet.

På skibets loft ses, at gavlmuren mellem de omtalte langsgående mure er knap en sten sværere end på gavlens nordre del (i den søndre del er forholdene specielle på grund af trappen), hvorfor man må antage, at kirken oprindeligt havde ikke tvillingetårne, men et næsten kvadratisk *†midtårn*, der med sin vestmur i fortsættelse af gavlen var rejst over forhallens centrale afsnit og skød sig op over skibets tagflader.

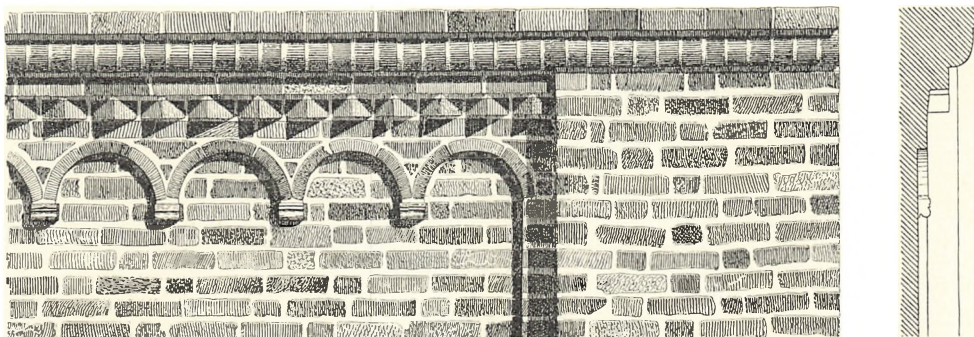

Fig. 13. Søborg. Rundbuefrise østligst på skibets sydside 1:30. Målt og tegnet af C. M. Smidt 1921 (p. 1107).

En *spindeltrappe*, der er muret op indvendig i skibets sydvestlige hjørne og stadig er bevaret, er efter alt at dømme samtidig med kirken, hvor den har givet adgang til tårnet og måske også til etagen over forhallen. Der er indgang til trappen på det svære trappetårns sydside gennem en rundbuet åbning med døranslag i et spejl, hvis øvre halvstensfals nærmest er tagformet med ringe hældning; trinene mellem den cylindriske væg og den helsten tykke spindel måler 75 cm og bæres af rundbuede halvstensstik. Trappen oplyses af et lille rundbuet vindue (44×32 cm) i skibets sydmur, hvor det i façaden overdækkes med halvstensstik og fladskifte; indvendig er det udvidet. Tidligere har trappen, der munder ud i murkroneniveau, også fået lys gennem en lignende, indvendig smiget åbning i skibets vestgavl, men den er nu tilmuret. Måske har forhallens tre fag i sammenhæng med den murede trappe været overhvelvet, mens det øvrige skib og koret har haft fladt træloft, hvis bjælker, der med bygningens store bredde har været af betydelige dimensioner, hvilede på murkronen.

Ændringer og tilføjelser. Der er ingen forhold, som angiver, at forhallen i vest ikke blev færdig, men ret hurtigt efter opførelsen er kirken blevet afgørende omdannet, i første række ved at forhallen og dermed tårnet, formentlig af funktionelle grunde, blev fjernet. Det således vundne areal blev inddraget i skibet, idet man i hver langmur vest for døren gennembrød et vindue, som i form og størrelse svarede til kirkens ældre. Det nordlige af disse to vinduer må tænkes placeret, hvor i dag nordsidens vestligste (tilmurede) vindue sidder, mens det søndre³⁴, der er bevaret, genåbnet og restaureret 1941, på grund af trappetårnet er forskubbet mod øst og anbragt, hvor den nedrevne forhals ene vægpille havde stået.

Ved samme lejlighed blev kirkens vestgavl sandsynligvis skalmuret i en halvstens tykkelse og restitueret hen over resterne af tårnet, der var brudt ned til ca. en meter over skibets murkrone; i gavlspidsen under kippen indsatte hånd-

Fig. 14. Soborg. Indre før restaureringen 1940—41, set mod øst.

Fot. 1903

værkerne en diagonalvendt teglflise (26×26 cm), prydet med en groft hugget roset med seks lancetformede blade. Denne flise, som er synlig i det nuværende tårns klokkestokværk, må ved sin placering i gavlens top vise, at skibet i en periode efter nedrivningen af det oprindelige tårn har haft helt saddeltag og fri vestgavl.

Kirken har dog ikke stået i denne reducerede skikkelse i lang tid, før det nuværende *tårn* blev føjet til. I sin arkitektoniske udformning og ved de enkelte stiltræk er tårnet på een gang nær beslægtet med den øvrige kirke og påvirket af tidlige gotiske strømninger; sine steder, som ved fladskiftet over tårnrummets vinduer, har man fornemmelsen af at stå over for en arkaiserende tendens. Samtidig viser tårnet på flere måder hen til andet kirkebyggeri i Nordøstsjælland, som henføres til sidste del af 1200-tallet; på grundlag af disse forhold må tårnets opførelse tidsmæssigt have fundet sted i sidste fjerdedel af århundredet, jfr. kalkmalerier p. 1119.

Det meget anselige, tre stokværk høje tårn, hvis østmur er rejst på skibets vestgavl, er muret af munkesten i munkeforbandt (stenmål: $26\text{—}28 \times 12\text{—}13 \times 9\text{—}10$ cm; 10 skifter = $104\text{—}106$ cm; sine steder er anvendt petringer). I

Fig. 15. Søborg. Indre set mod øst.

N. E. 1955

lighed med kirkens kor og skib er tårnet udstyret med omgribende hjørnelisener, der retkantet springer en halv sten frem, og på østsiden bæres af konsoller over skibets tagflader. Konsollerne er lidt forskellige, dannet af over hinanden udkragede skifter med et rulskifte af kvartrunde sten øverst. Murens storblænding mellem lisenerne er på alle tårnets fire sider oventil kronet med en rundbuefrise, som i den ene ende afsluttes med en halvbue; på østsiden er der dog en halvbue i hver ende. Der konstateres ikke vidnesbyrd om standsninger under opførelsen eller spor efter større ændringer, hvorfor der næppe kan være tvivl om, at tårnet fra begyndelsen har haft den eksisterende afslutning med saddeltag og gavle i syd og nord. Derimod er det ikke sandsynligt, at kamtakkerne er oprindelige, men den centrale del af gavlene, hvis façadeplan er bindig med hjørnelisenerne, viser murværk, som ikke skiller sig ud fra tårnets helhed. Gavlene er smykket med blændinger, der på sydsiden er anbragt i to etager mellem savskifter; i nederste række sidder mellem cirkelblændinger fem spidsbuede felter, hvoraf de to er falsede åbninger, og ovenover er i midten en rundbuet, falset åbning, der flankeres af spidsbuede blændinger. Nordsidens blændingsdekoration, der vendte ud mod søen, er anderledes og giver mindelser om en Golgathascene: Over et savskifte i højde med

tagfoden er anbragt to rundbuede åbninger i spidsbuede spejl, og til hver side for åbningerne sidder et latinsk kors, mens et stort, korset græsk kors skyder sig op i midten. Øverst sidder en falset, rundbuet åbning.

Det fornemme, kvadratiske tårnrum var oprindelig belyst ved tre højtsiddende, spidsbuede vinduer, hvoraf det nordre, med halvstensstik og fladskifte i façaden, er bevaret i tilmuret tilstand; rummet havde kun adgang fra skibet, idet man i dettes vestgavl havde gennembrudt en bred og høj, spidsbuet, falset arkade, der senere er blevet delvis blændet, men stadig spores (nuværende vestportal, se p. 1117). Buen blev smykket med et tre skifter højt vederlagsbånd, der med et hulet og et rundet led over en vulst har mindelser om et hulkehlprofil. Tårnrummets hvælv bæres af helstens hjørnepiller, der ikke er i forbandt med væggene, hvilket angiver, at hvælvslagningen er foretaget efter, at tårnets mure var nået i det mindste over første stokværk; men efter hele byggeriets karakter har man indtryk af, at rummet fra første færd var beregnet på at skulle overhvæives. Situationen viser tillige, at pillernes vederlagsbånd, der er magen til kragbåndene i tårnbuen, skulle have siddet i samme niveau som disse, og at man på østvæggen havde planlagt et fælles, gennemgående profilled; men da hvælvene skulle opmures, har det været nødvendigt at placere vederlaget fire skifter højere — antagelig for at skjoldbuerne kunne føres frit over vinduerne — og dermed forsvandt den forudsete sammenhæng med tårnbuen.

Gennemførelsen af tårnrummets *helstens krydshvælv* er rigere end sædvanligt; af udviklingshistoriske grunde og måske for at opnå et mere levende relief disponerede bygmesteren hvælvene med hjørnepiller og skjoldbuer. På de rektantede piller udspringer de spidsbuede, helstens skjoldbuer, der langs kapperens fødselslinier beriges med et vulstskifte, samt de forneden rundede halvstensribber, der hviler på dværgsøjler med hulkehlkapitæler (fig. 8).

Der kan næppe være tvivl om, at det særprægede rum med den højtsiddende belysning har haft et særligt formål, muligvis har det været et kapel; men om det har været indviet til Jomfru Maria, som C. G. Schultz har formodet³⁵, er usikkert. Måske skal rummet, hvor der er truffet en muret begravelse (se p. 1142), opfattes som hvilested for en stormand³⁶. Hvælvets udformning med dværgsøjler, der er nær beslægtede med dem i den nærliggende kirke i Hjørlande, mens begge steder sikkert viser hen til hvælvene i Roskilde domkirkes midtskib (DK. Københavns amt, p. 1382 ff., fig. 78—81), angiver med støtte i den stærkt restaurerede, kalkmalede dekoration på ribberne, at tårnrummets indretning må have fundet sted i årtierne op mod 1300.

Bjælkehuller og aftrapninger af murtykkelsen indvendig angiver, at der oprindelig var tre nogenlunde lige høje stokværk over det hvælvede tårnrum, men på et senere tidspunkt i middelalderen, vel senest da kirken erhvervede

Fig. 16. Søborg. Indre set mod vest.

N. E. 1955

den store Fastenowe klokke (jfr. p. 1141), blev tårnets indre ændret³⁷, antallet af etager mindsket til de nuværende to, idet der på indersiden af alle fire vægge blev muret en halvanden sten tyk påføring til understøttelse af klokkestolens bjælkelag. Denne bæring, som er udført med store helstensstik med vederlag på opmuringer over tårnrummets hjørnepiller, er delvis ført hen forbi andet stokværks åbninger (to mod syd og vest, een mod nord) og har øget klokkerummets højde betydeligt (fig. 8). Der kan ikke være tvivl om, at denne bæring, som er muret af munkesten og har ridsede fuger, er indrettet til den eksisterende, usædvanlig store klokkestol (p. 1141). Klokkestokværket har til hver side et spidsbuet glamhul, der mod nord er falset, mens det østvendte er mindre end de tre andre.

Allerede i 1300-tallet er koret og skibet blevet forsynet med *hvælv*, sikkert samtidig med, at kirken bliver hvidtet indvendig. Efter formen er korets hvælv, som Jakob Kornerup har noteret³⁸, det ældste, og da hvælvslagningen i skibet på grundlag af kalkmalerierne må sættes til tiden omkring 1350 (jfr. p. 1120), kan der ikke være forløbet lang tid efter tårnets færdiggørelse, før man pillede trælofterne ned og påbegyndte kirkens overhvælvning. I koret er indbygget to fag halvstens krydshvælv, hvis helsten brede skjoldbuer bæres af retkantede hjørne-

og vægpiller. Skjoldbuerne, hvis vederlag ikke markeres, er spidsbuede på langmurene, mens de på grund af bygningens bredde bliver flad-rundbuede på endevæggene. Gjordbuen har trekløverformet profil og udgår helt fra gulvet, mens halvstensribberne, der er tilspidsede forneden og retkantede øverst, har vederlag på konsoller, der i midten er dannet på gjordbuens kvartstave.

Efter arbejdet i koret tog man fat i langhuset, hvis overhvælvning betød en radikal omdannelse af rummet, der blev *toskibet*, idet hvælvene på grund af bygningens store bredde måtte ordnes i to langsgående rækker, der i midten bæres af tre murede søjler. Det er utvivlsomt ved denne lejlighed, at der af hensyn til hvælvene er foretaget en lukning af den øvre del af åbningen i triumf- og tårnarkaderne; den brede romanske korbue blev omdannet til en spidsbuet dobbeltarkade, båret af en svær, firsidig midtpille, som i 1600-tallet afløstes af en lavspændt kurvehanksbue³⁹; denne atter ændret 1941 (sml. fig. 14 og 15). Skibets halvstens krydshvælv hviler i udhugninger i væggene, hvor fødselslinien er beriget med en vulst, og svarende hertil afsluttes de muligvis svagt tilspidsede piller foroven uden kapitæl, blot med en vulst, hvorover ribber og buer udspringer og stråler til alle sider.

Mellem søjlerne indbyrdes og mellem søjlerne og skibets ydermure bæres hvælvene af spinkle gjordbuer, der ligesom halvstensribberne er profileret i spids trekløverfigur; dog er ribberne foroven retkantede i det fag, der indeholder sydportalen. Gjordbuerne har ved væggene vederlag på halvcirkulære dværgsøjler, hvis top angives af vulstled, mens konsolfoden opviser forskellige former. To af søjlerne (nordøsthjørnet og nr. 2 østfra på sydvæggen) bæres af et menneskehoved (fig. 23), nr. 3 på nordvæggen af et oksehoved (fig. 24), mens de øvrige søjler nedadtil afsluttes med omvendte kegler, der ender i en kugleformet knop. Ved et uheldigt, lokalt initiativ i 1920'erne blev to konsoller på nordvæggen behugget og malet i et forsøg på at omdanne dem til henholdsvis et ørne- og et løvehoved, men de ældre former blev kort tid efter genskabt, så godt det var muligt⁴⁰.

Før kirkens restaurering 1940—41 skjultes det nederste af de tre søjler under skibets gulv, men da man dengang anstillede de allerede nævnte undersøgelser, viste der sig rester af pillernes fundering og usikre spor efter baser (fig. 11, 12). Ved den efterfølgende restaurering blev gulvet sænket, og man komponerede det nuværende sæt baser, for hvis ejendommelige enkeltheder og romaniserende former, der ikke ser ud til at have været fuldstændig hjemmel⁴¹. Søjlefødderne, der er fire skifter høje og ens på alle tre piller, er profileret med en vulst over hulkehl, adskilt ved glat skifte; over et glat skifte hviler de på en to skifter høj plint, der foroven er skråt affaset. Forskelligt formede sten dekorerer fligene på plintene.

Til korets sydside er antagelig i 1400-tallet føjet et *sakristi* (fig. 4), hvis vest-

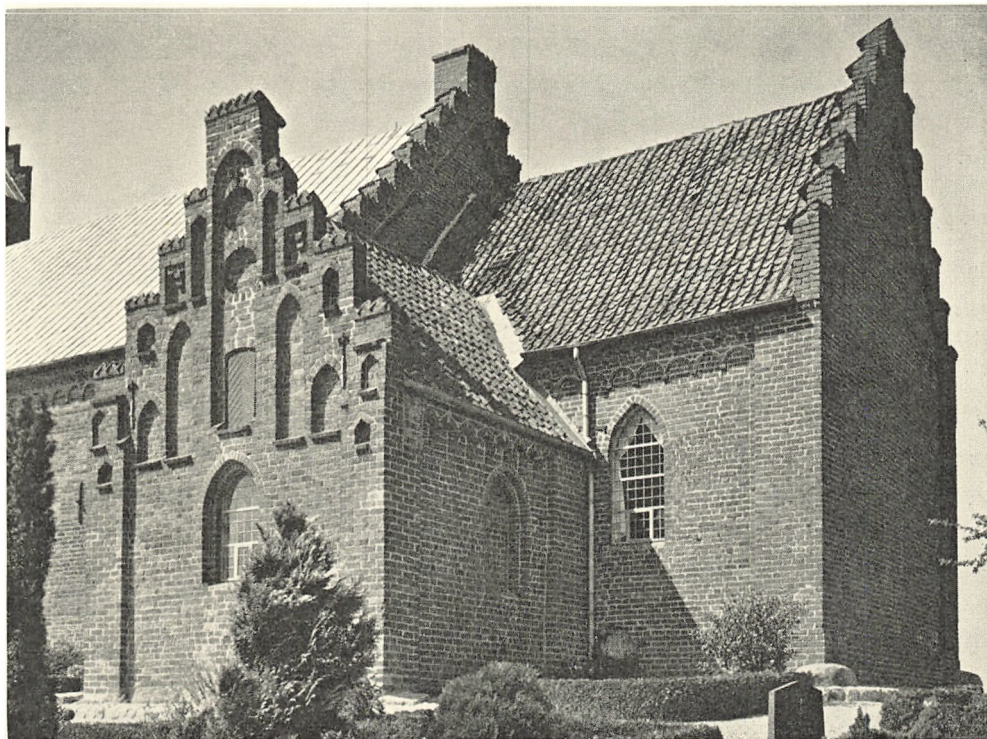

Fig. 17. Søborg. Kor og sakristi set fra sydøst.

N. B. 1955

mur ligger i flugt med skibets triumfvæg. Denne bygning er på det nærmeste kvadratisk i grundplan og opført på en synlig markstenssyld af røde munkesten, overvejende i munkeforbandt, hvori enkelte mørke sten fordeler sig dekorativt uden mønster. Sakristiet er smykket med hjørnelisener ligesom kirkenes andre bygninger, og langsiderne krones af en spærstikfrise, båret af konsoller af tre, successivt udkragede, rundede sten. Gavlen har en righoldig dekoration af spidsbuede højblændinger med fælles fodlinie. Endnu i middelalderen blev bygningen forhøjet og forsynet med kamtakker, i hvilke der er indeklemt et ekstra sæt små blændinger af vekslende form (fig. 17). Oprindeligt havde sakristiet formentlig ingen vinduer; et eller to blev indsat 1713⁴², og 1845 blev to vinduer forsynet med nye, støbte jernrammer⁴³. Døren i vestmuren blev brudt 1722¹⁹ og er 1845⁴³ og 1884¹⁰ forsynet med nye fløje. Sakristiet er indvendig hvidkalket og overhvælves med et samtidigt halvstens krydshvælv, som uden skjoldbuer bæres af retkantede halvstensribber, der udspringer i rummets hjørner ca. 70 cm over det nuværende gulv. Som ovenfor nævnt står sakristiet i forbindelse med kirken gennem den oprindelige dør i korets sydmur, hvor man ved behugning har udvidet og omdannet åbningen, der

skærer sig op i hvælvets nordre kappe. Øst for døren skimtes en tilmuret, cirkulær åbning i hvælvet. Det nuværende gulv af gule teglsten er lagt 1953, ved hvilken lejlighed man foruden begravelser (jfr. p. 1142) konstaterede rester af et ældre gulv af røde teglfliser ($27 \times 27 \times 6$ cm)⁴⁴. Ved sakristiets nyindretning i begyndelsen af 1700-tallet lagdes nyt gulv.

Våbenhuset på kirkens sydside efterfølger et ældre på samme plads, som blev nedrevet 1863. Det er opført 1940—41 efter tegning af H. Lønborg-Jensen af røde munkesten, overvejende i munkeforbandt på en skråkantsokkel af teglsten over en synlig markstenssyld⁴⁵. I gavlen er en trefalset, rundbuet åbning, hvor der i tympanon over døren sidder et marmorrelief med Den gode Hyrde; på en tavle over døren en versificeret indskrift og »E. Anno Domini 1941. S.« (E. S. = Emil Steenvinkel, præst ved kirken 1923—59). Indvendig har det hvidkalkede rum træloft og siksakmønstret gulv af røde tegl.

† *Våbenhus* foran skibets sydportal kendes fra J. Kornerups radering 1856 (fig. 4), der suppleres af oplysninger i regnskaberne, hvoraf det fremgår, at den murede bygning, der indvendig havde træloft⁴⁶, målte ca. $5,6 \times 6$ m og allerede i 1700-tallet var hængt med tagsten⁴⁷. 1757 blev to nedblæste kamme atter opmuret¹⁹, og 1846 blev murstensgulvet repareret, hvor »den gamle ligsten havde ligget«¹⁸. Våbenhuset blev revet ned 1863, og i grunden fandt man et par mønter fra Christoffer II's og Erik Glippings tid¹¹, hvorved måske antydes, at bygningen er rejst omkring 1400. Efter våbenhusets nedbrydning opførtes et par *†støttestiller* for at stive skibets mur af, og da de blev fjernet 1940—41, fandtes i en flaske et dokument om nedrivningen 1863⁴⁵.

† *Benhus?* Det fremgår af beskrivelser af kirken i 1700-årene, at der muret op imod våbenhuset, men fri af skibet, befandt sig en lille *†bygning*, 1788 kaldet geværkammeret²⁰, hvor landmilitiets våben havde været opbevaret; til andre tider kaldes den et lille materialhus⁴⁸. Tilbygningen, der var opført af tegl og afdækket med tagsten, målte knap 4×4 m og var ca. tre meter høj fra terræn til tag; den var indvendig hvælvet og blev undertiden identificeret med dronning Helvigs begravelse jfr. p. 1143, men har muligvis været et benhus. Nedrevet ved år 1827¹⁷.

Også foran skibets norddør har der eksisteret et *†våbenhus*, nedlagt som adgang til kirken før midten af 1700'erne⁴⁶, og utvivlsomt identisk med det kalkhus, der omtales 1666—67¹⁵, 1764²⁶ og 1788²⁰, da bygningen, der havde træloft, beskrives som 4,7 m lang og 5,6 m bred og afdækket med røde tagsten. Ved kirkens store istandsættelse 1846—47 udtog F. Køhler, Hørsholm, »den gamle dørkarm fra kirken til det forrige våbenhus« og tilmurede åbningen med $1 \frac{1}{2}$ stens mur¹⁸; ved denne lejlighed er bygningen formentlig nedrevet.

Reparationer og mindre ændringer i nyere tid. Korets østgavl blev 1757¹⁹ forsynet med en kam, for at vinden ikke skulle rive tagstenene af. 1846 fandt som

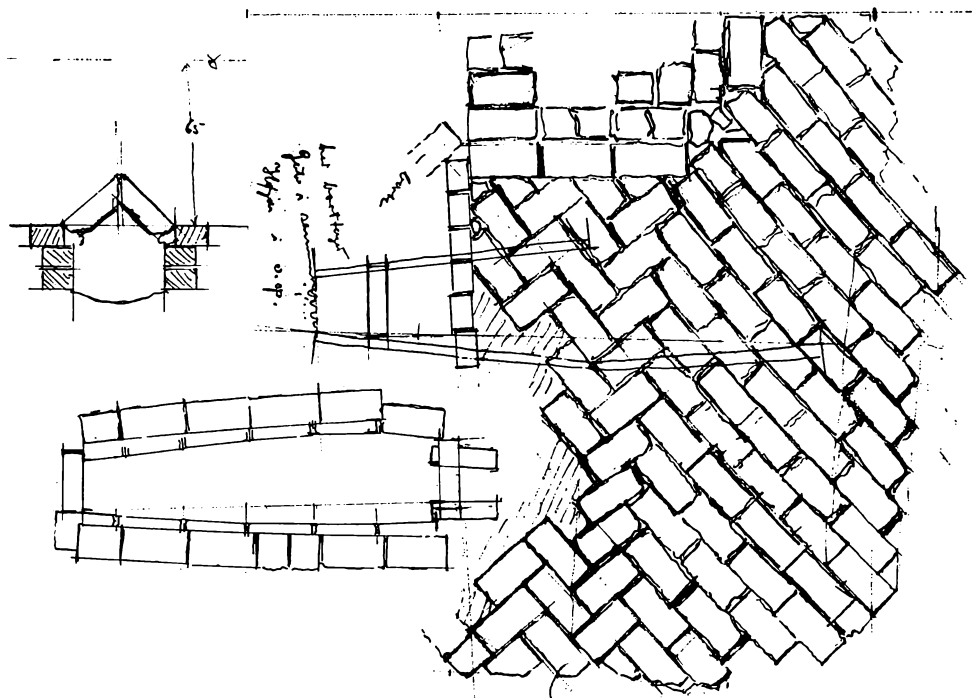

Fig. 18. Søborg. Skitseopmåling 1:30 af middelalderligt teglstengulv og grave i skibets syd-østre hjørne. C. G. Schultz 1939 (p. 1118, 1142).

nævnt en større istandsættelse sted, ved hvilken lejlighed bl. a. den nuværende hovedindgang med »aftrappede« piller blev brudt i tårnets vestmur, mens tårnrummet blev indrettet til våbenhus, hvor man ind til skibet opsatte et skillerum med en dør; samtidig brød man en 1940 atter tilmuret åbning i skibets sydmur for at give direkte adgang til spindeltrappen, og kirkens »vanzirende« træankre blev erstattet af jernankre. Tillige blev tårnets tagværk fornyet og kammene ommuret, og det er sikkert ved samme tid, at der lægges bly på tårnet, som tidligere havde været teglhængt⁴⁹. I tårnrummets sydvestre kappe er en tilmuret, rektangulær åbning, som måske er identisk med en flere gange omtalt *lem* til ophejsning af materialer⁵⁰. 1743 blev buer og grater anstrøget med brunrødt¹⁹. 1827 blev indsat syv fag nye jernvinduer⁵¹; Jakob Kornerup noterer, at ved kirkens istandsættelse 1867 under Meldahls ledelse, da murenes puds og kalk blev banket af, forsvandt flere gamle vinduer⁵². 1876 blev opsat to kulfyrede kakkelovne i skibet¹⁰.

Kirken står nu i blank mur med hvidkalkede blændinger på tårnet. Nær hvert hjørne på skibets nordside er en enkelt aftrappet, teglhængt stræbepille muret i krydsforbandt på markstenssyld; allerede 1663, da den ene blev repareret, omtales den som gammel¹⁵. 1716 udbedredes en pille på korets nordside⁴².

Den nuværende fordeling af tagmaterialer, der bortset fra tårnets bly kan følges tilbage til 1700'rne⁵³, er vingetegl på kor, sakristi, våbenhus og halvdelene af skibets nordside, mens resten af skibet samt tårnet er lagt med bly. Kirkens *tagværker* er nye undtagen korets, hvis spærfag af eg med to lag hanebånd og krydsbånd formentlig er jævaldrende med hvælvet.

Indvendig står kirken hvidkalket med enkelte kalkmalerier og dekorerede buer og ribber; dog er de nyudførte pillebaser ikke hvidtede. Opgangen til orgelpulpituret blev udført 1940—41 i skibets nordvestre hjørne og er i det ydre formet som en pendant til det romanske trappetårn ved sydmuren. I korets sydmur sidder et spidsbuet vindue med blyindfattede ruder; de ovenfor nævnte, rundbuede vinduer i nordsiden blev 1953 forsynet med *glasmalerier* af Gunnar Hansen⁵⁴. Foruden gennem de to ældre, rundbuede vinduer oplyses skibet i sydsiden af to, i nordsiden af tre spidsbuede vinduer, hvis jernrammer i disse år udskiftes med bly. Et lignende vindue vestligst i nordsiden er tilmuret.

Under stolestaderne er der trægulve, i øvrigt har kirken gulve af røde tegl, i sakristiet gule; murstengulve nævnes 1846¹⁸, og ved restaureringen 1940—41 er påtruffet rester af formodentlig oprindeligt teglgulv (fig. 10 og 18).

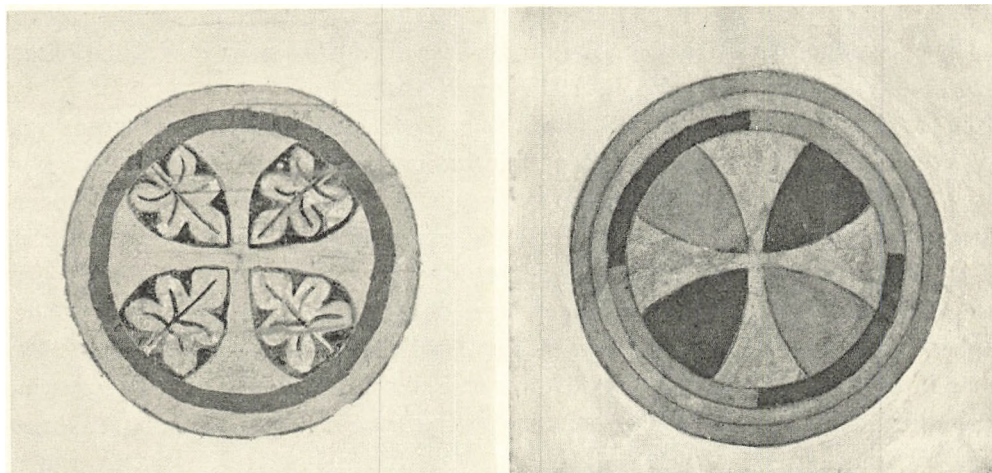
På korets sydside er indmuret en lille kanonkugle, og i hjørnelisenens 8. skifte over sokkelen ses en løber med *runeindskrift* indridset før brændingen: »den første (sten?)« (Danmarks runeindskrifter nr. 257).

Ved undersøgelsen af det murede alter 1924 blev fremdraget en formsten med rundstav og en stump rødt glas⁵⁵.

KALKMALERIER

I kirken findes kalkmalerier, der i tid strækker sig fra sidste halvdel af 1200'rne og til begyndelsen af 1500'rne. Tårnrummet har en senromansk hvælvdekoration fra o. 1275; den gotiske udsmykning omfatter korhvælvets og skibshvælvningernes enkeltheder (kapperne er blanke, der er mærkeligt nok ikke fundet loftrosetter), mens billedmotiver ses spredt på triumfvæg og skibets nordvæg. Desuden er der på næsten alle vægge afdækket i alt 9 indvielses Kors. Om alle malerier gælder, at de ikke blot er hårdt opmalet, men de er også ændret, ribbedekorationerne vistnok til ukendelighed; af figurmalerierne synes kun »Stefan«s ansigt (nr. 3 b) at have bevaret et nogenlunde oprindeligt tidspræg. Ribbedekorationerne er formentlig ændret allerede af Kornerup (og Rahbek) ved afdækningerne og restaureringerne i slutningen af 1800'rne, og ved kirkens hovedrestaurering i 1941 opmaledes de af en lokal maler, mens Ole Søndergaard (og V. Steensgaard) rensede og opmalede figurbillederne, jfr. nedenfor. En datering af de forskellige malerier vil derfor være behæftet med stor usikkerhed.

1) *Dekorationen i tårnrummet*, o. 1275, omfatter ribber med dværgsøjler,

N. E. 1955

Fig. 19—20. Søborg. Indvielseskors. 19. På korets nordvæg, vestfag. 20. På skibets nordvæg, næstvestligste fag (p. 1127).

skjoldbuer og motiver i ribbekryds og over skjoldbuernes spidser. Ifølge bygningsundersøgelserne (p. 1112) er tårnhvælvet afhængigt af Roskilde domkirkes midtskibshælv og antages derfor at være fra sidste halvdel af 1200'rne, og decorationen tør derfor tidligst ansættes til o. 1275. Den er nu meget ændret, men det oprindelige udseende ses på et par farvelagte tegninger udført af Kornerup ved afdækningen 1883 (jfr. fig. 22). Ribberne, der forneden er rundstavprofilerede, højere oppe, uden egentlig overgang, retkantede, var forneden dekoreret med en fortløbende række hjerteblade, hvori var indskrevet en trekløver, fortsat på den retkantede del med en rad små hjerteblade. Trekløverne vekslede i rød, gul, hvid, grøn farve på henholdsvis grøn, grå, gul og rød hjertebund, mens omgivelserne atter veksler i gråt, gult og rødt. Dværgsøjlerne havde på kapitælets to sider en stiliseret rød og grøn kløverplante på grøn og rød bund, og om søjleskafterne snoede sig bånd i farverne rød, gul, grå, hvid. De små hjerteblade på ribbernes øverste del var vekslende grå og røde. Decorationen med de indskrevne kløverblade findes nu kun med ændret form og farver på de sydøst-nordvest gående ribber og i deres fulde længde. De to andre ribber har nu i hele deres forløb en geometrisk dekoration, der ikke er nævnt i Kornerups beretninger, og den på hans farvetegning gengivne rad af langstrakte, røde og grå småruder på den retkantede del af ribben er forsvundet. Dekorationen på ribbernes sider, en spinkel, rød bølgeranke med let svungne blade, er formentlig også en nykonstruktion, da den ikke er omtalt i originalberetningen. De fire liljer, der udgår fra ribbekrydset er nu opmalet henholdsvis røde og grønne med smal, gul kantbort, skønt farvetegningerne kun har vekslende rødt og gråt. Skjoldbuerne var oprindelig gråmalede med kvaderfuger begrænset af

to røde linjer; de ledsages af bånddekorerede hvide og røde rundstave, og fra buernes issepunkter rejser sig bladmontanter i to varianter med åben skaft-ring⁵⁶; de var oprindeligt grå og røde (nu ændret).

2) (Fig. 24) O. 1300 eller tidligere, *Johan Olde . . . s våben*. Ældst blandt de gotiske malerier er et våbenskjold på triumfvæggen, syd for den romanske korbu, i de senere indbyggede hvælvs vederlagshøjde. Det afdækkedes af Kornrup 1883, og hans beretning er af særlig interesse, fordi han skriver, at maleriet lå »dybt under Kalken, malet paa selve den røde Mur, som saaledes bevislig har staaet bar med tilskaarne Fuger« (jfr. dog ovenfor p. 1101). Våbenet, der nu ses fuldt opmalet efter restaureringen 1941, lodret delt med ensfarvet første felt og bred tværbjælke i andet, har som hjelmtegn en tøndehjelm med vesselhorn. Indskriften, med gotiske majuskler (noget normaliserede på Kornrups tegning) lyder: »IOHAN OLTE/. . . DA«, hidtil tydet: Johan Olte da(pifer), d. e. drost. Den tomme første del af anden linje viser imidlertid, at navnetydningen er usikker, idet et sidste led af navnet kan være forsvundet. Olte kan være førsteled i former som Oldeland, Oldendorp, Olderog, Oldewik og flere andre og tolkningen af »da« som da[pifer] må betegnes som tvivlsom⁵⁷. Hvad dateringen angår, kan bogstaverne passe på tiden fra o. 1275—1325. Om tøndehjelmen oplyser et responsum fra Tøjhusmuseet⁵⁸, at den er almindelig fra slutningen af 1100'erne og i 1300'erne afløses af bacinet'en, mens den bevarer længere i heraldikken. »Den i Søborg afbildede type med de højtsiddende øjenhuller regnes for at være 1300-tals.« Den endelige datering bliver derfor en bygningshistorisk sag, og dersom kalkmaleriet er anbragt før overhvælvningen, hvad der er det sandsynligste, kan våbenet næppe være yngre end o. 1300. Med hensyn til skjoldform, bogstavtyper m. m. kan anføres en nærstående parallel i Århus Vor Frues skjoldfrise; men ingen af dennes våben er med sikkerhed identificeret⁵⁹.

Hvad placeringen på triumfvæggen angår, kan den skyldes, at Johan Olde . . . lå begravet nedenunder og da måske i en af de p. 1143 omtalte »romanske« grave.

De øvrige kalkmalerier er, så vidt det fremgår, malet, efter at kirken var blevet hvidtet indvendig, hvilket antages at være sket samtidig med overhvælvningen. — Dateringen af malerierne er, som nævnt, på grund af den overleverede tilstand behæftet med usikkerhed, og de følgende malerier vil derfor blive behandlet ikke efter deres formodede kronologi, men efter deres plads i kirken, først søjler, så vægge og til slut den ornamentale dekoration og indvielseskorsene.

3) *Malerierne på den midterste søjle*. Her ses på vest- og nordsiden billeder af Johannes Døberen og antagelig Stefanus, de to protomartyrer, formentlig (nogenlunde) samtidige, o. 1350, samt mod syd en noget yngre fremstilling,

Fig. 21—22. Søborg. 21. Kalkmaleri på den midterste søjle. Efter akvarel ved J. Kornerup 1883 i Nationalmuseet (nr. 3 b p. 1122). 22. Hvælvingsdekorationer i tårnrummet, til venstre som de forefandtes, til højre forslag til »variation«. Efter akvarel ved J. Kornerup 1883 i Nationalmuseet (p. 1119).

måske af den fattige og den rige ved korsets fod, snarest fra sidste fjerdedel af 1300'rne.

3 a) *Johannes Døberen*. O. 1350, næppe meget senere, men muligvis noget tidligere. Billedet, der ifølge Kornerup var meget rå udført og meget defekt, er mere eller mindre nymalet 1941, især ansigt, skæg og hår samt store dele af kappen. — Johannes er fremstillet med glorie, langhåret og langskægget, iført knælang kamelhårskjortel. I venstre holder han en frontal skive med korslammet, højre hånd løftes velsignende. Kamelhårskappen er grålig, hans glorie (på Kornerups akvarel med dobbelt konturlinje, nu anderledes) gul, lammets skive grøn med gul rand. — Denne Johannestype, med lammet på en fremadvendt skive (glorie eller måske snarere en alterdisk)⁶⁰ tilhører 11—1300-årene — det berømteste eksempel er vel stenstatuen på Reims' domkirke (la Chapelle Saint-Jean-Baptiste) fra 1375 — den afløses af Johannes pegende på lammet, der ligger på bogen, som han holder i venstre hånd.

3 b) (Fig. 21) o. 1350. Antagelig *S. Stefan* (jfr. nedenfor), det bedst bevarede billede; øjnenes form og kindernes røde pletter genkendes fra samtidige malerier bl.a. i Kirkerup (DK. Kbh. amt p. 751 ff.). Protomartyren, endnu uden helgenglorie, står nøgen, halvt skjult i en stor bunke af forskelligt farvede rullesten med oprakte hænder (den højre nykonstruktion); fra en sky udgår, med Kornerups ord, »en Gjenstand, som paa Grund af Utydelighed ikke lader sig bestemme«, nu opmalet som en velsignende hånd foran en korsglorie; måske har det været en martyrkron(?). Bortset fra denne rekonstruktion og hændernes stilling afviger Søndergaards opmaling 1941 ikke meget fra Kornerups akvarel. Dette gælder dog ikke de farvevarierede sten, hvor Kornerup kun angiver rødlilla (dekomponeret rødt?), lyserødt og grønt, samt skygningen af stenene.

Mod andre tolkninger af billedet, f.eks. som en dåbsscene eller en af jorden opstående død taler bl.a. den fra skyen udgående hånd, der antyder, at det drejer sig om en martyrszene; i så tilfælde foreligger der næppe andre muligheder end Stefans stening (selv om en tilsvarende fremstilling vistnok er ukendt). Billedet må da, ligesom den apokalyptiske kvinde, opfattes som en repræsentationsfremstilling, løsrevet fra den egentlige scene med henholdsvis stenkasterne (og Saul) og den syvhovedede drage.

3 c) Sidste fjerdedel af 1300'rne. *En fattig og en rig ved den korsfæstedes fødder*. Formodentlig identisk med den senere så populære fremstilling af *den fattige og den rige* ved korsets fod⁶¹, hvor tråde fra de to knælendes hoveder antyder, i hvilken retning deres fromme og ufromme tanker går. Men ligesom ved det foregående billede er alle forklarende billedudlån udeladt.

Maleriet har undergået store forandringer siden Kornerups afdækning 1883. Kristi grønne lændeklæde er blevet forkortet og afskåret, så det nu nærmest ligner et par posebukser, korset er suppleret med en øvre arm og inri-skriftbånd, den fattiges fødder er suppleret med sko, medens skoene er taget af den rige, hvis bælte også er ændret. Efter krucifiksfigurens magre type, de spinkle armes smukt svungne bue, det halvlange, foran opslidsede lændeklæde, som sikkert er nogenlunde rigtigt på Kornerups tegning, de krydsede fødder med indadvendte tæer og rigmandens dragt, skulle der være god hjemmel for den ovenfor givne datering. Den riges korte kofte er grøn med lavtsiddende hvidt bælte (hvide hoser), den fattiges kutte grå. Ansigterne mangler ethvert tidspræg.

4) (Fig. 23) O. 1350, muligvis noget tidligere. *Maleriet på den vestligste søjle, »Nådestolen« og »den apokalyptiske kvinde«*. Maleriet var stort set velbevaret ved afdækningen; dog er Guds Faders hænder og hele Jesu krop med lændeklædet nyrekonstruktion ligesom de brune centrumspunkter i stjernerne. Ole Søndergaard skriver i sin restaureringsberetning 1941: »Maleriet som Helhed er usædvanlig rigt i Farvevirkning: En dyb brun i Gudfaders Kappe og i Jomfruens

Fig. 23. Søborg. Kalkmaleri på den vestligste søjle. Efter akvarel ved J. Kornerup 1883 i Nationalmuseet (nr. 4 p. 1122).

Straalekrans der har blaagrøn Baggrund; hendes Kjortel er lysegrøn med let brunlige Folderskygger; Gudfaders Tronsæde brungraat i flere Nuancer; der findes to gule Farver, en ganske let og en tung okkeragtig; desuden en rød

Fig. 24. Søborg. Det ældste, kalkmalede våbenskjold i kirken, malet på triumfvæggens upudsede murværk. Efter akvarel ved J. Kornerup 1883 i Nationalmuseet (nr. 2 p. 1120).

Okker« (i den gule og røde ovalramme). Ansigterne er nu ret forskellige fra Kornerups akvarel.

Den apokalyptiske kvinde »klædt i solen, med månen under fødderne, kronet af stjerner, skreg i fødselsveer« (Johs. Åbenbar. 12,1), »og hendes barn blev borttrykket til Gud« (12,5). Dette barn identificeres ofte med Jesus og kvinden med Maria, månen opfattes ofte som symbol på det onde — Maria med barnet i »solgisel« og med måneseglen under fødderne er senmiddelalderens almindeligste fremstilling af dette emne. — Kvindens afværgende gestus hentyder til den syvhovedede drage, der var parat til at sluge barnet, så snart det blev født (Åb. 12,3). »Nådestolen« eller Treenigheden er her fremstillet i lodret plan: Gud Fader på en alterbordslignende

trone holder sønnens afsjælede legeme (her uden kors) frontalt foran sig, mens Helligåndsduen daler ned fra oven flankeret af to engle med svingende røgelsekar; to andre engle med store messekerter flankerer tronen — alt på stjernestrøet grund. Begge scener er omsluttet af en oval »mandorla« og således knyttet sammen til eet. Symbolikken er dunkel, men peger formentlig på sammenhængen mellem Jesu offerdød og den apokalyptiske kvindes drengebarn, der engang skal vogte alle folkeslag med jernspir (Johs. Åbenbar. 12,5).

5) *Andre kalkmalerier på triumfvæggen* (jfr. p. 1118). Slutningen af 1300'rne. Apostlen *Paulus* (næppe Matthæus) med sværd og bog samt et *våbenskjold*. Apostlen er iført okkergul kjortel og brunt slag; i glorien er der vekslende blå og røde sømlignende stråler. Våbenskjoldet er lodret delt, felt 1 hvidt, felt 2 en halv hvid, uregelmæssig stjerne på blå bund.

Maleriet, der afdækkedes ved den Kornerup-Rahbekske restaurering 1894, er i modsætning til det ovenfor omtalte skjold med Johan Olde...s navn malet på et hvidt pudslag, efter hvælvslagningen og korbuens tvedeling. Da korbueforholdene ændredes 1941 (p. 1114), gik højre fod tabt, men suppleredes efter et ældre fotografi samtidig med, at »et større Parti af Kalkpudsen midt over Figuren« fæstnedes ved hjælp af tynd mørtel. Måske mærke for en begravelse nedenunder?

6) *Malerierne på skibets nordvæg*. 6 a) Sidste halvdel af 1300'rne. Formentlig

N. E. 1955

Fig. 25—26. Søborg. Kalkmalede fantasihoveder på ribbernes dværgsøjlekonsoller (p. 1126).

S. *Gertrud*, i østfaget, stående i en malet, halvrund niche med spidsvinklet afslutning over spids trebue, bunden strøet med sekspunktrosetter. Helgeninden bærer krone over den gifte kvindes hvide hovedklæde, der i den nuværende opmaling går i eet med slaget. Bag den gule krone en grøn glorie. Under den røde, fodsides kjole ses lange, svejede, spidse, sorte skosnuder. I venstre hånd, hvis fingre er suppleret 1941, holder hun en bygning, af hvilken kun gavlen og et lille stykke af taget var bevaret, nu rekonstrueret som en tårnløs kirke; højre hånd, der manglede ved afdækningen 1883, nymalede ved genrestaurationen 1941⁶². Maleriet, ca. 200 cm over nuværende gulv — dvs. i omtrent samme højde som det store Kristushoved (nr. 6 c) og skibet (nr. 6 d) — er formentlig mærke for et sidealter, vel for det i staden kendte Gertrudsgilde (p. 1096).

6 b) Sidste halvdel af 1300'rne. *Våbenskjold* i hvælvets vederlagshøjde, over foregående. Skjold af form som nr. 2 og 5, med på bagbenene mod højre stående dyr med busket hale (ulv eller ræv?) på blå bund. Sparsomme rester af hjelmtegn. Afdækket 1894. Måske mærke for begravelse nedenunder.

6 c) 1300'rne eller 1400'rne. *Kristushoved* i midtfaget, ca. 175 cm over nuværende gulv (jfr. nr. 6 a); naturlig eller overstor størrelse, malet med sorte streger og lidt rødt, men i den grad opmalet, at der næppe er meget af den oprindelige karakter tilbage. Øjnene er halvt lukkede, håret glat nedhængende til begge sider, lille overskæg, der lader midterste del af læben fri, hageskæg nærmest af form som whiskers. Stor korsglorie med indre, koncentrisk ring, korsarmene ledsaget af røde streger. Afdækket og restaureret 1941. Måske

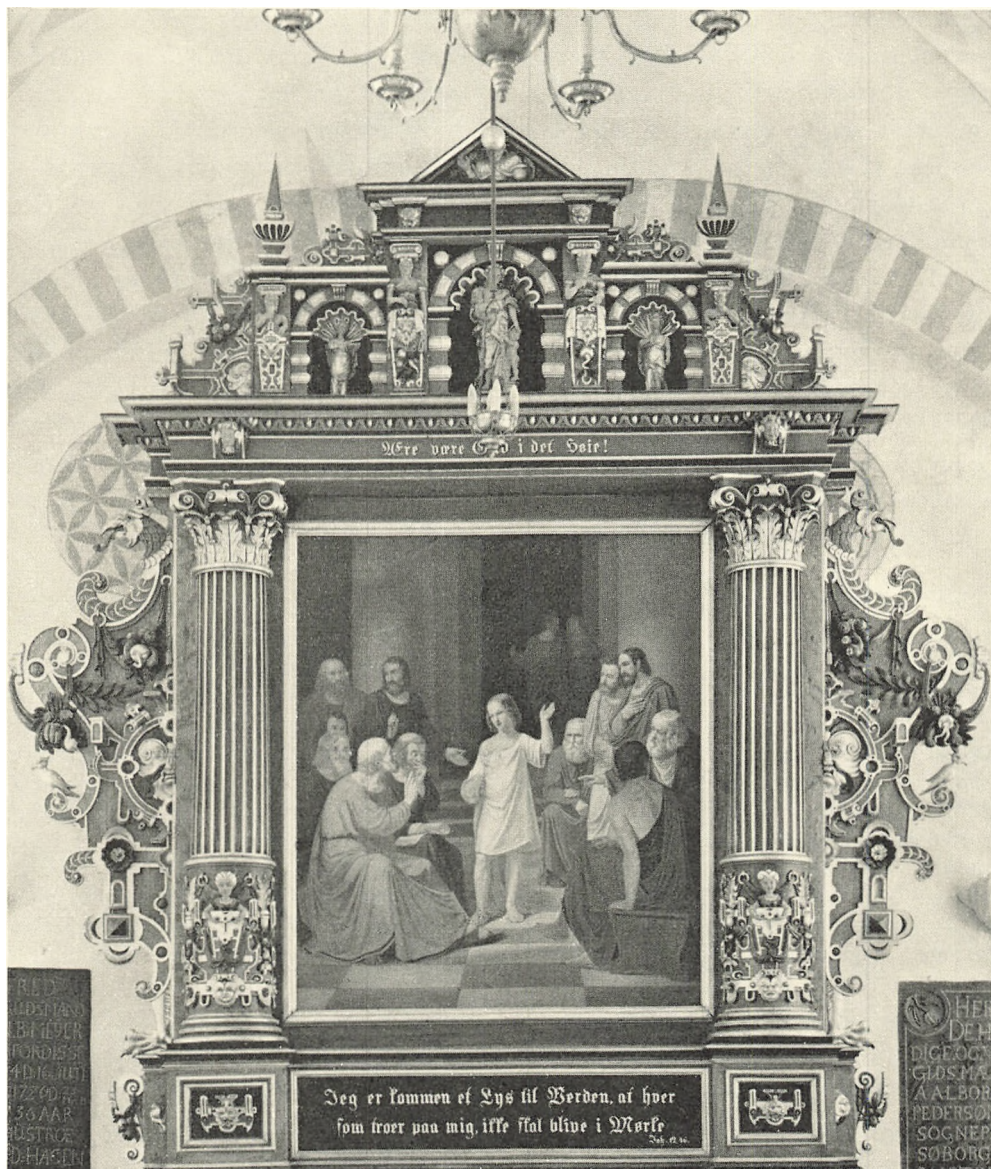
mærke for sidealter. — Over Kristushovedet er levnet et ukalket stykke væg, hvorpå skimtes minuskler eller tidlig fraktur, formentlig fra o. 1550—1600.

6 d) O. 1520. *Skib med S. Clemens udenbords*, i vestfaget, 185 cm over nuværende gulv (jfr. nr. 6 a). Ifølge en udtalelse fra Handels- og Søfartsmuseet⁶³ er skibet et firmastet orlogsskib — på dette tidspunkt af nyeste type —, måske en karrack, med mastekurve, sat fok, men opgivet storsejl og tredje masts latinersejl. Af skibet, der er malet med sort, ses kun forreste del; under kølen — på den nuværende opmaling i bunden af skroget — ses en liggende bispefigur, der, bortset fra mitraen, er nøgen, har sammenbundne fødder og muligvis også bundne hænder; skikkelsen synes at hvile hovedet på en tyk stok. Sandsynligvis er der tale om en fremstilling af S. Clemens' martyrium; han blev kastet overbord fra et skib med et anker om halsen. Måske mærke for et sidealter. Maleriet blev fremdraget 1888 og atter overhvidtet, genfremdraget og oprisket (med flere rekonstruktionsfejl, bl.a. forskibet) 1941 af V. Steensgaard under Ole Søndergaards tilsyn.

7) *I skibet mod vest* (på trappehuset). O. 1400(?). »Benjamins bæger«(?). Hvis det meget fragmentariske og rekonstruerede billede er rigtigt tolket⁶⁴, viser det øjeblikket, hvor Josefs husfoged har fremdraget bægeret af brødrenes (nu forsvundne) sæk. Klædt i lang, rødbrun kofte, med gul turban, løfter han et stort, gult bæger op foran en strudhættet mand, der holder en okse(!) om hornene, mens to barhovede tager dyret i halen. I forgrunden stakitagtige streger. Malet med rødbrunt i lysere og mørkere nuancer, samt en smule gult. Maleriet, der findes på trappehusets østmur i skibets sydvesthjørne i pulpiturhøjde, afdækkedes 1894 og stod urestaureret, til Ole Søndergaard opmalede det 1941.

8) O. 1200—1500. *Vinduer, døre, hvælvingsribber og -buer*. Vinduer og døre har malet murstensstik med prydskite, en normalisering fra 1941. I skibets næstvestligste sydvindue, der blev genåbnet ved restaureringen 1940—41, er buens underside og stikket malet med forskudte kvadre, vekslende røde og grå, med henholdsvis grå og røde kantstriber (formentlig delvis på gammelt grundlag). Om korets nordvindue skriver Kornerup 1887, at han fandt buen bemalet med røde og grå sten.

Ligeså normaliseret er dekorationen på ribber og buer, først »modificeret« af Kornerup, dernæst 1941 opmalet af en lokal maler, således at ethvert spor af middelaldermalingens charmerende uregelmæssigheder er forsvundet⁶⁵. Alle buer har nu malede kvaderbånd, vekslende grå og røde, alle ribber ensartede, røde siksakbånd. Tre af ribbernes dværgsøjler har forneden groteske fantasi-hoveder, der er bevaret i stærkt opmalet stand (jfr. fig. 25—26), se iøvrigt p. 1114 med note 40. Ud fra indberetningernes beskrivelse og det nuværende udseende tør man antage, at hvælv- og buedekorationer er påført ret hurtigt efter selve overhvælvningen.

N. E. 1955

Fig. 27. Søborg. Altertavle 1592—93, af Hans de Brügge, oprindelig udført til Helsingør S. Marie kirke (p. 1129).

9) *Indvielseskors og rosetter* (jfr. fig. 19—20). Hovedparten af de ni *indvielseskors*⁶⁶, der er afdækket i kor og skib, står sikkert i forbindelse med den genindvielse af kirken, der må have fundet sted efter hvælvs-lagningen. Ifølge C. M. Smidt⁴⁰ er indvielseskorsene i sakristidørens stik nymalet. I skibet er de alle placeret i en højde af ca. 225 cm over nuværende gulv, to på sydvæggen,

to på nordvæggen og nu kun eet i vest, på trappehuset, alle stramt opmalet. Bortset fra det vestligste kors på nordvæggen (fig. 19) og det på trappehuset, begge af yngre cirkelslagtype, er de syv andre temmelig ensartede, et slankt kors, hvis smalle arme mere eller mindre brat udvider sig nær cirkelrammen. De fleste af korsene har rundfligede blade af senromansk-unggotisk type imellem korsarmene (fig. 20). Nogle kors er lyserøde på sort bund med grå eller grønne blade, cirkelrammen kan være rød-blegrød eller rød-hvid-grå.

O. 1500. Højt på korets østvæg er med rød pensel malet to store *rosetter*, den ene, i nord, bestående af mindre, karvesnitagtige rosetter med delvis fælles led (jfr. Gudme, Svendborg amt, dateret 1488, Øster Lindet, DK. S. Jyll. p. 2622 og Marie Magdalene, Randers amt), den anden, i syd, en seksoddede stjerne dannet af to over hinanden lagte trekanter, hvis spidser er forbundet med buer, og i hvis midte der er indskrevet et af otte krydsende bueslag dannet kors (à la indvielseskurs).

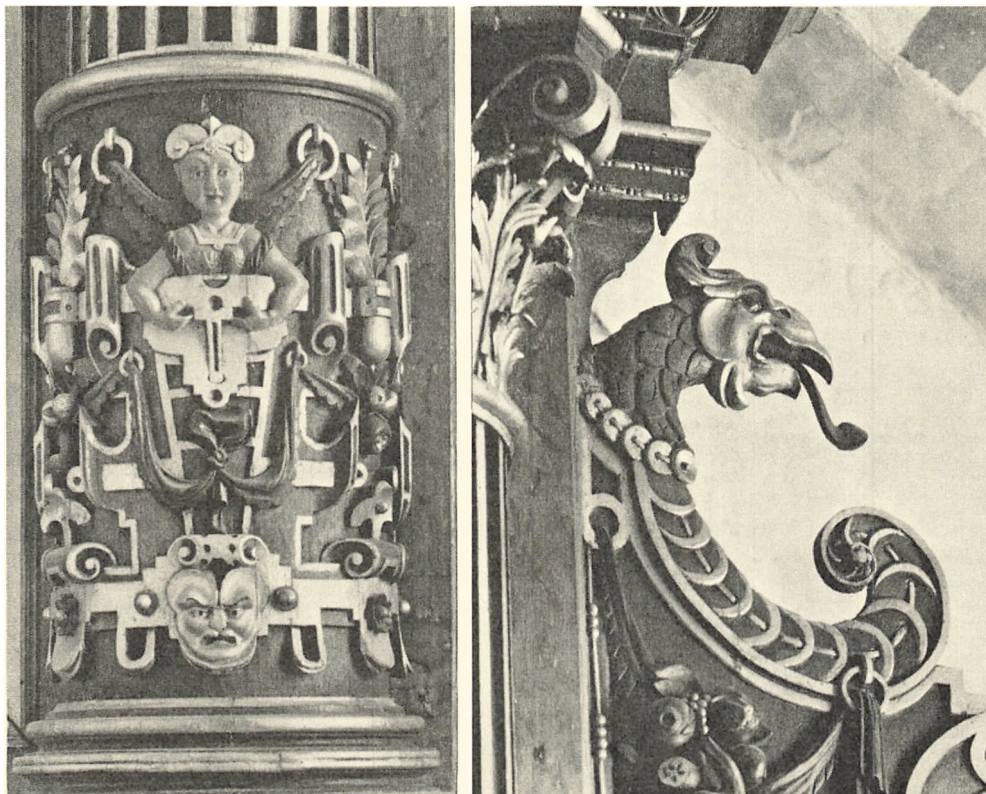
10) 1741. Gardin om altertavlen, jfr. p. 1130.

INVENTAR

Oversigt. Hele interiøret, der sidst 1847 havde undergået en omfattende istandsættelse, er nu stærkt præget af en endnu mere indgribende hovedrestauration 1939—40 (arkitekt H. Lønborg Jensen, V. Hardie-Fischer). Denne gang gjaldt det både bygning (sænkning af gulv, ændring af korbuen m. m.), kalkmalerier og inventar. Det lille processionskrucefiks fra o. 1400, den sengotiske degnestol, Hans thor Brüggens altertavle fra 1592 (tidligere Helsingør S. Marie) og den delvis romanske døbefont forblev i det væsentlige urørt (fonten flyttedes). Den fine renæssance prædikestol fornyedes med bevaring af de ornamentale dele, de gamle, barokke stolegavle blev nedbrudt og til dels benyttet som endestykker for bænke i tilbygningerne; de erstattedes af nye i renæssancestil med mærker for slotsherrer o. a. Orgelfaçade og -pulpitur opførtes i »Chr. IV.s stil«, epitafier restaureredes, gravsten opmaledes og anbragtes ved væggene, flere nye mindetavler opsattes.

Alterbord, sikkert middelalderligt, men ommuret endnu i katolsk tid (og 1924 udhulet for anbringelsen af skabe), af munkesten, med dækplade af sort, skånsk eller bornholmsk marmor (jfr. Kirke-Fjenneslev, DK. Sorø p. 332). Bordet, der står ca. 70 cm fra korets østvæg, måler 169,5 × 142 cm, er 117 cm højt medregnet sokkelen, som er dobbelt aftrappet. Dækpladen, der blev frilagt 1895¹⁰, er 10,5 cm tyk og har skråkantprofil mod nord, vest og syd. Ifølge en indberetning fra 1893 fandtes »foroven i bordet med åbning mod vest« en tom *helgengrav*. Ved præstens egenmægtige udhuling af bordet 1924 fandtes rester, der syntes at være bunden af en æske med jernbeslag, nogle små, støbte metalstykker, trækul, en stump af en glaserede m. m.⁶⁷. Ved samme lejlighed indmurede en tufsten fra slotsruinen, »lige foran Helgengemmet⁴⁵.«

†*Sidealterborde.* Ved udgravningen af kirkegulvet 1940 fandtes rester af tre andre, to i skibets nord- og sydside tæt op ad triumfbuen (formodentlig et Ma-

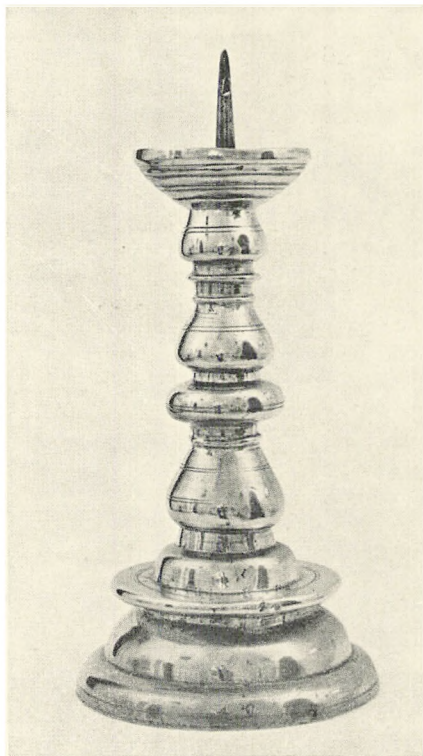
N. E. 1955

Fig. 28—29. Søborg. Enkeltheder fra altertavlen (fig. 27). 28. Søjleprydbælte. 29. Øvre del af søndre storvinge (p. 1129).

ria-alter og et for kirkens værnehelgen), det søndre 41×160 cm, 25 cm under daværende gulvflade, samt midt i kirken »lige bag første hvælpille« fundamenter for et 2 m bredt alter⁶⁸. Se i øvrigt Kalkmalerier foran nr. 6a, 6c, 6d.

† *Alterklæder*. Inventariet 1647 opfører et gammelt, blomstret damaskes alterklæde⁶⁹; blandt andre nævnte kan anføres et 1760 anskaffet af karmoisinrødt silkeplys kantet med sølvgaloner og midt på broderet det kgl. navn, krone og 1760¹⁹; 1816 var det efterhånden halveret af ælde og råd²¹.

Altertavle (fig. 27—29) udført til Helsingør S. Marie kirke af Hans de (eller thor) Brügge, der 1592 fik betaling for at gøre den af sit eget tømmer samt for at opstille den i to dage med to hjælpere (jfr. p. 375). 1637 solgtes tavlen til Søborg kirke. Den ret lille tavle, der må regnes blandt de bedste inden for sin art, er just typen på en altertavle fra 1500'ernes sidste tiår; nu indeholder storfeltet et nyere maleri, men har formentlig i lighed med Farumtavlen (Ølstykke hrd.) haft fire felter med nadver- eller katekismusord, og de rigt skårne storvinger er komponeret over de samme eller nærbeslægtede forlæg, som findes i

N. E. 1955

Fig. 30. Søborg. Alterstage (p. 1131).

Rorup- og Ølsemagletavlerne i Københavns amt (DK. Kbh. amt p. 116, 1260), og det samme kan gælde Vejby i Holbo hrd. Topstykket er rigere udformet end på den lidt yngre Karlebotavle (p. 891), med tre portalpartier, hvoraf det midterste og største omslutter et relief af »Kærligheden«, de to mindre »Troen« og »Håbet«.

Tavlen, der vel oprindeligt kun har været partielt stafferet, rensedes og istandsattes 1925⁷⁰; den har nu kun forgyldning på lister og ornamenten og enkelte farver på frugtguirlander og blade. I frisen moderne, gylden fraktur på blå bund: »Ære være Gud i det Høje«, og med tilsvarende skrift på sort i postamentfeltet: »Jeg er kommen« etc. Joh. 12,46. — Tavlen maledes og stafferedes første gang 1593 med guld og farve af Holger og Hans maler⁷¹. 1745 blev den malet af Hans Nielsen, Ganløse, der 1741 havde trukket et smukt gardin af blå og hvid limfarve om tavlen¹⁹; 1864, i en periode da alt kirkeinventar skulle være ege-

træsmalet, ønskede man malingen på alterrammen fjernet¹⁰.

Altermaleriet, Kristus som tolvårig i templet, olie på lærred, er signeret A. Thomsen 1842. 1841 bestilte kirken et alterbillede hos professor Lund, og 1843 fik historiemaler Thomsen betaling for billedet⁴³.

Maria med barnet (fig. 34), fra 1500'erne, skænket o. 1940⁷², formentlig købt i en kunsthandel, af eg, 37,5 cm høj. Svage farvespor, rødt på kjolen, blå og forgyldning på kappen samt guld i håret. På prædikestolens opgangspille.

Altersølv. Kalk, 1730, med bæger fra 1877, ganske svarende til de fuldstændigt bevarede i Uggeløse og Lyng (Lyng-Frederiksborg hrd.), begge som Søborgkalken udført af Københavnsmesteren Niels Johnsen, der ifølge regnskaberne¹⁹ 1729 omgjorde den gamle kalk og disk og (på det forsvundne bæger) graverede det kongelige navn under krone. Den nye kalk var dobbelt så stor som den gamle. Den sekstungede fod har almindelig barokform, de sekskantede skaftled (det nedre højest) glatte; på det nyere bæger, som sognepræsten ønskede forstørret 1876¹⁰, er graveret et latinsk konturkors, hvis arme har trekløverafslutning. På fodpladen fire stempler: Københavns bymærke 1730, mestermærke NI over 1725 i uregelmæssigt cirkelfelt (nærmest som Bøje 305),

gardeinmærke for P. N. v. Haven samt månedsmærke (vandmanden). Samtidig *disk*, 25 cm i tv., med graveret cirkelkors og Frederik IV.s kronede spejlmogram; under bunden to mestermærker som kalkens.

Oblatæske, 1863, trind, glat, 4 × 9 cm, svarende til Gilleleje, Mårum m.fl. Holbo hrd., med graveret græsk kors i firpas og cirkel. På siden graveret skrift: »Søborg Kirke«. Under bunden og gentaget under låget tre stempler: Københavns bymærke 1863, mestermærke S med slyngbånd, hvorpå »Schrøder og Søn» i oval, for Conrad Christian Fredrik Schrøder (Bøje 965) og gardeinmærke for P. R. Hinnerup. 1802 købtes tvende brødæsker af pokkenholt [guajacum officinale] à 1 rdl. 3 mk.²².

Vinkande 1921, fra Michelsen, København. — 1841 nævnes en †porcelænskande²². — 1716 blev †vinflaske af tin omgjort af Johan Buhne, Helsingør⁴².

Sygekalk, 1857, stemplet Hertz.

Alterstager (fig. 30), fra 1600'ernes første halvdel, 41 cm høje; lysepig af messing. — 1833 anskaffedes et par hvidlakerede †alterlys med lamper for 4 rbd.²².

Alterbibel, Luthers 1534, udgave 1755 Nürnberg. Skindbind med messinghjørner, hvorpå der er indgraveret stiliseret bladværk og blomst; spænderne er nu forsvundet. I våbenhuset.

Processionskrucifiks (fig. 31), gotisk, o. 1400, 47,5 cm højt. De vandrette arme, lændeklædets form og bløde folder, de krydsede fødder er karakteristiske træk for krucifikser fra o. 1400 ff.; fra 1300-talstypen er bevaret de store hænder, de skarpe scenelinjer i armene og den flade, næsten halvcirkulære »brystkurv«. Nyere kors. Staffering 1914⁷⁰. På korbuens vestside ved prædikestolen.

(†)*Røgelsekar* blev »flyet» hos rotgeteren 1662¹⁵. Til Nationalmuseet indleveredes 1889 en kæde og en ophængningsskive af et røgelsekar, der var fundet på Søborg præstegårds mark »i fundamentene af Byens formentlige Raadhus« (prot. D 2439). Måske dette?

N. E. 1956

Fig. 31. Søborg. Processionskrucifiks (p. 1131).

†*Messehagler*. I inventariet 1647 opføres en rød fløjls, stafferet med gyldenstykke, en gammel, blomstret damaskes og en aflagt, ubrugelig blomstret⁶⁹; 1661 haves en glat, sort af fløjl med gyldenstykkeskors. 1665 købtes forskellige stoffer (tre kulører »Thobin«, grønt »Boe Corall«, blommerede silkebånd og karmoisinerød flos-sammet (langhåret fløjl)) til alterklæde og messehagel hos Lambert Mandet, København¹⁵; de senere nævnte hagler har alle været røde.

Alterskranke, antagelig fra restaureringen 1940, af smedejern; den afløste et knæfald med jerngelænder fra 1843⁴³.

Døbefonte. 1) Romansk, af granit, kun kummen, der stammer fra Asminde-rød kirke (hvis nuværende font er fra Gilleleje, jfr. p. 776), er gammel. Den opstilledes i kirken 1873⁷³ på en ny, keglestubformet fod leveret af stenhugger Kielberg²³. Kummen, 86 cm i tv., har spinklere rundstav som mundingsprofil, sværere ved overgang til foden. 1885 noterede Løffler (beretning), at der ved præstegården lå en fontefod ganske svarende til Esbønderups (p. 1027). Fonten anbragtes »på sin gamle Plads« ved den vestligste pille²¹ (jfr. fig. 14), nu i skibets østende mod nord.

*2) 1843, af træ; beskrives i synsprotokollen 1872¹⁰ »af Form og Udseende som en malet Servante . . . upassende«. I privateje.

1715 maledes foden på †*font*⁴². Fonten betegnedes som dårlig 1808²¹.

†*Fontehimmel* repareredes 1745¹⁹.

Dåbsfade. 1) Nyt, af messing, glat, med påloddede stjerner i hvidt metal.

2) 1885, af elektroplet¹⁰, 42 cm i tv., med graverede scener på randen og i det skålformede midtparti en due. Ude af brug.

**Dåbsfad* 1843, af tin, anskaffet sammen med font nr. 2⁴³. Ophøjet, bredt rillet kant; på den brede flade indenfor graveret: »Søborg Kirke — 1843«. Privateje i Spanien⁷⁴.

†*Dåbsfade*. Ældre inventarier nævner et stort tinfad i dåben og et mindre af messing. 1887 anskaffedes et messingfad²¹.

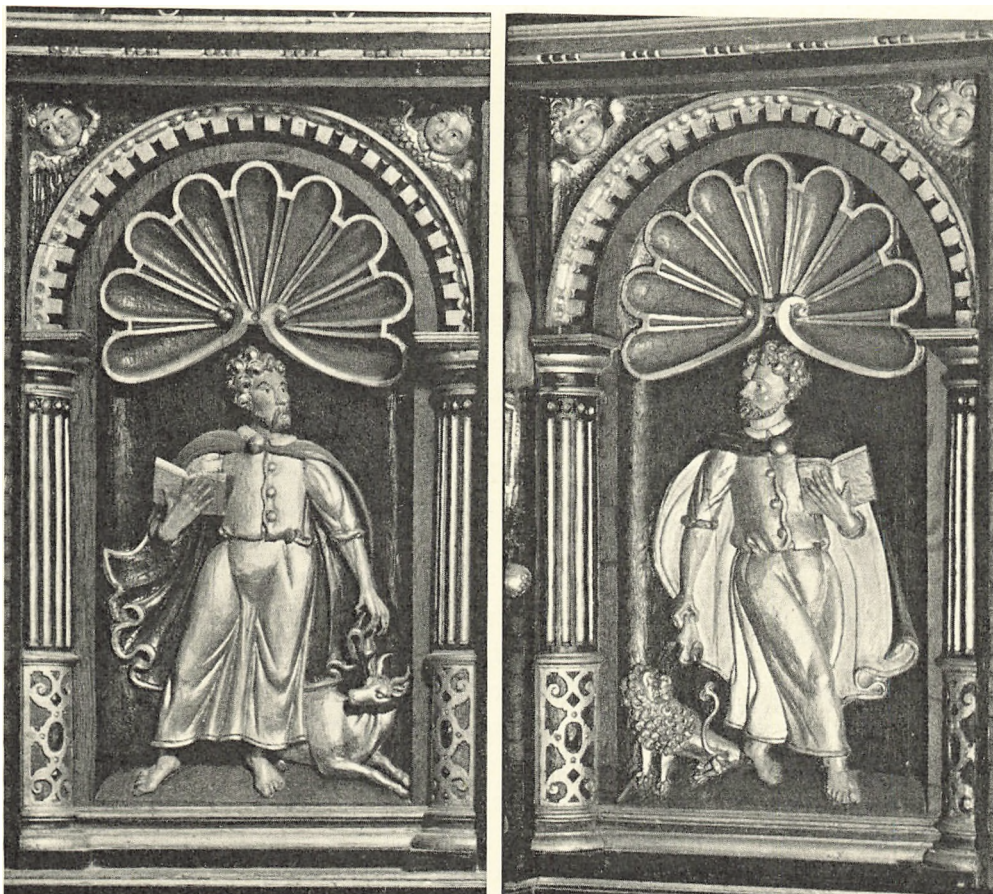
Dåbskande af tin, 31 cm høj, som Esbønderups (p. 1028), dateret 1834.

†*Dåbstavle*, 1666 kaldet »Fontetavlen«¹⁵, renoveredes 1745¹⁹.

†*Korskranker*. 1) Formentlig samtidig med bygningen, jfr. ovenfor p. 1107.

2) Gitter, o. 1650. 1740 blev noget »billedhuggerarbejde« over kordøren, hvoraf noget var faldet ned, igen opsat og fastlimet¹⁹. I E. J. Jessens samlinger til Frederiksborg og Kronborg amters beskrivelse⁴⁶ findes aftegninger af to våben, der »står på Kordøren«, for Kula og Vind, henvisende til Arent von der Kula (lensmand på Kronborg 1645 til sin død 1658) og hustru Anne Vind.

Prædikestol (fig. 32—33), et fint og særpræget renæssancearbejde fra o. 1600 og sikkert fra samme værksted som prædikestolen i Vejby (samme herred); bortset fra ornamentdelene og underbaldakinen er stolen helt fornyet ved sidste restaurering⁷⁵. Himlen fra 1871. Stolen er formet som en regelmæssig po-

N. F. 1955

Fig. 32—33. Storfelter fra prædikestolen med relieffer af evangelisterne Lukas og Markus (p. 1133).

lygon med fem nicheagtige portalfelter, vekslende mandlige og kvindelige hermer à la kongepulpitoret i Kronborg slotskirke (p. 620 ff.) på hjørnerne (med indlagt imiteret murstensbaggrund), postamentfelter mellem bosserede frem-spring, smalle kartoucheagtige nedhæng mellem menneskehoveder, gennemløbende, smalt frisefelt og svejet underbaldakin, der afsluttes med en stor prydknop. I storfelterne er der relieffer af, fra øst: 1) Markus (fig. 33), 2) rigsvåbnet (der sikkert oprindeligt har været midtfelt), 3) Lukas (fig. 32), 4) Johannes og 5) Matthæus. Evangelisterne er gengivet i animeret bevægelse, gestikulerende eller fremadskridende; ved bevægelsen er deres dragter tvunget ind på kroppen, således at underliv, lår og ben tegner sig skarpt under stoffet, særlig udtalt ved Matthæusskikkelsen. Den samme maniererede skæremåde går igen på Vejbstolen, hvis mere tamme hermer ligeledes svarer til Søborgstolens; de er næppe udført af den billedskærer, der har skåret evangelistreliefferne. —

Underbaldakinen er nu kun firesidet, men en not viser, at der er forsvundet et femte fag. Opgangen er fra 1940.

Himlen opsattes efter synets ønske 1871¹⁰. 1872 gav H. Wille, København »overslag« over en lydhimmel, både snedker- og billedskærerarbejde (55 rdl.), mens H. Würtz, ligeledes København, tog sig af smedearbejdet, og C. Weber ville egemåle himlen, forgyldte den med ægte guld og forzire med forskellige farver (38 rdl.)²³.

Stolen står nu i træets farve med forgyldning på ornamenter og evangelisternes kjortler samt enkelte farver på frugtbundter og kapper. På underbaldakinen enkle, sorte maureskeagtige bladornamenter og sorte rammelister. Blå skriftfelter med moderne, forgyldt fraktur, i frisen: »Jesus sagde: Og jeg, naar jeg bliver ophøjet fra Jorden« etc. Joh. 12,32, i postamentfelterne evangelisternes navne og under rigsvåbnet versaler: »Insignia Christiani IIII regis danorum« (»danskernes konge Christian IV.s insignier«), i himlens frise: »Han oprejste ham fra de døde« etc. Eph. 1, 20.

Om ældre reparationer kan følgende udplukkes fra regnskaberne: 1666 »flyede« en snedker stolen »som underdelen var en del affalden«¹⁵, 1741 malede Hans Nielsen, Ganløse, *bogstolen* lakgrøn med cinnoberrøde lister, og 1745 malede samme hele stolen med fine farver, hvor fornøden gjordes, mens »portalen« blev opmalet af ny. 1751 flyttede man stolen længere op mod koret; samtidig forsynede Jens Christensen, Farum, den med ny stikbjælker, pille, bund og trappe med repos, ligesom den repareredes på lister og billeder, opgangspanelet blev malet berlinerblåt 1757¹⁹. 1864 ønskede »synet« malingen aftaget og den oprindelige stil bragt tilbage, hvilket vistnok skete året efter¹⁰.

Timeglas, antagelig det firfagede, der 1740 købtes hos kgl. sejmager Westphalen, København, for 2 rdl. 48 sk., hvortil smeden i Søborg lavede en arm. (1738 havde man købt et for 12 sk.)¹⁹. Typen er den almindelige, der genfindes i flere af amtets kirker, Grønholt (p. 874), Hornbæk (p. 740) m.fl. I standsat 1940⁷⁶, rødmalet med forgyldte kanter, oprindelig var det lakgrønt med cinnoberrøde kanter¹⁹. I vinduesnichen ved prædikestolen.

Stolestaderne fornyedes alle ved hovedrestaureringen 1940—41; på gavlene udskares og maledes våben og navne for 25 adelsmænd og slotsherrer på Søborg samt adskillige andre⁷⁷.

I våbenhus og tårnrum er anvendt flere *gavle* fra *det forrige stolesæt* fra o. 1625—50, adskillige brugt til bænke, hvoraf nogle har gamle ryglæn. De 143 cm høje gavle (fig. 35), der er karakteristiske ved det brede slyngbånd i halspilastreren, findes i tilsvarende udformning i Tjæreby (Strø hrd.). Sekundær maling.

Et højst interessant *†stolesæt* fra o. 1580 kendes fra regnskaber og ældre tegninger (jfr. fig. 36). Efter disse at dømme har det svaret til de endnu bevarede stader i Tibirke (samme hrd.) og hidrørte formentlig fra samme værksted. Gav-

Fig. 34. Søborg. Maria med barnet
(p. 1130).

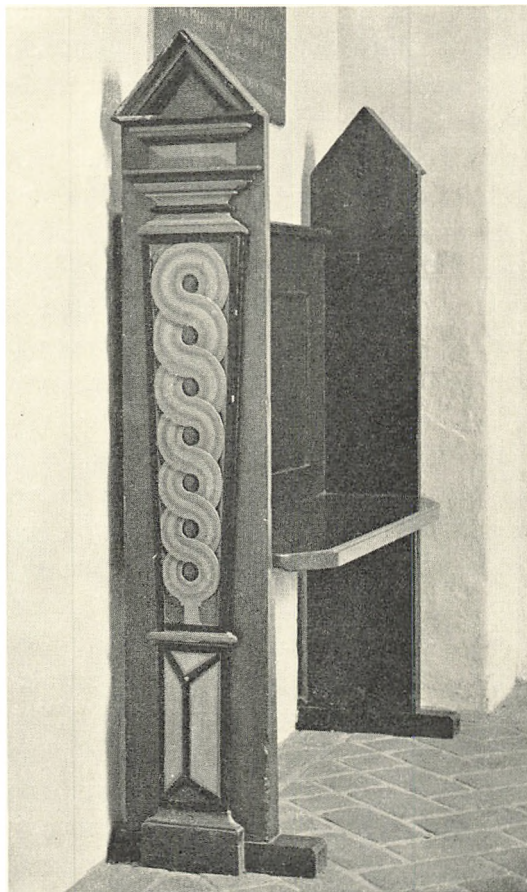

Fig. 35. Søborg. Gavlfra det 1940 afløste stolesæt,
nu anvendt i en bæk (p. 1134).

N. E. 1955

lene har været halvrundet eller tresidet afsluttede; midt på planken har der formodentlig været foldeværk, mens selve gavlfeltet har haft et skjold med forskellige mærker, der vel har været den pågældende stoleejers(?), f.eks. en plov (også i Tibirke), et svingbor (i Tibirke findes et skjold med hammer og tang, et andet med en greb), to korslagte nøgler (degnestolen i Særløse (Kbh. amt p. 849), har skjold med een nøgle) og de fig. 36 afbildede, hvoraf mærket til højre forestiller pelikanen, der hugger hul i sit bryst for nære sine unger med blodet⁷⁸. Skjoldformerne på aftegningen fra E. J. Jessens samling⁴⁶ er ret varierede, de fleste usymmetriske, tre af tartscheform med tvillingbuet underkant, andre symmetriske og ornamentalt udformede. Måske stammer det sammenstykkede *foldeværkspanel*, der nu er anvendt foran elektricitetsskabet i tårnrummet, fra dette stoleværk.

1740 gjorde Jens Christensen, Farum, to dobbelte stole i koret for skolebørnene og en ny stol sammesteds (4×2 alen) til præstens familie; 1741 maledes de og andre stader, og det fremgår, at der da var tre rader stole i kirken. 1766 lavede Jens Christensen ni nye stole på kvindesiden med bistøder, døre, fod og underlag, og 1771 var der store fornyelser og reparationer¹⁹. 1847 nævnes en hovedreparation⁴³, 1864 ønskedes stoleværket egemalet¹⁰

Degnestol med panelværk og østgavl af type som det ovenfor omtalte †stoleværk fra o. 1580, men omdannet, gavlen har oprindeligt siddet i modsat side (vestgavlen er ny); indvendig spor efter det gamle pultbrædt. Brunmalet, foldeværks- og gavlfyldingerne med mørkere baggrund. I smalfyldingerne spor efter en malet kølbue langs de fire sider. I gavlfeltet er akantusbladets ene halvdel rød, den anden blå.

1871 forlangte synet degnestolen, »hvorfra sangen ikke godt kan høres«, flyttet til de to øverste mands- eller kvindestole¹⁰; 1873 blev den fjernet fra koret og anbragt i de to øverste mandsstole²³.

†*Skriftestol* stod tidligere (1741) i sakristiet¹⁹; 1783 satte tømrer Peder Svendsen et nyt panel i skriftestolen på 2 kvadratalen¹⁶.

Bord, o. 1940, i hvis tre fyldinger der er malerier (kopier efter Niels Skovgaard). Over bordet hænger et farvestrålende **trækors*, som oprindeligt var alteropsats i Frederiksværk kirke (p. 651). I våbenhuset.

†*Kirkekiste*. Endnu 1831 stod en gammel, jernbeslagen kiste i sakristiet²², formodentlig den, der nævnes i inventariet 1661¹⁵.

†*Pulpitur*. Efter kontrakt af 24. marts 1741 gjorde Jens Christensen, Farum, et nyt pulpitur fra tårnmuren over kvindestolene til det nordre kirkevindue i 11 ½ alens længde og 5 alens dybde, med opgangstrappe tæt op til tårnmuren over den sidste fruentimmerstol; derpå var otte stole alene for mandfolk, mens kvinderne til gengæld fik overladt de syv korte stole i den midterste rad. Pulpituret maledes samme år af Hans Nielsen, Ganløse, med smukke oliefarver, marmorering og inskriptioner, loftet derunder med blå limfarve¹⁹.

Ved kirkens hovedstandsættelse 1847 forlangtes det overflødige pulpitur borttaget; det skete samme år⁴³.

Orgelpulpitur »i Christian IV.s Stil« udførtes ved sidste hovedrestaurering af snedkermester Carl Petersen, Græsted, efter tegning af V. Hardie-Fischer⁷⁹. I skibets vestende. Det afløste et pulpitur med rudefyldinger fra 1840.

Orglet indeholder bestanddele af et værk fra 1840, delvis fornyet ved sidste restaurering af Frobenius. To manualer, pedal, 13 stemmer. Façaden, fra 1940, af brunlakeret fyrretræ, med tre tårne.

Det tidligere †*orgel*, leveret af orgelbygger Starup, var fra 1925. Dets forgænger var fra 1889, udført af orgelbygger Nielsen, Århus, efter tegning af V. Koch; bekostet ved frivillige bidrag⁸⁰.

Pengeblok, 1645, nu 63 cm høj, på nyt fodstykke. Den oprindelige del er beslået med tætsiddende, vandrette jernbånd, fastholdt af søm med store hoveder; tre hængselbånd, to hængelåse fra 1800'rne, nedad afsluttet med en retvinklet spids; pengetragt fra 1872¹⁰. I det midterste hængselbånd er på forsiden graveret årstallet og på det øverste et stempel, vistnok et sammenskrevet T S (hvor S formodentlig betyder smed). 1667 blev blokken opbrudt af tyve¹⁵. Anbragt i skibet ved siden af våbenhusdøren.

Pengetavler. 1—2) (Fig. 37—38) ens, den ene med malet årstal 1595, rektangulære, åbne skuffer, 4 cm høje, 11—11,5 brede og 19,5 lange, med svære, drejede håndtag. På bagsiden af opstanderen med årstallet er malet S. Nicolaus og med gulmalede versaler i topstykket: »Sancte Nicolavs / Peder Hansøn« (kirkeværge?), på skuffens sider: »Hielper noget til kirckens bygning. Anno 1595«. Når en katolsk helgen, Nicolaus, et par menneskealdre efter reformationen er malet på en pengetavle, og den tavle, der samler ind til bygningens vedligeholdelse, taler sandsynligheden for, at S. Nicolaus har været kirkens værnehelgen (jfr. Birkerøds pengetavle nr. 1 p. 953).

Den anden tavle, der har samlet penge til de fattige, har på rygskjoldets bagside et maleri af Lazarus under Jesumonogram og, i topstykket, »Lasarvs«, mens versalerne på skuffens kanter siger: »Betencke de arme saa vil Gvd ofver eder forbarme«. Opmalet 1914⁷⁰; olivengrønne med lidt guld og farver. Plads, se under 3—4.

3—4) 1700'rne, ens. Rektangulære skuffer med øvre profilkant og halvlæg, måler 4,5 × 12—12,5 cm og er 19—20,5 cm lange; udskåret håndtag med ende-knop. De 18 cm høje, fligede rygskjold, det ene lidt smallere end det andet, afsluttes af en krone, hvorunder er indskåret Christian VI.s spejlmonogram; på bagsiden af det ene rygskjold fordybde, primitive versaler, vistnok K S. Sortmalet med røde kanter, håndtagsknop, spejlmonogram og initialer, forgyldt, krone med blå og grønne sten; endvidere på forsiden et lille, gult felt med lidt rødt og blå. Det må anses for tvivlsomt, om tavlerne altid har tilhørt Søborg kirke. Den omstændighed, at inventariet 1661 kun nævner tre pengetavler¹⁵, og at der 1754 anskaffedes en ny \dagger tavle af fint, hvidt egetræ¹⁹, og at der herefter stadig kun tales om tre pengetavler (1764²⁶, 1821²²), kunne tyde på,

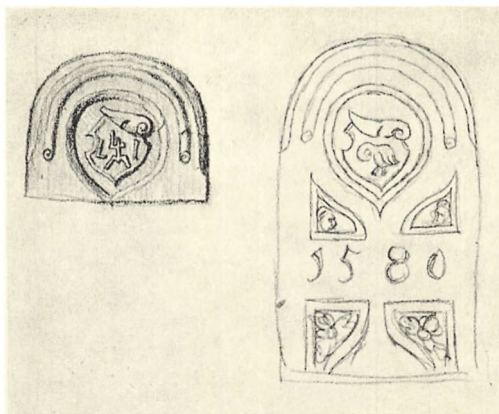

Fig. 36. Søborg. Stumper af gavle fra stolesæt o. 1580. Efter tegning i Nationalmuseet påskrevet: »Set hos Antikvitetshandler 7. 1. 1914. Skal stamme fra Søborg kirke«; af fyr (p. 1134).

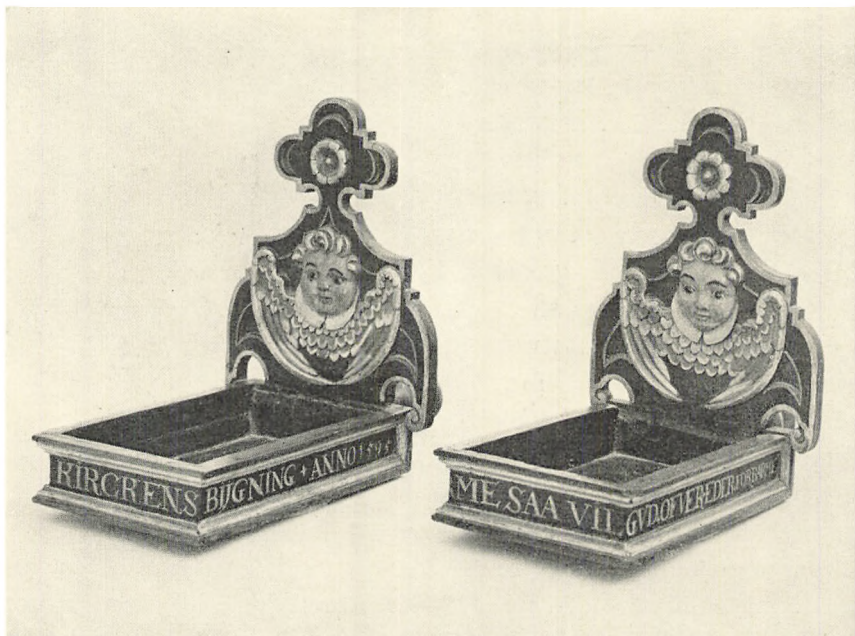

Fig. 37. Søborg. Pengetavler, 1595, sml. fig. 38.

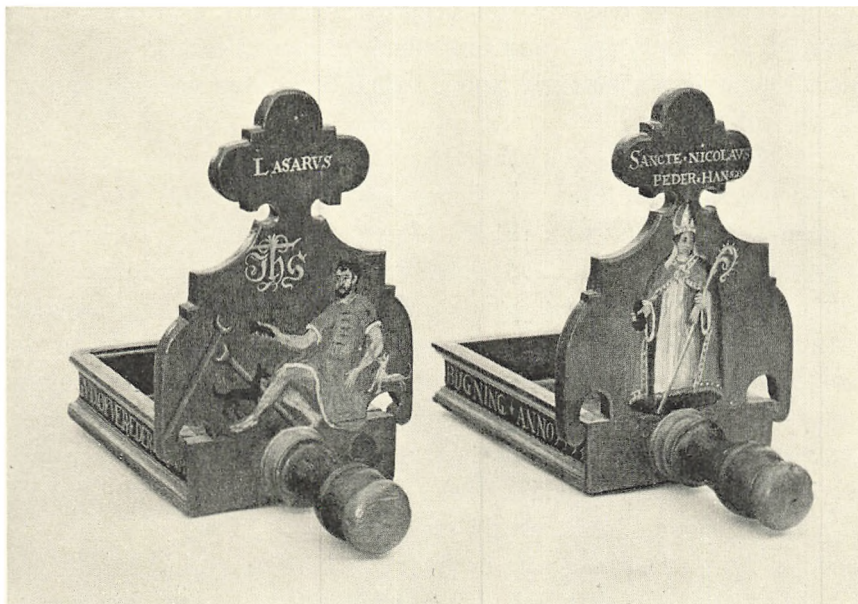
N. E. 1955

på, at nr. 3—4 er kommet til kirken andetsteds fra. Alle fire fastskruet på varmeapparatskabene i skibets østfag i syd og nord.

Fem *salmenummertavler* med trekantgavl; fra sidste hovedrestauration. Endnu 1955 hang to ældre *†salmenummertavler* fra 1700'erne i tårnrummet; 88 × 57 cm, med dobbelt voluttopstykke.

Malerier. 1) Første halvdel af 1700'erne, ung mand. Usigneret, olie på lærred, 74,5 × 94 cm, forestillende en ung, velklædt mand, iført brun frakke med hvide kniplingsmanchetter og rød krave med sløjfe; han holder venstre hånd bag ryggen, i højre har han en stok. Foroven i højre hjørne rødt draperi, i venstre en engel. Maleriet, der vel er del af et *†epitaf*, hang til 1864 i kirken, da kirkeværgerne skænkede det til ejeren af Sædholmgård i Saltrup. 1921 købtes det af maler Martin Olsen, Esrum, som klippede det nederste (indskriften) af og 1929 overlod billedet til kirken forsynet med en ny ramme, hvorpå indskrift var malet af M. P. S[teenvinkel] Svendsen. På trappehusmuren under orgelpulturet.

2) 1700—50, Jesu bøn i Gethsemane have⁸¹, ca. 270 cm bredt, olie på lærred. Jesus, halvt liggende, understøttes af en engel, en anden kommer flyvende med en kalk i stråleglans, til højre fornedden, delvis dækket af den støttende engels gevandt, de sovende apostle. Dragterne røde, blå og brune; mørkeblå, skyet himmel, mørkebrunt jordsmon. Forneden hvid fraktur: »Matth 26, 37«. Re-

N. E. 1955

Fig. 38. Søborg. Pengetavler, den ene med S. Nicolaus og årstallet 1595 (p. 1137).

staureret 1925⁸². I profileret, sort og forgyldt ramme på tårnummets vestvæg.

3—4) Kristus og den samaritanske kvinde, Hyrdernes tilbedelse. Begge af major Carl Chr. Seydewitz og 1850 skænket af Frederik VII., da han med 25 mand af livgarden lå i lejr i Kongshaven for at udgrave slotsruinen; usignerede, nr. 3 er 151 × 125 cm, i sort ramme med forgyldt rocailléværk, nr. 4 er 151 × 121,5 cm, i glat, forgyldt ramme, begge på tårnummets sydvæg.

5) 1909, Maria med barnet, af Kr. Zahrtmann, sign. med malerens monogram midt i årstallet. Både Maria og barnet, der sidder på moderens skød, har påsatte, udhamrede messingglorier. I glas og guldramme, 99 × 64 cm, indbefattet rammen, der er 9 cm bred. I norddørens niche. Billedet er en gentagelse af altermaleriet fra 1893 i Civita d'Antinos kirke, der senere gik til grunde ved kirkens brand. Den lille, italienske by (hvor Zahrtmann var æresborger) var malerens yndlingsopholdssted gennem talrige år.

Alle 12 lysekroner er nyere.

Kirkeskibe. 1) 1924, »St. Nicolaus af Siøborg«, bark, 135 cm. Bygget af fisker og tømmermand Niels Clausen, Gilleleje. Mindeskrift for præstesønnen Hans Ansgar Steenvinkel. Ophængt 1929. Repareret 1941⁸³.

2) Ophængt 1949. »Prinds Christian Frederik«, linjeskib, ca. 100 cm, bygget og skænket af Poul Christensen, Kastrup, som model af skibet af samme navn, der gik ned ved Sjællands Odde 1808⁸³.

Jordpåkastelsesspade, sikkert den, der anskaffedes 1824²², med jernblad og

lang, opsplittet dølle hvori sortmalet, drejet »kugleskaft«. I urhuset, der er indrettet som et lille »museum« med opklæbde prospektkort, tyske pengesedler fra tiden efter første verdenskrig, snoge i sprit, sære sten, en gammel træskovl, tre klokkeknebler m. m.

Sejerværk. Døgnværk med timeslagværk anbragt vinkelret på hinanden, i smedejernsramme, højde 64,5 cm, længde 100,5 cm, bredde 58 cm. Signatur på øvre vandrette værkstiver: »P. Mathiesen Copenhagen 1740«⁹. De lodrette hjørnestivere er foroven afsluttede med brede, oprullede bladbånd. Værkrammens korte, vandrette stivere er profilerede ved enderne. Den oprindelige hagegang er erstattet med stiftgang. Det oprindelige 213 cm lange pendul med pendullinse bevaret. Viserværk, hammertransmissioner, samt værkets plankeunderlag og urhuset (delvis) fornyet i nyere tid, formodentlig ved en af Bertram Larsen udført restaurering. Kvadratisk skive med forgyldte romertal og årstallet 1740 på tårnets sydside. Uret har oprindelig også været sat i forbindelse med skive og slagklokke nede i kirken¹⁹.

Urværkets *†*forløber, der var indbygget i træramme, og hvis lodder gennem et hul i hvælvingen gik ned i kirken, solgtes 1747 til urmager Ingvar Hansen, Ballerup¹⁹. Måske er det dette værk, som nævnes 1647⁶⁹ og atter 1661¹⁵. Slagklokken i kirken synes at være blevet fornyet 1751, 1759¹⁹ og 1783¹⁶. 1722 byggedes nyt urhus¹⁹. — I Gilleleje museum opbevares en »stiv« *viser og tre planker til en *urskive fra Søborg kirke, senere anvendt til dør. Den har forgyldte romertal på rød grund og er dateret 1776.

Klokker. 1) 1649, af Hans Meyer. Reliefversaler i fire bånd om halsen; under det nederste ornamentbort med fantasifugle i blomster og bladværk. Flere ophøjede linjer på slagringen. »Anno Christi MDCXLIX Helsingorae me fecit m Iohannes Meyer svb castellano coronebvrgensi generoso et nobili d(omi)no Arnoldo de Cula ecclesiae a(!) hvivs seebvrgensis pastore d(omi)no Ioanne Ioannis a Albvrgio procvratoribvsq(ve) Ioanne Lavrentio et Andrea Erasmi Levit. 20 custodite sabbatha mea et pavete ad sanctvarivm mevm ego dominvs« (»i Kristi år 1649 gjorde mester Hans Meyer mig i Helsingør, da den ædle og velbårne hr. Arent von der Kula var slotsherre på Kronborg, hr. Jens Jensen (fra) Ålborg sognepræst for denne Søborg kirke og kirkeværger Jens (Hans) Larsen og Anders Rasmussen. Levit. 20 — dvs. 3. Mosebog 20,30 — I skal holde mine sabbather og frygte for min helligdom. Jeg (er) Herren«). Der er flere ophøjede linier på slagringen. Kronebøjlerne har skæggemasker eller stileret bladværk. Foroven på legemet indslået vægtangivelse: V|S IIII L (d. e. fem skippund fire lispund). Tvm. 112 cm. 1873 fik klokkerne patentaksel²³. Ny ophængning 1947 ved Aug. Nielsen, Roslev.

2) 1934, fra klokkestøberiet B. Løw og søn, København, til afløsning for Fastenowe-klokken⁸⁴.

L. L. 1969

Fig. 39. Søborg. Detalje fra Johannes Fastenowes *klokke 1514, i Nationalmuseet (p. 1141).

*3) 1514 (jfr. fig. 39). Af Johs. Fastenowe. Reliefminuskler i to linjer indrammet af buefriser: »Confessor cristi qui gaudia promeruisti pro nobis ora quo preueniamus ad illa · sub castellano domino henrico achonis et pelbano(!) domino iacobo iohannis · iohannes fastenvive me fecit mdxiiii tutoribus vero nicolao iacobi ac iohanne nicolai« (»Kristi bekender, som har vundet (himmelens) glæder, bed for os, at vi må komme til dem. Under slotsherren hr. Henrik Ågesen og sognepræsten hr. Jakob (Jep) Jensen. Johannes Fastenowe gjorde mig 1514. Men kirkeværger var Niels Jakobsen og Hans (Jens) Nielsen«). Skilletegnene mellem de enkelte ord er rosetter, i to tilfælde (ovenfor angivet ved et punkt) to rosetter og lilier. Tvm. 108 cm. Købt af Nationalmuseet 1934 (nr. D 12618)⁸⁵. Foruden de ovenfor under jordpåkastelsesspade omtalte knebler findes der også een i Gilleleje museum.

†Klokker. Ved klokkeskatten 1602 afleveredes to klokker fra »Sebergh« på 5½ skippund 1 lispund⁸⁶. — Angående †urklokker, se under sejerværk.

Den meget store *klokkestol* i tårnet er af svært egetømmer (jfr. fig. 8), der engang har været kalket. Efter opstillingen, der som formodet p. 1113 må være samhørende med de stikbårne opmuringer i tårnet, er tømmerstykkerne omplacerede, hvilket måske har fundet sted 1739, da man foretog reparationer

under anvendelse af materialer fra Nødebo kirke¹⁹ (jfr. p. 1064). Sammesteds fra kom en trappe, som stadig er til stede i Søborg tårn.

GRAVMINDER

Middelalderlige grave. Ved udgravningerne 1939—1940 i kirkens indre, før hovedstandsættelsen afdækkedes to middelalderlige grave (jfr. fig. 18) af »romansk« form i skibets sydøsthjørne, begge med særskilt hovedrum, bredest over skuldrene og tilspidsende mod fodenden, begge sat af munkesten med indre fals for taget, der dannedes af spærstikstillede, forneden skråt afhuggede munkesten. Begge grave var delvis nedgravet i det hårde, naturlige lerlag. Om datering og eventuelt tilhørsforhold, se nedenfor.

1) Sydsiden ca. 150 cm fra skibets sydvæg, fodenden 55 cm fra triumfmuren, muret i ret grov mørtel⁸⁸. Ved åbningen fandtes graven fyldt med leret grus, der lå tæt op til tagstenene. Heri afdækkedes et skelet, der ifølge et responsum fra Universitetets normal anatomiske Museum⁸¹ har tilhørt en »rimeligvis ikke helt ung Mand«, anslået til ca. 170—72 cm. Jfr. fig. 18 og nedenfor.

2) Nord for nr. 1, noget forskudt mod vest (jfr. fig. 18), hovedpartiet og en stor del af nordsiden var ikke bevaret; svarede ellers til nr. 1, men var muret i en fin, meget hård mørtel. Skelettet, der var meget forstyrret, har ifølge ovennævnte sagkyndige udtalelse tilhørt et ungt individ på 18—20 år, uvisst om mand eller kvinde.

3) I sakristiet (men oprindeligt på kirkegården, »i tagdryppet«), ca. 2 m lang, indbefattet hovedrummet. Afdækket 1953⁸⁸.

4)(?). »Svage spor af endnu en gl. grav« på den i note 88 nævnte opmåling, omtrent i samme afstand fra kirkens sydmur som nr. 3 og delvis dækket af sakristiets østmur.

5—6) Ved udgravningerne 1940 fandtes en barnegrav med teglstensdække i våbenhuset og en anden i tårnrummet. Nærmere underretning savnes⁸⁹.

I to af de fundne grave (ikke 1—2) havde kranierne en skriftløs blyplade »omkring nakken«⁸⁹.

7 ff.) Syd for skibets syddør. 1886 stødte man ved grav-gravning på en grav af samme type som de foregående »15 Fod 9 Tm. Syd for Kirkens sydlige Side, parallelt med denne, langs med Grundstenene af en Bygning, vistnok den sydlige Væg af det gamle nedbrudte Vaabenhus, saaledes at den har ligget inden i dette. Den var 4 Fod 22 Tm. lang, indvendigt Maal, 13 Tm. bred mod Vest og 11 Tom. mod Øst. Bunden var den faste Lergrund.« »Der er tidligere fundet Levninger af lignende murede Grave paa Kirkegaarden.«⁹⁰.

Da det bl.a. af udgravningerne i og omkring Esrum klosterkirke fremgår, at den »romanske« gravtype med særligt hovedrum anvendes langt ned i 1200-

årene, tør det nævnes som en mulighed, at grav nr. 1 har skjult liget af den Johan Olde. . . , hvis våbenskjold — kirkens ældste kalkmaleri — er malet, ovenover på triumfvæggen på de nøgne mursten (p. 1120).

Dronning Helvigs formodede ÷begravelse. Ifølge Anne Krabbes Antikviteter 1607⁹¹ blev Valdemar IV. Atterdags dronning, Helvig, begravet på Søborg kirkegård, »huor paa hindis Graff laa wdi langh thid ett thræ, saa stortt som enn ligstien, och der wdi enn dronning wd huggenn med enn kronne paa«. Denne meddelelse har skaffet Søborg kirke en viss berømmelse gennem tiderne, idet også Huitfeldt gentager historien, der atter blev levende i aviserne ved udgravningerne i kirken 1940. De arkivalske meddelelser er sparsomme og modstridende. Ifølge Thurah⁹² skulle begravelsen være »af murværk opbygget og ganske tilmuret« og ligge på kirkens sydside ved koret. Men af E. J. Jessens samlinger⁴⁶ og pastor Wederkincks beretning 1743 fremgår, at den bygning, hvor dronningen skulle være begravet var det såkaldte »Geværkammer« ved søndre våbenhus. Disse meddelelser stemmer dårligt med Anne Krabbes og viser blot, hvorledes man søger at stedfæste det gamle sagn. Thi der kan næppe være tvivl om, at Anne Krabbes notits ikke har noget hold i virkeligheden, men beror på en lokal tradition om det af hende omtalte gravtræ, dvs. en gravsten af træ med en figurfremstilling. En sådan ville næppe kunne komme på tale som minde over en dronning, ligesom det ville være mere end usandsynligt, at en dronning — selv i unåde — skulle finde sin sidste hvileplads, ikke inde i kirken, men på kirkegården. Hertil kommer, at det er dokumentarisk sikret, at dronning Helvig var begravet i Esrum klosterkirke (jfr. p. 1042).

EPITAFIER OG GRAVSTEN

Epitafier. 1) (Fig. 40) i bruskarok, anden fjerdedel af 1600'rne, over en præst, formentlig Christen Jensen Aalborg († 1630) eller hans efterfølger Søren Hansen Borch († 1636). Da epitafierammen 1917—18 istandsattes af elever på maler Munks malerskole i Holbæk, var al skrift med personalia forsvundet. Rammen har bevaret renæssancens arkitektoniske opbygning med storstykke, søjler, postament- og frisefelter, top- og hængestykke samt storvinger; men profillisten over postamentfeltet er blevet erstattet med en kvartrund bjælke, der har spinkel barokornamentik, og topstykket mangler postament (sml. epitaf i Græsted, samme herred); i storvingerne har frugtbandtornamenterne forladt deres underordnede pladser og har indtaget midtfeltet. Alt ialt er disse forhold dog ikke tilstrækkelige til at afgøre, til hvem af de to ovennævnte præster epitafiet kan henføres, selv om udformningen af storsøjlernes kapitæler og topstykkets pilastre tør tages som et ret sent stiltræk.

Stafferingen stammer fra den ovenfor nævnte istandsættelse og er næppe

helt i overensstemmelse med originalfarverne. Mens frisefeltet er efterladt tomt, har man i postamentfeltet (uden grundlag) malet: »Søren Hansen Borch Anno 1636«, ligesom den religiøse indskrift i hængestykket er selvopfundet. Her skimtedes tidligere rester af en latinsk indskrift med versaler: »Veni Jesu Christi ... et ab inferno ...« (»kom Jesus Kristus ... og fra underverdenen ...«).

Maleriet i storfeltet, olie på træ, 98 × 79 cm, viser en præst, hans hustru og datter knælende på hver side af den korsfæstede⁹³ med Jerusalem i baggrunden⁹⁴. Maleriet istandsattes 1918⁷⁰. I topstykket maleri på træ af en skægget Kristus eller Gud Fader med rigsæble, nu uden tidspræg. Epitafiet hang tidligere på tårnummets nordvæg, nu på skibets østvæg nord for korbuen.

2) 1686. Sognepræst Hans Pedersen Hoff († 1692) og hustru Anna Jacobsdatter Beyer († 1710). Maleri, olie på træ, 131 × 129 cm, i bred, senbarok ramme, der til siderne former sig som to stumpede søjler, som bærer storbarmede kvindedeherner; oventil er rammeværket udstyret med store blade og frugtbundter om et midtornament med timeglas og nedentil, mellem søjlebaserne, er der to sidestillede skriftfelter. Stafferet gråt i gråt. Maleriet viser knæstykker af præsten i ornat, med bog, og hustruen i sort dragt over hvidt underlin og hvid kjole, sort hovedtøj med hvidt lin, guldkæde om halsen, i højre hånd en bog, i venstre en rød rose. Foroven i billedfladen, i personernes hovedhøjde en lille »opstanden« Kristusskikkelse med lang korsstav i højre og med venstre hånd pegende opad mod en svævende (livets) krone. Til venstre for præstens hoved læses: »Ao 86 Ætat. 49« (49 år gammel), til højre for hustruens hoved: »Ao 86 Ætat. 51«. Under hans billede læses følgende sørgelige vers: »Jeg Tæris Daglig Bort af Eftermand Lit Mindis / Dog Udi Mangt et Aar det Sanden skal befindis, / I Skol ok Kirker har oplært Guds siele flok, / Selv nu snart flyttis op til Himmel-skolis skok. Ier. 17,16. Hans Hoff.« — Under hendes: »Jeg to sind Brude-benk ok fem sind Barne-sæde / Beklædte i min tid, med meere sorg end glæde / Ok Anna Beyer Vaar mit Nafn i Jorderig / Dog Bed'r jeg Vislig faar nest Gud i himmeri. Esa. 35,10. Anna Jacobs d. Beyer.« — Til venstre for versene står: »Ao 86 Ætat. 49. Minist. 19« (præst i 19 år), til højre: »Ao 86 Ætat. 51.«. Anna Beyer var datter af Køgeborgmesteren Jakob Hansen⁹⁵ og havde tidligere været gift med formanden i embedet, Jens Jensen Aalborg († 1682)⁹⁶. Tidligere på korets sydvæg, nu på skibets.

Mindetavler. 1) 1914. Over sognets faldne i 1849 og 1864. Brunmalet Ølandskalksten med to våbenskjolde hvori tre og to blå løver; derunder fordybede, forgyldte versaler⁹⁷. På tårnummets nordvæg.

2) 1925. For kirkens formentlige 700års fest, skænket af Christian X. og dronning Alexandrine. Sandsten med kongens spejlmonogram under forgyldt krone, forneden Søborgs segl. På tårnummets nordvæg.

N. E. 1955

Fig. 40. Søborg. Epitaf, formentlig over Christen Jensen Aalborg (†1630) eller hans efterfølger i præstembedet Søren Hansen Borch (†1636), med nymalede indskrifter (p. 1143).

3) 1920'rne. Biskop Eskil († 1181); unggotisk gravsten, trapezformet, 140 × 89—73,5 cm, med vers af provst E. Steenvinkel. Våbenskjold, hispestav. Ved korets sydvæg.

Tavle, opsat i tårnrummet, ny kopi efter †*trætavle*. Ifølge pastor Wederkincks beretning 1743 til Erik Pontoppidan⁹⁹ fandtes der i våbenhuset en mindetavle undertegnet »Hans Hof P. L.« (pator loci, stedets præst) med følgende indledning: »Der Alexander store Mand / Havd' Monarkiet i sin Hand, / Da bygd' Kong Vermund Søborg Slot / Og gjorde Riget meget godt« etc.

Gravsten. 1) 1200'rne eller 1300'rne, med runer; anvendelse tvivlsom: gavlstien til en kiste? selve kistelåget?. jfr. »Danmarks runeindskrifter« nr. 256 (Søborg-st. 1). Indskriften, der står indristet vandret på stenens øverste trediedel, til dels med binderuner, indeholder Gabriels hilsen til jomfru Maria: »*ave maria*«. Stenen, af rødlig granit, 106 × 74 cm, har i hjørnerne borehuller, hvori sidder rester af svære jernnitter. I 1830'rne stod den i kirkegårdsdiget, nu — efter mange omflytninger — i norddørens niche under Zahrtmanns maleri.

2) 1683, Jens Jensøn Aalborg († 1682) og Hans Pedersøn Hof, »begge sogneprester til Søborg oc Gildeleie sampt deris . . . hustru sal. Anna Jacobs d Bejer« († 1710); herunder årstallet 1683 og H P H og A I D B, henvisende til de to sidstnævnte. Brunlig kalksten, 165 × 95 cm, med fordybde, brunmalede versaler og gudelig kursivindskrift på latin; i hjørnerne medaillon med reliefblomst, rød og gul med grønne blade. Tidligere i sakristiets nordvæg (jfr. begravelser nedenfor), nu på korets østvæg (jfr. epitaf nr. 2).

3) 1600'rne(?). »C I S : S H D, Anna Christens Daater«. Lille, brunmalet kalksten, 81 × 53 cm, med fordybet, forgyldt Jesumonogram, hvorunder fordybde, brunmalede versaler. Nu på korets vestvæg, nord for korbuen.

4) »O I S W C I D«. Lille, brunmalet kalksten, 77,5 × 51,5 cm, med store, fordybde, brunmalede versaler på stenens øvre del. Tidligere i korgulvet ved siden af Nr. 5 (Løffler), nu på korets vestvæg, syd for korbuen.

5) O. 1729, Cornelius Alb(bretsen) Meyer, »kaldet sognepræst for disse meenheder Ao 1694, d. 16. Iun. hiemkaldet af gud Ao 1729 d. 25. mar., ætat. 66, minist. 36 aar, med . . . hustrøe sl. Clara Mortensd. Hagen. Vi samledis glædelige Ao 1694 d. 8. augusti, levede fornøielige udi 18 aar ad skiltis sørgelige Ao 1712 d. 16. aprilis, ætat. 51.« Sortmalet, ølandsk kalksten, 162 × 105,5 cm, med fordybde, brunmalede versaler, der dækker hele stenen. Tidligere i korgulvet foran knæfaldet (Løffler), nu på korets østvæg.

Eftermiddalalderlige begravelser. 1647 var der ingen adelige begravelser eller gravskrifter til stede i kirken⁶⁹. 1722 blev der lagt 20 kvadratalen nyt gulv over en begravelse i sakristiet, der blev opfyldt med jord¹⁹. — Ved udgravningerne 1940 afdækkedes øst for skibets østligste pille en grav, af hvis kiste der fandtes fire svære jernhanke samt kistebeslag af jernblik; på skelettets bryst lå et *blykru-*

*ci*fiks vistnok det 39 cm høje, der nu er opsat i våbenhuset (ligkapellet) —, tre jernbogstaver M G over R, nogle »våbenmærker«, »et af dem med en syvtakket krone«, desuden blomster og engle af bly. Under kraniets hage lå et bogspænde af kobber og i undermundten en dødemønt med kronet oksehoved, d. e. en mecklenborgsk hulpenning fra o. 1400¹¹. Trods disse summariske oplysninger¹⁰⁰ og trods »dødemønten« fremgår det, at der er tale om en grav fra baroktiden. — Fra en begravelse hidrører sikkert også det i koret ophængte *messingkrucifiks* fra 1700'rne.

† *Smedejernskors*, fra første halvdel af 1800'rne, (indskriften har været malet). Stor hjerteplade over kors-skæringen, øverste korsarm endende i et mindre kors over oval plade, der til siderne støttes af skråtstillede C-bøjler; dobbeltspiraler under tværarmen og herunder snoet skaftled¹⁰².

† *Gravtræ*, se p. 1143.

KILDER OG HENVISNINGER

Kgl. Bibl. NyKglSaml. 715. 4°. Chr. Schrøders efterretninger om Søborg Slot og Købstad . . . [18. årh.s slutning]. — *Thottske saml.* 751. fol. Fasciculis in qvo . . . H. Wederkinchs Relation angaaende det gamle Slot og By Søborg i Sielland [1743]. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet: Museumsindberetninger af J. Kornerup 1883, 1887, 1890 og 1894 (kalkmalerier), J. B. Løffler 1885 (bygning, inventar og gravminder) og 1893 (alterbord), C. M. Smidt 1924 (fund i kirkens alter), Niels Termansen 1925 (altertavle), K. Fischer Møller 1940 (skeletbestemmelser grav nr. 1 og nr. 2), E. Moltke 1940 (middelalderlige grave nr. 1 og nr. 2) og Ole Søndergaard 1941, 1942 og 1944 (kalkmalerier). — Undersøgelse og beskrivelse ved Kjeld de Fine Licht 1963 og 1968, Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955, samt Erik Moltke og Elna Møller 1968.

Tegninger i NM: Interiør, pen og sepia, 1852, usign. — Eksteriør, af J. Kornerup 1856. — Kalkmalerier, af samme 1883 og 1888. — Alterbord, af J. B. Løffler 1893. — Detaljer, af C. M. Smidt 1921. — Et sæt opmålinger, ved C. G. Schultz 1929. — Måleblade, ved samme 1939—40. — Opmåling af flisegulv med rester af grave, af V. Hardie-Fischer 1953. — Smedejernsgravminde, af Aage Jørgensen. — Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: Opmålinger 1925, 1926 og 1946.

Notebøger i NM: Jacob Kornerup III, 27. VII, 25 f., XVI, 59, 61. — C. M. Smidt 1915 ff. LV. 1929 ff. CV

Litteratur: C. F. Wegener: Om Udgravningen af Asserbos og Søbors Ruiner . . . 1849 og 1850, i *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1851, p. 215—376. — Niels Stenfeldt: Søborg slot og by, i *ÅrbFrborg.* 1920, p. 60—64. — E. Steenvinkel-Svendsen: Kirkeminder og Præsteliv. Søborg-Gilleleje Menigheders Historie gennem 700 Aar. 1925. — Samme: Nogle enkeltheder fra Søborg kirke, i *ÅrbFrborg.* 1938, p. 109—111. — C. M. Smidt: Søborg, i *ÅrbFrborg.* 1939, p. 82. — H. C. Terslin: Søborg Kirke 1743 (Bomærker paa dens stolestader), i *Fra det gamle Gilleleje*, 1940, p. 5 med Tab. I [af pastor H. Wederkinchs indberetning til Erik Pontoppidan]. — E. Steenvinkel: Søborg Kirkes Restaurering 1940, i *Fra det gamle Gilleleje*, 1940, p. 22—33. — Jørgen Paulsen: Søborg, i *Hjemstavnsbog for Frederiksborg amt*, 1943, I. 62 f. — H. C. Terslin: Runeindskrifterne i Søborg kirke, i *Fra det gamle Gilleleje*, 1944, p. 92. — R. Fabricius: Tre

Kalkmalerier i Søborg Kirke, i Fra det gamle Gilleleje, 1954, p. 45—56. — E. Steenvinkel: »Kirken den er et gammelt Hus«, Søborg Kirkes Historie. — Samme: Søborg Kirke, restaureret 1940—41 (citeres: Steenvinkel).

Beskrivelsen såvel af bygningen som af spor efter alterborde og grave bærer præg af, at der kun foreligger meget mangelfulde oplysninger om udgravningen 1940, idet afdøde arkitekt C. G. Schultz ikke synes at have efterladt sig nogen beretning.

¹ KancBrevb. 16. april 1559, jfr. 27. april 1562, hvor der tales om kronens bønder i Søborg. ² ÅrbOldkHist. 1885, p. 28 og CodEsrom. p. 222. ³ Gunnar Olsen antager, Kronborg vestre Birk, 1961, p. 37, at Søborg sogn ikke har eksisteret før ca. 1200, idet bl. a. stednavne og bebyggelsens karakter tyder på en ung bebyggelse. ⁴ J. Kinchs påvisning i ÅrbOldkHist. 1874, p. 326 ff. — Kilden er Saxo, J. Olriks oversættelse 2. udg. 1925, II, 225 ff. ⁵ O. Niensens udgave p. 127 f., Sv. Aakjærs udgave II, 198 f. ⁶ En sognepræst er kendt 1301, DiplDan., DaRigBr. 2. rk. V, nr. 158; 1341 er nævnt tre degne ved kirken »tribus dyaconibus« ibid. 3. rk. I, nr. 196. ⁷ Landebogen p. 171. ⁸ RA. DaKanc. A. 28. 1630—1702. Fortegnelse og div. dok. vedk. kirker ... læg: for- tegnelse over dem, der har kgl. brev på at nyde kirkeindkomster i Sjælland. ⁹ NM. Hans de Hofman: Siellands Kirckers og Sogners etc. beskrivelse 1755—73. ¹⁰ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv: Holbo og Strø herreders provsti. 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde, jfr. kgl. bygningsinspektørs arkiv. Meldahl. Domænekirkerne. ¹¹ NM. Møntsamlingsens fundprot. 1884 nr. 504, 1929 nr. 1713 og 1940 nr. 2001. ¹² Jfr. kort i Nationalmuseets Arbejdsmark 1930, p. 6. ¹³ RA. DaKanc. D. 102. 1743—46. Efterretninger om købstæderne og amterne. ¹⁴ RA. DaKanc. Indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1645. ¹⁵ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkeresk. 1661—72. Kronborg amt. ¹⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkeresk. 1780—97. Rgsk. for Kronborg rytterdistrikt. ¹⁷ RA. Rtk. 245.416. Beregninger og overslag over bygningsarbejde 1821—27. Jfr. LA. Topografisk samling. Frederiksborg amt. Pastor P. C. Gardes samlinger til Holbo herreds historie. ¹⁸ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journalsager 1782—1840. ¹⁹ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkeresk. 1721—80. Sjællandske rytterdistrikters kirkeresk. ²⁰ LA. Amter. Frederiksborg-Kronborg amter 1784—1800. Breve og dokumenter vedr. de kgl. kirker og skoler. ²¹ LA. Topografisk samling. Frederiksborg amt. Pastor P. C. Gardes samlinger til Holbo herreds historie. ²² RA. Rtk. rev. rgsk. amtsrgsk. Kronborg amtstue. ²³ LA. Kgl. bygningsinspektører: Meldahl. Domænekirkerne. ²⁴ Note 10, jfr. fotografiet hos Steenvinkel p. 8. ²⁵ Opmåling af C. G. Schultz. ²⁶ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. Kgl. kirkers inventarier. ²⁷ C. G. Schultz, Trap III, 157, iagttager tillige på skibets sydside en fortanding tæt vest for triumfgavlen. ²⁸ Notebog CX, 10. ²⁹ C. M. Smidt i brev til P. Nørlund 24. maj 1941. ³⁰ Den nuværende udformning skyldes restaureringen 1940—41, Steenvinkel p. 9. ³¹ C. M. Smidt, notebog CV, 19—20, antager, at en nu forsvunden hjørneknop, der tidligere fandtes i kirken, har hørt til en halv søjle i korbuen. ³² Pillernes udformning over det oprindelige gulv forbliver uoplyst. Steenvinkel, p. 9, nævner to, i øvrigt ukendte søjlebaser, som ved gravninger er fremdraget på stedet. ³³ Jfr. Hansted kirke ved Horsens, Kuml 1968. Overensstemmelsen mellem Søborg kirke og det samtidige slotskapel i Vordingborg (DK. Præstø p. 197—98) er påfaldende. ³⁴ Det fremgik ved restaureringen 1940—41, at toppen i den af lodretstillede sten dannede lysning var udført med tre krumhuggede tegl (fot. i NM). ³⁵ Trap 5. udg. III, 157. ³⁶ Jfr. begravelser i tårnrummet i Jørlunde kirke (Lyng-Frederiksborg hrd.) og Hammerlunde kirke i Skåne (Festskrift Blomqvist, 1968, p. 154 ff.). ³⁷ Fra kong Hans' tid stammer en hvid, som er fundet i et kopskifte i korets østgavl, jfr. note 11. ³⁸ Notebog XVI, 1861—74, p. 61. ³⁹ Trap. Fotografier fra før restaureringen 1940—41 viser på triumfvæggen spor efter dobbeltarkaden. ⁴⁰ Ommodelleringen af de to konsoller og deres stafering som hoveder blev foretaget af sognepræstens fader, malermester Steenvinkel Svendsen;

C. M. Smidt, der i en redegørelse til NatMus 2. afd. (Journ. nr. 197/29) for »Ændringer i Kirken 1924—28« beretter om sagens udvikling, skriver (p. 2), at »der hvor det ene Hoved »Ørnehovedet« nu sidder, tidligere fandtes en lille fin og indtagende gotisk Konsul, hvortil vi i vor Arkitektur har faa Analogier, men som var af stor arkitektonisk og historisk Interesse.« Arbejdet med konsollernes tilbageføring blev udført 1930 af muremester Andreas Hansen, Gilleleje. C. M. Smidt, notebog LXXII, 11. ⁴¹ C. M. Smidt, notebog CV, 29, registrerer vistnok basernes opbygning efter restaureringen. ⁴² RA. Rtk. rev. rgsk. kirkegsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkegsk. ⁴³ RA. Rtk. 256.5—13. Bygningsadministrationen. 1841—50. Kopibog. ⁴⁴ Opmåling af V. Hardie-Fischer. ⁴⁵ Steenvinkel p. 19—20. ⁴⁶ Kgl. Bibl. Kallske samling. Jessens saml. til Frederiksborg og Kronborg amters beskrivelse. ⁴⁷ Note 20, 1788. ⁴⁸ Note 19, 1745, og note 17, 1827. ⁴⁹ Note 19, 1722. ⁵⁰ Note 19, 1722 og 1745, note 16, 1783 og note 18, 1847. ⁵¹ Note 22, sml. note 17. ⁵² Notebog III, 1865—82, p. 27 og note 10. Restaureringen mindet ved sten på skibets sydfacade, med påskrift: Renov. 1867. ⁵³ Note 19, 1722, jfr. LA. Sjællands bispearkiv. Historiske efterretninger til Hofmans foundationer . . . 1758—59. ⁵⁴ NM. 2. afd.s arkiv. ⁵⁵ C. M. Smidt, notebog CV, 50—51. ⁵⁶ Som f. eks. planten på en gulvflise fra Gyrtinge (DK. Sorø p. 1184) her dateret til o. 1300. ⁵⁷ Kornerup pegede i sin indberetning på en Johan dapifer, der nævnes 1295. Denne mand havde imidlertid tilnavnet Niste (jfr. Joh. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, 1874, p. 37). ⁵⁸ Ved museumsinspektør N. M. Saxtorph. ⁵⁹ Sml. Helge Søgård: Vor Frue Kirke p. 37 f., specielt p. 41, i Dansk Hjemstavn nr. 22, 1966. Jfr. brev af 3. januar 1969 fra Knud Prange i Nationalmuseets 2. afd. ⁶⁰ Typen findes også i Kvørs som træstatue, se DK. Åbenrå p. 1954. ⁶¹ Jfr. bl. a. Keldby og Elmelunde, DK. Præstø p. 965 fig. 6, 982. ⁶² Desuden havde Niels Termansen oprisket det 1925. ⁶³ Knud Klem, der bl. a. henviser til et tilsvarende, kalkmalet skib i Æbeltoft, publiceret i Handels- og Søfartsmuseets Årbog, 1948, p. 48. ⁶⁴ Forfatteren dyrlæge C. C. Mathiessen tolker (i brev af 22. juli 1960) scenen som en okse, der helbredes af en klog kone med medicin. ⁶⁵ I sin beretning 1942 skriver Søndergaard: »Hvælvsdekorationerne [inclusive buernes dekoration] er blevet opmalet af Haandværksmaleren i Kornerups Farver, en lys rød og en meget kridtet graagrøn; der skal oprindeligt have været en stærk rød og en blaagrøn.« ⁶⁶ Ifølge Søndergaard 1942 »for Størsteparten opmalet af Haandværksmaleren.« ⁶⁷ Udførlig beskrivelse i C. M. Smidts notebog CV, 1924, p. 48—51 og sammes beretning. ⁶⁸ Steenvinkel: Kirken den er et gammelt Hus p. 4. Fra udgraverens hånd foreligger intet materiale til nærmere oplysning om disse fundament. ⁶⁹ LA. Bispearkivet. Alm. sager. 1647 (—1708). Holbo herreds bog. ⁷⁰ Ved Niels Termansen. ⁷¹ LA. Kirkeinspektions arkiv. Rgsk. 1577—1600 (div. år). ⁷² Af fru Elisabeth Jensen, der ligeledes har skænket kirken Zahrtmanns maleri p. 1139, jfr. Steenvinkel p. 9. ⁷³ Jfr. note 23, finansministeriet til bygningsinspektør Meldahl 13. marts 1873. Frederiksborg slotsforvalter er meddelt afgangsordre på den granitfont, der i sin tid blev tilført inventariet fra Asminderød. ⁷⁴ Meddelt af Lars Rostrup Bøyesen, der samtidig har skænket Nationalmuseet et fotografi af fadet. ⁷⁵ Jfr. Steenvinkel p. 15: »Af Prædikestolen kunde kun den dekorede Yderskal bevares.« ⁷⁶ Ved P. Kr. Andersen, jfr. indskrift på bagsiden. ⁷⁷ Opregnet hos Steenvinkel p. 14. — Stoleværket er udført af snedkermester Carl Petersen, Græsted. ⁷⁸ Disse to stumper af fyr fandtes 1914 i en antikvitetshandel og opgaves at stamme fra Søborg kirke. ⁷⁹ Jfr. Steenvinkel p. 14; tegninger 1966 og forslag i Nationalmuseet. ⁸⁰ RA. Kultusministeriet. 1848—1916. Journalsager. ⁸¹ Efter samme forlæg som altermalerier i Halsted klosterkirke, jfr. DK. Maribo p. 602, spejlvendt, o. a. Sml. også altertavlen i Vor Frelses kirke DK. Kbh. By II, 505 f. ⁸² Af konservator Ronne, jfr. Steenvinkel-Svendsen: Kirkeminder og Præsteliv p. 20. ⁸³ Henningsen: Kirkeskibe p. 163 og samme, i ÅrbFrborg. 1952, p. 102. ⁸⁴ Indskriften gengivet i ÅrbFrborg. 1934, p. 101. ⁸⁵ Uldall p. 259, E. Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 101 f. ⁸⁶ RA. Fæstningsrgsk. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobberrøse, gethus og

hammermølle. Læg: rgsk. for Kronborg gethus. ⁸⁷ K. Fischer Møller, 27. april 1940. ⁸⁸ Skitseopmåling ved arkitekt V. Hardie-Fischer. ⁸⁹ Steenvinkel p. 7 f. ⁹⁰ Brev med positionsskitse 20. dec. 1886 fra sognepræst Garde. ⁹¹ RA. Genealogisk heraldisk selskabs generalia 4° nr. 20. ⁹² NM. Thurah: Om Sieland og Fyen. ⁹³ Krucifikset er taget efter Joh. van Aachen gennem stik af Ægidius Sadeler (jfr. E. Moltke, i *ÅrbOldk Hist.* 1955, p. 105); samme stik er bl. a. anvendt som forlæg for det i teksten nævnte epitafium fra Græsted. ⁹⁴ LundPortr. IX, 46. ⁹⁵ E. Qvistgaard: *Præstehustrer*, 1934, p. 28. ⁹⁶ LundPortr. IX, 45 f. — Afbildet hos E. Steenvinkel-Svendsen: *Kirkeminder og Præsteliv*, 1925, p. 22. ⁹⁷ Udført af Kr. Due efter tegning af N. Termansen. ⁹⁸ En munkesten fra denne grav, med en før brændingen indridset, meget skitse-mæssig figur er nu i Gilleleje museum, 12,5 × 11,6 × 7,7 cm. ⁹⁹ Sml. *Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1851, p. 345. ¹⁰⁰ Steenvinkel p. 9 ff. ¹⁰¹ Jfr. Steenvinkel-Svendsen: *Kirkeminder* p. 47 ff. ¹⁰² Tegning 1893 i Nationalmuseet af arkitekt Rasmus Jensen, publiceret i Aage Jørgensen: *Danske Gravminder af Smedejern*, 1951, p. 33.

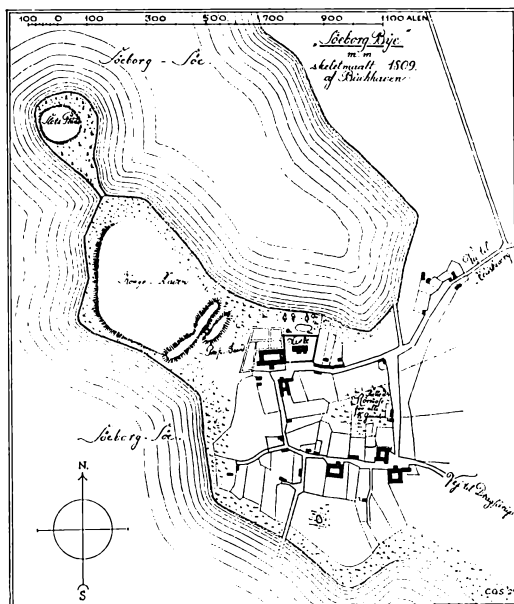

Fig. 41. Søborg by og voldsted 1809 (p. 1097, 1151).

SØBORG †SLOTSKAPEL

SØBORG SOGN, HOLBO HERRED

Skønt den vigtige borg sikkert allerede fra Eskils tid har rummet et kapel, er et sådant dog først udtrykkelig nævnt 1361, da borgen var genopbygget efter ødelæggelsen i 1330'rne; Valdemar Atterdag fik da pavelig stadfæstelse på det kapel, han havde indrettet¹. Af et andet pavebrev, fra 1364², fremgår det, at paven skænkede relikvier til dette kapel, som var viet *S. Christoffer*.

Ruinerne af borganlægget på den yderste af holmene i den nu udtørrede Søborg Sø (jfr. p. 1097 og 1150, fig. 41) rummer i sit nordre hjørne fundamenterne af en rund bygning med en udvendig diameter på godt 10 m. Da bygningen blev udgravet af C. M. Smidt i 1920'rne fandt man inden for ringmuren fundering efter fire piller eller søjler, og bygningen blev da identificeret som borgens kapel. Denne antagelse styrkes af, at pillefundamentene er orienteret efter verdenshjørnerne. Supplerende udgravninger i og omkring rundbygningen, foretaget af Henrik Græbe for Nationalmuseet 1968, har godtgjort, at piller og ringmur er samtidige og fundamenter for en bygning, hvis gulvniveau har ligget omkring 30 cm over funderingens nuværende overside. Fundamentene er lagt med mindre marksten i nogenlunde regelmæssige skifter uden mørtel, og pillernes hjørner er opbygget med noget større sten. Funderingen, der bryder igennem et ældre gulvlag, aftager i tykkelse nedefter, idet siderne følger fundamentsgrøftens skrå vægge. Den oprindelige funderingsdybde kan anslås til 150 cm.

Der er bevaret rester af den ca. 130 cm brede, ringformede murs nederste skifter, som viser, at bygningen har været opført af tegl. De fire funderinger inde i bygningen må formodes at have båret støtter for en eller flere øvre etager; for at der overhovedet kan have været plads i det lille runde rum, må disse støtter tænkes som slanke søjler, formentlig af granit. Et eller flere af de søjlefragmenter, som tid efter anden er fremdraget på eller ved borgruinerne, kan muligvis henføres hertil.

Resterne af et kraftigt, polygonalt tårn, der lidt skævt for kapellets øst-vest akse har sprunget frem for borgens ringmur umiddelbart øst for rundbygningen, og som indtil dennes udgravning almindeligvis blev betragtet blot som et murtårn, satte C. M. Smidt i forbindelse med kapellet og anså det for det oprindelige kor. Den begrænsede undersøgelse 1968 kunne ikke bekræfte Smidts formodninger, men kunne på samme tid heller ikke udelukke, at en stensamling, der lå op ad ringmurens nordøstlige side, kunne have haft en funktion i forbindelse med et kor, som eventuelt havde været indrettet i tårnets nederste stokværk. Rundbygningens identifikation som borgkapel har megen sandsynlighed for sig, og omstændighederne taler også for, som C. M. Smidt har for-

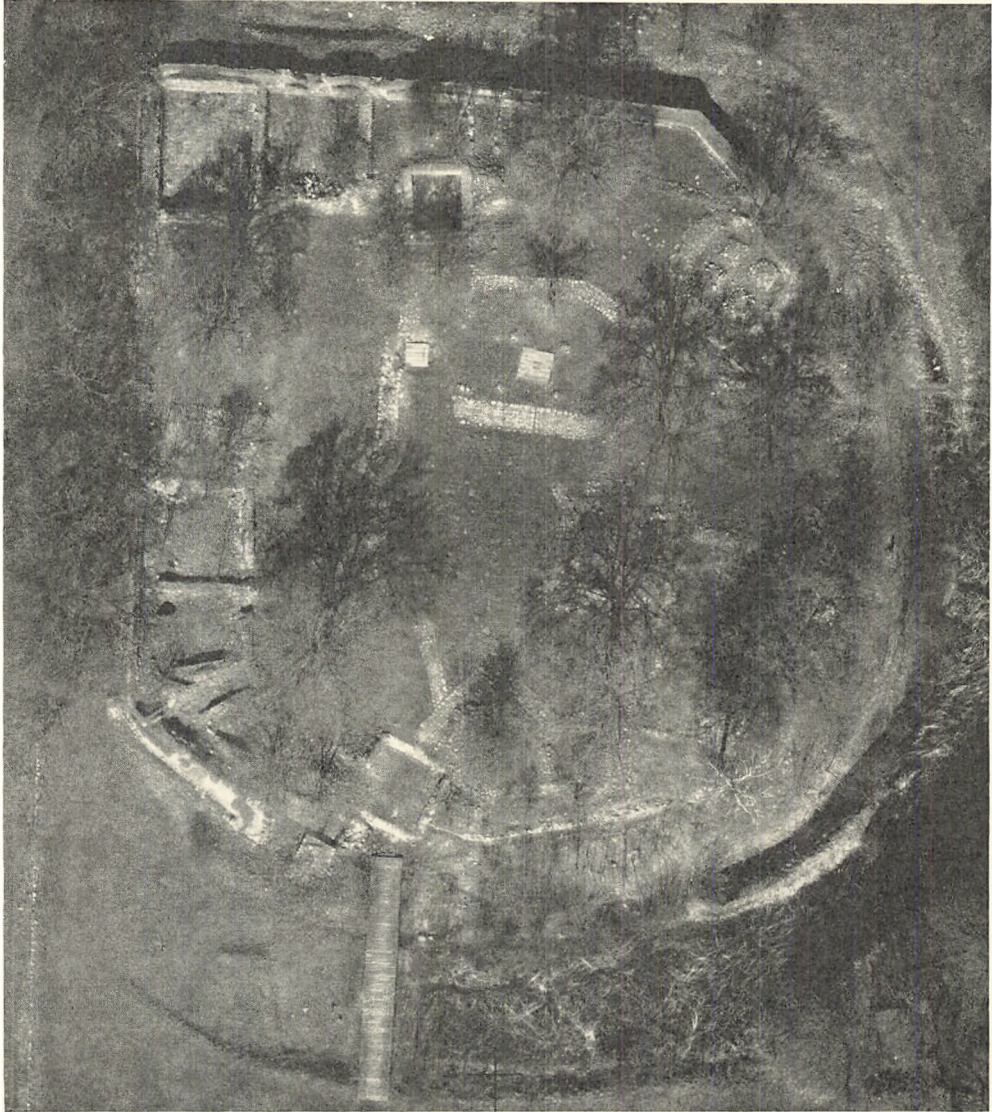

Fig. 1. Søborg slotsbanke set fra luften.

H. Stiesdal 1963

modet i sin redegørelse for udgravningerne³, at bygningen har haft flere etager. Placeringen for enden af slottets hovedfløj og ved borgens omfatningsmur turde angive dette, og Smidts antagelser støttes afgørende ved henvisning til paralleltfælde, hvor S. Mikkels kapel ved »Kærnen« i Helsingborg skal fremhæves.

Umiddelbart syd for rundkapellet i Søborg er udgravet resterne af borgens hovedbygning, palatiet, og imellem de to bygninger er ved undersøgelserne i 1920'rne konstateret fundamenter til en pille, der har været muret op i den

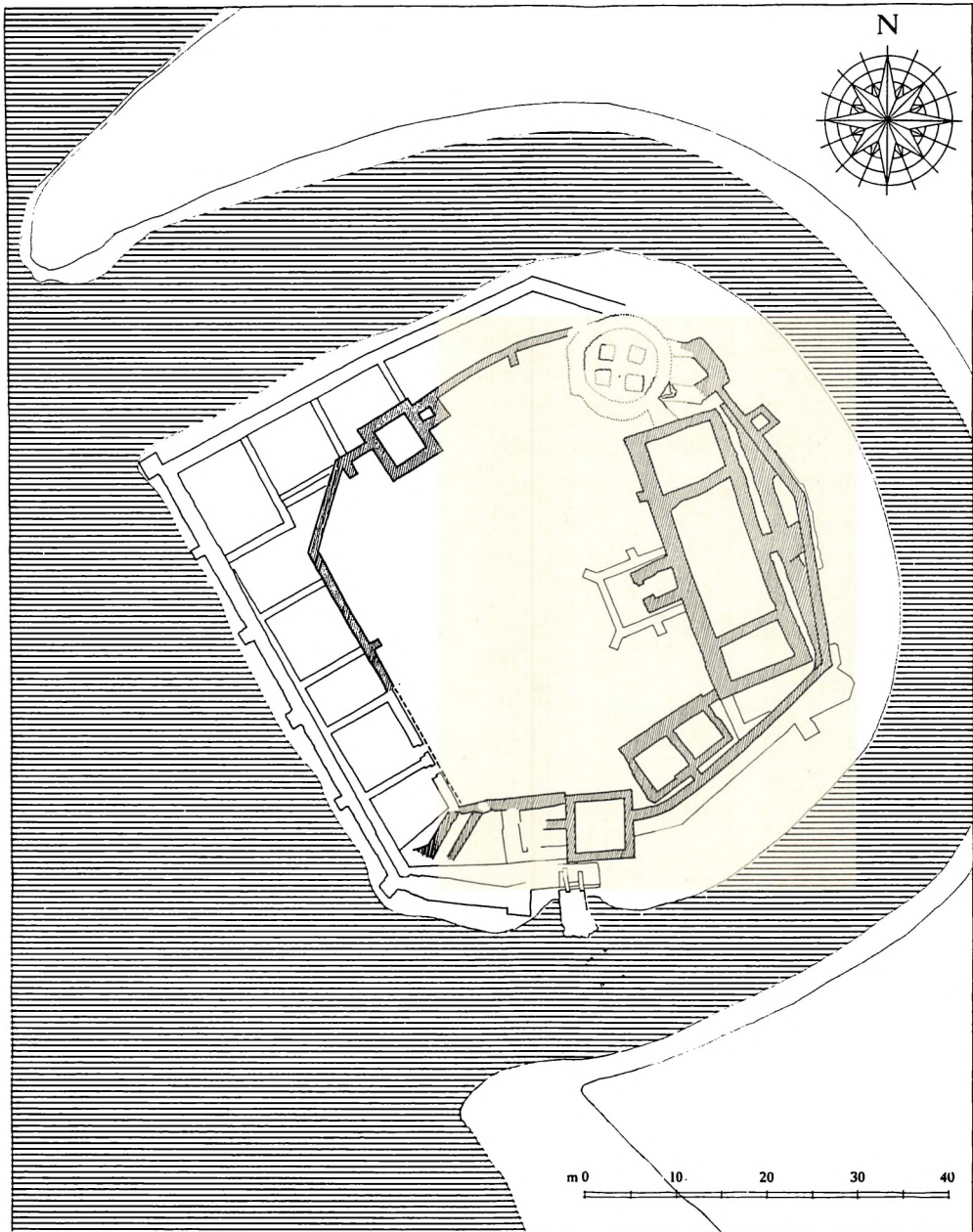

Fig. 2. Søborg slot. Plan 1:600. Målt og tolket af C. M. Smidt 1929—31, suppleret med hovedtræk af voldgravene på grundlag af Nationalmuseets terrænnivellement 1957, tegnet af KdeFL 1968. Eskils borg er fremhævet ved skravering, de kongelige bygninger angivet ved kontur. Omridset af slotskapellet i kompleksets nordlige hjørne er udført med prikket linie efter C. M. Smidts tegning, mens de partier af bygningen, som blev fremdraget 1968, er trukket med fuld streg efter Henrik Græbes opmåling.

snævre passage. Østsiden af dette murværk blev atter fremdraget 1968, ved hvilken lejlighed det viste sig, at funderingen ligger på et opfyldningslag, der snarest antyder en sammenhæng med rundbygningen. Om pillen skal opfattes som en afstivning af kapellet eller som bæring for en forbindelsesgang mellem borgens hovedbygning og kirkerummets andet stokværk eller som en blanding af begge funktioner, tillader omstændighederne ikke at afgøre.

Efter sine udgravninger var C. M. Smidt med henvisning til teglmaterialet ikke i tvivl om, at rundbygningen tilhørte Eskils borganlæg⁴, og denne datering, der henfører bygningen til 1150'erne, har de nyere undersøgelser hverken afkræftet eller bekræftet. Er Smidts datering rigtig, står vi overfor en meget tidlig teglstensbygning; ellers kunne man være fristet til at føre kapellet længere op i tiden og se det i sammenhæng med de kongelige byggearbejder på borgen. Eventuelt kunne kapellet sættes i relation til kirken inde i Søborg by; den udmærkede sig bl. a. ved et vestpulpitur i sin allerførste levetid (jfr. p. 1108).

C. M. Smidt iagttog resterne af en rektangulær bygning med retning øst-vest, som senere havde været rejst på rundkappellets plads⁵. Om vi her står over for et yngre borgkapel, er usikkert, og helt problematisk er det da at forbinde bygningen med det ovenfor nævnte S. Christoffers kapel, som indrettedes af Valdemar Atterdag, og hvortil paven skænkede relikvier.

Hvad angår borgens byggefaser og kappellets forhold hertil, henvises til den kommende redegørelse i Danske voldsteder⁶; her vil løsfund og bygningsfragmenter, som i tidens løb er fundet ved borgen, blive behandlet, også sådanne som med nogen sandsynlighed traditionelt er henført til kapellet.

KILDER OG HENVISNINGER

Foredragsmanuskripter, notesbøger og opmålinger ved C. M. Smidt. Museumsindberetning og opmåling ved Henrik Græbe 1968. Redaktion ved K. de Fine Licht 1968.

¹ ActaPont. nr. 538. ² Smst. nr. 580. ³ ÅrbOldkHist. 1934, p. 237—78 og ÅrbFrborg. 1939, p. 74—87. ⁴ ÅrbOldkHist. 1934, p. 259. ⁵ Smst. p. 260. ⁶ Jfr. desuden beskrivelsen i Trap III, 161—62.

Fig. 1. Gilleleje. Ydre, set fra nord.

N. F. 1955

GILLELEJE KIRKE

HOLBO HERRED

Kirken stammer antagelig fra sidst i 1530'rne, idet et forlig i 1559 mellem Søborg-præsten og Gillelejes bønder beretter, at disse — skønt de fra gammel tid har søgt Søborg kirke — for 20 år siden har antaget egen kapellan. I forliget bestemtes, at sognepræsten i Søborg skulle overtage tjenesten efter kapellanens afgang¹; alligevel nævnes der både 1577 og 1579 en »sognepræst på Gilleleje«².

1578, da kapellet var forfaldent, og bønderne ikke havde råd til istandsættelsen, fik lensmanden på Kronborg befaling til at lade det reparere³. Kirken, der 1647⁴ omtales som kongens, blev lagt ind under det 1720 oprettede rytterdistrikt og 1736—41 ombygget i sin nuværende skikkelse af de folk, der arbejdede for kongen på distriktets kirker.

1873⁵ afhændedes kirken til pastor Raae og var derpå i privateje, indtil den 1. januar 1914 overgik til selveje. Sognet var anneks til Søborg indtil 1923.

1831⁶ forlangtes kirken hvidtet udvendig, fordi den tjente som *sømærke*.

Kirken ligger midt i fiskerlejet, på et mod nord skrånende terræn, der ved kirkegårdens gamle nord- og nordøstgrænse har et ret brat fald mod den fjordarm, som i stenalderen strakte sig ind mod den nu udtørrede Søborg sø (p. 1097). Kirkegården er omkring 1900 udvidet mod nordøst, og et 1890⁷ fremsat ønske om et *ligkapel* på kirkegårdens nordøstre del blev opfyldt efter udvidelsen. Kirkegården hegnes af kampestensmure og levende hegn; en omsætning af det 1788⁸ nævnte kampestensdige gennemførtes 1886—98⁷. De nuværende låger i vesthjørnerne har fløje af trætrømmer mellem kløvstenspiller; en søndre fløje fik 1701f. tag af fyrredeller ligesom tidligere; 1709 omtales den vestre⁹ og 1875 den nordvestre låge⁷.

Et *†klokketårn* på kirkegården fik 1701⁹ indlagt fire nye egefodstykker; tårnet var muligvis rejst 1662¹⁰ som midlertidig erstatning for den forfaldne tagrytter og fungerede til dennes istandsættelse 1718⁹ (p. 1158).

Kirken er et langhus med femsidet østafslutning, afvalmet tag og tagrytter; et våbenhus er afskilret i vestenden sammen med materialrum og trappe til pulpituret. Som bygningen står nu, er den i hovedsagen resultatet af byggearbejder 1736—41, der var så omfattende, at kun tag og tagrytter fra den ældre bindingsværkskirke blev stående (sml. nedenfor). I kirken kan man derfor fastslå det helt usædvanlige forhold, at taget er ældre end grundmurene.

(†)*Bindingsværkskirke*. Den bygning, som tagværket i sin tid rejstes over, må nødvendigvis have været af samme udstrækning og højde som den nuværende, men ydervæggene var af udmuret bindingsværk. Foruden tagrytter (p. 1158) var den forsynet med et våbenhus, ligeledes i bindingsværk (p. 1159). Det er vel tvivlsomt, om denne forholdsvis store kirke er identisk med den bygning, der synes at være rejst lige efter reformationen. Den mulighed foreligger, at kirken enten kan være ombygget eller udvidet med det polygonale kor i forbindelse med den istandsættelse, der efter 1578 gennemførtes ved kongens hjælp; nogen sikkerhed har man dog ikke, selv om en notits i regnskaberne fra 1736 kunne antyde en aldersforskel på østre og vestre del; det hedder her, at »kirkens femkantede bindingsværksgavl . . . syntes at være bygt af gammelt skibstømmer«.

Ifølge de oplysninger, der fremgår i forbindelse med ombygningen, kan man slutte, at fagbredden var ca. 137 cm, hvilket vil sige, at hver polygonside bestod af to fag, mens langmurene har været på 13—14 fag. Bindingsværket stod på fodremme; de fornyedes 1706⁹ tillige med flere stolper og løsholter samt talrige murtavl. Vægstolper og bjælker synes indvendig at have været forbundet med kopbånd¹¹, således som det er velkendt fra renæssancebindingsværk. 1718 fornyedes kirkeloftet, der blev malet himmelblåt med røde bjælker; tag og tagrytter blev istandsat og derpå gik det slag i slag med nyindretning af det indre frem til 1733. Uanset denne indsats, som strakte sig over et kvart århundrede,

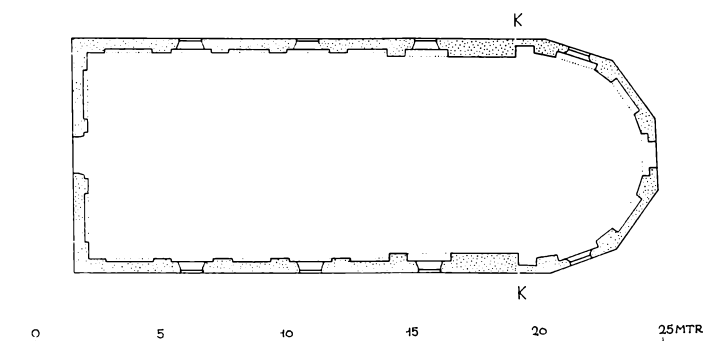

Fig. 2. Gilleleje. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930.

var bygningen så medtaget, at man 1736⁹ vedtog og gennemførte østendens ombygning i grundmur, »indrettet således, at efterkommerne, når de øvrige bindingsværks sidevægge forældes, og kirken dertil skulle blive af formue, at lade opføre i densen sted grundmur, at da under samme bjælker og foruden at tage det ned, kan kontinueres med grundmur«. Fem år senere fuldendtes ombygningen⁹.

Den nuværende kirke. Eftersom kirken hørte til rytterdistriktet, er det naturligt, at man ved Gilleleje kirkes ombygning finder det samme hold af håndværkere, som plejede at arbejde for kongen på om- og tilbygningsarbejder ved distriktets kirker: murersvend Christopher Hansen, København, snedker Jens Christensen, Farum, og maler Hans Nielsen, Ganløse.

Fra Esbønderup hentedes 7000 mursten af »den store slotsform« og fra Asminderød 2100, de to kirker, hvor der netop af de samme håndværkere var rejst store korsarme (p. 766). Som indledning blev korpartiets bjælker, spær og trægesims hængt op på stivere, hvorefter man kunne grave ned i knap to meters dybde og lægge fundament af kampesten, mursten fra bindingsværkstavlene og nye sten; herpå rejstes den to sten tykke ydermur. Foruden de fem polygon-sider tog man af hensyn til den videre ombygning eet fag med af hver langside; 137 cm fra østhjørnerne spores endnu skellet mellem kirkens østre og vestre del. To af polygonsiderne fik jernvinduer, og et nyt alterbord murede, mens fonten flyttedes fra vestenden til koret. — Arbejdet sluttede så tidligt på året, at stilladserne kunne benyttes i Hornbæk først på sommeren (p. 728).

Menigheden afventede således ikke, at kirken blev formuende, men lånte i stedet 700 rdl. hos andre rytterdistriktskirker og kunne allerede i foråret 1741 påny slutte kontrakt med håndværkerne. Bindingsværksvæggene veg for grundmur hele vejen rundt, og muren blev gjort noget tykkere i faget under tagrytter og sejerværk. Tagværket istandsattes over hele kirken (p. 1160), tagrytterens tømmer fornyedes i vid udstrækning, de gamle loftsbrædder blev pløjet og omlagt, og nede i kirken fjernedes de to skillerum fra 1718, mens

andre, af brædder¹², opsattes til afskilring af våbenhus, trapper og materialrum i vestenden. Hans Nielsen malede loftet gult, bjælkerne røde som før (p. 1156) og listerne blå — de samme farver, som benyttedes til inventaret.

Bygningen slutter sig i sin nøgterne udformning med de indvendige, fladrundbuede spareblændinger og (de nu ændrede) vinduer af samme form samt murforstærkningen i tagrytterfaget klart til de byggearbejder, der som nævnt kort forinden og næsten samtidig gennemførtes ved andre af distriktets kirker af de samme håndværkere og under ledelse af inspektør Helt¹³. I det ydre afviger Gilleleje dog på to punkter: den har ingen lisener og ingen kraftigt fremspringende, muret gesims; men begge dele må ses som en direkte følge af, at den ældre kirkes tagværk blev stående. Når den tynde bindingsværksydermur skulle erstattes af en to-stensmur, måtte denne presses så langt ud som overhovedet muligt på grund af taget, hvis ikke kirkerummets areal skulle beskæres for meget. Derfor blev man nødt til at give afkald på lisenerne og erstatte den stærkt udladende profilgesims med et smalt, skråtstillet brædt.

Et par arkivalske oplysninger fra 1757 og 1765⁹ om dæksten, henholdsvis tagsten, til »begge vestre skrå gavle« kan give anledning til tvivl om den vestre gavls afdækningsform efter 1741. Da der ikke i tagværket spores nogen synderlig forskel på de vestre valmspær og resten, og da en afslutning i vest med trekantgavl føles fremmedartet i rytterdistriktets kirkebyggeri, er det muligt, at citatet dækker over reparationer på de to vestre grater (sml. †vindfløj p. 1160).

Af oplysningerne i forbindelse med tagrytterens istandsættelse 1795 fremgår, at denne var afstivet med to stolper på selve kirkegulvet; det er uklart, om ordningen hørte til istandsættelsen 1741 f., eller den var af senere dato; men de to stolper må enten have indgået i korgitteret eller have stået som en art indramning af kordøren.

I årene 1827¹⁴—1836⁶ blev kirken hovedistandsat. Tag og tagværk repareredes¹⁵, bræddeloftet gipsedes, rundbuede jernvinduer afløste de ældre, og murstensgulvet fornyedes. 1906¹⁶ blev der i østmuren hugget ud for en dør, mens større vedligeholdelsesarbejder gennemførtes 1930—33 og 1962—63.

Tagrytteren. Bindingsværkskirkens tagrytter, der 1706⁹ omtales som forfalden, var muligvis identisk med det 1662¹⁰ omtalte tårn, hvorfra en klokke var nedfalden (sml. †klokketårn p. 1156). Efter reparationer på tømmer og krydsværk samt udskiftning af skifertaget med bly og egespån blev klokkerne påny ophængt i rytteren 1718 (sml. †vindfløj). Det fremgår tydeligt, at spiret også den gang var et lanternespir, men i hovedsagen har det vel fået sin nuværende form i forbindelse med de meget udstrakte fornyelser 1741; de blymalede spån udskiftedes med bly 1786⁹, og 1799⁶ fulgte efter bygningsinspektør F. Magens' indstilling en ny istandsættelse af rytteren, som da hvilede på de ovenfor

Fig. 3. Gilleleje. Ydre, set fra sydvest.

N. E. 1955

omtalte to stolper, hvis nedre ender var forrådnede og nu ønskedes opstillet på kampesten (sml. p. 1158, 1164).

Våbenhuset har siden 1741 været indrettet i vestenden af kirken, udskilt med brædevægge og rødmalet med hvide lister; det flankeres i nord af et sandhus¹⁷ med muret kalkkule¹⁸, i syd af en trappe til pulpituret.

Et *†våbenhus*, hørende til bindingsværkskirken (p. 1156), blev nedrevet 1741⁹; at dømme efter nedrivningsmaterialet har det været en selvstændig bygning foran en af kirkens døre.

Fig. 4. Gilleleje. Indre, set mod øst.

N. E. 1955

En *solskive* er anbragt på tagrytterens sydvestside (sml. fig. 3).

Vindfløj, 1864, med årstallet udstanset i fanen; på tagrytteren. † *Vindfløje*. 1718, forgyldt af Jakob Willumsøn, Helsingør, og opsat på tagrytteren. 1741 omtales den lille fløj, der blev opslået på den vestre gavl, muligvis den fra 1718, og fløjstangen med knap og lilje over spiret⁹.

Tagværket er af fyr, hanebåndstype med langstol, samlinger i middelalderlig manér og gennemnummereret med øksehugne romertal i nord, stik i syd. Over korpolygonen ses de 1741 indlagte mellemspær.

Kirken står hvidkalket ude og inde, med rødt tegltag, blytækt tagrytter og rundbuede jernvinduer.

INVENTAR

Oversigt. Hovedparten af kirkens inventar hidrører fra tiden efter den store ombygning 1736—41 (vestpulpituret 1742, pengetavlerne 1744, alterkalk og urværk 1746, altertavlen 1834, stoleværket 1836 og fire kirkeskibe fra 18- og 1900'erne). Fra den bindingsværksbyggede forgænger findes endnu prædikestolen o. 1650 og de to alterstager. Den romanske fontekumme er først kommet til kirken i nyere tid. Blandt bevarede gravminder kan nævnes stenen over Peder Jensen Grove, kgl. Maj. »fyringsforvalter over Danmarks strømme«, † 1673.

Fig. 5. Gilleleje. Indre, set mod sydvest.

N. E. 1955

Alterbord af glat panel, formentlig fra 1837, da der blev opsat et nyt bord og lagt nyt bræddegulv under knæfaldet; 1842 blev der anbragt to døre med beslag for åbningen under alterbordet⁶. Ved ombygningen 1736—37 flyttedes alteret og en ny »alterdisk« opmurede⁹.

Alterklæde, nyere, af rødt fløjl med guldkors.

**Alterklæde* 1807, af rødt fløjl, guldbroderet med Frederik VI.s kronede navnetræk over årstallet. I Gilleleje museum.

†*Alterklæder*. 1647 nævnes et rødt, engelsk⁴, 1701—06 et af forgyldt læder. 1726 forærede Det islandske kompagni, skipper Eskild Pedersen, skipper Lauritz Pedersen, Søren Terkelsen, Jens Klav og inspektør Schrøder »af sædvanlig genereusité« en ny messehagel af rødt fløjl med guldgaloner samt et alterklæde af rødt kamelhårs plys med guldgaloner over hver søm i samlingen og rundt om kanten, midt på med guld broderet en sol, I H S samt 1726 og en ny alterdug . . .⁹. Dette alterklæde og det af forgyldt læder nævnes også 1764, da det »forslidte« af læder hang under det fra 1726¹⁹.

Altertavlen er et maleri, Kvinderne ved graven, olie på lærred, signeret: »I. L. Lund 1834« i samtidig, spidsbuet (noget ændret) ramme²⁰, der flankeres af smalle sidestykker med 1916 fornyede dobbeltsøjler, som bærer en gesims med

spidsbue. Et tidligere topkors er nu erstattet af en lille tretårnet kirkefront, krabbebladene langs buesiderne er fornyet, og sidestykkernes små koglespir er erstattet af to store, basunblæsende engle. Den nuværende staffing, brunt med forgyldning, hidrører fra 1916, mens den oprindelige af restauratør²¹ beskrives som »Metalkarakter af gammelt Messing«. I postamentfeltet citat fra Matth. 28,6. Bag på tavlen forgyldte versaler på sort: »Ave crux spes unica salutis« (»hil korset, det eneste håb om frelse«).

†*Altertavler*. 1) 1732 blev »den gamle papistiske altertavle« nedbrudt og afløst af følgende.

2) I stedet for nr. 1 opsattes en altertavle fra Tikøb kirke (der for nogle år siden var blevet nedtaget), efter at den var omarbejdet og forbedret af snedker Hendrik Jørgensen, Helsingør⁹ (jfr. p. 698).

Altersølv. *Kalk* (fig. 6), underdelen fra 1662, svarende til Frederikssund 1676 (p. 660), bægeret fra 1746. I M. Smiths beretning til Hofmans fundationer omtales to kalke, hvoraf den ene, forgyldte, var givet af generalmajor Ejler Holck, »befalingsmand til Cronborg amt« 1662²². Fod, skaft og knop stammer altså fra Ejler Holcks gave, mens bægeret, der bærer Frederik V.s kronede spejlmonogram er fra 1746, da guldsmed Christian (fejl for Christoffer?) Johnsen, København, gjorde kirkens kalk og disk større. Det oprindelige bæger bar ifølge inventariet 1701 Ejler Holcks og Lisbeth Høgs våben og navne⁹. 22,5 cm høj. *Disk*, samtidig med kalkens bæger, glat, forgyldt, 14 cm i tv., med graveret cirkelkors og Frederik V.s kronede spejlmonogram på randen. Under bunden to udslidte stempler.

Oblatæske 1863, nøje svarende til Søborg (p. 1131), 9,7 cm i tv. Under bunden og låget samt på siderne tre ens stempler: Københavns bymærke 1863, mestermærke S med båndslang i oval for Conrad Chr. Fr. Schrøder og søn (Bøje p. 133) og gardeinmærke for Simon Groth.

Vinkande, stemplet P. Hertz, skænket 1954.

†*Allersølv*. *Kalk* skænket 1597 af hr. Ditlev Holck, »høvidtsmand på Cronborg slot«²². 1647 nævnes en kalk og en disk af tin⁴; 1764¹⁹ var kalken solgt.

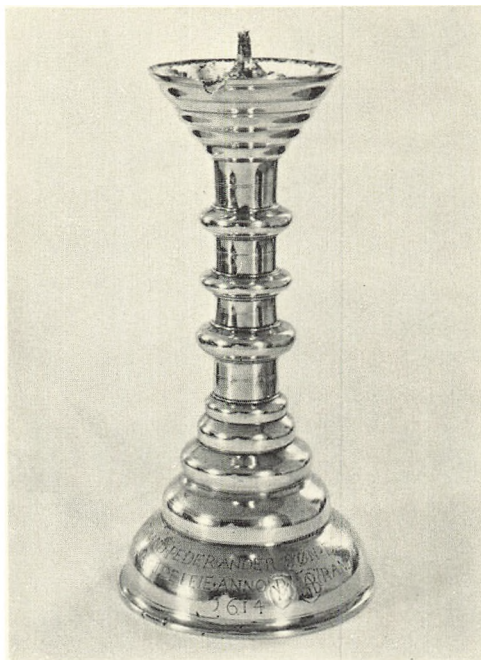
Berettelsessæt 1927, anskaffet 1930 i stedet for det tidligere, der gik til grunde ved ildebrand 1929.

Alterstager. 1) (Fig. 7), af gotisk form, noget forskellige både i gods og profiler, den ene sandsynligvis fra o. 1575, den anden ifølge indskrift skænket 1614. På den sidstnævntes fod læses med graverede versaler: »Denne lyststage gaf erlig och welagt mand Peder Andersen Randvlf radmand vdi Kiøbenhafven til kirkens brvg paa Gildeleie anno 1614« samt to skjolde med sammenskrevne initialer, det ene med R V — kan med lidt god vilje læses P A R V — for rådmanden, det andet med A B for hans anden hustru (efter 1607, † 1622) Anne Baltzersdatter²³. Forskellen mellem de to stager skal da sikkert forklares så-

N.E. 1955

Fig. 6. Gilleleje. Alterkalk med bæger 1746 og underdel 1662 (p. 1162).

N.E. 1955

Fig. 7. Gilleleje. Alterstage, kopi 1614 efter den anden stage fra o. 1575 (p. 1162).

ledes, at den ene af kirkens (ældre) alterstager er gået i stykker, hvorefter den københavnske rådmænd 1614 har ladet en kopi udføre. 44 cm høje.

2) 1800'rne, af tin. Ude af brug.

†*Messehagler*. 1647 nævnes en gammel, blomstret damaskes⁴, 1701—06 en rød plyses⁹. 1725, se under †alterklæder p. 1161.

Alterskranke, nyere, tresidet, enkelt tremmeværk af træ. 1721 forærede skipper Lars Pedersen, København, en »skammel omkring alterfoden« og et smukt jernrækværk med messingknopper²⁴; 1742 blev skranken marmorert af Hans Nielsen, Ganløse⁹; den nævnes endnu 1834²⁵, men afløstes 1836 af en ny, der ligeledes var af jern⁶.

Døbefont (fig. 8), romansk, af granit, først kommet til kirken, uvist hvorfra, o. 1900. Kummen, 68 cm i tv., af grovkornet, rødlig, foden af grå granit.

**Døbefonte*. Kirkens oprindelige granitfont, hvis kumme siden 1908 har befundet sig i Asminderød (p. 776)²⁶, kasseredes 1836⁶ til fordel for en træfont, en 94 cm høj og ca. 46 cm bred, kvadratisk kasse af fyr (nu i Gilleleje museum) med hul til fadet. 1870 blev den opmalet med stenfarve, og 1875 »udbankedes« den, fordybedes og poleredes⁷. Om den gamle granitfont meddeler regnskaberne 1736—37, at den, der da stod »nederst i kirken«, efter ombygningen flyttedes

N.E.1955

Fig. 8. Gilleleje. Dobefont, først kommet til kirken o. 1900 (p. 1163).

op i koret. 1718 var den blevet anstrøget med oliefarve, og 1742 marmoreret sammen med sit *dæksel*, mens »*kronen*« stafferedes med fine kulører⁹.

Dåbsfad, nyere, af messing, med dobbelt rundbuefrise på kanten og i bunden tre fisk lagt over hinanden, udført af M. Andersen, Helsingø²⁷.

**Dåbsfad*, 1780, af tin, 35 cm i tv., ret dybt, med profileret kant. Under bunden stemplet med Københavns tre tårne over bånd med udslidt skrift og herunder årstallet. I Gilleleje museum.

†*Dåbsfade*. Et nævnt i inventariet 1647⁴, stort, af messing. Ifølge M. Smiths indberetning til Hofman²² meddelte en indskrift på fadet, at det var givet af fyrforvalter Peder Jensen Grove på Nellerup (jfr. gravsten nr. 1). 1843 blev det solgt sammen med et andet messingfad (nævnt 1706)⁹ og fire messingknapper fra alter-

skranken²⁸. Et tinfad anskaffedes sammen med fonten 1836⁶.

†*Korgitre*. 1) Til korgitteret i bindingsværkskirken anskaffedes 1718 fire stabler til døren og jern til ankre; det blev nedbrudt af Jens Christensen 1741 »med sine dukker«; de to stakitdøre anvendtes i det nye pulpitur, en i hvert vindue⁹.

2) 1741. Ved kirkens ombygning blev der gjort et stykke nyt panel »mellem stolene og koret«, halvanden alen langt, to alen højt mod syd og fem alen langt og to alen højt mod nord. I kordøren blev der gjort en bue af tømmer og brædder; der ovenpå blev et *†krucifiks* hæftet og begge piller ved kordøren blev beklædt med »syler« (d.v.s. som søjler). Hele gitteret maledes og marmoreredes af Hans Nielsen, Ganløse⁹, jfr. i øvrigt p. 1159.

Prædikestol (fig. 9—11), o. 1650, overført fra den ældre kirke. Stolen, der er på fire fag, præges både i opbygning og i udsmykning af barokken. I storfelterne med de fire evangelister er den tidlige renæssancetypes muslingeskalnicher genoptaget, men med større liv og perspektiv. Mens frisefeltet, der er gennemløbende, er bevaret, er postamentfelterne vejet for en stærkt udladende undergesims, og de ældre stoles hjørnehermer er erstattet af barokke ornamentter fra hvis midte der springer et englehoved frem. Også den øvrige ornamentik

N. E. 1955

N. E. 1955

Fig. 9—10. Gilleleje. Prædikestolsfelter med Lukas og Johannes (p. 1164).

på undergesimsen og i skriftkartoucherne med evangelisternes navne er barok; buerækkerne på den smalle hængeliste under postamentfremspringet og på kronlisten er yndlingsdekoration o. 1650 og fremover. De rutineret skårne evangelistfigurer er udført efter gængse forlæg, med tidens sans for fyldigt draperi og livlig bevægelse. Ved overflytningen til den »nye« kirke blev \ddagger himmel og stol repareret, fik ny trappe (1866 atter fornyet⁷) og bund; samtidig anskaffedes en ny \ddagger bogstol og et \ddagger brædt til timeglasset⁹; bæresøjlen fornyedes 1836⁶, mens det nuværende opgangspanel er fra nyeste tid.

Stolen har nu en partiel staffing med megen forgyldning samt lidt rødt, grønt, blå og gråt på evangelisternes kapper; bærestolpen har et enkelt sort liniemønster, opgangen står i lys eg. 1742—43 maledes og marmoreredes stolens nye dele af Hans Nielsen, Ganløse⁹, og 1867—68 restaureredes den »i sin oprindelige stil«⁷. På sydvæggen vis-à-vis døbefonten.

Timeglas, formentlig fra begyndelsen af 1700'rne, på fire fag, svarende til f.eks. Søborgs (p. 1134). Stativet er af eg med drejede balustre af samme materiale bortset fra de to yderste. Over prædikestolen.

Stolestader (jfr. fig. 4), nygotiske fra 1836⁶, da det gamle stoleværk blev solgt på auktion²⁵, svarende til bl.a. Karlebo (p. 897) og Mårum (p. 1209). Moderne maling med to nuancer gråt. 1742—43 blev 28 *†*stoledøre »med deres bistøder« malet og dørene nummereret; desuden maledes de to »lukte stole« under pulpituret⁹.

Præste- og degnestolene fornyedes 1836⁶.

†Kirkekiste til kirkens kar og klæder nævnes i inventariet 1701—06⁹ og endnu i 1830'rne¹⁴.

Lås, fra 1700'rne, af vanlig type, aflang, med rundt hoved og afslutning som opstanderen på den som fig. 14 afbildede pengetavle. På dørfløj fra orgelpulpitur op til loftet.

Orgelpulpitur fra 1836 med tre flade bossefyldinger på hver side af den indskudte orgelfaçade; profilgesims og glat hængebrædt. Staffering som stoleværket. Også den tidligere kirke havde et *†*pulpitur, på hvilket der flikkedes 1708. 1718 gjorde snedkeren to gallerier med gesims og »al sin behør«, hvorefter maleren malede dem. Efter kirkens ombygning malede Hans Nielsen 1742 det nye, dobbelte pulpitur med dets to trapper, rabatterne blå og fyldingerne marmorerede, mens listerne blev cinoberrøde⁹.

Orgel, 1969, bygget af Frobenius og Co.; 11 stemmer fordelt på to manualer og pedal. Ældre façade tilpasset det nye orgel af arkitekt Rolf Graae (jfr. nedenfor). Det tidligere *†orgel* var bygget 1887 af Frederik Nielsen, Århus, og anskaffet ved frivillige bidrag⁷. Det var mekanisk med fire stemmer i et manual på fire oktaver. Dette orgel ombyggedes 1931 af Froberg og Schieberle, Odense, med nogen ændring af det gamle hus; det fik ti stemmer fordelt på to manualer og pedal; pneumatisk³⁵. 1965 blev andet manual og pedalstemmen sat ud af funktion. Façadens midterste del med pibefeltet i spidsbuen og de flankerende pilastre, gesimsen med kløverblade samt undergesimsen med de to konsoller er hele den oprindelige og uændrede østfaçade fra 1887.

Pengeblok, formentlig anskaffet ved eller kort efter ændringen 1741—42, af eg, kun jernbundet foroven med glatte og profilerede bånd. Lavt, pyramideformet jernlåg med pengeslidse flankeret af rokokkoagtige ornamentter. Nyere jernbånd forneden. Højde 93 cm. 1814 opgravedes blokken og flyttedes hen i våbenhuset²⁹; nu i det afskilrede indgangsrum.

†Bliksparebøsse bekostet 1728 ifølge inventarium 1764¹⁹.

Pengetavler (fig. 12—13) 1744, to næsten ens, primitive, udført af Jens Christensen for 1 rdl. 32 sk. og malet af Hans Nielsen med forsøvede lister. Nu blåmalede, indvendig røde, med røde eller forgyldte kanter; på sargen blåhvide rocailleornamenter, på opstanderens forside englehoved og blomsterguirlander, på bagsiden basunblæsende engel. På den enes forside hvid skrivekrift: »Gud velsigne Eder alle«. Ved orglet.

N.E. 1955

Fig. 11. Gilleleje. Prædikestol, overført fra den ældre kirke (p. 1164).

Lysekroner, 1730, af messing, ottearmet, med otte vistnok nyere pryddarme; de S-svungne lysearme har midtpå et dellinhoved, fra hvis mund den lysebærende arm udgår. Kort skaft med midtdelt hængekugle og tværrillet hængeknop. Topfiguren er en flakt ørn. På kuglen graverede versaler: »Ikke os Herre, ikke os, men giv dit navn ære psal. CXV. I C Møller K P D E« (de sidste initialer formentlig hustruens). Kronen hænger i en snoet jernstang med to ægformede, forgyldte trækugler. I skibets midtgang. — Fire nyere messingkroner.

Salmenummertavler, tre fra o. 1900 og en nyere kopi, alle med profilramme og gennembrudt, symmetrisk voluttopstykke. Ny staffing, hvid ramme, gyldne topstykker. — 1879 anskaffedes to *†salmenummertavler* med indskudsnumre til afløsning af tavler til at skrive på (med kridt)⁷.

Kirkeskibe. 1) 1829—30. »Anna«, brig, 70 cm. Bygget og skænket af styrmand, senere lods Hendrik Larsen, Gilleleje, da han lå indefrosset i S. Petersborg. Ophængt 30. febr. 1830³⁰. I midtgangen, tredje skib fra øst.

2) Før 1870. »Argus«, skonnert, 65 cm. Model af krydstoldvæsenets »Argus« (I), bygget 1854. Bygget og skænket af Svend Esmann, Gilleleje. Ophængt o. 1870³⁰. I midtgangen, længst mod vest.

3) O. 1870. »Ferdinand Larsens Minde« (oprindelig »Laura« efter bygmesterens datter), tremastet fuldskib (oprindelig barkrigget), 65 cm. Bygget og skænket af sømand, senere sejlmaker Ferdinand Larsen. Ophængt o. 1870³⁰. I midtgangen, længst mod øst.

4) O. 1924. »Henry«, bark, 75 cm. Bygget og skænket af fisker og tømrer Niels Clausen, Gilleleje, til minde om en søn. Ophængt 1924³⁰. I midtgangen, andet fag fra øst.

Sejerværk, forfærdiget 1746 af Ingvard Hansen, Ballerup, der fik 85 dl. for »et tårnur, som står i kirken og tårnet, med to forgyldte og malede viserskiver og en skål-metalklokke i kirken«⁹. Døgnværk med timeslagværk anbragt i hindens forlængelse i smedejernsramme samlet med kiler, 95 cm høj, 106 lang og 59 bred. De lodrette stivere ender foroven i brede, oprullede blade, de vandrette i profiler. På værkrammen er med kursiv indhugget: »Ingvard Hansen Ballerup Ao 1747«; desuden findes et ikke identificeret jernstempel. Det ca. 230 cm lange, oprindelige pendul med linse er bevaret, den oprindelige hagegang erstattet med stiftgang, hvis ganghjul er signeret P. Chr. Louv 1869. Formodentlig samtidig blev skivernes oprindelige stive visere erstattet med time- og minutvisere. Lodder af kampesten. På en messingplade på værket oplyses, at uret er »Restaureret af Urmager Kern-Hansen, Hillerød Aar 1915«. Værket er atter 1968 nænsomt restaureret af Aage Ingemann Sørensen, Holbæk. Drevenes stokke, lejbøsninger, spærhager og snoretrisser blev da fornyede tilligemed værkets ormeangrebne træstol. De udskiftede dele opbevares i urkammeret. De to skiver på tagrytteren fornyedes også som kopier af de ældre og bærer årstallet 1747. Værket står i et velbevaret, sandsynligvis oprindeligt *urhus*, hævet over loftet, forskudt lidt mod vest i forhold til tagrytteren³¹.

1833 anskaffedes en ny *kobberurskive*. Hvornår skiven i kirken fjernedes, vides ikke. Den nævnes med sikkerhed 1791⁹, da Søren Rasmussen forfærdigede en urskive inde i kirken.

Klokker. 1) Mellem 1588 og 1613, støbt af Borchard Quellichmeyer. Fejlfuld indskrift med versaler mellem værkstedets vanlige friser af grenfyldte buer,

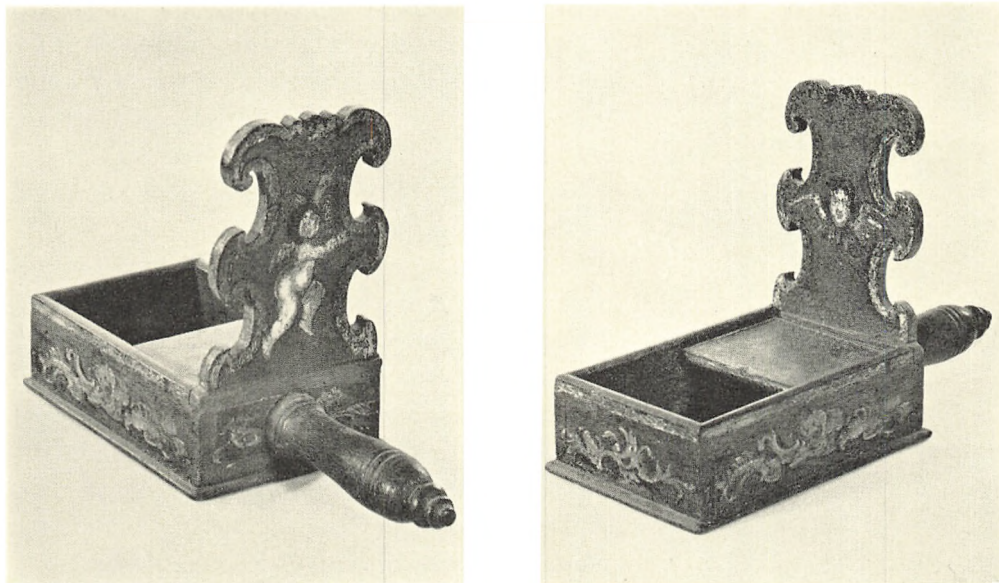

Fig. 12—13. Gilleleje. Pengetavler, udført 1744 af Jens Christensen, Farum (p. 1166).

N. E. 1955

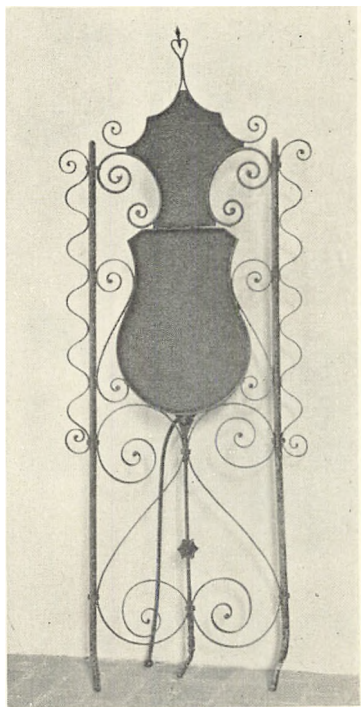
der ender i duskede treblade: »Borchard [G]elgeter me fecit. Twigge Lavrnizensen. Verbvm domini manet in æternvm« (»B. Gel[b]geter gjorde mig. T. L. Herrens ord bliver i evighed«). Twigge Lauritsen(?) er formentlig navnet på kirkeværgen. Tm. 65 cm. I tagrytteren med vuggebom af 1700-talstype³².

2) 1719. Versaler: »Anno 1719 den 27. may hafver sal. Anne Peder Iensens i Gillelie mølle ladet denne kloche omstøbe«. Tvm. 47 cm³².

3) 1921. Versaler: »Omstøbt 1719 og 1921«. På loftet. Formodentlig har det været meningen, at denne klokke skulle have været støbt af metallet fra nr. 2³². — 1662 er der en udgift for at hænge en klokke fast i tårnet, og 1663 reparerede Hans Reinicke, rotgeter i Helsingør, den ene klokke, der var faldet ned¹⁰. Ifølge inventariet 1701—06 hang den store og den lille klokke på kirkegården, 1718 blev de hængt ind i »tårnet«⁹ (sml. p. 1158). 1799 fornyedes klokkestolen delvis⁸.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1673, over Peder Iensen Grove, »kongl. may. fyringe forvalter ofver Danmarcks strømme, som boede og døde på Nellerop« 3. juni 1673, 58 år gammel, og hustru Anne Lumborg samt en datter Mechtele Grove. Sort kalksten, 161 × 106 cm, med fordybede (nu forgyldte) versaler og spinkel bølgebort langs kanten. I cirkelfelt forneden et symmetrisk skjold, hvori et kors

N. E. 1955

Fig. 14. Gilleleje. Gravminde af smedejern (p. 1170).

dannet af fire liljer og, i stedet for hjelmtegn, et dødningehoved med aks og initialerne P I G (sml. p. 242). Stenen, der oprindeligt lå i koret, fjernedes ved bygningens ændring og lå herefter i kirkens material- og kulrum, hvorfra den forlangtes fjernet 1901 og opstillet på et passende sted³³. Nu på skibets nordvæg.

2) O. 1703, over »kongl. may. fordvm bierckefoget til Kronborg amptes Biercketing Rasmvs Lavrsen Arendrvp paa Nellervp . . . nedsat 12. okt. 1703«. Under gravskriften: »Dit lif, din død, din dom / skal vinde at du varst / from«. Sort, af brudstykker sammenmuret kalksten, 112 × 73 cm, med fordybede (nu forgyldte) versaler, der dækker største parten af fladen. Genfandt samme sted som nr. 1. Nu på skibets sydvæg.

Kirkegårdsmonumenter. 1—2) O. 1849. Ornamenteret støbejernsplade med reliefversaler over Hans Jacob Johnsen, født 27. jan. 1780, † 16. jan. 1849, og hustru Maren J., født 2. nov. 1783, † 21. dec. 1848. På skibets nordvæg under nr. 2) skriftløst støbejernskors.

3) (Fig. 14). O. 1850, af smedejern, 205 × 74 cm, nu uden skrift, men ifølge graver Aage Jørgensen udført af smed Olsen i Gilleleje, som gravminde over ham selv. Nu i skibet.

*4) O. 1852. Støbejernskors over Peder Pedersen, Store Carlsminde, omkommet ved orkanen natten imellem 2. og 3. okt. 1852. I Gilleleje museum³⁴.

5—6) Et par marmorgravsten (Birgitte Mentz født Thrane, † 1862, og ægtefælle, † 1874, samt lærer Peder Olsen, † 1915) er indsat i forhallens væg.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. Gilleleje regnskabsbog 1701/06—1779/80. — *Kgl. bygningsinspektører, afl. 1951.* Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde, nr. 116. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Museumsindberetninger ved J. B. Løffler 1885 Harald Munk 1916 (altertavle). I. Arthur-Nielsen 1966 og Rolf Graae 1967 (orgler). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller 1963 og 1968, samt Vibeke Michelsen og Marie-Louise Jørgensen 1955 og Erik Moltke 1968.

Litteratur. Thomas B. Bang: Bidrag til Gillelejes Historie, ÅrbFrborg. 1917, p. 56—65. — H. C. Terslin: Gilleleje Kirke, i Fra det gamle Gilleleje, 1933, p. 45—57. — R. Fabricius: Dansk Kirkebyggeri belyst ved Gilleleje og Omegns Kirker, i Fra det gamle Gilleleje, 1937, p. 40—47.

¹ KancBrevb. 1559, 6. okt. — En kun i afskrift overleveret fortegnelse over sjællandske provster 1545 nævner provsten i Holbo hrd. som hjemmehørende i Gilleleje; efterretningen lader sig ikke efterprøve men synes efter det i øvrigt foreliggende mindre sandsynlig, NyKirkehistSaml. V, 141 f., jfr. Gunnar Olsen: Kronborg Vestre Birk, 1961, p. 37. ² KancBrevb. 1577, 5. maj og 1579, 20. april. ³ KancBrevb. 1578, 1. febr. ⁴ LA. Bispearkivet. Alm. sager: 1647(—1708). Holbo herreds bog. ⁵ LA. Kgl. bygningsinspektører: Meldahl. Domænekirkerne pk. XXII. ⁶ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1782—1848. ⁷ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø herreders provsti 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde. ⁸ LA. Amter. Frederiksborg—Kronborg amter. Breve og dok. vedr. kgl. kirker og skoler 1788—1800. ⁹ LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. Gilleleje rgsk.bog 1701—80. ¹⁰ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkeresk. 31. 1661—72. Kronborg amts kirkeresk. Gilleleje.

Fig. 15. Gilleleje. Landsbyplan.

¹¹ Ved langvæggenes ombygning 1741 udfyldtes bjælkernes taphuller, hvori kopbåndene havde siddet, med nye stykker træ, jfr. note 9. ¹² Omtalt i forbindelse med istandsættelse 1804, jfr. note 6. ¹³ Jfr. fmessehagel. ¹⁴ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsrgek. Kronborg amtstue. Kirkeresk. ¹⁵ RA. Rtk. 245—416. Beregninger og overslag over bygningsarbejde 1821—27. ¹⁶ LA. Kgl. bygningsinspektører afl. 1951. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde pk. 116. ¹⁷ Nævnt 1863, jfr. note 7. ¹⁸ H. C. Terslin: Gilleleje Kirke, p. 54. ¹⁹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. Kgl. kirkers inventarier. ²⁰ 1836 betaltes 940 rdl. for et alterbillede med ramme, jfr. RA. Bygningsadministrationens journal. ²¹ Harald Munk ²² LA. Sjællands bispearkiv. ²³ Om P. A. R., byfoged, rådmand og borgmester i København, se O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse III, 205 f. 1609 skænkede han en døbefont til Helligåndskirken i København, jfr. DK. Kbh. By I, 685. ²⁴ Jfr. RA. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50, året 1843. ²⁵ RA. Bygningsadministrationens journal. ²⁶ Ifølge Terslin p. 50 blev fonten »for nogle år siden« fundet som vandtrug på en gård i omegnen og blev da erhvervet til Asminderød. ²⁷ Terslin p. 50. ²⁸ RA. Bygningsadministrationens kopibog 1841—50. ²⁹ LA. Kronborg amtstue. 1805—45 kirkeresk. ³⁰ Henningsen: Kirkeskibe i Frborg. amt, i ÅrbFrborg. 1952, p. 98, jfr. note 14; 1830 ophængtes to nye skibe foræret af beboerne. ³¹ Ifølge kirkens regnskabsbog 1746—47 (note 9) havde Asiatisk kompagni i København dette år skænket kirken 100 rdl. til uret; men da det formodedes at være for lidt, ønskede man, at supercargoen på et af de skibe, der gik til Kina, skulle tage pengene med og forøge dem ved handel. ³² E. Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 74 f. — En meddelelse i pastor Gardes optegnelser (i LA. Topografisk samling), at kirkens klokker var fra 1514 og 1649, må bero på en misforståelse. ³³ RA. Kultusministeriets 1. dep. Journalsager 1848—1916. ³⁴ Afbildet i, Fra det gamle Gilleleje, 1952, p. 23. ³⁵ Spillebordet og de tilbyggede stemmer var af kasseret materiale fra orglet i en kirke på Søndre Boulevard, Odense.

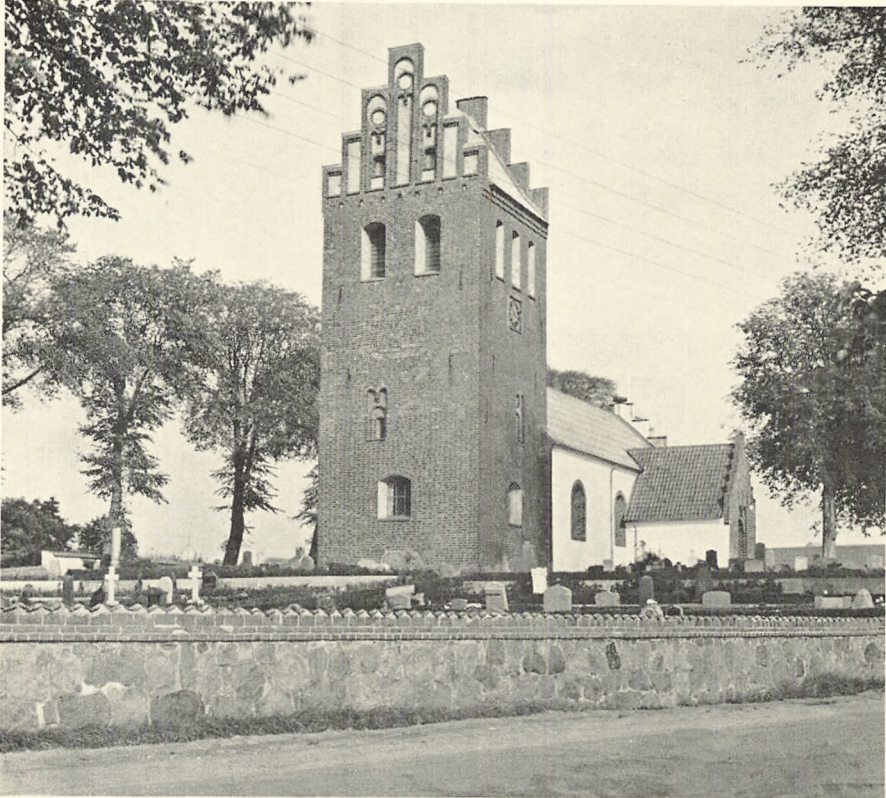

Fig. 1. Græsted. Ydre, set fra sydvest.

E. M. 1962

GRÆSTED KIRKE

HOLBO HERRED

En sognepræst er nævnt 1299, 1339 og 1376¹. 1567 var der 48 tiendeydere². 30. marts 1624 udgik befaling til lensmanden på Kronborg, at lenets kirker skulle yde hjælp til tårnets istandsættelse³. 1688 henlagdes kirketienden, hvoraf der årligt svaredes en del til præsten i Græse, til konrektoren ved Roskilde skole tilligemed kirkens landgilde, men 30. nov. 1753 fik konrektor tilladelse til at overdrage kirken til stiftsskriveren mod en afgift fra kirken⁴.

Kirken var en stiftslandsbykirke⁵, indtil den 1. april 1950 overgik til selveje. 1849 hjemsøgte kirkens østende af en brand⁶.

Sydligt i det langstrakte sogn, der når Kattegats kyst på et kort stykke vest for Gilbjerg hoved, og nær de tidligere så skovrige egne i syd ligger Græsted by med kirken på en banke i nordvest. Om kirkegårdens ældste del er der i syd,

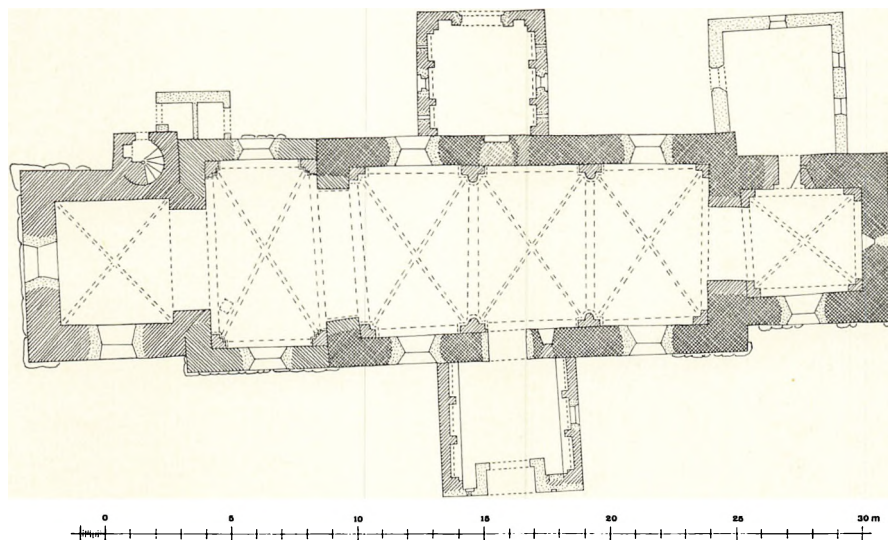

Fig. 2. Græsted. Plan. 1:300. Målt af M. Brahde 1957. Tegnet af H. Reitzel Jensen 1969.

sydøst og en strækning i nord hvidkalkede kampe- og teglstensdiger, der at dømme efter munkestensmurværket i syd kan rumme en middelalderlig kerne og være identisk med den 1645⁷ omtalte, brøstfældige mur, som 1692⁸ var dækket med hulsten; nu har muren røde vingetegl. I nordvest er et uregelmæssigt murforløb udlignet med en kløv- og teglstensmur, der rejstes i forbindelse med en stor kirkegårdsudvidelse mod vest 1867⁹. Den ældste vestmur stod kun få meter fra tårnet. En anden vestudvidelse fulgte omkring 1912¹⁰, en tredje ved århundredets midte.

Indgange. I sydmuren, omtrent ud for korets gavl, er der en senere indhugget, fladbuget og falset låge med kamtakker, der kan have erstattet en indgang, som tilmuredes 1695⁸.

En østre indgang, nævnt 1662⁸, er antagelig identisk med den nuværende østportal med rundbuget køreport og fodgængerlåge (mod nord); portens rundbue og den vandrette overdækning stammer dog fra dette århundrede¹¹. En vestre flåge, omtalt 1740⁸, forsvandt ved udvidelsen 1867, og i den nye mur findes en stor, rundbuget køreport med kamtakker.

†*Kirkerist* i øst nævnt 1662 og i syd 1695⁸.

†*Kalkhus.* 1681 betales en tømmermand for at nedbryde og opsætte et kalkhus, der 1760⁸ og 1826⁶ omtales som liggende ved kirkegårdsmuren. Senere benyttedes nordre våbenhus til kalk- og materialhus, således 1862¹² og 1871¹³, inden det omdannedes til ligkapel 1889¹³.

Kirken består af kor og skib fra 1100'rne, en eller to vestforlængelser samt fire tilbygninger: et tårn fra 1400'rne, et sakristi på korets nordside og to vå-

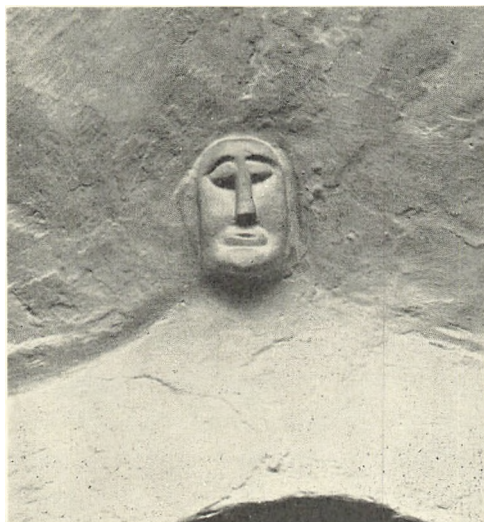

Fig. 3. Græsted. Ydre, set fra nordøst.

H. M. 1914

benhuse (det nordre nu ligkapel), der alle kan være fra 1500-tallet. Kirken har nogen afvigelse til syd.

Bygningens ældste del står på en plan syld af ret små kampesten, og murene består overvejende af *rå, kløvede kampesten* med kvadre på hjørnerne; såvidt det kan afgøres gennem hvidtelagene, er vinduer og døre af *kridtkvadre*. Korets oprindelige højde målt (mellem syld og falsgesims) i sydøst er 465 cm, skibets ca. 480 cm (nu 520 cm). Af detaljer ses korets *vinduer* i øst og nord, det første er tilmuret, det sidste står som indvendig blænding siden 1954, men er blevet noget afkortet forneden ved indhugning af døren til sakristiet (p. 1177); nordvinduet skiller sig ud fra korets østvindue og skibets vinduer såvel ved karmenes stærke smig som lysningens placering yderligt i muren (ca. 90 cm regnet fra indersiden), og det kan derfor tænkes, at vinduets form skyldes en ændring o. 1200—50. To af skibets vinduer ses i midterste hvælvfag, det nordre tilmuret, det søndre som indre blænding (sålen er hævet 310 cm over gulv, højden er 110 cm). I samme fag findes *dørene*, af hvilke den søndre er i brug, men udvidet 1854¹², den nordre tilmuret; sidstnævnte er rundbuet udvendig og vandret afdækket med planker indvendig.

E. M. 1963

Fig. 4. Græsted. Hoved i hvælvkappe (p. 1175).

E. M. 1963

Fig. 5. Græsted. Ribbe med konsol (p. 1175).

Dørstedernes placering nær langmurenes midte er så usædvanlig, at den må formodes at indicere en særpræget indretning af skibets vestende med tårn som i Søborg (p. 1113), podium som i Blistrup¹⁴ eller en meget tidlig vestforlængelse, hvis sammenføjning med det ældre skib ikke lader sig fastslå, dels på grund af de indbyggede hvælv, dels fordi tykke hvidtelag dækker de eventuelle mursammenstøds yderside. — Ingen taggavle er bevaret.

Ændringer og tilføjelser. Hvælvene i kor og skib stammer antagelig fra 1300'erne; de hviler på falsede piller, af hvilke gjordbuernes har afrundet midtled; skibets vægpiller har kvartrundt kragbånd af eet skiftes højde, mens hjørnepillerne kun har et tilbagespring i vederlagshøjde. Korets kvartstensribber udgår fra konsoller, dannet af en afrundet sten på højkant under et kun fire centimeter højt, afrundet led. Skibets ribber udspringer lige over pillernes kragbånd, vokser til kvartstens bredde og senere ret brat til halvstens bredde, men lidt forinden brydes de af en art konsol, således at der fremkaldes en dværgsøjlelignende virkning; konsollerne er snart afrundede som en halsring, snart kapitælagtige og snart maskeprydede (sml. fig. 5). I midthvælvets nordkappe er der indmuret et (kridtstens?)hoved, hvis fremstående øjne, lange næse og mærkelige mundparti (fig. 4) giver det stor lighed med en del konsoller i nogle 1300-tals hvælv i Københavns amt (f.eks. Osted p. 787). Korhvalvet er kun svagt indskåret på oversiden, skibets noget mere og forsynet med topkvadrater. I den søndre svikkel af skibets vestligste kapper er der en tilmuret lem. 1879¹² blev hvælvenes overside udkradset og udgydt med cement.

Vestforlængelse(r). Ovenfor er der gjort opmærksom på, at skibets døre sidder

E. M. 1963

Fig. 6. Græsted. Tårnets spindeltrappe, set opad (p. 1176).

usædvanlig langt fra vestgavlen, og blandt de muligheder, der er nævnt til forklaring heraf, er også den, at skibets vestende eventuelt kan være en tidlig forlængelse. Men bortset fra hvordan dette måtte forholde sig, så er kirken langt senere, formentlig efter indbygning af de tre, p. 1175 omtalte hvælvfag, blevet udvidet mod vest med endnu eet hvælvfag. Murene, der ligesom i skibet er af rå kamp, har ikke udsparede forlæg for hvælvingen, men alligevel synes denne at være rummets ældste overdækning, thi aftryk i gavlmuren efter en 20 cm høj bjælke, der har ligget ned i murkronen, antyder ikke, at rummet

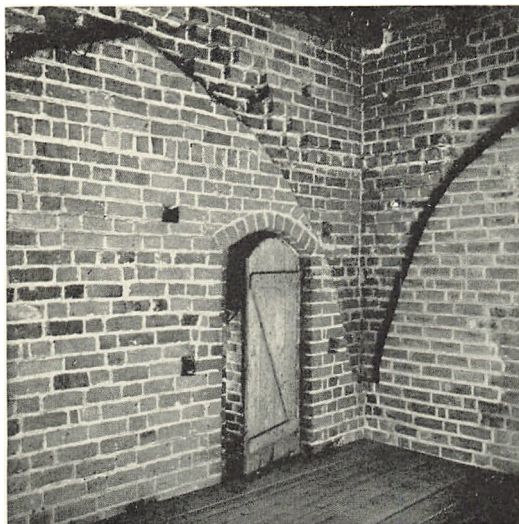
først har stået med bjælkeloft, idet en ankerbjælke på dette sted er ganske naturlig i forbindelse med hvælv. De falsede hjørnepiller har kragbånd af et udkragende skifte og ribberne er halvstens i hele forløbet, men ellers minder hvælvingen meget om skibets hvælv. Ved forlængelsens opførelse fjernede man mod sædvane ikke skibets vestmur, men gennembrød den med en uregelmæssig arkade, som blev forsynet med kragbånd; dette forhold har givet anledning til, at forlængelsen er blevet opfattet som underdel til et tårn.

Det smukt murede *tårn* fra o. 1500 er på tre stokværk, hvoraf de to nederste ved opførelsen fik forlæg for hvælv, men mellemstokværkets blev aldrig udnyttet (fig. 7). Tårnet står på en syld af store, rejste kampesten og er i øvrigt af munkesten i munkeskifte med mange sortbrændte kopper, der tilsyneladende ikke danner noget regelmæssigt mønster, hvilket dog kan skyldes en delvis skalmuring 1875. Tårnrummet, som er sat i forbindelse med vestforlængelsen ved en spidsbuget arkade, dækkes af en ret lavt siddende krydshvælving med halvstensribber; det får lys gennem nyere, fladbuede vinduer, som 1872¹² flyttedes hertil fra skibet. Den samtidige *trappe* i nord fører mod sædvane helt til klokkestokværket; den har fladbuet underdør, løbermuret skakt, rund spindel vekslende i lyse og mørke sten og loft af fladbuede, udkragende binderstik (fig. 6); trinene, der 1680⁸ blev belagt med træ, fører forbi den fladbuede dør til mellemstokværket og ender i en højde, der er afpasset efter den hvælving, som aldrig blev muret; herfra er der en trætrappe til klokkestokværkets gulv. Det smukt murede mellemstokværk med skråt skårne fuger har i vest og syd

spærstikafdækkede lysglugger i fladbuede nicher, der udvendig omslutes af en blænding med tvedelte spærstik over konsol; gennem østmuren blev der 1853¹⁵ brudt en dør til skibets loft. Det høje klokkestokværk har to fladbuede glamhuller i øst-vest og tre i nord-syd; 1831⁶ blev de 16 store lemme strøget med tjære og kønrøg. De øst-vest-vendte gavle har over en række bomhuller ensartede blændingsdekorationer, der slutter sig nøje til Helsingør S. Olai og Tikøb sakristi fra 1517 (p. 75, 693); de tre midterste højblændinger er falsede, med stavværksagtig bund (cirkel over tvedelte spærstik) og forneden i de to er der en fladbuget åbning; de fleste af de resterende højblændinger har i modsætning til Helsingør-Tikøb vandret, falsat overdækning; en del kamtakker er ommuret. — Endnu 1862¹² tjente tårnet som *dåbskapel*.

Våbenhusene foran skibets syd- og norddør er muligvis ligesom sakristiet opført efter reformationen. Begge har kampestensmurværk forneden og derover store teglsten, som i alt fald i nord synes at ligge i krydsforbandt. De tynde mure er indvendig styrket med piller, hvorimellem der er spændt fladbuer; over disse ses i det søndre våbenhus murremmene fra det ældste loft, som 1835 afløstes af et nyt, der ligger en del højere og hviler på bjælker, som stammer fra et *†pulpitur* (p. 1189); også tagværket blev fornyet⁶. 1862¹² fjernedes en *muret bæk* i øst og nord, og den spidsbuede dørs stik blev forhøjet en snes centimeter; 1906¹⁰ fik døren sin nuværende udformning i forbindelse med en skalmuring af hele gavlen, der står i blank mur med tre lysglugger til loftet. Vinduet i øst stammer fra 1879¹², men tidligere har der været flere lysåbninger, lukket af trælemme, hvoraf fem omtales 1831⁶. Nordre våbenhus, der en tid tjente som materialhus (p. 1173) og 1890 indrettedes til ligkapel, er muligvis også forhøjet; det står med en meget lille tagrejsning, glat gavl med kamme og en bred, nyere dør med karm i blank mur.

Sakristiet, der brændte 1849¹⁵, er præget af den følgende istandsættelse, da bjælkeloft, tagværk og vistnok også gavlen med spidsbuede blændinger og kamtakker fornyedes. 1847⁶ rummede bygningen en åben begravelse, og 1862¹² omtales den som skriftestue¹⁶.

E. M. 1963

Fig. 7. Græsted. Tårnets mellemstokværk med hvælvforlæg (p. 1176).

Fig. 8. Græsted. Ydre, set fra sydøst.

H.M. 1911

På kirkens nordside, ud for tårnets trappehus er der rejst en toiletbygning i gotisk stil.

Tagværket over tårnet er af eg, formentlig oprindeligt, men noget fornyet. De øvrige er af fyr og fra 1800-tallet, over kor og skib fra 1853¹⁷.

Kirken er hvidkalket bortset fra vindues- og dørindfatninger, der ligesom søndre våbenhusgavl og hele tårnet står i blank mur. I kirkerummet fik vinduerne, som udvidedes lidt efter lidt (1663⁸, 1833⁶ og 1866¹²), deres nuværende form 1872¹². Kor, skib og tårn har blytag, resten tegl, som dog har afløst bly¹⁸. Såvel ved sidste restaurering 1954¹⁹ (arkitekt V. Hardie-Fischer) som i 1914¹⁰ iagttog man et gulv af marksten udløbet med kalkmørtel, som syntes at være lagt på et 50—60 cm tykt afretningslag over den faste bund; kampestensgulvet skal ligge 20—25 cm under nuværende gulv. 1773⁸ blev gulvniveauet hævet og 1914¹⁰ påny sænket. Nu består gulvet af gule mursten.

† KALKMALERIER

I 1911 fandt man kalkmalerispor i skibets to østligste hvælv på buer og ribber. 1954 fremkom lignende fragmenter både i skibet og i koret. Disse deko-

Fig. 9. Græsted. Indre, set mod øst.

E. M. 1962

rationer, der var rent ornamentale, var udført i 1300-tallet. Vesthvælvet havde en meget primitiv figurdekoration fra 1400-tallet. Endelig fandtes spor af en 1700-tals bemaling. Alle kalkmalerier er igen overkalkede.

1) 1300-tallet. Kalkmaleridekorationen omfattede både ribber og gjordbuer i skibets tre østlige fag samt på korets øst- og nordvæg omkring det romanske vindue. Ribberne var i alle hvælv dekoreret med sparremønster, mens skjoldbuerne og gjordbuernes sideflader havde kvadermaling. Den østligste gjordbue havde på undersiden et siksakmønster med treblade i trekantfelterne, den næstøstligste et trappemønster i vekslende grå og hvide flader med rød bund. Omkring korets romanske nordvindue var rester af et båndornament. Desuden fandt man tre indivielsekors, eet på skibets nordvæg og to (kun bevaret som indridsning i pudsen) på korets østvæg. Farverne, okker og sort, var overalt malet på hvidtekalk.

2) 1400-tallet. Det vestligste hvælvs dekoration bestod af nærmest stregtegnede »krabber«: Smågrene og halvcirkulære blomster, samt topdekoration: Kviste med slyngtrådsudløbere svarende til små planter i kappernes midte. Desuden fandtes en meget primitiv fremstilling af en ræv, en stork foran en høj

E. M. 1962

Fig. 10. Græsted. Dåbskander af tin, den til venstre anskaffet 1845, men sandsynligvis ældre, den anden udført 1871 af Hans Høy, København (p. 1184).

og smal krukke, samt et hanelignende dyr, formentlig Æsops fabel om ræven og storken. I en anden kappe fandtes et skjold med et bomærke og herover en hjelm med eet vesselhorn.

3) 1756—58. Ifølge regnskaberne⁸ betaltes murmester Engel for at illuminere kirken indvendig under hvælvingen på samme måde som de kongelige kirker på amtet. Formentlig er det denne dekoration i rødt og gråt, som fandtes ved afdækningen i 1911.

INVENTAR

Oversigt. Kirkens eneste inventarstykke fra romansk tid er granitdøbefonten, en af de få sjællandske med billedrelieffer. Gotikken er ikke repræsenteret, efter at klokken fra 1425 er omstøbt: måske skyldes det, at der er kommet en energisk præst i slutningen af 1500'rne, der har ryddet op og fornyet. I alt fald fik kirken i Jørgen Frantsens tid († o. 1609) ny taltertavle (1572), ny klokke (1599), nyt dåbsfad, ny dørløj samt ny prædikestol. Senrenæssancen tegner sig for et nu anonymt epitaf (1623), og fra o. 1625 er kirkens fornemme smedejernslysekrone, der muligvis er udgået fra kunstsmeden Caspar Finckes værksted. Fra o. 1640 til 1660'erne sker der atter store fornyelser: et fint torkorgitter med krucifiks og en fontehimmel, alt formentlig fra kgl. snedker Hans Barchmanns værksted, ny prædikestolshimmel og nye alterstager samt muligvis et tårnur. Fra 1700'rne er altersranken og et præsteepitaf (pulpituret fra dette århundrede blev nedrevet 1835), altertavlen er fra 1857 og stolestaderne fra 1954.

F. M. 1963

Fig. 11. Græsted. Sygekalk, udført 1724 af Jens Christensen, København (p. 1182).

M. M. 1930

Fig. 12. Græsted. Alterstage 1663 (p. 1182).

Alterbord fra 1954.

†*Alterklæder*. Inventariet 1647²⁰ nævner et brunt alterklæde af taft, der 1657 omtales som gammelt tillige med et nyt af fløjl. 1676 var anskaffet et nyt klæde af »blommens kaf« (glat på den ene side, låddent på den anden), med guldknipling rundt om og canifas (lærred) til foer⁸. 1856 anskaffedes et alterklæde af rødt fløjl med ægte guldguloner.

Altertavlen er et maleri forestillende nadveren, udført af Th. Wegener 1857, som året efter fik 600 rdl. for billedet. Nu i en glat, rundbuet egetræsramme fra 1950'erne. Den oprindelige framme, der havde snosøjler og springlister, var udført af H. H. Hildebrandt, Kbh., med maling og forgyldning for 150 rdl.¹². En *†allertavle* omtales af Thurah²², men uden anden oplysning, end at den bar Frederik II.s navn, Ao 1572²³ og »Jørgen Frantsen pastor« (sml. klokke nr. 1, p. 1191). 1871 blev den gamle allertavle indpakket og ført til København¹².

Altersølv. *Kalk*, anskaffet 1676 hos en guldsmed i Kbh.⁸, og ifølge indskriften forbedret 1767. Den 20,6 cm høje kalk har sekstunget fod med flad fodplade, muligvis fornyet 1767; sekskantet skaft med rund, fladtrykt knop, der

på over- og undersiden har buetunger. Stort bæger med bundforstærkning, antagelig fra 1767. Under den svagt udadbuede mundingsrand graverede versaler: »Grested: Kirkis: Kalk: oc Disch. I. Holboherrid: Anno 1676: Forbedret: 1767:«. På to af fodens sider indridsede, men nu næsten bortpuddede initialer, vistnok F I S.

Glat, forgyldt *disk*, 15,8 cm i tv.m.; på randens overside graveret cirkelkors, på undersiden to ens, ovale stempler F over O W for Københavnerguldsmeden Ole Flores Wilcken (Bøje 349), der fik borgerskab 1725 og døde 1751.

Oblatæske, 1869, glat, cirkulær, 4 cm høj, 8,5 cm i tv.m. med graverede, tværskraverede »majuskler«: »Græsted Kirke MDCCCLXIX« og på låget graveret kors i firpas. Under bunden Københavns bystempel (18)65, mestermærke D i oval for Emil Ferdinand Dahl (Bøje 1099) og gardeinmærke for Simon Groth; tilsvarende stempler inden i låget.

Vinkande, 1894, vaseformet, meget tynd i godset, med mesterstempel for P. Hertz (Bøje 1033) under foden. På korpus og hals graverede bæltter med vikingetidssdyr og -hoveder, samt skriveskrift: »Gave til Græstedes Kirke fra Lærer Hansens Enke«, og i oval herover: »Emil Theodor Hansen 1870 — 7. maj — 1895. Tak for trofast Arbejde ved Græsted Skole«.

Sygekalk (fig. 11), 1724, da den ifølge regnskaberne blev omstøbt af en ældre⁸. Den 13 cm høje kalk har cirkulær fodplade og fod med godronnering; ved overgangen til skaftet en bladkrans; midtdelt knop ligeledes med godronnering, glat bæger, som hviler i bladkrans. Under foden fire stempler. Københavns bymærke 1724, gardeinmærke for Conrad Ludolf og månedsmærke, skyttens tegn; mestermærket er en oval, hvori læses I C S over 1722 for Iens Christensen (Bøje p. 64). Kalken og dens stempel svarer til sygekalken i Tjæreby kirke (DK. Sorø p. 930). Alterkalke af samme udseende findes i Lillerød kirke (Lyng-Frederiksborg hrd.), samt Munkbjergby (DK. Sorø p. 374), Tybjerg (DK. Præstø p. 615) og Avnede (DK. Maribo p. 445); disse kalke er stemplet C I S for Christen Jensen (Bøje p. 53). Han var far til Jens Christensen, der må have overtaget og videreført faderens værksted. Samtidig *disk* med graveret cirkelkors, under kanten med kursiv: »Græst: K.—1725«. To ens stempler I C S 1722, som kalken.

Oblatæske af alpacca.

Alterstager (fig. 12), 1663, af messing. 46,5 cm høje, med rigt profilerede skafter. Stagerne købtes 1663. Mens de gamle stager, der toges i bytte, vejede 1 lispund, vejede de nye 2 lispund 4 pund⁸.

Bordstager af 1600-talstype. Skænket o. 1955. De 21 cm høje stager er af ret lyst messing, foden er klokkeformet med en glat, opadbuget krave, herover et slankt, balusterformet skaft. I sakristiet på skrivebordet.

† *Røgelsekar* omtalt i inventariet 1687 som et jernildkar⁸.

Fig. 13—14. Græsted. Relieffer på døbefonten (p. 1183).

E.M. 1962

Messehagler, to nyere begge af rødt fløjl med guldgalonerede kanter og kors. I sakristiet.

†*Messehagler*. 1647-inventariet²⁰ nævner en gammel messehagel af sort fløjl, samt to messeskjorter, en gammel og en lidt bedre. 1687 fandtes en ny, violet fløjlsmessehagel. 1695 lod man hos en guldsmed gøre to sølvspænder med Københavns stempel til messehaglen. De vejede 4 lod 3 kvint og kostede 5 dl. 1774 købtes en ny messehagel af karmoisinrødt fløjl med kors og kanter af guldgaloner (for 38 dl. 5 mk. 5 sk.)⁸. 1841 købtes en ny af karmoisinrødt fløjl⁶.

Alterskranke, 1701, af smedejern, af form som en styltet fladrundbue, bestående af lodrette rundjern med profilerede, forgyldte middled samt messingtopkugler. De forreste seks er dog efter 1930 erstattet af andre, gamle. Det midterste felt har i fladjern et spejlmonogram for Frederik 4. med krone, samt laurbærgrene. Forneden: »17 HL PLATE 01«; forgyldt med lidt rødt. Skranken blev udført år 1700 og betalt med 48 dl.⁸ (jfr. fig. 16).

Døbefont (fig. 13—14), romansk, af granit, hørende til samme gruppe som Esbønderup-fonten (p. 1027). Den store, firpasformede kumme er af en rødlig og mere finkornet granit end foden. Kummen er 90 cm høj, 97 cm i tvm. Foroven smykkes den af to kraftige, modvendte tovstave. Fire relieffer er hugget i indskæringerne på fonten. 1) Mand iført kjortel med langt hår rider på løve, som han fatter om halsen med højre hånd; i venstre holder han et opretstående sværd.

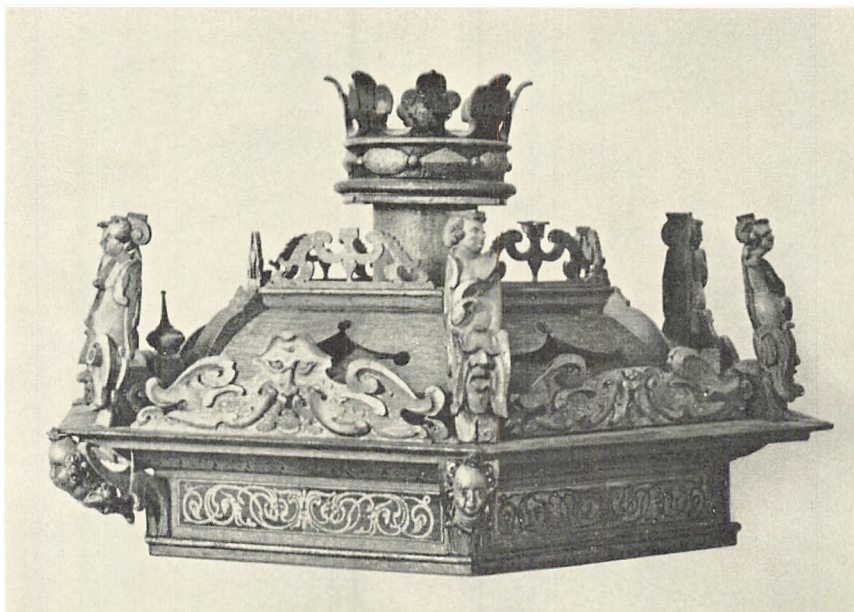

Fig. 15. Græsted. Fontehimmel fra 1640'rne (p. 1184). Ældre fot. i NM.

2) Korthåret, stående mand som med lille, nedadvendt sværd dræber en slangeagtig drage med forben (Georg med dragen?). 3) Pagehåret kvinde siddende sidelæns på en lille hest. I venstre hånd har hun en stavlignende genstand. 4) Stående, frontal mand med pagehår, som i hænderne holder en bog. Den knækorte kjortel har brede folder. Foden har kraftig vulst over konisk led. I skibets nordøsthjørne, tidligere i vest, jfr. bygning p. 1177. (Mackeprang: Døbefonte p. 54, 61, 88f., 91).

Dåbsfad, slutningen af 1500-tallet, sydtysk arbejde, af messing, 64,5 cm i tv. Hjort- og -hund-frise både på randen og i bunden omkring midtfeltets bebudelsesscene. Indstemplede ornament: stjerner og blade, samt på randen stemplet RS i rektangel²⁴. Meget nedslidt.

Dåbskander (fig. 10). 1) Skænket 1845, sandsynligvis ældre, af tin. Den 23 cm høje kande har hulet fod, nærmest cylinderformet korpus over en lav, nedre midtdelt, udbuget del. Fladt låg med knap og bøjlehank. På den cylinderformede del graveret skriveskrift: »Til Græsted Kirke 1845«. Ifølge regnskaberne blev den repareret 1871¹². I sakristiet. 2) 1871 ifølge regnskaberne leveret af kandestøber Hans Høy, København for 8 rdl.¹². Af tin, 22,8 cm høj, chokoladekandeformet med klokkeformet låg, hvirvelroset-lågknap og flad, skrå hank. I sakristiet.

Fontehimmel (fig. 15), mellem 1641 og 1645. Den sekskantede himmel afsluttes foroven af en udskåret krone, som på et cylinderformet skaft hæves over

Fig. 16. Græsted. Ældre interiorbillede mod øst.

M.M. 1906

den hvælvede opbygning. Frisen har intarsia, kronlisten har på undersiden en række blade, på hjørnerne bøjler med englehoveder. Af de seks topstykker er to udskårne våbner, Gyldenløves og Grubbes (se †)korskranke p. 1186), de fire resterende er bruskmasker. Mellem topstykkerne står på hjørnerne englehermer, på hermeskafterne er masker. På undersiden en sekskant, kranset af tungebort og omgivet af fladskæringer. Himlen står i træets farve med kun lidt forgyldning og enkelte detaljer i rødt og grønt; den er ophængt over fonten i en smedejernsstang, der midtpå har kugle med liljeagtige bøjler. Formentlig udført af snedker Hans Barchmann, jfr. †korskranke.

Korbuekrucifiks (sml. fig. 16), 1640'rne, formentlig samtidigt med †korskranke, ca. 110 cm højt. Den korte figur med de lange arme og det store hoved med fuldskæg og langt, bølget hår hænger dybt i armene. Kraftig tornekroner af flettede vidjer med torne. Lændeklædet ligger foldet horisontalt over kroppen; på figurens venstre side er det knyttet i en sløjfeagtig knude. Et bånd med reliefversaler I.N.R.I. er anbragt på det fornyede korstræ. På muren over korbuen.

(†)*Korskranke*, ifølge forsvundne våben fra mellem 1641—45. Formentlig må korskranken af stilistiske og historiske grunde henføres til snedkeren på Kronborg og Frederiksborg, Hans Barchmann. Tilbage er nu kun dele af kronlisten og en stor bruskmåske. Frisen har englehoveder omgivet af bladbojler, afbrudt af knægte ligeledes med englehoveder. Den profilerede gesims har på det nedre rundled en række skårne portalfelter. På kronlistens underside er taphuller efter det forsvundne panelværk. Egetræsmalet med guld, rødt og grønt på engle og ornamentik. Ophængt på skibets vestvæg over tårnbuen. — Korskranken, der blev nedtaget 1954, kendes fra fotografier (fig. 16). Hele skibets østvæg var dækket af en panelering, som omkring triumfbuen havde dels ud-savede, dels udskårne slyng. Kun to rektangulære kartouchefyldinger på hver side af korbuen synes at have hørt til den gamle kordør. De er nu hvidmalede og ophængt i tårnrummet. Resten var formentlig tilføjelser fra 1700-tallet og senere. Det hele var egetræsmalet med moderne skriftsprog i kartoucherammerne og detaljer malet i guld, rødt og grønt.

Foruden det bevarede topstykke med måske fandtes 1954 et tilsvarende, og omkring korbuekrucifikset (se ovenfor) var to våbner holdt af løver. Disse tilhørte Hans Henrik Gyldenløve og hustru Regitze Grubbe. Gyldenløve blev 1641 lensmand på Kronborg og samme år gift med Regitze Grubbe. Han døde 1645, og korskranken må derfor være udført i løbet af disse år. Mange af Barchmanns arbejder fra de tidligere år er udført for lensmanden på Kronborg Fr. Urne og bærer dennes våben²⁵.

Ifølge Thurah²² stod over kordøren følgende disticha: »Mundanæ Summo Portæ Vos Pandite Regi / Intrabit Magno Clavus honore Deus / O! Pateat Christus Caiusvis [cujusvis] Janua Cordis / Ut Mundet, Foreat [foveat], Dirigat, alq. [atque] beet.« (»I verdens porte luk jer op for den højeste konge, nøglen, Gud, vil træde ind med stor ære. O lad Kristus åbne ethvert hjertes dør for at han kan rense, pleje, styre og lyksaliggøre.«).

Prædikestol (fig. 17—18), o. 1600²⁶. De fire udskårne fag er suppleret med et nyere, glat vægfag. Under det høje postament er den oprindelige, svejfede underbaldakin med ny hængekugle. Moderne opgang. De enkelte fag adskilles af vekslende mandlige og kvindelige hermer: 1) har diadembælte og holder armen på en kartoucheramme, 2) og 3) har krydsede arme, mens 4) mand med

Fig. 17. Græsted. Prædikestol (p. 1186).

E. M. 1962

turban, holder hænderne foldet foran maven; 5) er en buste over bosse. De rektangulære felter er helt udfyldt med kartoucherelieffer omkring stående evangelister i højt relief. Masker, putti, fugle og guirlander i tæt vrimmel danner sammen med evangelistsymbolerne en slags prøvestykker på renæssancens formrigdom. Evangelisterne er fra øst »S: Matthevs, S: Lvcas, S: Marcvs, S: Johannes.« Deres navne står med små, hvidmalede versaler på de småkonsoller, som bærer figurerne. Postamentet har mellem de glatte hjørnefelter fyldingsfelter med profileret ramme, mens gesimsens hjørnefelter har kassette- og beslagværk, og frisen er glat. Kronliste med tandsnit og æggestavsliste under den glatte overligger.

Stafferingen, som er oprindelig, er partiel; på udskæringerne er grønt, rødt og lidt forgyldning. I frisen, der er blå med forgyldte versaler, som er skyggede på den blå grund: »Qvam dvlcia favcibvs meis eloqvia tva svper meliori meo. Psal. 119« (»hvor sødt er dit ord for min gane, sødere end honning for min mund

Psal. 119, 103«). I postamentfelterne: »Qvam speciosi pedes evangelizantivm evangelizantivm bona. D(omi)ne serva eos in veritate, sermo tvvs est veritas Johan. 17. sit nomen domini benedictvm« (»Hvor liflige er budbringernes fodtrin, budbringernes gode (tidender) — Es. 52,7 —. Herre bevar dem i sandheden, din tale er sandhed. Joh. 17,17. Velsignet være Herrens navn«).

Himmel, 1665—68. Den regelmæssige, seksidede polygon har smal frise med bøjler med englehoveder på hjørnerne, smalle, gennembrudte hængestykker og nedhængende vindrueklaser. Kartoucheagtige topstykker med bruskværk. Det største nordvestvendte har to relief-navnetræk: F 3 og SA sammenskrevne. Hjørnespir i hvis spidser er nedfældet flammesole. Under loftet koncentriske polygoner med profillister, tandsnit og perlestav. I midten Helligåndsdue. Stafseringen fra 1666—67 er partiel; på frisens blå grund er malet forgyldte versaler: »Beati Qvi avdivnt verbvm domini et cvstodivnt illvd Lvc. VIII. Anno 1667« (»Salige er de, som hører Herrens ord og bevarer det Lucas 8«). Himmels indvendige frise har følgende indskrift: »ivstificantvr gratis eivs gratia per redemptionem factam in iesv christo Rom. 3. Olavs Lavrentii Holb: Anno 1667« (»de bliver retfærdiggjort uforskyldt af hans nåde ved forløsningen i Jesus Kristus. Romerbrevet 3, 24. Olaf Lauritsen Holbech [sognepræst] år 1667«).

I topstykkernes felter er malede halvfigurbilleder af dyder. Fra sydøstsiden 1) Fromhed med kalk og kors flankeret af initialerne P. I. (pietas) 2) Retfærd med sværd og vægt samt I. T. (iustitia) 3) Kærlighed med to børn samt C. T. (caritas) 4) Konge- og dronninge-monogram 5) Håb med anker (spes) 6) Styrke med søjle samt F. T. (fortitudo). Under himmelens loft er hvidmalede mønstre på brun bund, indvendig på hængestykkerne ligeledes hvidmalet, stiliseret bladslyng.

Prædikestolens himmel kostede i snedkerarbejde 33 dl. efter fortingning i 1665. Maleren, som skulle staffere »deckselen«, bekom på hånden 20 dl. 89 sk. i 1666/67^s. Det følgende år fik han for at male kronen item forgyldte på alt det udskårne, såvel i fyldingerne som adskillige historier (dydebillederne?) 50 dl.²⁷.

En smedejernsstang med kugler bærer himlen. 1666 blev den fastgjort i hvælvet af smeden ved hjælp af et kryds med et håndtag midt i, som stangen hænger i, »hvilken stang er 3½ alen lang og neden i med en haand, som fatter i krampen, tre led på stangen og har hvert led en blomme, paa den øverste ende er en dobbelt split med et bredt »Blæch« (blik?) derunder²⁷«.

Stolestader fra restaureringen 1954ff., glatte planker med trekantgavle, bejsede, ryglænet med gråmalede kvadratfyldinger.

†*Stolestader*. 1662 leverede snedkeren seks nye stole og forbedrede de andre; der påsattes ialt 60 sorte, drejede knapper på alle stole. 1773 opsattes 24 kvinde-stole og en del mandsstole næsten af nyt opbyggt^s. 1827 repareredes stolene, seks fik aldeles ny sirater, 12 næsten alle sirater fornyet, 28 fik en del nye, alt

Fig. 18. Græsted. Prædikestol (p. 1186).

E. M. 1963

udført af snedker Lars Larsen, og 1829 malede F. C. Schou, Esbønderup, stolene. 1836 males 20 stole med stenkulør indvendigt. Endelig 1847 var stolestaderne så medtagne af svamp, at en stor reparation, blandt andet med en del nye nygotiske gavle, var nødvendig. Alle stoledøre blev samtidig fjernet. Arbejdet lededes af C. Holst, Roskilde⁶. 1914 fornyedes stolene af snedkermester Carl Petersen¹⁰. Ved den omfattende restaurering i 1950'erne borttoges disse stole og erstattedes af de nuværende.

†*Skriftestol* 1654(?). Ifølge Thurah²² stod på skriftestolen Christian IV. og Anno. 1654(!). †*Degnestol*(?). 1843 ønskes to gamle stole (skriftestolen og degnestolen) fjernet, da de »står på hver side af alteret og tager næsten alt synet bort fra dette uden at yde den mindste nytte¹⁷«.

Dørfløj o. 1600. Bestående af tre sammenstødte planker, på bagsiden samlet af to vandrette, profilerede revler og med to gangjern endende i spydblade, hvis spids krummer opad. På forsiden pådyvlet et profileret, rektangulært ram-

meværk i korsform. Bag det hjerteformede låseblik sidder en låsekasse som ender i bladtunge. Døren er malet rødbrun. Nu op ad sakristiets vestvæg, oprindelig mellem kor og sakristi.

†*Pulpitur og lukkede stole*. 1789 omtales »det pulpitur, der skal opbygges«²⁸, 1835 nedtog man pulpituret og tilmurede hullerne i hvælvet, hvor det havde stået. 1829 reparerede F. C. Schou, Esbønderup, den »store, lukte stol«⁶.

Orgel. Det nuværende orgel er en ombygning af værket fra 1902, foretaget af Th. Frobenius og Co. 1955. Manual, seks stemmer. Moderne orgelfaçade med rektangulære dobbeltfløje. Træfarvet med tremmевærk foran piberne, lukkelige fløje med blå og forgyldning.

Salmenummertavler, moderne.

†*Salmenummertavler*, en enkelt med buet top og skydenumre ses på fotografi fra 1907, måske den, der købtes 1871¹².

Præsterækketavler, to ens nyere, sortmalede trætavler i profilerede rammer. I våbenhuset på hver side af døren til skibet.

†*Præsterækketavle* fandtes i den 1871 fjernede faltetavle (se p. 1181). Den begyndte med Jørgen Frantzen, Pastor 1574²⁰.

Lysekroner (fig. 19) o. 1625, af smedjærn. Muligvis udført i Caspar Finckes værksted. Fra ophængningsstangen, som foroven er smykket med en smedjærnsroset med fladjærns udløbere (dyregab), udgår under en muslingskalkformet skål båndvolutter og herunder et profileret led, hvori de ti lysearme er fastgjort. Hver arm har to båndjærnslyng, mellem disse udgår en glat stang, som ender i en firkantet plade. Denne danner udgangspunkt for fire små udløbere, der hver ender i et agern, samt for en spiralsnoet stang, som holder lyseskålen, der har fligede, flade kanter. Under de profilerede led er en spiralsvunden stang, som er indspændt i smedede bøjler og nederst samlet i en lille knop. Den meget usædvanlige smedjærnskroner har mange lighedspunkter med de ophængningsstænger, som findes i S. Olai i Helsingør, specielt nr. 1 (p. 214). Kronen er partielt forgyldt. Ophængt i skibets andet fag.

Tre nyere *lysekroner* af messing. 1888 siges, at den lille lysekroner, som findes i kirkens ene ende, ikke er tilstrækkelig, man ønsker en ny. 1891 oppudsdes den gamle krone, og året efter flyttes lysekronerne om efter anvisning¹³. Inventaret 1882 nævner kun een lysekroner²⁹.

Fane. »D. 1. Octobr. 1868. Danske Vaabenbrødre Græsted«. Fanen bærer rigsvåbnet. Ved skibets nordvæg, tredje fag fra øst.

*Sejerværk*³⁰, døgnværk med timeslagværk anbragt side om side i jernramme, samlet med kiler, højde 97 cm, længde 93 cm, bredde 64 cm.

Værkrammen synes at være fra 17. eller 18. århundrede, men hjulværket er i øvrigt på et tidspunkt radikalt fornyet og har nu stiftgang. En del ældre tap-huller i værkrammen vidner om det oprindelige hjulværk. Bevaret er de for-

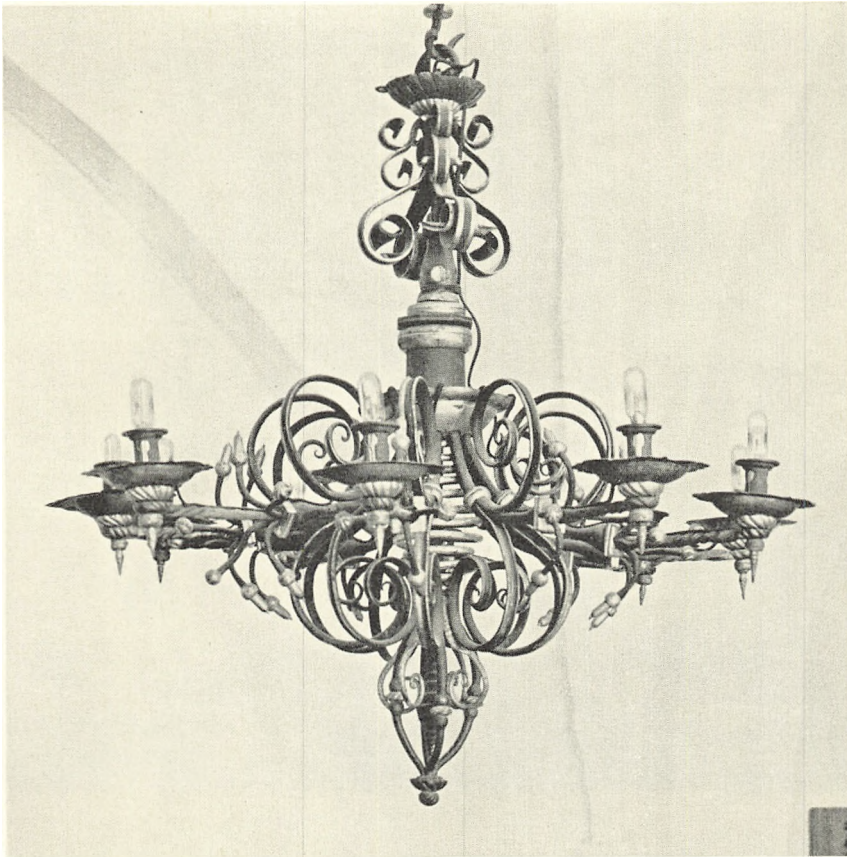

Fig. 19. Græsted. Lysekrone af smedejern (p. 1190).

E. M. 1962

modentlig oprindelige stenlodder. Værket står i nyere urhus op mod tårnets sydmur, uden på hvilken den kvadratiske skive med time- og minutvisere af form fra 19. århundredes slutning, er anbragt.

Et ur nævnes første gang 1661²⁷; 1681⁸ leverer snedker Michel Meyer, Helsingør, en ny »Solskive«, sandsynligvis en skive for tårnuret. Urskiven fornyes atter 1741⁸, 1804⁹ og 1875¹². 1912 males urskiven¹⁰, formodentlig den eksisterende.

Selve værket hovedrepareredes 1881³¹; dets nuværende skikkelse har det sandsynligvis fået ved den lejlighed.

Klokker. 1) 1599, støbt af Borchardt Quellichmeyer. »Anno 1599 lod her Iørgen Fransen och Laveriz Laverisen effter welbyrdig Diloff Holck hoffvidtzmand paa Kronigborg bevillige støbe denne kloke till Græsted kirke paa kirkens bekostning. Bochar(us) Gellegether me fecit«. Tre skriftbånd med versaler mellem bueborter. På legemet våbner for Holck og Krabbe (Ditlev Holck og hu-

Fig. 20. Græsted. Indre, set mod vest.

E. M. 1062

stru Margrete Krabbe). To ens medaljoner med pelikanen, der nærer sine unger med sit blod, i tovtstavramme. På slagkanten flere profilinier. 95,5 cm i tv. Jørgen Frantsen var præst for Græsted og Mårum, Laurits Lauritsen sikkert kirkeværg. Nyere ophængning.

2) 1803, støbt af P. Petersen, København. »Gud alene Æren. Støbt af P. Petersn(!) Kiøbenhavn Anno 1803«. 112,5 cm i tv. Skriftbånd med versaler om halsen, herover bladranke, forneden palmetter. 1804 fik klokkestøber Petersen 427 rdl. 3 mk. 14 sk. for omstøbningen af den gamle klokke, †nr. 1.

†Klokker. 1) Ifølge Thurah²² var på den store klokke følgende indskrift: »Ave Maria Gratia Plena Dominus tecum. Benedicta Tu inter Mulieres et benedictus Fructus Ventris tui, Jhesus Christus Amen« (»hil dig Maria, fuld af nåde. Du velsignede blandt kvinder og velsignet dit livs frugt, Jesus Kristus Amen«). Mellem hvert ord fandtes aftryk af »Nogle gamle trekantede Penge, smaae Mynt, og . . . en medaille, hvoromkring siunes at staae Universitas Hafniensis«¹¹. Desuden fandtes en medalje med en klokke på og herom en ulæselig inskription. Gribso p. 76 antager, at medaljonen med klokken tilhørte klokke-

støberen Henrik Nielsen, som i 1425 støbte klokken med en tilsvarende bebudelsestekst i Ferslev (Horns hrd.). Men også Olaf Henriksøn Kegge, der virkede omkring 1350—75, havde som støbermærke en klokke i medaljon med omskrift, og han benyttede ligeledes englens ord til Maria til indskriften (sml. klokken i Helsing, Holbo hrd.).

2—3) Ved klokkeskatten 1602 modtog Kronborg kobbermølle to klokker fra »Grestedt«; de vejede 4 skippund 8 lispund³².

Klokkestol fra 1856¹².

GRAVMINDER

Epitaf. 1) (Fig. 21) o. 1623, idet der i slutningen af 1800'rne skal have stået årstallet 1623 samt bogstaverne PN³³; nu uden personalia. Epitafiet består af storstykke med to frie søjler, storvinger og hængestykke, alt i ren renæssancestil. Topstykket, der nu mangler sine vinger, virker med sine buttede hermer og skaldede englehoveder noget yngre end den øvrige tavle.

Stafferingen, der konserveredes 1956, er sekundær. Den står i svag grønt, let rødligt med lidt forgyldning. I hængestykkets kartouchefelt læses med gyldne versaler: »Tandem bona causa triumphat« (»til sidst sejrer den gode sag«). I postamentfeltet er den oprindelige skrift erstattet af en brunmarmorering. En ejendommelig detalje er de på det glatte rammeværk bag de frie søjler malede to dyder: Kvinde med kalk (Troen) og kvinde med sværd (Retfærd), begge stående på en diamantbosse. Storfeltets maleri, olie på træ, viser to jomfruer knælende på et rødt tæppe ved foden af den korsfæstede (efter Hans van Aachen, jfr. p. 527). Topstykkets himmelfarende Kristus har blåt lændeklæde og stærkrød kappe (muligvis efter samme forlæg som opstandelsesscenen på Homeisters epitafium i Helsingør S. Marie, p. 456). På skibets nordvæg.

2) O. 1728. Niels Olivarius, født 1685, † 1728 i sit alders 43. år. Havde været feltpræst i syv år og sognepræst i 12. Var i 12 år gift med Dorothea Bøgvad (fem sønner og fire døtre). Rødlig kalkstensplade, 163 × 107 cm, som på midten har en lille, hvidmalet blomst i relief og i hvert af de fire hjørner et englehoved med naturlig karnation og hvide, grønne og forgyldte vinger, ligeledes i relief. Indskriften står med fordybede, gyldne versaler, navnene med store skønskriftsbogstaver. På stenens øverste halvdel et 12 linier langt gravvers underskrevet »I. Friis« for præsten og digteren Jørgen Pedersen Friis³⁴. Pladen er indfældet i en kraftig profileret, forkrøbbet træramme, der er grønlig marmoreret. Restaureret i 1956. På tårnets nordvæg. Tidligere (1800'rne) op imod koret på den nordre side (sakristiet?, sml. †begravelse p. 1177).

Gravsten. 1) O. 1623. Bleggrå kalksten, 198 × 109 cm, med fordybet konturlinie, der i hjørnerne danner en svag æselrygsbue. Foroven på stenen store, for-

dybede versaler: »P N L« over »A N« (sammenskrevet) og årstallet »1623«³⁵. I tårnets gulv.

2) O. 1600(?). Rødbrun kalksten, 178 × 103,5 cm, tilsyneladende uden udsmykning. Indskriften bortslidt, kun enkelte bogstaver bevaret, samt nederste linies fordybede versaler: »Hos Gud æwindelig«. I skibets gulv, vest for prædikestolen.

3) O. 1701. Uregelmæssig, flad natursten, ca. 85 × 101 cm, af granit. Indskrift med fordybede, primitive versaler: »H: V: SAL« herunder: »O I S P« og herunder igen årstallet: »1701«. Som trinsten foran våbenhusdøren.

4) O. 1848. S. R. Weile, sognepræst til Maarum og Grested, født 28. aug. 1767, † 19. nov. 1848, og hustru Karen, født Both, født 7. sept. 1772, † 23. dec. 1852. Glat, rektangulær, hvid marmorplade med fordybede versaler. Ved tårnets sydside.

Løs kisteplade. (†) 1711. »Her indenforre er nedlagt i fred til Hvile de Jordiske Levninger af Den Welædle og Mandhaftte Kjeld Hartmand Fordum Hans Kongl. Maytts til Danmark oc Norge Welbestalter Capitain Ved det Øster Sædlandsche National Regiment Infanterie udi 10 Aar, Fød udi Lund i Skaane d. 8 Febr. 1658. Intræde udi Egteskab paa Frebo. d. 27 Apr. 1704, døde Samme-stæds den 12 Marcÿ 1711, i sit Alders 53 Aar. I wisse Forsickring om Een Glædelig Opstandelse. Nederst et firlinjet gravvers. Messingplade med graveret skriveskrift; ophængt på skibets sydvæg, 3. fag.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Sjællands stiftsovrigheds arkiv. Græsted kirkes regnskaber 1754—63, 1800—53. — *Kirkeinspektionsarkivet.* Græsted kirkes regnskabsbog 1657—1803 (regnskaber 1708—09, 1722—23, 1747—48 og 1753—54 mangler).

Kgl. Bibl. NyKglSaml. 3632. 4°. I—II, pastor P. C. Garde: Efterretninger om Græsted og Maarum sogne.

Ved embedet. Synsprotokol, ca. 1862—19(47). — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Indberetning af Hugo Matthiessen 1911 (kalkmalerier), M. Mackeprang 1930 (inventar), samt Ingolf Røjbæk 1954 (kalkmalerier) og 1956 (istandsættelse og undersøgelse af prædikestol, fontehimmel, renaissance- og stenepitafium samt korgitter). — Undersøgelse og beskrivelse ved Vibeke Michelsen 1962, Elna Møller og Erik Moltke 1963, Ole J. Lefevre 1968 og Ulla Haastrup 1969.

Tegninger i NM. To blade forarbejder til Sjællands Stiftslandsbykirker, af A. Clemmensen. — Femten blade med detaljer af bygning og inventar, usignede. — Tre farvelagte skitser af kalkmalerier, af Ingolf Røjbæk 1954. — Døbefont, af J. B. Løffler 1872. — Kisteplade og -beslag, af P. Linde 1954. — *Roskilde domkirkes arkiv:* Opmålinger 1914, portal med køreport, af Hans I. Holm. — *Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger:* Syv blade opmålinger fra 1938, af Ebbe Clemmensen, F. Gjessing, Nils Jakob Rasmussen og Knud Halbirk.

Notebøger i NM. V. Koch III, 36f. — Kornerup XVI, 51. — C. M. Smidt LXXII, 16. — C. G. Schultz LXIX, 23.

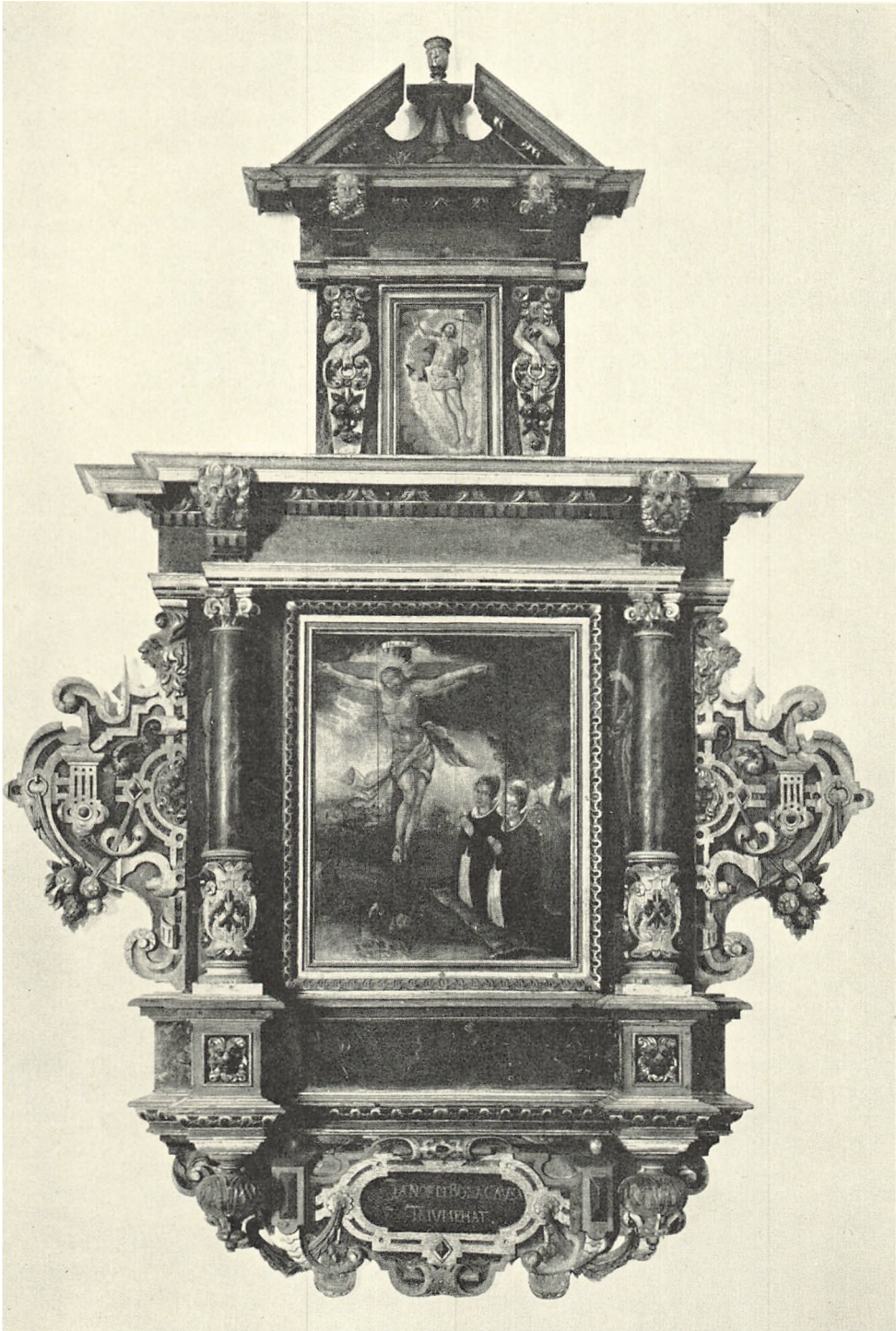

Fig. 21. Græsted. Epitaf over to »anonyme« kvinder (p. 1193).

Astrid Breindal 1961

¹ DiplDan. DaRigBr. 2. rk. V nr. 40 og XII nr. 172, Repert. nr. 3081. Gunnar Olsen har fremsat den antagelse, at kirken har været under stormands indflydelse (Kronborg vestre birk, 1961, p. 41). Det skriftlige grundlag herfor, DiplDan. DaRigBr. 2. rk. V nr. 40, hvor der i et testamente fra 1299 tales om »min egen kirke« er dog spinkelt. Udtrykket må vel snarest opfattes som »min sognekirke« jfr. senere i brevet: »Min sognepræst«. — Ifølge pastor P. C. Garde, Efterretninger om Græsted og Maarum sogne, (NyKglSaml. 3632. 4°. I) stod der på et epitafium, der var præsterækketavle, nævnt to forreformatoriske præster. ² Landebogen p. 170. ³ KancBrevb. anf. dato jfr. ibid. 1628, 28. sept. ⁴ Kronens Skøder II, 675 og V, 400f. ⁵ Som sådan bestyredes den af stifts-skriveren ved en af denne udnævnt kirkeværge under tilsyn af stiftsøvrigheden og kirke-ministeriet (H. Matzen og J. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret p. 675). ⁶ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. Græsted kirkes rgsk. 1754—63, 1800—53. ⁷ RA. DaKanc. Protokol over indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager 1481—1650, 1645 juni-december. Læg: ad 1645. ⁸ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Græsted kirkes rgsk.bog 1657—1803. ⁹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. 1855—71. Kirkesyn i domkirken og stiftskirkerne (jfr. note 12). ¹⁰ RA. Kultusministeriet. I. dep. 1848—1916. Journalsager. ¹¹ På et fot. fra 1914 i NM. havde kun fodgængerlågen bevaret sin hue. ¹² LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1854—83. Stiftslandsbykirkernes fællesrgsk. ¹³ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrdr.s provsti. 1864—99. Synsprotokoller for kirker og præstegårde (jfr. note 17). ¹⁴ Olaf Olsen: Rumindretning i romanske landsbykirker, KirkehistSaml. 7 rk. VI, 235—257. ¹⁵ LA. Kirkeinspektionsarkivet. 1839—54. Stiftskirkerne. Beregninger og overslag over bygningsarbejde ved stiftskirkerne. ¹⁶ I en brandtax. fra samme år er kirkens kor betegnet som sakristi (jfr. note 12). ¹⁷ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1820—1900. Kommune kopibøger. ¹⁸ 1796, da hele kirken var blytækt, fremkom et forslag fra stiftsskriveren om salg af dette blytag til fordel for en større reparation af bygningen; et kgl. reskript af 11. november godkendte forslaget, men bønderne bad om at få lov til at beholde deres blytag, fordi et stentag ville forvolde dem flere pligtrejser. Bøndernes ønske blev efterkommet, idet stiftsøvrigheden 28. august 1797 udsatte salgstilladelsen, og derfor har kor, skib og tårn stadig blytag (jfr. LA. Topografisk samling. Saml. til Holbo hrdr.s historie (ved pastor Garde, Søborg)). ¹⁹ NM. j. 105/54. ²⁰ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 3632. 4°. I—II. Pastor P. C. Garde: Efterretninger om Græsted og Maarum sogne. ²¹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Stiftskirkerne. Gamle inventarielister m.m. Inventarium 1857. ²² Kgl. Bibl. Additamenta. 153, fol. L. L. Thurah: Samlinger til en Beskrivelse af Danmark. ²³ Ifølge pastor Gardes efterretninger (note 20) fandtes endnu 1758 en gammel altertavle med årstal 1574. Desuden meddeler pastor Garde, at der på den gamle altertavle stod: Peder Nielsen L. 1623. ²⁴ Sml. dåbsfadet i Maribo domkirke med samme RS stempel (DK. Maribo p. 65). ²⁵ Sml. f. eks. altertavlen i Gerlev kirke, Horns hrd. fra 1631, som, ifølge kirkens regnskaber, er udført af Hans Barchmann. ²⁶ Sml. Birkerød, prædikestolstypen, kombineret med det rige kartoucheværk i Tikøb (p. 704), malet 1583, og Asminderød (p. 778). ²⁷ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661—72 Kronborg amts kirkerghsk. ²⁸ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. Kommune sager 1733—1819. ²⁹ Ved embedet. Synsprotokol ca. 1862—(1947). ³⁰ Redigeret af Hans Stiesdal. ³¹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø herreders provsti: 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde. ³² RA. Fæstningsrgsk. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. ³³ Pastor Garde (note 20) hævder, at epitafiet må være over præsten Peder Nielsen, der var i embedet ca. 1609—34 og endnu levede 1647. Da der ikke i storfeltets maleri er afbildet nogen mandsperson, er det sandsynligere, at det er to ugifte damer, der har sat det. ³⁴ Se H. Ehrencron-Müller: Forfatterlexikon III, 131. ³⁵ Pastor Garde (note 20) tilskriver også denne sten præsten Peder Nielsen, men det ville være usædvanligt, om initialerne for dette navn skulle være P N L.

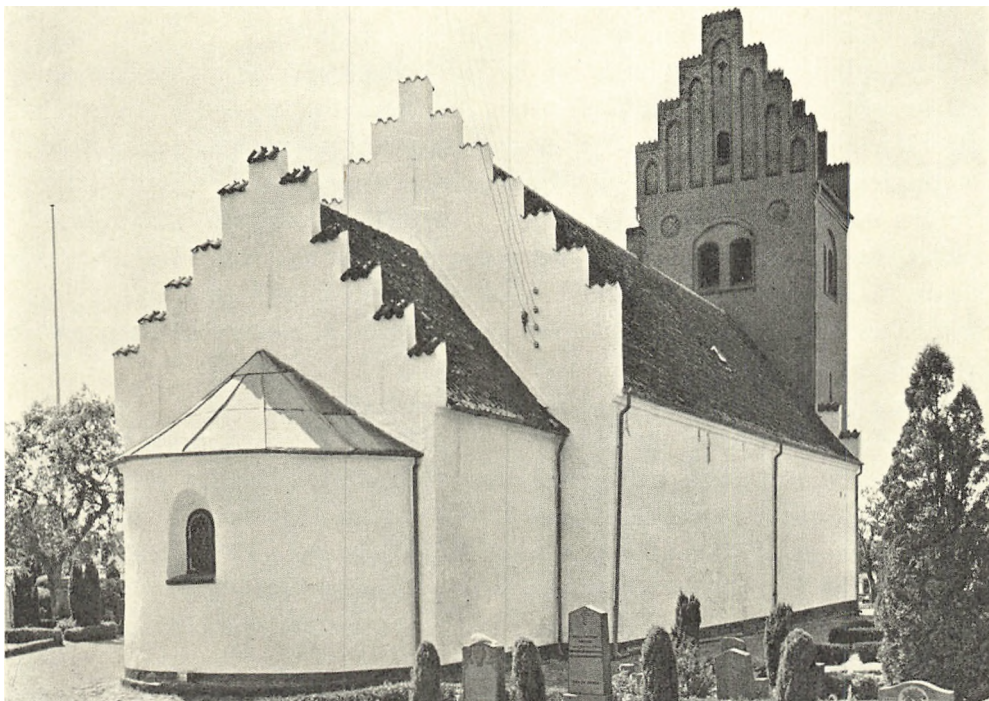

Fig. 1. Mårum. Ydre, set fra nordøst.

N. E. 1955

MÅRUM KIRKE

HOLBO HERRED

Mårum nævnes i kongelevlisten i kong Valdemars jordebog. 1339 er en præst i Mårum nævnt¹. Efter reformationen har kirken været anneks til Græsted indtil den udskiltes 1901. 1567 var der 27 tiendeydere². Kirken, der 1647³ omtales som kongens, afhændedes 1873⁴ til en del af tiendeyderne og overgik 1. april 1915 til selveje.

Møntfund. I forbindelse med restaureringsarbejderne 1960—61 fandtes i kirken 54 mønter, hvoraf tre blev indlagt i den Kgl. Mønt- og Medaillesamling. Godt halvdelen er danske og hovedsagelig middelalderlige, den ældste fra Erik Klippings tid; resten er svenske og tyske (Hannover, Hamburg, Mecklenburg, Rostock, Greifswald).

Kirken ligger ret højt i landskabet i sognets nordøstre del, i den sydlige udkant af byen (sml. fig. 14). Kirkegården, som er udvidet betydeligt mod vest, hegnes for den ældre dels vedkommende af hvidtet kampe- og teglstensmur, dækket med to-tre rækker tagsten; om nordsidens østre del er der dog tjørnehæk, som delvis har afløst en gårdlænge, der her dannede skel til 1875⁵. Muren omkring kirkegårdens udvidelser, hvoraf een muligvis kan forbindes med opfø-

relse af 45 m ny ringmur 1827⁶, er af tegl med fladbuede spareblændinger indvendig. 1788⁷ siges ringmuren at være 191 m i omkreds.

Kirkegårdsindgange. En rødstens køreport flankeret af fodgængerlåger og med jerngitterfløje er antagelig samtidig med tårnet og har afløst en snævrere indgang med trætremsfløje. Der er små låger i nordmuren og i nordøst, mellem tjørnehæk og mur. 1788⁷ var kirkegården forsynet med en port og tre låger; den østre og den søndre indgang er omtalt henholdsvis 1733 og 1767⁸ i forbindelse med fornyelse af bue, og ved dem begge murede 1747⁹ en stente. Den østre låge tilmurede 1808¹⁰, men alligevel omtales en låge her 1865¹¹ sammen med en i nord. — Et fortov af »spaltede« sten blev lagt omkring hele kirkebygningen 1845¹².

Et *ligkapel* på kirkegårdens vestre del er fra 1908.

Et *†halsjern* med kæde og hængelås, anskaffet 1739⁹, var forsvundet 1764¹³.

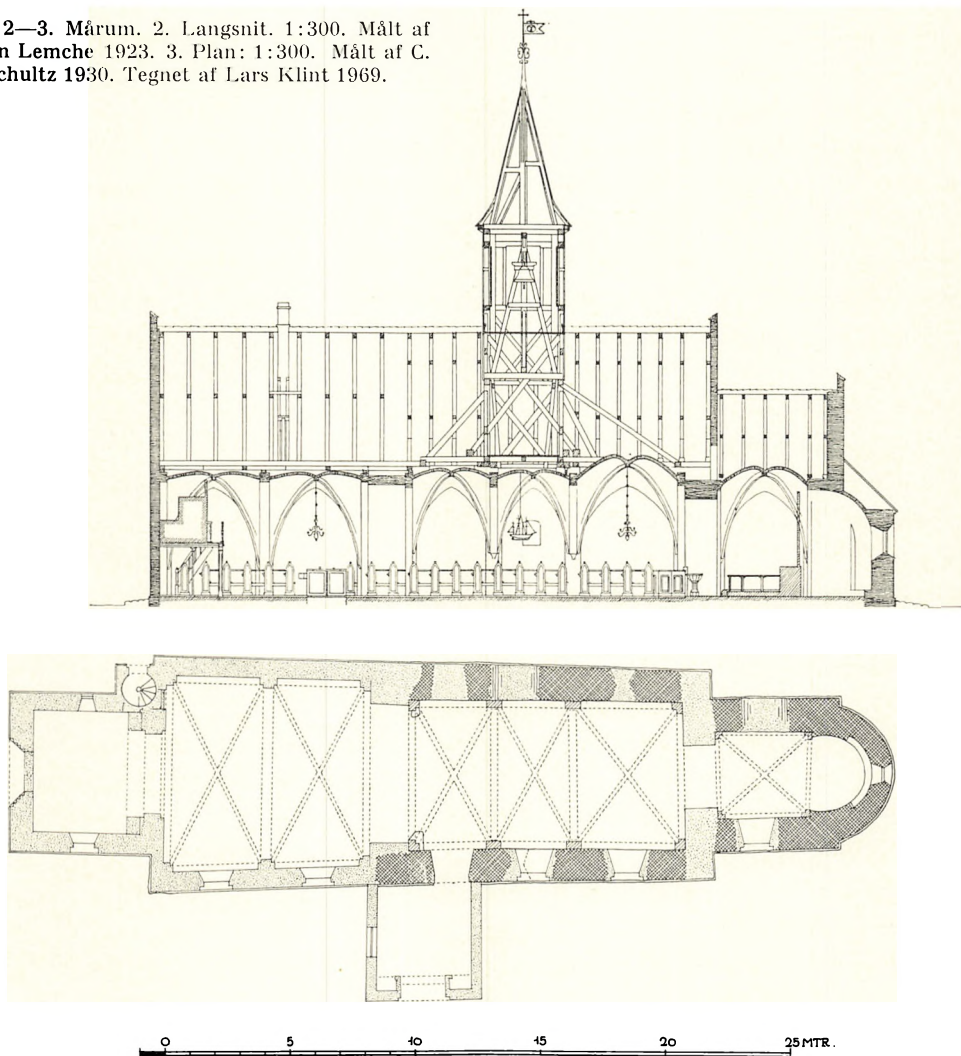
Kirken består af apsis, kor og skib, som tidligst kan være fra 1100'ernes sidste fjerdedel, vestforlængelse og våbenhus i syd fra 1837 samt tårn i vest fra 1924. Forsvundet 1742—43 er et tømret klokkehus ved kirkens vestgavl, men dog således at underdelen tjente som vestforlængelse indtil 1837, da den blev nedrevet sammen med et våbenhus i syd; en tagrytter fra 1739 over skibet fjernedes 1924. Kirken har afvigelse til syd.

Bygningens ældste dele, *apsis, kor og skib* har en 10—15 cm høj granitsokkel, der er retkantet under apsis, ret- og skråkantet under koret og vistnok retkantet under skibet; skiftet er dog så usselt tildannet, at det knap nok kan kaldes en profilsokkel; et byggeskel, der ses lige vest for triumfmuren, hidrører sandsynligvis fra en ombygning af skibets østgavl 1837¹⁴ (p. 1199). Indvendig er apsidens plan hesteskoformet, og den store midterste trediedel optages af en art blanding, hvis så ligger 25 cm over gulvet. Murhøjderne mellem sokkel og senmiddelalderlig gesims er på de tre afsnit henholdsvis 325, 405 og 475 cm.

Materiale. De 125—140 cm tykke mure er af ret små *kampesten*, indvendig rå og kløvede, udvendig derimod i udstrakt grad banede og firhugne; i det indre ses hist og her *kridtkvadre*. Detaljer som vinduer og apsisbue er af *munkest*, i skibets sydvindue *riffelhugne* (stenstørrelser: 12×6,5, 13×7,25×7 cm); i korets østre taggavl, der måske er oprindelig, er der blandt munkestene en hel del *munketagsten* (jfr. p. 1200). Overvæggene står med bredt udstrøgne fuger og et tyndt, omtrent dækkende pudslag; udvendig skimtes kvaderfugning, som dog muligvis ikke er oprindelig.

Vinduer og døre. I »alterets udbygning«, som apsidens kaldes 1722⁸, er der i øst et rundbuet, svagt smiget vindue (140 cm højt, sålen hævet 160 cm over soklen), som synes at være udvidet i lysningen, hvor der nu findes et trævindue og jerngitter. Skibets langmure har haft to vinduer hver; af disse ses nordsidens østre og sydsidens vestre i tilmuret stand, det sidste som nævnt med

Fig. 2—3. Mårum. 2. Langsnit. 1:300. Målt af Søren Lemche 1923. 3. Plan: 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930. Tegnet af Lars Klint 1969.

riffelhugne munkestenskarne indvendig. Den rundbuede norddør er tilmuret, syddøren i brug, men udvidet i lysningen.

I det indre er *apsisbuen* urørt; den har helstens stik af munkesten, som vistnok går i eet med *kvartkuglehvælvingen*, der synes at være af samme materiale; oversiden er utilgængelig. Kor og skib har haft bjælkelofter, i koret med brædder sømmed på undersiden af bjælkerne; at dømme efter sporene på een bevarret *bjælke* har brædderne kun været 20 cm brede.

Mens korets østgavl måske er oprindelig, forsvandt begge skibets gavle ved ombygningen 1837¹⁴, da også triumfbuen ombyggedes, men den har muligvis sin oprindelige bredde. Forekomsten af munketagsten i korets østgavl og søm-

spor efter taglægter på korets ældste spær (p. 1202) tyder på, at kirken fra første færd har haft *munke- og nonnetag* ligesom endnu 1739—40 (sml. tagrytter p. 1201), da syv fag blev lagt af nyt med »Huule- og Dekesten«⁹.

Ændringer og tilføjelser. I senmiddelalderen fik koret eet og skibet tre fag *krydshvælv*. De hviler på faldede hjørnepiller og retkantede vægpiller, spidse gjord- og skjoldbuer samt retkantede halvstensribber. Pillerne har ingen kragbånd, og gjordbuerne udgår bindige fra (nyere?) hulkantede konsoller; ingen overribber. Et nedfaldent stykke af korhvælvingen blev genopsat 1662¹⁵. Samtidig med hvælvene og tagværkernes delvise fornyelse er antagelig langmurenes falsgesims, korgavlens kamtakker og gesimsen på apsidens, der ikke følger rundingen, men udgør seks sider af en polygon.

Vestforlængelsen fra 1837¹⁴, der afløste en ældre forlængelse (sml. *†klokketårn* p. 1201), er opført i gotiserende form, af små, gule sten på en retkantet sokkel svarende til skibets¹⁶. Forlængelsen har to hvælv, der efterligner skibets og i syd to spidsbuede jernvinduer. En kamtakket blændingsgavl er næsten dækket af tårnet fra 1924.

Det ret høje *våbenhus*, der 1837 afløste et ældre (p. 1201), svarer i materiale og stil til vestforlængelsen. Den kamtakke gavl har en korsformet blænding flankeret af to spidsbuede, og det indre har bjælkeloft. Den spidsbuede døråbning ændredes 1960—61 (arkitekt V. Hardie-Fischer), og samtidig indsattes det fladbuede vestvindue; fra samme tid stammer skabene, som flankerer døren indvendig. Indtil denne istandsættelse var der i våbenhusets vestside en trappe til skibets loft.

Det slanke *tårn* fra 1924 (arkitekt Søren J. Lemche) er opført af røde sten i gotisk manér. Det er på tre stokværk og forsynet med blændingsgavl i øst-vest. Det fladloftede tårnrum, der har en trykket spidsbuet arkade til skibet, er i vest udstyret med en stor, mangefalset portal, der muligvis blev blændet allerede ved opførelsen og stadig er det, men 1960—61 blev blændingsmuren rykket ind i flugt med vestvæggen. Adgangen til de øvre stokværk skete gennem en trappe i nordøst og med adgang fra en åbning i skibets vestvæg, men 1960—61, da tårnets østmur måtte forstærkes, ændredes trappen til en spindeltrappe med adgang fra kirkegården. Fra mellemstokværket fører en dør fra 1722 til skibets tagrum.

Et tømret *†klokketårn* (ved skibets vestgavl) omtales 1645 som »ganske nær i fald og behøver stor hjælp«¹⁷. Det rettedes op 1722⁸ af tømmer Jens Pedersen Exsted, København; tårnet hvilede da på kampestenssyld og var opbygget af fjælebeklædt tømmerværk; tillige fremgår det 1739⁹, at taget var lagt med tegl. Samtidig med opretningen blev der brudt en dør i skibets vestgavl, således at tagrummet blev tilgængeligt fra tårnet i stedet for gennem en lem i hvælvet (sml. p. 1202). Døren blev tilmuret, da man 1738—39 havde besluttet at er-

Fig. 4. Mårum. Ydre, set fra sydøst. Tagrytteren fjernet 1924.

M. M. 1910

statte »klokkeskuret« med en tagrytter⁹, og august 1741⁸ solgtes klokkehuset ved auktion. Underdelen må dog være blevet bevaret og være identisk med den 1788 omtalte *†vestre tilbygning*⁷, der angives 560 cm lang, 670 cm bred og hvælvet, og ligeledes med et 1800¹⁸ omtalt »formodentlig forfaldent tårn«, hvori der var »ti stole, hvor man hverken kan se eller høre«. 1800 og 1808¹⁷ efterlyses en ny tilbygning, men tårnunderdelen forsvandt først 1837 (sml. vestforlængelsen p. 1200), og de ubrugelige materialer, der solgtes året efter¹⁹, hidrørte utvivlsomt fra resterne af tårnet¹⁴.

Et *†våbenhus* på det nuværendes plads, omtales første gang 1739⁹, da gulvet blev omlagt og nyt bly indkøbt til vandrende »i stedet for det, som tyvagtige mennesker tredie gang i foråret forhen havde bortstjålet«. Våbenhuset, der senest omtales 1837—1838¹⁴, var 1788⁷ ca. 470 cm langt og 440 cm bredt.

En *†tagrytter* over skibets midterste fag (fig. 4), leveredes 1739 af tømmester Anders Hoff, som vinteren før afbandt den på sin plads i København⁸ sammen med en lignende til Nødebo (p. 1069); den blev nedtaget ved opførelsen af det nuværende tårn. Spirets samlede højde fra skibets kip til fløjstangens messingknop var 12,3 m²⁰. På skibets loft ses endnu det tilhørende bjælkeunderlag og de fire piller, der blev muret af murmester Christopher Hansen af

Fig. 5. Mårum. Indre, set mod vest.

E. M. 1963

København til bæring af rytteren. Den firsidige (sidelængde fem alen) tømmerkonstruktion var beklædt med brædder, eet på to, med spidsbuede glam-åbninger, og afdækket med fire—ottesidigt, spåntækket pyramidespir, hvis spids og grater inddækkedes med bly⁹. 1783 blev spåntaget strøget med oliemaling af blyfarve, og beklædningen malet brunrød²¹. 1800 omtales spiret som blyhængt¹⁴. En trappe fra pulpituret og en åbning med ramme og lem i hvælvet gav adgang til skibets loft og spiret⁸. Om rytterens vindfløj, se p. 1203.

Tagværker. Koret og skibets østende har bevaret middelalderlige egetagværker, i koret omsat af romanske spær med sømspor efter taglægter (afstand 21 cm). Skibets spinkle tagværk er af krydsbåndstype med to hanebånd og lodrette spærstivere. Tagrejsningen er ikke ændret.

Kirken står hvidkalket, tårnet dog i blank mur. Alle gavle har kamtakker, og tagene er af tegl, bortset fra apsidens, der er et kantet blytag. De spidsbuede, gotiserende jernvinduer med sålbænk af sandsten er samtidige med vestforlængelsen¹⁴. I skibets og korets nordside iagttages to tilmurede, fladrundbuede vinduesåbninger, der antagelig afløste »to små«, som forsvandt 1729⁸; på dette tidspunkt sad der allerede et stort vindue ved prædikestolen. En ny ramme blev indsat i apsidens vindue 1960—61.

Fig. 6. Mårum. Indre, set mod øst.

N. E. 1955

Kirkens indre er hvidkalket, våbenhusets og tårnummets træloft dog malet med gråhvide bjælker og blå brædder. Triumfmuren er ombygget 1837¹⁴. Alle gulve blev 1960—61 lagt med gule sten, der i koret afløste fliser fra 1890²², i skibet murstensgulv fra 1837¹⁴ og brædegulv i tårnummet. I skibet blev der 1960 iagttaget levn af pikstengulv lagt i ler, og samtidig afdækkedes seks stolpehuller efter tilspidsede pæle.

†*Solur*. 1739—40 anskaffedes en egestolpe at sætte under solskiven⁹.

†*Vindfløj*. Tagrytteren kronedes af en fløj; stangen med løvværk, som ligger på loftet, er udført af kleinsmed Mickel Hobroe i København⁹; den tilhørende †*kobberfane* med Christian VI.s navnetræk og årstallet 1739⁸ var smedet af Hans Wiedemand, og maler Muhle²³ i København fik ni rigsdaler for »den fløj med ægte dobbeltslagen guld at forgylde, stangen at male sort og løbverket med guld og zinøber udziiret«⁸.

†*Kalkdekoration*. 1751 blev buer og grater brunrødt marmoreret⁸.

INVENTAR

Oversigt. Kirken har undergået to store restaureringer: omkring 1840 og i 1960'erne. Ved den første istandsættelse erstattedes altertavlen med et maleri af Heinrich Eddelien

E. M. 1963

Fig. 7. Mårum. Detalje fra altertavlens maleri 1843 af H. Eddelien (p. 1205).

i nygotisk ramme, og stolestaderne fornyedes ligeledes i nygotisk stil. Døbefonten af kunstsandsten blev også »gotisk«. Ved den anden istandsættelse blev de spidsbuede gavltoppe skåret af stolene. Tilbage af det ældre inventar er en kalk og disk fra 1725 af københavnerguldsmeden Niels Jonsen, alterstager af sengotisk type, samt en provinsiel prædikestol fra o. 1600 med malede evangelister i felterne og udskårne hermer. Den mindste klokke er støbt 1698 af Stephan Scherrenbein.

Alterbordet består af glat træpanel med skab og boks i bagsiden. Formentlig fra 1844¹², da man anskaffede et nyt alterbord.

Alterklæde, nyt, af violet, hjemmevævet stof; det afløste et nyere af rødt fløjls med guldkors. Inventarierne 1647³ og 1662¹⁵ nævner et gammelt, brunt *falterklæde*. 1724⁸ købtes et karmoisinrødt kamelhårsplysses alterklæde kantet med sølvgaloner, det kgl. navn og krone broderet af massivt sølv. 1794¹⁰ solgtes ved auktion et gammelt alterklæde af rødt fløjls, muligvis det i 1739⁹ nævnte meget gamle rød-blomstrede. 1844 fik hofperlestikkerinde C. sal. Hjelm, København, 26 rdl. for et alterklæde af karmoisin halvklæde 5 alen med 6 alen

»demesin« guldtrusser. Samtidig købt en *alterdug* med kniplinger¹⁴.

Altertavle (fig. 7), maleri, Kristus med tre børn, sign. H[einr.] E[ddelien] Rom 1843. Olie på lærred. Den samtidige, nygotiske ramme (sml. *Blovstrød* p. 910) med sidespir og krabbeblade omkring spidsbuen har i postamentfeltet forgyldt fraktur på brun bund: »Lader smaa Børn komme til mig« etc. 1843¹² fik Eddelien et forskud på altertavlen, som han 1839 havde fremsendt en skitse af¹⁹. 1844 blev billedet sendt fra Rom¹². Rammen leveredes af C. F. Weincke, København og forgyldtes af C. P. Kongslev³⁶.

†*Altertavle* (katekismustavle?). 1735 renoverede maleren Lars Rosenberg altertavlen, »som var meget sort . . . og derpaa er med fine farver og ægte guld malet en del bibelske sprog og historier«, 20 rdl.⁸.

Altersølv. Kalk 1725, med sekstunget fod af almindelig baroktype, sekskantede, glatte skaftled, midtdelt, godronneret knop og let udsvejet bæger med Frederik IV.s kronede spejlmonogram indgraveret (sml. *Fredensborg slotskirke* p. 827 fig. 26); indvendig forgyldt, bundforstærkning. 18 cm høj. På fodpladen fire stempler: Københavns bymærke 1725, mestermærke N I 1725 i hjerte for Niels Jonsen²⁴, gardeinmærke C.L.M.W. i oval for Conrad Ludolf og månedsmærke (vandmandens tegn). Glat *disk* med cirkelkors og Frederik IV.s kronede spejlmonogram på randen, forgyldt. Både kalk og disk købtes 1726 hos guldsmed Niels Jonsen, København, med indgraveret kgl. navn og krone. Som betaling gaves den gamle, sønderbrudte †*kalk* og †*disk* på 23 lod 3 kv. samt 14 rdl. 34 sk.⁸.

Oblatæske, 1863, svarende til Søborg (p. 1131). Under bunden og låget tre stempler: Københavns bystempel 1863, mestermærke i oval med båndslang, hvorpå med fordybde versaler: Schröder og søn (Bøje 965), gardeinmærke sammenskrevet P R H for Peter Reimer Hinnerup. Inventariet 1739 nævner en †*tinæske* til oblater skænket 1702⁹; 1757 købtes en ny †tindåse til 48 sk.⁶.

Alterkande, nævnt i inventariet 1841²⁵. Kgl. porcelæn, sort med forgyldt kors. *Skål* fra Bing & Grøndahl, ligeledes sort med kors.

N. E. 1955

Fig. 8. Mårum. Alterstage (p. 1206).

Beretelsessæt fra 1900'rne. En liden †*tinvinflaske* med to skruer indeni, at bruge til de syge, nævnt 1739⁹, blev borte ved præstegårdens brand 1754¹³.

Alterstager (fig. 8), sengotiske, 40—40,5 cm høje med lille jernpig. Stagerne nævnes i inventariet fra 1652²⁶. 1734 købtes en †*messinglysesaks* for 20 sk.⁸.

†*Røgelsekar*. »Et gammelt ildkar af metal« nævnt 1739⁹.

†*Messehagler*. Kun røde hagler nævnes i inventarierne²⁷.

Alterskranke, nyere, af smedejern med småvolutter. 1729 købtes et jernrækværk omkring alteret af otte lispund jern, da den gamle alterfod kun havde plads til 5—6 personer. 1734 anskaffedes seks messingknapper dertil⁸. 1844¹² kom et nyt knæfald med gelænder. Ændret 1961 med bibeholdelse af jernbalustrene.

Døbefont (jfr. fig. 9), 1838, kunstsandsten, udført hos P. Dantzers enke, København for 75 rdl.¹⁴.

**Døbefont*, 1729, af træ. Kun den øverste del af den sekskantede kumme samt underpladen og eet udsavet ben bevaret. Overstykket har foroven udkragende profilliste, derunder tandsnittrække over den glatte frise. I underpladen, som har dannet bund i kummen, er indskåret: NBS 1729 IASS. Fonten kostede 3 rdl. 32 sk. 1735 stafferede Lars Rosenberg den med de endnu bevarede farver: grønt, rødt og okker⁸. Nu i Nationalmuseets magasiner i Esrum.

†*Døbefont*. 1729 flyttedes den gamle, store stenfont ud på kirkegården og hullet, hvor den havde stået, eftermuredes; det skete for at skaffe mere plads⁸.

Dåbsfad, 1838, af tin. På randen af det glatte, ottekantede fad graveret skriveskrift: »Maarum Kirke Anno 1838«. Fadet til den nye font' købtes hos G. Schöne og F. Szybrowsky for 12 rdl.¹⁴ (sml. Ramløse).

†*Dåbsfad* af messing, omtalt 1662¹⁵ og 1739, på 1½ pund⁹; eksisterede endnu 1834²⁴.

Dåbskande (jfr. fig. 9), 1830, af tin, 30,5 cm høj. Med slangehank, på låget graveret skriveskrift: »Maarum Kirke 1830«. På korpus Frederik VI.s navnetræk. Indvendig i bunden stempel med rundbuet portalfelt med engel, herunder årstallet 1824, formentlig A. C. Dahlgreens stempel for engelsk tin (sml. Esbønderup p. 1028).

†*Messingkedel*, liden, til at hente vand i til fonten, omtalt 1647 i inventariet³; endnu 1805 nævnes malmvandkanden²⁵.

†*Fontelåg*. 1833 reparerede man døbefontdækslet for 2 rdbl.²⁵.

Prædikestol (fig. 11), o. 1625. Stolen har fire fag, på hjørnerne fem primitive kvindehermer, der på skafterne har frugtbundter ophængt under englehoveder. Hermerne forestiller 1) Tro, nu kun med bog, 2) Håb med fugl, 3) Kærlighed (fig. 10) med barn, 4) Retfærdighed med sværd og vægt, 5) Styrke med søjle. Hvert fag har profilindrammede fyldinger med hammerudvidelser foroven, indknebet frise, fremspringende trekantgavl og kartouchehængestykker om-

Fig. 9. Mårum. Døbefont 1838 (p. 1206).

E. M. 1963

kring glat midtbosse. I postament- og gesimsfrise er der buetungefyldinger, på gesimsfrisen flade, vinkelbøjede fremspring med 2×3 smalle, lodrette rundstave. De glatte postamentfremspring er nyere. Smal, delvis fornyet kronliste over æggstav og tandsnit.

Sekskantet underbaldakin fra 1938, tegnet af arkitekt S. Lemche. Opgangen med drejede søjler er nyere. På loftet ligger resterne af den oprindelige, sekskantede himmel med profileret underliste og gesims svarende til stolens.

Den nuværende staffering blev 1938²⁸ fremdraget under en hvidlakering med guld og bygger i det store og hele på næstældste lag; det oprindelige lag var en delvis staffering med sølv, guld og sort. Den fremkaldte staffering var af »renæssanceagtig karakter« med rød, grøn og blå farve, samt en del forgyldning og lidt sølvlasur. I storfelterne fremdroges malerier af stående evangelister på blå bund (fig. 11). De er iført hvide eller brune kjortler med hvide eller røde kapper. Ved restaureringen sattes ny indskrift med versaler i postamentfelterne: »Salige ere de som hører« etc.

E. M. 1963

Fig. 10. Mårum. Prædikestolsherme, »Kærligheden« (p. 1206).

1722 fastslog snedker Oluf Olsen i Maarum tinghus »den løse hue« under prædikestolen og lavede en ny pille under underbaldakinen⁸. 1743—44⁸ opstivede snedker Jens Christensen prædikestolen med nye stikbjælker og ved at lægge en stor, flad kampesten under den bærende pille. Trappen blev gjort som en ny italiensk trappe med repos og afstanden mellem trinene blev mindre. 1748 malede Hans Nielsen, Ganløse, prædikestolen og himlen, forgyldte og forsynede delene med inskriptioner, samt malede »lehnværket« og pillerne⁹. 1948 flyttedes stolen »fra sin nuværende plads i skibet« til sin oprindelige plads ved korbuen.

Prædikestolen hører i opbygning og hermefigurer sammen med de rigere stole

Fig. 11. Mårum. Prædikestol (p. 1206)

N. E. 1955

i Snostrup (Ølstykke hrd.) og Gørløse (Lyng-Frederiksborg hrd.), men mangler disse udskårne evangelister i felterne.

† *Timeglas*. 1734 blev et gammelt timeglas på $\frac{1}{2}$ time formedels 1 rdl. forbyttet til et bedre på fire glas⁸.

Stolestader, enkle, med spidsbuede gavle (fig. 9), svarende f.eks. til Gilleleje (p. 1166). 1838 leverede tømmer J. Steen, Helsingør, 44 stk. med egefod under forstykkerne af 2" fyrreplanker; desuden to dobbelte stader, således at der ialt blev 46 stole, for 460 rdl. inklusive vægpanel¹⁴. De gamle stader (der blev repareret 1732⁸) solgtes samme år på auktion¹⁹.

† *Præste- og degnestol*. 1729 flyttedes og forandredes degnestolen og en anden

stol i koret. 1735 blev præste- og degnestolen i koret malet af Lars Rosenberg⁸. Snedker J. Christensen gjorde skamler til †*skriftestol* 1744⁹.

†*Pulpiturer*. 1) 1732 opsatte Chr. Jørgensen Smidt i Frederiksborg et nyt pulpitur, 9 alen langt, 6 alen bredt. 1735 malede Lars Rosenberg det fortil, og 1748 blev pulpiturets piller malet af Hans Nielsen, Ganløse.

2) 1761 gjorde Jens Christensen, Farum, et nyt pulpitur, 12 alen langt med forpanel og dobbelt loft og stole for 48 rdl. 48 sk. Lars Bendixen, Hillerød, malede det brunt, rød- og hvidmarmoreret for 18 rdl.⁸. Det ene af de to pulpiturer stod over kvindestolene i nordsiden¹⁷, og begge blev fjernet 1837¹⁴.

Orgel 1961, af Frobenius, på tre stemmer. Orgelhuset tegnet af arkitekt Hardie-Fischer. I tårnrummet. Det afløste et †*orgel* leveret 1906 af I. Starup, København.

Pengeblok (fig. 12) 1715, da der anskaffedes egetræ og jernbeslag²⁹; den fik to hængelåse⁹. I skibet inden for syddøren.

†*Pengetavler*. 1834 fandtes tre kollekttavler²⁴; 1935 lå der på våbenhusloftet fem pengetavler, den ene med Christian VI.s monogram skåret i rygskjoldet.

Salmenummertavler fra 1960'erne. Glatte egeplader til metalcifre. De erstattede †nummertavler med bue foroven, de indskydelige tal gled i fire profilerede bånd. Muligvis var det de tavler, som inventariet 1821 omtaler²⁵.

Fire nyere *lysekroner* i skibets midtgang, de to fra 1947, skænket af menigheden, er kopier efter de andre.

Kirkeskib. »Herman af Kagerup«. Tremastet fuldrigger, ukendt type, bygget af Herman Larsen i Kagerup. Ophængt o. 1908³⁰. I skibets midtgang.

Klokker. 1) (Fig. 13) 1698. Om halsen reliefversaler i tre linjer mellem ramme-streger: »Ao. 1698 har samptlige Maarvme sognemænd ladet denne klokke omstøbe da biscop D. Henr. Bornemann, provst H. Niels Spydstrvp i Helsing, sognepræst H. Christoph. Lvcæsøn, kirkeverge Niels Didrickson«. Under indskriften stileret bladbort; midt på legemet Christian V.s initialer og på slagringen: »Stephan Scherrenbein me fecit« (»S.S. gjorde mig«). Tvm. 82 cm. Op-hængning ved August Nielsen, »Thubalca«, Roslev 1949³¹.

2) 1805. Om halsen, under stileret bladbort, reliefversaler: »Støbt af I. C. Gamst Kiøbenhavn 1805«. Tre små profilringe over slagringen. Tvm. 86 cm. Klokkeboom fra 1700'erne, formentlig 1739 (jfr. †klokke nr. 2).

†*Klokker*. 1) Ved klokkeskatten 1602 afleveredes en klokke på 4 skippund, 15 ½ lispund til Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle³².

2) 1739, støbt af »getmester, kaptajn Holtzmand, København«. Kirkens mindste klokke var revnet; ved omstøbning blev tillagt metal, således at den blev den største. 1739³³ blev klokkerne opvundet i det nye spir (se p. 1201). 1746—47 blev den store klokke forkilet og fastskruet af snedker J. Christensen. Omstøbt 1805 (jfr. nr. 2)³⁴.

Fig. 12. Mårum. Pengeblok 1715
(p. 1210). N. E. 1955

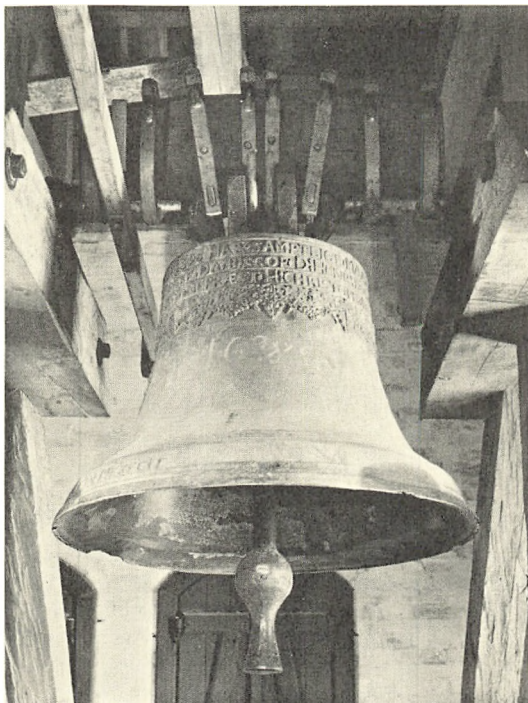

Fig. 13. Mårum. Klokke, støbt 1698 af Stephan Scherrenbein (p. 1210). N. E. 1955

GRAVMINDER

Mindetavle over faldne fra 1848, 49 og 50 samt 1864, sat af sognets beboere 1914, signeret P. Bentsen Pedersen, Holte.

† *Gravtræ*. 1885 lå ifølge V. Boye³⁵ et ligtræ i retning vest-øst på kirkegården, hvilende på en firkantet egeplanke. Det var af en ung eg, $5\frac{1}{6}$ alen langt, i rodende 9" og i topenden 7" i tvm. Ved rodenden stod en $1\frac{1}{4}$ alen høj, spidsbuet plade med et gennembrudt halvmåneformet ornament. Af versalindskriften kunne kun læses: »Herunder hviler stø... af ...«. Det skulle stamme fra 1830—40; i første halvdel af 1800'rne skulle sådanne ligtræer have været almindelige på stedet.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. *Rtk.* Bygningskontoret 1782—1826. 244.69. Journal E. 1799—1803. 244.153. Kopi-regninger 1809—12. 244.149. Journalsager 1821—22.

LA. Maarum kirkes regnskabsbog 1738/39—1776/77.

Kgl. Bibl. *NyKglSaml.* 3632. 4°. I—II, Pastor P. C. Garde: Efterretninger om Græsted og Mårum sogne. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1885, P. Kr. Andersen 1935

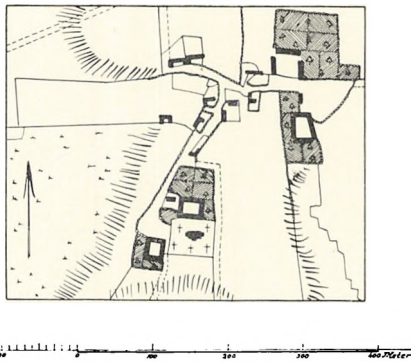

Fig. 14. Landsbyplan 1813.

(inventar og prædikestol), 1936 og 1938 (proveafdækning af prædikestol) og 1945 (altertavle, forundersøgelse). — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1955, Kjeld de Fine Licht, Elna Møller og Erik Moltke 1963 og 1969, Vibeke Michelsen 1966 og Ulla Hastrup 1969.

Tegninger i NM: 4 blade opmålinger og planer af Søren Lemche 1923.

¹ DiplDan. DaRigBr. 2 rk. XII nr. 172. ² Landebogen p. 171. ³ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 3632, 4°, I. Pastor P. C. Garde: Efterretninger om Græsted og Mårum sogne. ⁴ LA. Kgl. Bygningsinspektører. Meldahl: Domænekirkerne pk. XXII. ⁵ RA. Kultusministeriet, I. dep. Journalsager 1848—1916. ⁶ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1821—1827. ⁷ LA. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dok. vedr. de kgl. kirker og skoler 1788—90. ⁸ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1721—80. Sjællandske rytterdistrikters kirkerghsk. ⁹ LA. Maarum kirkes rgskbog 1738—39, 1776—77. ¹⁰ LA. Kronborg amtsstuearkiv nr. 523 og 524, rgsk. for de kgl. kirker under Kronborg rytterdistrikt 1805—45. ¹¹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo-Stro hrd.s provsti: 1864—99. Synsprotokol for kirker og præstegårde. ¹² RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1841—50. Kopibog. ¹³ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier. ¹⁴ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journaler 1782—1848. ¹⁵ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1661—72. Kronborg amts kirkerghsk. ¹⁶ I Bygningsadministrationens journal (jfr. note 19) omtales disse arbejder fra 1837 som en reparation, jfr. Løffler indb., J. P. Mynster: Visitatsbøger II, 249. ¹⁷ RA. DaKanc. Protokol over indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager. 1481—1650: 1645 juni-dec. Læg: ad 1645. VI. ¹⁸ LA. Topografisk saml. Frborg amt. Pastor P. C. Garde: Saml. til Holbo hrd.s historie, hefte 1. ¹⁹ RA. Rtk. Bygningsadministrationens journaler 1835—40. ²⁰ Efter opmåling ved S. Lemche 1923. Mål angives 1739 (sml. note 8) og ved synsforretning 1783 (sml. note 21). ²¹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1780—97. Kronborg rytterdistrikts kirkerghsk. ²² LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo-Stro hrd.s provsti: 1864—99. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ²³ Kobbersmeden Hans Wiedemand og maler Muhle, der sammen arbejdede på reparation 1735 af uret i Hersted-Øster kirke (DK. Kbh. Amt p. 484) udførte ligeledes vindfløjen på Nødebo kirke samme år som Mårums, sml. p. 1068. ²⁴ Hos Bøje p. 62 f. fejlagtigt henført til Nicolai Junge. ²⁵ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsrghsk. Kronborg amtsstue. 1797—1803, 1804 II—1805 II, 1816—27, 1828 I, 1829—30, 1831 II, 1832—44. Kirkerghsk. ²⁶ LA. Bispearkivet. A. Alm. sager: 1647(—1708). Holbo hrd.s bog. ²⁷ Jfr. noterne 3, 13, 21, året 1794 og 25, året 1831. ²⁸ Ved P. Kr. Andersen. ²⁹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkerghsk. ³⁰ Henningsen: Kirkeskibe p. 161, samme i ÅrbFrborg. 1952, p. 101. ³¹ Af slidspor fra kneblen ses, at klokken har været drejet fire gange. ³² RA. Fæstningsrgsk. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus. ³³ Detaljeret regnskab bevaret, jfr. note 9. ³⁴ E. Gribso i ÅrbFrborg. 1934, p. 90. ³⁵ Nationalmuseets 1. afd.s sognebeskrivelser. ³⁶ RA. Rtk. Bygningsadm. 256. 102. Journalsager 1849.

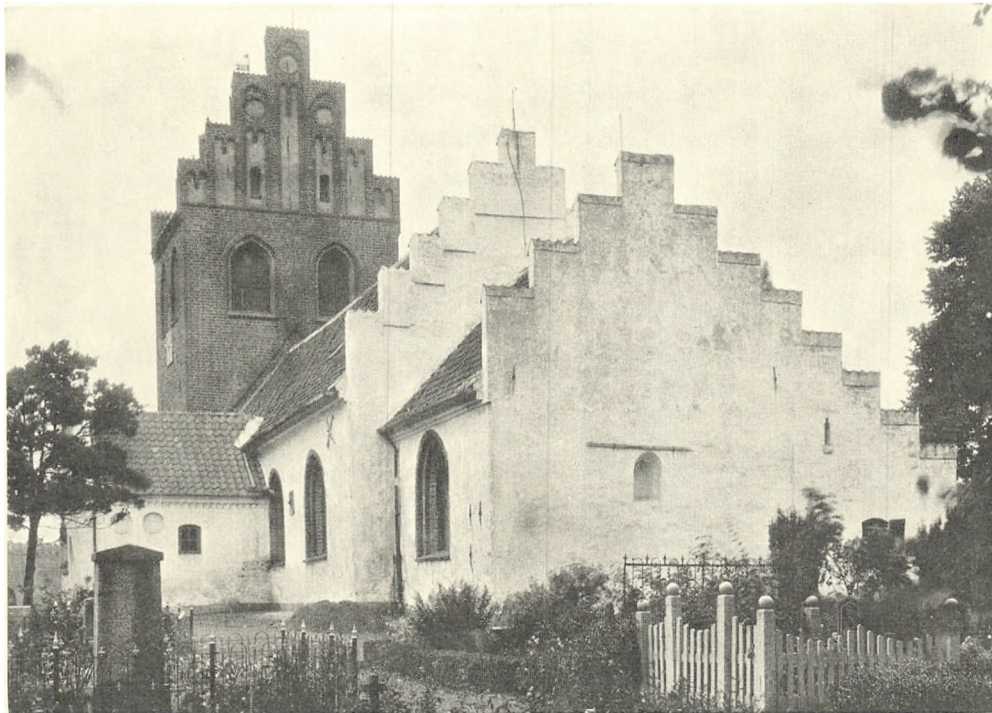

Fig. 1. Helsingør. Ydre, set fra sydøst.

G. A. J. 1926

HELSINGE KIRKE

HOLBO HERRED

I 1170'erne var bispetienden af biskop Absalon overdraget Æbelholt kloster¹. Kirken² er forholdsvis hyppigt omtalt i middelalderen, 1222 nævnes en »curator« (præst, forvalter, kirkeværg?) ved kirken³, og 1307 betænkes både kirke, præst og kirketjener⁴. Historikeren Peder Olsens beretning (på reformationstiden) om, at kirken 1342 afbrændtes af holstenerne, da mange bønder havde søgt tilflugt dér, nogle indebrændte, andre dræbtes og mange blev fanget⁵, er ikke bekræftet gennem bygningsundersøgelser (sml. p. 1215). 1493 havde kirken fælles præst med Valby⁶. 1567 var der 38 tiendeydere⁷. Sognepræsten i Sollerød var 1689—1754 beneficeret med kirken, således at han skulle vedligeholde den, svare til dens udgifter og gøre regnskab⁸. Kirken var indtil 1. jan. 1950 en stiftslandsbykirke, men overgik nævnte dato til selveje.

Kirken ligger nordligt i den gamle landsby (sml. fig. 18), der efter anlæggelsen af jernbanen fuldstændig har ændret karakter gennem betydelige udvidelser mod øst, syd og vest. Bygningen er placeret på en lav højning, der fra skibets østende falder til alle sider, mest dog mod syd. Kirkegården har fået store udvidelser, hvoraf den søndre allerede var planlagt 1813 (fig. 18), mens den

første mod nord gennemførtes 1880⁹ og den anden et godt stykke ind i 1900'erne. Disse udvidelser aftegner sig tydeligt i kirkegårdsindhegningen. I øst og vest, om kirkegårdens ældste del, findes mure af store kampesten og munkesten, som antagelig hidrører fra middelalderen, og som må være identiske med de mure, der 1645¹⁰ omtales som forfaldne; disse mure er 2—2,5 meter høje udvendig, men mod kirkegården jorddækkede indtil en halv meter fra tagstensafdækningen. En tilsvarende nordmur af munkesten blev fjernet 1880¹¹, men det er endnu muligt at fastslå, hvor kirkegårdens fire gamle hjørner har været. Muren om sydudvidelsen synes først rejst 1849¹² i forbindelse med en istandsættelse af de ældre mure, mens teglstensmurene med udvendigt savskifte øst og vest for den ældste af de nordlige udvidelser formentlig er fra 1880; alle hvidtede og teglhængte. Den yngste nordudvidelse hegnes af ståltrådsnet.

Indgange. En præstelåge mellem to murede piller i vestmurens ældste del afløste 1858¹³ en gammel, muret portal, og i syd har tre piller, der er rykket lidt ind på kirkegården, omkring 20. århundredes midte afløst en indgang med fire murede piller fra 1845¹², og samtidig blev stakitlågerne erstattet af jernlåger. 1785¹⁴ omtales en port og tre låger; een i vest blev tilmuret 1851¹².

†*Kirkelade.* 1671¹⁵ betaltes en murmester for at nedbryde kirkeladen, som »til Vejby klokketårns høje brøstfældigheds reparation mesten er assigneret«. Laden kan vanskelig have haft nogen anden plads end ved den gamle sydmur. Af Vejby's regnskaber 1671 fremgår imidlertid, at ingen ville hjælpe med til at transportere stenene, og det er derfor muligt, at resterne af laden blev stående og var identisk med det 1734 omtalte hus, der tilhørte degnen; det hvilede på ringmuren til stor skade og »sætter kirken i stor fare og stor våde ifald det skulle ved ildebrand forulykkes«, hvilket let kunne ske, da huset var uden skorsten og kun udstyret med et røghul ind over kirkegården lige for kirken.

Kirkens ældste del, det lille kor og det store østre parti af skibet, synes fortrinsvis at være af *rå kamp* med ret store *hjørnekvadere*, men der ses dog også i overvægge og gavle en del nærmest *kvaderhugne* sten af granit og *jernahl*¹⁶, og til et par vinduer er der benyttet monolit granitoverligger. I de østre gavle ses *kvaderfugning*, som formentlig er oprindelig ligesom den ret grove puds, der ses på overvæggene i koret; hele bygningens ydre er dækket af tykke puds- og hvidtelag, korets sydøsthjørne ommuret 1846¹⁷ og en grov, kvaderagtig sokkel indhugget 1877¹³. Den romanske murhøjde på kor og skib, målt i sydøst, er henholdsvis 3,9 og 4,5 m, og de oprindelige bjælker, hvis aftryk ses på begge sider af triumfgavlen, har ligget på murkronen. Visse forhold taler for, at skibets vestgavl har været påfaldende tyk; se herom p. 1216.

Vinduer og døre. Det 1952 genåbnede østvindue i koret er oprindeligt, og det spores svagt, at monolitoverliggeren er forsynet med en art geometrisk *dekoration*; vinduet måler udvendig 94,5 × 60 cm og indvendig 119 × 64 cm.

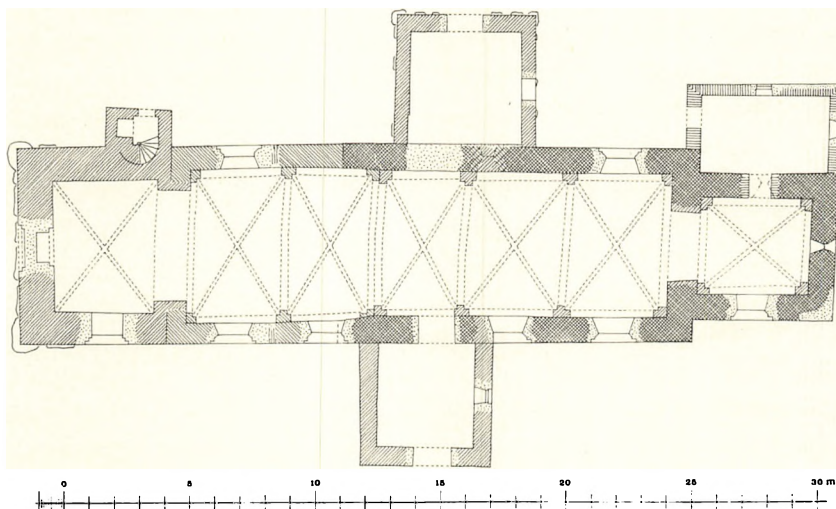

Fig. 2. Helsing. Plan. 1:300. Målt af M. Brahde 1957. Tegnet af Lars Klint 1969.

Hver af skibets langmure har formentlig haft to vinduer; skjult bag våbenhusets østre tagflade ses eet, der tilsyneladende svarer til korets østre, mens skibets tilsvarende nordvindue med overligger af jernahl nu er skjult af nyere puds. Skibets nuværende syddør, der sidder på den oprindelige plads, er antagelig fra 1817. Af norddøren, der muligvis blev ødelagt 1814¹⁴, var østkarmen af jernahlkvadre bevaret indtil 1923, da orglet anbragtes på pladsen.

Ændringer og tilføjelser. Ved midten af 1200'rne ændredes kirkens *vinduer*, og hertil benyttedes munkesten. Det gælder korets nordvindue, der er tilmuret mod sakristiloftet; det måler 104×70 cm og indvendig 142×91 cm, men højden er muligvis blevet lidt formindsket ved indhugning af sakristidøren; vinduet er rundbuet og med smige karme, ganske som de oprindelige, men noget større. Vinduesændringen spores også i skibet bag nordre våbenhus, hvor der endnu 1926 lidt øst for det omtalte oprindelige vindue sås spor af et større i munkesten ($31-32-33 \times 8$ cm), der udvendig er 80 cm bredt, mere end 165 cm højt og med en lysning på ca. 130 cm's højde.

Kirkens overhvælving og vestforlængelsen hører tilsyneladende hjemme i samme byggeperiode, omend der spores stop undervejs; manglen på detaljer udelukker en snævrere datering end til 1400'rne. Hverken i hvælv eller vestforlængelse findes detaljer, der med Løffler (Stiftslandsbykirker) berettiger til en datering ved 1300-tallets midte og den derigennem mulige tilknytning af disse arbejder til en genopbygning efter den brand, som holstenerne ifølge Peder Olsen skal have afstedkommet i Helsing¹⁸. Første etape i dette byggeri var korets ene og det romanske skibs tre hvælv, hvilket bedst fremgår af de samtidige tagværker (p. 1220); hvælvpillerne og gjordbuen mellem det roman-

ske skibs vestligste hvælv og forlængelsens østfag vidner tillige om, at de tre hvælvfag i det romanske skib er muret, inden dettes vestmur blev nedrevet i forbindelse med vestudvidelsen. Så vidt stemmer sporene sammen, men sammenholder man den af piller og gjordbue angivne plads for vestmurens østside med sporene af det romanske skibs vesthjørner udvendig og over hvælv, bliver resultatet, at den gamle vestmur har været halvanden meter tyk, hvilket er usædvanligt; enten må det betragtes som indicium for en særpræget udformning af den forsvundne gavlfag, eller også skjuler der sig hér problemer i forbindelse med udvidelsen, som antagelig kun lader sig løse gennem gravning og udhugning. Vestforlængelsens munkestensmure er tyndere end det gamle skibs mure, og i overvæggene er denne forskel i murtykkelse udjævnet så råt, at man fra første færd har regnet med hvælv i forlængelsen, og disse hvælv skiller sig i udformning og teknik ikke ud fra de tre fag i det gamle skib.

Korets og det romanske skibs hvælv har falsede piller, helstens skjold- og gjordbuer og halvstens ribber, der smalner til ned mod vederlaget, som ikke markeres af noget bånd. Fra samme tid som hvælvene er sikkert den nuværende *spidse korbue*.

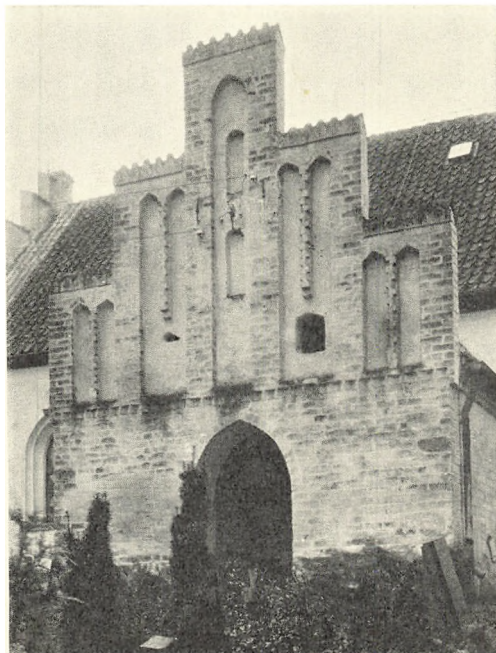
Vestforlængelsen er bygget på stærkt hældende terræn, således at både den moderne granitsokkel og murværkets skifter falder op mod en halv meter vestover. Munkestenene er lagt i almindeligt munkeskifte (26—27 × 11,5—12 × 7,5—8 cm); hjørnerne står bevaret under det yngre tårn, ved hvis opførelse man også har sparet den nederste halve snes skifter af taggavlen; fra kirkens loft kan man i gavlfartiets nord- og sydside se to små, nu tilmurede lysglugger i bunden af en blanding med trappeformet afdækning. Midt i hver langmur ses spor efter østkarmen af et slankt vindue, det søndre med en tilspidset bue, det nordre med en høj fladbue; under disse er der spor efter smallere og mere lavtsiddende stik; som sporene fremtræder nu, må de opfattes som resultatet af en vinduesændring, men Løffler, der i sin tid foretog en udhugning, meddelte de fulde mål og opfatter sporene som samhörørende; et rundbuet vindue under et højt spejl. — De to hvælvfag svarer helt til de tre i skibets gamle del, og det med murene samtidige tagværk skiller sig også kun på et enkelt punkt ud fra østendens. Hele skibet fik ved udvidelse og hvælvslagning en lidt større rejsning end forhen, men langmurene synes ikke som vanligt at være blevet udstyret med falsgesims; en sådan murede først 1872⁹ på skibets nordside til afløsning af et gesimsbrædt, og man må derfor regne med, at Helsing indtil da stod med skråtstillede sugfjæle ligesom det endnu er tilfældet med Vejby kirke.

Af de to middelalderlige våbenhuse, der er placeret ud for det romanske skibs dørsteder, er det søndre uden tvivl ældst, men så stærkt ombygget, at nogen sikker aldersbestemmelse er udelukket. *Søndre våbenhus*, der 1877 fik

indhugget en granitsokkel ligesom koret og det forlængede skib, er af rå kamp og munkesten; det sidste materiale er dels benyttet til en forhøjelse af flankemurene på en halv snes skifter (omfattende et par cirkelblændinger og savskiftegesimsen) og en tilsvarende forhøjelse af blændingsgavlen, dels til en omfattende skalmuring 1856¹³, da murens ydre skal skød ud. Forhøjelsen kan muligvis være gennemført 1766¹⁴, da bygningen omtales som det nye våbenhus, men det er troligt, at den er endnu ældre og samtidig med det senmiddelalderlige tagværk, som, indtil bjælkerne hævedes 1855, stod med et lavt *styrtrum*. Nedre del af den ældre taggavl med spor af fem tilmurede blændinger ses under den nuværende nymodens gavl med dens syv spærstikafdækkede blændinger og et tilsvarende antal brynede kamtakker. Den asymmetrisk anbragte dør kan sidde på oprindelig plads, men i så fald må der være hugget en fals bort sammen med stikkets ommuring; om mindepladen vest for døren se p. 1230. Vinduet i øst er indhugget før 1862¹³, og det indre dækkes af et gråmalet bjælkeloft.

Nordre våbenhus (fig. 3)¹⁹, fra 1763¹⁴ omtalt som *kalkhus* (eller materialhus) og nu ligkapel²⁰, er antagelig opført o. 1500—25, af munkesten i munkeskifte (25—27 × 11,5—12,5 × 7—8,5 cm). Flankemurene har udkragende savskiftegesims og synes oprindelig at have stået uden vinduer. Gavlen har en stor, spidsbuet dør, som har mistet en fals, og derover en anselig femtakket blændingsgavl med bindigt savskifte i fodlinien og fem højblændinger, af hvilke den smalle midterste har spidsbuet afslutning og i bunden to mindre fladbuede blændinger over hinanden; de fire yderblændinger har tvedelt afslutning med spærstik over skaktavlmuret midtstav. Det indre, som 1926 stod med bjælkeloft, har nu gipsloft. Over bjælkerne er der et lavt *styrtrum*.

Tårnet er fra o. 1500 og slutter sig med hensyn til gavldekorationen nær til Græsted (p. 1176). Det er af munkesten i munkeskifte (26—27 × 13—14 × 9 cm, 10 skifter = 106 cm) over en rå kampestenssyld; østmuren er bygget ind over vestforlængelsens gavl. Tårnrummet, der mod skibet har en spidsbuet

C. A. J. 1926

Fig. 3. Helsingør. Nordre våbenhus (p. 1217).

L. L. 1961

Fig. 4. Helsingø. Indre, set mod vest.

arkade med overgribende stik, dækkes af en samtidig hvælving med vederlag i murene og halvtstens brede ribber, som er vandret afskårne forneden; oversiden er utilgængelig. I syd er der et fladbuget, falset vindue, som udvendig har to rulskifter og et fladskifte; inderkarmene er glatpudsede og nyere; et lignende vindue i vest blev tilmuret 1952. Adgangen til mellemstokværket sker gennem et samtidigt trappehus i nord; det blev i sidste halvdel af 1800'erne forsynet med granitsokkel (sml. p. 1214) og nymurede trappegavle over den oprindelige savskiftegesims. Under- og overdør er fladbuede, skakten løbermuret, spindelen rund og loftet af fladbuede binderstik. Mellemstokværkets eneste lysåbning, et spids-

buget, dobbeltfalset nordvindue, stammer fra 1863¹³; udvendig på østmuren er der muret en »taglinie« af udkragende bindere, som beskytter skibets vestligste spær mod nedsivning af regnvand.

Klokestokværket har til hvert verdenshjørne to store, spidsbuede, faldede glamhuller, af hvilke de nordre og søndre har prydskifte af løbere. Flankemurene krones af svagt udkragende savskifte og retkantgesims, mens gavlene har bindigt savskifte. Gavldekorationen med syv blændinger og et tilsvarende antal kamtakker er af sen Helsingør-type; de tre midtblændinger er faldede med cirkelblændinger i spejlet og en spidsbuget (næsten rund) afdækning; de øvrige har alle spærstik over en kort uprofileret hængestav.

Indtil 1862¹³ benyttedes tårnrummet som *dåbskapel*.

Sakristiet på korets nordside, mod sædvane en fladloftet halvtagsbygning, fremtræder i en meget stærkt skalmuret form og med noget ændret, aftrappet halvgavl i øst. Bygningen, af røde munkesten, er muligvis rejst i 1500-tallet snarere end i begyndelsen af 1700'erne, da præsten Niels Spydstrup indrettede sin åbne, tøndehvælvede begravelse under gulvet i rummets store østre del (sml. p. 1234)²². 1837¹⁷ hævdedes de senere udskiftede loftbjælker, 1865¹³ gennemførtes en stor, ydre skalmuring, hvorved nordmurens nedgang med trappe til begravelsen forsvandt, og 1881¹³ indsattes den nuværende dør i vest; også de to vinduer i øst og nord er af nyere dato.

Fig. 5. Helsing. Indre, set mod øst.

L. L. 1961

Fig. 6. Helsing. Indre, set mod øst. Før sidste restaurering.

C. A. Jensen 1926

Tagværker. På triumfgavlens østside ses aftryk af korets oprindelige tagværk, der havde eet hanebånd og to lange, skrå spærstivere samt en rille efter den ældste tagbeklædning, der muligvis bestod af spån. Det nuværende korthagværk, af eg og samtidigt med hvælvingen, er meget velbevaret; det har to lag hanebånd, lange krydsbånd og korte spærstivere. Også tagværket over det forlængede skib er opsat i forbindelse med hvælvslagningen; det er af samme type som korets, men knap så velbevaret. Der er et klart skel mellem det romanske skibs tre hvælvfag og den gotiske forlængelses to; de tre østfag har ikke som almindeligt i den slags tagværker en langstol, men derimod en længdefastivning bestående af en T-formet bjælke, der er kæmmet ned over det underste lag hanebånd. Begge våbenhuses tagværker er ligeledes af eg og middelalderlige, mens tårnets er fornyet i fyr.

Tårnet står i blank mur med hvidtede blændinger, mens resten er hvidkalket ligesom 1814; 1817¹⁴ var tårnet rødkalket med hvide blændinger. 1667¹⁵ synes alle bygningsafsnit at have været tækket med bly, men nu er dette materiale kun bevaret på tårnet og resten dækkes af vingeteg. De store, rundbuede vinduesindfatninger af munkesten stammer fra 1866¹¹ og stod indtil 1952 med blyindfattede, rhombeformede ruder; nævnte år restaureredes kirken (arkitekt V. Hardie-Fischer) og fik sine nuværende blyindfattede ruder og gulve af munkesten.

† *Vindfløje.* 1) 1845¹² anskaffedes en fløj til tårnet, som 1873⁹ afløstes af 2), der havde årstallet stående i fanen; nu forsvundet.

Glasmalerier, sign. O. Trock-Madsen 1952, findes i korets østvindue (motiv: Helligåndsduen) og i skibets store østre nordvindue (motiv: den tronende Gudfader).

† *Kalkmalet dekoration.* 1874¹⁴ købtes blå og gul farve til kirken indvendig; væggene hvidtedes, hvælvene farvedes blå og jordbuerne formentlig gule.

INVENTAR

Oversigt. Af førreformatoriske inventargenstande har kirken bevaret den firkløverformede, romanske granitfont, en klokke fra o. 1350—75 af Olaf Henriksøn Kegge, et lille trækrucifiks til processionsbrug fra o. 1350, samt et korbuekrucifiks fra o. 1500. Prædikestolen med udskårne hermer stammer fra tiden lige omkring 1600. Blandt gravstene er bevaret to med trærammer.

Alterbord, moderne, opmuret af små kvadre, med glat plade af skånsk sandsten. †Alterbord, der var muret, blev 1854 erstattet af en fyrretræskasse.

Som alterprydelse tjener et lille træ Kors. Den tidligere *altertavle* (jfr. fig. 6), fra 1854, er et oliemaleri på lærred, 156 × 111 cm, Kristus i Gethsemane, malet af historiemaler Th. Wegener, som fik 430 rdl. for billedet og selv sørgede

Fig. 7. Helsinge. Dåbsfad (p. 1222).

L. L. 1961

Fig. 8. Helsinge. Alterstage (p. 1221).

L. L. 1961

for rammen¹³; den er rigt profileret, rundbuet og flankeret af to søjler med snoede skafter. Grå- og hvidmalet med forgyldte lister. På skibets nordvæg. — Om dens \dagger forgænger vides kun, at den 1766—67 blev understøttet med stivere og 1827 malet af malermester T. C. Schou med forskellige farver¹⁴.

Altersølv. Kalk, 1865, 20 cm høj, på sekstunget fod og med gotiserende knop. På bægeret graveret: »Anskaffet til Helsinge Kirke Aaret 1865«. Under foden stemplet med Københavns bymærke 65 og F. Dahl (Bøje p. 148). Glat *disk* og *oblatæske*, cirkulær, med perlekant, begge med samme stempler som kalken²³.

Vinkande m.m. 1865 købtes en porcelænskande fra den kgl. porcelænsfabrik¹³; den opbevares nu i sakristiet sammen med en tilsvarende skål fra Bing og Grøndal og en lågdåse. En \dagger alterkande af porcelæn nævnes allerede 1853.

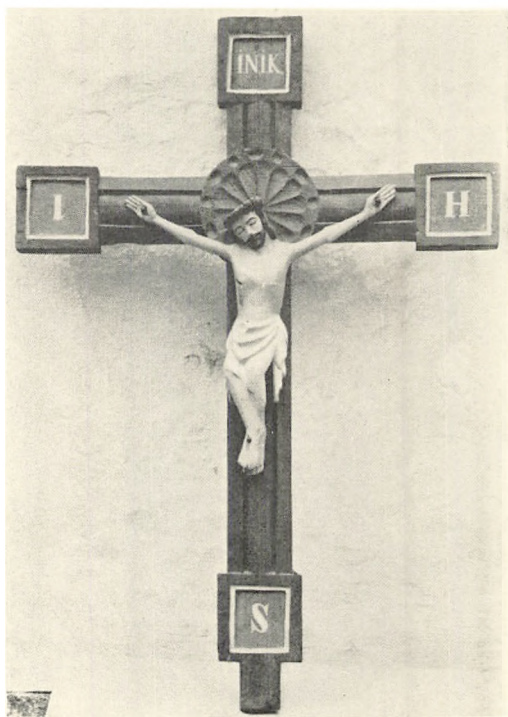
\dagger *Oblatæske* af træ nævnes som ny 1853²⁴.

\dagger *Tinflasker* nævnes flere gange²⁵, 1755¹⁴ var der to.

Berettelsessæt, 1865. Kalk med indsat vinflaske og disk i samtidigt etui med rødt fløjl. Under foden og på bægeret stempler: F. Dahl og Københavns mærke med 1865. Kostede ialt 23 rdl. — 1821 modtog guldsmed H. Holm²⁷ en gammel, udelig kalk på 21 lod; den omstøbtes til et \dagger berettelsessæt på 11 $\frac{1}{2}$ lod.

Alterstager (fig. 8), fra slutningen af 1500'rne. Nye, cylinderformede lyseholdere har afløst lysepiggene. 1872 loddede S. Nielsen den ene stage¹³.

Processionskrucifiks (fig 9) o. 1325—50. Den 48 cm høje figur hænger dybt

L. L. 1961

Fig. 9. Helsing. Processionskrucifiks (p. 1221).

i de spinkle arme, knæene er bøjede, fødderne overlagte. Lændeklædet er knælangt, en lang flig hænger ned i venstre side. Korstræet ender i fir-kantede plader med glatte fyldinger, indrammet af hulkant. I korsskæringen en stor glorieskive med fordybet roset omgivet af »ædelstensgruber«. Korstræet, der forneden ender i en tap til nedstikning i en processionsstang, er 121 cm højt. Tyk, moderne staffering, figuren legemsfarvet med hvidt lændeklæde, brunt hår og sort tornekrone, korstræet egetræsmalet med blå felter og hvide bogstaver; øverst IN IK (Jesus af Nazareth, jødernes konge), i de andre felter I H S. Nu i ligkapellet på væggen indtil kirken.

* *Røgelsekar*, romansk, af almindelig type, kugleformet på konisk fod og med korskirke på låget. Siden 1849 i Nationalmuseet (nr. 10926).

† *Messehagler*. 1647²⁵ fandtes en gammel messehagel af brunt fløj; 1755 en rød¹⁴, og herefter er farven rød⁹.

Alterskranke, fra 1950'erne, af egetræ (arkitekt Hardie-Fischer).

Døbefont, romansk, af granit, på nyere fod. Den store, høje, firkløverformede kumme, 70—95 cm i tv., er af type som Esbønderup, Græsted, Vejby (p. 1027 og 1183) og Lille Lyngby (Strø hrd.), men uden reliefudsmykning på de næsten lodrette sider (Mackeprang: Døbefonte p. 88, 92). Foroven profileret kant og mellem firpasfremspringene lodrette, smalle stave. Forneden afsluttes kummen af en rundstav. Foden leveredes 1883 af stenhuggerne Hans og Jørgen Larsen, København, efter arkitekt J. D. Herholdts tegning¹³. Fonten står på en stor, rektangulær, flad sten. Den er nævnt i inventariet 1647²⁵, men forsvandt senere fra kirken; 1881 kom den tilbage, skænket af proprietær Rundin, på hvis ejendom i Helsing den havde stået en »lang årrække« før 1853²⁸. Efter rensning (og ophugning?) stilledes den først i våbenhuset og fra 1883 ved triumfmuren. Den ifølge Løffler simple † *stenfont*, der 1863¹³ gjorde tjeneste i tårnrummet, er forsvunden.

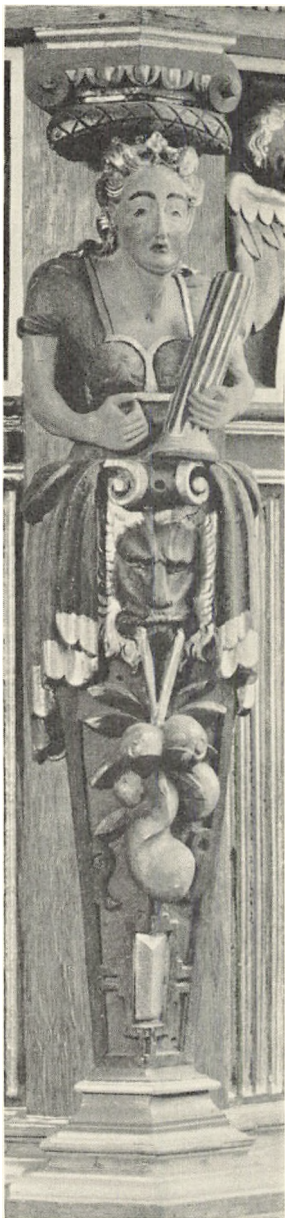
† *Fontehimmel*. 1827 blev »Tronen« over døbefonten malet af T. C. Schou¹⁴. *Dåbsfad* (fig. 7), sydtysk arbejde fra slutningen af 1500'erne. I bunden be-

Fig. 10. Helsing. Korbuekrucifiks (p. 1224).

L. L. 1961

budelsesscene omgivet af en næsten udslidt minuskelindskrift, herom og på randen frise med hjort og hund i drevet arbejde. Fadet er nær beslægtet med Hersted-Øster (DK. Kbh. Amt p. 482, fig. 5). — Et *†infad* nævnes 1865¹³.

L. L. 1961
Fig. 11. Helsing. Prædike-
stolsherme (p. 1226).

†*Kedel* af messing at hente vand i til dåben, omtalt 1647²⁵.

Dåbskande, fra 1800'rne, af messing, høj, slank med knækket hank.

Korbuekrucifiks (fig. 10) o. 1500. Den ca. 110 cm høje figur har meget lange lemmer, kroppen er smal, og hovedet — med proptrækkerkrøller i hår og skæg — er langstrakt. Den svære tornekrone er tovsnoet, lændeklædet stærkt foldet med undersnippen kastet op over øvre kant. Korstræet ender i glatte cirkelplader, der ligesom korssiderne har konkave, halvrunde skiver. Et langt, svunget skriftbånd med op-rullede ender er anbragt på øvre korsarm. Endnu 1926 var korset plantet i en glat †*korbuebjælke*. Figuren er nu legemsfarvet med mørkt hår, grøn tornekrone og forgyldt lændeklæde med hvidt foer. Korset er egetræsmalet med grønblå endefelter hvori moderne gul fraktur: »Fredsens Fyrste Ez. 9. Verdens Frelser. 1. Joh. 4«²⁹.

På den nu forsvundne korbuebjælke var på blå bund malet med gule versaler: »Jesus Christus dilexit nos, et lavit nos a peccatis nostris in sanguine suo et fecit nos reges et sacerdotes« (»Jesus Christus elskede os og afvaskede os vore synder i sit blod og gjorde os til konger og præster«). Denne indskrift, formentlig fra 1851³⁰, gentog en ældre med renæssanceversaler. Nu hænger krucifikset over indgangsdøren i syd.

†*Korskranke*(?). 1857 egetræsmaledede malermester L. Sørensen »panelet ved indgangen til koret«¹³.

Prædikestol (fig. 12) o. 1600. Stolen er af eg og består af fire fag, som danner siderne i en regelmæssig polygon. Underbaldakinen (to sider nye) er svejet i to afsæt med kraftige kassetteornamenterede ribber. Ny hængekugle. Den moderne opgang fra 1950'erne er en svungen trappe uden panel.

Storfelterne indeholder en arkade med kannelerede pilastre omkring et rundbuet, glat felt, i buehjørnerne er englehoveder. Fem hjørnermer (dydefigurer) bærer på indskudte, karrererede puder joniske kapitæler. Hermeskafterne har løvemasker, fra hvis mund der hænger frugtbundter i bånd. Hermerne

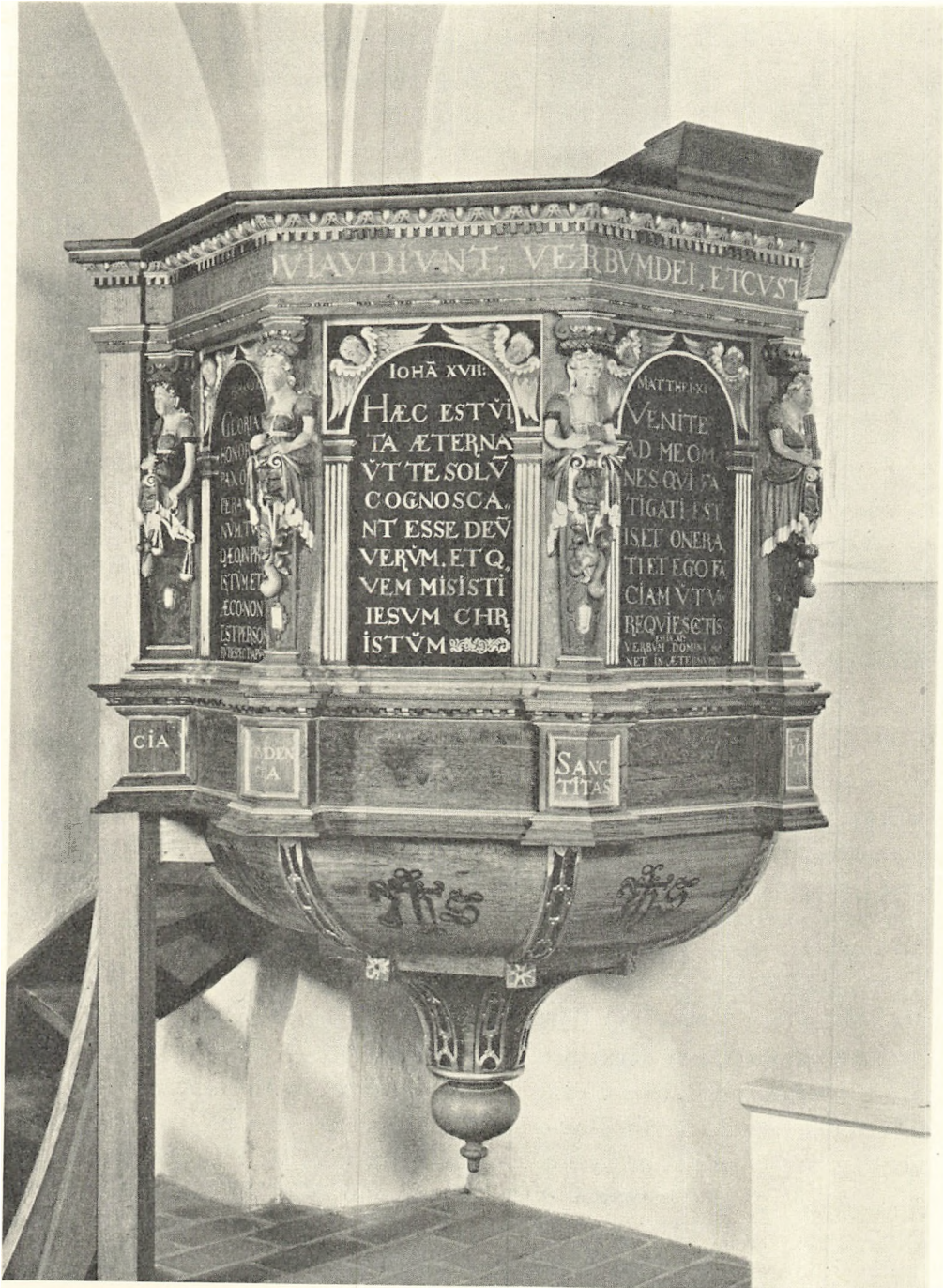
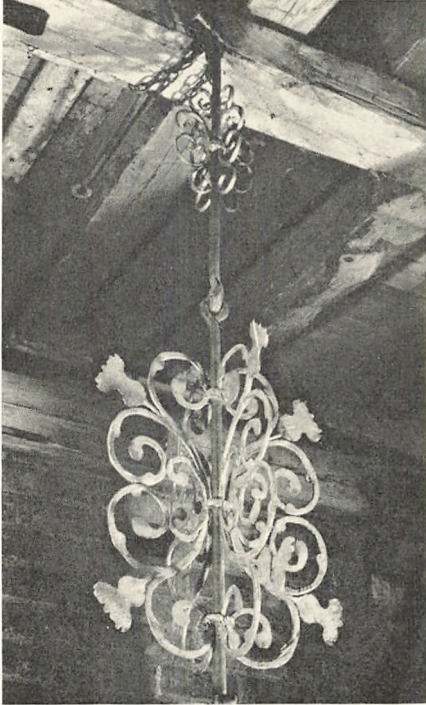

Fig. 12. Helsing. Prædikestol (p. 1224).

L. L. 1961

L.L. 1961

Fig. 13. Helsingø. Ophængningsstang med smedejernsornamenter til lysekrone nr. 1 (p. 1228).

forestiller, ifølge de malede navne på postamentfremspringene, fra øst: 1) »[i]usticia«, Retfærdigheden, med sværd og skålvægt 2) »prvencia«, Klogskaben, nu uden attribut 3) »sanctitas«, Fromheden, nu udstyret med nyere kalk 4) »fortitudo«, Styrken (fig. 11), bærer et kaneleret søjleskaft med base 5) »spes«, Håbet, lægger fingerspidserne sammen i bøn. Figurerne er grove, bredskuldrede med krogede arme. De har lange, tykke halse med kraftig hulning mellem kravebenene. Hovederne er fremskudte, de langagtige ansigter har pluskæber og højt optrukne øjenbryn. Alle dyderne har dybt nedringede kjoler med højtsiddende bælte og oprullede korte ærmer. Hermerne bærer en kraftig gesims med gennemgående frise over perlestav; kronlisten har tandsnit og æggestav. Postamentfelterne er glatte med hjørnebøjede fremspring, kronlisten har tandsnit.

Egetræet står blankt med partiel staffering malet på grundlag af den oprindelige,

muligvis fornyet første gang af malermester T. C. Schou 1827¹⁴, dernæst i 1857 af malermester L. Sørensen, som forsynede felterne med brunmalede plader¹³. Disse fjernede konservator Steffensen i 1898³¹, hvorved de oprindelige skriftfelter med ægte forgyldning kom frem. 1952 istandsatte konservator I. Røjbæk stolen³²; ifølge hans beretning fornyedes skriften på frisen og på postamenthjørnerne og nogle sorte 1800-tals mauresker blev fjernet. På underbaldakinen findes tre sortmalede IHS-monogrammer, de øvrige felter er fornyede.

Storfelternes latinske skriftsprog er med forgyldte versaler på sortblå grund, fra øst 1) »Romano XI(!): Gloria et honor et pax omni operanti bonum« etc. (det citerede stykke er fra Romerbrevet 2,10: »Herlighed og ære og fred over hver den, som øver det gode« etc.), 2) »Ioha[nnes] XVII: Hæc est vita æterna« etc. (»Johs. 17,3: Dette er det evige liv« etc.), 3) »Matthei XI: Venite ad me omnes qvi fatigati estis« etc. (»Matthæus 11,28: Kom til mig alle I, som er trætte« etc.). Nederst: »Eseiæ XI« samt »Verbum Domini manet in æternum« (»Herrens ord bliver i evighed«, (d. e. Peter 1, 25), 4) »Marci XVI: Ite in mvndvm vniversvm prædicat« etc. (»Marcus 16,15: Gå ud i verden at prædike« etc.).

På frisen ligeledes med forgyldte versaler (fornyset indskrift): »Beati omnes, qvi avdi-vnt, verbvm dei« etc. (»velsignet alle de, som hører Guds ord« etc.).

†*Himmel* af pommersk fyr, med smal, glat frise; undersiden var delt i to polygonale, fordybde felter, det inderste med en op-hængt due, som ifølge regnska-berne blev leveret af A. Korne-rup 1858 for 7 rdl.¹³. Himlen blev 1827 malet sammen med stolen af T. C. Schou¹⁴. Den henlagdes 1952 på loftet og er nu forsvundet.

†*Timeglas*, nævnt i inventariet under året 1755¹⁴.

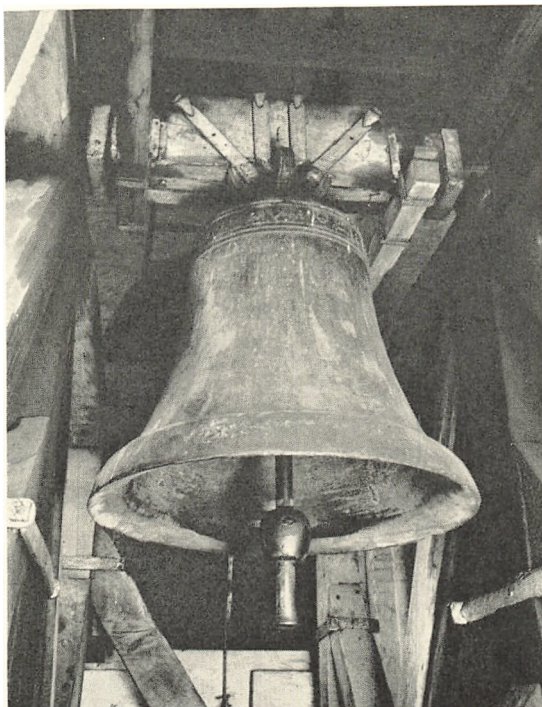
†*Sæde* på en jernfod stod i prædikestolen i 1717—18 »da præ-sten for svaghed ikke magter at staa«³³.

Stolestader, 1856—57, oprinde- lig i nygotisk stil, men topsty- kerne, der endte i en spidsbue med udsavet firpas (fig. 6), er nu fjernet (jfr. fig. 5). 24 rygpaneler fra 1500'rne er genanvendt i stolene. Gråmalede med rød- violette sæder; oprindelig var alt egetræsmalet. 1856 betaltes H. Sibbern, Ros- kilde, 5 rdl. for en arbejdstegning til stolene, og året efter forfærdigede sned- keren Peder Andersen, Helsing, stolepanel og gulv for 339 rdl. 16 sk. Præstens og skolelærerens stole kostede 60 rdl.¹³.

†*Stolestadegavl*, fra midten af 1500'rne. Af C. A. Jensen sammenlignet med degnestol fra 1562 i den nærliggende Tibirke kirke. Over et foldeværksfelt med seks stave var der en halvrund top med en senere forskåret dobbeltroset. Ege- træsmalet. Gavlen stod 1926 i den trækasse, der da skjulte prædikestolens underbaldakin.

†*Lænestol* fra begyndelsen af 1700'rne. Drejet understel med højtsiddende stang mellem de forreste ben. Ryglænet omdannet med træbaluster mellem de lodrette stykker; indridset 1782. Nyere læderbetræk. Fandtes endnu 1926.

†*Fyrrekiste* med hængsel og låg til messeklæder omtalt i inventariet 1647²⁵. 1770 betaltes 2 mk. 8 sk. for at flytte et †*geværskab* og for »adskillige smaa ind- retninger i sakristiet«¹⁴. 1865 fandtes et †*skab* med lås til altertøjet¹³.

L. L. 1961

Fig. 14. Helsing. Klokke, støbt af Olaf Henriksøn Kegge (p. 1229).

Alle *dørfløje* er fra restaureringen i 1950'erne; på døren mellem sakristi og kor er genanvendt en stor, glat 1700-tals lås.

†*Pulpitur*, 1818, forfærdiget af snedker J. Bjørnsen¹⁴; nedbrudt 1835¹⁷.
Orgel, 1953, af Th. Frobenius; i vest. Det afløste et *†orgel* fra 1855¹³.

Nyere *salmenummertavler* med indskudsbrikker.

Et *†maleri*, der i 1700'erne hang ved prædikestolen, skildredes som »et original Stykke af vor Frelser« hjembragt fra Vatikanet og foræret kirken af en munk »som overgik til den lutherske lære, giftede sig med en kvinde fra sognet og blev præst i Sverige«³⁴. Inventariet 1814 nævner et maleri af Kristus¹⁴.

Præsterækketable, nyere, bag orglet.

Lysekroner. 1) Skænket 1701. Ottearmet med to mindre kugleled på skaftet, der forneden ender i en stor hængekugle med vindrueklase i ring over nyere spiralornamenter. Lysarmene er påfaldende korte (jfr. nedenfor); otte prydarmer med spir. Den oprindelige topdekoration er i nyere tid erstattet af messingornamenter.

På hængekuglens nedre del er der graveret fire linier versalindskrift: »Denne lyse krone er til Guds ære och denne kirckis ciræt foræret af herren Iacob Hansen, consul af den fransche nation ved Øresund och hans kieriste Maria Buhrs anno 1701.« To våben herover, det mandlige har en vandret bjælke og på hjelmen vesselhorn, det kvindelige har en plante med tre blomster under tre stjerner, hjelmtegn: en høstmand med kornsegl i hånden, anbragt mellem to vesselhorn. Disse våbenmærker svarer til de i sandsten hugne på vinduet til det gravkammer, som tilhørte konsul Hansens familie i S. Olai kirke Helsingør (p. 264, note 347). I 1771—72 betaltes 13 rdl. 3 mk. for at lade omstøbe, lodde og sammenflikke den nedfaldne og ganske ituslagne lysekrone¹⁴. Stumper af lysekronen solgtes for 1 rdl. Dette forhold forklarer de mærkeligt korte lysarme. — Kronen hang oprindeligt og endnu 1926 i en stang med smukke smedejernsornamenter, nederst C-formede bøjler med valmueagtige blomster og øverst atter C-bøjler (fig. 6 og 13). I tårnets mellemstokværk.

2) Kopi af lysekrone nr. 1, skænket 1900 af Iohanne Elisabeth Dohn f. Lindberg. I skibet.

†*Ligbåre* med jernlænker omtales i inventariet 1853²⁴.

Sejerværk, i klokkestokværket ved sydmuren. Døgnværk med timeslagværk. De to værker anbragt i forlængelse af hinanden i smedejernsramme, 112 cm lang, 65 cm bred og 93 cm høj. På værkrammen er indhugget M. I. S. og sammenskrevet H L 1810, sandsynligvis en signatur for en reparation. Gangværkets hagegang er ved en af Bertram Larsen, Køge, (støbejernsnavneplade), 1872 foretagen restaurering ombyttet med en stiftgang med kort pendul og bådformet linse. Fra samme tid synes viserværket, der sidder på selve værkrammen, og urværkets plankeunderbygning at være. Oprindeligt har gangværket kun

haft to aksler, en for valse og valsehjul og en for ganghjulet, der reguleredes af spindel med foliot. Spor af denne indretning ses i den lodrette centralstiver. Da uret, uvist hvornår, indrettedes med pendulreguleret hagegang, flyttedes valsehjulet 12 cm ned i rammen, og der indførtes et mellemhjul. Slagværket har 6 hammerstifter med blindfælg, tosidig udløsningsmekanisme med tung, profileret ifaldsarm og stor hjerteskeive med fire egre. Lodder af kampesten.

1964 restaureredes uret nænsomt af F. Bertram Larsen. Gangværkets mellemhjul og enkelte andre dele fornyedes; de gamle dele opbevares i urkammeret. *Urskiven* med forgyldte romertal på sort bund og blå midtfelt stammer fra restaureringen 1872¹³, men viserne fornyedes som kopier i 1964.

Et urværk i kirken omtales første gang 1661¹⁵ og intet modsiger, at det drejer sig om det endnu eksisterende værk. 1776—77¹⁴ foretoges en reparation til 36 rdl. *Urhuset* af brædder er sandsynligvis udført i forbindelse med restaureringen 1872¹⁴.

Klokker. 1) (Fig. 14), o. 1350—75. Støbt af Olaf Henriksøn Kegge, om halsne reliefmajuskler: »Ave maria gracia plena« (»hil dig Maria fuld af nåde«). Ved slutningen et rundt signet med klokke og majuskelomskrift: »S[igillum] Oli Himric Kegii« (»Olaf Henriksøn Kegges segl«)³⁵. Han virkede omkring 1350—75. 96 cm i tv. m.

2) 1845. Versalindskrift: »Støbt aar 1620 af Hans Kemmer omstøbt aar 1845 paa Frederiksværk af V. Gamél« (se dog †klokke nr. 2). Grove empireornamenter. 105 cm i tv. m.³⁵.

†*Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1602 modtog Kronborg kobbermølle en klokke på 1 skippund 12 lispund³⁶. 2) 1620. Den største klokke. Indskrift ifølge Thurah³⁷: »Anno 1620 Jan. perii vero serenissimi ac potentissimi Regis D

L. L. 1961

Fig. 15. Helsinge. Epitaf over sognepræst Jørgen Friis m. fl. (p. 1230).

Christiani eius nominis IV Daniae, Norvegiae, Vandalum[!], Gothorumq[ue]. Regis XXIV. Praefecto Regionis Cronborg et Fridericsborg, generoso et nobili viro, Christophoro Bassi, d[omi]no de ... Pastore Ecclesiae Helsingæ D: Johanne Jani, Campana in usum praedictae Ecclesiae Helsingoræ est conflata a Morten Caspersens³⁸ (år 1620 i januar dengang den højædle og stormægtige konges navn var Christian den IV., konge over Danmark, Norge, Vandalerne og Goterne, i kongens 24. år, da Kronborgs og Frederiksborgs lensmand var den gavmilde og ædle mand Christoffer Basse, herre af ..., Helsinges kirkes præst var hr. Jens (el. Hans) Jensen, blev klokken til brug i nævnte Helsinges kirke støbt af Morten Caspersens³⁸ (jfr. nedenfor og gravsten nr. 1.)).

I et missive til Christoffer Basse af 13. april 1623³⁹ skriver kongen, at »den Klocke som Helsinges Kircke haffver bekommit ere vi ogsaa naadigst tilfreds med smaa myndt dog god myndt maa betalis, och regnis 6 mark for hver daler, den er anslagen for⁴⁰. Bortset fra ukendskabet til klokkestøberens knytter der sig en vis mystik til denne \dagger klokke, idet den 1845 omstøbte ifølge sin indskrift også skulle stamme fra 1620, men fra klokkestøberens Hans Kemmers værksted.

Gammel *klokkestol* af eg med forstærkninger af fyr, hovedrepareret 1938¹⁷.

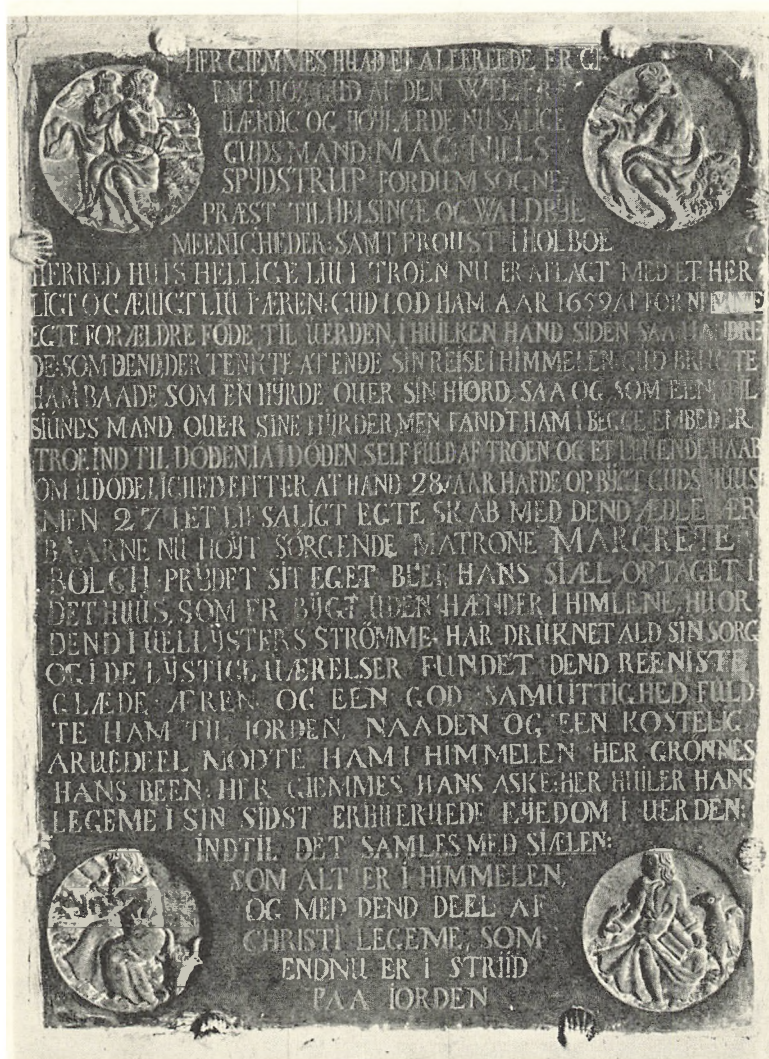
GRAVMINDER

Mindetavle over Christiern Pedersen, opsat 1895. »Mindetavle over kanniken fra Lund, Magister Christiern Pedersen forkæmper for Reformationen og høit fortient af fædrelandets Sprog, Litteratur og Historie. Frelste Saxos krønike fra undergang, fød ved Aar 1480, død i Helsinges 1554«. Tavle af sandsten med relieffraktur, tegnet af arkitekten Martin Borch, hugget i stenhugger Nielsens værksted på Nørrebrogade i København og bekostet af digteren Thor Lange. — På våbenhusets sydmur, vest for indgangsdøren.

Epitafier. 1) O. 1650 (fig. 16), oprindelig en gravsten, nu med udslidt skrift; rødligbrun kalksten, 113 × 85 cm; i hjørnerne medaljoner med siddende, kraftigt bevægede evangelister. De har bøger i hænderne og evangelisttegnene ses bag dem; Matthæusenglen er en stor, stående putto.

Sekundært anvendt til epitaf over magister Niels Spydstrup, præst til Helsinges og »Waldbye« menigheder, provst i Holboe herred, født 1659 »af fornemme forældre«. Præst i 28 år, i 27 gift med den nu højt sørgende matrone Margrete Bloch [\dagger 1715]. Den lange tværskrift med fordybede versaler dækker hele stens glatte flade. Opsat på sakristiets nordvæg og fastholdt af jernkroge med muslingeskalhoveder. Se åben begravelse p. 1234.

2) O. 1740 (fig. 15). Digterpræsten Jørgen Pedersen Friis⁴¹. Stor, skjoldformet, glat trætavle, ca. 237 × 150 cm, sortmalet med gule kursivbogstaver og langs kanten grisaille-malede akantusranker.

L. L. 1961

Fig. 16. Helsinge. Genbenyttet gravsten over sognepræst Niels Spydstrup, † 1715 (p. 1230).

»... Hr. Iørgen Friis. Hvis Levnets Lys blev antændt i Thisted Anno 1684 den 2. Janu[ar] Forældrene til et stort Glædes-Lys«. Faderen var tolder Peder Marcussen og moderen Ingeborg Bloch. »... Guds Forsiun og Forældres forsorg Plantede denne unge Ven paa 12 Aar ind i Guds Forgaarde Hvor han i Skolerne paa 10de Aar vieste sig en flittig Discipel paa Academiet i 5 Aar som Alumnus og Decanus. Under en og anden stoer Calamitet Gav store Prøver paa Lærdom Skickelighed og Dygtighed. I sær havde Gud givet ham saa stor en Poetisk Aand At Hand derved blev befordret til en Prophetisk Lærer — I Guds Viingard og Helligdom Anno 1719 den 11 Febr ...« Dette år blev

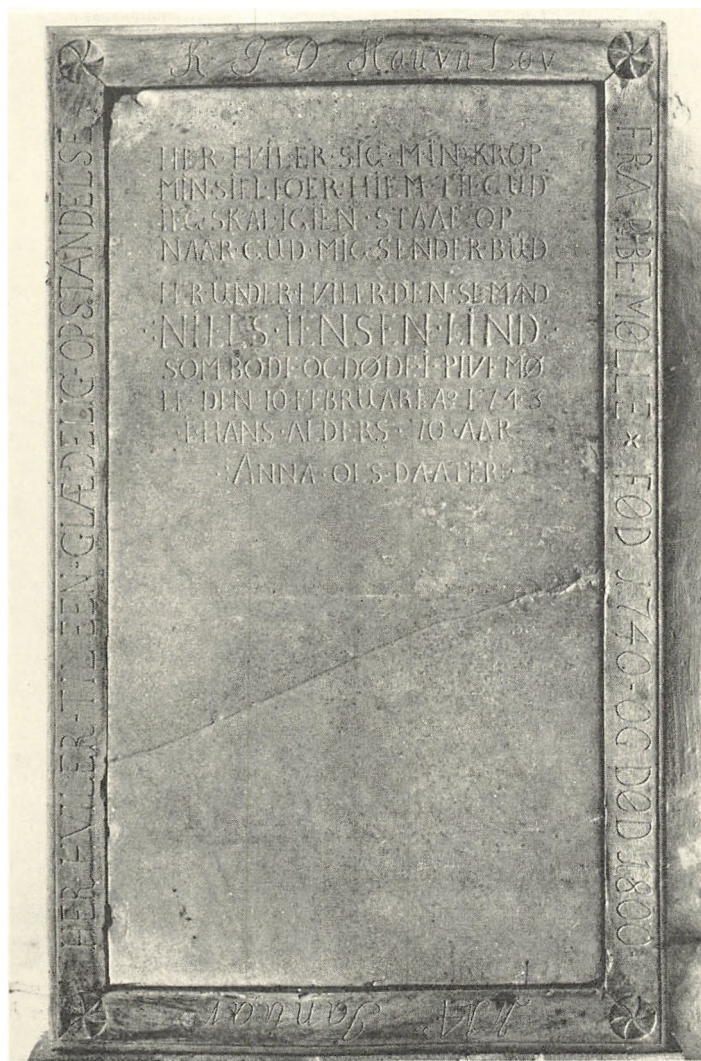
han præst i Helsinge og Walbye, hvor han var til sin død 1740, 12. februar, »Efter at Hand havde skinnet Som en Lampe i Guds Huus Som en Lygte i Hver Mands Huus som en Ild i de Fattiges Huus«. Hans enke Iohanna Cathrina Høybiørg »med 3de Dydens Børn I Mørckhed, Graad og Taarer dem Guds Aand og Haand aftører«. Nederst to gravvers. På tårnets nordvæg.

†*Epitafier*. Ifølge indberetning til Hoffmann fandtes på en lukket stol til præstens familie en ligtavle over den »unge præsts hustru«, Sara Hammer³⁴, som døde 19. juni 1771 samt en over sammes 1767 afdøde søn. Den »unge præst« var Morten Nielsen Hammer, som blev præst i Helsinge 1765; han døde i embedet 31. januar 1809.

Gravsten. 1) O. 1600. Bodell Willums Dater, † 20. okt. 1624, efter at hun »herlige LIII aar haffde leffuit vdi ecteskab med sine trende hosbonder Iorgen C[h]r[i]s[t]ophersen, Niels Oels[e]n och Morthen Caspersen, i sin alders LXXIII aar«. Ortoceratitkalksten, 145,5 × 76 cm. Evangelisttegnene i hjørnecirklerne minder om de evangelistsymboler, som findes på en stengruppe i S. Marie kirke, Helsingør (nr. 8, 9, 11, 12 og 15, se p. 470f.). En fordybet randlinie udbugtes omkring reliefferne. Tværskrift med fordybede versaler, nederst et fordybet bomærkeskjold, hvori M C (Morten Caspersen), se †klokke nr. 2. Nu op ad sakristiets nordvæg.

2) O. 1608. Hans Andersen, »præst ved denne kirke, som efter afslutningen af livets løbebane befalede den frelsende gud sin sjæl og vandrede fra dette kummerfulde liv til himmelen«, † 11. dec. 1608 i sin alders 74. og sit pastorats 42. år. »Efter denne fulgte i kirke, ægteseng og grav den ærværdige herre, præst og provst Jens Jensen F. [Farum], født i Farum og død her 1640, præst i 29 år«. Mens datteren Gundilla blev efterladt til efterfølgeren [Hans Knudsen Laholm, 1640—68, jfr. nr. 3], blev datteren Cæcilia begravet 1686, 42 år gammel. 1668 blev Christoffer Mortensen Farum præst på stedet; han døde 1684, 44 år gammel. Lysgrå kalksten, 225 × 141 cm; latinsk tværskrift med fordybede versaler, nederste del af indskriften stærkt ødelagt. Omkring skriftfeltet kartoucheværk med fugle på siderne, i runde medaljoner evangelistsymbolerne med store skriftbånd. Øverst Kristi opstandelse, ved graven ligger tre soldater, og i baggrunden til venstre ses de tre kors. Forneden på stenen et bomærkeskjold med bogstaverne H A S (Hans Andersen). På skjoldets sider to duer, under skjoldet kranium med korslagte knogler, tre sammenslyngede slanger og et timeglas. Omkring midten af 1800-tallet fandtes stenen i midtgangen i skibet nærmest alteret⁴², nu på våbenhusets vestvæg.

3) 1677. Hans Knudsen. Af den mangelfuldt bevarede indskrift fremgår, at præsten (Jens Jensen Farums successor, jfr. nr. 2) var født 1608 og død 1668. Navnet Gundilla forekommer (jfr. nr. 2). Nederst står C.M.F. (Christoffer Mortensen Farum, efterfølgeren i embedet) 1677 og S.H.D. Rødlig kalksten,

L. L. 1961

Fig. 17. Helsinge. Gravsten over Niels Jensen Lind, † 1743, i oprindelig egetræsramme med senere indskrift (p. 1234).

139,5 × 81 cm; tæt latinsk tværskrift med fordybede versaler, som næsten er bortslidte. I våbenhuset.

O. 1650, uden indskrift, sekundært anvendt som epitaf for Niels Spydstrup, se p. 1230.

4) O. 1688. Præsten Knud Hansen. »... fød her i Helsinge[!] præstegaard den 20. febr. anno 1. .2, præst i 18 år, gift med Giertrud Cortsdaater«; to børn, en søn Hans og en datter Gunelda. Han døde 1688, 76 år og 6 måneder gammel. Gravvers, som slutter »... vær enchens verge, hør de unges such oc bøn«.

Lysgrå kalksten, 186 × 107 cm, med fordybet, spinkel versaltværskrift. I våbenhuset op ad skibets mur.

5) (Fig. 17). O. 1743. Niels Jensen Lind. »Her hviler sig min krop, min siel foer hiem til gud, jeg skal igien staae op, naar gud mig sender bud«. »Niels Iensen Lind som bode oc døde i Pive møle den 10. februari Ao. 1743 i hans alders 70 aar. Anna Ols Daater«. Kalksten, 173 × 96 cm, med stor, fordybet versaltværskrift. Stenen omgives af en egetræsramme med karvesnitrosetter i hjørnerne. Med en blanding af versaler og skriveskrift er skåret: »Her hviler til een glædelig opstandelse K. J. D. HauvnLøv fra Pibe Mølle. Fød 1740 og død 1800 d. 14. Januar«. I våbenhuset.

6) Samtidig med nr. 5. Glat kalksten, 157 × 73 cm, nu uden indskrift. Egetræsramme, næsten identisk med den foregående. Den peripatetiske indskrift med versaler og skriveskrift muligvis sekundær: »Her hviler frue iustitsraadinde Anna Margrete Kruekov, fød Lindeman, fød den 11. Januarii 1728, død den 9. Mai 1797«. I våbenhuset.

(†)Åben begravelse. O. 1715 for sognepræst og provst Niels Spydstrup³⁴, se epitaf p. 1230 og sakristi p. 1218. 1892 (og 1952) fandt man ved udgravning i sakristiet en tilmuret gravhvælving, fem alen lang og fire alen bred. To lig var nedsat her. Efter overleveringen tog Spydstrup sig selv af dage, samme dag som hvælvet blev fuldført⁴³.

†Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1838. »Herunder hviler Bagermester I. N. Bobertz født d. 9. Juni 1777, † d. 22. Octbr 1838«. Marmorplade i sandsten⁴².

2) O. 1847. »I[ens] C[hristian] Find, sognepræst til Helsing og Valdbye, født d. 25. Februar 1790, † d. 27. Juni 1847«. Marmorplade⁴².

3) O. 1856. Distriktsprovst Joh. Peter Wedel, præst i Helsing og Valdby, født 1768, † 1840 og hustru Margrete Cathrine, født Plum, født 1776, † 1856⁴².

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Sjællands stiftsovrigheds arkiv. Helsing kirkes regnskaber 1828—32, 1833—53, m. bilag. — Arkivalier afleverede fra Sjællands stiftsskrivers arkiv i 1897 og 1920 B. Helsing kirkes regnskaber 1754—1837. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Ved embedet. Korrespondance og regnskab Helsing kirke vedkommende. 1866—1897.

Nationalmuseet. Indberetning af V. Steffensen 1898 (prædikestol og krucifiks), Chr. Axel Jensen 1926 med tilføjelser af Elna Møller 1968 (bygning og inventar) samt Ingolf Røjbæk 1953 (istandsættelse af prædikestol). — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1961, Elna Møller 1968 og Ulla Haastrup 1968 f.

Tegninger i NM. Ti blade, forarbejder til Stiftslandsbykirker af A. Clemmensen. — Et blad bygningstegninger af T. A. Colding, udateret.

¹ S. R. D. VI, p. 134 f., jfr. Roskildebispens jordebog p. 143. ² Hvorvidt man af den omstændighed, at en præst ved kirken 1356 har S. Laurentius i sit segl (Repert. 1356, 25. juli) bør slutte, at kirken var viet denne, turde være tvivlsomt. ³ DiplDan. Da-

RigBr. 1. rk. V, nr. 205, jfr. S.R.D. VI, 156. ⁴ Ibid. 2. rk. VI, nr. 91. ⁵ Ann. Dan. ed. Ellen Jørgensen p. 210. ⁶ Repert. 2. rk. 1493, 21. jan. ⁷ Landebogen p. 172. ⁸ Kronens Skøder III, 27 og V, 409. ⁹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti: 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde. ¹⁰ RA. DaKanc. Prot. over indlæg til registre og tegnelser samt henlagte sager. 1481—1650. 1645 juni-dec. Læg: ad 1645. VI. ¹¹ Ved embedet. Korrespondance og rgsk. Helsing kirke vedkommende. 1866—97. ¹² LA. Kirkeinspektionsarkivet, 1839—54. Stiftskirkerne. Beregninger og overslag over bygningsarbejde ved stiftskirkerne. ¹³ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1854—83. Stiftslandsbykirkerne fællesrgsk. ¹⁴ LA. Helsing kirkes rgsk. 1754—1838. ¹⁵ RA. Rtk. Rev. rgsk. 1661—72. Kronborg amts kirkerrgsk. ¹⁶ Ifølge Løffler: Stiftslandsbykirker, p. 40 og planche 3—4, skal der i en mose på matr. nr. 3 af Ammendrup by være et ret righoldigt leje. ¹⁷ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. Helsing kirkes rgsk. 1828—32, 1833—53, med bilag. ¹⁸ Det må tilføjes, at der ikke er fastslået spor efter en sådan brand, hverken på overvægge eller de to østre taggavle, og det er derfor muligt, at den i efterretningen omtalte kirke snarest var Kirke-Helsing i Holbæk amt. ¹⁹ Ukendt af hvilken grund er det af J. Løffler i Stiftslandsbykirker kaldet et kapel. ²⁰ 1888 (jfr. note 21) fremsattes ønsket om at få bygget et ligkapel, men i stedet blev det gamle kalkhus indrettet til formålet. ²¹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1820—1900. Kommune kopibøger. ²² Se Løffler: Stiftslandsbykirker, p. 40, sp. 2. ²³ Hofjuvelér E. F. Dahl fik for kalk og disk på 39 $\frac{1}{4}$ lod 66 rdl., for oblatdåse på 9 $\frac{5}{8}$ lod 14 rdl., samt for indskriften 2 rdl. 3 mk. (jfr. note 13). ²⁴ LA. Kirkeinspektionsarkivet. 1853. De 11 stiftslandsbykirker. Gamle inventarielister m. m. ²⁵ LA. Bisparkivet. A. Alm. Sager: 1647(—1708). Holbo hrd.s bog (jfr. note 26). ²⁶ RA. Rtk. Rev. rgsk. 1719—31. Rgsk. for kgl. kirker på Sjælland uden for rytterdistrikterne. ²⁷ Muligvis Hans Holm, København (Bøje 838), død 1810, forretningen videreført af enken. ²⁸ RA. Kultusministeriet. I. dep.: 1848—1916. Journalsager (jfr. note 13). ²⁹ Krucifikset blev restaureret 1898 af konservator Steffensen. ³⁰ Maler J. Rasmussen malede og forgyldte krucifikset, »indskriften med romerlatin malet gul« (jfr. note 17). ³¹ 1900 fik Steffensen 515 kr. af stiftets midler for restaureringen af prædikestolen. ³² Røjbæk konstaterede to ældre stafferinger under de nuværende farvelag, begge formentlig fra 1700-tallet. ³³ RA. Rtk. Rev. rgsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkerrgsk. ³⁴ NM. 2. afd. Håndskrifter. Hans de Hoffman: Siellands Kirckers og Sogners samt Herregaardenis Beskrivelse af Sogne Præsterne og andre 1755—73. Tom. 1. ³⁵ Gribsø: Kirkeklokker, i ÅrbFrborg. 1934, p. 78 og Uldall p. 61. ³⁶ RA. Fæstningsrgsk. V. B. I. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus. ³⁷ Kgl. Bibl. Additamenta. 153, fol. L. L. Thurah: Samlinger til en beskrivelse af Danmark. I. ³⁸ Morten Caspersen kendes ikke af Nyrop. KirkehistSaml. 3. rk. IV, 157 ff. 1882. ³⁹ Kgl. Bibl. Sjællandske Tegnelser 22, 224 K. ⁴⁰ Netop i disse år var dalerens devaluering et problem, jfr. F. Galster: Mønt, 1965, p. 31 f. ⁴¹ Se Wiberg: Præstehistorie I, 581. ⁴² Kgl. Bibl. NyKglSaml. Fr. Algreen Ussing: Gravskrifter og andre monumentale optegnelser. Samlede på fodvandring. 1—2. 1856—64. ⁴³ LA. Topografisk samling. Samlinger til Holbo hrd.s historie, hefte 10 (ved pastor Garde, Søborg). ⁴⁴ Undersøgelse og beskrivelse ved Hans Stiesdal.

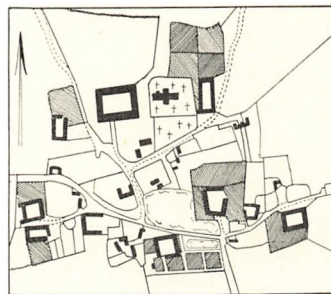

Fig. 18. Landsbyplan 1813.

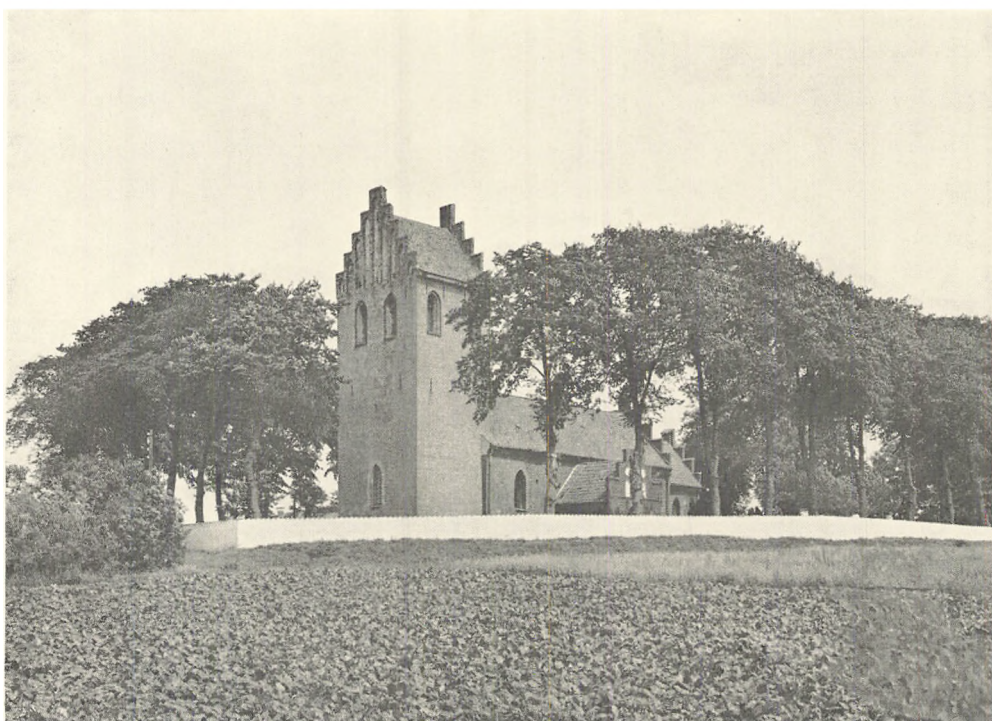

Fig. 1. Valby. Ydre, set fra sydvest.

N. E. 1960

VALBY KIRKE

HOLBO HERRED

Kirken havde 1299, 1376 og 1400 egen sognepræst¹, men havde 1493 fælles præst med Helsingø² og har siden været *anneks* til denne; bispetienden var 1389 blevet henlagt til S. Laurentii kapel ved Roskilde domkirke³. 1567 var der 25 tiendeydere⁴. Under krigen i 1660'erne var kirken som så mange andre udsat for overgreb (jfr. altersølv); 1661 måtte man af med 8 dl. for at indløse »Kirkestolen« (d.e. regnskabsbogen) fra de svenske⁵. 1873⁶ afhændede staten kirken til nogle tiendeydere, og 1. okt. 1915 overgik den til selveje.

Mønter. I forbindelse med restaureringen 1968 f. fandtes i gulvet 17 mønter, den ældste Christopher II. (Roskilde); blandt de øvrige en Visby sterling fra ca. 1420—40 (Møntsamlingens fundprotokol nr. 3021).

Kirken ligger på et ret jævnt terræn sydvestligt i byen (fig. 22) og i sognets vestlige del. Kirkegården, der formentlig har samme udstrækning som i 1788⁷, er ligesom da hegnet med hvidtede, teglhængte mure af kampesten og tegl, men vest-, syd- og den søndre del af østmuren er fornyet i 1800'erne, blandt andet 1821⁸, hvor afdækningen på et langt stykke bestod af græstørv. Resten

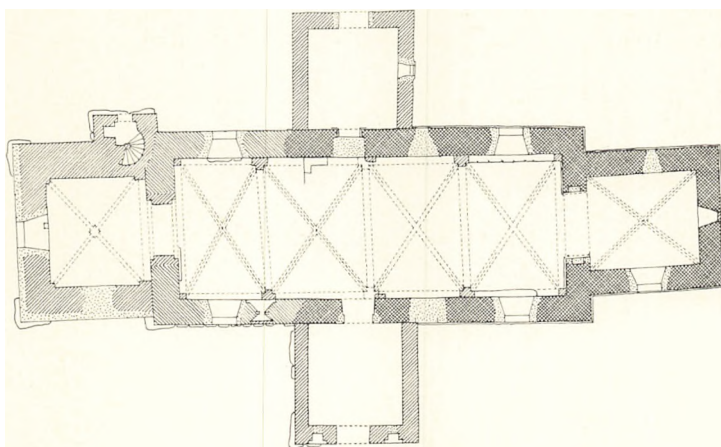
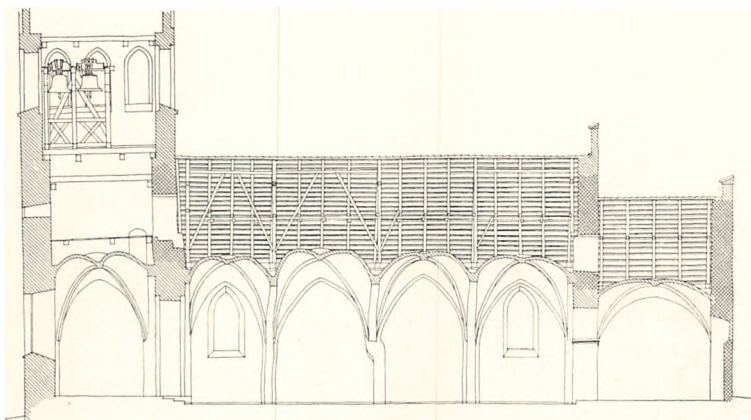

Fig. 2—3. Valby. 2. Langsnit, set mod nord. 1:300. Målt af H. Hoppe, H. Nannestad og H. Ibbo 1942.
3. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930. Suppleret af El. M. Tegnet af Lars Klint 1969.

af øst- og nordmuren, der er omkring halvanden meter høj udvendig, består af ældre kampestens- og teglmure; 1610⁹ hentedes sten til kirkegårdsmuren i Esrum kloster. 1788⁷ omtales en port og fire låger; nu findes der en lille låge i nord og to køreporte i øst, hvoraf den nordligste har hvidtede piller muligvis fra 1838¹⁰, den sydligste yngre rødstenspiller lige som nordlågen; alle indgange har fløje af trætræmmer. — Jordsmonnet omkring kirken, der lå meget over gulvet, blev afgravet 1866¹¹, og langs murene anbragtes et brolagt fortov.

†*Kirkelade*. 1653 istandsattes kirkeladen, hvor det var fornødent, og 1669⁹ blev den nedrevet til brug for tårnets reparation (sml. p. 1246). Af regnskaberne fremgår, at der har været tale om en grundmuret bygning med hul- og dæksten på taget.

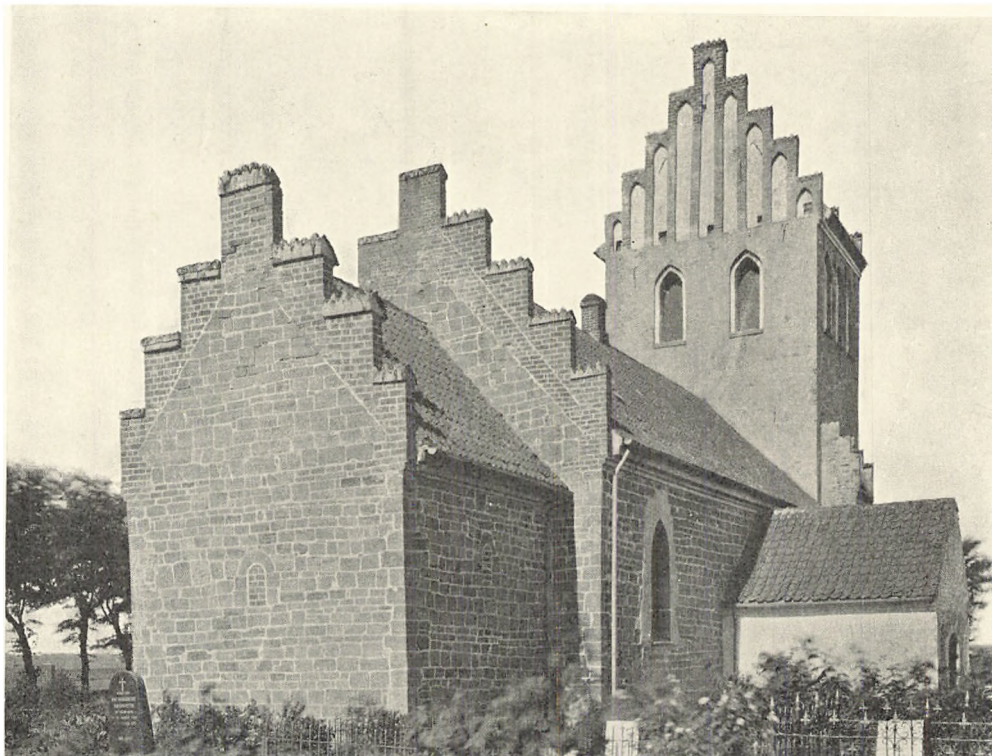

Fig. 4. Valby. Ydre, set fra nordøst.

M. M. 1909

Kirken består af romansk kor og skib, vestforlængelse fra o. 1275—1300, to våbenhuse, hvoraf det nordre muligvis er fra 1200'rne, det søndre fra o. 1400—50, samt et endnu yngre tårn i vest. En \dagger tagrytter over skibets 2. fag fra øst er nævnt 1715. Orienteringen har afvigelse til syd.

Såvel ved sit materiale, gullig-grønbrun *skånsk sandsten*, formentlig fra Hålsingborgegnen, som ved nogle enkeltheder i forbindelse med murteknik og åbninger, skiller kirkens romanske del, kor og skib, sig ud fra amtets øvrige kirker bortset fra nabokirken Vejby og den lidt fjernere liggende Esbønderup (p. 1012), hvor sandstenen dog kun er benyttet til det mærkværdigt korte kor. Allerede tidligt har man været opmærksom på, at ikke blot materialet, men muligvis også det direkte forbillede for disse nordsjællandske kirkers engelsk-normanske træk kan have været at finde i Skåne, nærmere betegnet i Lunds domkirke (sml. i øvrigt Vejby p. 1288). Opførelsestiden er af C. G. Schultz anslået til tidligt i 1100'rne¹².

Bygningen står på en 15—25 cm høj, skråkantet sokkel, der er jorddækket de fleste steder; en sokkelprofil svarende til korbuekragbåndene er dog 1968¹³ iagttaget øst for nordre våbenhus, hvor den en lille meter fra våbenhuset af-

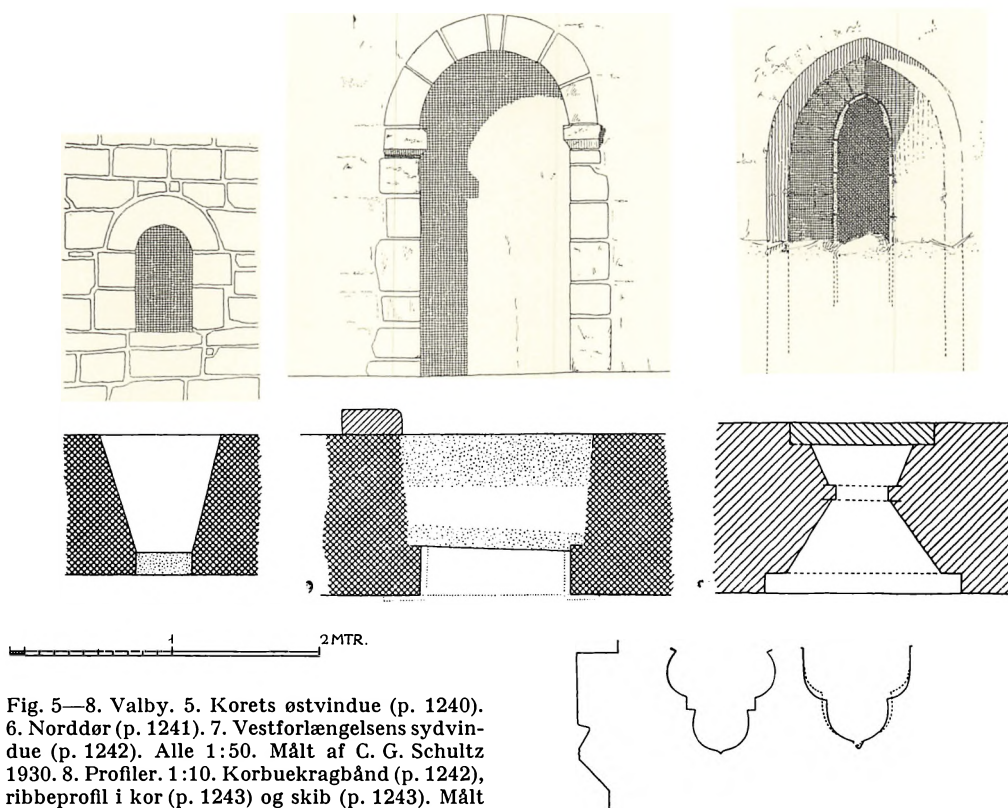

Fig. 5—8. Valby. 5. Korets østvindue (p. 1240). 6. Norddør (p. 1241). 7. Vestforlængelsens sydvindue (p. 1242). Alle 1:50. Målt af C. G. Schultz 1930. 8. Profiler. 1:10. Korbuekragbånd (p. 1242), ribbeprofil i kor (p. 1243) og skib (p. 1243). Målt af El. M. 1968.

løser den fra øst kommende skråkant. Murværket er så stærkt opfuget i 1800'rne (p. 1248), at *kvadrenes* karakter er ændret; men bag våbenhusene og især bag det søndre er de meget regelmæssige og fuldkantede, lagt med tynde fuger i skifter, der varierer fra 15—25 cm.s højde. Helt bemærkelsesværdigt er det, at indervæggene i hele koret og skibet op til vinduesunderkanten er udført af tilsvarende store, regelmæssige sandstenskvadre, formuret i *opus spicatum*; den øvre del af skibets indervægge er derimod af *rå og kløvet kamp*, i korets østre taggavl ses *opus spicatum* med bredt udtværede fuger (fig. 9).

Bag våbenhusene er der rester af mange hvidtelag, men næppe af puds. Indvendig på overvæggene ses derimod et ret tykt, gulligt og især for skibets vedkommende noget kornet pudslag, der efter overhvidtning er blevet ophugget for at modtage en meget glat, men næppe glittet kalkmaleripuds.

Kor og skib må betragtes som stort set samtidige, selv om der nok er tale om to etaper i byggeriet; en stående fortanding i skibets nordmur, lidt vest for triumfmuren, antyder en standsning, og forekomsten af sokkel på triumfmurens vestside taler måske i samme retning. En rille i østsiden af triumfmuren har aftryk efter korets ældste tagbrædder, hvilket viser, at bygningsafsnittet

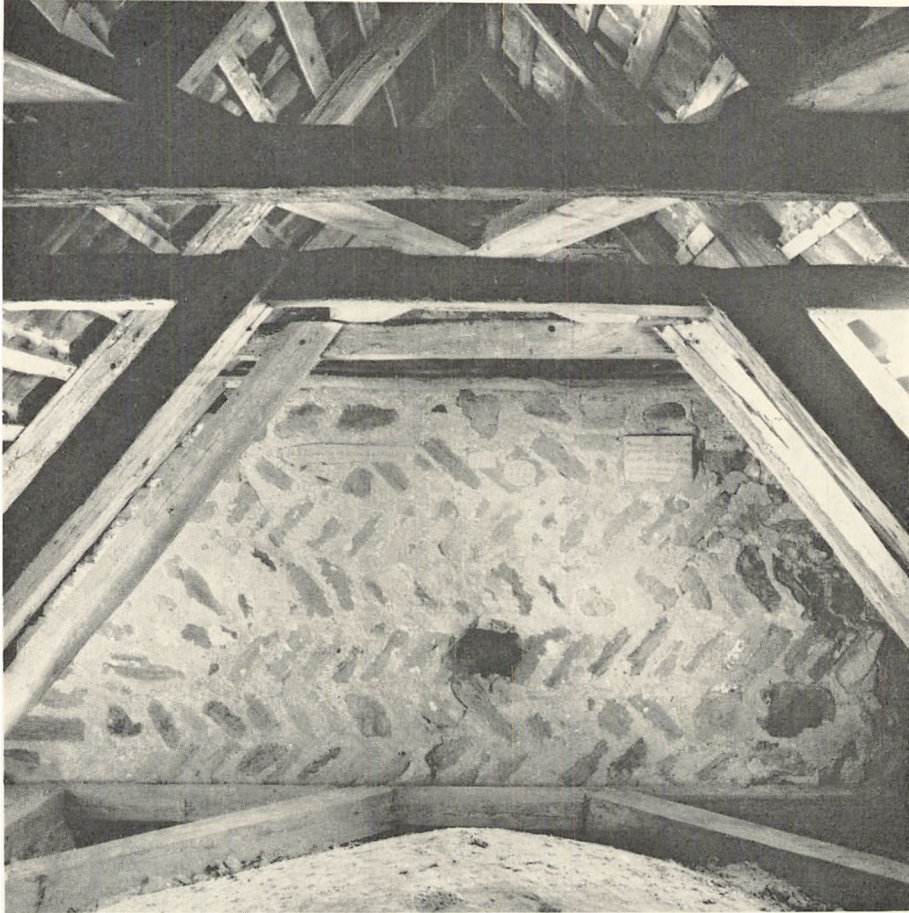

Fig. 9. Valby. Korets taggavl, set fra vest (p. 1239).

E. M. 1963

er kommet under tag, så snart det var muligt. Alle spor efter skibets vestgavl er udslettet i langmurene, men dens østside blev identificeret 1968¹³. Korets romanske murhøjde er ca. 420 cm, skibets 510 cm.

Vinduer og døre. Karakteristisk for kirken her og den i Vejby, er den meget lave placering af vinduesåbningerne og deres form. Tværsnittet er ikke som vanligt af form som et timeglas; lysningen sidder ude i murflugten, og karmene er kun smiget indad; det her benyttede tværsnit og vinduets ydre opbygning synes mere i slægt med den angelsaksiske udformning af det enkeltsmigede vindue end med den normanniske (sml. Vejby kirke, p. 1286). Der er bevaret tre (helt eller delvis tilmurede) vinduer, eet i korets østgavl (fig. 4, 5) og eet i nordmuren på kor og skib. De har alle monolit-overligger, korets østre med cirkulær yderside, korets nordre med nærmest tresidet og skibets med affladet yderside. De to korvinduer har ens mål (udv. ca. 70 × 38 cm, indiv. bredde ca.

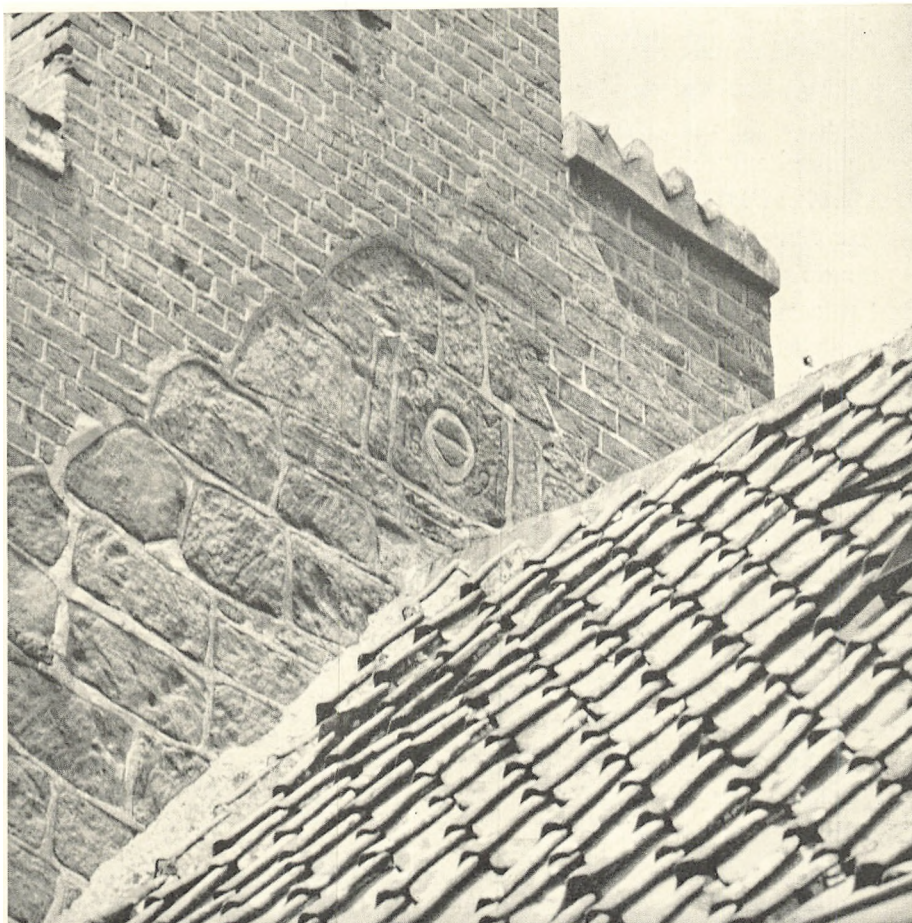

Fig. 10. Valby. Skibets østgavl med tilmuret cirkelglug (p. 1242).

E. M. 1963

85 cm); det østre sidder noget lavere end nordvinduet, hvis højde over sokkeloverkant er 265 cm. Skibets vindue, der trods en større murhøjde sidder i niveau med korets nordre, er udvendig ca. 80 cm højt og forholdsvis bredt, 52 cm; den indvendige højde er 157 cm, bredden 134 cm.

Skibets indvendig blændede norddør har 17 cm høje kragbånd med skråkantet underside og stik af krumhugne kilesten¹⁴ (fig. 6); det østre kragbånd er på nord- og vestsiden mærket med lidt forskelligt formede kors, og da der i kvaderen umiddelbart under vestsidens kors var et tilsvarende, er der antagelig tale om en stenhuggermærkning. De svagt smigede, indvendige karme er formentlig ligesom i syd dækket af en høj rundbue. Syddøren er i brug, men kun inderkarme¹⁵ med rundbue og de midterste stiksten i yderbuen er intakte; selve døranslaget er ommuret i nyere tid. Lysningshøjden over skråkantsoklen kan her måles til 228 cm.

Indre. Triumfmuren har skråkantet sokkel på vestsiden (sml. p. 1239), og den runde korbue med svagt overgribende stik af krumhugne kilesten har 17 cm høje kragbånd¹⁴ af en skarpkantet profilering (fig. 8a), der nøje svarer til Vejby og er i slægt med Esbønderup; de er ført om hjørnerne, på østsiden frem til korets flankemure, på vestsiden nu henholdsvis 62 og 40 cm mod syd og nord. Aftryk af 20 cm høje bjælker på begge sider af triumfmuren viser, at korets har ligget på murkronen, skibets nedsænket i denne, men i begge tilfælde har det ældste *†bræddeloft* siddet på bjælkernes underside; det fremgår såvel af pudsrande som af kalkmalerispor (p. 1248).

Rester af et *mørtelgulv*, der antagelig er skibets ældste, blev 1968¹³ iagttaget ved skibets gamle nordvesthjørne, 45 cm under hidtidigt gulv. Sammesteds fandtes rester af en oprindelig *muret bænk*, som antagelig har strakt sig både langs vestmuren og om på langmurenes vestre del. Ved norddøren fandtes et trin, der kun hævede sig tre—fire centimeter over gulvet. Murede bænke fandtes også langs syd- og nordmuren i skibets østligste hvælvafg.

De østre taggavle i kor og skib står velbevarede både ude og inde (sml. fig. 4, 9), begge med spor efter eller rester af bjælker og spærfag, samt huller fra stilladsbomme. Gavlen over triumfmuren har en retkantet, falset, oprindelig *åbning* dækket af egebrædder. I gavlspidsen ses udvendig en kvadratisk kvader med en (tilmuret) *cirkelformet glug* (fig. 10), hvis inderside er næsten kvadratisk, med kampestenssatte sidekarme og vandret overdækning af egebrædder. C.M. 1891, der er hugget ind omkring den cirkulære åbning, refererer til en pudsafbankning (sml. p. 1248).

Ændringer og tilføjelser. Mens tårnet (p. 1245) uden tvivl må være det sidste af de middelalderlige byggearbejder, volder det vanskelighed at indpasse flere af de øvrige arbejder i en sikker kronologisk rækkefølge. Materialet i nordre våbenhus (p. 1243) antyder måske, at bygningen stammer fra 1200'rne, mens skibets vestforlængelse nogenlunde sikkert placerer sig omkring samme århundredes sidste fjerdedel og søndre våbenhus (p. 1244) i 1400'ernes første halvdel. Mellem de to sidste arbejder falder overhvælvning af koret og det vestforlængelsen af skibet, idet det dog må bemærkes, at korhvælvet antagelig er ældre end skibets og opført endnu i 1200'rne.

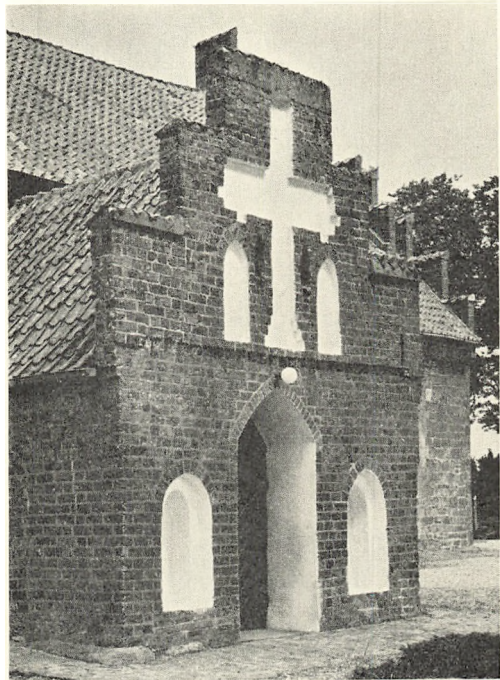
Vestforlængelsen må ud fra sydvinduet detaljer henføres til o. 1275—1325; den er af rå kamp suppleret med sandstenskvadre, og det sidste materiale er enerådende i taggavlens vestside, hvor det fremtræder således, at der må være tale om en ret omhyggelig udflytning af det romanske skibs vestgavl. Det ret høje, spidsbuede og smigede vindue har ud- og indvendig fals (fig. 7) og lysning med trekloverformet afslutning; en *blyramme* har været fastgjort i en lille fals på ydersiden, hvor der også ses spor efter vindjern. De benyttede munkesten er usædvanlig små: 23—25 × 11,5 × 9 cm. Forlængelsens stærkt reparerede

overvægge har nu ikke noget egentligt pudslag, men at det indre har stået kalket, fremgår af hvidtlaget på vinduets teglsten.

Hvælv. Korets ene og det forlængede skibs fire krydshvælv er som nævnt ovenfor næppe samtidige, selv om de set fra kirkerummet er ret ensartede. Korets har dog ingen piller og buer; den kubeformede hvælving hviler på vederlag hugget ind i de ældre sandstensvægge; de profilerede ribber (fig. 8b) træder frem fra en lille konsolagtig spids og vokser derpå til fuld bredde. Kapperne, der på oversiden kun markerer sig svagt, er *helsten* tykke (fortrinsvis bindere), og forløbet af de enkelte skifter er mere præget af sen 1200-tals teknik end af 1300-tallets.

Det forlængede skibs hvælv hviler på slanke, falsede piller, helstens skjold- og gjordbuer samt trekløverprofilerede ribber (fig. 8c)¹⁶, der skiller sig noget ud fra korets. Vægpilleparret umiddelbart øst for dørene har en særpræget udformning (fig. 2), der skyldes hensynet til indgangene. Ingen af de fem hvælv har overribber. 1969 er de medtagne hvælv blevet sikret med en ophængning, der fremtræder som overribber, og forsynet med puds- og isoleringslag. — Samtidig med indbygning af hvælvene i skibet fik dette bygningsafsnit påmuret en gesims og et tagværk med stejlere rejsning, hvilket medførte den forhøjelse af østgavlen, som klart tegner sig endnu (fig. 4), hvorimod kamtakkerne såvel her som på korets gavl er en senere tilføjelse, der måske kan kædes sammen med tårnets opførelse; kammene er nævnt 1625⁹ og 1669¹⁷ i forbindelse med reparationer.

Våbenhusene, der ligger ud for skibets døre, er begge middelalderlige og en del ombygget. Det *nordre våbenhus*, som 1668⁵ og senere kaldes *kalkhuset*, er for de nederste par meters vedkommende af skånsk sandsten og derover af munkesten, med en 1737¹⁸ fornyet taggavl. Der findes ingen daterende enkeltheder, men brugen af sandsten kan være et fingerpeg om, at bygningen i sine ældste dele stammer fra senromansk tid; kirkens beliggenhed i forhold til den gamle by kunne gøre det naturligt at rejse et nordre våbenhus først. Den fladbuede dør er fra 1826¹⁹, cirkelvinduet i øst endnu yngre; det indre, som nu

N. E. 1960

Fig. 11. Valby. Søndre våbenhus (p. 1244).

Fig. 12. Valby. Indre, set mod øst. (Under restaurering 1969).

N. E. 1960

benyttes til ligkapel, har gulv af røde munkesten på fladen og bræddeloft på bjælkernes underside.

Søndre våbenhus må henføres til 1400'ernes første halvdel (fig. 11); det er over en ret flad syld (muligvis fra en ældre bygning) af kamp opført af munkesten og i nyere tid forhøjet tre—fire skifter med små, gule sten. Østmuren er fornyet 1760¹⁸ med tegl i krydsskifte og står nu uden dekoration, men vestmuren har en fire skifter høj trappefrise foroven. Sammen med forhøjelsen blev loftet hævet og døren forsynet med et højere buestik; den flankeres af to lavtsiddende, svagt spidsbuede og falsede blændinger, mens selve taggavlen har savskifte og derover en blændingsgruppe med en korsformet blænding i midten og to små spidsbuede ved siderne; mellem korset og sideblændingerne er der aftrappede lysglugger. Bortset fra disse sidste er decorationen nøje beslægtet med den på vestgavlne i Alsønderup og Melby (Strø hrd.). Gavlen slutter nu med fem flikkede kamtakker, hvis talrige ommuringer (sidst 1969) antagelig har medført ændringer foroven i korsblændingen. Det indre har gråmalet bræddeloft over bjælkerne og gulv af gule mursten på kant fra 1870¹¹. Fire store kroge blev 1799²⁰ banket ind i væggen til ophængning af ligbåren (p. 1253). — Et kedelrum under gulvet er 1969 afløst af en ny bygning øst for kirkegården.

Fig. 13. Valby. Indre, set mod vest.

N. E. 1960

Det tre stokværk høje *tårn* fra middelalderens senere tid er af munkesten i munkeskifte, men talrige gange skalmuret til stor dybde i syd, vest og til dels øst. Tårnrummet, der har en ret smal, falset arkade til skibet, dækkes af en samtidig krydshvælvning med halvstensribber og diagonaldrejet topkvadrat;

Fig. 14. Valby. Kalkmalerier på korbuens underside (p. 1248).

N. E. 1960

lette overribber. Rummets nuværende vestvindue er fra 1800'erne. Det samtidige trappehus i nord har fladbuet underdør (buestik fornyet 1722¹⁸), rund spindel, skakt i munkeskifte, loft af fladbuede binderstik og en fladbuet overdør med tredobbelt rulskifte under fladskifte. Fra mellemstokværket er der en 1669⁵ brudt, 1722¹⁸ omdannet dør til skibets loft; over dette stokværk findes et senere indlagt bjælkelag, hvori noget genanvendt egetømmer, hvis udskæringer måske henfører det til en †tagrytter (p. 1247). Den lange stige, som fører til klokkestokværket er af fyr og så gammel, at det formentlig er den, der omtales i forbindelse med en reparation 1680⁹. Klokkestokværket har to spidsbuede, falsede glamhuller i øst—vest og tre i nord; også sydsiden havde tidligere tre, men den midterste er forsvundet, antagelig 1838¹⁰, da stokværkets stærkt udadhældende mur fornyedes; hver gavl har ni spidsbuede, hvidtede højblændinger og et tilsvarende antal kamtakker.

Tårnets ældste kendte ydre reparation fandt sted 1620; 1639 blev der lagt bjælker og loft ind, og murmester Olle Nielsen, Helsingør, udførte murerarbejdet⁹. 1668 var tårnet imidlertid så forfaldent, at man lod det besigtige af en murmester fra Roskilde, formentlig den Jens Pedersen, der 1670 afsynede istandsættelsesarbejdet. Dette udførtes 1669—70 af Morten murmester fra Helsingør og omfattede sydmuren (med begge hjørner) fra jorden til midt i lyd hullerne, nymuring af det midterste glamhul, forhøjelse af sålen i samtlige glamhuller med næsten een meter, »thi ellers forrådnens både klokkestokværk, loft og bjælker af regn og sne«; udmuringen skulle ske i to fulde stens dybde, og materialet, der anvendtes, var dels 24 læs opgravede kampesten, dels ca. 18.000 sten fra kirkeladen (p. 1237), og de sidstnævnte skulle benyttes således, at de sten, som sad yderst i laden og var de bedste, også skulle sidde yderst i tårnet. Taget over sydsiden, der var dækket med hul- og dæksten (nonne- og

munketegl), var også brøstfældigt ligesom de 18 kamtakkers afdækning¹⁵. — 1760¹⁸ fulgte en skalmuring af syd- og vestsiden; senere blev tårnet kalket rødt, og dette er påny sket 1968.

Formentlig i eftermiddelalderlig tid er der i begge korbuens vanger blevet indhugget 24 cm dybe *nicher*, der strækker sig fra gulvet til en højde af 110 cm under kragbåndene; anvendelsen er ukendt. Senere er de blevet ødelagt ved en udhuling af korbuevangernes vestre kant, der har haft til formål at skaffe bedre adgang til koret¹³. Alle spor af disse indgreb i korbuens vanger er udslettet 1968 i forbindelse med sikring af korbuen. Ved en reparation 1718¹⁸ blev der sat kiler ind i korbuens stik.

† *Tagrytter*. 1715²¹ er der omtalt reparation af et næsten forrådnede og brøstfældigt klokketårn, som blev »omlagt og med nye brædder forbedret«. Ordet klokketårn benyttes jævnligt om en tagrytter, og da der i østkappen af skibets 2. hvælvning fra øst findes et meget slidt klokkerebshul, må man formode, at der også her er tale om en tagrytter, og at den har hørt sammen med hvælvene og det gotiske tagværk. De genanvendte egebjælker²², som ved en reparation er indlagt over tårnets mellemstokværk (p. 1246), stammer måske fra den forsvundne tagrytter.

Tagværker. Korets østgavl har på indersiden (fig. 9) aftryk efter en bjælke og to skrå spærstivere fra det ældste tagværk, og på gavlens yderside ses i rejsehøjde lange teglstens-tilmuringer, der udfylder pladsen for de bortrådne spærfødder i gavlspærfaget (sml. fig. 4). Ud over de p. 1242 omtalte aftryk af 20 cm høje bjælker på begge sider af triumfmuren, findes i denne gavls østside, i højde med skibets *†*bjælkelag, en gennemgående bjælke (eller rem) af 8 cm.s højde og 13 cm.s bredde, som har været bindbjælke i skibets østre gavlspærfag. Rillen efter det ældste kortags bræddebeklædning er nævnt p. 1239; det er vel troligt, at der har været *bly* over, ligesom tilfældet var med en del af kor og skib endnu 1729¹⁸, da andre dele havde munketag.

De nuværende tagværker er af fyr

N. E. 1960

Fig. 15. Valby. Døbefont (p. 1250).

og stærkt suppleret, sidst 1969, men de indeholder rester af gotiske tagværker. Der synes at have været tale om to typer, en med to hanebånd, som kan høre sammen med vestforlængelsen, og en anden med lange krydsbånd og hanebånd, der må være opsat i forbindelse med hvælvsbygningen; dette tagværk har for skibets vedkommende haft tagryggen en lille meter højere end det nuværende.

Kor, skib og søndre våbenhus står i blank mur, den sidste med hvidtede blændinger ligesom tårnet, der i forbindelse med den igangværende restaurering (1968f., arkitekt V. Hardie-Fischer) er blevet rødkalket påny (sml. p. 1247); nordre våbenhus står hvidtet og alle tage har vingeteg. — 1821 omtales kirken som afpudset og hvidtet, men 1889 ff.¹¹ gennemførtes afskrabning og nyfugning (sml. indskrift i skibets østgavl p. 1242). De store, spidsbuede jernvinduer stammer antagelig fra en restaurering 1842—50 (J. P. Mynster, Visitatsdagbøger 1835—1853, II, 244). Hele kirken, der 1969 er blevet helt understøbt, skal i forbindelse med ny varmeinstallation have gulv af mursten på fladen.

KALKMALERIER

1) O. 1200, på korbuens underside. Tre medaljoner med brystbilleder af figurer (jfr. fig. 14), måske dyder, der bærer kalot (jfr. Gundsømagle, Københavns amt p. 780) på baggrund af prismestavskors og spinkle firblade i kvadratiske felter. Afdækket 1923, ødelagt ved overklistring, nyopmalet o. 1930²³; på overvæggene ses enkelte svage, okkerfarvede malerispor, som må høre sammen med korbuens udsmykning.

2) †*Kalkmalerier*. 1707 blev kirken indvendig hvidtet og anstrøget med blå og sorte lister under hvælvingen »og andetsteds«⁹. 1741 malede Hans Nielsen, Ganløse, et »gardin« bag alteret med blå og anden limfarve, og 1744 dekorede Hans Engel, Farum, buer og grater med brunrød marmorering¹⁸. Dekorationen, der ses på fig. 12—13, var fra 1922 og skyldtes en lokal maler. Overkalket 1969.

INVENTAR

Oversigt. Kirken er for tiden (august 1969) under hovedreparation (påbegyndt 1968) og tømt for inventar. Den følgende redaktion hviler på en beskrivelse 1960 ved Marie-Louise Jørgensen og revision 1963 ved E. Moltke. Efter endt istandsættelse vil prædikestolens nyere overmalinger være fjernet, orglet udskiftet og pulpituret taget ned. Farverne (fra 1922) på stoleværk og pulpitur vil formentlig blive ændret. — Kirkens to ældste inventarstykker er den meget enkle romanske døbefont og Rasmus Møllers prædikestol fra 1585; herefter følger i tid alterstagerne fra 1600—50, altersølv 1698, pengeblokken fra begyndelsen af 1700'rne, dåbsfad og -kande 1829. Det nygotiske stoleværk er fra sidste halvdel af 1800'rne, klokkerne fra henholdsvis 1614 og 1700.

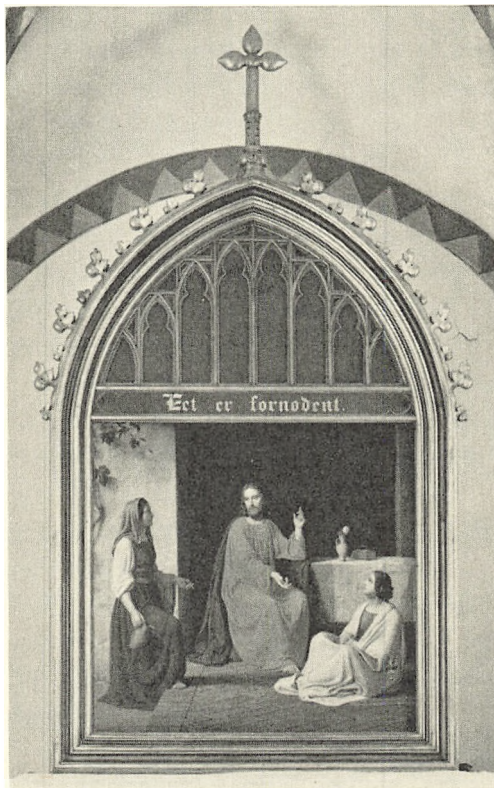
Alterbord, nyere, af glatte fyrrebrædder. 1692 fik Mogens murmester, Hillerød, betaling for bl.a. at nedbryde alteret, igen opsætte og »bedre at udflytte«⁹. 1725 blev det beklædt med glat panel¹⁸; 1845 fornyedes alterbordet²⁴.

†*Alterklæder*. 1588 indkøbtes damask til et alterklæde⁹. Fra 1677 nævnes kun alterklæder af rødt fløjel eller plys med sølvgaloner, 1724, 1745 og 1770 med det kongelige navn, krone og årstal broderet²⁵.

Altertavlen (fig. 16) 1846, er et maleri, Jesus hos Martha og Maria, af Constantin Hansen, der 1843 modtog et forskud²⁴. Samtidig, spidsbuet, forgyldt ramme, udført af snedkermester C. F. Weincke¹⁰, med krabbeblade langs buens kant og kronet af kors. I spidsbuefeltet buerække og herunder frise med fed fraktur: »Eet er fornødent«. På baggrund af et vissegrønt forhæng i en muråbning sidder Jesus i rød kjortel og blå kappe; Martha står, iført brun kjole, mens Maria, der sidder ved mesterens fødder, har brunrød kjole, der næsten er dækket af et hvidt, folderigt slag. — 1868 blev maleriet ferniseret og rammen restaureret¹¹.

Om den tidligere †*altertavle* vides kun, at Hans Nielsen, Ganløse, malede og forgyldte den 1741, og at Jens Christensen 1756 nedtog den, samlede den og satte brædder på bagsiden for at holde den sammen, samt satte lister fast på den¹⁸.

Altersølv. Kalk (fig. 17), stemplet 1698, med renæssanceagtig sekspas-fod, der har fodplade og standkant med påloddet, spinkel bølgeste. På en af fodens tunger et støbt påloddet og -nittede krucifiks, hvis lændeklæde har snipper til begge sider og er knyttet foran livet. Glatte sekskantede skaftled, barok knop, der dog har beholdt renæssanceformens rudebosser med konturversaler på tværskraveret bund: »Ihesvs«, i øvrigt fladtrykt med rundede tunger på over- og underside. Ret højt, bundforstærket bæger. 21,4 cm høj. På fodens overside graveret kursiv: »I Iesu Nafn Er Denne Kalck og Disk Bekostet Til

N. E. 1960

Fig. 16. Valby. Altermaleri 1846, af Constantin Hansen (p. 1249).

Waldby Kirke 1698«. Under fodpladen graveret: »46 ½ lod«. Under foden mestermærke i symmetrisk skjold: H N over 97, muligvis for Hans Nielsen Wolgast (Bøje p. 56). På bægeret samme mestermærke, gardein- og månedsmærke samt Københavns bystempel 1698.

Disk, samtidig, med graveret cirkelkors på kanten og vis-à-vis Gudslam i cirkelramme; på undersiden store skønskriftsbogstaver og kursiv: »Nicol. Spydstrup Pastor loci et Præposit(us) Ao 1698« (sml. klokke nr. 2). Tvm. 15 cm.

Oblatæske 1870, flad, cylindrisk, med graveret tornekrone om kors; stemplet: E. Dahl og Københavns mærke [18]70¹¹.

† *Altersølv m.m.* Kirkens nuværende kalk og disk fra 1698 blev ifølge regnskaberne anskaffet i stedet for det sæt, som tyve for nogle og 30 år siden stjal²⁶; formentlig er det taget som svensk krigsbytte. Allerede 1583 havde kirken en tinkalk med disk, et nyt sæt købtes 1680 hos kandestøberen i Helsingør⁹.

† *Berettelsessæt*. 1713 købtes en forgyldt sygekalk og -disk på 23 lod hos guldsmed J. Borris i København²⁷; tidligere havde man haft et sæt af tin¹⁸.

Alterstager, fra første halvdel af 1600'erne, i skaftets profilering beslægtet med Esbønderup (p. 1026) og Søborg (p. 1131), men med hvælvet fodskål. 31—32 cm høje. Inventariet fra 1583 nævner foruden to †messinglysestager tillige tre jernlysestager⁹. 1830 tales om olie til (de imiterede) alterlys¹⁹.

† *Messehagler* af rødt fløjl med guld- eller sølvkors og -galoner omtales bl. a. 1698⁹ og 1740²⁹.

Allerskranke, nyere, af smedejern, lodrette stænger med småvolutter foroven. 1741 var alterskranken ligeledes af jern¹⁸.

Døbefont (fig. 15), romansk, af granit, stærkt medtaget. Den ret lave, bugede kumme har en svær rundstav (knap så uregelmæssig som på Kregme-fonten, Strø hrd.) et stykke under mundingsranden, 70 cm i tv.m., og en spinkel, skarp-rygget stav ved overgangen til det cylindriske cement- eller cementdækkede skaft. Hvælvet, rund fod med rundstav ved overgangen til skaftet og forneden helt dækket af cement. I skibets nordøsthjørne. — 1765 maledes dåben¹⁸; malingen fjernedes 1889 i henhold til ministerielt cirkulære¹¹.

Dåbsfad 1829, af krontin, med støbermærke for A. C. Dahlgreen, svarende bl. a. til Esbønderup (p. 1028); tidligere har kirken haft både et messingfad og et rundt fad af krontin²⁸.

Dåbskande, samtidig med og af samme mester som fadet, af den i amtet så almindelige slangehankstype (sml. f. eks. Esbønderup).

† *Fontelåg og -himmel*. Et »fontedækken« købtes 1629 for 12 dl. curant. 1652 fik snedkeren »på« fontedækkenet 22 slettedaler og 3 dl. for jernstang og kæde⁹. 1756 repareredes fontehimlen af Jens Christensen¹⁸.

Prædikestol (fig. 19) 1585, ifølge regnskaberne gjort og opsat af snedker Rasmus Møller, der ligeledes har udført prædikestolen i Esbønderup (p. 1029). 1598

M. M. 1930

Fig. 17. Valby. Alterkalk 1698 (p. 1249).

fik snedkeren sidste del af sin betaling; maleren havde 1601 fået 50 mk., men endnu var stolen ikke malet; 1603 fik han betaling for at formale og staffere den⁹. Stolen består af fire fag samt et opgangsfag med kannelerede, joniske hjørnesøjler, hvis prydbælter er diamantbosserede. I storfelterne arkader med beslagværksfladsnit på de bossedelte pilasterskafter og kartoucher i buesviklerne, mens »slutstenen« er en konsol (fig. 18) med maske (to forsvundet). Postamentfelterne er indfattet i en bladramme, fremspringene imellem dem har symmetrisk fladsnit omkring en midtroset. Smal, glat frise med varierede hoveder (eet englehoved, fig. 18) på fremspringene. Kronlisten har æggestav over tandsnit. Nyere opgang. Stolen hviler på en femkantet kasse hvorunder en firkantet pille.

Der er ikke mange lighedspunkter mellem denne enkle stol og Esbønderupstolen; fælles er kartoucherne i storfelternes svikler og arrangementet af »slutstenene« samt bladrammen i postamentfelterne. Noget fællesskab i skæringen ses derimod ikke, heller ikke mellem hovederne på de to stoles frise fremspring.

1700 blev prædikestolen, der var skilt ad i alle hjørner, nedtaget og igen opsat af snedker Hans Jacobsen, Frederiksborg⁹; 1717 fik den ny trappe, 1756

F. M. 1963

Fig. 18. Valby. Detaljer fra prædikestol 1585 (p. 1251).

ny pille, bund og atter trappe, hvilket gentog sig 1776 ved Søren Jensen, Farum¹⁸.

Stolen, der er under restaurering (Einar V. Jensen), var brunmalet med (et nyere) forgyldt, kronet monogram på rød baggrund for Christian IV. og Anna Cathrine. Prøveafdækninger har vist sortmalede maursker i storfelterne inden for en bred, grøn ramme.

† *Timeglas*, firfaget, forgyldt, anskaffedes 1741 hos sejlmager Westphal, og 1743 fik smeden i Mårum betaling for et veludarbejdet sprinkelværk¹⁸. 1764 var det defekt²⁹.

Stoleværk i nygotik, med spidsbuede gavle svarende til Mårum m. fl. Bænke og rammeværk er grå, fyldingerne røde, fra 1929. — 1629 indkøbte kirken træ til stolestader, og samme år fik snedkeren betaling for 49 tustole. 1646 købtes to tylder deller til at »færdiggøre« stolene. 1700 lavede Hans Jacobsen 29 døre og panelværk i alle stolene samt rygstykker. 1707 blev der gjort 10 nye mandfolkestole under tårnet svarende til kirkens øvrige stoleværk; året efter malede Hans Madsen, Frederiksborg, 47 stole med rødt og hvidt⁹. 1753 og 1764 er der atter store reparationer og fornyelser¹⁸. — 1708

gjorde Hans Jacobsen et nyt panel i våbenhuset og lukkede bænke i panelværk til kirkegangskvinder [der efter fødsel skulle læses ind i kirken] og andre Guds børn⁹.

† *Skriptestol*. 1764 gjorde Jens Christensen en ny skriptestol bag alteret¹⁸.

Dørfløje. Både i våbenhusdøren og i skibets syddør er der »flammerede« dørfløje, den sidste ældst, bestående af to svære planker sammenholdt af to revler på hvilke gangjernene er fæstet. Spor efter en retkantet lås.

† *Orgel* fra »Th. Frobenius og Co.« med seks stemmer. Façade fra sidste halvdel af 1800'erne (jfr. fig. 13); nyt orgel skal anskaffes.

† *Orgelpulpitur* i vest, nyere, med enkle fyldinger, hvilende på seks træpiller. Hvidmalet, med lyseblå fyldinger og forgyldte lister fra 1922. Fjernet 1968.

Pengeblok, svarende til Mårum 1715 (p. 1210) og Hornbæk (p. 741), med lodrette jernbånd og foroven tre vandrette; på oversiden tre, hvortil hængsels-

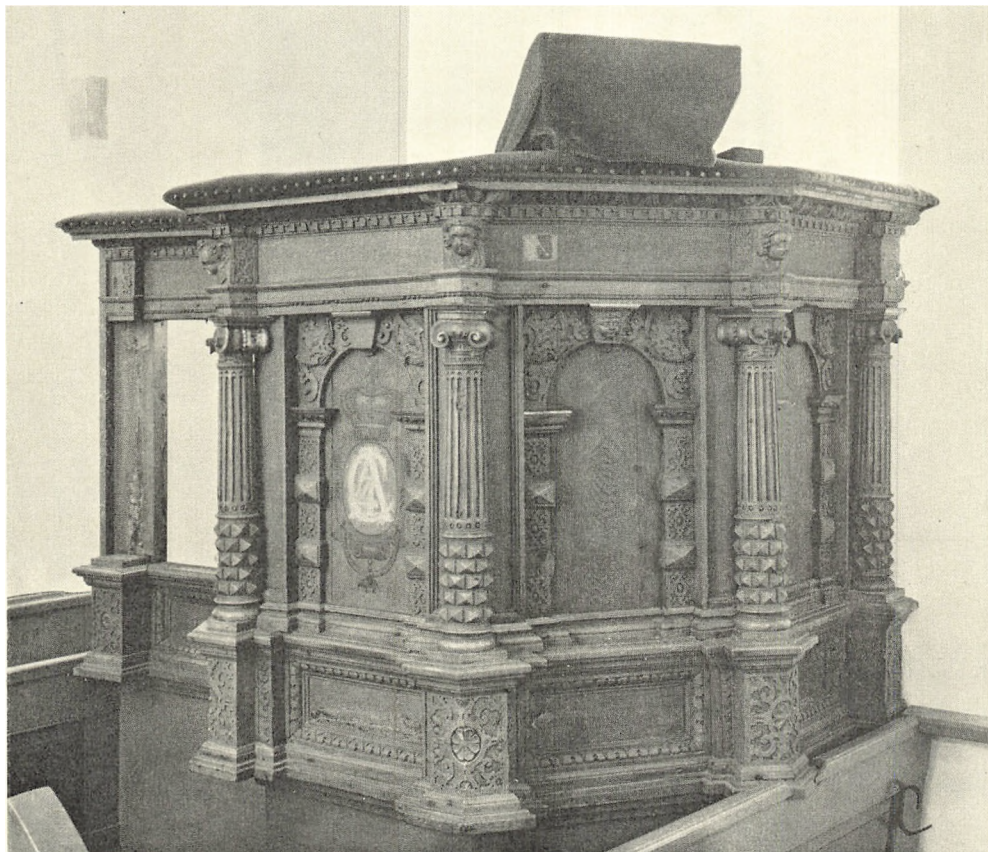

Fig. 19. Valby. Prædikestol »gjort og opsat» 1595 af Rasmus Møller (p. 1250).

N. E. 1960

båndene er fastgjort. De oprindelige hængelåse nu borte. Mørkegrøn staffering. 1960 opstillet i våbenhuset. — 1682 fik Jacob Olufsen betaling for de fattiges *†*»stok«, med to låse⁹.

To *†pengetavler* af eg anskaffedes 1753²⁹.

Nye *salmenummertavler*. I tårnrummet en fra slutningen af 1800'rne, sort-malet, med hvid fraktur: »Før Prædiken«, »Efter Prædiken«; profileret ramme, foroven volutter. — 1805 var der to sorte *†*tavler til at »optegne« numrene på, 1821 kaldet »skrivertavler«¹⁹.

Tre *lysekroner* fra 1900'rne.

Ligbære, 1753²⁹, med jernlænker mellem bærestængerne, nu kun med to ben (sml. våbenhus p. 1244). På våbenhusloftet.

Klokker. 1) (Fig. 20) 1614 af Hans Wolf. Toliniet versalindskrift mellem dobbelte profillinier: »Verbvm domini manet in æternvm. Gos mich Hans Wolf Endtfelder anno dom(i)ni MDCXIII« (»Herrens ord bliver i evighed, mig støbte

N. E. 1960

Fig. 20. Valby. Klokke, støbt 1614 af Hans Wolf Endtfelder (p. 1253).

H. W. E. i Herrens år 1614»). Tvm. 95 cm. 1614 fik Hans rotgeter i Helsingør betaling for den nye klokke samt tillagt kobber⁹.

2) Omstøbt 1700, svarende til Mårum og som denne af Stephan Scherrenbein. Indskrift med versaler, på legemet: »Rege F 4, Dioces. præfecto Otto Krabbe, Sælland. Episcopo doct. Henric Bornemann, pastore et præposit. mag. Nicol. Spydstrvp« (»under kong Frederik IV., stiftamtmand Otto Krabbe, Sjælland, biskop Henrik Bornemann, præst og provst mag. Nicolai Spydstrup«). På slagringen: »Me fecit Stephan Scherrenbein anno 1700« (»mig gjorde« etc.). Kongens monogram står over indskriften på legemet; i frisen, mellem bladborter, den nedre med englehoveder, ses støberens initialer: »S S«. Tvm. 100 cm³⁰.

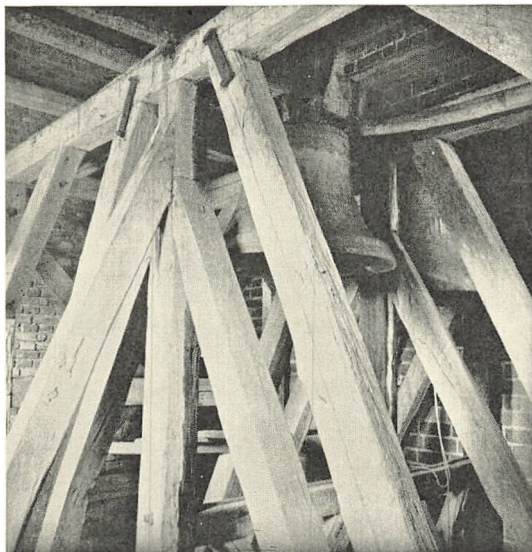
Ved klokkeskatten 1602 betalte kirkeværgerne 432 mk. for 1 ½ skippund 6 lispund kedelkobber, som leveredes til kgl. majestæts gethus »efter rotgieternes bevis lydelse«, til betaling for klokken, de bekom igen til kirken³¹.

Klokkestol (fig. 21), måske fra 1646, da der købtes træ til klokkestolen⁹, af fyr og genanvendt eg, til to klokker. Bindingsværk med dobbelte skråstivere, knægte og Andreaskryds. På det østligste skråbånd indskåret: 1782. Huljærnsnummerering.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. *Rtk.* Bygningskontoret. 244.66—84. 1782—1826. Journaler. — 244.115—51. 1782—1826. Journalsager. — 244.152—56. 1804—26. Kopiregninger.

LA. *Kirkeinspektionsarkivet.* Valby kirkes regnskabsbog 1583—1712. — *Arkivsager*

N. E. 1960

Fig. 21. Valby. Klokkestol 1646(?) (p. 1254).

afgivne fra Frederiksborg amtsstues arkiv 1898. Valby kirkes regnskabsbog 1712—80. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Indberetning af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), S. A. Claudihansen 1912 (bygning), P. Kr. Andersen 1922 (prædikestol), Eigil Rothe 1923 (kalkmalerier), jfr. brev af 2. dec. 1930 fra Niels Termansen, M. Mackeprang 1930 (inventar), Aage Sørensen 1957 (prædikestol), Einar V. Jensen 1961 (prædikestol). Plan med udgravningsresultater 1968 ved Elna Møller og Morten Aamann-Sørensen. — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1960, Elna Møller og Erik Moltke 1963, 1968 f.

Tegninger i NM. Opmåling 1942—43, syv blade udført af elever ved Kunstakademiet: H. Hoppe, H. Ibbo og H. Nannestad.

¹ DiplDan. DaRigBr. 2. rk. V, nr. 40, jfr. nr. 119, Repert. nr. 3081 og 4375. ² Repert. 2. rk. nr. 7349 f., jfr. Landebogen p. 173. ³ Repert. nr. 3717. ⁴ Landebogen p. 173. ⁵ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkeregnskaber. 1661—72. Kronborg amts kirker gsk. ⁶ LA. Kgl. Bygningsinspektører. Meldahl. 1873—94. Domænekirkerne pk. XXII. ⁷ LA. Amter. Gl. Frederiksborg-Kronborg amter. 1784—1800. Breve og dok. vedr. de kgl. kirker og skoler. ⁸ RA. Rtk. 245—416. 1821—27. Bygningsadministrationen. Beregninger og overslag over bygningsarbejder, jfr. RA. Rtk. 244.135 og 149. Bygningsadministrationen. 1782—1826. Journalsager. ⁹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Valby kirkes rgsk.bog 1583—1712. ¹⁰ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1782—1848. Journalsager. ¹¹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti. 1864—99. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ¹² M. Mackeprang: Skånsk indflydelse på sjællandske landsbykirker, i *ÅrbOldkHist.* 1914, p. 162. — C. G. Schultz: Nogle tidlig-romanske landsbykirker ... i *ÅrbOldkHist.* 1934, p. 195. — Sml. Erik Cinthio: Lunds domkyrka under romansk tid p. 36 (Bonn, Lund 1957), hvor forfatteren gør opmærksom på C. G. Schultz' datering af Valby og Vejby i forbindelse med nydateringen af Lund domkirkes vestparti til begyndelsen af 1100'rne. ¹³ Under restaureringen er der ved Nationalmuseet foretaget mindre undersøgelser i kirken bl.a. 22. maj 1968 af Morten Aamann-Sørensen samt 8. juni s.å. og august 1969 af Elna Møller. ¹⁴ Under

den igangværende restaurering er såvel disse kragbånd som korbuens blevet mishandlet med slibemaskine, jfr. NM. J. 207/69. ¹⁵ Der er dog sket en mindre omsætning af østkarmen i forbindelse med hvælvslægningen. ¹⁶ Ribberne var indtil 1969 overpudset til ukendelighed. ¹⁷ Jfr. noterne 9 og 5. ¹⁸ LA. Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. Valby kirkes rgsk.bog 1712—80. ¹⁹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsregnskaber. Kronborg amtstue. 1797—1803, 1804 II—1805 II, 1816—27, 1831 II, 1832—44. Kirkerghsk. ²⁰ RA. Rtk. 244.135 og 149. Bygningskontoret. 1782—1826. Journalsager. ²¹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerghsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkerghsk. ²² Lignende bjælker findes på samme plads i Esbønderup (p. 1016 og 1012), hvor de er henført til et tømret klokkehus: Muligvis hører også de til en tagrytter. ²³ Nørlund-Lind: Kalkmalerier, p. 237. ²⁴ RA. Rtk. 256.5—13. Bygningsadministrationen. 1841—50. Kopibog. ²⁵ Jfr. noterne 9 og 18 samt LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ²⁶ Jfr. note 9; 1692 måtte kirken leje Gilleleje kirkes kalk og disk for 2 mk., en udgift som af revisorerne fik følgende antegning: Denne udgift er sælsom og passerer ej. ²⁷ Jfr. noterne 21 og 18 samt LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ²⁸ Jfr. note 9, under året 1620, samt note 18, årene 1712 og 1741. ²⁹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ³⁰ Jfr. note 9 samt ÅrbFrbrg. 1934, p. 106f. Ifølge rgsk. 1699—1700 var det den mindste klokke, der blev omstøbt; den nye blev noget større. ³¹ Jfr. note 9 samt RA. Fæstningsregnskaber, V. B. 1. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus.

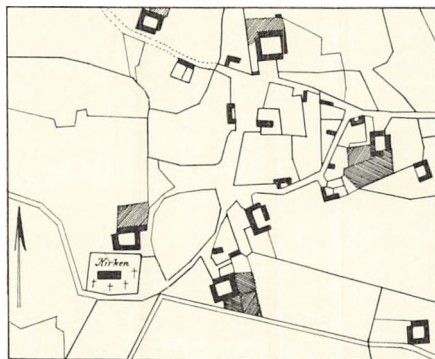

Fig. 22. Valby. Landsbyplan 1813.

Fig. 1. Blistrup. Ydre, set fra nordøst.

N. E. 1960

BLISTRUP KIRKE

HOLBO HERRED

Kirken, der ifølge præsten N. J. Lachmanns optegnelser¹ var indviet »*St. Mariæ til ære*«, er nævnt 1208—14, da Roskildebispens ved mageskifte overlod bispetienden til Æbelholt kloster². Sognepræsten Niels Attesen testamenterede år 1300 kirken 10 mk. penge til dens istandsættelse³. 1530 fik skriver på Krogen Laurits Normand præsentats på kirken⁴, men det lader sig ikke sige, hvor langt tilbage i tiden kongen har disponeret over kirken. 1567 talte sognet 46 tiendeydere⁵. Afhændet af staten til nogle tiendeydere 1872⁶ og overgået til selveje 1. april 1957.

Mønter. 1966 blev der i kirkens gulve fundet 88 fortrinsvis yngre mønter; blandt de middelalderlige, hvoraf en del nordtyske hulpennige fra 13—1400-tallet, er den ældste en Valdemar III., Ribe (Møntsamlingens fundprotokol nr. 2940).

Oldtidsminder. Lige uden for kirkegårdens sydmur lå ved 1700-tallets midte et dyssekammer med randsten; det beskrives af Thurah⁷ som en kæmpehøj med seks store sten bærende en overligger, 14—15 alen i omkreds, een en kvart alen høj med 20 store sten omkring. — På kirkegården er der fundet en spidsnakket, firesidet grønstensøkse⁸.

Kirken og den store præstegård ligger isoleret, helt mod vest i bydannelsen og ret højt på et terræn, der fra kirkegårdens gamle nordgrænse falder

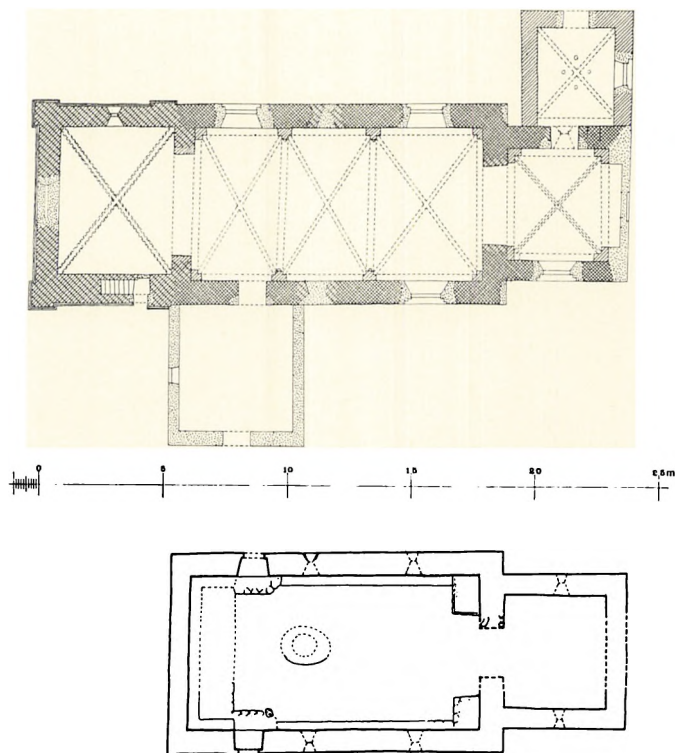

Fig. 2—3. Blistrup. 2. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1930. Suppleret 1969. Tegnet af Lars Klint.
3. Rekonstruktionsplan. 1:300. Tegnet af El. M. 1969 (p. 1260).

mod syd, hvor der tidligere som ovenfor nævnt lå et dyssekammer. En nordre kirkegårdsudvidelse på mod nord faldende terræn gennemførtes 1905 f.⁹. Kirkegårds sydмур og den søndre del af østmuren med port og låge er af kampesten og tegl, nu hvidtet og teglhængt; ved porten og andre steder ses enkelte meget store munkesten i munkeskifte; disse mure kan være middelalderlige i deres kerne, men må i øvrigt stamme fra en istandsættelse 1783¹⁰; resten af den gamle østindhegning består af kampestensdige. Mod vest, hvor præstegårdens ladelænge dannede skel indtil 1874¹¹, findes kløvstensdiger, der fortsætter langs udvidelsen, som i øvrigt hegnes af pudsede teglmure.

Indgange. Lågen ved køreportens nordside har stadig fladbuet overdækning, mens selve porten mistede sin bue 1769¹². En låge helt mod vest i sydmuren har ligeledes fladbue og teglafdækning, lågen til præstegården er kun en åbning i diget. En \dagger nordre låge, nævnt 1769¹², er afløst af en køreport i udvidelsens mur.

\dagger *Kirkeriste.* 1729, da man ikke kunne holde fred på kirkegården »for kvægs indløbs skyld«, blev der i tre låger lavet kampestenssatte gruber med jernstænger i egerammer¹².

Fig. 4. Blistrup. Ydre, set fra sydøst.

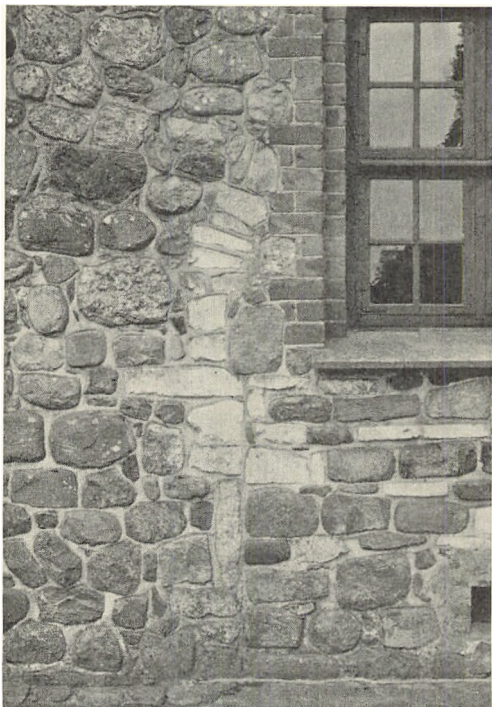
E. M. 1969

Et *†halsjern* med kæde og hængelås, anskaffet 1730, er nævnt 1741¹³.

Et *ligkapel* på kirkegårdens nordvestre del opførtes i begyndelsen af 1900'rne, og et ældre i sydvesthjørnet er omdannet til materialhus.

Kirken består af romansk kor og skib, jævnbredt, senromansk tårn, der er forhøjet i senmiddelalderen, fra hvilken tid sakristiet på korets nordside også stammer; våbenhuset i syd fremtræder som en 1800-tals bygning. Orienteringen er solret.

Bevaret af det romanske anlæg er langmurene i kor og skib samt triumfmuren i fuld højde, men triumfbuen må være udvidet i senromansk tid (sml. p. 1261); korets østmur stammer fra 1830¹⁴, og der er ikke (jfr. p. 1265) noget sikkert bevis på, at kirken som nævnt i Trap har haft apsis¹⁵. Materialet er *rå kamp*, som kun i ringe udstrækning er kløvet eller tilhugget; norddørens yderside er af *kridtsten* og samme materiale er benyttet til de muligvis oprindelige

N. E. 1960
Fig. 5. Blistrup. Norddørens østkarm (p. 1260).

korbuemkrægbånd. Det er sandsynligt, at kirken har været pudset og hvidtet lige fra begyndelsen; i hvert fald har korets nordmur, bag sakristiet, puds- og hvidtelag, som er gennembrudt ved en vinduesudvidelse i senromansk tid. På overvæggene i begge bygningsafsnit findes der et oprindeligt, hvidligt pudslag, som efter overhvidtning er blevet dækket af en hård, gullig og stærkt glittet kalkmaleripuds (sml. p. 1262). Den romanske murhøjde, målt ved skibets sydøsthjørne, er fem meter over terræn.

Vinduer og døre. Kun eet oprindeligt vindue, det vestre, af skibets to nordre, er delvis bevaret i tilmuret stand; det sidder højt i muren og er kun ca. 55 cm bredt udvendigt; bue og karme er sat af svagt tildannede eller specielt udsøgte kampesten. Syd-døren er i brug, men dens yderkarme

er ommuret 1942 og buestykket endnu tidligere¹⁶. Af den tilmurede og delvis ødelagte norddør ses kun yderkarmens østside (fig. 5); materialet, der som nævnt er kridtsten¹⁷, optræder for en del i lange, kun lidet forarbejdede kvadre, der ligesom i Asminderød (p. 760) snart er benyttet i liggende, snart i rejst stilling («long-and-short-work»).

Indre. Undersøgelser 1966¹⁸, i forbindelse med kirkens sidste restaurering, har i en usædvanlig grad klarlagt skibets ældste indretning (fig. 3). I østhjørnerne har der været sidealtre (sml. p. 1268), i nord og syd 30—35 cm brede, 40 cm høje *murede bænke*, der strækker sig fra altrene til lidt øst for dørene, hvor de viger for halvt så høje, 65—70 cm brede *dørtrin*; disse trin i syd (fig. 6) og nord afsluttes ikke ved dørenes vestkarme, men løber tværtimod i en ret vinkel mod hinanden, således at der langs vestmuren skabes et knap to meter bredt trin; på denne *forhøjning* var der i sydvesthjørnet rester af en muret vægbænk. Alle forkanter af altre, bænke og trin er sat af kløvede eller groft banede kampesten, og op mod disse kanter har man lagt rummets forholdsvis tynde *mørtelgulv*, der kun synes armeret med piksten på særligt udsatte steder. Tilsvarende mørtellag danner overside af bænke og trin. — I skibets midtakse, umiddelbart øst for dørene, oven på selve mørtelgulvet, der her,

Olaf Olsen 1966

Fig. 6. Blistrup. Skibets sydvestre hjørne med de 1966 afdækkede rester af den ældste rumindretning (p. 1260). I trinkanten til venstre i billedet ses den romanske gravsten (sml. fig. 18).

takket være en kraftig iblanding af grus, har en næsten terrazzo-agtig karakter, fandtes rester af en ligeledes kampestenssat, ca. 22 cm høj, vistnok oval forhøjning, der er tydet som et fontepodium (p. 1270). Fra skibet til koret, i hvilket der også blev iagttaget et mørtelgulv, har der været et trin; højtliggende kampesten ved korbuens nuværende vanger viser, at buen er udvidet. Afsatser på begge sider af triumfmuren godtgør, at loftsbjælkerne over kor og skib har ligget på murkronen.

Ændringer og tilføjelser. I første halvdel af 1200'erne og forud for en større udsmykning med kalkmalerier (p. 1266) er der i kirken gennemført store bygearbejder omfattende en *udvidelse af korbuen* og *indhugning af nye vinduer*. Korbuen fremtræder nu med smalle, hulkantede kragbånd, som kan have siddet i den mindre åbning, og svagt overgribende, rundbuet stik. Vinduerne har relativt store lysninger, der i hvert fald for korets vedkommende ligger ret yderligt (23 cm fra ydre murflugt), men er i øvrigt af traditionel senromansk form. Materialet er munkesten, og lysningskanten er udført af løbere på enden og med den runde bue hugget ud i to sten; munkestensmurværket er pudset ligesom den omgivende ældre mur. Af dette vinduessæt, der i henseende til antal

og placering ikke afviger meget fra de ældste vinduer, er tre nogenlunde bevarede i mere eller mindre tilmuret stand; korets nordre måler udvendig ca. 68×150 cm, og skibets vestre par indvendig ca. 100×200 cm; de ydre spor af disse to vinduer er helt udslettet.

Væggenes nypudsning for den kalkmalede udsmykning er nævnt p. 1260, og kirkerummet synes tillige at være blevet forsynet med nyt gulv af munkesten i siksakmønster; rester af dette gulv blev afdækket 1966; det ligger ca. 22 cm over mørtelgulvet, omtrent i niveau med trinene, og stenene er udlagt således, at de overalt respekterer den ældre rumindretning.

Det med skibet jævnbrede *tårn* er beslægtet med det langt større Søborg tårn (p. 1110) og må antagelig som det dateres til o. 1275—1300, selv om visse detaljer som f.eks. udformningen af vinduesstik i underetagen kunne antyde en noget tidligere datering. Materialet er munkesten i munkeskifte over en flad syld af kampesten. Stenmålene varierer meget på grund af uensartet brænding; udvendig er stenene hårdtbrændte indtil cintring og måler kun $24—24,5 \times 10,5—11,5 \times 6,5—7$ cm (20 skifter = 183 cm), mens størrelsen indvendig i mellemstokværket ligger omkring $26—26,5 \times 13 \times 7$ cm. Fugen, mange steder stærkt glittet, er flad, svagt hulet og beskåret i begge sider.

På vesthjørnerne og hvor tårnet støder op mod skibets mure er det udstyret med lisener; en fejlberægning er antagelig årsag til, at de østre lisener ikke over skibets murkroner har kunnet omdannes til hjørnelisener og til de mærkelige »fuldendte« blændinger østligt på tårnets syd- og nordmur. Tårnet har en 92 cm høj omløbende sokkel, foroven afsluttet med skråkant over glat skifte og kvartrundt led. Blændingsfelterne på de tre frie sider har i højde med den oprindelige murkrone en til soklen svarende profil, der dog her er sammensat af to kvartrunde led og et glat skifte; det øverste kvartrunde led er et rulskifte, og i niveau med dette kan man såvel på østmuren som hele vejen rundt indvendig i tårnet følge et skifte af kantrejste sten, der sammen med det overliggende almindelige munkeskifte danner afslutningen på tårnets ældste murværk (om den senmiddelalderlige forhøjelse se p. 1264).

De velbevarede lysåbninger i tårnets nordmur angiver, at det indre fra første færd var delt i tre stokværk. Vinduet til tårnrummet (genåbnet 1967) har bueslag af to rulskifter, adskilt med et prydskifte af krumme løbere og med klar farveveksel i røde og sorte sten; tværsnittet, med lysningskant af løbere, svarer helt til kirkens sekundære vinduer (p. 1261). Tårnrummet, hvis nuværende arkade må være samtidig med skibets hvælv, dækkes af en *helstens* krydshvælvning med trekløverprofilerede ribber, som i vesthjørnerne udgår fra kvartrunde (delvis borthuggede) led; teknikken i de fortrinsvis bindermurede kapper svarer helt til den, der er anvendt i Valby korhvælv (p. 1243); hvælvningens lommer er udmuret i ret stor højde.

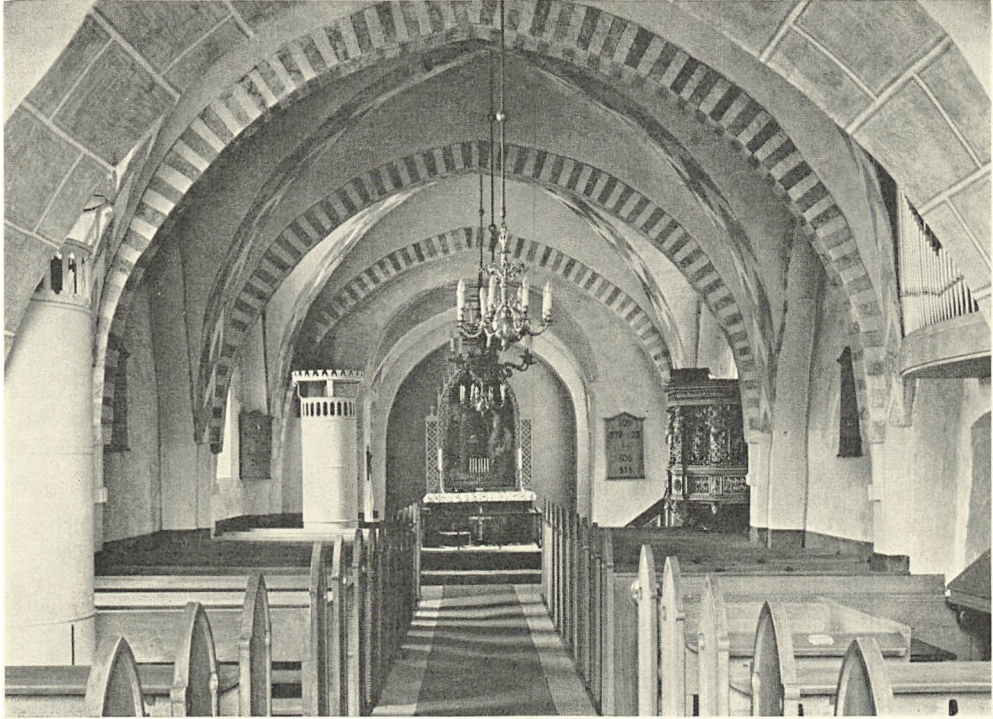

Fig. 7. Blistrup. Indre, set mod øst. Før restaurering.

N. E. 1960

Trappen til mellemstokværket ligger i sydmuren, og der var oprindelig adgang til den gennem en spærstikafdækket dør i tårnrummet, som i nyere tid er afløst af en udvendig dør. Den *ligeløbende trappe* har loft af fladbuede binderstik og udmunder vestligt i muren gennem en åbning, hvis ældre spærstik er underfanget af en yngre fladbue. Østmurens tykkelse, der i understokværket er ret lille, øges i mellemstokværket gennem seks udtrapninger umiddelbart over hvælvlommernes udmuring; til skibets loft er der en stor, oprindelig dør med spærstik. Nordmuren har en rundbuet lysglug og vestmuren en retkantet, falset, som begge synes oprindelige. To højere siddende lysåbninger i de samme mure hører til det øverste stokværk; i vestmuren (forneden i det nuværende klokkestokværk) ses umiddelbart oven på den formodede murkrone en bjælkestump af eg, der synes efterladt ved tårnets forhøjelse; det kan være et levn af det oprindelige bjælkelag og i så fald må tårnet have haft sadeltag i syd-nord og muligvis taggavle som i Søborg.

Hvælvene i kor og skib er næppe samtidige, korets snarest fra o. 1300, skibets tre fag muligvis et århundrede yngre. Korhvælvingen har falsede helstens hjørnepiller, svagt tilspidsede skjoldbuer (den vestre går ned foran korbuen) og halvsten brede ribber med rygget trekløverprofil, udgående fra en lille, til-

spidset konsol; flade kapper. Skibets tre hvælv har falsede vægpiller, retkantede halvstensribber og som støtte for gjordbuerne en særpræget dværgsøjle, der vidner om nøje slægtskab med hvælvene i Ramløse og Tibirke (p. 1344, 1319); forholdsvis svagt indskårne kapper. Skibets vægpiller er muret umiddelbart oven på de romanske murbænke.

I forbindelse med hvælvslagningen rejstes nye tagværker (p. 1265), og det er muligt, at også den nuværende falsgesims stammer fra denne tid ligesom den store arkade til tårnrummet.

Tårnets forhøjelse hører senmiddelalderen til og kan muligvis sættes i forbindelse med anskaffelsen af en stor klokke 1491 (p. 1275). Forhøjelsen blev i hvert tilfælde indledt med at skaffe en solid underbygning for en klokkestol (sml. Søborg). Den består i en påføring af mellemstokværkets fire vægge med store, spidsbuede helstens arkader hvilende på hjørnepiller over den ældre hvælvings lommeudmuringer; forstærkningen standser lidt under den oprindelige murkrone. Hvis tårnafslutningen i sin ældste udformning var orienteret syd-nord, så blev den nu drejet i øst-vest. Her rejstes store gavlpartier med kamtakker og blændinger, som udgår fra den gamle murkrone. Dekorationen består af fem spidsbuede højblændinger, som hver især omslutter sin lavere, ligeledes spidsbuede højblænding. To af disse brydes nederst af et fladbuet glamhul, der for de vestres vedkommende er ommuret. Syd- og nordmuren forhøjedes med en snes skifter, der øverst omfatter savskifte under en trappefrisesesims, og fik hver et glamhul, som nu er rundbuet; forhøjelsen i syd er næsten helt ommuret i senere tid, og i samme forbindelse har man måske ændret glamhullernes form, der at dømme fra sporene indvendig i nord muligvis har været fladbuede som i øst-vest.

Sakristiet på korets nordside er af munkesten i munkeskifte og må ud fra sin blændingsgavl af vindueskrydstype dateres til o. 1500—50 (jfr. fig. 1 og Esbønderup p. 1016). Det indre, der dækkes af en samtidig krydshvælvning¹⁹, har til koret en ligeledes samtidig dør, der har mistet sit karmanslag; østvinduet og døren i nord er nyere. Under sakristiet indrettedes 1743 en åben begravelse (p. 1276).

Våbenhuset fremtræder som en 1800-tals rekonstruktion af en senmiddelalderlig bygning med blændingsgavl som tårnets. Sin form har det muligvis fået 1866—68, da bjælkerne fornyedes og »kirkens uanstændige ydre« istandsattes¹¹. Middelalderligt munkestensmurværk er kun iagttaget indvendig i syd-muren. — En ommuring af vestmuren er omtalt 1664²⁰, af to gavlkamme 1764¹² og af gavlen 1807²¹, efter en nedstyrtning forårsaget af storm, et uheld, der (i korrespondancen vedrørende en eventuel tilbygning i nord, sml, p. 1265) af præsten omtales som »hele våbenhusets sammenstyrtning«, men reparationen omfattede kun gavlen²². Bjælkeloftet er malet i gult og gråt.

Fig. 8. Blistrup. Indre, set mod vest. Efter restaureringen.

Kirsten Kyhl 1969

Korgavlens fornyelse med små sten 1830 havde antagelig sin oprindelse i den 1664²⁰ omtalte »revne på den østre ende«, og det kan også have været den, der har givet anledning til opførelsen af to støttepiller (»contresorcer« på kirken), som blev repareret på taget 1802²³, og som ikke omtales efter reparationen 1830. Det var antagelig på samme tid, man ommurede skibets østhjørner og den synlige del af taggavlen.

Et 1806 og senere fremsat ønske om en udvidelse mod nord blev 1832²⁴, efter en ommøblering af kirkerummet erklæret for unødvendig. 1888 opsattes to kakkelovne i kirkens nordside¹¹, sml. fig. 7.

De næsten helt fornyede fyrretræstagværker indeholder over kor og skib rester af spinkle egespær, der kan henføres til tagværk af krydsbåndstype, som må høre sammen med hvælvslagningen. Tagrummet er siden 1967 svært tilgængeligt på grund af varmesystemets ophængte kanaler.

Kirken omtales endnu 1862 som pudset og hvidtet¹¹, men kort efter må den være blevet helt afrenset. Fra samme tid stammer uden tvivl de store rundbuede, udvendigt faldede vinduesåbninger af munkesten; vindueskarmene i nord er af træ, i syd af jern med blyprosser. Bræddebeklædning og bly over kor, skib og tårn er fornyet ved sidste restaurering (arkitekt V. Hardie-Fischer);

våbenhus og sakristi har tegltag. Fra 1967 stammer også de nuværende gulve af røde sten på fladen.

†*Glasmalerier*. Blandt løsfundene fra gulvet 1966 var en del glasstumper, hvoraf to havde spor af bemaling.

KALKMALERIER

I koret, på korbuens underside, i skibet og i tårnbuen afdækkedes 1926 kalkmalerier, der i tid strækker sig fra senromansk tid til 1600'rne. De konserveredes, og 1929 restaureredes og suppleredes de mest velbevarede²⁵. Ved hovedrestaureringen 1967—68 overhvidtedes udsmykningen i skibet, mens malerierne i kor og på korbue dæmpedes²⁶. I sakristiet fremkom ved samme lejlighed en indskrift fra 1700'rne.

1) Formentlig o. 1250. På korbuens underside, indfattet i gul-hvidgrå ramme: Cirkelmedaljon i issepunktet og på nordvangen en arkade med figur (den tilsvarende arkade i syd nu borte). I medaljonen, der har oprindelig rød-irgrøn ramme, var bevaret den højre, røde vinge, højre skulder og arm²⁷ af en engel i brystbillede på blå baggrund. Partiet udenom og baggrunden i de flankerende arkader er blå på sort undermaling. Arkaderne krones af tre småspir, de nordre kegleformede forneden og opad retvinklede med topkugle, de søndre løgagtige(?), ligeledes med topkugle. I arkaden mod nord var bevaret resterne af en biskop (hovedet borte) med pallium og velsignende højre hånd. Formentlig har der i lighed med f.eks. korbuedekorationen i Ørsted (DK. Kbh. Amt p. 1156) o.a. været en bispeskikkelse også i sydportalen²⁸. Malerierne er udført på fint glittet pudslag, hvorunder ligger et hvidtelag på berapning.

På triumfvæggens nordparti konstateredes samtidige malerirester, dels en ornamentbræmme omkring korbuen, dels smårester af figurbilleder. Overkalket 1926 eller 1929.

På korets nordvæg, vest for det oprindelige vindue sporede en 45,5 cm bred, vandret ornamentbræmme, hvori der sås rester af fantasidyr, hvert dyr under et buet, hvidt bånd. Herover har der været figurscener, men kun et par hesteben foran en tronstol og en sko af den heri siddende person var bevaret; foroven, ca. en halv meter under murkronen, skimtes dele af røde cirkelslag fra en frise, som har afsluttet scenerne. De i koret synlige dele blev overkalket 1926 eller 1929.

2) Formentlig første halvdel af 1300'rne. Korhvælvet. Stor toproset og fire scener, een i hver kappe. I øst Skabelsen (af planterne?), i syd Syndefaldet, i vest Uddrivelsen af Paradis og i nord Kains og Abels ofring, mangelfuldt bevaret. I Skabelsen har Gud Fader (ikke ualmindeligt) korsglorie; stængler med økseformede blade ses nederst i de røde, sortstribede malerirester foran ham.

I Syndefaldet (fig. 9) har trækronen meget forenklet form bag slangen, hvis hoved er malet som et stort, kronet menneskehoved (jfr. Esbønderup p. 1022); de to små mennesker dækker deres nøgenhed med storbladede kviste. Uddrivelsen var dårligst bevaret, mens Abel med lammet — til venstre — sikkert har været den bedst bevarede figur. Billedet af Kain er en nymaling. Toprosettens blade har endnu senromansk karakter, med ensidige, rundfligede treblade. Ribberne har haft røde skrålinier. — De undersætsige figurer, der fylder dårligt i kappefladerne, synes malet, mens hvælpudsen endnu var frisk. De er overalt tegnet med sorte konturlinier; i øvrigt konstateredes der spor af rødt legemsfarve og grønt.

O. Søndergaard 1926

Fig. 9. Blistrup. Kalkmaleri, »Syndefaldet«, i korhvælvet (p. 1267).

Alt nymaledes 1929 og suppleredes med forvansket stilkarakter, mens toprosetten og Abelskikkelsen, (der stilmæssigt synes at stå f. eks. Stefanfiguren i Søborg kirke (p. 1122) nær), antyder en datering til 1300'ernes første halvdel som den naturligste.

†3) Bue- og ribbedekorationer, der var senere, malet oven på flere hvidtelag, fornyedes og normaliseredes 1929: Murstens- og kvadernmønstre, sparrer, siksakbånd m. m. Nederst i tårnbuen konstateredes kvadernmønster. Overkalket 1967—68.

†4) 1600'erne. På ribber og buer fandtes på et af de yderste hvidtelag rester af en rankedekoration og på nordvæggen i skibets midtfag partier af et malet epitaf fra samme tid. Overkalket.

5) 1721(?). I sakristiet, nu præsteværelse, afdækkedes 1967—68 følgende rødmalede indskrift i hvælvets nordkappe: »Chascun soit content de ses bien / Qvi n'a suffiçance n'a rien — F. Kühn Ao 1721(?)«, dvs. enhver skal være tilfreds med de goder, han har; den, der ikke har nok, har intet.

INVENTAR

Oversigt. 1966—68 gennemgik kirken en hovedrestauration, hvor store dele af inventaret fornyedes. Prædikestolen fra 1597 var allerede blevet istandsat og opmalet 1929; altertavlen med Eckersbergs maleri konserveredes, døbefonten fra 1831, af kunstsand-

sten, udskiftedes med en ny bastant granitblok, der opstilledes på den romanske fod, stolegavlene bibeholdtes med fornyelse af sæder og ryglæn, og nyt orgel anskaffedes. Kirken ejer desuden en smuk renæssancekysekroner samt en klokke fra 1491 af Oluf Kegge. — Ved gulvudgravningen 1966 fremkom bl.a. spor efter sidealterborde, vægbænke, det oprindelige fontepodium, en lille, opstående gravsten, brudstykker af bogspænder og af en lille stentøjskrukke.

Alterbordet består af nyere træpanel med fyldinger.

†*Sidealterborde*. 1966 afdækkedes i skibets to østhjørner nederste skifte af oprindelige sidealterborde, opført af kløvede granitsten, det nordlige ca. 135 × 105 cm, det sydlige 130 × 100. En nedgravning syd for det nordlige alter viste, at alteret var uden fundament, sat direkte på kalkfri overflade uden ældre forekomster, og at det oprindelige mørtelgulv var lagt op mod alteret.

†*Alterklæder*. Kun røde alterforhæng omtales i regnskaberne, med guld- eller sølvgaloner. 1769, og vistnok ligeledes 1794, var det kongelige navn med krone og årstal broderet på klædet²⁹.

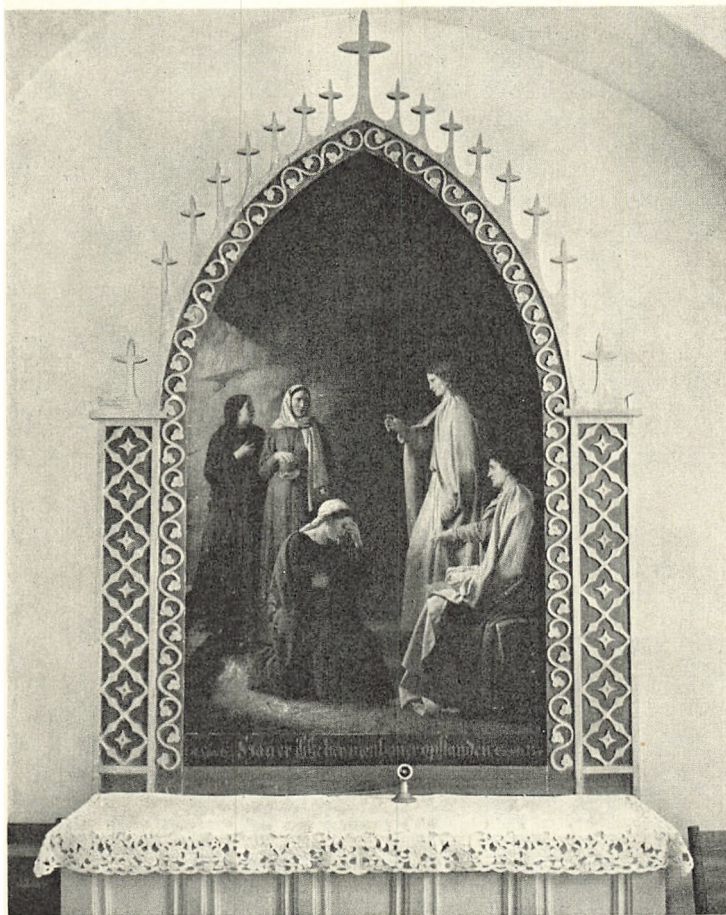
Altertavlen (fig. 10) er et maleri, kvinderne ved graven, malet af C. W. Eckersberg, der 1831 modtog bestilling¹⁴ og 1832 forskud³⁰. Maleriet måler 203 × 124 cm inden for rammen, der er i nygotisk stil, spidsbuet, forgyldt og flankeret af smalle sidefelter, som krones af småkors, og sådanne er også anbragt langs buens kanter. I postamentfeltet malet, gylden fraktur: »St. Lucæ Ev. Han er ikke her« etc. »Cap. 24 v. 4«. Regnskaberne noterer adskillige reparationer både på maleri (allerede 1834) og ramme³¹. Bag på bagklædningen malet: »Rammen restaureret og Metallerne fornyet 1932«.

†*Altertavle*. Om den altertavle, der afløstes 1832, vides kun, at den 1745 blev nedtaget og opsat efter at være forsynet med en del nye lister¹², og at den 1806 var meget »opmusket« og trængte til at males³².

Altersølv. *Kalk* (fig. 12) fra 1650, men med ældre fod, idet dennes nedre halvdel snarest er fra o. 1600. Foden består af to dele, den nedre, sekstungede med hulkehlprofileret standkant og fodplade af almindelig renæssancetype, over hvilken er nittet en sekssidet pyramide, der foroven og forneden er garneret af bladrækker, som henviser til årene o. 1650. Om det på en af fodtungerne fastgjorte krucifiks er samtidigt med fodens under- eller overdel, lader sig næppe afgøre. Glatte, sekskantede skaftled mellem spinkle rundstave indeslutter den store knop, hvis kvadrerede ruder har »ihesus« med graveret fraktur, mens bladtungerne er udfyldt med kartoucheagtige mønstre. På det store bæger graveret 1650 under Frederik III.s kronede monogram. Helt forgyldt. 19 cm høj. *Disk*, samtidig, med fraktur: »ihs« i dobbelt cirkelramme på randen.

Vinkande og skål, sorte, med guldkors, kanden fra den kongelige porcelænsfabrik (omtalt i inventariet 1841)²³, skålen fra Bing og Grøndahl.

†*Altersølv*. I regnskaberne for 1722¹² hedder det: Af denne kirkes gamle or-

Kirsten Kyhl 1969

Fig. 10. Blistrup. Altermaleri 1831 af C. W. Eckersberg (p. 1268).

namenten er i afdøde magister Kyhns tid en del på grund af ælde og andre tilfælde bortkommet, i hvis sted han har formået adskillige guds børn til at give andet . . . , hvorfor enken ikke skal betale for det bortkomne undtagen for en gammel sølv forgyldt kalk og disk, som har vejet 32 lod, som hun bør betale med 21 rdl. 32 sk., efter guldsmeden Andreas Normands attest af 12. maj 1723 om sølvets værdi. — Om den noget vidtløftige præst, se p. 1279 med note 54. — I inventarierne 1662 ff. nævnes en trind *†oblatæske* («brødæske») af træ, ubrugelig og i stykker 1764³³.

Berettelsessæt (fig. 11) 1725, ifølge regnskaberne¹² udført hos guldsmed Niels Jonsen, København. Kalken er af værkstedets vanlige type med midtdelt, godronneret knop, vinflasken indpasset i bægeret, hvorpå graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram. Forgyldt indvendig og på mundingsranden. Un-

der kalkens fod graveret: »N. 5 w 19 L 1 qt«. På fodpladen fire stempler: mestermerke N I over 172? (Bøje 305), Københavns våben 1726 samt guardein- og månedsmærke (krebsen). 12 cm høj. Glat disk.

Alterstager, 1600—50, svarende til Søborgs (p. 1131), 41,5 cm høje, med senere lysepigge af zink. — 1832 var kirken som så mange andre i amtet blevet belempret med hvide, lakerede blikalterlys med olielamper²³.

Krucifiks, nyere, af messing, 28 cm højt, på sortmalet kors. På søndre korbuevange.

†*Messehagler*. 1662 var haglen af rød gyldenstykke med kors af guldkniplinger, 1741 ff. var den af »rød purpur fløjls«, og herefter stedse af rødt fløjls³⁴.

†*Bøger*. Ved undersøgelserne 1966 fandtes i gulvfyld to små *bronzeskener fra middelalderlige bogspænder. (Mus. nr. D 3502—03/1966, D 3750—51/1966).

Alterskranke, muligvis fra 1834²³, ændret 1967, af smedejern. Af en †*alterskranke* fra 1730³⁵ af smedejern er bevaret en **dør*, 56 × 69 cm, med Christian VI.s kronede spejlmonogram. Døren, der kom til Nationalmuseet fra magasinerne i Frederiksborg slot, beror i museets 3. afdeling³⁶.

Døbefont med romansk fod og kumme fra 1967 efter tegning af Gunnar Hansen. Den gamle, keglestubformede granitfod lå 1950 i præstegårdshaven³⁷, senere ved kirketårnet; kummen, ligeledes af granit, er høj, ottekantet, indadbuende forneden, forsynet med indhuggede symboler: Helligåndsdue, Gudslam m.m. Nordligt i korbuen. — 1966 fandtes øst for syd- og norddørene rester af en rundagtig forhøjning på det oprindelige mørtelgulv, formentlig levninger af et †*fontepodium* (sml. fig. 3). Bevaret var to rått kløvede granitsten lagt på en mørtelafretning over gulvet, samt spor efter flere sten. Form og beliggenhed synes at vise, at podiet ikke har været cirkelrundt som de tilsvarende i Vig og Højby (Holbæk amt), men ovalt³⁸.

†*Døbefont*, 1831¹⁴, af kunstsandsten, indkøbt for 66 rdl.³⁰. Har formentlig afløst den romanske font og er selv afløst af den nuværende.

†*Fontehimmel og -låg*. 1717 »forbedredes« kronen over fonten og låget⁴⁰. 1747 blev font og himmel malet og forgyldt af Hans Nielsen, og jernstangen fornyedes¹². Endnu 1805 fandtes himlen²³.

Dåbsfad, 1831, af tin, vanlig type, stemplet: A. C. Dahlgreen, København 1824, alt på den brede rand; på modstående side graveret skriveskrift: »Blistrup Kirke 1831« og i bunden Frederik VI.s kronede monogram.

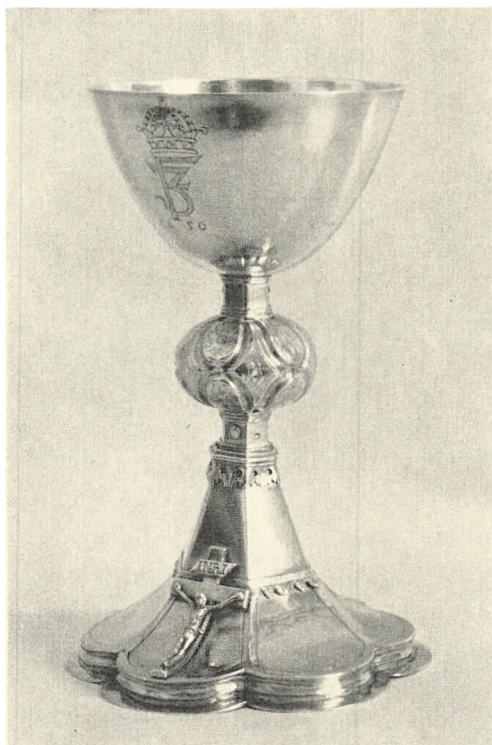
Dåbskande, 1829, fra samme værksted, af den i amtet vanlige slangehankstype med »Blidstrup Kirke 1829« graveret på låget og Frederik VI.s kronede monogram på korpus. Mestermerket i bunden er forsvundet ved en lodning²³.

Prædikestol (fig. 13—14), ifølge rødkridtsårstal på en af de gamle gulvplanker fra 1597⁴¹, med opgang fra 1717 og evangelistfigurer i storfelterne fra 1930 (skåret efter Slangerupstolen), nu uden himmel.

Fig. 11—12. Blistrup. 11. Sygekalk med tilbehør, udført 1725 af Niels Jonsen, København (p. 1269). 12. Alterkalk med overdel fra 1650 på ældre fod (p. 1268).

E. M. 1969

E. M. 1969

Blistrupstolen virker som en lidt plump kopi efter den fine stol i Slangerup; men da denne (hvis man tør stole på, at årstallet på Blistrupstolen er læst rigtigt) er en halv snes år yngre end Blistrup, må ligheden forklares ud fra fælles forlæg. De to stole er ganske ens i opbygning og i ornamenternes type; de har samme flade, svejede underbaldakin, hvis maskeprydede ribber ender i dyrepoter, som også for Blistrups vedkommende har hvilet på en stolpe (fornyet 1746¹²), der ved sidste restaurering erstattedes med en stor, flad hængeskugle. Også det høje postamentparti med hoveder på fremspringene, portal-kartoucherne i storfelterne og den gennemløbende, smalle frise er fælles. De to stole har imidlertid også stærke berøringspunkter med prædikestolene i Tikøb fra 1583, Karlebo fra 1584 og Asminderød (jfr. p. 704, 896 og 778), idet underbaldakinerne på disse tre stole svarer nøje til Blistrup-Slangerup og altså går tilbage på samme stikforlæg. — 1831 blev Blistrupstolen i forbindelse med en større inventar-reparation istandsat og opmalet¹⁴, og ved denne lejlighed er de oprindelige evangelistfigurer i storfelterne vel blevet fjernet. Stolen opmaledes med brunlig egetræslasur, rødt og hvidt på frugtklaserne, »kødfarve« på hermekroppene og gule indskrifter på sort bund. I østfagets postamentfelt maledes Frederik VI.s kronede navnetræk og årstallet 1830. 100 år efter underkastedes

stolen en hovedreparation: Evangelistfigurer og tre manglende hoveder på postamentfremspringene samt flere lister blev nyskåret⁴² efter Slangerupstolen, og nye farver påsattes²⁵ efter mønster fra prædikestolen i Allerslev (DK. Kbh. Amt p. 811). Indskrifterne fra 1830 gentoges, i frisen: »Værer Ordets Gjørere . . . Jac. 1. cap. 22. v.«, i postamentfelterne: »Salige ere de . . . Luc. 11. Cap. 28. v.«. I østre postamentfelt afdækkedes våbner for lensmanden Frederik Urne og Karen Arenfeldt med initialer samt årstallet 1640. Til hver side for postamentfelterne maledes: »Anno 1597 — Restaureret 1830 og 1930«. — Foran skibets sydvindue.

Himlen faldt ned 1717⁴⁰, men opsattes igen samtidig med at trappen fornyedes. Endnu 1805 omtales himlen²³; måske er den først forsvundet 1830.

† *Timeglas* på fire kvarter, købt hos seilmager Westphal, København, 1740, »som det Nürnberger timeglas, der er bekostet 1738, straks blev ubrugeligt«⁴³.

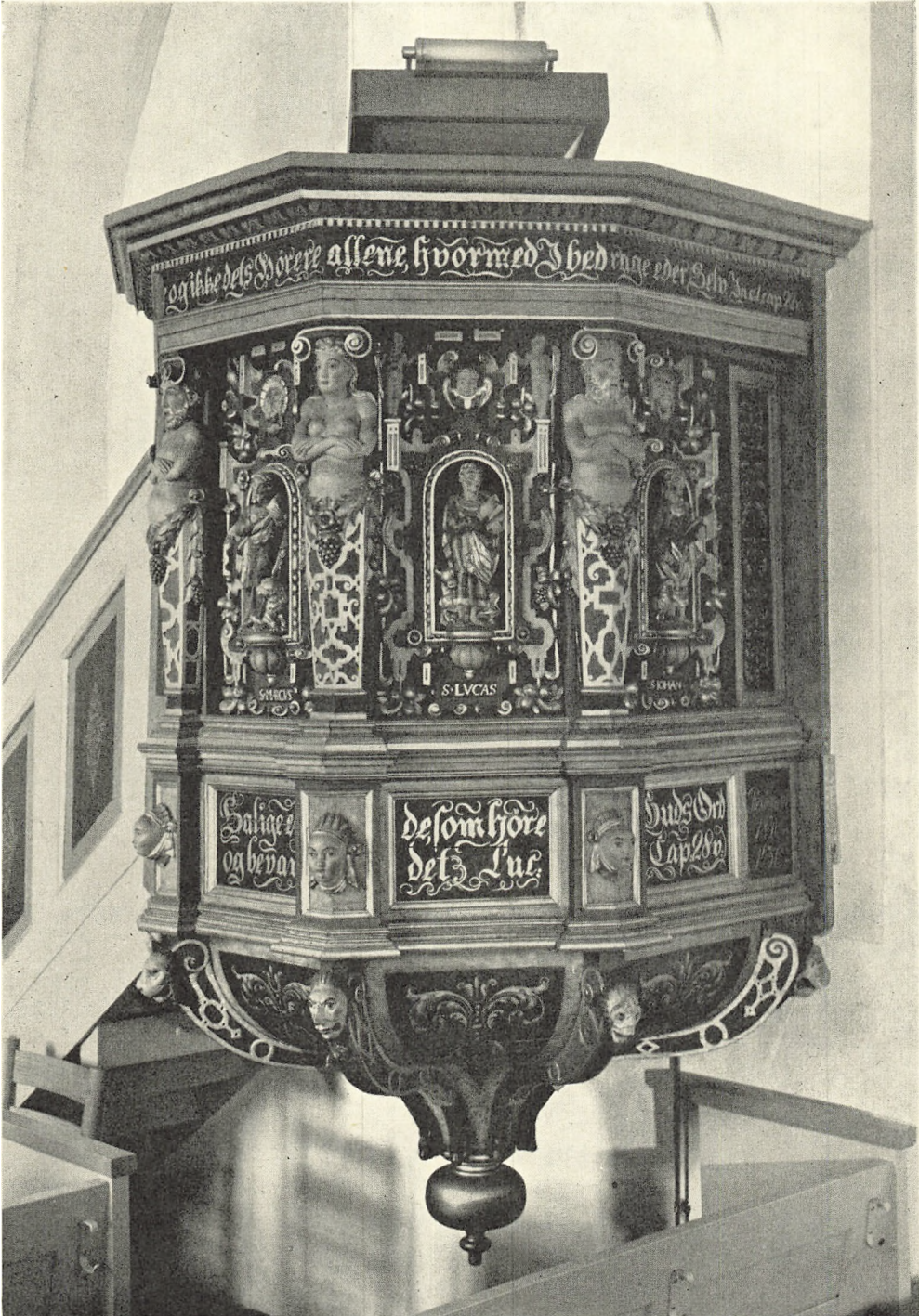
Stolestader med spidsbuede, nygotiske gavlstykker, muligvis fra 1830, da det forlangtes, at staderne skulle have en hovedreparation og »forandring for at gøre gangen derimellem bredere«¹⁴; sæder og ryglæn fornyedes ved sidste restaurering 1967—68. 1747 malede Hans Nielsen, Ganløse, kirkens *†stole*, ialt 38, røde. 1751 snedkrede Jens Christensen, Farum, en ny, »indelukket« stol til præstekonen, med fod og murpanel; den gamle, der ligeledes stod i koret, var da lille, gammel og ubrugelig¹². 1865 foresloges dens opstandere fjernet¹¹. — 1776 gennemgik nogle af stolene en reparation ved snedkermester Kobiersky, København, og de øvrige blev efterret⁴⁴.

† *Bispe-, skrifte- og degnestole*. 1725 gjorde snedker Boye Nielsen et panel i biskoppens stol, ændrede skriftestolen og forkortede degnestolen. 1745 opsattes en ny skriftestol på den nordre side af alteret, 2 alen bred og 5 kvarter dyb. 1746 malede og marmorerede Hans Nielsen, Ganløse, de to skriftestole og degnestolen i koret samt biskoppens stol i korbuen¹².

Dørfløje. Fra 1945, afhøvlet 1968, mellem våbenhus og skib. På den nye våbenhusdør er genanvendt gangjern (fra døren til skibet), forsynet med årstallene 1139(!) og 1939. — 1776 gjorde Kobiersky, København, en ny *†dør*⁴⁴.

† *Pulpitur*. 1746 afskrabede Hans Nielsen, Ganløse, de gamle farver på kridtgrund på pulpiturets panel (der efter denne oplysning må antages at have været fra renæssancetiden), malede og marmorerede det¹². 1752 nævnes, at der stod 66 mennesker på pulpituret²⁴. 1794 faldt det ned, men opsattes igen af tømremester Bourgeois og maledes perleblåt⁴⁵. 1830 flyttedes det fra skibets vestre fag hen i tårnpartiet⁴⁶. 1935 ønskedes pulpituret fjernet og orglet anbragt på gulvet ved nordre mur.

Orgel, 1967, fra Frobenius, Kgs. Lyngby, seks stemmer med manual og pedal. På gulvet i tårnrummet. Det afløste et orgel fra 1915⁴⁷, der atter havde afløst et fra 1840, som 1841 flyttedes fra »dets hidtidige plads neden for koret

E. M. 1969

Fig. 13. Blistrup. Prædikestol 1597, opgangspanel 1717 og evangelistrelieffer fra 1930 (p. 1270).

Fig. 14. Blistrup. Prædikestolshermer, sml. fig. 13. M. L. J. 1969

til pulpituret⁴⁸. 1942 anbragtes det over våbenhusloftet, og der blev brudt en stor, spidsbuet åbning i skibets sydmur over døren.

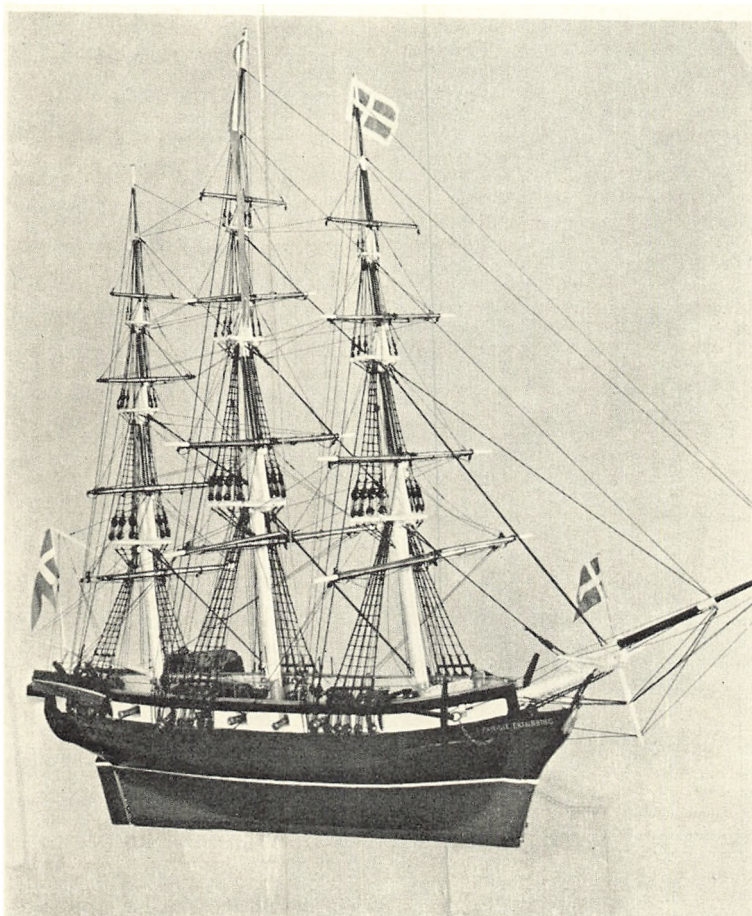
Pengeblok, ny, i våbenhuset. Herover *tavle* fra 1823²³, med hvid fraktur: »Tak Gud, som Hjalp dig i din Nød / Og deel med Armods Søn dit Brød« etc.

Tre *salmenummertavler*, nyere, til ophængning af metalnumre.

Tre *pengetavler* nævnt i 1741¹³ og følgende inventarier.

Maleri, Englen med barnet, efter Thorvaldsen, skænket 1945 af kgl. skuespiller Adam Poulsen; opbevares midlertidig i præstegården⁴⁹.

Lysekroner, o. 1600, svarende til kronen i Helsingør S. Maries kapitelsal (p. 532); flere arme vist fornyet, bl.a. 1741, hvilket årstal er indslået to gange i kronen, der er 12-armet med rigt leddelt balusterskaft, som forneden afsluttes af et løvehoved med ring i flaben, mens topfiguren er en romersk kriger. I prædikestolsfaget. De øvrige lysekroner er nye. — 1741 havde kirken to lysekroner med 12 arme¹³; 1821 omtales begge som beskadigede²³.

Kirsten Kyhl 1969

Fig. 15. Blistrup. Kirkeskib, »Prinds Frederik Carl Christian« (p. 1275).

Kirkeskib (fig. 15), orlogskorvet »Prinds Frederik Carl Christian«, fra 1800'ernes første halvdel, 90 cm lang, 16 kanoner. Indskrift på stævnen: »Familie Erindring fra Helsingør«. Flere gange repareret, styrtede ned 1949, istandsattes. Ukendt bygmester og giver. Traditioner om votivgave⁵⁰.

Klokker. 1) (Fig. 16) 1491, støbt af Oluf Kegge. Indskrift med minuskler i frise mellem dobbelte rammestreger: »[støbermærke] anno domini mcd lxxxxi cv(m)pletvm est h(oc) op(us) in esrom« (»i Herrens år 1491 fuldendtes dette arbejde i Esrum«); mellem completum og est to koncentriske ringe, måske aftryk efter en hulpenning. Også på legemet ses støberens mærke (fig. 17). 92 cm i tv. ⁵¹. Indskriften henviser til Esrum klosterkirke (p. 1052 ff.).

2) »Omstøbt paa Frederiksværk af V. Gamél 1840«. 98 cm i tv. ⁵².

Begge klokker har vuggebomme af eg, måske fra 1739¹².

E. M. 1963

Fig. 16. Blistrup. Klokke, støbt 1491 af Oluf Kegge (p. 1275).

†*Klokker*. 1) Ved klokkeskatten 1602 afleveredes en klokke på 18 lispund til Kronborg kobbermølle⁵³.

2—3) 1757 blev den ene klokke omstøbt »hos nu afgangne gjetmester og kaptajn Holtzmann«; den gamle klokke vejede 3 skippund, 7 lispund, den nye 3 skippund, 1 lispund, 9 pund¹². Dens indskrift, der fandtes »øverst . . . omringet med 2 Rader Zirat Figurer«, lød ifølge brev 1832 fra pastor H. C. Lyngby: »Me fecit Johan Barthold Holtzman Hafniæ 1753. Soli Deo gloria« (»mig gjorde J. B. H. København 1753. Gud alene æren«). 1831 faldt den ene klokke ned³⁰, formentlig nr. 2, og 1841 blev »den store klokke« omstøbt⁴⁸.

Klokkestol 1831³⁰, af fyr, med 3 × 2 Andreaskors i hver langside flankerende midtstolpe; tømmeret har økse-huggede stregnumre. Den afløste en klokkestol fra 1739¹², af hvilken ad-

skillige dele synes at være genanvendt i den nuværende konstruktion.

GRAVMINDER

Gravsten. (Fig. 18) romansk, af hvid kalksten, 28 × ca. 22 cm, med trebladet »livstræ« og foroven til hver side, hvor romanske gravsten ofte har afbildninger af sol og måne, to forskellige cirkelkors. Den lille sten, der er naturligt afrundet foroven, afbrudt forneden, er måske en »gavlsten« fra en barnegrav. Fundet 1966 i jordfyld. Nu indmuret i nordre korbuevang over fonten.

†*Gravsten*. O. 1721(?), over præsten og »den berømte satyriske poet« (Wiberg) Kühn, med følgende, af ham selv forfattede⁷, verificerede indskrift: »Inferri sacris manes qvia turpe putavi/Idcirco ante fores conditus hic jaceo« (»da jeg har ment, det var uret, at mit legeme skulle begraves i helligdommen, hviler jeg nu her jordet foran kirkedøren«)⁵⁴. Ifølge Pontoppidan skal den have ligget foran kirkedøren.

Begravelse. 1743 indrettede sognepræsten Albert Snedsted en muret begravelse for sig og sine i sakristiet¹².

KILDER OG HENVISNINGER

RA. *Rtk.* Bygningskontoret 244.66—84. 1782—1826. *Journals.* — 244.115—51. 1782—1826. *Journalsager.* — 244.152—56. 1804 — 26. *Kopiregninger.*

LA. *Blistrup sognekaldsarkiv.* 36 B. 1. *Liber daticus* 1738—1844. — 36 B. 2. *Journal over afsendte og modtagne breve* 1892—1914. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Indberetning af H. P. Wederkinch 1808 (sognebeskrivelse), H. C. Lyngbye 1832 (præsteindberetning), J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), Chr. Axel Jensen 1926 (kalkmalerier), Ole Søndergaard 1929 (kalkmalerier) og 1931 (restauration af prædikestolen), Victor Hermansen 1942 (ny-anbringelse af orglet og ommuring af skibets syddør), Ingolf Røjbæk 1960 (forslag til istandsættelse af altertavle og prædikestol) samt Olaf Olsen 1966 (gulvundersøgelse) med supplerende tegninger af Elna Møller og Morten Aamann-Sørensen. — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller 1966 og 1969, Marie-Louise Jørgensen 1960 og 1969 samt Erik Moltke 1969.

Tegninger i NM. Seks blade tryk efter opmålinger ved V. Hardie-Fischer. — *Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger:* Otte blade af Fritz Winkel og Erik Clemmensen 1929.

Notebøger i NM: C. G. Schultz LXVIII, 76 f., LXIX, 38 f.

¹ Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg. Niels Jørgensen Lachmann († 1763): Udkastning til en fuldstændig Beskrivelse over Sælland p. 161. ² DiplDan. DaRigBr. 1. rk. IV, nr. 150—151—152, jfr. Roskildebispens jordebog p. 143. ³ DiplDan. DaRigBr. 2. rk. V, nr. 119, jfr. Gunnar Olsen, Kronborg vestre birk . . . , 1961, p. 40, med udførlig drøftelse af testamentet. Ifølge forfatteren »er kirken tilsyneladende lagt ved en enegård«, og sognet har måske dannet sig om kirken; sognepræster kendes også 1376 (Repert. 1376, 4. febr.), 1400 (ibid. 1400, 9. aug.) og 1446 (S.R.D. VI, 179). ⁴ Kong Frederik den Førstes danske Registranter p. 254. ⁵ Landebogen p. 169. ⁶ LA. Kongelige bygningsinspektører. Meldahl. 1873—94. Domænekirkerne pk. XXII. ⁷ NM. 2. afd. Håndskrifter. L. L. de Thurah: Udkast til Beskrivelsen over Sjælland og Fyen, suppl. af Hans de Hoffman. ⁸ NM. 1. afd. Sognebeskrivelse. ⁹ LA. Blistrup sognekaldsarkiv. *Journal over afsendte og modtagne breve* 1892—1914. ¹⁰ RA. *Rtk.* Rev. rgsk. *Kirkeregnskaber.* 1780—97. Kronborg distrikts kirkeresk. ¹¹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrdr.s provsti: 1864—99. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ¹² RA. *Rtk.* Rev. rgsk. *Kirkeregnskaber.* 1721—25, 1725—59, 1759—68, 1768—77 og 1779—80. Sjællandske rytterdistrikters kirkeresk. for København, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ¹³ LA. Blistrup sognekaldsarkiv. *Liber daticus* 1738—1844. ¹⁴ RA. *Rtk.* Bygningsadministrationen. 1782—1848. *Journalsager.* ¹⁵ Traps oplysning hviler antagelig på en bemærkning af C. G. Schultz i lommebog nr. 69 fra 1930: »Der siges at være fundet fundamentsten udfør østgavlen, der kunne tyde

L. L. 1969

Fig. 17. Oluf Kegges støbermærke (p. 1275).

E. M. 1969

Fig. 18. Blistrup. Lille, romansk gravsten, fundet ved udgravningerne i kirken 1966 (p. 1276).

på en apsis». ¹⁶ Indb. ved V. Hermansen 1942, journ. nr. 51/42 i NM.s 2. afd.s arkiv. ¹⁷ H. Ødum (Danmarks geologiske undersøgelse) har oplyst, at den samme sten findes såvel i Karleby-Sangstrup klinten som i Stevns klint; brev af 3. maj 1938 i NM.s 2. afd.s arkiv. ¹⁸ Gennemført af NM.s 2. afd. og »Danmarks Kirker«; indb. ved Olaf Olsen 1966, jfr. sammes artikel: Rumindretning i romanske landsbykirker, i KirkehistSaml. 7. rk. VI, 235—257. ¹⁹ Alle fire kapper har i forbindelse med det nuværende luftvarmesystem fået indhugget ret store luftrør. ²⁰ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkeregnskaber. 1661—72. Kronborg amts kirkeresk. ²¹ LA. Amtstuer. Kronborg amtstue afd. D. 3: 523. 1805—26. Kirkeresk. 524. 1821—45. Kirkeresk. ²² RA. Rtk. Bygningskontoret. 1782—1826. Journal C. 1792—95, og Journal G. 1807—09. ²³ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsregnskaber. Kronborg amtstue. 1797—1803, 1804 II—1805 II, 1816—27, 1831 II, 1832—44, Kirkeresk. ²⁴ LA. Topografisk samling. Samlinger til Holbo hrd.s historie (ved pastor Garde, Søborg). ²⁵ Af Ole Søndergaard. ²⁶ Af O. Hellvik. ²⁷ Jfr. Søstrup, Holbæk amt, o. 1175. Nørlund-Lind p. 256. ²⁸ Jfr. Nørlund-Lind p. 180. ²⁹ Jfr. noterne 12 og 10. ³⁰ Ra. Rtk. Bygningsadministrationen. 1782—1840. Journal over indkomne breve. ³¹ Jfr. note 30, året 1834, og note 11, året 1874. ³² Jfr. noterne 13 og 24. ³³ Jfr. note 20 samt LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl.

kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ³⁴ Jfr. noterne 20 og 13, LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter, samt note 10, året 1794. ³⁵ I arbejde 1729, jfr. note 12. ³⁶ I magasinet i Brede, løbenr. 120/1894, katalog F. 188. I en liste fra Frederiksborg slotsforvaltning over afleverede genstande til Nationalmuseet opgives desuden en anden smedejernsdør fra en alterskranke med Christian V.s kronede spejlmonogram og årstallet 1699 at være fra Blistrup; dette må dog bero på en misforståelse. ³⁷ Jfr. brev, 1950, til »Danmarks Kirker« fra museumsinspektør H. D. Schepeleln. ³⁸ Olaf Olsen: Rumindretning i romanske landsbykirker, KirkehistSaml. 7. rk. VI, 235—257. ³⁹ Jfr. tegning i indberetning, 1885, om Blistrup kirkes bygning og inventar af J. B. Løffler. ⁴⁰ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkeregnskaber. 1713—19. Sjællands stifts kirkeergsk. ⁴¹ Ved Ole Søndergaards restaurering 1930 fandt han på et af gulvbrædderne en optegnelse med rød kridt; efter hans kalke af den meget utydelige indskrift læste Chr. Axel Jensen: »1597 Her Sone... Hansen / met ... ger / lod op-(sette) d(enne) ... / ... Mogens Hendrichson / (Hel)singor??«, hvortil han føjer: »Læsningerne er for usikre til at kunne knæsættes.« — Præsten i Blistrup hed 1597 Jakob Nielsen, og der kendes ingen Helsingør-snedker ved navn Mogens Henriksen. ⁴² Af Th. Pedersen, Odense. ⁴³ Jfr. note 12 samt LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ⁴⁴ RA. Rtk. Sjællandske kontor. 1776—79. Udskrift af kirkekassens rgsk. i Københavns, Frederiksborg og Cronborg distrikter. ⁴⁵ Jfr. noterne 10 og 24. ⁴⁶ Jfr. note 14. 1966 fandtes i skibets vestende, umiddelbart under det yngste murstensgulv, fire firkantede fundamentklodser af tynde munkesten. ⁴⁷ Skrivelse af 20. sept. 1935 fra kirkeværgen, journ. nr. 385/35 i NM.s 2. afd.s arkiv. ⁴⁸ RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1841—50. Kopibog. ⁴⁹ Jfr. oplysning af 10/5 1969 fra pastor M. D. Andersen, der meddeler, at maleriet senere vil blive ophængt i våbenhus eller sakristi. ⁵⁰ Henningsen: Kirkeskibe, p. 22, 153. Samme, i ÅrbFrborg 1952, p. 96 f. ⁵¹ Uldall p. 201 f., Gribso, i ÅrbFrborg 1934, p. 64. ⁵² Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 64. ⁵³ RA. Fæstningsregnskaber. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus. ⁵⁴ E. Pontoppidan: Marmora Danica. I, 201 og ÅrbFrborg. 1922, p. 148, hvor Niels Stenfeldt fortæller en græsselig historie om præstens syndefulde liv.

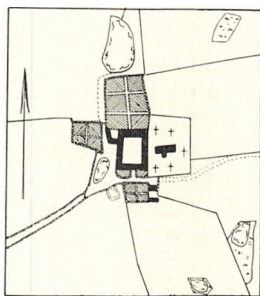

Fig. 19. Blistrup. Landsbyplan 1809.

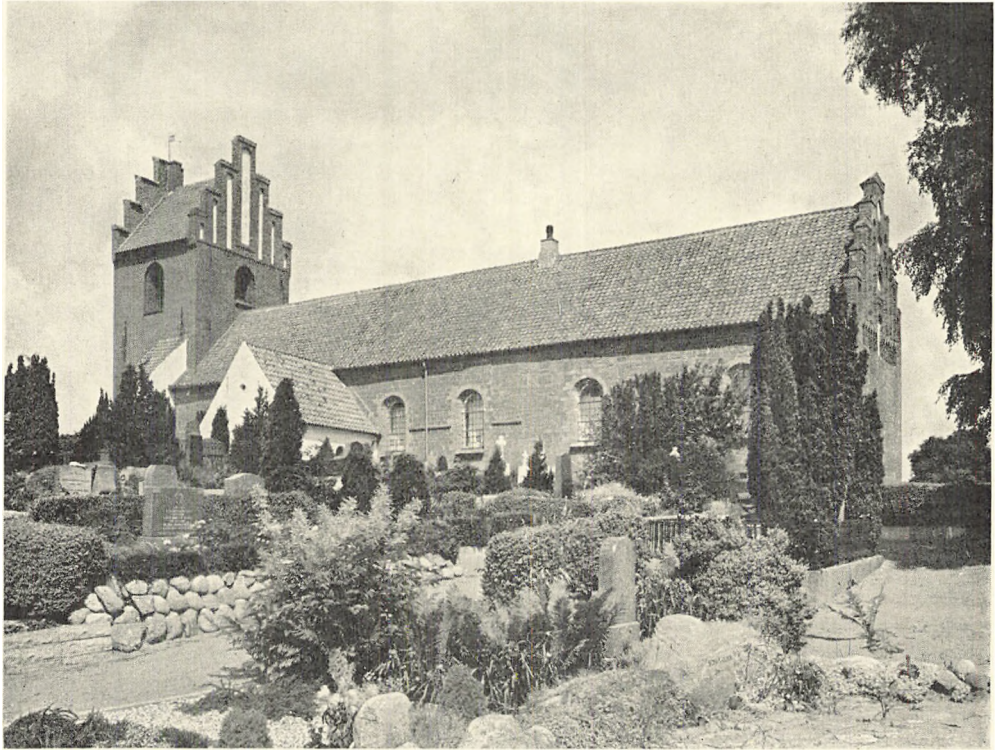

Fig. 1. Vejby. Ydre, set fra sydøst.

Ole Woldbye 1961

VEJBY KIRKE

HOLBO HERRED

De skriftlige meddelelser om Vejby kirke står ved deres sparsomhed i et mærkeligt misforhold til den rige og ejendommelige kirkebygning. O. 1210 erhvervede Æbelholt kloster bispetienden ved et mageskifte med Roskildebispen¹. At kirken havde egen sognepræst ses af optegnelser 1376, 1400 og 1493². Kirkens meget store senmiddelalderlige østudvidelse skal antagelig som Tibirkes ses på baggrund af kildedyrkelsen omkring Helenes kapel (p. 1337). 1567 havde sognet ikke mindre end 60 tiendeydere³. På grund af sandflugten var Tibirke kirke og sogn 1612 så forarmet, at kirken annekteredes Vejby⁴, der 1632 med kongens tilladelse ydede hjælp til den brøstfældige kirke⁵. Om Laurids Sørensens kaldsbrev — da kaldsretten lå hos sognefolkene og bispen — se p. 1313, note 46. I Vejby kirkes inventarium fra 1647 hedder det, at kirken er kongens, og at der hverken findes adelige begravelser eller gravsten⁶. Præstegården brændte 1871⁷. Kirken overgik til selveje 1. oktober 1912.

Sagn, se ↑relikviagemme (p. 1296).

Omtrent midt i sognet ligger landsbyen ved vestfoden af kirkebakken med dens store og usædvanlige bygning, der er synlig viden om. Kirken er dog ikke placeret på bakkens top, der endnu ubebygget⁸ hæver sig mod nordøst, men

på det sydvestre hjørne af en større bakkeknude (sml. landsbyplanen p. 1313). Kirkegården, der allerede før 1786 havde sin nuværende udstrækning, hegnes af hvidkalkede, teglhængte mure, der på en rå kampestenssyld kryber op og ned over det bølgede terræn. Et enkelt sted i nord ses munkestenen afdækket med munke- og nonnetag, men ellers er murstensmaterialet ret ubestemmeligt, bortset fra et stykke i sydvest, hvor muren er omsat med små, røde sten 1882⁹. Helt fra 1612¹⁰ er muren omtalt som teglhængt. En kirkegårdsudvidelse uden for den østre hegnsmur er anlagt 1967 og sat i forbindelse med den ældre del ved to åbninger brudt gennem muren.

Indgange. En portal i nordvest med rundbuet port og fodgængerlåge under kamtakker kan stamme fra 1600'erne, men må være meget ommuret. I vest er der en meget smal låge mellem to piller til præstegården, og i kirkegårdens tre andre hjørner er der lågeåbninger i muren, henholdsvis mod sydvest til byens søndre del gennem en dyb slugt, som kaldes sandgraven, mod sydøst og nordøst, hvor endnu kendelige kirkestier har ført til Ørbæk og Unnerup. 1689¹⁰ nævnes hvælvingerne (buerne) over fire låger, 1788 een port og fem låger¹¹.

Gravene under to †*kirkeriste* blev nymuret 1654¹⁰.

En †*kirkelade* fik 1618 ny sydgavl, og taget blev skelnet over ti fag; den blev nedrevet 1646¹⁰.

Et †*halsjern* blev 1764 repareret og indmuret øst for våbenhusdøren, »men dertil har ingen lås været i min tid, ej heller er nogen bekostet«, fejler inventarieskriveren til¹².

Et varme- og *materialhus* er 1969 rejst i den gamle kirkegårds nordøsthjørne (arkitekt Erik Møller).

Den ældste kirkebygning var et imponerende anlæg, som må formodes at være opført i 1100-tallets første del. Den bestod af †apsis, †kor, et stort skib og jævnbredt tårn med †herskabsgalleri, opført i tre tempi, men efter en fra begyndelsen lagt plan.

Den nuværende kirke består af det oprindelige skib, en vestforlængelse dannet af det gamle tårns to nedre stokværk, et vældigt langhuskor fra o. 1500 og et omtrent jævndrende tårn i vest samt to våbenhuse, som i deres nuværende form er fra 1700'erne. Orienteringen har afvigelse til syd.

†*Kor og †apsis.* Sommeren 1969¹³ blev der i forbindelse med indlægning af varme påvist rester af det forsvundne korparti og af den midtpille, som har båret dobbeltarkaden til tårnet (sml. fig. 11—12). Koret har været ca. seks meter i kvadrat udvendig og forsynet med en stor apsis; understen skifte af dennes nordøstmur ligger på plads umiddelbart under det nuværende korgulv, rejst over en syld af små kampesten (fig. 9). På visse strækninger kunne pladsen for korets nord- og sydvæg identificeres tillige med de to vesthjørner og triumfmuren med buens nordre vange. Murtykkelsen i apsis og kor synes at

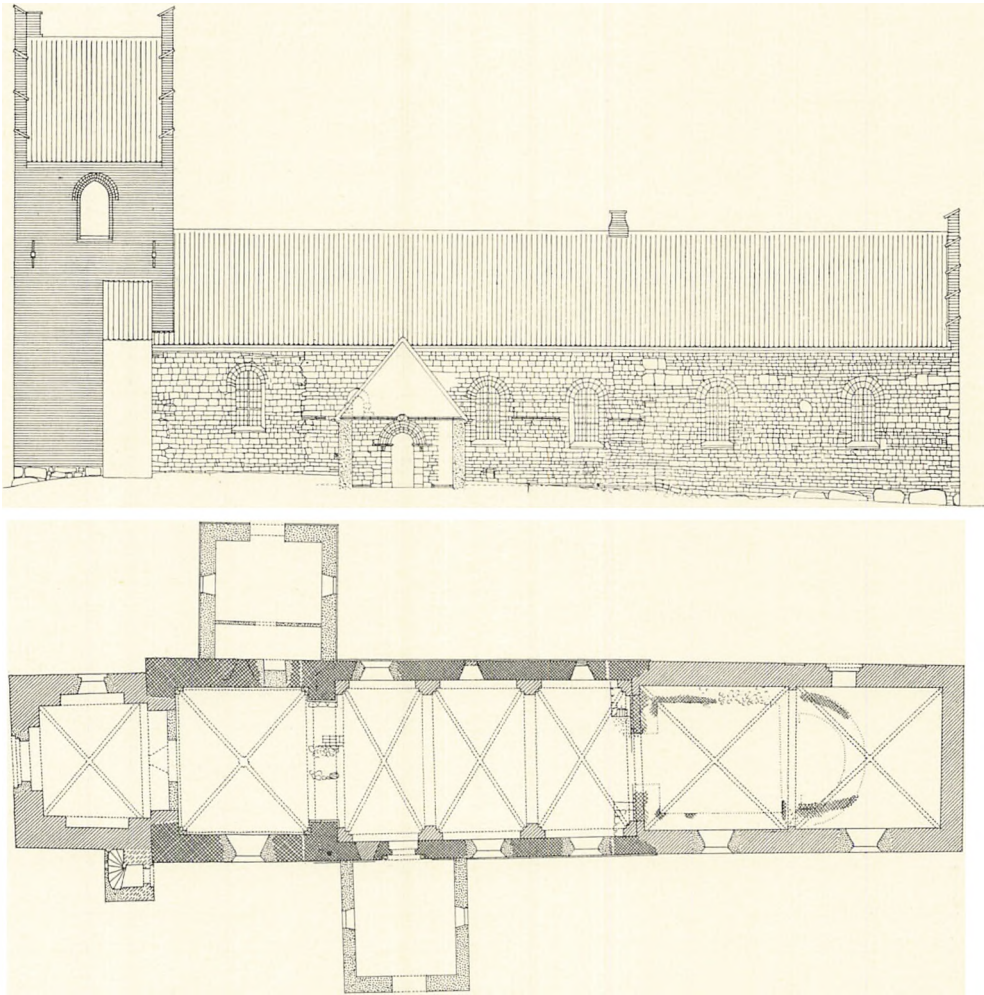

Fig. 2—3. Vejby. 2. Syd­façade. Målt 1941 (sml. fig. 4—5). 3. Plan. Målt af C. G. Schultz 1935. Suppleret af El. M. 1969 (sml. fig. 12). 1:300.

have svaret til skibets, mens triumfmuren i lighed med tårnets mure har været godt en meter fornedet; murens forhold til skibets østhjørner lader formode, at tykkelsen ligesom i tårnet kan være blevet formindsket i en vis højde (f. eks. ved murkronen). Triumfmuren har svarende til den nærbeslægtede Valby kirke (p. 1242) haft sokkel på vestsiden og formentlig også i selve åbningen svarende til forholdene i tårnarkaden (p. 1288). Korbuen kan højst have været et par meter bred; fra dens kragbånd stammer sikkert to profilsten, der sidder i den skråkantede afdækning på det med langhuskoret samtidige alterbord; stenes højde og hovedform svarer til kragbåndene på dør og tårnarkade, men

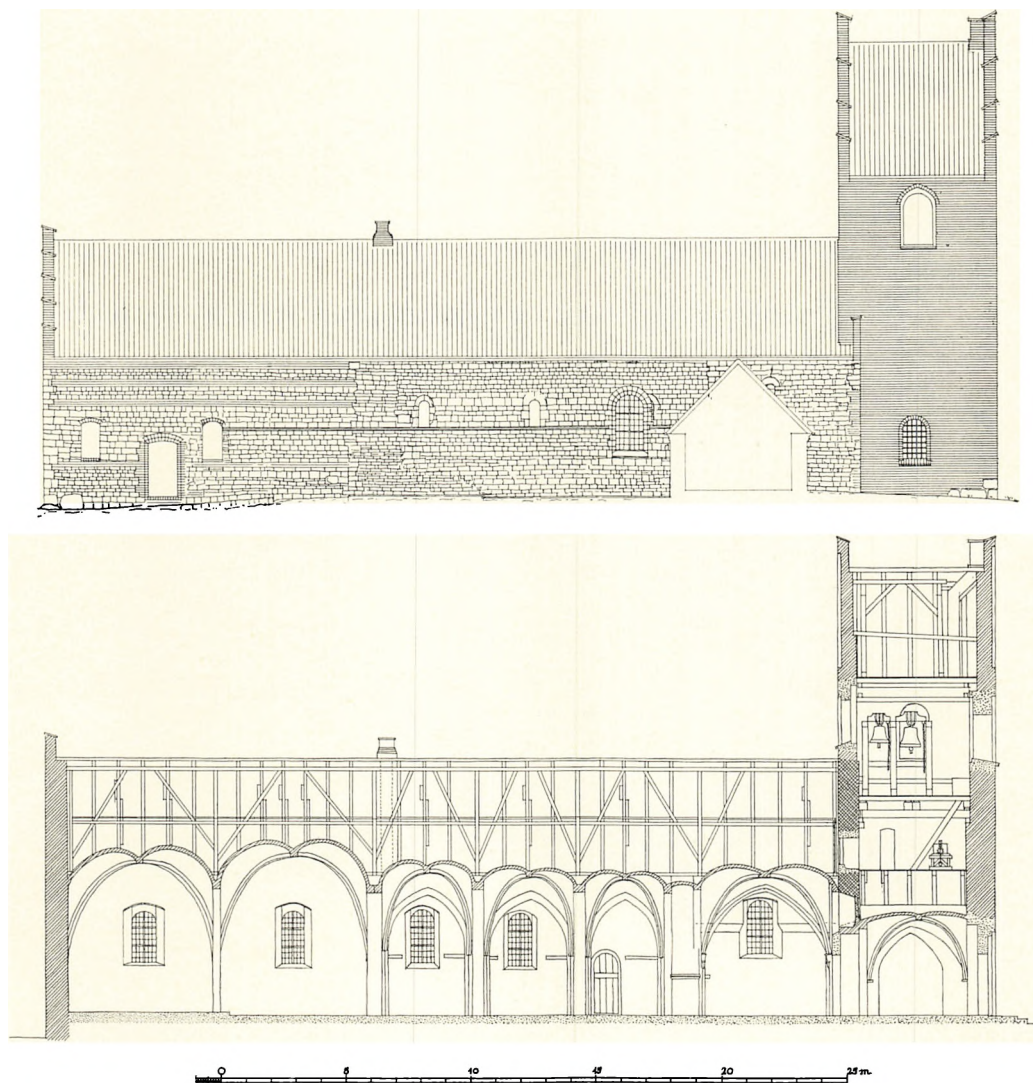

Fig. 4—5. Vejby. Nordfaçade og langsnit. 1:300. Målt 1941 af Erik Møller og Vagn Rud-Petersen.

det lodrette led har to riller¹⁴. Korets ældste *mørtelgulv* har ligget et trin over skibets, og der har tilsyneladende også været trin op til apsidens.

Materialet i de to forsvundne bygningsafsnit har været *skånsk sandsten*, der efter nedrivningen o. 1500 blev genanvendt i østudvidelsen, i hvis gavl det endnu er muligt at påvise adskillige krumme kvadre, som må stamme fra apsidens. Også skibet og den bevarede del af tårnet er opført af skånske sandstenskvadre med en ret grov, skrå tilhugning (sml. fig. 6). Udvendig svinger skiftehøjden mellem 10 og 25 cm og således, at tårnet som helhed har den største skiftehøjde; hjørnekvadrene er højere og spænder ofte over to skifter.

Ei. M. 1969

Fig. 6. Vejby. Murværk med opus spicatum i skibets sydmur, vest for triumfmuren (p. 1283f.).

Indvendig er stenene udelukkende lagt i *opus spicatum*, når man ser bort fra hjørnerne, der har vandret skiftegang af høje kvadre (fig. 6). I skibets nuværende vestre taggavl, der er identisk med tårnets vestmur (fig. 7), er stentykkelsen 6—12 cm, længden 45—57 cm og højden af det enkelte skifte skråstillede sten omkring 40 cm. Adskillige af stenene her virker som naturlige flager fra stenbrudet, men enkelte steder, hvor indervæggene har været blottet i forbindelse med restaureringen, har der kunnet iagttages ret veltildannede kvadersten på 12—15 cm.s tykkelse og 30—50 cm.s længde. På overvæggene er fugemørtelen afskrabet i plan med kvadrene, og det hele har været dækket af en ret grov, tynd berapning, der også ses i vest på den nuværende trekantgavl. Over berapningen har skibets nordmur (men ikke tårnets) en fin, glittet kalkmaleripuds.

Skib og (†)tårn. Begge afsnit står på en spinkel syld svarende til apsidens og

Pl. M. 1969

Fig. 7. Vejby. Romansk (†)tårn. Vestmuren (nu langhusets taggavl) med opus spicatum (p. 1284).

en jorddækket skråkantsokkel. Knap 5,5 m fra skibets østhjørner springer sokkeloverkanten 10 cm ned, følgende det mod vest faldende terræn. Såvidt man kan dømme, står dette spring i forbindelse med det p. 1281 omtalte byggestop, som i øvrigt markerer sig gennem en stående fortanding godt halvanden meter vest for skibets østhjørner; i murens inderside falder denne fortanding sammen med overgangen fra de vandrette hjørneskifter til opus spicatum murværket. Et helt tilsvarende byggestop mellem skib og tårn ses lidt vest for tårnets østmur; også her passer fortandingen udvendig i muren med overgangen til opus spicatum indvendig. Placeringen af disse byggestop såvel som det ensartede præg i materiale, sokkel og andre enkeltheder viser tydeligt, at der kun kan have været tale om kortvarige arbejdsstandsninger i eet stort byggeforetagende.

Tårnet er som mange andre romanske med herskabsgalleri tidligt blevet ned-

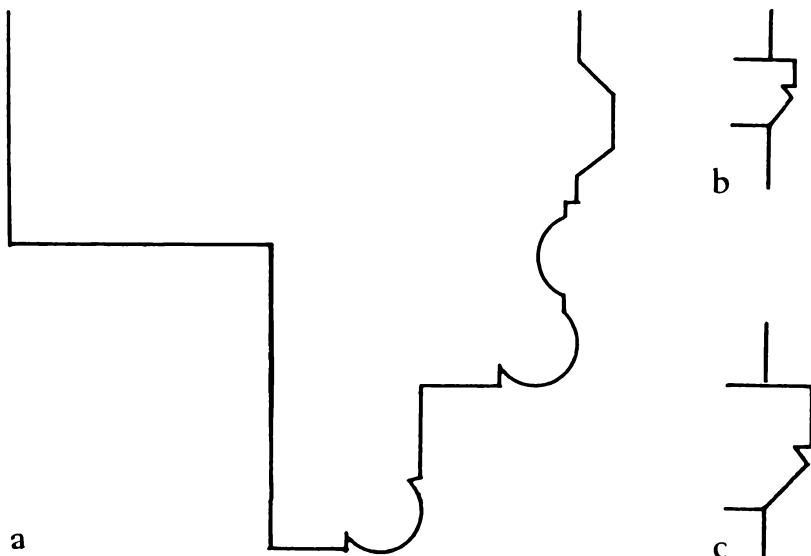

Fig. 8a—c. Vejby. Profiler. 1:10. a. Syddørens bueslag og kordongesims (p. 1286). b og c. Kragbånd i syddør og tårnarkade (p. 1287, 1288).

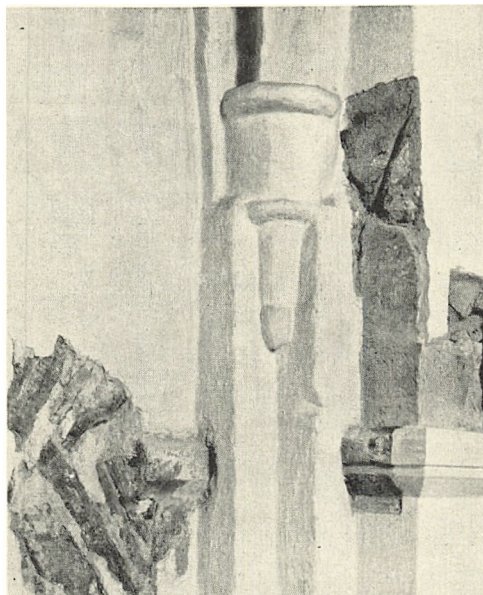
skåret og inddraget under skibets tag som vestforlængelse, men skibet har bevaret sin oprindelige højde. Som noget enestående for dansk kirkearkitektur er skibets mure ud- og indvendig (ligesom vel også korets og apsidens) vandret delt af en tresidet *kordongesims* (fig. 8a); den er begge steder anbragt i højde med vinduernes underkant, hvilket vil sige, at båndet ligger lavest indvendig. Alt tyder på, at også tårnet skulle have haft en kordongesims ude og inde; på skibets sydmur stopper det ved fortandingen til tårnet, altså et lille stykke inde på tårnets mur, og indvendig ses små båndstumper i syd og nord i højde med tårnarkadens kragbånd (fig. 10). Bortset fra disse stumper (der hører til samme byggeperiode som skibet) findes i tårnet kun een enkelt gesimssten, og den er anbragt som sål udvendig i vestvinduet (fig. 15). På det senmiddelalderlige kors nordside findes et lignende bånd anbragt i direkte fortsættelse af skibets og i en længde, der omtrent modsvarer det nedrevne kor; formodentlig stammer dette bånd herfra ligesom sandstensmaterialet i øvrigt. I en del af disse profilsten spores to små skarpe riller svarende til korbuekragbåndet i Valby.

Udformningen af kirkens ene *dør* og *vinduerne* er på sin vis lige så særpræget som anvendelsen af kordongesims. Skibets nordmur har tre jævnt fordelte vinduer, hvoraf det vestligste er delvis ødelagt, de to andre¹⁵ samt det vestligste i sydmuren bevaret, men helt eller delvis tilmurede. Som i Valby sidder vinduerne meget lavt i muren. Tårnets nord- og vestmur har hver et vindue i midten, og disse vinduer sidder af hensyn til etagedelingen i det indre noget

K. Liebgott 1969

Fig. 9. Vejby. †Apsis, set fra nordøst. Syd af små kampesten og det underste skifte af sandstensmurværket (p. 1281).

C. G. Schultz 1941

Fig. 10. Vejby. Romansk †tårn. Nordøsthjørne med dobbeltarkadens nordvange (p. 1286), begyndelse til kordongesims (p. 1286) og yngre hvælvkonsol (p. 1291).

højere end skibets. De er alle som i Valby formet med ensidigt smigede karme og lysningen liggende nær ydre murflugt; i tårnvinduerne kan man se, at glas-set har siddet to—tre centimeter tilbage fra ydre murflugt. Alle vinduer er rundbuede, skibets sydvindue og tårnets med monolitoverligger, skibets nordvinduer med todelt overligger, alle udført med krumhugget yderside. Skibets nordvinduer måler udvendig ca. 100×42 , sydvinduet ca. 80×42 cm, og det indvendige vinduesmål i nord er ca. 167×102 cm. Tårnvinduerne måler udvendig ca. 75×35 cm og indvendig ca. 130×100 cm.

Spor efter en norddør har ikke kunnet påvises, og da soklen løber ubrudt igennem, må det fastslås, at skibet kun har haft een dør, anbragt på vanlig plads i syd, hvor den endnu ses i forholdsvis uforstyrret tilstand. Den ud-mærker sig inden for det sjællandske materiale¹⁶ ved sin brede, ydre fals med fritstående søjler og sit falsede, rigt profilerede bueslag, der krones af et stærkt fremspringende hoved anbragt i kordongesimsen, som tangerer stikkets over-side (fig. 13). Dette hoved er stærkt molesteret af de skiftende våbenhuse, hvis lofter har været og er anbragt i højde med båndet; de originale søjletromler er gået tabt (de nuværende er indsat 1928¹⁷ sammen med baserne). Kapitælerne med deres volutagtigt oprullede blade, det skarpkantet profilerede kragbånd og bueslagets profiler med hul- og rundstave er imidlertid så karakteristiske,

at de spiller en stor rolle for vurderingen af kirkens arkitektoniske tilhørsforhold (p. 1288 ff.).

Indre. Skibets gulv har bestået af piksten udløbet med mørtel, og dets loftsbjælker har ligget på murkronen og haft brædder på undersiden. P. 1282 er det nævnt, at triumfmuren har haft sokkel på vestsiden og en ret smal korbu. I vest har skibet stået i forbindelse med tårnrummet gennem en dobbeltarkade båret af en midtpille, hvis nordre fundamentkant afdækkedes 1969. Denne pille må som de endnu bevarede vanger i nord og syd have været forsynet med omløbende sokkel og kragbåndprofil (fig. 11); små rester af de to kvadersatte, halvcirkulære buestik sparedes, da man, længe efter at tårnet var omdannet til vestforlængelse, fjernede resterne af dets østmur (p. 1292). Skånet blev imidlertid også en mindelse om, hvorledes denne østre tårnmur har været udformet over dobbeltarkaden.

†*Herskabsgalleri.* I skibets tagrum ses i nord og syd sporene af den 110 cm tykke østmur og i nord tillige et stykke af muren med nordvangen af en galleriåbning med kragbånd svarende til de nedre tårnarkaders. Søndre del af muren må have haft en lignende åbning (fig. 11), men om åbningernes størrelse og overdækning kan man kun skønne. Et fingerpeg er muligvis to stumper af farvede *søjletromler (med en diameter på ca. 14 cm), der blev fundet 1969; de lå over resterne af midtpillen sammen med andet nedbrydningsmateriale, som må formodes at stamme fra tårnets østmur, og det er nærliggende at sætte dem i forbindelse med de to galleriåbninger¹⁸; og er dette rigtigt, må hver af dem have været afsluttet med en tvillingrundbue på midtsøjle analogt med den dobbelte arkade til tårnrummet.

Bjælkeaftryk i tårnets gamle vestmur viser, at galleriet har haft loft i højde med skibets, mens dets gulv, der også må formodes at have været af træ, rimeligvis har ligget i højde med den kraftige inddragning i murtykkelsen, som findes i alle tårnets fire mure. Galleriet har fået lys gennem de p. 1286 f. beskrevne vinduer i nord og vest samt formentlig fra et i syd. Højden af den følgende etage kan ikke bestemmes, men det oprindelige murværk fortsætter lidt op over skibets nuværende tagryg.

Kirkens stilpræg. Som det flere gange er fremhævet, skiller Vejby kirke sig på mange måder ud fra andet kendt sjællandsk kirkebyggeri; alene nabokirken Valby og koret i Esbønderup (p. 1012) har beslægtede træk. På denne baggrund må det være rimeligt kort at gøre rede for de detaljer, som bærer det fremmedartede eller nu herhjemme lidet kendte stilpræg, der kendetegner disse kirker. Det gælder murteknikken med dens gennemførte anvendelse af opus spicatum i indervæggene; det gælder endvidere de ensidigt smigede, lavt anbragte vinduer, og for Vejbyes vedkommende deres sammenspil med det vandrette bånd, som både ud- og indvendig deler murene. Vigtigst for stil-

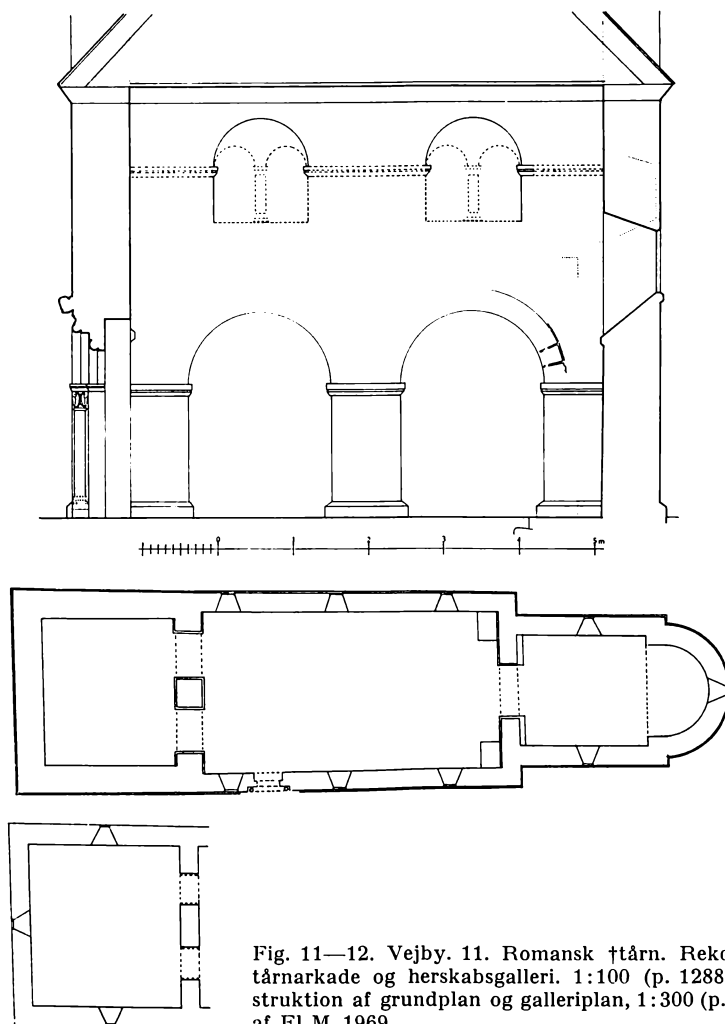

Fig. 11—12. Vejby. 11. Romansk tårn. Rekonstruktion af tårnarkade og herskabsgalleri. 1:100 (p. 1288). 12. Rekonstruktion af grundplan og galleriplan, 1:300 (p. 1281). Tegnet af E. M. 1969.

bestemmelsen er søjleportalen med dens volutkapitæler og profilerede bueslag samt de skarpkantede profiler i flere kragbånd.

Disse detaljers afhængighed af anglo-normannisk arkitektur, som den udvikledes i tiden mellem 1066 og 1125 er beskrevet 1934 af C. G. Schultz, der samtidig pegede på Lund som mulig inspirationskilde. Senere svenske studier over Knud den Helliges Lundekirke har imidlertid hævdet denne kirkes afhængighed af den ældre, angelsaksiske, arkitektur, men samtidig påpeget, at den nuværende domkirkes vesttårne med deres anglo-normanniske træk hører hjemme i begyndelsen af 1100-tallet¹⁹. Det forekommer dog nærliggende — de nordsjællandske kirkers byggemateriale²⁰ til trods — at nævne Roskilde og andre sjællandske lokaliteter som mulige formidlere af den engelske påvirkning.

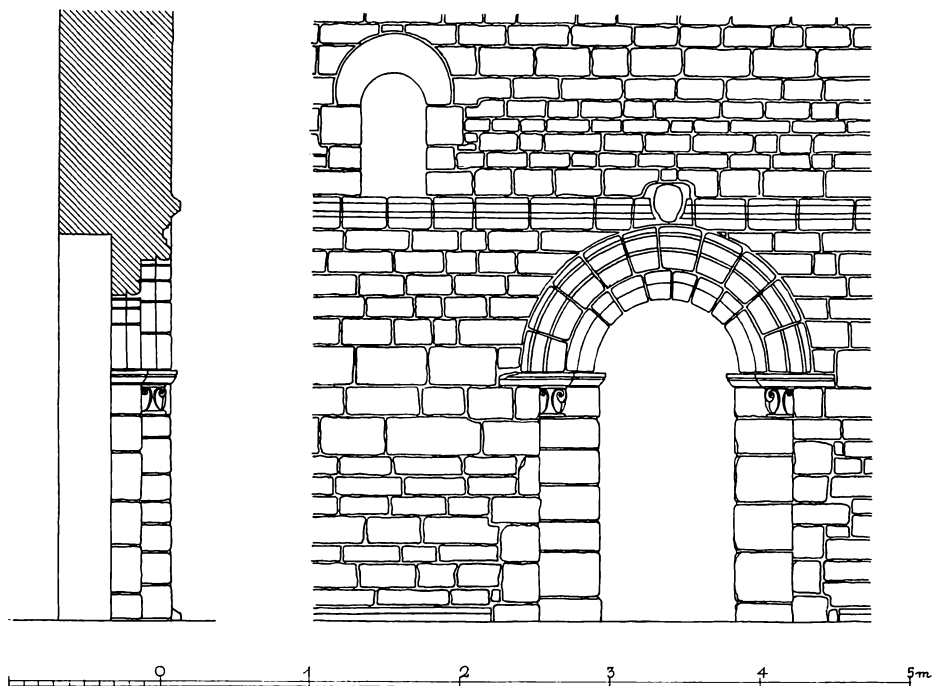

Fig. 13. Vejby. Syddør (sml. fig. 14)og vindue. 1:50. Målt af Vagn Rud-Petersen 1941 (p. 1287).

I Roskilde har forbindelser til angelsaksisk bygningskunst manifesteret sig så tidligt som o. 1040 i kirken på S. Jørgensbjerg²¹. Roskilde Vor Frue, bygget af biskop Svend Nordmand († 1088), har enkeltheder, som tyder på en fortsat engelsk indflydelse²²; ligheden mellem enkelthederne i Vor Frue (det skarpkantede kragbåndsprofil og udstrakt brug af opus spicatum) og Vejby-Valbys er åbenbar. Fremdragningen af Vejby's gamle østparti, det udvendig kvadratiske kor med stor apsis, har afsløret endnu et bindeled. I øvrigt må det ikke glemmes, at andre af de nærliggende store kirker, som opførtes før eller o. 1100, kan have rummet de samme karakteristika. Det er sandsynligt, at Svend Nordmands domkirke i Roskilde havde apsis; hans Ringsted Vor Frue (DK. Sorø p. 111) havde en plan som Vejby med apsis, kor, skib og vesttårn, og den nordsjællandske Slingerup (Lynge-Frederiksborg hrd.), opført af Erik Ejegod o. 1100, var ligeledes udstyret med apsis. Kunne der skaffes større kendskab til disse kirkers detaljer, lod det sig muligvis gøre at identificere den umiddelbare inspirationskilde, ikke blot for Vejby-Valbys, men også for andre nordsjællandske kirkers særpræg: anvendelse af »long-and-short work« i forbindelse med f.eks. dørene i Asminderød (p. 760)²³.

Uanset ad hvilken vej den fjerne, arkitektoniske påvirkning er formidlet til Nordsjælland, tør det forsvundne herskabsgalleri i vest tages som et sikkert

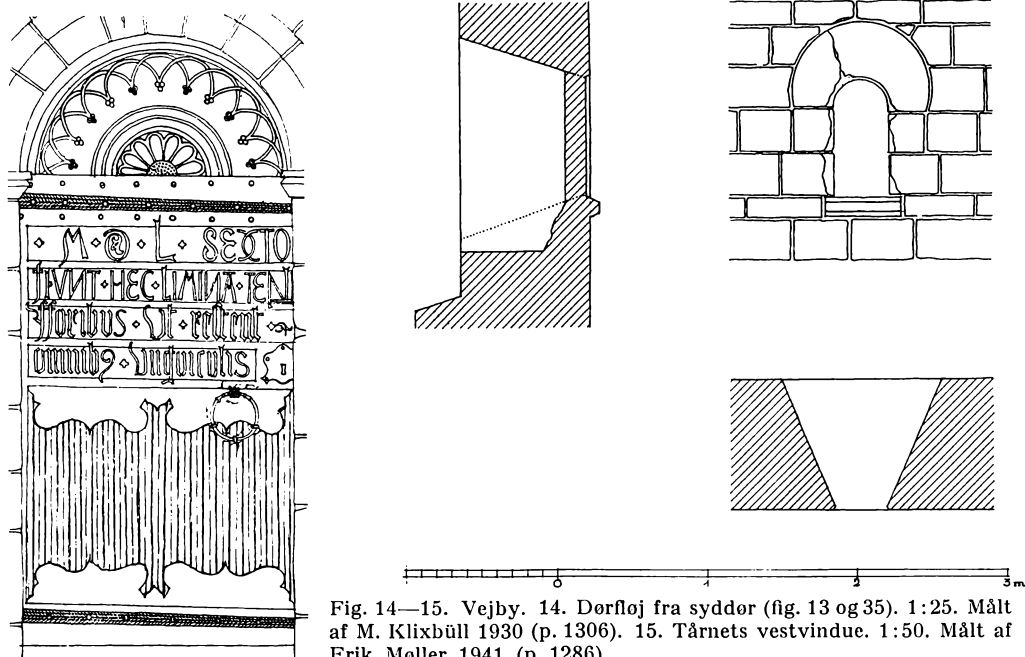

Fig. 14—15. Vejby. 14. Dørføj fra syddør (fig. 13 og 35). 1:25. Målt af M. Klixbüll 1930 (p. 1306). 15. Tårnets vestvindue. 1:50. Målt af Erik Møller 1941 (p. 1286).

tegn på, at det er en stormand, der har stået bag opførelsen af den fornemme Vejby kirke.

Ændringer og tilføjelser. Tårnets delvise nedrivning og underdelens omdannelse til vestforlængelse. Alt murværk, som hævede sig over skibets murkrone i nord-syd, blev nedbrudt, og af vestmuren bevarede kun det stykke, der danner bygningens vestgavl (fig. 7); skibets tag førtes hen over tårnrummet, så enhver mindelse om tårnet forsvandt fra kirkens ydre. I skibets indre medførte arbejdet ikke nogen større ændring, fordi den gamle tvillingarkade bevarede. Beviset er, at et gulv, yngre end skibets hvælv, respekterer arkadepillen²⁴.

Det er dog muligt, at tårnrummet allerede da fik sin nuværende *hvælving*, og i så fald må galleriåbningerne være blevet lukket. Hvælvingen hviler på falsede hjørnepiller, spidse skjoldbuer, som er falsede oven over tårnmurenes tilbagestrækning, men dog ikke mod øst. Ribberne er retkantede, foroven samlet om et topkvadrat, og de udgår fra nogle sjældent klumpede, konsolagtige led (fig. 10); i betragtning af, at hvælvkapperne er helsten tykke et godt stykke op og i øvrigt ikke meget indskåret, er det muligt, at ribbekonsollerne skal tolkes som den lokale murmesters opfattelse af senromanske halvsøjler, og i så fald kan tårnets forsvinden og hvælvets indbygning vel ansættes til sidst i 1200'rne eller først i 1300'rne. Usikkerheden er dog stor; med sikkerhed kan man kun fastslå, at den til taggavl nedskårne vestmur blev forsynet med kamtakker i forbindelse med skibets overhvælving eller langhuskorets opførelse.

Dobbeltarkaden til tårnrummet er tidligst nedrevet i forbindelse med rejsningen af det nuværende tårn. Fra kirkens indre synes den afløst af en stor arkade, der følger forløbet af de ældre hvælvbuer, men i virkeligheden er der tale om en langstrakt hvælving, der er spændt op mellem de ældre skjoldbuer i tårnet og skibets vestligste hvælvfag.

Skibets hvælv må henføres til 1400'ernes 1. halvdel; de er ældre end langhuskoret og ældre end de gotiske kalkmalerier (p. 1296). De hviler på kraftige vægpiller, retkantede halvstensribber, der er vandret afskåret i udspringet, og spidse buer. Samtidig med hvælvslagningen eller i forbindelse med korets ombygning fik vestgavlen som nævnt kamtakker.

Et stærkt afslidt *flisegulv* sporede 1969 overalt i skibet, lidt over det ældste gulv og samtidigt med hvælvslagningen. Fliserne måler omkring 18—19 cm i kvadrat og 4 cm i tykkelsen, og et par steder sporede større ornamenterede og glaserede fliser af romansk type.

Langhuskoret fra o. 1500 er af så store dimensioner, at det ligesom Tibirkekoret (p. 1319) formentlig har sine økonomiske forudsætninger i den rige valfart som havde Helene kilde og kapel (p. 1337) til centrum. Det nye kor, der har samme længde som det gamle skib, står på en ujævn syld af ret store, stablede kampesten; takket være sandstenene fra de nedrevne bygningsafsnit har man udvendig afpasset materialevirkningen efter skibet, ja, man har endda, som nævnt ført kordongesimsen igennem på et stykke af nordmuren. I øvrigt er materialet munkesten, der udvendig er benyttet til en fladbuet dør (sml. sakristi) og nogle bæltter i nord samt til blændingsgavlen i øst (fig. 16). Karakteristisk er etagedelingen, de skaktavlmurede hængestave under vandret afdækkede blændinger og dens mange cirkelblændinger; den spidsovale form på den øverste blænding leder tanken hen på Helsingør S. Maries gavle (p. 308).

Det indre dækkes af to samtidige krydshvælvinger med halvstensribber, helstens gjordbue og stærkt bukledede kapper, som næsten udfylder tagrummet.

Planlagt sakristi. Alt taler for, at man ved opførelse af det store kor havde planer om at føje et sakristi til på nordsiden. Her sidder den nævnte fladbuede falsede dør, der i det indre ses at være samtidig med koret. Den flankeres af to fladbuede blændinger, som i deres nuværende form må være samtidige med den udvendige murrensning 1879f. På en usigneret, farvelagt tegning fra 1838 (NM) fremtræder de ikke som blændinger, men som ujævne lodrette murstenspartier, der kan tydes som fortandinger til sakristimure.

Det stærkt skalmurede²⁵ *tårn* er formentlig kirkens yngste middelalderlige tilbygning. Det er af munkesten i munkeskifte over en rå kampestenssyld iblandet enkelte sandstenskvadre. Tårnrummet har en lav, rundbuet arkade til skibet, et nyere, rundbuet nordvindue svarende til skibets og en stor spidsbuet vestportal med rosetprydede sandstenskragbånd og en rigt udskåret dør-

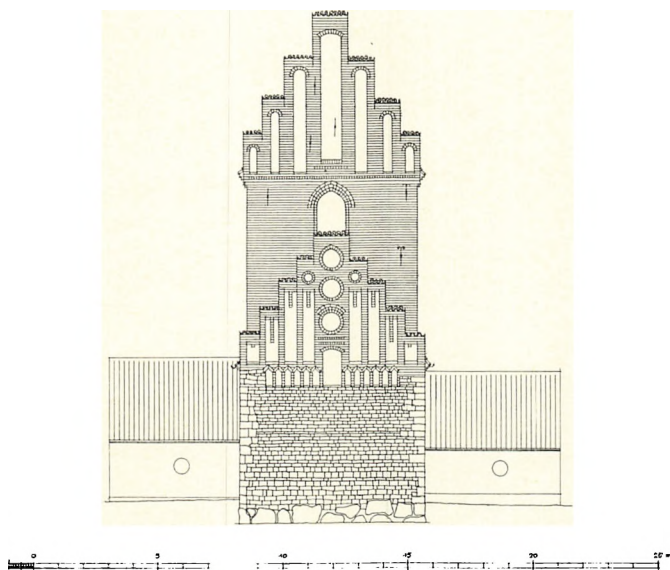

Fig. 16. Vejby. Østfacade. 1:300. Målt 1941 (sml. fig. 4—5).

fløj (arkitekt B. Helweg-Møller); den stammer fra 1910, da rummet omdannedes til våbenhus og udskiltes fra kirken med en blændmur i arkaden. Det meget trykkede indre har i de tre frie vægge dybe, spidse spareblændinger, og det dækkes af en lavtspændt krydshvælvning med retkantede halvstensribber, hvorunder et par svagt udkragende skifter tjener som konsoller.

Et *trappehus* i syd springer så kraftigt frem, at det muligvis drejer sig om en tilføjelse, men talrige ommuringer hindrer en afgørelse. Underdøren er fladbuget og falset, den skæve trappe har rund spindel og loft af udkragende binderskifter; den fladbuede overdør sidder et stykke oppe i hvælvlommen. Midt i det mørke mellemstokværk skifter fugebehandlingen, uden at man i øvrigt sporer noget egentligt skel i murværket. En rådt brudt åbning fra 1729²⁶ fører til skibets loft. Klokestokværket har et spidsbuget og falset glamhul til hvert verdenshjørne og gavle i øst-vest med syv blændinger over et savskifte; den midterste blændings sål er hævet et par skifter over de øvrige; både blændingsafslutningerne og kamtakkerne er ommuret talrige gange.

Søndre *våbenhus*, der ligger foran skibets dør, har 1759²⁶ afløst et ældre, hvis lidt højere tagspor endnu ses; det er omtalt første gang 1609¹⁰. Den nuværende bygning er enkel, med retkantet syddør, glat gavl og cirkelvinduer fra 1845²⁷; den står hvidkalket over et pudslag af cement fra 1876⁹, og det indre dækkes af et gråmalet bjælkeloft; gulv af røde mursten på fladen.

Nordre *våbenhus* ligger foran en dør, der er brudt gennem det ældste tårns nordmur. Materialet er mursten over en høj, tjæret sokkel af granitkvadre, og formentlig er kun denne sokkel ældre end 1737²⁶, da »gavl og mur var på 6

S. A. Claudi Hansen 1912

Fig. 17. Vejby. Indre, set mod øst. Orglet ses ved skibets nordvæg (p. 1307).

kvarter nær grunden affalden«. Allerede tidligt var våbenhuset omdannet til materialhus; 1608 kaldes det limhuset, 1609 og senere kalkhus eller materialhus¹⁰. 1888²⁸ indrettedes det til *ligkapel* med cirkelvinduer som i syd, og 1954 omdannedes det indre med et paneleret, tagformet loft (arkitekt M. Drosted) og murstensgulv.

Langhuset har tilsyneladende altid stået i blank mur; arbejdet i 1879f.⁹ bestod i en rensning og nyfugning med cement. Tårnet, som 1838 var delvis hvidtet, står nu også i blank mur, med hvidtede blændinger ligesom korforlængelsens taggavl. De tre andre tilbygninger er pudsede og hvidtede. Tagene er dækket med vingetegl undtagen på korforlængelsens nordside, hvor der er bly; 1642 blev stentaget på tårnets sydside afløst af bly, mens nordsiden havde et dække af munke- og nonnetegl indtil 1702, da det afløstes af vingetegl¹⁰. Tagværkerne er nyere, af fyr. De store, rundbuede og smigede jernvinduer er indsat 1870⁹. 1969 gennemgår kirkens indre en istandsættelse i forbindelse med etablering af et nyt varmeanlæg (arkitekt Erik Møller); muligvis bliver taget over søndre våbenhus hævet op til det gamle tagspor af hensyn til portalens fuldstændige fritlægning.

E. M. 1969

Fig. 18. Vejby. Kalkmaleri i skibets romanske nordvindue, formentlig S. Dorothea, der på sin tilhullede venstre hånd bærer en kurv med frugter og i højre (der skimtes forneden) holder en palme- eller blomstergren, hvis hvide stængel ses mod den røde kappe (p. 1296).

Indridsninger af ukendt alder. Umiddelbart vest for søndre våbenhus ses et indskåret hoved og nær korforlængelsens sydøsthjørne et bomærkelignende tegn.

En *vindfløj* med årstallet 1926 sidder over tårnets vestgavl; 1590¹⁰ anskaffedes en forsvunden stang og fløj.

† KALKMALERIER

1969 fjernedes den indvendige blændmur i skibets vestre nordvindue, hvis smige dækkes af to lag kalkmalede dekorationer:

1) *Slutningen af 1100'rne(?)*. Under et hvidtelag med senmiddelalderlig bemaling skimtes en dekoration i gult, rødt og okker, der som et bredt bånd omslynget af et smallere strækker sig hele vinduessmigen rundt; i tilslutning hertil er der ført en stribe rundt langs vinduets inderside og hen over sandstensbåndet, der løber skibet rundt i højde med vinduets sål (jfr. p. 1286). Disse farvestriber har indrammet figurscener: vest for vinduet ses lidt af en vistnok stående person, øst for derimod en siddende, med front mod øst og anbragt midt i en stor medaillon. Under loftet har det hele været afsluttet med en 70 cm bred bort i gult og rødt, forestillende en perspektivisk mæander mellem 10 cm brede dobbeltstriber af gult og rødt. Resterne af denne bort ses på overvæggen i nord, nær det romanske tårns østmur²⁹.

2) O. 1475. På det hvidtelag, som dækker vinduets romanske malerier, har »Issefjordsværkstedet« udført en dekoration, der har strakt sig ud over vægge og hvælv. På hver smig er der en kronet jomfruhelgen med glorie, anbragt på stjernestrøet bund, der strækker sig op i buen. Figuren i øst (fig. 18) holder en kurv højt i venstre hånd (der er indhyllet i kappen), i højre en palme- eller blomstergren. Blomster- (eller frugt-) kurven er S. Dorotheas attribut³⁰ (sml. i øvrigt Karlebo p. 890). Aftrukket 1969.

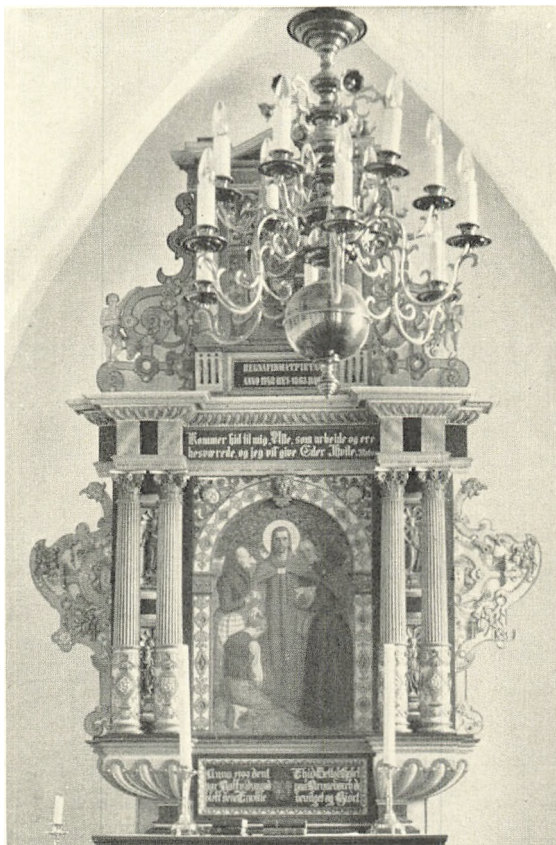
INVENTAR

Oversigt. Kirken er for tiden (maj 1969) under restaurering og ryddet for inventar. Beskrivelserne er derfor foretaget på grundlag af de seneste indberetninger og fotografier i Nationalmuseet.

Ældst blandt inventaret er den romanske granitfont, af den på Sjælland sjældne firpasform med relieffer. Gotikken er repræsenteret med et sengotisk krucifiks, men det rige inventar præges især af renæssancetiden. Her må først nævnes den svære, jernbeslåede dørføj 1556 med indskrift, der fortæller, at døren er et værn mod alle djævleklør. Alterbordsforside, altertavle og prædikestol er fine renæssancearbejder fra 1599 eller deromkring, og sikkert alle fra samme værksted. Pengeblokken er gjort 1617. Baroktiden tegner sig for stolestaderne, præste- og degnestolene samt tre malerier. Sejerværket er fra 1759, klokkerne fra 1489 og 1576.

Alterbordet, samtidigt med det nye kor (p. 1292), er muret af munkesten, foroven med skråkantprofil, hvori der indgår to kragsten (sml. p. 1282). Højde 115 cm, bredde 180 cm; 140 cm fra østvæggen. I bordet skal der være en *helgengrav* med *†relikviegemme*. Ifølge brev fra pastor H. C. Lyngbye 1832³¹ fortalte skolelæreren ham, at der under alterbedækningen var et lidet hul, hvori lå nogle relikvier, såsom et ben m. m. indsvøbt i nogle blyplader, der også indeholdt en seddel med latinsk indskrift, hvoraf han erindrede ordet »Christi«.

Fig. 19. Vejby. Altertavle 1599 med maleri 1909 af T. E. Rannow (p. 1298).

Ole Woldbye 1961

†*Relikviagemme* formet som en hånd. Ifølge kirkens inventarium fra 1647 (indført 1653)⁶ fandtes i kirken »et menneskes højre hånd, som siges at være af en søn, som haver truet sin fader at ville slaa ham, hvorfor han havde ladet ham hånden afhugge, hvilken blev borttagen af erlig og velbyrdig frue Anna Wind, [gift med] Arnt v. d. Kula, slotsherre på Kronborg d. 10. juli 1650«.

†*Sidealtre*. 1969 afdækkedes i skibets østhjørner det underste skifte af to sidealtre, der synes samtidige med skibets opførelse. Materialet er skånske sandstenskvadre dækket af et tyndt pudslag. I 1400'rne, da skibets østre hvælpiller indskrænkede pladsen på disse alterborde, blev de begge udvidet mod skibets midte med ca. 30 cm (se fig. 3).

Alterbordsforside med malet årstal 1599, samtidig med altertavlen. I panelets tre fyldinger er der arkader med fyldingspilastre, profilkapitæler og indskårne tværstreger i bueslaget, i sviklerne hvirvelrosetter; kannelerede rammestykker. Forhøjet og suppleret med sidestykker i 1940'rne; samtidig opfriskedes stafseringen, der er olivengrøn med store Jesumonogrammer i arkaderne, rosetter og årstal i frisen³².

†*Alterklæder*. 1622 var klædet af damask¹⁰, 1653 af brunt(?), blomstret fløj (svarende til messehaglen)³³. Herefter omtales kun røde forhæng af fløj (plys).

Altartable (fig. 19—20), ifølge indskrift i postamentfeltet fra 1599, sikkert omtrent samtidig med prædikestolen og fra samme værksted. Tavlen er en af de mange fine højrenæssance-tavler i amtet, firsøjlet, med arkade i storfeltet og karakteristisk ved postamentfremspringenes udsmykning med »pærestave«. I storstykkets sidefelter, bag søjlerne, er der muslingeskalnicher med reliefskærne dydefigurer, i nord øverst: Kærlighed (med to børn) og nederst: Troen (med bog — korset mangler), i syd øverst: Retfærd (med vægtskål — sværdet mangler) og Håb (med anker, fig. 20). Arkadernes særprægede muslingeskaller svarer ganske til prædikestolens. I topfeltet er rigsvåbnet udskåret. — Skønt tavlen styrkede ned 1697 (genopsat samme år af Frantz snedker i Hillerød)¹⁰, synes den dog velbevaret, selv det gamle storfelt, der 1909 fjernedes og erstattedes med det nuværende maleri.

Tavlens staffing, der vistnok i hovedsagen bliver bevaret, hidrører dels fra 1863, dels (indskrifternes nymaling) fra 1909; men under disse farvelag ligger ældre (jfr. nedenfor). Blandt de brogede farver dominerer navnlig sort, hvidt, rødt og blå. I postamentfeltet står med fraktur på hver side af et Holck-våben: »Anno 1599 dent Thid Detløf Holck var Høffuidzmand paa Kruneborch da bleff den(n)e Tauffle beuilget og³⁴ gjort«. Storgesimsens frise er dækket af et løstsiddende brædt, hvorpå med fraktur fra 1909: »Kommer hid til mig« etc. Matth. 11,27. På den gamle frise læses, med ældre (men dog sekundær) fraktur citat fra 1. Cor. II, 28. I topstykkets postamentfelt versaler: »Regna firmat pietas« (Christian IV.s valgsprog) over: »Anno 1742 rev. 1863 rst.«. Maleriet i storfeltet, 167×113 cm, sign. T. E. Rannow 1909, forestiller Kristus velsigende de besværede. På det oprindelige storfelt (på korets nordvæg) er i fraktur (formodentlig fra 1863) med uægte guld malet Fadervor og nadverordene; forinden synes feltet at være blevet helt afskrabet.

Allerede 1598 fik maleren en à conto udbetaling¹⁰. 1742 var malingen og forgyldningen, der lå på kridtgrund, i en næsten ukendelig tilstand, hvorfor Hans Nielsen, Ganløse, afskrabede alt det gamle og igen påsatte fine farver og ægte guld, »som den forhen har været«²⁶. 1863 fik tavlen sin nuværende staffing, hvis uægte guld senere (formodentlig 1909) erstattedes med ægte³⁵.

†*Sidealtartable*(?). 1747 blev portalen til prædikestolsopgangen malet og det derpå stående *Kristi billede* forbedret i sin maling af Hans Nielsen, Ganløse²⁶.

Altersølv. *Kalk* (fig. 21), fra o. 1500 med bæger fra 1651, da kalk og disk blev forbedret med 20 lod sølv og seks dukater at forgyldte dem med, således at de fik en vægt på 50 lod 1 kvint¹⁰. På en af fodens seks tunger et støbt krucifiks, på knoppens bosser minuskler: »ihesvs«. På det 1651 påsatte bæger er graveret Frederik III.s kronede monogram, og sammen med denne ændring

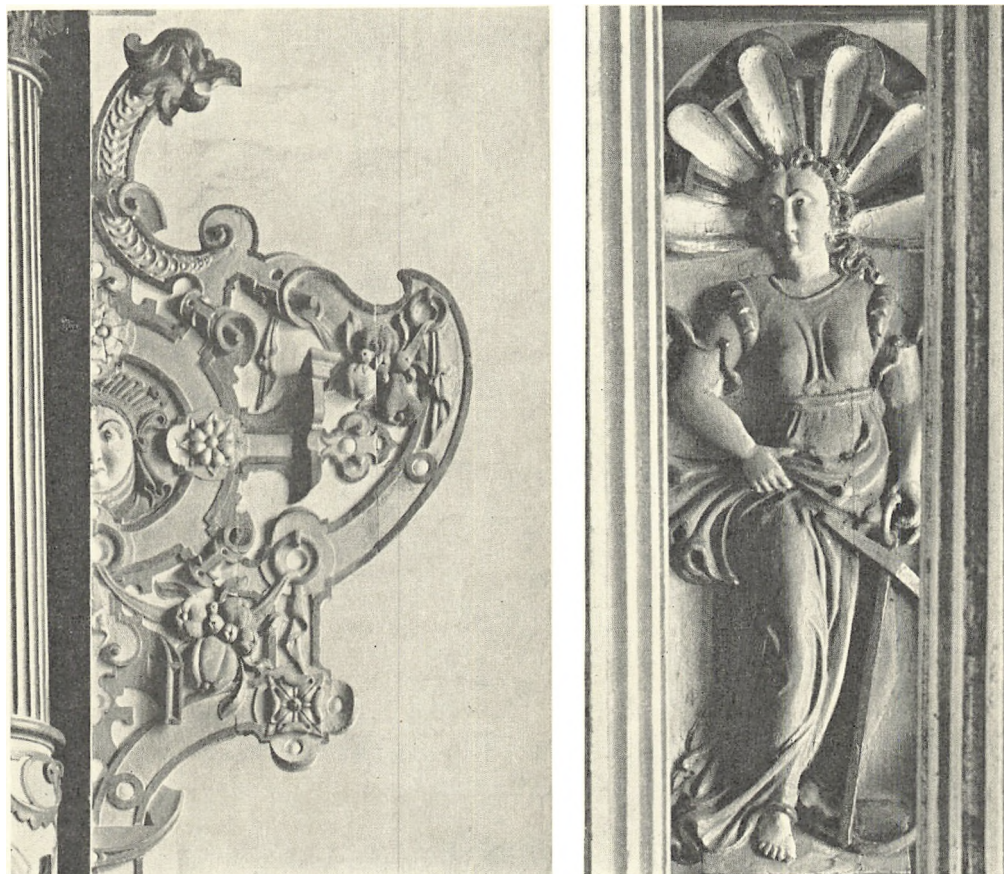

Fig. 20. Vejby. Detaljer fra altertavlen 1599 (p. 1298).

Ole Woldbye 1961

graveredes versaler under fodpladen: »Denne kalck oc disck hører til Weiby kiercke i Holboe herridt 1651. 50 lodt 3 q«. På fodpladens overside et stempel, vistnok to minuskel i'er (muligvis med et punkt imellem toppene) i rundet, nedad tilspidsende felt. *Disk* 1651, 17,5 cm i tv.m., med Jesumonogram i cirkel. 1753 blev kalk og disk repareret med ny bund og forgyldt hos guldsmed Holling, København²⁶. *Oblatæske* 1909. 1608 anskaffedes en *†æske*, »som bruges på alteret«¹⁰ og 1840 en drejet, sortmalet *†æske* til kirkebrød³⁶.

Berettelsessæt. Kalk 1760 med indsat vinflaske 1837. *Kalken* er af almindelig barokform, har sekstunget fodplade, keglestubformet fod, hvis vulst under platte er seksdelt ved indpunslede riller, glatte, indknebne skaftled og midtdelt knop med riller som fodvulstens; stort bæger med næsten lodrette, svagt udvejende sider. Under foden to ens stempler: C W over 1760 for Christian Werum, København (Bøje p. 84). Den til bægeret afpassede *vinflaske* med oblat-skruegemme er stemplet med Københavns mærke [18]37 og IPO for Joh. Peter

Ole Woldbye 1961

Fig. 21. Vejby. Sengotisk alterkalk med bæger fra 1651 (p. 1298).

Ole Woldbye 1961

Fig. 22. Vejby. Alterstage, sml. fig. 23 (p. 1300).

Valentin Ortved (Bøje 1017) samt gardein- og månedsmærke (vægten). Kalken 13,5 cm høj, flasken 7 cm. Den glatte *disk*, 8 cm i tv., har samme stempler som kalken.

† *Berettelsessæt*. 1767 købtes en ny sygekalk og disk samt vinflaske med oblat-skruegemme hos guldsmed Brandt Johnsen (Bøje p. 85) i København; sættet vejede 22 lod 3 ort, og Tibirke kirke betalte halvdelen²⁶.

Alterstager, sengotiske, fra o. 1500—50, 36,5 cm høje, med klokkeformet fod, der hviler på tre ben med siddende hundelignende dyr (fig. 22—23); cylinder-skaft med profilringe, den midterste fladt karnisformet; flad, konisk lyseskål. Lysetorn af messing med to arme til lysepiber.

† *Røgelsekar*(?). 1664¹⁰ repareredes »fyrkarret«, der omtales endnu i inventariet 1764¹².

Messehagel, nyere, af rødt fløjl med guldkors og -galoner. † *Messehagler*. Inventariet 1647 nævner en gammel, blå, blomstret fløjlshagel, måske den der købtes 1592¹⁰; den omtales endnu 1662³⁷. 1653¹⁰ købtes en brun, jfr. †alterklæder.

Alterskranke 1841, udført i smedejern af smed F. C. Svendsen, Frederiksborg, med to døre, for 42 rdl.³⁸. Foroven ved de spinkle, firkantede balustre er der småvolutter.

Døbefont (fig. 33), romansk, af granit med firpaskumme, 96—75 cm i tv.,

Kirsten Kyh 1969

Fig. 23. Vejby. Alterstagefod, sml. fig. 22 (p. 1300).

en af de få sjællandske med reliefudsmykning, jfr. Esbønderup (p. 1027), med hvilken den hører sammen. De meget summariske relieffer forestiller, i øst: person i fodsid kjortel med korslagte arme; i syd: person i fodsid kjortel (ingen arme), med hue, der går langt ned i panden og dækker hele nakken, mens en strud hænger ned foran brystet; i vest: mand i knælang kjortel med kort sværd i højre, aflangt, foroven rundet, forneden tilspidset skjold i venstre hånd; rund hjælm med vandret bånd over panden og kindbeskyttere, samt ovenpå en stor fugl under hvis hale en stor sømlignende genstand; i nord: engel, der holder en skive foran sig. Kummen har ikke afløb; den murede fod er nyere (1865?). Ved korets nordvæg, ud for vægpillen. — 1645 betaltes der for fonten at opløfte i kirken og igen at mure¹⁰; 1845 blev dåben flyttet til midt for kirkegangen²⁷ og har antagelig stået på den afslidte kalksten (gravsten?), som endnu ligger her. — 1761 malede Lars Bendixen af Hillerød fonten som grå marmor²⁶; 1865 rensedes den for farver⁹ (Mackeprang: Døbefonte p. 88, 91 f.).

Dåbsfad 1829 af tin, 61 cm i tv., stemplet A. C. Dahlgreen 1824, graveret kirkenavn, årstallet 1829 og Frederik VI.s kronede monogram, jfr. f. eks. Esbønderup p. 1028.

†*Dåbsfade*. 1631 tog Joest kandestøber i Hillerød mål af fonten til et bækken, og der betaltes for et bækken af engelsk tin på 24 pund, muligvis det 1693 omtalte firkantede tinfad på 22 pund¹⁰, der eksisterede endnu 1764¹². 1650

Fig. 24. Vejby. Krucifiks, detalje, jfr. fig. 25 (p. 1302).

E. M. 1969

købtes et stort, »boblet« messingfad for 5 rdl.¹⁰, 1796 anskaffedes et tinfad³⁹; begge fjernedes 1830³⁶.

†*Dåbskande*, samtidig med dåbsfadet og fra samme værksted, den i amtet så almindelige slangehankstype med de sædvanlige stempler og graveringer (jfr. Esbønderup p. 1028); stjålet under 2. verdenskrig.

(*Korbue*)*krucifiks* (fig. 24—25), sengotisk, fra 1400'ernes sidste fjerdedel, af type som det i Birkerøds altertavle (p. 940) og måske selv fra en †altertavle(?), kun 80 cm højt på 115 cm højt kors; de næsten strakte arme synes gamle, men stillingen er muligvis ændret. Håret og det ret lange, tvedelte skæg har de vanlige sengotiske, stiliserende indsnit; det stærkt foldede lændeklæde har foruden den nedhængende snip på figurens højre side en længere flig, der er stukket ned mellem benene og kommer frem bag det venstre lår. Korstræet er afættet for farver, mens figuren har fået påsmurt stygge, nyere oliefarver, der nu bliver fjernet. — 1747 malede Hans Nielsen, Ganløse, det †korgitter med krucifikset, og skærfet forgyldtes²⁶; i 1860'erne opmaledes det så uheldigt, at me-

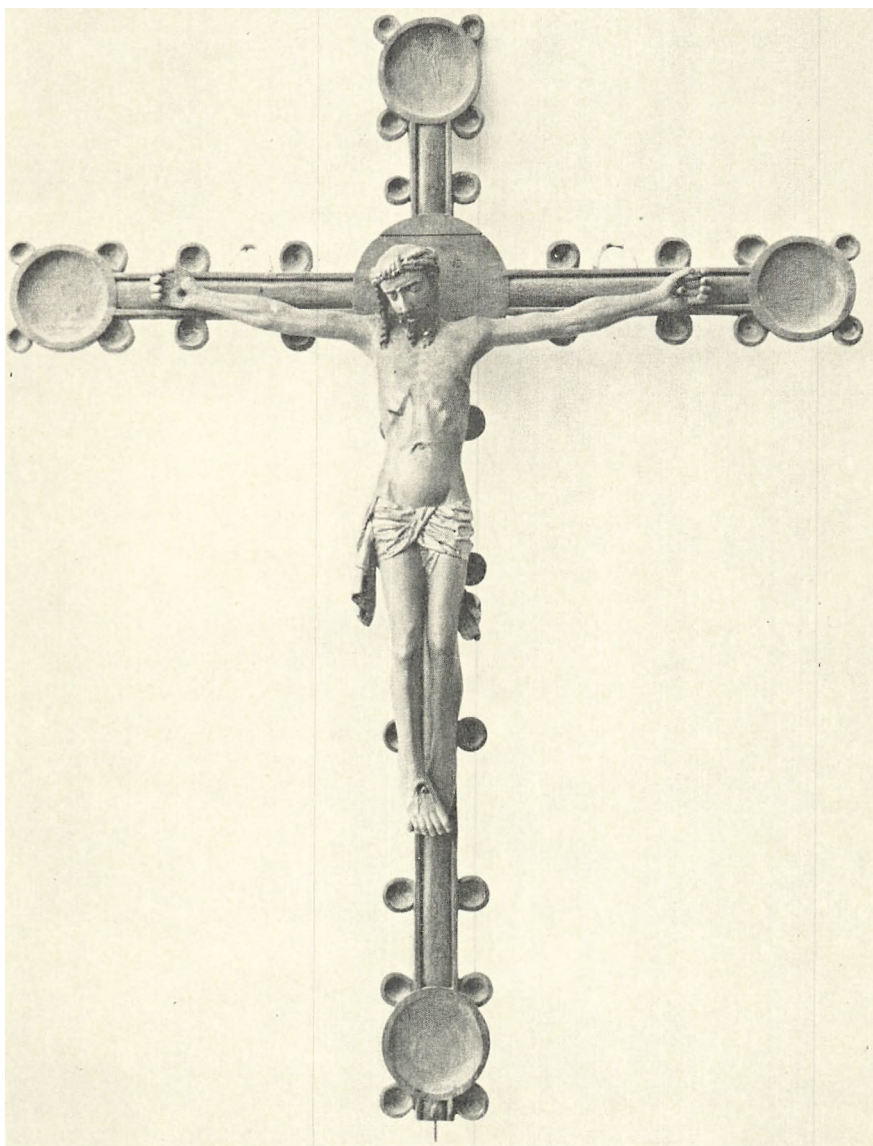

Fig. 25. Vejby. Krucifiks, jfr. fig. 24 (p. 1302).

L. L. 1969

nigheden beklagede sig. 1871⁹ og 1885 (Løffler) hang det foran nichen (d. e. vinduet) på skibets vestvæg, siden 1917 på skibets sydvæg ved døren. For tiden til afrensning i Nationalmuseet.

†*Korgitter*. 1638 betales Christian snedker »for et kor af sit eget tømmer«; det hentedes hos ham i Hillerød¹⁰. Hans Nielsen malede 1747 korgitret og forgyldte skriften²⁶. 1845 forlangtes det borttaget²⁷.

Fig. 26. Vejby. Detalje fra prædikestol 1599 (p. 1304).

Ole Woldbye 1961

Prædikestol (fig 26—27), sikkert omtrent samtidig med og fra samme værksted som altertavlen (p. 1298) og i det store og hele svarende til prædikestolen i Søborg (se sammenligningen p. 1132). Stolen er på fem fag med relieffer af de fire evangelister og Paulus. Den ottekantede bæresøjle, som blev fjernet 1969, var en fornyelse af den oprindelige, fra 1754, ved Jens Christensen, Farum, der samtidig lavede ny trappe med repos²⁶, atter fornyet 1804⁴⁰. Nyere opgangspanel. Samtidig himmel med nyere lillienedhæng.

Fig. 27. Vejby. Detaljer fra prædikestol 1599 (p. 1304).

Ole Woldbye 1961

1631 flyttede Christian snedker i Hillerød stolen fra kirkedøren og bedre op i kirken, og 1638 fik han betaling for en \dagger dør med to »dukker« (småsøjler) for opgangen¹⁰. Jens Andersen, snedker i Agebo Skovhuse (i sognet), gjorde 1715 en hylde ved prædikestolen til at sætte det nye \dagger timeglas på⁴¹.

Den nuværende staffering svarer til altertavlens og er sikkert samtidig med denne, fra 1863⁴²; herunder ligger en staffering fra 1747 af Hans Nielsen, Ganløse; denne bliver måske fremkaldt nu.

Stolestader. 1631 fik Christian snedker, Hillerød, på regnskab for 71 stole 113 $\frac{1}{2}$ dl. kurant, endvidere for seks \dagger døre 2 dl. 32 sk., og året efter $\frac{1}{2}$ dl. 24 sk. for to \dagger døre samt restbeløbet på stolene 28 dl. kurant 32 sk.¹⁰. Hvor mange af disse stole der er bevaret, er under de nuværende forhold vanskeligt at sige. 1862 hedder det ved en synsforretning: samtlige kirkestole er brøstfældige, nye bør anbringes malede med egefarve, men 1864: de gamle forstykker og muligvis tillige dørene kan benyttes, når de bliver restaureret⁹. Ifølge konservator Niels J. Termansens forundersøgelse 1962 til hovedrestaureringen er

både stolegavle og paneler med låger nærmest koret udført i fyrretræ. Alle gavle i skibet ser ud til at være ret nye, hvorimod endepanelerne mod koret er ældre. Gavlene prydes af en halspilaster i to varianter; den ene har pålimet fladsnitsornamentik på skaftet over og under en diamantbosse, i postamentfeltet pålimet fladsnit og på »brystet« en diamantbosse; den anden variant har ligeledes diamantbosse midt på skaftet, men over og under er der spinkle »gulerodstave«, i postamentfeltet en langstrakt diamantbosse og på brystet en kvadratisk med halvcirkel-indskæringer i hver side.

Stafferingen svarer til altertavlens og prædikestolens, men skal være foretaget i nyere tid. Herunder findes kun en brunlig træådring (fra 1862⁹) med enkelte sorte led, mens pilastrene på endepanelerne mod koret har polykrom staffering under ådringen.

Bænk (fig. 29), o. 1747. Dette år malede Hans Nielsen, Ganløse, den nye stol bag alteret, muligvis denne, der da kan have haft plads i den ↑skriftestol, som Jens Christensen 1743 gjorde bag alteret²⁶. I våbenhuset.

Præste- og degnestole, ens, svarende til stolestaderne, den første indbygget mellem de to øverste stader i nord, degnestolen (fig. 28) i syd. 1862 siger synsforretningen: degnestolen flyttes bort fra koret og anbringes ved prædikestolen, præstens stol ved alteret kasseres som overflødig, og 1864: præstens stol kan, hvis den ønskes bibeholdt, restaureres og males som stolene⁹.

1640 anstrøg Matias maler, Helsingør, skrifte- og degnestol med grønt¹⁰, 1747 maledes begge skriftestole og degnestolen af Hans Nielsen²⁶; staffering i øvrigt, se under stolestader p. 1305.

† *Geværskab* nævnt 1805, vel det, der 1821 omtales stående i våbenhuset³⁶.

Pengeblok (fig. 32) 1617¹⁰, 60 cm høj, nu med seks (to mangler) vandrette jernbånd, hvoraf de tre som hængsler dækker låget. 1826 er der udgift til en ny lås og »nogle jernbånd«³⁶. Alle låse mangler. I våbenhuset.

Dørfløje. 1) (Fig. 35) 1556, i syddøren, bestående af fire sammenstødte egeplanker, der sammenholdes af to sekundære rundstavprofilerede revler (i den øvre indskåret: 1656), nagler og jernbeslag. Med sin foldeværksornamentik, sit »topstykke« med halvrossetten under de krydsende bueslag (der minder om ornamenten på Tibirkens degnestol fra 1572, p. 1331) og reliefminusklernes form er den smukke dør et skoleeksempel på stilovergangen mellem gotik og renæssance. Dørringen er sikkert oprindelig, muligvis også den medtagne lås (fig. 34). Indskriften med minuskler (sml. fig. 14) og store bogstaver er versificeret (årstallet skal læses, som det står, m — d — l — sexto, cum er overskydende):

»M D L sexto fivnt hec limina te(m)pli (cum?) fforibus ut restent omnib(us) unguiculis«
(»1556 gøres disse templets tærskler med døre for at modstå alle (djævle)klør«).
— 1862⁹ hedder det: Kirkedøren må males med den samme farve som stolene (dvs. egetræsådring) eller den gamle maling aftages og døren poleres⁴³.

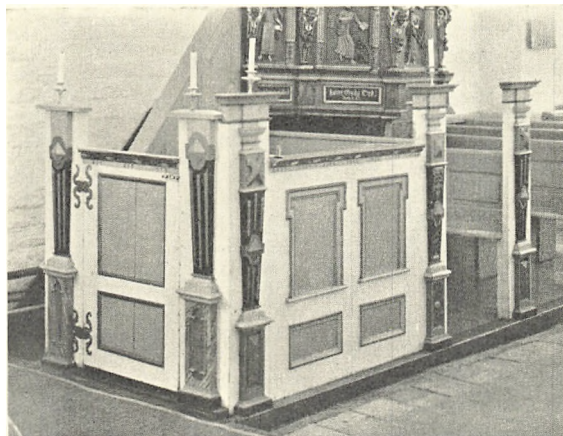
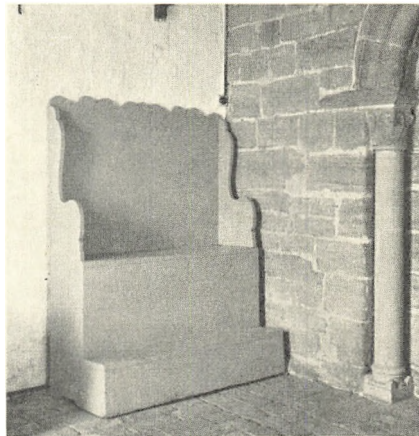

Fig. 28. Vejby. Degnestol (p. 1306).

Ole Woldbye 1961

Fig. 29. Vejby. Bænk (p. 1306).

2) 1745, kun dørkarmen bevaret over hvælvingerne i muren mellem tårn og skib²⁶. Dørfløjen fornyedes 1926⁵⁴.

3) 1910, i tårnets vestmur, tegnet af B. Helweg-Møller.

Pulpitur, efter 1866, da det gamle blev borttaget⁹, jfr. orgel.

†*Pulpitur*. 1631 fik Christian snedker 32 dl. kurant på regnskab for et pulpitur og året efter restbeløbet 12 dl. 1640 malede Matias maler, Helsingør, det — af det følgende fremgår, at der har været apostelmalerier i fyldingerne — og strøg det med rødt på undersiden¹⁰. 1820'rne foreslås en afvaskning og retouchering af apostlene⁴⁴. Fjernet 1866⁹.

Orgel. Det nye orgel, kirken får efter endt restaurering, udføres hos Troels Krohn, Frederiksborg orgelbyggeri, og får fem stemmer; det opsættes på det gamles plads på vestpulpituret. Façaden tegnes af arkitekt Erik Møller, der også står for pulpiturets nye rækværk.

(†)*Orgler*. Det orgel, der udskiftes ved den igangværende restaurering, er fra 1917, skænket af fhv. gårdejer Anders Hansen, Vejby. Dets forgænger skimtes på interiørfotografiet fra 1912 (fig. 17) på skibets nordside med façade i nygotisk stil; det har været fra årene efter 1865, da kirkesynet udtalte, at (vest)pulpituret var særdeles passende til anbringelse af et orgel⁴⁵.

Salmenummertavler. Seks større og to lidt mindre, med udsavede topstykker, oprindelig til at skrive numre på med kridt. 1799 fik kirken nye, sortmalede tavler til de nye salmers numre, 1805 var der tre sorte tavler at skrive på³⁶, 1866 anskaffedes en fjerde⁹.

Præsterækketavle, nyere. Hang foran vinduet med kalkmalerier (p. 1296).

Malerier. 1) 1652. L[aurits] S[ørensen]. »Anno Christi 1652. Ætatis 34« (»i Kristi år 1652, alder 34«). Olie på lærred, 108 × 80,5 cm, i sort ramme med

Fig. 30—31. Vejby. 30. Relief og Hans Poulsens støbermærke på klokke støbt 1489 af Oluf Kegge og Hans Poulsen. Efter gipsaftryk (p. 1310). 31. Bomærker på klokke støbt 1576 af Laurits Jensen og Velum (Villum) Nielsen (p. 1310).

bladbrække. Præst, trekvartfigur i ornat, højpuldet, bredskygget hat i venstre, kniplingslømmetørklæde i højre hånd; til højre udsavet konsol hvorpå bog med store sløjfespænder. På rammen versalindskrifter på latin: »Bed [og] arbejd«, »Dødens time truer« samt citater fra Ezech. 33, 8 og Dan. 12, 5. Jfr. nr. 2 over hustruen.

2) 1652. D[orothea] M[athias] D[atter Vessel]. »Anno Christi 1652. Ætatis 25«. Som nr. 1 over ægtemanden. Trekvartfigur i konedragt med højt opstående, plisseret krave og hvidt forklæde, røde underærmer med hvide kniplingsmanchetter. Hænderne foldet om en lille, grøn bog med sølvbeslag og mønstret guldsnit. På rammen versalindskrifter på latin: »Husk, du skal dø«, »lær at dø« samt citater fra Phil. 1, 21 og Iob. 19, 25⁴⁶.

3) 1684. »Arnoldus Ham(m)ermullerus. Ætatis 54. Anno Christi 1684«. Som nr. 1 og 2, 104 × 76 cm, i lidt afvigende ramme. Trekvartfigur i ornat med sort kalot; peger med venstre på åben bog i højre hånd. På rammen versalindskrift på latin, citat fra »Rom: 8 — 18«⁴⁷.

Lysekroner, nyere.

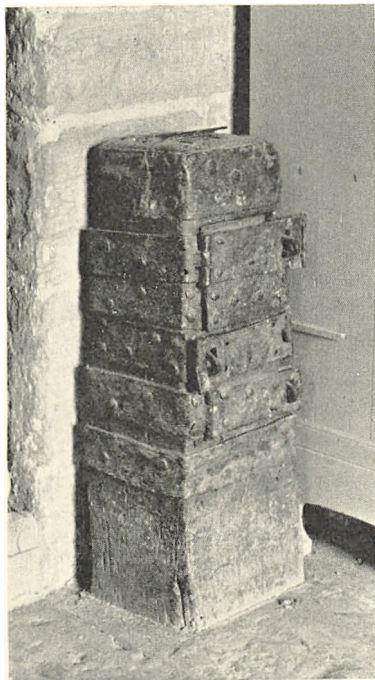

Fig. 32. Vejby. Pengeblok 1617
(p. 1306).

Fig. 33. Vejby. Døbefont
(p. 1300).

Ole Woldbye 1961

Kirkeskib, skoleskibet »Danmark« af København, skænket 1939. I skibets østligste fag⁴⁸.

*Sejerværk*⁴⁹ (fig. 36) med skive i vest. Døgnværk med timeslagværk. De to værker er anbragt i hinandens forlængelse i smedjærnsramme (64 cm høj, 100 cm lang og 58 cm bred) samlet med kiler. På øverste vandrette jernstiver er værket signeret: »Ingvard Hansen Ballerup, 1759«. Ved en hårdhændet, moderne ombygning er værket på nær rammen så godt som helt fornyet tillige med plankeunderbygningen. Uret har nu stiftgang med sekundpendul. I regnskaberne for 1759 nævnes, at Ingvard Hansen foruden at levere en ny skive og en kobberbetrukket jernviser til dels har omgjort værket af nyt²⁶. Hvad dette udtryk egentlig indebærer, kan ikke siges; måske stammer rammen fra et tidligere ur. 1634 udbetaltes 144 dl. kurant for et sejerværk¹⁰, der 1714 repareredes af Johan Henrik Peschel, Frederiksborg, og 1727 fik ny skive og viser med hånd og halvmåne²⁶. 1777 istandsattes uret af urmager Niels Hansen, Esbønderup⁵⁰. Urskiven på tårnets vestfaçade er fra 1841²⁷.

Klokker. 1) 1489, støbt af Oluf Kegge (jfr. Blistrup p. 1275) og Hans Poulsen (Johannes Pauli). Minuskler i frise om halsen: »ihesvs maria anna alpha et o principivm et finis primvs et novissimvs o rex glorie an(n)o d(omi)ni m cd

lxxxix« (»Jesus, Maria, Anna, alfa og omega, begyndelsen og enden, den første og den sidste, o, ærens konge; i Herrens år 1489«). Øverst på legemet findes aftryk af to pilgrimsmærker: 1) (fig. 30) tydet som Christophorus med blomstrende stav; i »tympanonfeltet« utydeligt motiv i korsglorie (buefelt med Kristus på regnbuen?). 2) Korslagte, pavelige nøgler, forneden bundet sammen med snor, der ender i sløjfe og kvaster. I vinkler over korsskæringen Veronicas svededug med Kristi ansigt, herover pavekrone. Forneden til venstre og højre to småfigurer, Peter med nøgle og Paulus med sværd. Dette mærke må antages at stamme fra jubelfesten i Rom 1475, ved hvilken blandt andre fyrstelige personer dronning Dorothea af Danmark var til stede (Uldall). Mellem pilgrimsmærkerne de to støbermærker, Oluf Kegges (sml. p. 1277, fig. 17), 28 mm højt og Hans Poulsens (fig. 30), 25 mm. — Højde 108 cm, tv. 102⁵¹.

2) 1576, støbt af Laurits Jensen og Velum Nielsen. Versaler i to linjer som frise: »Si deus pro nobis quis contra nos verbvm domini mannet in aeternvm Lavris Iensen oc Velvm Nielsen meg støbet den 19. ivnivs 1576« (»hvis Gud er for os, hvem kan da være mod os. Herrens ord bliver i evighed«). På legemet fem bomærker, der veksler med et seks gange gentaget seglaftryk. De to første bomærker flankeres af initialerne I M og I N (fig. 31). Seglaftrykket er taget efter et Knudsgilde-segl med billede af den tronende konge, der holder scepter og rigsæble, og omskrift med gotiske majuskler: »† sigillvm convivii sancti kanvti in løkkøsholm« (»seglet for S. Knudsgildet i Lykkesholm«), jfr. tilsvarende seglaftryk på †klokke fra Sonnerup (DK. Kbh. Amt p. 903), ifølge findskrift støbt 1570 af I M⁵². Bogstavformerne på Vejby-sigillet henviser det til første halvdel af 1300'rne⁵³. — Ved klokkeskatten 1602 afleveredes en klokke, men kirken fik den tilbage imod at levere tre skippund »kedelkobber« til gethuset i Helsingør¹⁰.

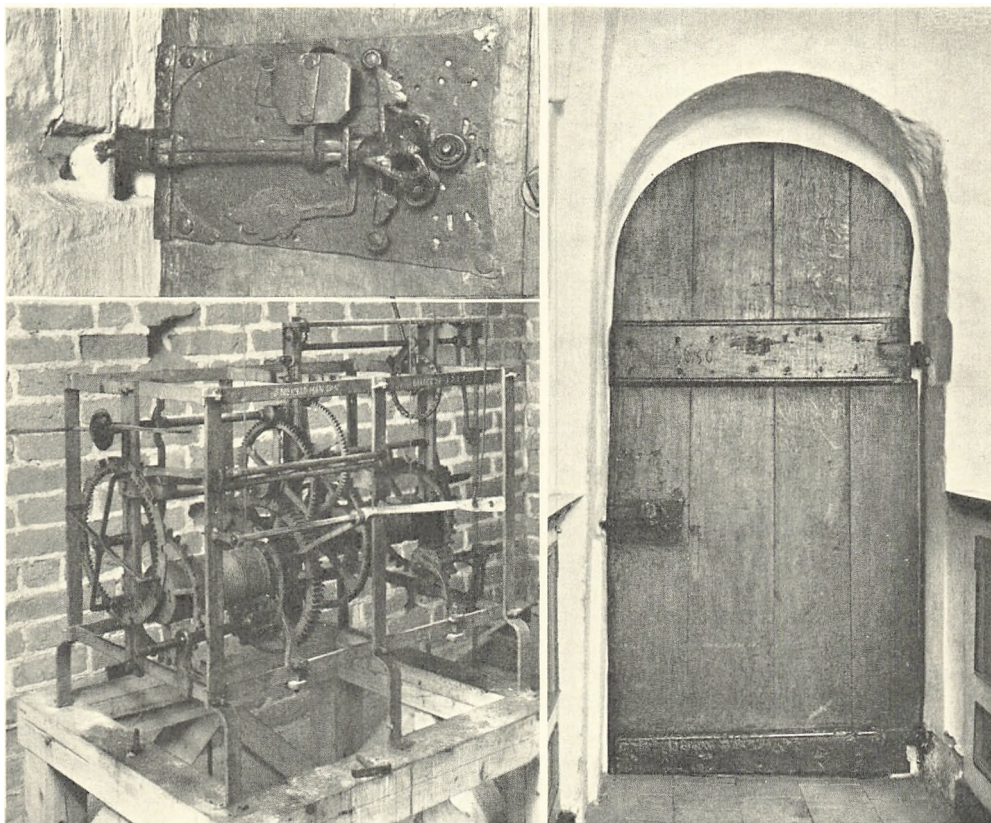
†Klokke. 1643 leveredes Christian Rumler i Esrums Mølle 16 dl. kurant til den nye klokkes støbning¹⁰. Da en klokke fra dette år hverken nævnes før eller siden, er støbningen måske ikke blevet til noget(?).

Klokkestol, ifølge regnskaberne¹⁰ gjort 1695 af Caspar Erck, men sandsynligvis kun ombygget. Den er til to klokker, og hver af de tre vægge har to Andreaskors; de to østre vægge er af eg og meget gamle, den vestre af fyr.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1792, Svend Egeroed, født 12. nov. 1737, sognepræst på S. Croix, i Tingsted på Falster, Veiby og Tibirke, gift 13. sept. 1769 med Anneke Plocross (otte børn), † 26. juni 1792. Norsk marmor, 134 × 65,5 cm, med profileret kant. Indskrift med fordybde versaler. Uden for trappehuset.

2) O. 1829. Ole Brasen, sognepræst til Weibye og Tibirke, født 5. jan. 1774,

Ole Woldbye 1961

Fig. 34—36. Vejby. 34. Lås på dørløj 1556 (p. 1306). 35. Dørløj 1556, bagside, sml. fig. 14 (p. 1306). 36. Sejerværk, signeret »Ingvard Hansøn, Ballerup 1759« (p. 1309).

† 30. dec. 1829. Sandsten, 144×67 cm, ved nordre hegnsmur, lige inden for køreporten.

3) O. 1848. Dr. phil. Ieremias Müller, sognepræst til Veiby og Tibirke, født 15. febr. 1783, † 17. april 1848. Marmorplade, 37×53 cm, i sandsten. Ved nordre hegnsmur, lige inden for køreporten.

† *Gravsten*. Efter 1610. Chrysostomus Jensen, sognepræst til Vejby og Tibirke. Ifølge præsteindberetningen til Thurah⁴ var præsten begravet under 12 små stenfliser (*gravfliser*).

Smedejernskors. O. 1844. Birgitte C. Müller (Ieremias Müllers første hustru), født i Weile 1793, † 1844. På samme gravsted som gravsten nr. 3.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. *Kirkeinspektionsarkivet*. Vejby rgsk.bog 1583—1712. — *Kgl. bygningsinspektører*. Kirkeministeriet. Kirker og præstegårde, nr. 116. — *Ved embedet*. Veiby-Tibirke Præste-

embedes Copiebog. — Veiby-Tibirke Pastorats Kaldsbog (Liber Daticus). — Kirkeprotokol for Vejby kirke 1925 ff. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), S. A. Claudi-Hansen 1912 (bygning), Chr. A. Jensen 1926 (bygning og inventar), P. Kr. Andersen 1951 (inventar), N. J. Termansen 1962 (inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1961, Elna Møller 1969 og revision ved Erik Moltke 1969.

Notebøger i NM: J. Kornerup II, 64. — C. G. Schultz LXXX, 3.

Tegninger i NM: Sydportal, usign. dat. 1838. — Gnideaftryk og indskrift på våbenhusdør ved Algreen-Ussing 1860. — Sydportal, dørføj og font af J. B. Løffler 1885. — 7 blade opmålinger af Erik Møller og Vagn Rud-Petersen 1941, 2 blade af I. Arthur-Nielsen, målt 1958, tegnet 1963.

Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger: Syddør af Mogens Klixbüll 1930.

¹ DiplDan. DaRigBr. 1. rk. IV nr. 150 — 151 — 152, jfr. Roskildebispens Jordebog p. 143. ² Repert. nr. 3081 og 4375 samt 2. rk. nr. 7349f. ³ Landebogen p. 172. ⁴ Kgl. Bibl. Additamenta. L. L. Thurah: Saml. til en Beskrivelse af Danmark. ⁵ Kanc-Brevb. 1632, 23. april. ⁶ LA. Bispearkivet. 1647 (—1708) Holbo hrd.s bog. ⁷ Ved embedet. Liber Daticus. ⁸ 1969 har kommunen gennemført en udstykning til parcelhuse. ⁹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti 1864—1900. Synsprot. for kirker og præstegårde. ¹⁰ Kirkeinspektionsarkivet. Vejby kirkes rgsk.bog 1583—1712. ¹¹ LA. Amter. Frederiksborg-Kronborg amter. Breve og dok. vedr. kgl. kirker og skoler 1788—90. ¹² LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv: 1764. Kgl. kirkers inventarier. ¹³ Undersøgelsen i koret gennemførtes af Elna Møller og Knud Liebgott, undersøgelsen i tårnet af Elna Møller, der har afleveret tegninger og beretninger til 2. afd.s arkiv. ¹⁴ Profilerne er bestemt på grundlag af et fotografi af alterpartiet (1912, i NM.). ¹⁵ Det midterste i nord genåbnet som indvendig niche 1969. ¹⁶ På Sjælland har man bortset fra Vejby kun kendskab til yderligere een søjleportal; den var på sydsiden af St. Hedinge kirkes ottekantede skib, hvor baserne til en fir søjleportal afdækkedes o. 1950 af C. G. Schultz. ¹⁷ Af arkitekt Søren Lemche. ¹⁸ Deres diameter passer sammen med kapitælerne i syddøren, og man kan vel ikke helt udelukke den mulighed, at de kan stamme fra denne dør og være kommet ind på fundstedet i forbindelse med en hovedstandsættelse. Mest nærliggende er dog galleriåbningerne. Konservator Verner Thomsen har oplyst, at overfladen er behandlet med jernoxyd, der fremtræder som en blårod (caput mortuum lignende) farve ¹⁹ C. G. Schultz: Nogle tidlig-romanske Landsbykirker, deres Alder og Forudsætninger, i *ÅrbOldkHist.* 1934, p. 195 (sml. samme om Vejby kirke i Trap). — Erik Cinthio: Lunds domkyrka under romansk tid. *Acta Archaeologica Lundensia*, Serie 8, nr. 1. 1957 (Bonn-Lund). ²⁰ M. Mackeprang: Skaansk Indflydelse paa romanske Landsbykirker i Nord- og Østsjælland, i *ÅrbOldkHist.* 1914, p. 162. ²¹ Olaf Olsen: S. Jørgensbjerg kirke. Arkæologiske undersøgelser i murværk og gulv, i *ÅrbOldkHist.* 1960, p. 1. ²² C. G. Schultz: Vor Frue i Roskilde, i *ÅrbOldkHist.* 1937, p. 187. Jfr. DK. Kbh. Amt, p. 58. — Nogen uenighed angående Vor Frue kirkes påvirkning fra anglo-normannisk område er udtalt af Hubert Krins: Die frühen Steinkirchen Dänemarks, doktordisputats ved Hamburgs universitet, 1968 (Hamburg), p. 52. ²³ Gode sammenligninger mellem den rene angelsaksiske og den angelsaksisk-normanniske arkitektur findes hos H. M. Taylor and Joan Taylor: *Anglo-Saxon Architecture*. Vol. I—II. 1965 (Cambridge). ²⁴ Fastslået 1969, sml. note 13. ²⁵ Store arbejder gennemførtes i syd og sydøst 1683 (jfr. note 10), 1740 og 1759 (jfr. RA. Rtk. rev. rgsk. kirker. 1721—80 rgsk. for kgl. kirker på Sjælland uden for rytterdistrikterne). ²⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. kirker. 1719—31 rgsk. for kgl. kirker på Sjælland uden for rytterdistrikterne. 1721—80 Sjællandske rytterdistrikters kirker. ²⁷ RA. Rtk. 256.5—13 Bygningsadm.s kopibog. ²⁸ LA. Sjællands stiftsøvrig-

heds arkiv: 1820—1900. Kommune kopibøger. ²⁹ Mens der ikke kan nævnes paralleller til vinduessmigenes dekoration, er den perspektiviske mæander svarende til Vejby's repræsenteret i Vester-Broby (DK. Sorø p. 306), Kildebrønde (DK. Kbh. Amt p. 982), Sæby (Holbæk amt) og Jørlunde (Lyng-Frederiksborg hrd.), alle dateret til o. 1175—1200, samt Jelling (Vejle amt), der regnes for betydelig ældre (Nørlund-Lind: Kalkmalerier). ³⁰ Figuren på vestsmeden har formentlig været en anden af de fire såkaldte *virgines capitales*, »hovedjomfruer«: S. Barbara, S. Katharina eller S. Margrethe. ³¹ I en indberetning om forskellige kirker til Chr. Jürgensen Thomsen, jfr. bl. a. under Tibirke p. 1335. ³² Istandsæt og opmalet af Eskild Hansen 1945. ³³ Således inventarieret (note 6), mens regnskaberne for samme år taler om en ny messehagel og nyt alterklæde af rødt fløj med brede guldkniplinger omkring (note 10). ³⁴ Den oprindelige indskrift har haft »oc«. ³⁵ På tavlens bagside er med rød farve malet: »Thomas Dadl. A. 1734« og »?PP 63« samt skrevet med blyant: »Hans Peter Petersen 1863«. ³⁶ RA. Rtk. rev. rgsk. amtsrgsk. Kronborg amtstues kirkergsk. ³⁷ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkergsk. 1661—72 Kronborg amts kirkergsk. ³⁸ RA. Rtk. 256 Bygningsadm. 1841—50 journaler. ³⁹ RA. Rtk. rev. rgsk. Kirkergsk. 1780—97 Kronborg distrikts kirkergsk. ⁴⁰ RA. Rtk. 245 Bygningsadm. 1782—1840 Journalsager. ⁴¹ RA. Rtk. rev. rgsk. kirkergsk. 1713 Sjællands stifts kirkergsk. ⁴² 1864 hedder det: Inskriptionen på prædikestolen, som er meningsløs, bør forandres — afhjulpet 1866 (jfr. note 9, 1864). ⁴³ 1640 havde Matias maler, Helsingør, anstrøget døren med rødt (jfr. note 10). ⁴⁴ RA. Rtk. 245.416 Bygningsadm. Beregninger og overslag over bygningsarbejde 1821—27. ⁴⁵ Note 9, året 1863. ⁴⁶ Om Laurits Sørensen og hustru, se Niels Pedersen: Kirken i Tibirke, Fredensborg 1903, p. 40 ff. med afbildning af de to epitafiemalerier; her er også hans kaldsbrev af 8. febr. 1646 optrykt. ⁴⁷ Jfr. LundPortr. IX, 47f. og Niels Pedersen: Kirken i Tibirke p. 44f. ⁴⁸ Henningsen: Kirkeskibe p. 164 og samme, i ÅrbFrborg. 1952, p. 104 — kalder det »København«. ⁴⁹ Redigeret af Hans Stiesdal. ⁵⁰ RA. Rtk. 2422.529. 1776—79. Udskrift af kirkekassens rgsk. for Kbh., Frborg. og Kronborg. ⁵¹ Uldall p. 212f., E. Gribso, ÅrbFrborg. 1934, p. 107. ⁵² Indskriften, der her er læderet, er i DK. Kbh. Amt p. 903 fejlagtigt læst »lekagsholm« og navnet identificeret med Laholm; en sammenligning med aftrykkene på Vejby-klokken viser, at navnet må læses løkkøholm (dvs. Lykkesholm), jfr. Löckholm og †*Lickesholm kapel*, nævnt 1466 (Repert. 2. rk. nr. 2063), ukendte lokaliteter i Nordsjælland (se HistT. I, 475 og 481). Jfr. i øvrigt C. Nyrop: St. Knudsgildernes Segl, i Tidsskr. for Kunstindustri, 1899, p. 1 ff. og P. B. Grandjean: Danske Gilders Segl i Middelalderen, Kbh. 1948, p. 26 med tavle 4c. ⁵³ Gribso p. 107. ⁵⁴ Ved embedet. Kirkeprot. for Vejby kirke 1925 ff.

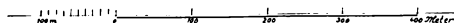
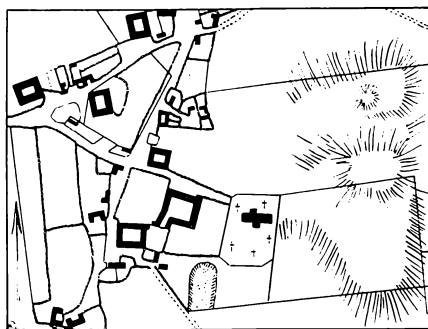

Fig. 37. Vejby. Landsbyplan 1786.

Fig. 1. Tibirke. Ydre, set fra sydøst.

Ole Woldbye 1960

TIBIRKE KIRKE

HOLBO HERRED

Kirken nævnes o. 1210, da bispetienden ved et mageskifte kom fra Roskildebispen til Æbelholt kloster¹. En sognepræst er nævnt 1301²; 1567 var der 16 tiendeydere i sognet³. Ved slutningen af 1500-tallet hærgedes sognet kraftigt af flyvesandet⁴; endnu 1610 synes det at have haft sin egen præst⁵, men to år senere var sognet så forarmet af sandflugten, at kirken blev *annekteret* Vejby⁶, et forhold der endnu består (jfr. p. 1280), og 1632 ydede Vejby kirke med kongens tilladelse hjælp til den brøstfældige Tibirke kirke. 1. maj 1720 inkorporeredes kirken i kongelig majestæts ryttergods⁸, 1872 var den afhændet af staten til kirketiendeyderne⁹, og 1. april 1914 overgik den til selveje.

I sognet ligger ruinerne af et senmiddelalderligt *†kapel*, kaldet Helene grav (p. 1337), og af Asserbo, som i 1100-tallet kaldtes Aswarthabothæ [Asvards boder]. Her ejede Esrum kloster gods, som senere erhvervedes af biskop Absalon, der o. 1163 gav det til nogle fra Frankrig indkaldte *karteusermunke*; disse drog dog tilbage til deres hjemland efter ca. fem års ophold, og man kender intet til deres eventuelle byggevirksomhed på stedet, der senere overgik til Sorø kloster som ladegård¹⁰.

Mønter. På kirkegårdens nordside blev der 1932 i et gravsted godt 11 m fra kirken fremdraget syv mønter fra Christian IV.s tid¹¹.

Sagn. Flyvesandets ødelæggelse af Tibirke by forklares på følgende måde: nogle havkøer, som græssede på stranden blev taget af bønderne, der nægtede at udlevere dem, hvorpå havmændene sendte en havtyr op på stranden. Den rodede i sandet dag og nat, indtil byen var tilføjet og således, at beboerne kun med nød og næppe reddede sig. Kirken alene blev sparet¹², og derfor står den nu et stykke fra den nye by.

Fra den høje og ensomt liggende kirke i udkanten af Tisvilde Hegn er der en storslået udsigt mod nord, øst og syd, til Kattegat og de flade mosestrækninger ved Arresø. Såvel dens ensomhed som karakteren af skovkirke er dog i forhold til kirkens alder af ret ny dato, og begge dele er to sider af samme sag, nemlig sandflugten, der fulgte i hælene på den rovflugst, som både i middelalderen og senere dreves i skovene. »Asserbo sand« nævnes 1632¹³ som årsag til kirkens fattigdom (jfr. p. 1314) og til ødelæggelsen af såvel kirken som Tibirke by, hvis beboere lidt efter lidt opgav deres kamp og flyttede deres gårde mod Tisvilde (jfr. mindeplade p. 1321), mens sandet hobede sig op ved kirken; hos Hoffman hedder det, at indtil 1738¹⁴ var kirken »næsten på den ene side skjult af flyvesand, ja der var et sandbjerg af 13 alens højde«¹⁵. 1793 tilsåedes sandflugtsarealerne, og derved skabtes Tisvilde Hegn, den baggrund af skov, som indtil 1923 kransede de gamle kirkegårdsdiger i nord og vest, det sidste sted i kun fem meters afstand fra tårnet.

Kun mod nord har kirkegården bevaret sin gamle grænse, et lavt og tilsandet kampestensdige med stubbe af store løvtræer; diget hidrører muligvis fra 1769¹⁶, da hele stengærdet om kirkegården opsattes af nyt, ialt 170 m. Både mod syd og øst er der store udvidelser, det første sted på skrånende terræn, det sidste ved selve kirkebakkens fod, hvor udvidelsen muligvis skete 1884⁹; her i cirka 15 meters afstand fra korgavlen er der ved flere lejligheder fundet rester af en kampestensmur, der kan være det gamle østgærde. Mod vest, hvor kirkegårdens ældste grænse endnu markeres af opstablede kampesten, udvidedes kirkegården 1923 ved en hårdhændet fældning af træerne på begge sider af den gamle kirkesti gennem Tisvilde Hegn¹⁷. Mod øst og syd hegnes kirkegården nu af kampe- og kløvstensmure i cement. 1677, da det gamle dige havde ligget øde hen i mange år, blev det istandsat, dels med mursten, dels med kampestensgærde afdækket med græstørv. Indhegningen blev ustandselig beskadiget af storm og flyvesand; 1721 var den så tildækket, at den ikke kunne repareres, og under sandet gravede man sten frem til kirkens reparation, formentlig gammeldags store sten, dvs. munkesten som de 300, der året efter blev opbrudt til Vejby kirke⁸. 1864⁹ gennemførtes en afgravning på kirkegården, således at terrænet sænkedes til under kirkens gulvhøjde, og dermed er formentlig de sidste rester af flyvesandet blevet fjernet; året efter blev der lagt stenbro omkring bygningen.

Indgange. I østmuren, ud for korets gavl, findes en fodgængerlåde og noget

Fig. 2. Tibirke. Ydre, set fra sydøst. Efter usigneret, farvelagt tegning fra 1838, i NM.

længere mod syd en køreport; begge disse indgange og en køreport i syddiget, ud for våbenhuset, har fløje af trætremmer mellem murede, hvidtede 1800-tals piller, der krones af gesims og ensidigt tegltag. Til kirkestien i vest er der en tremmelåge mellem to stolper.

Et *ligkapel* er opført 1958 (arkitekt V. Drosted) vest for søndre indgang og uden for det egentlige kirkegårdsareal.

En *†kirkelade* er omtalt 1616, da den sammen med laden i Karlebo (p. 881) skulle nedrives til hjælp for istandsættelsen¹⁸ af Ramløse kirke, som fik 4000 sten fra Tibirke¹⁹. Sandsynligvis blev kun en del nedrevet, thi endnu 1726 var der en indtægt på 64 sk. af laden⁸,

Et *†halsjern*, der anskaffedes 1730 for 56 sk., er opført i inventariet fra 1764²⁰ som stjålet!

Kirken består af et romansk skib, som i middelalderens løb har fået en vestforlængelse og derpå et stort kor, der er højere og bredere end skibet. Et tårn i vest er fra 1500'ernes 1. halvdel, og et våbenhus i syd har 1754 afløst et ældre. Orienteringen er næsten sølret.

Af det ret lille skib (ca. 11 × 7,35 m) er kun langmurene i behold; i overvæg-

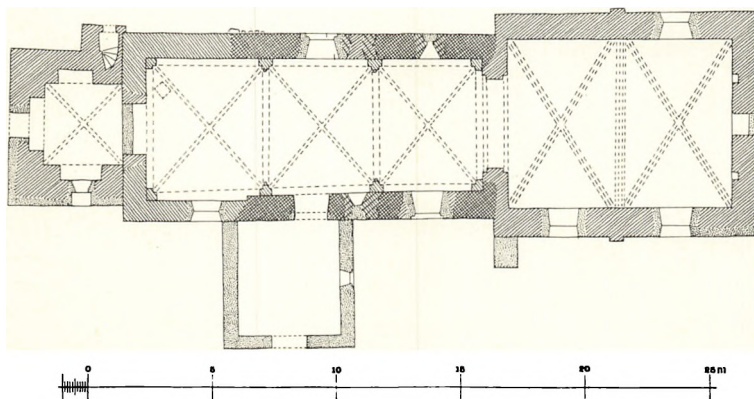

Fig. 3. Tibirke. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1936. Tegnet af H. Reitzel Jensen 1969.

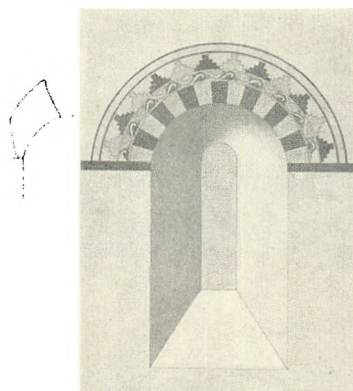

Fig. 4. Tibirke. Skibets sydmur. Sekundært romansk vindue med kalkmalerier. 1:50. Efter farvelagt tegning af J. B. Löffler 1885. Til venstre østkarmen af det oprindelige vindue (p. 1318, 1322).

gene og gennem de tykke hvidtelag ses hovedstore *kampesten*, men til detaljer som syddørens stik og det ældste vinduessæt er der benyttet *skånsk sandsten*, det materiale, hvorfra de to nærliggende kirker Vejby og Valby er opført. En grov, sej puds ses på sydmuren bag våbenhuset; en kvaderfugning udvendig på nordmuren stammer antagelig fra en reparation 1722⁸, da den med drivkister afstivede mur blev repareret. På overvæggene ses i forbindelse med de ældste vinduer rester af et ret groft og fedt, afkostet pudslag. Den romanske murhøjde over terræn er i sydøst 430 cm.

Døre og vinduer. Den tilmurede norddørs karme anes udvendig under et nyere vindue; bredden er omkring 85 cm. Syddøren, der endnu er i brug, har rundbuet døranslag og indvendig smige karme, der er vandret afdækket med tre planker (højde ca. 265 cm). Karmanslaget er borthugget indtil vederlags-højde for den runde bue, som delvis er synlig over våbenhusets loft; buen er muligvis ikke sat af kiledannede sten.

Midt i hver af langmurene ses over hvælvene østkarmen af et oprindeligt vindue, der endnu i romansk tid er blevet ødelagt af et andet vinduespar. Issepunktet ligger ca. 55 cm under gammel murkrone, og vinduernes bredde har

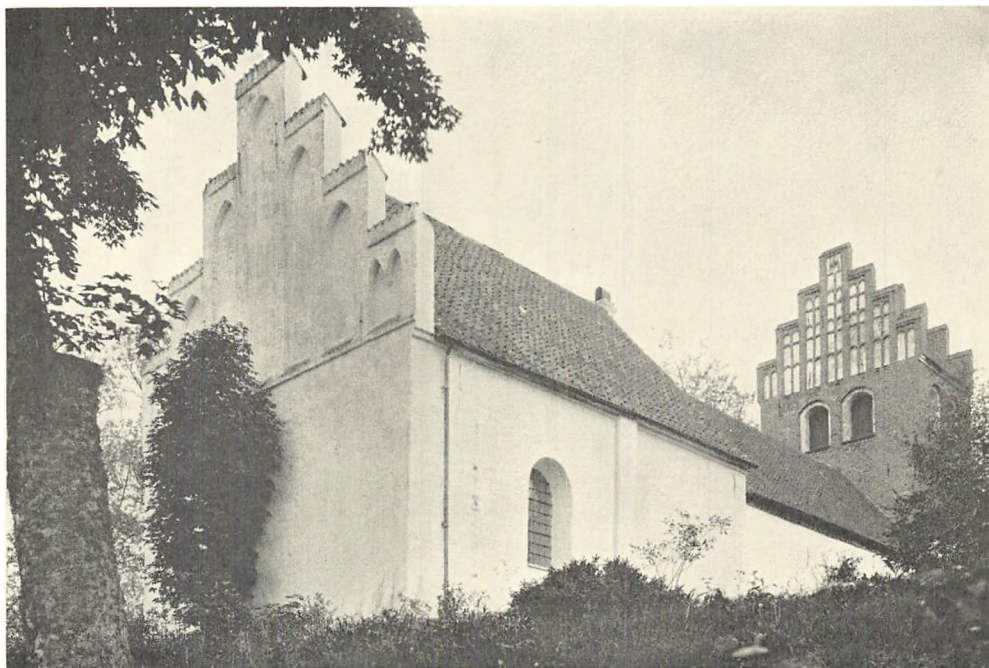

Fig. 5. Tibirke. Det store, høje kor, set fra nordøst.

M. M. 1907

været ca. 70 cm. En lille pudsafhugning ved sydvinduet bue viser (fig. 4), at den bevarede østre trediedel af overdækningen er udhugget i een sten, som kan være et brudstykke af en monolit svarende til dem, der er benyttet i Vejby (p. 1287). Triumfbuen og hele østgavlen blev nedrevet ved korudvidelsen.

Ændringer og tilføjelser. Senest omkring 1275 erstattedes de ældste vinduer af et nyt og større sæt, udført i munkesten (fig. 4); af nordmurens to vinduer er det østre i brug, det vestre tilmuret ved hvælvslagningen; det tilsvarende i sydmuren er senere tilmuret udvendig. Over hvælvene ses de velbevarede bueslag af dette vestre vinduespar, dækket med en ret glat, hist og her dog kornet puds, som danner underlag for kalkmalerier (p. 1322). Gennem en ældre udhugning i nordvinduet blændingsmur kan det fastslås, at vinduet er helt af munkesten og forsynet med lysningskant af løbere på enden, i en afstand af ca. 55 cm fra indervæg; selve lysningen er ca. een meter høj og ca. 20 cm bred; vinduesbredden indvendig er 90—92 cm, og issepunktet sidder 45 cm under murkronen.

Vestforlængelsen er af munkesten i munkskifte; i vestgavlen, der står i blank mur, ses mange sortbrændte kopper og i stikket om det vistnok spidsbuede vindue er hveranden sten rød, hveranden sort. I gavlfoden, et par skifter over vinduet, er der et savskifte, men ellers synes taggavlen uden dekoration. På

overvæggene ses intet spor efter bjælkelag, og det er mest sandsynligt, at forlængelsen skal henføres til 1300'ernes senere del og betragtes som indledning til kirkens overhvælvning.

Overhvælvningen af det forlængede skib må være gennemført, inden koret ombyggedes, og det er troligt, at de tre krydshvælv skal dateres til omkring 1400—1425. De hviler på falsede piller uden kragbånd, og ribberne springer brat frem i halvstensbredde; pilleforlæggene for jordbuerne har en dværgsøjlelignende konsol, der er nær beslægtet med Ramløse (p. 1346) og Uggeløse (Lyng-Frederiksborg hrd.). En tilmuret *lem* i nordsviklen af den vestligste hvælvinges vestkappe var endnu i brug 1783²¹, da det 1740⁸ fornyede trælukke fik nye hængsler.

Samtidig med hvælvslagningen blev langmurenes ydersider forsynet med en to skifter høj falsgesims, hvoraf fremgår, at tagværket må være blevet om-sat eller fornyet.

Korets ombygning. Antagelig i midten af 1400-tallet måtte det romanske kor vige pladsen for et vældigt østparti, der ikke blot er af længde som det romanske skib, men næsten to murtykkelser bredere, således at korets tag mod sædvane hæver sig et godt stykke over skibets. Det er muligt, at dette kor i virkeligheden var tænkt som 1. etape i en fuldstændig ombygning af kirken; man opretholdt adskillelsen til menigheden i skibet ved at erstatte den gamle triumfmur og dens formentlig ret snævre åbning med en ny, stor, spids og til begge sider falset *korbué*.

Bygningsafsnittet, der forneden indeholder lidt kampestensmateriale fra det nedrevne kor, synes i øvrigt helt at være af munkesten i munkeskifte. Den indre fagdeling antydes af en halvsten fremspringende lisén, der omtrent midtdeler langmurene, som krones af en falsgesims. Østre taggavl har over et udkragende skifte syv brede højblændinger og et tilsvarende antal brynede kamtakker; de yderste blændinger har afdækning med tvillingspidsbue over konsol, de øvrige spidsbue. Også den vestre taggavl, der står over triumfmuren, har tidligere været udstyret med gavlkamme, som imidlertid fjernedes 1759¹⁶. Denne taggavl har forneden på vestsiden haft en knap to meter bred forstærkning, der strakte sig til hanebåndshøjde, men som siden er blevet hugget væk; midt i dette parti sidder en høj, smal, fladbuget døråbning, hvis nordre vange er helt ødelagt.

Korpartiets eneste bevarede vindue findes i østgavlen og står nu som indre blænding; det har lige gennemløbende karme med ydre fals og indvendig af-fasning; falsen har svagt spidsbuget stik om det i øvrigt rundbuede vindue. I østfaget af korets nordmur ses over et nyere vindue rester af et oprindeligt, og det er sandsynligt, at sydmuren har haft et lignende i begge fag; vinduet i vestfaget, der ses på en tegning (fig. 2) i Nationalmuseet, udført 1838, blev afløst

Fig. 6. Tibirke. Indre, set mod vest.

Ole Woldbye 1960

af et større 1842²²; på tegningen har det østre fag et fladrundbuet, falset vindue. Det indre dækkes af to krydshvælv, der har vederlag i murene; både ribber og gjordbue er muret af ca. 25 cm brede sten, hvis profil gennem pudslaget fremtræder med afrundede hjørner og en ret smal halvrundstav på ryggen; benyttelsen af en så kraftig ribbesten er usædvanlig for perioden, men kan skyldes hvælvenes størrelse. Vinduet i øst flankeres af to omkring een meter høje, fladbuede *skabsnicher*, og østligt i nordvæggen er der en mindre niche, som nu er udnyttet til et brandsikkert skab. — En støttepille ved korets sydvesthjørne er muret 1842²².

Det gennem århundreder stærkt ombyggede *tårn* har tre stokværk; tårnrummet, der er udskilt fra kirkerummet ved en blændmur i den spidsbuede arkade med affasede kragbånd, har dybe nicher i de frie mure (i nord lidt forskudt af hensyn til trappen) og en samtidig krydshvælvning; den ret smalle, spidsbuede arkade blev blændet i 1800'erne og samtidig indhuggedes en fladbuet dør i vest.

Den højredrejede spindeltrappe ligger dels i nordmurens liv, dels i et frem-spring og udmunder meget lavt i den nordøstre hvælvlomme; underdøren er fladbuet, trappen uden egentlig spindel og med loft af næsten vandrette binderstik, der øverst ender i en lille, fladbuet tøndehvælvning, som går i eet med

Fig. 7. Tibirke. Indre, set mod øst.

Ole Woldbye 1960

overdørens stik. — Mellemstokværket får lys fra en nyere åbning i nord. Tårnets østmur hviler dels på vestforlængelsens ret tynde gavl, dels på en to sten dyb, rund aflastningsbue muret op mod gavlen. Af klokkestokværkets glamhuller er kun øst- og nordmurens oprindelige, og i det østre par er mellem-pillen fornyet; de er fladbuede og falsede med prydskitte af løbere. Østre taggavl har et rigt blændingsværk (fig. 2) af den såkaldte vindueskrydstype, der må høre hjemme omkring reformationstiden (sml. Esbønderup p. 1016 og Melby, Strø hrd.).

Vestgavlen er ommuret i forbindelse med en af de talrige meget kraftige istandsættelser, som tårnet har gennemgået fra det 1687⁸ omtales som faldefærdigt; de største arbejder gennemførtes 1701, 1717, 1729, 1740⁸ (da blændingerne hvidtedes), 1754, 1772¹⁶ og 1872²³. Indtil 1732⁸ tjente tårnrummet som *dåbskapel* og derpå som *materialhus*.

Våbenhuset foran syddøren er opført 1754¹⁶ af murmester Hans Engel fra Slangerup. Døren, der på den før nævnte tegning fra 1838 var smal og fladbuget, er udvidet; rummet har hvidmalet bræddeloft på kantprofilerede bjælker.

Over våbenhusdøren sidder en *mindetavle* med fordybet, forgyldt frakturind-

Fig. 8. Tibirke. Sengotisk altertavle, før restaurering (p. 1324, 1326). Ældre foto i NM

skrift: »Syd og øst for denne Kirke laa fordum Tibirke By/ bestaaende af 9 Gaarde Annekspræstegaard Degne/bolig, Kirkelade og adskillige Huse indtil den om/sider — Aar 1725 — var ødelagt af Sandflugt hvorpaa/ alene 9 Gaarde opførtes nordlig paa Bymarken/ deraf var nogle nye og andre herfra Stedet henflyt/tede medens dette Gudshus paa Kong Frederik/ den Fjerdes Befaling blev opretholdt«.

1754 forsvandt et ældre *†våbenhus* med lidt højere tagrejsning og samme skæve placering i forhold til skibets syddør, hvilket antagelig er dikteret af, at skibets sekundære romanske vindue var i brug ved dets opførelse. Bygningen er nævnt 1669, da dens funktion som *materialhus* omtales (kalkkule), og 1733⁸ i forbindelse med materialernes overflytning til tårnrummet.

Kirken står hvidkalket med tjæret sokkel, tårnet dog i blank mur og med hvidtede blændinger; i de rundbuede vinduer fra 1800-tallets sidste halvdel er der nyere jernvinduer med blyindfattede ruder af katedralglas. Røde vingetegl fra 1966 dækker de overalt fornyede tagværker; 1788²⁴ var tagene i stor udstrækning hængt med munke- og nonnetegl. Gulvet i koret er af gule mursten, i skibet af røde og i stolestaderne af brædder.

* *Vindfløj*, af kobber, med kronet F., fundet i sandet, er i Nationalmuseet.

Kalkmalerier. Over hvælvene ses i tilslutning til de omkring 1275 indhuggede vinduer (p. 1318) en samtidig kalkmalet dekoration (fig. 4) i rødt og gult, bestående af geometriske ornamenten adskilt af en bølgeranke; dekorationen er

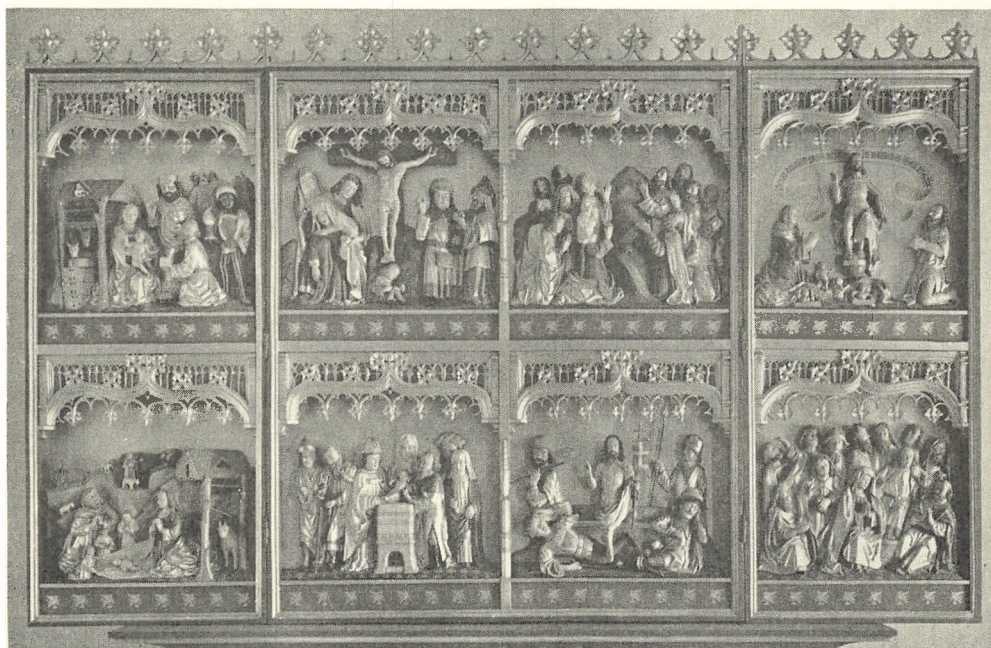

Fig. 9. Tibirke. Sengotisk altertavle, efter restaurering (p. 1324).

Ole Woldbye 1960

udført mellem tynde linjer, som er ridset ind i den endnu fugtige puds. — Ved en undersøgelse 1936 af hvælv og mure i forbindelse med revnedannelser fandtes ingen spor af anden kalkmalet dekoration²⁵.

INVENTAR

Oversigt. Så godt som alle tider er repræsenteret i kirkens inventar; fonten er romansk, altertavlen, der efter at have været borte fra kirken en årrække atter står på alterbordet, er sengotisk ligesom stagerne. Fra o. 1575 er de morsomme stolestader, og 1600-tallets sidste halvdel er repræsenteret ved alterkalk og pengeblok. Den mindste klokke blev støbt 1710, og o. 1740 leverede kongens snedker, Christian Holfelt i København, ny altertavle og prædikestol, medens en stedlig snedker udførte den lukkede stol til inspektøren for sandflugten. Den største klokke er fra 1809, og o. 1830 fornyedes dåbsfad og -kande; alterskranken af støbejern er fra 1845, og o. 1885 ophængtes kirkeskibet.

Alterbord, muret, med middelalderlige rester, på de tre sider beklædt med egetræspanel fra 1958. Det har sandsynligvis stået på sin nuværende plads, 81,5 cm fra korets østmur, siden 1740, da alterbordet udflyttedes⁸ (jfr. under altertavle p. 1324).

†*Alterklæder.* 1730 anskaffedes et klæde af karmoisin kamelhårsply indkantet med en sølvgalon og med det kongelige navn og krone broderet midtpå samt årstallet 1730 (hertil købtes foruden plys bl.a. rødt, lybsk lærred)⁸.

Altertavle (fig. 8—9), sengotisk triptychon fra o. 1475 med udskårne figurer i såvel midtskab som de to fløje, predella fra 1938, da tavlen blev restaureret af konservator Niels Termansen og genopstillet i kirken, hvorfra den var blevet udsat 1868. Den fungerede som kirkens højaltertavle indtil 1740⁸, da både altertavle og prædikestol fornyedes (jfr. nedenfor); efter at det gamle alterbord var rykket vestpå, blev det tilbagesiddende afhugget og opbrudt, så at muren blev lige og jævn med korets gulv, og snedker Jens Christensen fra Farum gjorde et lad til den gamle altertavle bag ved alteret, hvorpå den blev sat. Her stod den til 1868, da den førtes til et magasin på Frederiksborg slot²⁶, hvorfra den 1894 afleveredes til Nationalmuseet²⁷; en tid lang henstod den i museets magasiner, men opstilledes senere mellem de øvrige middelalderlige altertavler i samlingen. 1911 begærede kirken tavlen tilbage, men fik afslag; fornyede henvendelser fra menighedsrådet²⁸ gav 1935 det ønskede resultat: Tavlen restaureredes og anbragtes på sin oprindelige plads i kirken.

Tavlen består af et midtskab, der måler 194 × 175 cm, og to, nu fastskruede fløjskabe, der hver er 86 cm brede. Midtskabets bagklædning er skrubhøvlet, fløjenes er glatte og har nu ingen malerispor; bag på den søndre er malet: »Istandsatt 1937—39 af Niels Termansen«.

Kompositionelt udgør reliefferne i midtskab og fløje en enhed, der er opdelt i otte tilsyneladende lige store felter. Måler man efter, viser der sig dog en lille forskel, idet midtskabets felter er 80,7 cm brede, fløjenes 78,7. Midt- og fløjskabe indrammes af profillister, og midtskabet er lodret delt af en liste med nye spir ved øvre og nedre felt. Foroven afsluttes tavlen med en korsblomstfrise (fra 1937—39), og hvert felt har kølbue med korsblomster og stavværk (nederste felt i hver fløj fornyet).

Som reliefferne nu er placerede, begynder fortællingen i nordre fløjs nedre felt med Jesu fødsel; herover ses kongernes tilbedelse, og således fortsætter man fra nord mod syd og nedefra op med fremstillingen i templet, korsfæstelsen, opstandelsen, himmelfarten, pinseunderet og verdensdommeren. Alle scener er stilfærdigt skårne, prægede af ro, uden viltre klædebon; kompositionen er noget skematisk, og der kan ligesom trækkes en lodret linie gennem de fleste figurer. Der er ingen overfyldning, orden og symmetri er iagttaget. Hver figurgruppe står på en »skammel«, der for beskueren fremtræder som et glat postament. Seks af de nuværende stammer fra tavlens restaurering, de oprindelige opbevares i Nationalmuseets magasin i Brede (inv. nr. D 13176).

I »Jesu fødsel« ses stalden med dyrene og det kuplede terræn med (nyskåret) hyrde og får, i »Kongernes tilbedelse« kigger Josef ud af det lille kvistvindue over stalden; bag kongerne et bjerg med kirke og borg. »Fremstillingen i templet«, syv skikkelser grupperer sig om alteret med tre på hver side og Maria bag barnet, som Simeon rækker ypperstepræsten; bag ved ham står Josef med stok

Ole Woldbye 1960

Fig. 10. Tibirke. Sengotisk altertavle. Detalje af »Pinseunderet« (p. 1326).

i højre hånd og pung (med fornyet kvast) i venstre; den tilsvarende kvinde i modsatte side har mistet sit attribut, muligvis et lys eller en kurv med duer?

Fjerde felt forestiller »Korsfæstelsen«, hvor det glatte, kraftige korstræ er plantet i bjerget; Kristi arme er fornyede. Ved hans venstre side hovedsmanden og en farisæer (eller Pilatus?), ved hans højre Maria, der støttes af Johannes og Maria Salome eller Magdalene. Ved korsets fod sidder skriveren.

»Opstandelsen« er bygget over den ældre ikonografi, hvor kisten står parallelt med altertavlens forside; Jesus træder ud af den med højre hånd løftet og sejrsfanen i venstre. To krigere på hver side er helt symmetrisk anbragt.

I Himmelfartsfremstillingen optages feltets midterste del af bjerget, en stor klods, hvor en sti slynger sig halvvejs op; apostlene fordeler sig med seks på hver side af bjerget, og til venstre ses desuden Maria. De knælende skikkelsers hænder, de opadskuende ansigter og bjergtoppen peger op mod den forsvundne Kristusskikkelse.

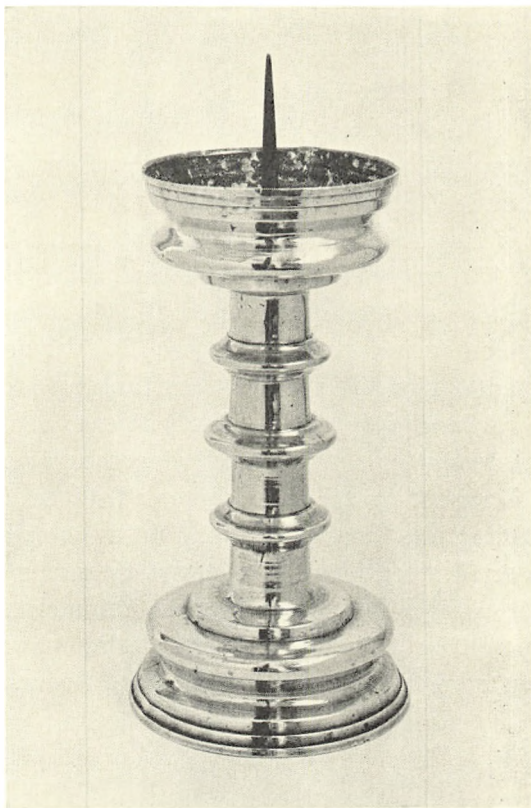
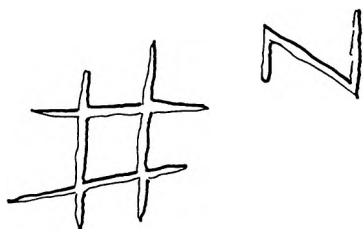
Feltet med »Pinseunderet« udfyldes helt af den knælende Maria og 11 apostle (jfr. fig. 10); der ses ingen due, men apostlen længst til venstre skygger for øjnene mod det himmelske lys.

Også scenen med Kristus som verdensdommer er symmetrisk opbygget med den dømmende midt i feltet, højre hånd peger velsignende opad, venstre nedad mod fordømmelsen, fødderne hviler på jordkuglen; ved hans side knæler menneskehedens forbedere, Maria og Johannes Døberen; imellem dem stiger små skikkelser op af deres kister eller direkte op af jorden og beder om frelse. Det malede skriftbånd bag Kristus er fra restaureringen.

En nøjere vurdering af billedskærerarbejdet umuliggøres af det moderne stafferingslag. Tavlen var i en meget dårlig stand, da den modtoges til konservering (jfr. fig. 8); meget af billedskærerarbejdet var i stykker eller manglede helt. Af de oprindelige farver var dog så meget bevaret, at konservatoren kunne konstatere, at der ingen reliefmønstrede baggrunde, stemplinger eller malede bræmmer fandtes. I de to felter, der forestiller fremstillingen i templet og pinseunderet, angav baggrundsmalingen, at disse scener udspillede inden døre; en tilsvarende nystaffering ødelagde imidlertid efter konservators mening helhedsvirkningen, hvorfor også disse to baggrunde forgyldtes som de øvrige. Kølbuer, krabber og gitterværk er ligeledes forgyldt, og også figurernes kapper, der har rødt eller blå foer, bortset fra en enkelt olivengrøn kappe med rødt foer; kjortlerne har samme røde eller blå farve som kappernes foer. Alle skikkelsernes hudfarve er så godt som ens, mændenes måske en anelse mørkere end kvindernes, hvilket også var tilfældet med den oprindelige farve, der i øvrigt var »slem rød«. Øjnenes pupiller, øjenvipper og bryn var groft malede med samme, næsten sortbrune farve. Der var en hvid prik i øjnene nær ved pupillerne, og på det nederste øjenlåg var lagt et penselstrøg med cinnoberrød farve. Nu står tavlen altså med ret få farver i modsætning til tidligere.

(†) *Altertavle*, 1738, udført af snedker Christian Holfelt i København, af fint, hvidt egetræ, bagtil beklædt med fyrrebrædder^a. Siden 1939 har tavlen ligget på våbenhusloftet i adskilt stand. Den svarede til samme snedkers tavler i Kirkerup og Tingjelling kirker (DK. Sorø p. 839 og p. 870): glatte søjler har stået foran pilastre med akantuskapitæler, og foroven var der en strålekrans

Fig. 11—12. Tibirke. 12. Alterstage (p. 1328),
11. Bomærkestempler under alterstagens
bund (p. 1328).

med skyer, hvori læstes »Jahve« med hebraiske bogstaver. Rammeværket har grå marmorering, søjleskafterne rød; i postamentfeltet gylden fraktur på sort: »Jeg vil helliggøres i dem som kommer nær til mig 3. Mos. 10, 3. Maleriet (fig. 18), der nu hænger på korets nordvæg, udførtes samtidig af Johan Friedrich Kriigell, hvis signatur i nederste højre hjørne fandtes ved billedets restaurering 1939²⁹. Det forestiller nadveren, spejlvendt og i det hele noget ændret, efter Rubens.

Altersølv. Kalk, barok, 1656, med sekstunget fodplade og fod i flere afsæt, der slutter sig direkte til den fladrunde knop, som har seks tunger på over- og undersiden. Over et lille, sekskantet skaftled det samtidige bæger. På tre fottunger graverede versaler: »B[orgmester] Niels Hansen«, hvorover bomærke, dernæst Kristus på korset, hvorom 1656, og endelig »Karen Ionas Dater«, hvorunder »Carisi« og hendes bomærke, slange om kronet stav (sml. p. 160 og 164 f.)³⁰. Under bunden graveret: »33 lod«; 18,5 cm høj. På en af fottungerne del af ulæseligt stempel. Samtidig *disk*, 15 cm i tv.m., med graveret cirkelkors på randen. *Oblatæske*, 1863, af sølv, cirkulær, med lodrette sider, hvorpå graveret skrive-skrift: »Tibirke Kirke«. Under bunden tre stempler: Københavns bymærke

1863, mestermærke for Schrøder og Søn (Bøje 965) og guardeinmærke for Peter Reimer Hinnerup. 9 cm i tv. Svarende til Søborg, Gilleleje og Mårum (p. 1131, 1162 og 1205).

Alterstager (fig. 12), af sengotisk form. Den ene stage er omstøbt 1863, og samtidig poleredes den anden³¹. Den ældste, som er den letteste, har under bunden to støbermærker, se fig. 11. Højde 30,5 cm.

†*Røgelsekar* er omtalt i inventarierne 1693⁸, 1750¹⁶ og 1764²⁰.

†*Messehagler*. En gammel rød, slet (d. e. glat) hagel er nævnt i inventariet 1647³²; 1730 anskaffedes en af ægte karmoisinrødt fløj indkantet med en sølvgalon og med kors på ryggen. 1733 var den gamle messehagel underforet og forbedret med fire alen rødt »cartunlærred«⁸.

Allerskranke, 1845, af smedjærn; den eneste pryde er de lodrette standeres småvolutter lige under overliggeren. Hver stander er nummereret med prikker, tilsvarende ses i overliggeren. Tidligere har skranken gået tværs over koret; endnu står en stander op ad nord- og sydvæggen; nu er den tresidet. 1738 blev der til alterfoden gjort et nyt fjernrækværk af smeden i Vejby⁸.

Døbefont (fig. 13), romansk, kummen af ret grovkornet granit, foden finkornet. Den udbugende kumme, som mangler afløb, har under mundingsranden en rundstav og på siderne seks Georgskors i relief. Foden har form som et

Fig. 13. Tibirke. Døbefont (p. 1328).

Fig. 14. Tibirke. Pengeblok 1687 (p. 1333).

Ole Woldbye 1960

Fig. 15—16. Tibirke. Dåbskande og dåbsfad, udført af A. C. Dahlgreen (p. 1329).

terningkapitæl og stammer antagelig fra en af de talrige nordsjællandske ruiner. Den er med cement sat sammen med kummen. Tvm. 70 cm. (Mackeprang: Døbefonte p. 69, 96). 1732 stod fonten neden i kirken og flyttedes op i koret³³; 1742 blev den marmoreret og anstrøget med oliefarve⁸, der fjernedes 1889 ifølge ministerielt cirkulære⁹.

Dåbsfad (fig. 16), købt 1831 for 24 rdl.³⁴, af tin, svarende til Esbønderup (p. 1028), Valby (p. 1250) og Torup (Strø hrd.) m.fl. På randen graveret skrift: »Tibirke Kirke 1831« samt tre stempler for A. C. Dahlgreen, København 1824; i bunden Frederik VI.s kronede monogram. Tvm. 53,5 cm. Adskillige *†*fade af tin eller messing er omtalt i regnskaberne³⁵.

Dåbskande (fig. 15), 1829, af tin, af type som Esbønderup (p. 1028) og Torup m.fl., med hank af to sammenslyngede slanger. På låget graveret skrift: »Tibirke Kirke 1829«. 1699 købtes en ny *†*messingkedel til at bære vand i til dåben⁸; den medtages endnu i inventariet 1764²⁰.

Prædikestol (fig. 17), udført 1739 af snedker Christian Holfelt i København til erstatning for den gamle, der var meget forfalden og »uden Dække«³⁶. Den sirlige, nye stol med himmel er af hvid eg, med rygstykke og opgangstrappe af fyr; rygstykket er forsvundet, men i øvrigt står stolen velbevaret på sin plads. Den ottekantede underbaldakin hviler på en tilsvarende søjle, og såvel selve stolen som himlen er ottekantede dog således, at hvert andet af stolens fag er

Fig. 17. Tibirke. Prædikestol udført 1739 af Christian Holfelt (p. 1329).

Ole Woldbye 1960

Fig. 18. Tibirke. Maleri 1738 af J. F. Kriegel; fra faltetavle (p. 1327).

lidt bredere end det foregående; de bredere fag smykkes med rektangulære fyldinger, de smallere, mellemliggende med en glat pilaster, der hviler på en vulst forneden. Foroven profileret gesims, ligesom himlens, der over nordfaget har et topstykke i form af en segmentgavl; denne har oprindelig været prydet med »ægte lister og stråler om det hebraiske ord Jehova«⁸, sådan som det kendes fra prædikestolsalteret i Ledreborg slotskapel (DK. Kbh. Amt II, 821), der var udført af samme snedker, og som det i øvrigt var almindeligt på denne tid (jfr. (†)altertavle). Stolen er nu brunmarmorert med forgyldte og røde lister, frisen er grøn og med forgyldt fraktur læses: »Guds Ord er Livets Brød«; himlens underside er lys mellemlå. — 1880 egemaledes prædikestolen⁹.

Stolestader (fig. 19) o. 1550—75. I skibet står ialt 33 gavle; desuden er der i koret seks stader med glatte gavle, antagelig fra 1745⁸, alle, på nær to, tresidet afsluttet foroven. Gavlene prydes af rektangulære fyldinger med forskelligt formet foldeværk og herover et felt, der på nordsidens stolestader følger den tresidede afslutning, på sydsiden er det rundbuet. I nordfelterne er der en halvrosset hvorover tre halvcirkelslag (sml. Græse 1579 (Lyng-Frborg hrd.) og Vejby kirkedør 1556 p. 1306); denne udsmykning er ens på alle stole på

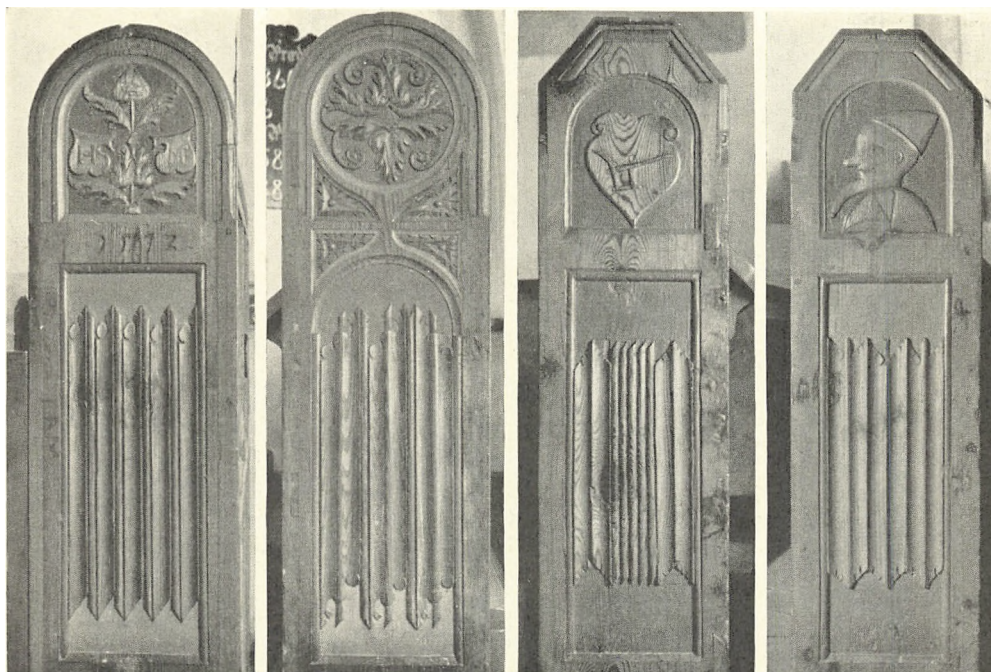
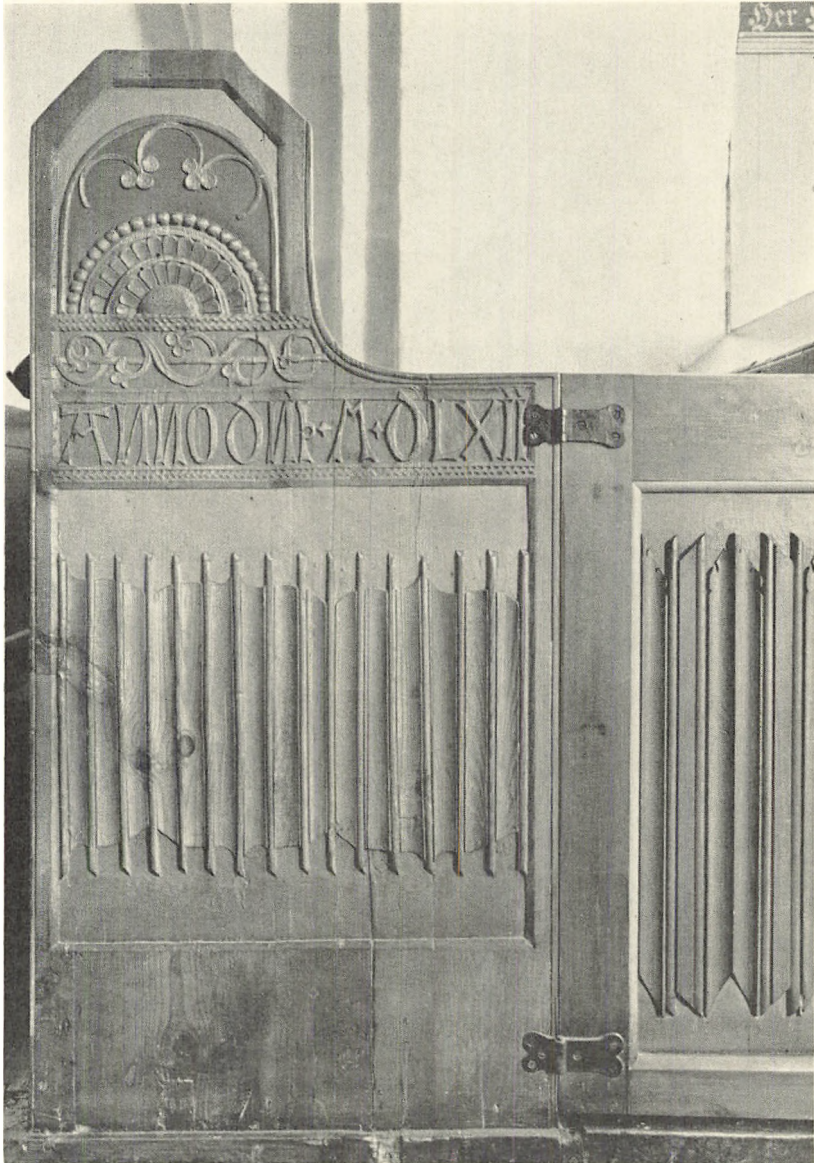

Fig. 19. Tibirke. Stolestadegavle fra degnestol og sydrækken (p. 1330). Ole Woldbye 1960

kvindesiden, når bortses fra enkelte detaljer. I sydsidens felter ses symmetrisk opbyggede bladornamenter, mandsbuste, skjold med f.eks. hammer og tang, plov, en greb eller blot et bomærke. Staderne har været forsynede med låger, der fjernedes 1880³⁷. Ryglænene er forskellige i nord- og sydsidens bænke; de første har fire fyldinger, de sidste kun tre, alle sæder er fra ny tid. Foroven i hver gavl ses tre huller til lys og blomster. Stolestaderne er rødmaledede undtagen gavlene, hvor kun fyldingsbundene er malede i to røde nuancer. Under den nuværende staffering ses spor af en grøn farve, der svarer til prædikestolens frise. Nogle steder kommer en grå farve frem under den nuværende røde.

Det øverste stolestade i nord fungerer som *degnestol*. Østpanelet har tre og tre rektangulære fyldinger, de nederste med foldeværk. Døren er udført i ny tid, samtidig med at man øgede den ene gavl (fig. 20) med et stykke træ, der svarede til det, der 1885³⁸ fandtes i en gård i Tibirke by, og som havde sluttet sig til gavlen; herpå læses: »anno dni MD«, på det tilstødende stykke: »LXII«. Den østligste gavl (fig. 19) har akantus og to våbenskjolde, i det ene læses H, i det andet sammenskrevet MF; mellem gavlens to fyldinger er indskåret: 1572. 1867 ønskede synet degnestolen indrettet i den øverste fruentimmerstol, hvilket skete, hvorefter den hidtidige degnestol fjernedes tillige med den overfor stående stol til præsten, som i stedet kunne benytte den lukkede stol i koret, der aldrig brugtes⁹.

Ole Woldbye 1960

Fig. 20. Tibirke. Gavl på degnestolen fra 1562 (p. 1331).

De ovenfor omtalte seks glatte gavle i koret er antagelig fra 1745, da Jens Christensen forlængede fire mandsstole i koret og indrettede seks »skikkelige« med døre og rygpaneller forsynede stole med dobbelte sæder⁸, hvorefter Hans Nielsen malede dem tillige med skrifte- og degnestol. 1763 leverede samme snedker nye døre til 26 stole, og 1769 malede Thomas Møller i Esbønderup 31 stole røde, bistøder (d. e. gavle) og døre udvendig med adskillige farver og

marmorering. 1771 solgtes noget af den gamle *†skriftestol* og snedker Søren Jensen i Farum gjorde en *†ny*, som Thomas Møller malede med grønne rabatter, røde lister og marmorerede fyldinger¹⁶.

Inventariet 1764 omtaler en *†lænestol*, der 1755 var foræret kirken af en ukendt stolemagerkone i København til brug for præsten at sidde i ved skriftemålsforretning²⁰. Endnu 1834 omtales en gammel lænestol³⁹.

Stolestaderne i Tibirke er antagelig udført i et nordsjællandsk værksted, der har leveret det første stolesæt til egnens kirker i årene mellem 1550 og ca. 1575. De fleste er forsvundet, jfr. Søborg kirke (p. 1134).

Lukket stol (jfr. fig. 6) fra 1740, udført af snedker Jens Christensen i Farum for »inspektør ved flyvesanden mons. Rasch«, der havde begæret den til sig og sin familie. Stolen, der står i korets nordvestre hjørne⁸, har på langsiden tre barokfyldinger med konvekse hjørner, hvoraf den ene, i døren, er smallere end de to andre; kortsiden har to fyldinger. Kordon- og hovedgesims er med glat frise, i vinduesåbningerne gardiner⁴⁰. Stolen står nu med en staffering, der svarer til den oprindelige, som udførtes af Hans Nielsen i Ganløse 1742 og rettede sig efter altertavle og prædikestol⁸, det vil sige, at fyldingerne er brunmarmorerede med røde lister, kordonfrisen mørkebrun med hvid bølgeranke, hovedfrisen sort med forgyldt fraktur: »Her Ordets Frugter høstes for Inspektørens Huus at de deraf kand trøstis trotz Sathans Vold og Knuus«, og på kortsiden: »Anno 1742 er denne Kongens Kirke mahlet«. I stolen en samtidig *bænk*.

Kiste med lås og nøgle anskaffet 1802 til altertøjets forvaring³⁹. I koret. En gammel *†kiste*, et gammelt *†skab* og et *†blokkeskab* omtales i inventariet 1647⁴¹.

Orgel 1939, bygget af Th. Frobenius og Co.; syv stemmer. Det tidligere orgel var fra 1901 og stod i kordøren.

Pengeblok (fig. 14) 1687⁸, 44 cm høj, beslået med tætsiddende, vandrette jernbånd, fastholdt af søm med store hoveder; et hængselbånd med ny hængelås. Tragten over pengeslidsen i låget mangler. Vest for indgangsdøren. 1658 indkøbtes et lispund jern til den *†blok*, hvis lås samtidig blev repareret⁸.

Otte *salmenummertavler*, de ældste fra 1700'rne med udsavet topstykke, sortmalede med (sekundær) gul fraktur, på de fire: »Før Prædiken« og »Efter Prædiken«, på resten: »Daab og Altergang«. De første måler 76 × 44,5 cm, de sidste ca. 63 × 36 cm.

Mindetavle, på våbenhusets gavl, se p. 1321.

Kirkeskib, ophængt o. 1885, »Dagmar«, korvet. Bygget af sømand Niels Peter Svendsen, Tisvilde. I skibets vestligste fag⁴².

To *hatteknager*, den ene en hjortetak, den anden en gren (fig. 21).

Klokker. 1) 1710, støbt af Henrik Tessien i København (jfr. *†klokke* nr. 2). På klokkelegemet, under to bladborder reliefversaler: »Rege Friderico Qvarto

dioeces præfect: Ott: Krabbe episcop: Hen: Borneman præposit: Nic: Spydstrup pastore Ian: Bagge Anno MDCCX« og på slagringen: »K W: HM (sammenskrevet) me fecit Hiendrich Tessien« (»da Frederik IV. var konge, Otto Krabbe stiftamtmand, Henrik Borneman biskop, Niels Spydstrup provst og Jens Bagge sognepræst 1710, og HM kirkevæрге, gjorde H. T. mig«). Tvm. 77 cm. Ny ophængning ved August Nielsen, Roslev.

2) 1809, »Støbt af I. C. Gamst Kiøbenhavn 1809«⁴³ (jfr. †klokke nr. 3). Indskrift med reliefversaler om halsen. Tvm. 91 cm. Ophængning som nr. 1.

†*Klokker*. 1) Ved klokkeskatten 1602 afleveredes en klokke på 1 ½ skippd.⁴⁴

2) 1682 var den lille klokke brøstfæddig og repareredes; 1710 blev den omstøbt af H. Tessien (jfr. klokke nr. 1).

3) 1715 blev også den største klokke omstøbt af samme klokkestøber efter kontrakt 19. juli 1714; den gamle klokke vejede 2 skippd. 13 lispd. 2 pd. og den nye 3 skippd. 1 lispd. 8 pd.⁸. 1757 blev den atter sendt til omstøbning, men bortkom ved støbemester Holtzmanns død, hvorfor en klokke af ganske nyt metal måtte støbes¹⁶; den vejede 2 skippd. 18 lispd. 8 pd., men var allerede 1788²⁴ revnet. 1803 siges det at ske ved at »bønderne ringer til lig, hvilket foretages af unge, overgivne folk«. Ved kongelig resolution 1804 bevilgedes penge til en ny klokke, og 1806 overvejede man at lade klokken omstøbe i Frederiksværk og ikke som oprindeligt bestemt i Københav for at spare i transportomkostninger⁴⁵. Den blev imidlertid støbt i Københav (jfr. klokke nr. 2). Allerede i december 1799 havde H. C. Gamst meddelt prisen for omstøbning af klokken, der vejede 960 pd.⁴⁶.

KILDER OG HENVISNINGER

RA. Rtk. 244. Bygningskontoret. 244.66—84. 1782—1826. Journaler. 244.115—51. 1782—1826. Journalsager. — 244.152—56. 1804—26. Kopiregninger.

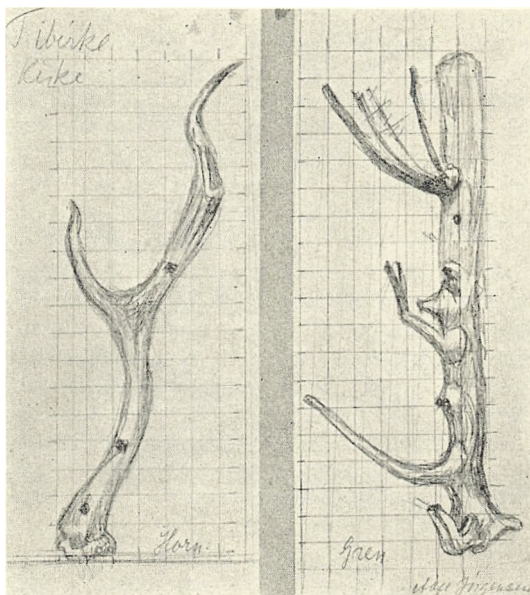
LA. Kirkeinspektionsarkivet. Tibirke kirkestol 1657—1749. — *Kronborg amtsstue*. Afd. H. diverse nr. 591. B. XX. Protokol for uddeling af Helene Kildes blokpenge 1666—1782. — *Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtsstues arkiv 1898*. Tibirke regnskabsbog 1749—80.

Ved embedet. Vejby-Tibirke præsteembedes kopibog. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Nationalmuseet. Indberetning af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), Niels Termansen 1939 (altertavle) samt Olaf Olsen 1964 (»Trekantviet« ved Tibirke kirke). — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1960 samt Elna Møller, Erik Moltke og Marie-Louise Jørgensen 1969.

Tegninger i NM: Eksteriør, farvelagt tegning, usigneret, dateret 21. dec. 1838. — Døbefont og stolestadegavle samt farvedekoration over vindue, af J. B. Løffler 1885. — Hatteknager af Aage Jørgensen. — *Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger*: otte blade af Strøm Tejsen, Niels A. Knudsen og Carljohan Rosenberg 1927, samt fire blade af H. H. Engquist og H. Helger 1935.

Fig. 21. Tibirke. Hatteknager. Til venstre en hjortetak, til højre en gren. Efter tegning af Aage Jørgensen i Nationalmuseet (p. 1333).

Litteratur. Tisvilde. Vejleder og Oplysning for Lystrejsende. 1911. I kommission hos Alb. Jensens boghandel, Frederiksværk. — Niels Pedersen: Kirken i Tibirke. Et Bidrag til dens Historie. Fredensborg 1943.

¹ DiplDan. DaRigBr. 1. rk. IV, nr. 150—51 og 52, jfr. V, nr. 138. ² Ibid. 2. rk. V, nr. 158, jfr. nr. 287 og S.R.D. VI, 186. ³ Landebogen p. 169. ⁴ KancBrevb. 1596, 7. okt., 1605, 7. april, 1613, 4. april. ⁵ Nye Kirkehist. Saml. V, 147. ⁶ Kgl. Bibl. Additamenta. L. L. de Thurah: Saml. til en Beskrivelse af Danmark. ⁷ KancBrevb. 1632, 23. april. ⁸ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Tibirke kirkestol 1657—1749. ⁹ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti: 1864—99. Synsprotokoller for kirker og præstegårde. ¹⁰ S.R.D. IV, 469 og DiplDan. 1. rk. II, 126, 142 og 148. Vedr. Asserbo se tillige Annaler for Nordisk Oldkyndighed, 1851, p. 215 ff. og ÅrbFrborg. 1906, p. 40—45. ¹¹ Møntsamlingens fundprot. VI, 1800. ¹² Danske Sagn II, 1893, p. 155, nr. D. 32. ¹³ KancBrevb. 23. april. ¹⁴ Dette år afsluttedes den 1724 påbegyndte dæmpning af sandflugten ved tyskeren Johan Ulrich Röhl. ¹⁵ NM. 2. afd. Håndskrifter. Hans de Hoffman: Siellands Kirckers og Sogners samt Herregaardenis Beskrivelse af Sogne Præsterne og andre 1755—73. Tom 1. ¹⁶ LA. Tibirke kirkes rgsk.bog 1749—80. ¹⁷ Ejnar Dyggve: Tibirke Kirkegaard, Arkitekten bd. XXVII, 1925, p. 59—67. ¹⁸ KancBrevb. 1616, 29. april. ¹⁹ LA. Kirkeinspektionsarkivet. Ramløse kirkes rgsk.bog 1583—1725. ²⁰ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ²¹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirker. 1780—97. Kronborg rytterdistrikts kirker. ²² RA. Rtk. Bygningsadministrationen. 1841—50. Kopibog. ²³ LA. Kgl. Bygningsinspektorer. Meldahl: Domænekirkerne pk. XXII. ²⁴ LA. Amter. Gl. Frederiksborg-Kronborg amter. 1788—90. Breve og dok. vedr. de kgl. kirker og skoler. Frb. amt: Design. I, 6, 33—34. ²⁵ NM. J. 580/35. ²⁶ Jfr. brev fra pastor Lyngbye, Søborg 1832 og prot. ved embedet 1863. ²⁷ 2. afd. inv. nr. D 3034. ²⁸ Jfr. korr. i NM. 2. afd.s arkiv mellem forfatteren Hans Hartvig Seedorf og M. Mackeprang. ²⁹ Ved Steen Bjarnhof. ³⁰ Niels Hansen og Karen Ionasdotter Charisii skænkede 1655 fontelukkelsen til S. Olai kirke i Helsingør. I Roskilde domkirke (DK. Kbh. Amt IV, 1990*) findes et epitafium over hendes fader, dr. jur. et

med. Jonas Charisius, † 1619. ³¹ Jfr. prot. ved embedet; 1821 (jfr. note 39) omtaler inventariet to umage stager. ³² LA. Bispearkivet. A. Alm. sager: 1647(—1708). Holbo hrd.s bog. ³³ Jfr. note 8, sml. desuden N. Pedersen: Kirken i Tibirke, Fredensborg 1943, p. 20. ³⁴ RA. Rtk. 245.91—121. Bygningsadministrationen. 1782—1840. Journal over indkomne breve. ³⁵ Jfr. noterne 32, året 1647, 8, året 1657 og 1693, 16, året 1749 og 39, årene 1805 og 1821. ³⁶ Den solgtes ved offentlig auktion 1741 for 35 sk. (jfr. note 8). ³⁷ Jfr. noterne 39, året 1833, 9, året 1865 og —80 og prot. ved embedet, året 1865. ³⁸ Indberetning i NM. af J. B. Löffler 1885 vedr. bygning og inventar. ³⁹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kronborg amtstue. 1797—1803, 1804 II — 1805 II, 1816—27, 1831 II, 1832—44. Kirkerghsk. ⁴⁰ Inventariet 1831 (jfr. note 39) omtaler nogle grønne gardiner, som kom i stedet for de gardiner, der var i skovriderens stol; skovriderens gardiner blev taget bort af en af Carøes folk, men ingen kom igen. ⁴¹ Jfr. noterne 32, året 1647, 8, året 1681 og 1741 samt note 9, året 1871. ⁴² Henningsen: Kirkeskibe, i ÅrbFrborg. 1952, p. 102 og samme: Kirkeskibe p. 157. ⁴³ Gribso: Kirkeklokker, i ÅrbFrborg. 1934, p. 102f. ⁴⁴ RA. Fæstningsrgsk. V. B. I. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus. ⁴⁵ RA. Rtk. 244.69. Bygningskontoret. 1782—1826. Journal E, 1799—1803. ⁴⁶ RA. Rtk. 244.135. Bygningskontoret. 1782—1826. Journalsager. 1800.

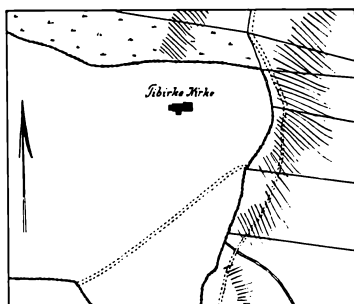
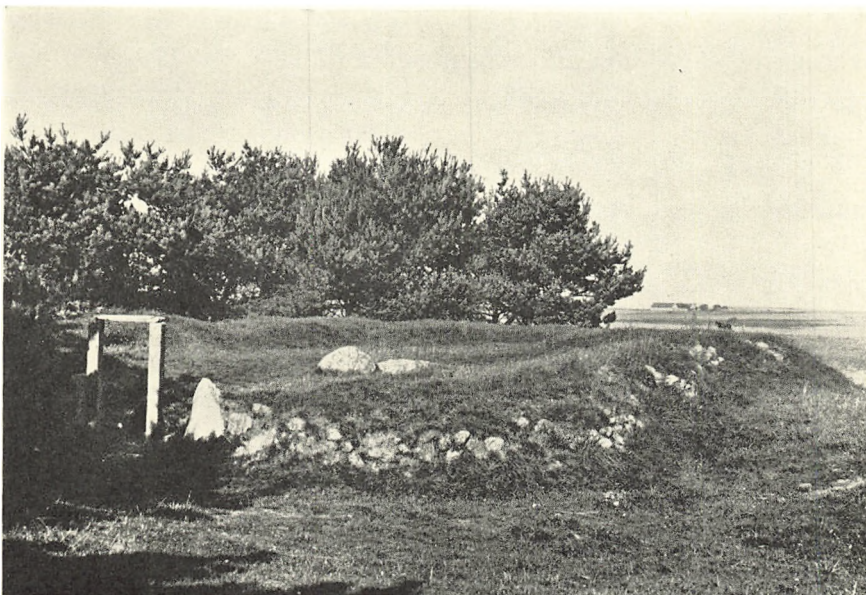

Fig. 22. Tibirke. Landsbyplan 1785.

C. A. J. 1923

Fig. 1. †Helene kapel. Den stenindhegnede plads med den såkaldte Helene grav i midten (sml. fig. 2—3).

†HELENE KAPEL

TIBIRKE SOGN

Sagn. Den bedst overleverede form af det sjællandske folkesagn om Helle Lene går ud på, at der i Sverige levede en from eneboerske, som blev dræbt af onde mennesker. Hendes lig kastedes i havet, hvorpå en sten hævede sig fra havbunden og flød med liget til Sjælland. Her fandtes det på Tisvilde strand, og da man ville bære det til Tibirke kirkegård, kløvedes den stejle strandklint; hvor båren sattes ned, sprang en kilde frem, og da man var et bøsseskud fra skoven, kunne selv ikke heste røkke hendes legeme videre, det sank i jorden, og stedet er Helene grav¹.

Et stykke nord for landevejen midtvejs mellem Tisvilde og Tisvildeleje findes lokaliteten *Helene grav*², en lille, græsbevokset plet heget af uregelmæssige, kampestenklædte jorddiger; midt på det inddigede område, der er tilgængeligt gennem en låge i det sydvestre dige, ses de to ret store kampesten, der er henført til en grav. Selve marken med indhegningen kaldtes tidligere Kappelvangen og tæt her ved skal den længst forsvundne S. Karens skov have været. Nu ligger den såkaldte grav som et siden 1911 fredet mindesmærke omklamret af en tæt bebyggelse, men endnu ved midten af 1800-tallet lå stedet øde hen. Til dette sted har folk gennem århundreder valfartet for at søge helbredelse, dels ved vandet fra Helene kilde, der ligger nogle hundrede meter borte ved stran-

den mod nordvest, dels ved overnatning på Helenes grav, især S. Hans nat, således som det er skildret på Jørgen Sonnes billede fra 1847. En farvelagt tegning af A. P. Madsen fra 1849 viser graven omgivet af votivkors, der er rejst som tak for helbredelse. Et sidste læs af sådanne kors samt krykker og kæppe skal 1864 være ført til Tibirke våbenhusloft, men nu findes der ikke andre minder om disse votivgaver end et par små stumper af kalkstenstavler med indskrift fra o. 1600.

Graven, kilden, en sten i havstokken og den store kløft over kilden er knyttet sammen gennem det ovenfor omtalte sagn, der første gang er nævnt hos Ole Worm i skildringen af kilderejsen til Tisvilde 1647; i nogle tilknyttede bemærkninger skriver Worm: Der vi kom til det sted, som de sagde, at S. Helena var begravet, og hendes kapel havde stået . . . jeg ikke kunne se nogle rudera eller andet, hvoraf jeg kunne slutte, at der havde stået noget kapel, jeg snarere skulle komme i de tanker, at der i hedenskabene havde været et ting . . . Worms beretning var ukendt indtil begyndelsen af 1900'erne og kan ikke have influeret på en af arkæologen V. Boye fremsat forklaring: at de to kampesten skulle stamme fra nordre side af et kisteformet kammer fra stenalderen.

Først gennem et par mindre udgravninger 1922—23 lykkedes det at give forklaringen på de to sten, der kaldes Helene grav, og derved afdramatisere det gamle folkesagn; samtidig blev det fastslået, at den af Worm nedfældede tradition, at der på stedet skulle have stået et kapel, var rigtig, men undersøgelsen gav ingen forklaring på, hvorfor en lille del af kapeltomten i tiden mellem reformationen og Worms besøg på en usædvanlig måde var blevet indhegnet med to tilfældigt efterladte bygningssten ragende op som det centrale punkt (sml. fig. 1—3).

På den p. 1339 afbildede plan ses dels den nuværende indhegning omkring de to sten, der er vist med skravering, dels de bygningsrester, som blev fremdraget i tilslutning til stenene. Heraf fremgår, at der på stedet har ligget en næsten solret orienteret bygning, et langhus, der enten har været delt i to rum, eller som måske var opført i to tempi; grunden for de cirka een meter tykke mure var af marksten og et enkelt sted i sydmuren fandtes munkesten, som antagelig har været hovedbyggematerialet; talrige brokker af munke- og nonnetagsten viser tagets karakter. Det lykkedes ikke at finde den østre afslutning. De to kampesten, »Helene grav«, viste sig at være to bygningssten i den udvendige side af sydmuren (fig. 3), ganske svarende til de kløvede, rejste kampesten, der så ofte ses i senmiddelalderlige tårne. Ud fra fundomstændighederne daterede udgraveren, Chr. Axel Jensen, anlægget til 1400-tallet.

Selv om det ikke er muligt at give nogen forklaring på den omlægning, der skete på stedet efter bygningens nedrivning, kan der næppe være tvivl om, at de afdækkede rester virkelig er levn af et kapel. Men der foreligger ingen faste

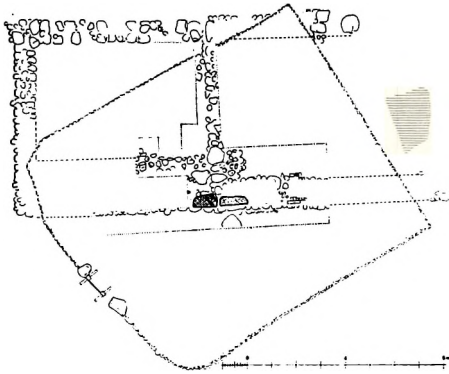

Fig. 2. †Helene kapel. Plan. 1:300. Målt af C. A. Jensen. Tegnet af El. M. 1969. De to skraverede sten er identiske med de rejste sten på fig. 3.

Fig. 3. †Helene kapel. Kapellets sydmur med de to rejste sten, der ses midt i anlægget på fig. 1 (p. 1338).

C. A. J. 1923

holdepunkter for at knytte dette kapel til en bestemt begivenhed, person, værnehelgen eller -helgeninde; den gængse tilknytning til den svenske S. Helene af Skövde (kanoniseret 1164) er mere end usikker. For at citere Aug. F. Schmidt³ drejer denne identifikation sig »i Virkeligheden kun om en Hypotese, en Formodning, først opstillet af Præsten i Helsingør o. 1630, der fra Erick Hansens *Fontinalia sacra* 1650 og Wolfs *Encomium regni Daniæ* 1654 har gaaet sin Sejrs-gang gennem Litteraturen, opfattet som en videnskabelig Kendsgerning«.

Det må således betegnes som usikkert — og dette gælder også trækapellet ved Århus (DK. Århus p. 61) — om kapellet er rejst som strandvaskerkapel, som mordkapel eller i anden anledning. Knud Lavards kapel ved Haraldsted (DK. Sorø p. 458), S. Margrethe kapel ved Køge (DK. Kbh. Amt II, 1254) og Regisse kapel ved Frørup på Fyn (Helligkilder p. 84 ff.) var alle mordkapeller, de to sidstes personer ikke kanoniserede.

Det må ligeledes anses for usikkert, om kapellet og Helene kilde oprindelig har haft noget med hinanden at gøre. Sammenføringen af disse to lokaliteter — ligesom navnet »Helene grav« — er muligvis først opstået i efterreformatorisk tid.

Fund ved kapellet.

Under udgravningen 1922—23 fandtes foruden en *mønt*, en korshvid fra Kristoffer af Bayern, præget i Malmö⁴, to brudstykker af en *kalksten* (fig. 4), det største 16 cm højt, 18 cm bredt og 5,5 cm tykt, med frakturskrift fra o. 1600:

Fig. 4. †Helene kapel. Votivsten (p. 1339).

Sophus Bengtsson

»Til it Tackne(m) ...	
Tuende Daf(u) for mig
... e min gu.....	... (t)il dig
... der ieg fve«

muligvis rester af en votivtavle, hvor giveren har udtrykt taknemmelighed over helbredelse ved kilden efter tvende dages ophold (Nationalmus. D.10453).

Ifølge Vejbypræstens beretning 1810 til Oldsagskommissionen lå der »paa Helene Grav«:

†1) »en liden Stump af en Steenflise, hvorpaa læses under en Laurbærkrans og tvende Menneskelige- eller Engle-Figurer: Gud til Lov og Ære / haver den ærlig og / gudfryctige Danne/qvinde Eva Hansdatter / ... Kjøbenhavn ladet ...«.

†2) »Paa en anden firkantet Steen læser man udhugget i en Sirkel: ... Jesus Navn har ...«.

KILDER OG HENVISNINGER

¹ Hans Olrik: Det svensk-danske folkesagn om Helle Lene, i Nordisk tidsskrift 1919, p. 332—342. — August F. Schmidt: Helligkilder, p. 77f. ² Den følgende beskrivelse bygger på Chr. Axel Jensens artikel: Helene grav i Tisvilde, i ÅrbOldkHist. 1926, p. 1—20. ³ Helligkilder p. 82f. ⁴ Mønten, Møntsamlingens fundprot. nr. 1534, lå øst for kapellet.

Fig. 1. Ramløse. Ydre, set fra sydøst.

Ole Woldbye 1961

RAMLØSE KIRKE

HOLBO HERRED

Allerede tidligt i middelalderen besad Roskildebispen en fogedgård — Hovgård — i sognet, hvor biskop Rike 1139 blev dræbt¹; en ejendom, matr. nr. 5a af Ramløse by bærer endnu navnet »Hovgården«, og på det sted (»Himmerigsbakken«), hvor denne gård lå før udflytningen, er der gentagne gange opløjet store mængder af munkesten, som formodes at stamme fra bispens gård²; forstander for S. Agnete kloster i Roskilde, Didrik Friis, var 1464—86 biskoppelig lensmand på Ramløse (sml. *alterkalk p. 1350). Selve kirken er nævnt 1211—14³. Bispetienden af sognet henlagdes 1389 til det af biskop Nicolaus stiftede kapel ved Roskilde domkirke⁴. 1567 var der 38 tiendeydere⁵. 1616⁶ skulle den brøstfældige kirke, der 1652⁷ siges at være kongens, istandsættes ved hjælp af materialer fra Tibirke og Karlebo kirkelader (p. 1316 og 881), fordi dens egen indkomst ikke slog til. Kirken, der af statskassen afhændedes til nogle af tiendeyderne 1871⁸, overgik til selveje 1. april 1954.

Sagn. Ramløse skal have sit navn efter kæmpen Rammen, der lå begravet i en høj ost for byen⁹. — Om den sidste bisp berettes, at han på en køretur forsvandt med hest og vogn »omtrent hvor Bakkebroen nu er, og kareten var af guld. Indtil denne dag står guldkareten stikkende i mudderet — indtil en lykkens pamfilius drager den op«¹⁰.

Kirken ligger højt i den nordvestligste del af byen, der at dømme efter landsbyplanen 1779 (p. 1362) tidligt havde et usædvanligt omfang. Fra kirken fal-

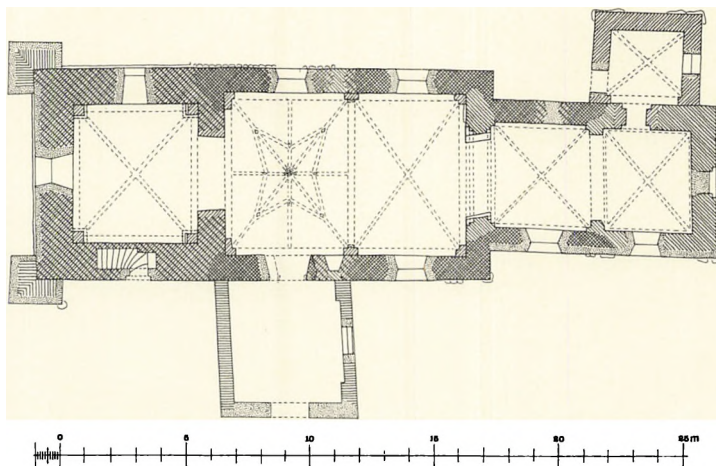

Fig. 2. Ramlose. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1937. Tegnet af Henrik Reitzel Jensen 1969.

der terrænet ret stærkt mod syd og sydvest, og fra våbenhuset til sydporten skærer gangen sig hulvejsagtig ned flankeret af store træer. 1921¹¹ udvidedes kirkegården på et lavere liggende terræn i vest og 1864¹² mod øst; en sen 1700-tals udvidelse kan ikke identificeres, men 1783 angives murens omkreds til 260 alen¹³, fem år senere til 340 alen¹⁴. Østsiden har kampestensdige, resten hvidtede, teglhængte mure af kløvet kamp og mursten, hvoraf den nordre er ældst. Den udvendig knap to meter høje og indvendig næsten jorddækkede sydmur er for den store østre dels vedkommende omsat efter 1940, og ved denne lejlighed blev den rettet ud og rykket lidt ind på kirkegården af hensyn til vejen. Allerede 1610 omtales kirkegårdsmuren som muret og teglhængt (1656 med hulsten), men det kneb jævnlige vedligeholdelsen¹⁵; 1814¹⁶ indberettede præsten, at et stort stykke mur forrige vinter var faldet ned i hans have, og at svin »endog under gudstjenesten trængte ind i kirken, hvis dør havde huller«.

Indgange. 1703¹⁵ omtales en port og fire låger; porten synes altid ligesom nu at have været i syd, hvor den består af to nyere rødstenspiller; af andre indgange findes nu kun en låge, mellem to hvidtede piller, til præstegården; begge har moderne fløje af egetremmer.

Et *ligkapel* østligt på kirkegården er opført 1897 af Leier Pedersen, Helsingør, der også leverede tegningen¹¹.

En *†kirkelade*, der 1583 var udlejet, omtales 1616 som nedbrudt, men de sidste rester forsvandt først 1646, formentlig i forbindelse med kirkens og tårnets istandsættelse samme år¹⁵.

Et brøstfældigt *†halsjern* lå 1764 bag alteret¹⁷.

Kirken består af romansk kor og skib, stort, jævnbredt senromansk tårn med senere ombygget overdel, korforlængelse fra o. 1400, med noget yngre

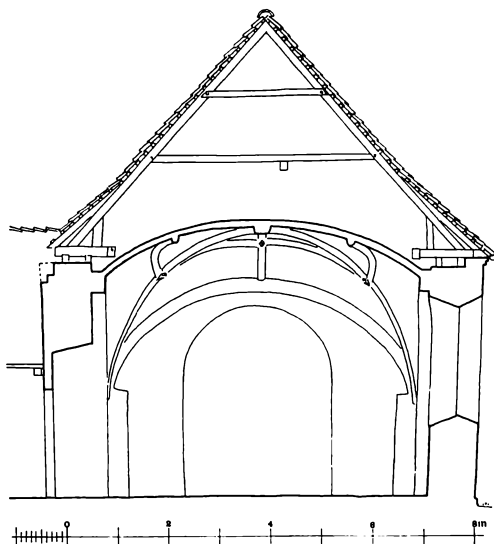

Fig. 3. Ramløse. Tværsnit i skibets vestfag med hvælvingen fra 1657. 1:150. Målt af Lars Klint og Henrik Reitzel Jensen 1969. Tegnet af El. M.

sakristi i nord samt et muligvis 1589 ombygget våbenhus foran skibets syddør. En tagrytter over skibets østfag synes forsvundet efter 1588, og et materialhus på det romanske kors nordside blev nedrevet 1866. Orienteringen er omtrent solret.

Det oprindelige anlæg, hvis kor er ret smalt i forhold til skibet, synes at være opført af *rå kamp* med detaljer af *myremalm*; kun korets nordmur står blank, og her ses, hvorledes stenstørrelsen varierer fra ret store, delvis firhugne sten til små flækker. Bag våbenhuset er muren dækket af et tyndt, noget ujævnt pudslag. Ved skibets sydøsthjørne er murhøjden mellem syld og gesims 445 cm; i nord kan man se, hvorledes skibets syld (sammen med det oprindelige terræn) falder 30—35 cm hen til vesthjørnet.

Vinduer og døre. Bag våbenhuset står vestkarmen af et vindue sat af store myremalmbløkke; det sidder ca. 50 cm under murkronen, er ca. een meter højt og har været ca. en halv meter bredt og dobbeltsmiget. Et lignende vindue skimtes på tilsvarende plads i nord, hvor man over hvælvene ser østre halvdel af stikket, som ligeledes er af myremalm. Samme materiale spores endvidere i syddørens stik over våbenhusloftet; den indre, ret stærkt smigede østkarm er bevaret ved dørens udvidelse vestover 1931¹¹.

I det *indre* er oprindelige detaljer skjult af puds eller ændret i senere tid (sml. korbue p. 1344).

Ændringer og tilføjelser. Ligesom i talrige af egnens andre kirker har man her *udvidet vinduerne* i 1200'rne. Af dette sæt vinduer, der er af munkesten og dobbeltsmigede, er to bevaret: korets nordre og det vestre af skibets ret høje

sydvinduer, det sidste som indvendig blænding, det første helt tilmuret og kun synlig i den afrensede mur; det har halvtstens stik og et prydskifte af bindere, som dog muligvis stammer fra en restaurering.

Til samme periode må man henføre det store, næsten kvadratiske *tårn*, hvis omtrent halvanden meter tykke mure er af rå og kløvet kamp med trappe og åbninger af munkesten; enkelte myremalmblokke må formodes at stamme fra skibets nedrevne gavl. Tårnets ældste murværk strækker sig til cirka trekvart meter under det nuværende klokkestokværks gulv, og det står på en sokkel af skråkantede granitkvadre, der nu næsten er skjult af puds. Tårnummets hvælving synes at være sekundær (sml. p. 1345) ligesom den høje, rundbuede arkade til skibet; cirkelvinduerne i nord og syd er fra o. 1875¹², det spidsbuede vestvindue næppe meget yngre. Adgangen til *ligeløbstrappen* i sydmuren er gennem en nyere, fladrundbuet dør, der sidder udvendig; en indvendig adgang svarende til Blistrups (p. 1263) og andre tidlige tårnbygningers spores ikke. Trappeløbet dækkes af fladbuede, udkragende binderstik og udmunder mod vest i mellemstokværket gennem en ligeledes fladbuet, men vistnok fornyet overdør. Mellemstokværkets eneste lyskilde er en smal nordglug med inderkarme af myremalm og yderkarme af munkesten. Om klokkestokværket se p. 1346.

Korforlængelsen og kirkens hvælv. Tykke pudslag og skalmuringer hindrer en nærmere bestemmelse af kronologien i disse arbejder, der dog synes at høre hjemme i tiden omkring 1400. Korforlængelsen er af munkesten i munkeskifte bortset fra tre kampestensskifter nederst i syd, hvor muren i øvrigt er skalmuret i nyere tid sammen med korets sydside; da kormuren også har kampestensskifter forneden, er det muligt, at den nuværende tilstand genspejler en skalmuring af koret gennemført i forbindelse med udvidelsen. Østgavlen har et spidsbuet, ud- og indvendig falset vindue, der har prydskifte af lige løbere; det er tilmuret som et tilsvarende nordvindue, der dækkes af sakristiet. Omkring dette sidste vindue kan man se den glatte, snart ryggede, snart midtridsede fuge.

Taggavlen har over en to skifter høj båndblænding og savskifte tre spidsbuede højblændinger, den midterste tvillingdelt og kronet af cirkelblænding; gruppen flankeres af to skjoldblændinger, og gavlen har fod- og toptinder (sml. korforlængelsen på Borup kirke DK. Kbh. Amt p. 1178). To krydshvælv med ret flade kapper og en fælles, to sten bred gjordbue dækker det forlængede kor; østhvælvet hviler på forlæg i væggene, markeret med rundstave, der også følger fødselslinien på gjordbuen; i det gamle korfag med kampestensvæggene er de nødvendige hvælvpiller og buer klemte ned til halvtstens tykkelse, hvilket var muligt i forbindelse med den brede gjordbues piller og *ombygningen af korbuen*, hvis nye, skæve vanger forsynedes med en spids og til begge sider falset bue.

Fig. 4. Ramløse. Ydre, set fra nordvest.

Ole Woldbye 1961

Omtrent samtidig med arbejderne i koret udførtes antagelig *overhvælningen af tårnrummet* og muligvis også den nuværende høje og rundbuede arkade til skibet. Hvælvingen hviler på helstens hjørnepiller og spidse buer; pillerne har dobbelte kragbånd af halvrand profil, og det er muligt, at de tykt overpudsede

halvrunde ribber i virkeligheden har rygget trekløverprofil. Kapperne er antagelig kun af halvstens tykkelse, selv om oversiden fremtræder bindermuret; hvælvoversiden er imidlertid af en så besynderlig form, at man snarest må henføre den til 1681, da hvælvingen i tårnet omtales som meget tynd og »vil med kappe overdrages«¹⁵.

Skibets østre hvælving (og en 1656¹⁵ sønderslået vestre) hører hjemme i begyndelsen af 1400'rne; de dværgsøjleagtige konsoller under den jævngamle gjordbue har slægtninge i Blistrup og Tibirke (p. 1264 og 1319). *Skibets vestre hvælving* er opført året efter nedstyrtningen af tårnets gavlv 1656 (sml. nedenfor) og forskelligt fra den østre; ribbenettet, af halvrunde, halvsten brede vulster, er formet som en stjerne, og kapperne er meget flade (jfr. fig. 3). Over ribbesammenstødene er der modelleret små bosser og under slutstenen en kongekrone, hvis tilhørende initial for Frederik III. er borthugget i ny tid.

Sakristiet på korets nordside er senmiddelalderligt, af munkesten i munke-skifte over en bindig syld af rejste kampesten. Flankemurene har falsgesims og gavlen fem højblændinger med spærstikafslutning og fem kamtakker. Det fladbuede østvindue er muligvis oprindeligt, men nu uden fals, mens døren i vest er tilføjet 1722 (sml. †materialhus). Det indre dækkes af en samtidig hvælving og har fladbuget, falset dør til koret.

Våbenhuset foran skibets syddør er meget flikket, muligvis endda helt ombygget 1589, og efter tårngavlens fald omfattende repareret 1657¹⁵; 1770 fornyedes bjælker og tagværk¹⁸, 13 år senere hele gavlen med fod- og toptinder¹⁸.

Tårnets klokkestokværk. 1588 fornyedes tårnets tagværk; dette blev nedtaget i forbindelse med en stor istandsættelse, som indledtes 1615, da en murmester fra København rejste stillads og nedtog tårnets øvre del »så vidt som behøvedes«. Arbejdet strakte sig til 1618 og omfattede tilsyneladende hele det nuværende klokkestokværk samt de to store støttepiller på vesthjørnerne. Stabiliseringen af tårnet synes dog ikke at være lykkedes; i de følgende år blev der gentagne gange indlagt ankre eller udført større istandsættelser, og alligevel styrtede tårnets østre gavlv ned 13. september 1656 og sønderslog en hvælving i kirkens vestende og våbenhuset. Hvor meget af klokkestokværkets murværk, der stammer fra 1588, fra den påfølgende istandsættelse 1657¹⁵ eller fra endnu senere tid, f.eks. 1770¹⁸, da hele kirken, tårnet indbefattet, fik nyt tagværk, kan næppe afgøres. På en bjælke ved stigen, der fører op til klokkerummet, læses 1770.

†*Tagrytter*. 1583 nævnes et klokketårn beklædt med brædder, og 1588 nævnes både tårn og klokketårn¹⁵; der kan således næppe være tvivl om, at kirken har haft en tagrytter, og to klokkerebshuller i østkappen af skibets østre hvælving angiver placeringen.

Et †*materialhus* opførtes 1722¹⁵ i hjørnet mellem kor og sakristi og med dør

Fig. 5. Ramløse. Indre, set mod øst.

Ole Woldbye 1961

til den sidstnævnte; bygningen, hvis mål 1788 angives til ca. tre en halv meter i kvadrat, var af bindingsværk og hængt med tegl¹⁴. Nedrevet 1866¹².

Det forlængede kor og sakristiet står i blank mur, formentlig siden 1888¹¹, resten hvidtet og dækket af et tykt, ujævnt pudslag med en uregelmæssig kvaderfugning, der muligvis stammer fra 1867¹², da man ønskede at få kirken pudset, fordi den stod med en rødliggrå farve. Alle tage har nu vingetegl, 1722 derimod munke- og nonnesten¹⁵. Skibets østre taggavl med strømskifter og tinder stammer ligesom alle tagværker fra 1770¹⁸. Korets sydvinduer er af jern og indsat 1887¹¹, mens skibet har blyindfattede ruder i vindueshuller fra 1800-tallets senere del. I tårnets sydvesthjørne, under orgelpodiet, ligger der gamle, hvide kalkstensfliser (28—30 cm i kvadrat) som gulv. Våbenhusgulvet er af sorte og gule fliser fra 1893¹¹, de øvrige gulve af gule sten på fladen eller træ (under stovværk og i kor) fra 1961, da kirken istandsattes (arkitekt V. Hardie-Fischer) og fik de 1883¹¹ anskaffede kakkelovne udskiftet med centralvarme.

Bortset fra de store reparationsarbejder, der er omtalt i forbindelse med våbenhus, tårn og skibets hvælv, afslører arkivalierne, at denne kirke som helhed har gennemgået usædvanlig mange store istandsættelser, der i vid udstræk-

ning har drejet sig om bygningens stabilitet; blandt de mest omfattende kan nævnes 1623f., 1637f., 1646, 1657 (efter tårngavlens fald), 1715f., 1722f.¹⁵ (da kirken også hvidtedes ud- og indvendig) og 1770¹⁸. Den vældige brolægning om bygningen stammer fra 1877¹¹.

†*Kalkmalerier*. I forbindelse med kirkens hvidtning 1631 maledes alle hvælvrubber og vinduer blå, en udsmykning, som istandsattes efter en hvælvreparation 1691¹⁵ og muligvis endnu senere, idet et gammelt fotografi viser en enkelt geometrisk dekoration omtrent svarende til Blistrups (p. 1267, fig. 9).

INVENTAR

Oversigt. Kirkens inventar er præget af reparationer og fornyelser i 1800-tallet og senere: alterbord, altertavle (forgængerens var en renæssancetavle fra 1598) og døbefont er fra 1830'erne, stoleværket (oprindelige dele fra 1637) ændredes flere gange i løbet af århundredet. Af kirkens middelalderlige inventar er kun levnet een sengotisk alterstage, efter at Didrik Friis's alterkalk fra slutningen af 1400'erne er overgivet til Nationalmuseet. Det tidliggotiske krucifiks er først kommet til kirken i nyere tid, uvisst hvorfra. Kirkens betydeligste inventarstykke er prædikestolen, der 1635 leveredes af »snekkeren i Frederiksborg«, formodentlig Hans Barchmann. Over sognepræsten Saxe Jensen (om ham se oversigten til annekskirken p. 1371) findes både mindetavle og gravsten med lange indskrifter forfattet af hans efterfølger i embede og ægteskab. Klokkerne er fra 1584 og 1700.

Alterbord fra 1838¹⁹, fyrrepanelværk, 91 cm højt, 152 bredt og 88 dybt.

Alterklæde, nyere, af rødt fløjl, med guld Kors. De mange successive †*alterklæder*, der nævnes i regnskaberne, har alle været røde, med galoner og som oftest med kongeligt navnetræk og årstal; et af dem købtes 1838 hos kgl. hofperlestikkerinde C. Hjelm²⁰.

Allertavlen (sml. fig. 5) fra 1838 er et maleri af Christian Købke²¹ i samtidig, nygotisk ramme. Maleriet, 200 × 138 cm, der forestiller Kristus og Nikodemus, er meget mørkt, men med koncentreret lys omkring de to hovedpersoner; en tredje anes i forgrunden. Præsterække malet på bagsiden, jfr. p. 1358; en indskrift her oplyser, at tavlen er opsat 1838 og restaureret 1929²².

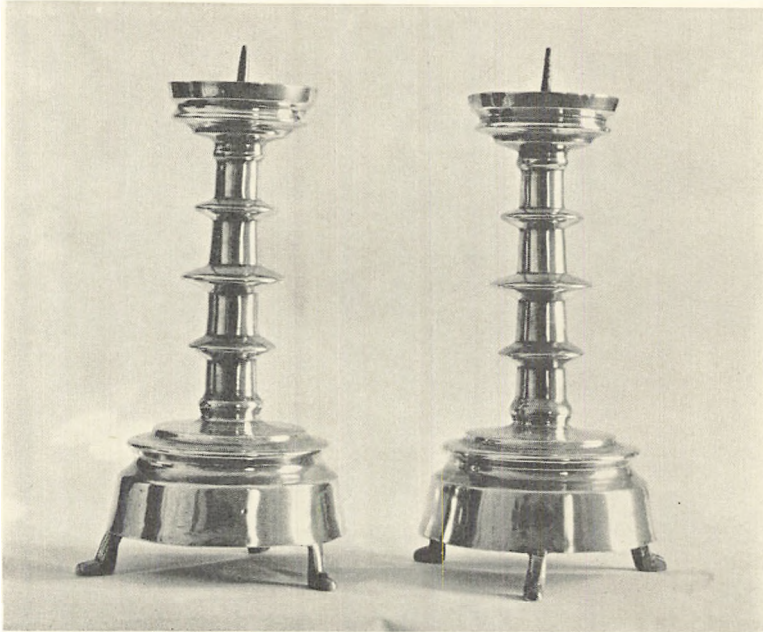
†*Altertavle*. 1598 udførte Tyge snedker, Helsingør (mesteren for Helsingør S. Marie kirkes prædikestol, p. 398f.) en altertavle, der stafferedes af en maler, hvis navn ikke er opgivet. Både snedkeren, maleren og altertavlen hentedes i Helsingør. 1631 »optoede« Niels maler, Helsingør, altertavlen. 1705 flyttedes den, og »altergulvet« gjordes større for kommunikanternes skyld; jern indkøbtes til at fæste tavlen med i muren¹⁵. 1742 stafferede Hans Nielsen, Ganløse, altertavlen med fine farver og guld¹⁸.

Allersølv. *Kalk* (fig. 9) 1826, i empire, årstallet graveret på standkanten. Såvel bæger som fod har fire stempler: mestermærke P F for Pierre Frontin, København (Bøje 704), Københavns byvåben 1826, gardeinmærke (Chr. P.

L. L. 1969

Fig. 6. Ramløse. *Alterkalk skænket mellem 1464 og 1486 af Didrik Friis og hans hustru Mette (p. 1350).

M.-L. J. 1962

Fig. 7. Ramløse. Alterstager, den venstre sengotisk, den højre kopi fra 1711 (p. 1352).

Næbo) og månedsmærke (stenbukken); højde 19,6 cm. *Disk*, nyere, glat, uden kors eller stempler. *Oblatæske* 1926, af plet.

†*Vinkander*. 1) En sølvkande med hank, der vejede 38 lod, skænkedes 1669 af sognepræst Kyse's hustru²³, Kirstine Jensdatter Bircherod, (jfr. p. 1360); den havde følgende indskrift: »Kirstine Jensdaatter mig Ramløse Kirke forærer / thi Gud og Christi sacrament hun troeligen ærer / Birkerod er vel Rod, men Jesus med legom og blod / Naadig er og ene god, / naar fattige syndere gjør bod / Anno MDCLXIX. I Januarij. H. M. Kyse«²⁴.

2) Inventariet 1841 nævner en vinkande af porcelæn²⁵. — Adskillige *†*tinflasker nævnes²⁶. En af glas omtales 1615¹⁵.

**Alterkalk* (fig. 6) fra årene mellem 1464 og 1486, 18 cm høj, forgyldt. Graveret, fejlfuld giverindskrift på foden; minuskler på krydsskraveret bund: »tideric friis cu(m) vr . orr . [fejl for vxore] sua mettae [fejl for metta] . dedit hu(n)c . calice(m) eccl(esiae) Ra(m)lø[sia]e« (»Didrik Friis gav sammen med sin hustru Mette denne kalk til Ramløse kirke«). Didrik Friis var 1464—86 biskoppelig lensmand på Ramløse og gift med Mette Myndel²⁷. På hveranden af fodens sider er fastgjort henholdsvis to våbenskjolde og et støbt krucifiks (nu uden arme). Mærkerne, der står i blankt sølv, er ens, lodret delt i et glat og et trambuleret felt, men courtoisimæssigt vendt. Højre skjold (det på fig. 6 synlige) har trambulerstik i felt 1, mens felt 2 er glat; oven på skjoldet er

Fig. 8—9. Ramløse. 8. Sygekalk 1774 (p. 1351). 9. Alterkalk 1826 (p. 1348). M-L. J. 1962

loddet en krone. På knoppens stærkt fremspringende rudebosser er der glatte minuskler på karreret bund: »ihesus«, mens selve knoppen på over- og underside har spidse tunger, graveret og ciseleret med stavværksvinduer, hvis øverste parti dog har fået form som et hjerte. Samtidigt bæger. Under fodens bund graveret: »veg. 30 lod«. — 1848 indkom kalken til Nationalmuseet, hvor den har nr. 10348²⁸.

Berettelsessæt. Sygekalk (fig. 8) fra 1774. På det udsvejede bæger graveret skriveskrift: »Ramløse & Anniise Kirker«. Under bunden et påloddet *oblat-gemme*, i bægeret indsat en *vinflaske* (af sølv) med skruelåg. Under fodpladen to ens mestermærker: »I Sch« for Jens [Sander] Schouw, København (Bøje p. 82f.)²⁹ og månedsmærke (stenbukken). 14 cm høj. Den tilhørende *disk*, 8 cm i tv., har cirkelkors på randen og under bunden to ens stempler som kalkens. »Forandret, indvendig forgyldt og poleret« 1874 af E. F. Dahl, København¹¹. I samtidigt, efter kalken formet, sortmalet træhylster.

**Røgelsekar*, se under Annisse p. 1376.

En **malmfugl*, romansk, seks cm lang, med graveringer på oversiden til antydning af vinge- og halefjer. Fuglen, der er fastgjort på en nittenagle, har formentlig været topfigur på et *†røgelsekar*. Fundet på matrikel nr. 5 af Ramløse (jfr. p. 1341). I Nationalmuseet nr. D 7477.

†*Messehagler*. De i regnskaberne nævnte messehagler har alle været røde

med guld- eller sølvgaloner, svarende til alterklæderne, sammen med hvilke de ofte er anskaffet.

Alterstager (fig. 7), den ene (til venstre) sengotisk, den anden en kopi fra 1711³⁰. Den omstøbte stage er lysere i godset end den gamle. 41,5 cm høje. — 1871 hedder det: Bliklysene på alteret bør opmales og lakeres¹², sml. f.eks. Tjæreby (Strø hrd.).

Altterskranke 1838, af smedejern, halvrund, med to låger; lodrette standere med småvolutter foroven omtrent som i Vejby p. 1300. Ifølge den endnu bevarede regning »forfærdigede« C. F. Weincke gitteret³¹. Forgængeren var ligeledes af jern, fra 1736¹⁸.

Døbefont (sml. fig. 14), måske fra 1834³². Af Bremersandsten, 85 cm høj. 1929 flyttedes fonten til sin nuværende plads i korets nordvesthjørne efter fjernelsen af præste- og degnestole¹¹. †*Font* marmoreredes 1746 foroven af Hans Nielsen, Ganløse, mens underdelen maledes brun¹⁸.

Dåbsfad 1848, af tin, glat, med enkel profilering langs randen, hvorpå graverede versaler: »Ramløse Kirke 1848«. Afpasset til fonten, tv. 50 cm. — 1837 købtes et tinfad hos P[eter Benjamin] Reisz og F. Szybrowsky (sml. Mårum p. 1206) til en ny dåb¹⁹. De tidligere fade, der er nævnt i regnskaberne, var af messing³³.

Dåbskande (sml. fig. 14) 1829, af tin, af den i amtet almindelige slangehanketype, som er udført hos A. C. Dahlgreen (sml. Tibirke p. 1329 med fig. 15—16). På låget graveret skriveskrift: »Ramløse Kirke 1829« og på korpus Frederik VI.s kronede navnetræk.

Korbuekrucifiks (fig. 10), unggotisk, o. 1300, med nyere arme, der bryder figurens stil, og på nyt kors. De oprindelige arme har været ret lange, spinkle og næsten symmetriske, med strakte fingre som på de samtidige og i flere henseender beslægtede krucifiksfigurer i Strø (Strø hrd.) og Oppe Sundby (Lyng-Frederiksborg hrd.); også de har en lignende, til dels bølget hårløk på hovedets venstre side, og begge har, som Ramløse, et lille indsnit i hageskægget, som således får en antydning af tvedeling. Karakteristisk for hår- og skægbehandling på alle tre figurer er, at den egentlige modellering ikke er foretaget i træskæringen, men overladt stafmalerens kridtgrundering. Fælles for de tre er endvidere udformningen af musklerne mellem bryst og hals, en afdæmpning af den romanske types stærkt pointerede »halsring«. Lændeklædets brede overfald, der også findes på Strø-krucifikset, er en mindelse om den romanske bæltevulst, mens sidesnippen peger frem mod den nye krucifikstype. Frelseren har vel næppe, som i Strø, båret kongekrone på det hældende hoved, men har snarest været tornekronet. Figuren 94 cm høj. Nyere staffering: karnationsfarve, sort hår og skæg, forgyldt lændeklæde. På skibets nordvæg.

Krucifikset kom først til kirken 1868, fordi synet 1867 havde savnet »kor-

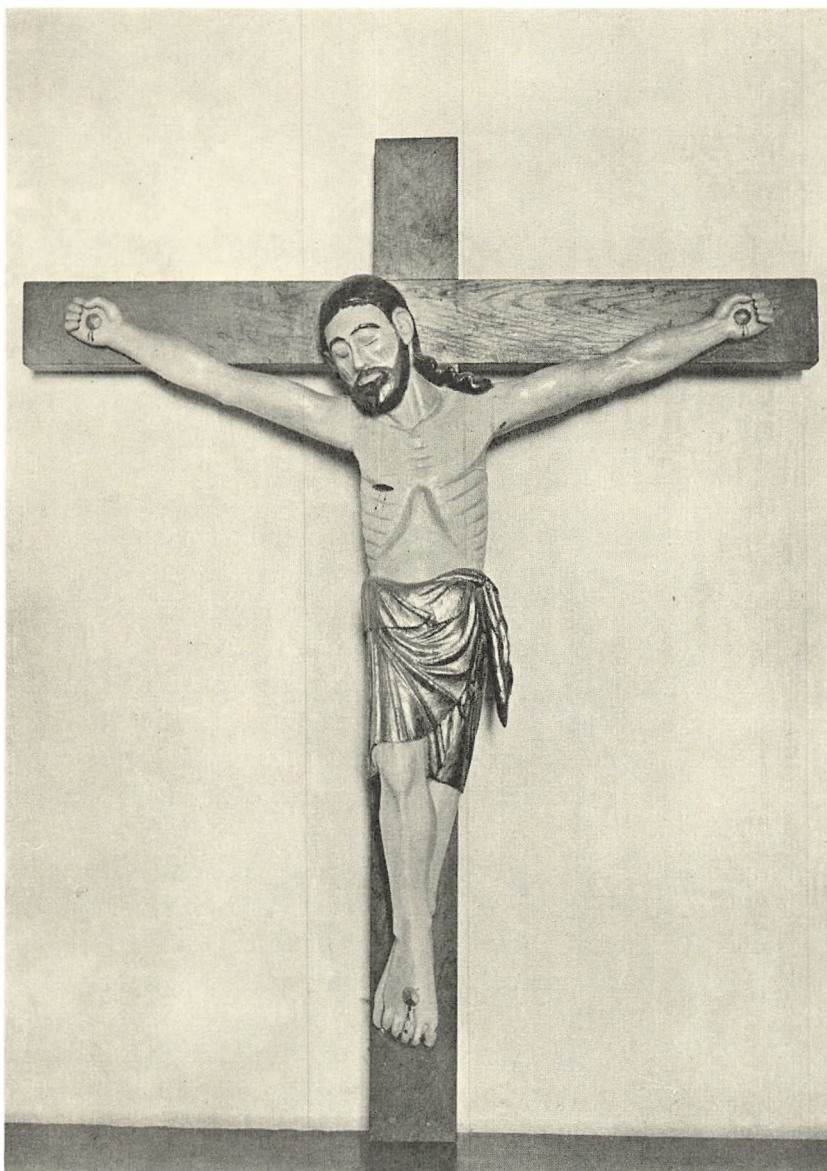

Fig. 10. Ramløse. Korbuekrucifiks (p. 1352).

M. M. 1930

sets tegn« og ment, at det ville være smukt, om der anbragtes et krucifiks over triumfbuen¹².

†*Korgitter*. 1722 repareredes »sprinkelværket« mellem kor og skib af snedker Oluf Olsen, der pålmede nogle lister og billeder, som var faldet af, og lavede nye, hvor de gamle var bortkomne¹⁵. 1746 malede Hans Nielsen, Ganløse, »kor-rækket«, dog blev Kristi og Pauli billeder kun ferniseret¹⁸.

Prædikestol (fig. 11—13), leveret 1635, med himmel, af »snedkeren i Frederiksborg« (jfr. nedenfor). Stolen, der består af fire »polygon«-fag og et opgangsfag, er skåret i rig bruskbarok.

Storfelternes arkader er helt opløst i bruskværk og har som en sparsom mindelse om den arkitektoniske opbygning bevaret et par stumper profilkapitæl. Midt i bruskværket står de fire evangelister (Lukas tarveligt fornyet, måske 1870³⁴), to og to på hver side af Salvator; i sviklerne er der englehoveder med perlehalskæde. På hjørnerne står næsten ens dydehermer med maskebesatte skafter (eet skaft har frugtbundet), men kun to har bevaret deres arme og attributter, Troen (med bog) og Styrken (med søjle). I postament- og frisefelterne er der fyldinger med buetunger, postamentet har mistet sine hjørneprydelser, frisen har bøjler med masker. Forneden afsluttes stolen, der nu hviler på glat panel, med en æggestav — æggene flankeret af »semikolon«-stave, kronlisten har kun semikolonstave med eet æg i midten. Opgang med fyldinger³⁵. Foran opgangen står to enkle stolegavle med trekant-topstykker; herimellem er der en låge med hammerfylding; retkantede gangjern og rigellås. Den stærkt barberede himmel har mistet hængestykker, hjørneprydelser og hjørnespir og et par topstykker; det midterste har i en kartouche Christian IV.s monogram (nu uden krone), i de to flankerende er der tomme kartoucheskjolde. Alle indre prydelser er borte undtagen en prydlister svarende til stolens kronliste, over tandsnit. En due fra 1871¹² svæver under loftet. Ornamentet og englehoveder er rutineret skåret, figurskæringen i øvrigt hæver sig ikke over det håndværksmæssige.

1635 betaltes leje for en vogn, der skulle hente snedkeren i Frederiksborg, for at han kunne tage mål »efter at gøre en ny prædikestol«. Samme år blev en egeplanke, som prædikestolen blev sat på, indfældet i muren, og fire vogne lejedes, som hentede snedkeren og prædikestolen fra Frederiksborg. Joen smed fik betaling for jern til at fastgøre stolen til muren og for en (endnu bevaret) lænke, som himlen blev hængt i. »Snedkeren for prædikestolen at gøre: 96 daler curant«¹⁵. Hvis der med »snedkeren i Frederiksborg« menes slotssnedkeren, er der tale om Hans Barchmann, der fik bestalling som slotssnedker på Frederiksborg 1616 efter Gregers Greuss og 1640 overgik til Kronborg. Der er også ligheder mellem Ramløsestolen og prædikestolen i Lillerød (Lyng-Frederiksborg hrd.), der 1631 leveredes af Hans snedker i Kratmøllen alias Hans Barchmann; men fælles hænder for de to prædikestole kan ikke konstateres. Dersom Ramløsestolen er leveret af Hans Barchmann, er den et værkstedsarbejde udført af andre svende end dem, der har haft med Lillerødstolen at gøre.

Stolen står nu bonet, i blank eg, med nyere, sortmalede bogstaver, versaler, i frisen: »Verbvm domini manet in æternvm. Esa. 40 v. 8« (»Herrens ord bliver i evighed«), i postamentfyldingerne evangelisternes navne og »salvator«. Op-

Ole Woldbye 1961

Fig. 11. Ramløse. Prædikestol 1635. Storfelt med evangelisten Matthæus (p. 1354).

M-L. J. 1962

Fig. 12. Ramløse. Prædikestol 1635. Detalje af dydeherme (p. 1354).

gangen er egemalet som stolen indvendig. — 1746 stafferedes stol og himmel af Hans Nielsen, Ganløse, opgangspanel og \dagger portal marmoreredes i fyldingerne¹⁸. Ifølge de noget forvirrede gengivelser hos Thurah og i efterretningerne til Hofman³⁶ stod der på stolen eller på himlen: »D O M S præces r. nob. Joh. Uld. Gyldenl. dn. de Wind. renovari curavit 1642«, dvs. Herren, den bedste, den største, frelseren. 1642 lod lensmanden Hans Ulrik Gyldenløve til Vindinge renovere; desuden var der et ødelagt våben med initialer for Gyldenløves forgænger som lensmand Frederik Urne og hustru Karen Arenfeldt. 1642 anfører kirkens regnskaber en udgift på 10

dl. $\frac{1}{2}$ mk. til Mathias maler for det arbejde, han udførte i kirken efter slotsherren Hans Ulrik Gyldenløve til Vindinges bevilling¹⁵; heraf turde fremgå, at renoveringen har bestået i en staffing (sml. stolestader). 1862 restaureredes stolen, »den gamle stil førtes tilbage«¹².

Stolestader. 1637 fik Christian snedker (sml. \dagger pulpitur) betaling for 40 stole¹⁵; om det er den samme Christian snedker i Hillerød, der 1627 havde leveret stolene til Torup kirke (Strø hrd.) og 1631 til Vejby (p. 1305), er vanskeligt at afgøre, da Ramløses stole nu står med helt glatte gavle, kun prydet af en tresidet afslutning foroven. Regnskaberne oplyser kun, at snedkeren »hentes«. Dørene, der siden 1884 har været anbragt som panel langs væggene¹², har for de flestes vedkommende en hammerfylding som f.eks. degnestolen i Vejby (p. 1306), og gavlene kan meget vel have været forsynet med tilsvarende halspilastre. Rygpanelerne er til dels samtidige; da de 1890¹¹ maledes med egetræsfarve fik de en hældning på ca. 3 tommer, hvor det kunne lade sig gøre uden vanskelighed¹². 1691 reparerede Frants snedker i Hillerød stolene, og 1700 »indrettede« snedker Poul Olsen i Annisse mands- og kvindestolene, hvorefter han 1710 udførte 28 nye døre³⁰, der nu indgår i vægpanelet. Syv nye mandsstole udførtes 1774 af Gotfred Kobiersky, København¹⁸. 1783 ønskede synet dem malet blå efter de øvrige¹³, som 1770 var blevet malet med perlefarve (en lys grå eller blålig farve) af Thomas Møller i Esbønderup¹⁸. Nu er

Ole Woldbye 1961

Fig. 13. Ramløse. Prædikestol 1635. Storfelter med Salvator og evangelisten Markus (p. 1354).

stolene egemalede. — Ifølge indberetningen til Thurah³⁷ stod årstallet 1642 (sml. prædikestol) »på stolene i den ene ende«, sandsynligvis hentydende til en staffering af Christian snedkers stole.

†*Præste- og degnestole* fjernedes 1930 fra koret¹¹. (Sml. døbefont p. 1352).

†*Skriftestol* »i sakristiet« fornyedes 1770 af snedker Søren Jensen, Farum, hvorefter Thomas Møller, Esbønderup malede den¹⁸. I inventariet 1831 omtales den som en skriftestol i sakristiet med rækværk og knæfald²⁵.

†*Kister og skabe*. 1651 fik en snedker i Frederiksborg betaling for en egekiste til kirkens klæder; den blev beslået hos klejnsmeden i Hillerød, og maleren malede den sort. — Et skab til bøndernes gevær anskaffedes 1654; 1701 stod det i våbenhuset¹⁵.

Pengeblok (fig. 15) 1690, af eg, jernbundet, låget helt af jern. På næstøverste tværbånd er årstallet indristet, på de to næste sik-sak-mønstre og på det næste igen: A B S (S måske for smed). To senere, trekantede hængelåse. Højde 52 cm over gulvet. Ved nordre stolerække.

†*Pengetavler*. 1611 anskaffedes to nye pengetavler¹⁵; tre grønmalede af eg nævnes i inventariet 1764, den ene bekostet 1740³⁸.

†*Dørfløje*. 1731 forbedrede snedker Christen Jørgensen Smidt, Hillerød, kirkedøren med flammer¹⁸. 1822 anskaffedes to nøgler til at »trække Kirke- og Vaabeuus Døren« med ruller og trisser²⁵.

†*Spyttebakke* anskaffedes 1893¹¹.

†*Pulpitur* 1637, udført af Christian snedker (sml. stolestader), beskadigedes 1657 ved tårnets og hvælvingens fald; 1700 blev det »forfærdiget« af snedker Poul Olsen, Annisse¹⁵, 1740 fik det ny trappe med to repos'er ved Jens Christensen. En ny stol kunne anbringes under tårnet, hvor den gamle pulpituretrappe havde stået. 1746 forbedrede Hans Nielsen, Ganløse, pulpiturets panel med farver og inskriptioner¹⁸. I beretningen til Hofman²⁴ meddeles, at pulpituret blev malet med apostlenes billeder, da Helt var kirkeinspektør (dvs. o. 1740, jfr. p. 728). 1836 foresloges det nedtaget²¹.

Orgel med to manualer og pedal, 1928 ombygget og udvidet af J. Starup og søn, ifølge indskrift på oval sølvplade ved frivillige bidrag fra sognets beboere; oprindelig bygget af Daniel Köhne¹¹ og skænket 1873 af grosserer Bernt Nielsen, København, »særdeles smukt opsat« og malet af kirkens værge¹² (snedker Jens Poul Andersen)¹¹. — Façaden har tre rundbuede pibefelter over fyldinger; i den midterste forgyldte versaler: »Til minde om sognepræst Lars Nielsen (sml. kirkegårdsmonument) og hans hustru Mette Achtonia Pihl«.

Salmenummertavler til skydenumre, fra slutningen af 1800'rne og begyndelsen af 1900-tallet. 1831 forfærdigede Peder Larsen en ny og bemalede den med sort oliefarve, samt reparerede to gamle²⁵. 1879 leverede Jens Poul Andersen (jfr. orgel) to nye af eg, 1886 Søren Larsen en, og 1909 leveredes en kirketavle¹¹.

Præsterækketavle malet bag på altertavlen, ifølge Löffler (1885) indtil Harald Andr. Krog. På en ↑tavle antegnede Hans Nielsen, Ganløse, 1742 stedets præster siden reformationen, og hvor længe »hver udi sin station har levet«¹⁸.

Kirkeskib, ophængt før 1890, firemastet bark, »Marie«; navnet malet under rigsvåbnet på agterspejlet. 72 cm langt. I tårnbuen³⁹.

†*Sejerværk*, nævnt 1716¹⁵. — 1832 anholdt præsten om et ur til kirketårnet²¹.

Klokker. 1) 1584. Støbt af Mathias Benninck. Indskrift med versaler om halsen under en pyntelig bort af liljer, tværstribede volutter og englehoveder: »Laudate Deo in cimbali benesonantibus — Matias Benninck me fecit Lubece anno domini 1584« (»lover Gud med velklingende cymbler, d.e. 150. Psalme, 5. vers. M.B. gjorde mig i Lübeck i Herrens år 1584«). Spinkle rundstave på slagringen. Tvm. 84 cm. Bom af fyr, fra 1700'rne, med udsvejfet topstykke⁴⁰.

2) 1700. Støbt af Stephan Scherrenbein¹⁵. Om halsen et tomt skriftbånd, der foroven er omgivet af en række treblade og forneden af en række med skiftevis englehoveder og palmetagtige blade. På klokkelegemet grupper med versaler: »Dioec(!) præfect. (amtmand) Otto Krabbe — Sædland. episcop. dr. Henrich Bornemann — Præposit. (provst) mag. Nicol. Spydstrvp — Pastor.

Fig. 14. Ramlose. Indre, set mod vest.

Ole Woldbye 1961

dn. Nicol. Fridts«. Mellem de to første dele af indskriften står: »FR 4« mellem to krydslagte palmegrene. På slagringen: »Curator. Andr. Bentsøn Taagervp — me fecit Stephan Scherrenbein an. MDCC« (»kirkevæрге A.B.T. — Mig gjorde S.S. i året 1700«). Hankene har skæggemasker. Tvm. 99 cm. Klokken vejede før omstøbningen 35 lispd. 8 pd.; mesteren lagde 25 lispd. til af sit eget metal, således at klokken derefter vejede 3 skippd. 8 pd.¹⁵. Nyere klokkebom; den tidligere, svarende til nr. 1, ligger på gulvet i tårnrummet⁴⁰. Ophængning ved August Nielsen, Roslev 1948¹¹.

Ved klokkeskatten 1602 kom den ene klokke til Helsingør til omstøbning⁴¹, men blev frikøbt for 420 mk. og ført tilbage til kirken¹⁵.

Klokkestol til to klokker, ældre, af fyr, med enkelte genanvendte egeplanker; langsiderne har hver to Andreaskors støttet af tre skråstivere, kortsiderne åbne. Klokkestolen fornyedes 1618 i forbindelse med ombygningen af tårnets overdel 1615 ff. (jfr. p. 1346). 1648 blev stolen »flyet«, og 1651 solgtes gammelt tømmer fra »klokkeværket«, til hvilket der samme år var indkøbt 11 (til dels bevarede) egestolper¹⁵.

GRAVMINDER

Mindetavle 1651⁷ over provst og sognepræst Saxe Jensen, der oprettede et legat på 600 daler, som efter hans død skulle uddeles med en trediedel til skolen i Køge, en trediedel til de fattige i Ramløse og resten til Annisse (jfr. p. 1371)⁴². Sortmalet kalkstenstavle, 53 × 68 cm, med fordybde versaler. Den lange latinske indskrift, der består af seks disticha, slutter: »Kirstina et Saxo vivet uterqve dator«, dvs. Kirstine (jfr. †alterkande p. 1350) og Saxe skal begge mindes som stiftere. Digtet er undertegnet J.M.C., dvs. Hans Madsen Kyse, der efterfulgte præsten i embede og ægteskab. På korets nordvæg.

Gravsten. O. 1651, over Saxe Jensen. Orthoceratitkalksten, 187 × 126 cm; latinsk indskrift (disticha) med fordybde versaler: »Ramløse, din prædikant, Annisse, din hyrde, ligger her«; præst i seks år og seks femår. Første hustru Catharina, død 2 × 10 år plus otte dage efter vintersolhverv, her begravet. Herefter var Kirstina hans ægtefælle i 2 × 5 år, begge et eksempel på retskaffenhed, hvad der bevidnes af denne tavle (den ovenfor nævnte mindetavle); før sin død havde han set seks måneder og ligeså mange dage, desuden seks år og 2 × 6 femår. Under indskriften: »p c / Kirstina Iani f / di Saxonis r v / auth. I. M. C.« dvs. ponere curavit Kirstina Iani filia, domini Saxonis relicta vidua, author I.M.C. (Kirstine Jensdatter, hr. Saxes efterladte enke, lod lægge denne. Forfatter I.M.C.; jfr. mindetavle). — I stenens hjørner cirkler med evangelistsymboler. I skibets gulv umiddelbart foran koret (Løffler).

† *Gravsten*(?). I beretningen 1808 til Oldsagskommissionen meddeler præsten, at han af meget gamle folk havde hørt om en sten »ungefær midtvejs imellem Nejede Markskæl og Vange huset i kopleen Ebelholt«, »en stor hvid steen — en aflang firkant — i form af en meget stor liigsten fuld af Runeskrift saa skøn af Materie, at Christ. IV ville have den anbragt i Slottets Bygning, men Stædet — paa den flade Jord — var saa helligt — eller vanhelliget — af onde Aander, at Kongen opgav sit Forsæt.« Stenen var senere blevet ødelagt⁴³.

Kirkegårdsmonument. O. 1849(?). Over L. Nielsen (kaldet »smedepæresten«), født 30. juli 1767, død 6. nov. 1849, i 53 år kirkens tro tjener, og hustru M. A. Nielsen, født Pihl (sml. orgel), født 22. nov. 1773, død 14. juli 1835, samt F. C. Nielsen, født 10. dec. 1815, død 3. maj 1835. Sandsten med indfældet marmorplade og kronet af stort støbejernskors. Vest for tårnet.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Kirkeinspektionsarkivet. Ramløse kirkes regnskabsbog 1583—1725. — *Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtsstues arkiv 1898*. Ramløse kirkes regnskabsbog 1725/26—1779/80.

Ved embedet. Diverse dokumenter vedr. ejerforholdet, 1874 ff. — Se i øvrigt arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

Ole Woldbye 1961

Fig. 15. Ramløse. Pengeblok 1690 (p. 1357).

Nationalmuseet. Indberetning til Oldsagskommissionen 1808, indberetning af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), M. Mackeprang 1915 («Ramløse Bispegaard») og 1930? (inventar) samt C. G. Schultz 1937 (bygning, ufuldendt). — Undersøgelse og beskrivelse ved Marie-Louise Jørgensen 1961 og Erik Moltke 1962. Undersøgelse ved Elna Møller og Henning Bender 1969 (beskrivelse ved Elna Møller).

Tegninger i NM. Indskrift på alterkalk, af H. Grosch.

Notebøger i NM. C. G. Schultz LXIX, 48 f.

Litteratur. Capitain V. H. F. Abrahamson: Annisse Kalk, i *Skandinavisk Litteratur Selskabs Skrifter* II, 1806, p. 444.

¹ Lauritz Weibull: Den skånska kyrkans äldsta historia, i *Historisk tidskrift för Skåneland* V, 195 ff., jfr. Roskildebispens jordebog p. 75 og 166. ² Herredsbeskrivelse 1886 (V. Boye), *Flensborg Avis* 25. oktober 1899 og indberetning ved M. Mackeprang 1915 i 2. afd.s arkiv. Jfr. også journal nr. 154/64 vedr. undersøgelser i forbindelse med ny bebyggelse på grunden, der nu har matr. nr. 62 af Ramløse by. ³ *DiplDan. DaRigBr.* 1. rk. V nr. 7. ⁴ *Repert.* nr. 3717. ⁵ *Landebogen* p. 168. ⁶ *KancBrevb.* 1616, 29. april. ⁷ LA. Bispearkivet. *Alm. sager.* Holbo hrd.s bog 1647(—1708). ⁸ Ved embedet. Diverse dok. vedr. ejerforholdet 1874 ff. ⁹ *Danske Sagn* III. ¹⁰ *Flensborg Avis* jfr. note 2. ¹¹ Ved embedet. Ramløse kirkes rgsk. 1872 ff. med div. bilag. ¹² LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti: 1864—99. *Synsprot. for kirker og præstegårde.* ¹³ RA. *Rtk. rev. rgsk. Kirkerghsk.* 1780—97. Kronborg distrikts kirkerghsk. ¹⁴ LA. *Amter. Frederiksborg-Kronborg amter 1788—90. Breve og dok. vedr. kgl. kirker og skoler.* ¹⁵ LA. *Kirkeinspektionsarkivet. Ramløse rgskbog 1583—1725.* ¹⁶ RA. *Rtk.* 244 *Bygningskontoret 244.146. Journalsager 1815—16.* ¹⁷ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764 *De kgl. kirkers inventarier.* ¹⁸ LA. *Arkivsager afgivne fra Frederiksborg amtstues arkiv 1898. Ramløse rgskbog 1725—80.* ¹⁹ RA.

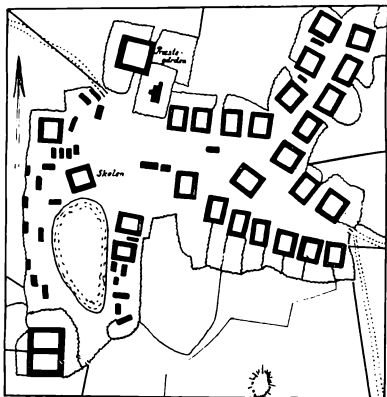
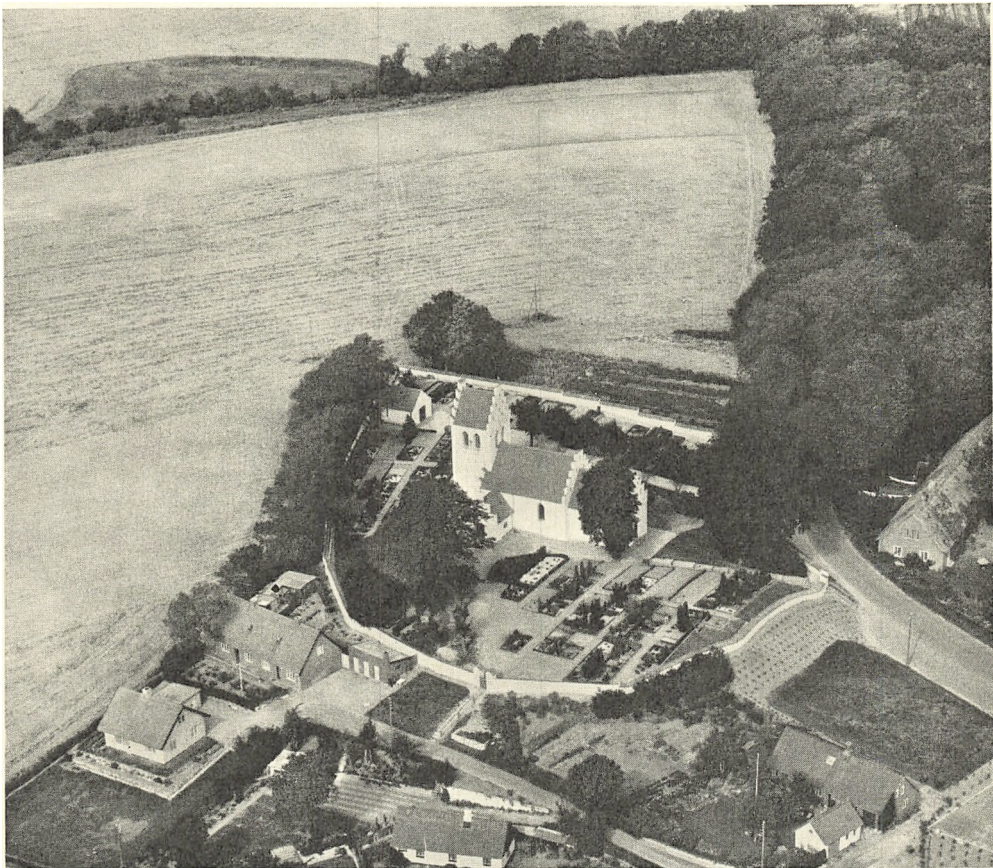

Fig. 16. Ramløse. Landsbyplan 1779 (p. 1341).

Rtk. 245.385 Bygningsadmin. 1782—1848. Journalsager. ²⁰ Jfr. note 15, årene 1650 og 1724, note 18, 1725, note 17, samt note 19 året 1838. ²¹ RA. Rtk. 245. Bygningsadm. 1782—1840. Journaler. ²² Jfr. note 11, der meddeler, at altertavlerammen er rensset og ferniseret af kunstmaler Alfred Broge, Tibirke, derefter malet og forgyldt af maler Nikolaj Jensen, Hollose. Synsprotokollen 1886 (note 12) meddeler, at den gamle altertavle i nær fremtid vil være at ombytte med en ny. ²³ NM. Hans de Hoffman: Siellands Kirckers og Sogners Beskrivelse ... 1755—73. ²⁴ LA. Bisparkivet. 1758—59. Sognepræsternes historiske efterretninger for hele Sjælland ²⁵ RA. Rtk. rev. rgsk. amtsrgsk. Kronborg amtstue. Kirkerqsk. ²⁶ F. eks. 1608 (note 15), 1662, da Jacob Pedersen, kandestøber i Helsingør, omstøbte en vinflaske (note 15) og 1724 (note 15) da Johan Skonfeldt i København loddede en tinflaske. ²⁷ Danske Adelslægter XV 3. del p. 100. ²⁸ En tid brugtes kalken i annekskirken, jfr. Capitain Abrahamson: Annisse Kalk, i Skandinavisk Litteratur Selskabs Skrifter II, 1806, p. 444, og Kirkehistsaml. II, 23. ²⁹ Ifølge rgsk. 1774 (note 18) købtes kalken for 20 rdl. 33 sk. hos Jacob Schou, København, efter at den gamle var blevet ødelagt ved præstegårdens brand 1773. ³⁰ Den ene stage blev omstøbt, fordi den ikke »var af lige støbning med den anden«, jfr. note 15. ³¹ Men Weincke var malermester; regningen lyder på 58 rbdl. 5 mk., hvoraf de 33 rdl. 2 mk. var for »gelænderet«, resten for udstopning og betrækning af knæfaldet (jfr. note 19). ³² Fonten nævnes første gang i inventariet fra 1834 (jfr. note 25). ³³ Ifølge indberetning til Oldsagskommissionen 1810 ejede »bonde og dannebrogsmænd« Ole Andersen i Ramløse et messingbækken med en fremstilling af bebudelsen i bunden og på randen to asymmetriske våbenskjolde (køl-bueafsluttet foroven og forneden) og courtoisimæssigt vendt med lanseindsnittene mod hinanden. I det højre skjold var der et bomærke: en af to vandrette streger overskåret lodret linie, der stod på spidsen af en ret vinkel, i det venstre et springende dyr over hvis hoved en stjerne. Over det mandlige våben stod D L, over det kvindelige S H D. Det vides ikke, om fadet har tilhørt Ramløse kirke. ³⁴ I synsprotokollen 1866 bemærkes, at »Lucas' billede mangler«, og at Johannesfiguren fejlagtigt er anbragt over Lucas' navn (jfr. note 12). ³⁵ Gotfried Kobiersky, København, leverede 1774 (jfr. note 18) en ny trappe, og i 1820'rne ændredes opgangen atter (jfr. RA. Bygningsadm. 245.416. Beregninger og overslag over bygningsarbejde 1821—27). ³⁶ Kgl. Bibl. L. L. de Thurah: Samlinger til en Beskrivelse af Danmark, jfr. note 24. ³⁷ Smst. ³⁸ Jfr. note 17, og note 18, 1725 og 1770. ³⁹ Henningsen: Kirkeskibe p. 156 og ÅrbFrborg. 1952, p. 102. ⁴⁰ E. Gribso, i ÅrbFrborg. 1934, p. 93. ⁴¹ RA. Fæstningsrgsk. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle 1600—19. ⁴² Jfr. Niels Steinfeldt: Et forsvundet legat, i ÅrbFrborg. 1922, p. 141 ff. ⁴³ Muligvis identisk med en af Søren Abildgaard tegnet sten, jfr. †Æbelholt kloster, Tjæreby sogn, Strø hrd.

H. Stiesdal 1969

Fig. 1. Annisse. Luftbillede af landsbyen, set fra syd. Næsset med †Hovgård ses øverst i billedet bag pløjemarken.

ANNISSE KIRKE

HOLBO HERRED

Kirken er nævnt i et udateret mageskifte (o. 1171—78) mellem biskop Absalon og Æbelholt kloster, hvorved bispetienden overgik til klostret¹. 1339 nævnes en præst ved kirken², som imidlertid efter reformationen blev anneks til Ramløse, med den nuværende Annissegård som anneksgård indtil 1795³. Sognet havde 1567 22 tiendeydere⁴. 1652 hedder det, at kirken, som er uden adelige begravelser, tilhører kongen og er underlagt Kronborg len⁵. Kirken afhændedes af statskassen til nogle tiendeydere 1872⁶ og overgik til selveje 1. april 1954.

Et af dronning Margrethe påtænkt *nonnekloster i Anisse*⁷ blev aldrig oprettet, og i stedet stiftedes Gaunø S. Agnete kloster (DK. Præstø p. 771). Dronningen ejede Hovgård, der lå på det lille næs, som lige vest for kirken går ud i Arresø. Ifølge en af Langebek optegnet tradition skal den adelsmand, som fordum beboede Hovgård, have bygget Annisse kirke, »men herom er intet bevisligt«⁸.

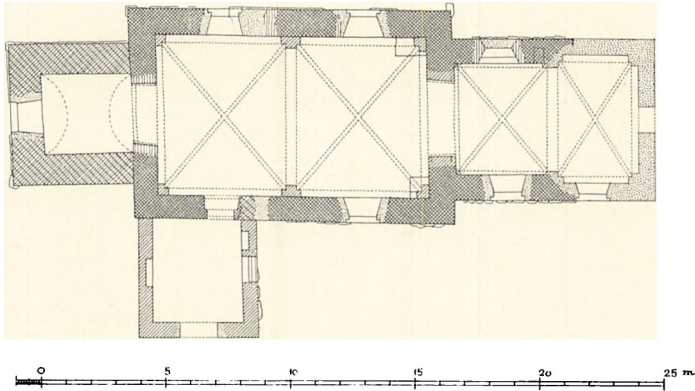

Fig. 2. Annisse. Plan. 1:300. Målt af C. G. Schultz 1935. Suppleret af El. M. 1969.

Sagn. Kirken skulle først have stået på en bakke, som kaldes Thomsebakken, men den forstyrredes af trolde og måtte flyttes; det er formentlig dette bakkenavn, som har givet anledning til den opfattelse, at kirken var viet S. Thomas⁹. Et andet sagn, der beretter, at Hovgårdens sidste frue, Ane Villumsdatter, skal have rejst kirken¹⁰, må have sin forklaring i, at navnets to for bogstaver findes på tårnet (p. 1368).

Vestligt i det småbakkede sogn »på pynten af Arresø, på en høj bakke og så godt som for alle vinde«¹¹, hæver kirken sig over landsbyens tage. Bygningen er skubbet lidt mod nordvest i forhold til bankens højeste punkt, som udgør kirkegårdens sydøstre del, og er antagelig opført på let planeret terræn. Indtil en udvidelse mod nord i 1800'erne var kirkegården en uregelmæssig oval, der knap nok rummedes på bakken, hvis grænse hegnsmuren følger i sydvest og syd. Fra sydøsthjørnet kryber muren ned ad skrænten til bakkens fod, hvor det gamle nordøsthjørne findes; også den forsvundne nordmur var fortrinsvis placeret ved bakkefoden.

Omkring kirkegårdens gamle del er der som allerede i 1661¹² hvidtede og teglhængte mure af kamp og mursten, men i deres nuværende form må de være fra 17—1800'erne; under året 1758¹³ nævnes således, at den halve mur indtil for en snes år siden var af »elleris«, og 1805¹⁴ gennemførtes en omfattende istandsættelse af bl. a. vestmuren, der fornyedes helt, mens 106 alen nymuredes 1821¹⁵. Også hegnsmuren om nordudvidelsen er hvidtet og teglhængt; den har på indersiden en jævn række af fladbuede spareblændinger og stammer antagelig fra tiden kort før 1863¹⁶.

Indgange. I syd og sydøst, begge steder ud for koret, findes der låger mellem murede piller og i forbindelse med lange trapper, som strækker sig op ad bakken enten uden for eller inden for muren. En køreport med fodgængerlåde, ligeledes med murede piller og tremmefløje, er opført mellem det gamle nordøsthjørne og udvidelsen; også fra denne låge fører der en stejl trappe op til

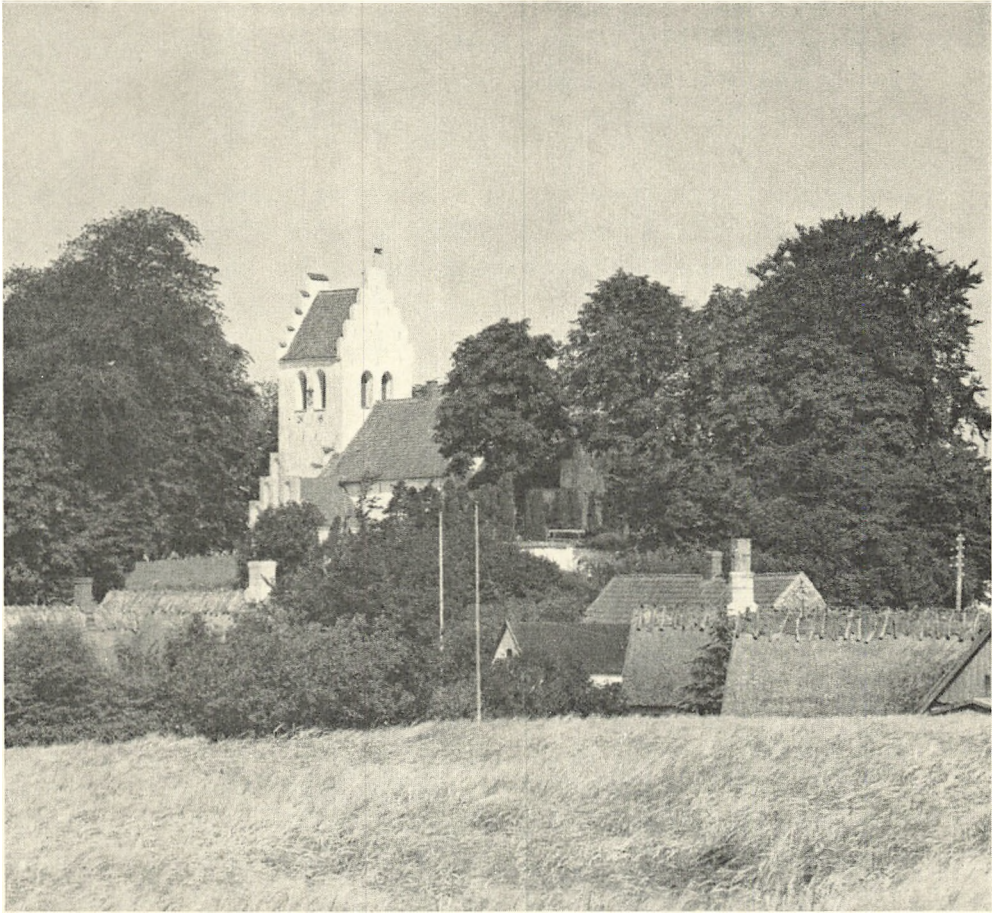

Fig. 3. Annisse. Kirken og byen, set fra syd.

L. L. 1958

koret. Endnu 1899¹⁶ omtales en port med låge i sydmuren, og en nordre låge er nævnt 1719¹⁷.

En *†kirkelade*, som brændte 1718¹⁸ tillige med flere af byens huse, synes på grund af de året efter udførte reparationer på kirkegårdsmuren at have ligget syd eller vest for kirken¹⁷.

Et *†halsjern* med kæde, men som sædvanlig uden lås, er nævnt 1764¹⁹.

Et *lighus* ved kirkegårdens gamle nordvesthjørne er opført 1891¹⁶ og ombygget 1967 af arkitekt Jan Gehl.

Kirken består af romansk kor og skib, et stærkt ombygget tårn med senromansk understokværk, et sengotisk våbenhus i syd og en korforlængelse, der i sin nuværende form stammer fra 1847. Orienteringen er næsten solret.

Materiale. Kirkens to ældste afsnit er over en svagt fremspringende syld af ret små kampesten fortrinsvis rejst af *rå kamp*, men detaljer som vinduer og

døre er af *myremalm*²⁰. Bag våbenhusloftet står muren med bredt udtværet støbemørtel og dækket af et pudslag med *kvaderridsning* (i skiftehøjder på o. 15—22 cm og med »kvadre« af stærkt varierende længde). På overvæggene ses puds- og hvidtelag. Den romanske murhøjde på skibet er ca. 4,6 m, på koret ca. 4,1 m.

Vinduer og døre. Umiddelbart øst for syddøren er vestre halvdel af et oprindeligt vindue bevaret; den udvendige karm samt lidt af stikket, der ses bag våbenhuset, er sat af store myremalmblokke ligesom den indre karm, der var afdækket 1967. Vinduet er ødelagt allerede i senromansk tid (sml. nedenfor), og sporene efter de tre andre vinduer er helt udslettet. Nedre del af norddørens karme er bevaret, og syddøren er i brug (fig. 16). Den har retkantet, 190 cm høj lysning, dækket af et 12 cm fordybet tympanonfelt, der er udført af myremalm ligesom hele døren og udvendig omsluttet af et rundbuet kilestensstik. Også i det indre fremtræder døren med en rundbue, som omslutter tympanonfeltet, der her ligger 14 cm fordybet og er båret af en 35 cm bred og 10 cm tyk egeplanke; en senere tilføjlet planke fjernedes ved sidste restaurering.

I det *indre* er der kun bevaret en enkelt detalje, som kan være oprindelig; det er en lille *skabsniche* helt mod øst i det romanske kors nordmur. Nichen, som genåbnedes 1968, har bevaret oprindelig egetræsbeklædning på to sider. — Manglende spor efter de gamle loftsbjælker taler for, at de har ligget på murkronen. Alle taggavle er fornyet.

Tilføjelser og ændringer. Underdelen af det stærkt ommurede *tårn* stammer antagelig fra romansk tid; den er af rå, vistnok undertiden banet kamp over en retkantet kampestensokkel, men af oprindelige enkeltheder ses kun nordvagen til en vestdør. Om tårnets øvre del, se p. 1368.

I senromansk tid og muligvis i forbindelse med tårnbyggeriet gennemførtes en *vinduesændring*, som nu kun kan følges i skibets sydmur. Det før nævnte oprindelige vindue erstattedes af et nyt og større, udført i kridt og munkesten. Vinduet har smige karme og en lysningskant, som kun ligger 26 cm fra ydre murflugt. Det udvendige mål er 137 × 66 cm, lysningens 106 × 32 cm og den indvendige bredde ca. 105 cm. Ved afdækningen 1967 fandtes der på lysningskantens yderside spor efter en blyramme og vindjern. — Fra samme periode stammer en enkel, kalkmalet \dagger dekoration og en gulvflise (p. 1369).

Hvælvene i kor og skib er muligvis ikke samtidige, men de tilhører formentlig alle perioden o. 1350—1450. Korhvælvingens ret flade kapper hviler på halvstenspiller og -buer; pillerne i østhjørnerne er ombygget sammen med korforlængelsen 1847, men de to vestre piller har store, klumpede kapitælhoveder (sml. fig. 6), hvis eneste nogenlunde parallel træffes i Vejby kirke (p. 1291). Skibets to hvælvfag har falsede piller med retkantede kragbånd, hvorover ribberne udspringer i kvartstens bredde for i en lille meters højde at

Fig. 4. Annisse. Ydre, set fra sydøst.

L. L. 1958

overgå til halvstens. Den spidse *korbu*e med retkantede kragbånd hører sikkert sammen med hvælvslagningen, mens langmurenes gesims er af langt senere dato, for sydmurens vedkommende først fra 1745¹¹; derfor må kirken længe have beholdt sine sugfjæle, således som det endnu er tilfældet med Vejby. Taggavle og kamtakker er ombygget i nyere tid.

Den *korforlængelse*, som ombyggedes 1847²¹, var uden tvivl middelalderlig, men formentlig yngre end korets hvælv. Ved dens nordre og søndre side rejste man 1783²² to store piller for at afstive østenden, som var »ganske sprungen«.

Ombygningen 1847 var så omfattende, at også kampestensgrunden fornyedes, og den berørte korhvælvingens østre piller og gjordbuen mellem korets to hvælvfag. Arbejdet udførtes af C. Holst, Fredensborg, efter direktiver fra bygningsinspektør J. Kornerup. Det er umuligt at afgøre, om taggavlens dekoration afspejler ældre forhold.

Det senmiddelalderlige *våbenhus* foran syddøren er af munkesten i munkeskifte over ret flad kampestenssyld. Flankemurene krones af en trappefrise, og gavlen har udkraget retkantskifte som fodlinie for de fem højblændinger, hvis rundbuede afslutninger er nye ligesom kamtakkerne. Bygningens forskudte placering i forhold til døren skyldes antagelig hensynet til det senromanske

Fig. 5. Annisse. Indre, set mod øst.

L. L. 1958

vindue; det indre har i øst to, i vest een fladbuget spareblænding; den største af de østre er gennembrudt af et trævindue; døren er udvidet. Gulv af kantstillede gul-grønne mursten; foran skibets dør ligger en stor, slidt kampesten indrammet af gule, kantstillede sten i mønster (fra det o. 1821¹⁵ lagte gulv); malet bjælkeloft og trappe til loftet.

Tårnets ombygning. 1645²³ skrev præsten Saxe Jensen, at kirken var brøstfældig og klokketårnet nedfaldet, samt at salig slotsherre Hans Ulrik Gyldenløve på kongens behag havde lovet støtte. Genopbygningen, der for tårnets vedkommende omfattede tøndehvælv over tårnrummet (ligesom formentlig den runde arkade til skibet) og de to øvre stokværk, som kun er tilgængelige fra skibets tagrum, gennemførtes inden for tiåret 1646—56, da Arent von der Kula var lensmand på Kronborg. Rester af hans (og muligvis hustruen Anne Vinds) initialer ses endnu sammen med et 6-tal²⁴ i jernankre mod nord og vest. Vedrørende et sagn knyttet til bogstaverne A V se p. 1364.

En anden istandsættelse må være gennemført 1699, et jernankerårstal, der står på klokkestokværkets sydmur sammen med Christian V.s kronede initial og OK-HB (for Otto Krabbe, stiftsbefalingsmand på Sjælland, og Henrik Bor-

Fig. 6. Annisse. Indre, set mod vest.

E. M. 1969

nemann, biskop). Store reparationer med skalmuring af syd- og vestsiden samt gavle gennemførtes 1719¹⁷, 1783²², 1836²¹ og 1849²⁵.

Kirken står hvidkalket med røde tegltage og tagværker, som er fornyet 1967 (indbrændt årstal i spærstiver ved opgangen fra våbenhus til skibets loft), da kirken restaureredes (arkitekt Jan Gehl). Den foregående istandsættelse fandt sted 1875f., da alle kirkens hvælv blev »udhuggede og aftrukne«; de nuværende store, spidsbuede vinduer med jernrammer stammer dels herfra, dels fra 1866, mens korets fladrundbuede nordvindue og et tilsvarende, nu ødelagt vindue i skibets nordmur nok hører sammen med tårnets første store istandsættelse. Det grå-gule flisegulv i koret er fra 1882¹⁶ og omlagt 1968. Det er muligvis lagt lige oven på et ældre; i hvert fald ses i selve kortrinet halvdelen af en ældre fliserække, som indeholder en glaseret, *ornamenteret flise* af senromansk type. Tårn og skib har trægulve, der har afløst et 1821¹⁵ omtalt murstensgulv.

Vindfløj, vistnok med 1837 og Chr. VIII.s monogram på tårnets vestgavl.

En *†solskive* af bly og anbragt på en stolpe anskaffedes 1722¹¹.

(†)*Kalkmalede dekorationer*. 1) Omkring det p. 1366 omtalte vindue findes en senromansk dekoration, der efterligner et muret stik bestående af to halve sten med prydskefter imellem. 2) 1719 blev alle buer i kirken anstrøget¹⁷.

Fig. 7. Annisse. *Mariatavle, sidealtertavle i Nationalmuseet. Barnets hoved er fornyet i senere tid (p. 1372). L.L. 1969

Fig. 8. Annisse. Detalje fra Mariatavlen fig. 7.

E.M. 1969

INVENTAR

Oversigt. Kirken har i tidens løb ryddet alt sit middelalderlige inventar ud (jfr. også gravminder); det eneste tilbageblevne stykke, et lille Maria-alterskab fra o. 1425, blev på kirkens instændige bøn overtaget af Nationalmuseet. De ældste dele i kirken er den fragmentariske degnestol, der engang bar årstallet 1566. I første halvdel af 1600'rne, under den »fornemme og lærde« præst, Saxe Jensens, auspicer, fornyedes prædikestolen (o. 1620), døbefonten og stoleværket (o. 1640). 1845—47 blev alt inventar i det nye korparti fornyet samtidig med, at man nedrev pulpituret.

Alterbord, altertavle og alterskranke stammer fra 1845—47²⁵.

Alterbordet er et fyrretræsskab med låger i bagsiden, dækket af et nyere rødt *alterklæde* med guld kors og -galoner. I alterbordet opbevares en stump rødt

Fig. 9. Annisse. Alterstage
(p. 1375).

M. M. 1930

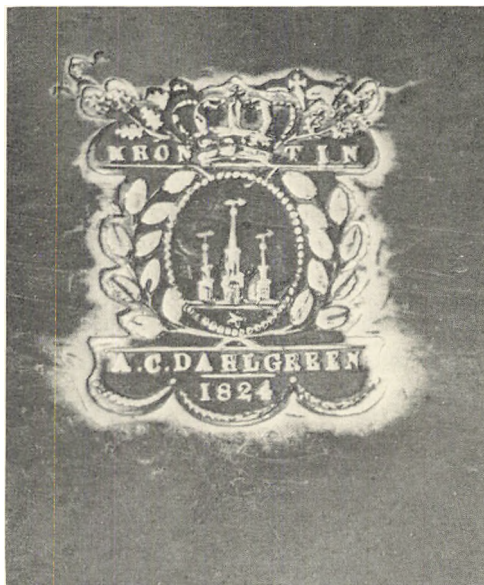

Fig. 10. Annisse. Mesterstempel på dåbsfad
(p. 1378).

E. M. 1969

fløjl, hvorpå med guldtråd er broderet Frederik VI.s kronede monogram over årstallet 1825²⁶. Alle tidligere i regnskaberne nævnte alterklæder har været røde, det fra 1750 med det kongelige navn, krone og årstal²⁷.

†*Sidealterborde*. Rester af murede alterborde ses i skibets østhjørner (fig. 2).

Altartavlen er et maleri i samtidig nygotisk ramme (sml. Blovstrød p. 910 og Mårum p. 1205) udført af snedkermester C. F. Weincke²⁸. Det sødladne billede, 139 × 106 cm (lysningsmål), for hvilket professor J. L. Lund 1845 modtog forskud, og som svarer til Kregme kirkes alterbillede 1844 (ligeledes af Lund), forestiller Kristus, der står på en sky flankeret af svævende, tilbedende engle, mens han velsigner en stor kalk, anbragt på et podium nede på jorden. I postamentfeltet gylden fraktur: »Min Fred giver jeg Eder Ev. Joh. 14. Cap. 27. V.«. Tavlen betales 1845²⁵.

†*Altartavle*. Ifølge præsteindberetningen 1758¹³ var tavlen fra Christian IV.s tid, af samme model som i Ramløse og af samme billedhuggerarbejde som den i Vejby kirke²⁹.

**Sidealtartavle*, Maria med barnet (fig. 7—8), o. 1425, siden 1894 i Nationalmuseet. Maria, 104 cm høj, sidder på en stol med små prydspir (vangerne delvis fornyet i fyr og bøg(?)); over et langt nedhængende hovedklæde og det groft rillede hår bærer hun en høj krone, hvis takker er forsvundet. Øjnene er skåret uden detaljer, og rundt om den høje hals løber to fordybede riller, for-

Fig. 11. Annisse. Evangelistbuster fra prædikestol (p. 1378).

E. M. 1969

mentlig til angivelse af et halsbånd, som maleren skulle udarbejde; heller ikke neglene er skåret i træet bortset fra en antydning på venstre hånds tommel. Figuren er iført rød kjole med smalt bælte (sølv med sorte, kvaderlignende tegninger), gylden kappe (guldfarvet sølv) med blå foer og sorte sko; hovedklædet har vel stået i kridtets farve. På Marias venstre knæ sidder det nøgne Jesusbarn, en stor, velnæret dreng, hvis hoved er fornyet og fastgjort med en trætap; venstre underarm, der har været skåret for sig og tappet fast, er nu borte. Mens barnet er »rundskåret«, er Mariafiguren stærkt hulet; træet er noget knastfyldt og har fra første færd haft en revne ned over Marias højre kind; den er fyldt med en oprindelig »lus«.

Af skabet er kun bevaret bagklædningen, der er af fyr; men hængselspor på begge sider viser, at der har været dobbeltlåger. Baldakinen er forsvundet ligesom et ligeledes fremspringende fodstykke. Langs kanterne er der spor efter en fire cm bred, rød bræmme med forsøvede rosetter; endvidere fandtes spredte rester af okkergult og grønt samt rødt på vangerne. Det ujævne træ og den ofte ujævne skæring har været dækket af en tyk kridtgrund bestående af to forskellige blandinger, nederst et grovere, gråligt, ret limstærkt lag, herover et finere. På Marias isse ligger et lag blå.

I sin indberetning til Oldsagskommissionen 1808³⁰ meddeler præsten, at det »ildegjorte og forfaldne, så uopbyggelig klodset og påfaldende« billede står

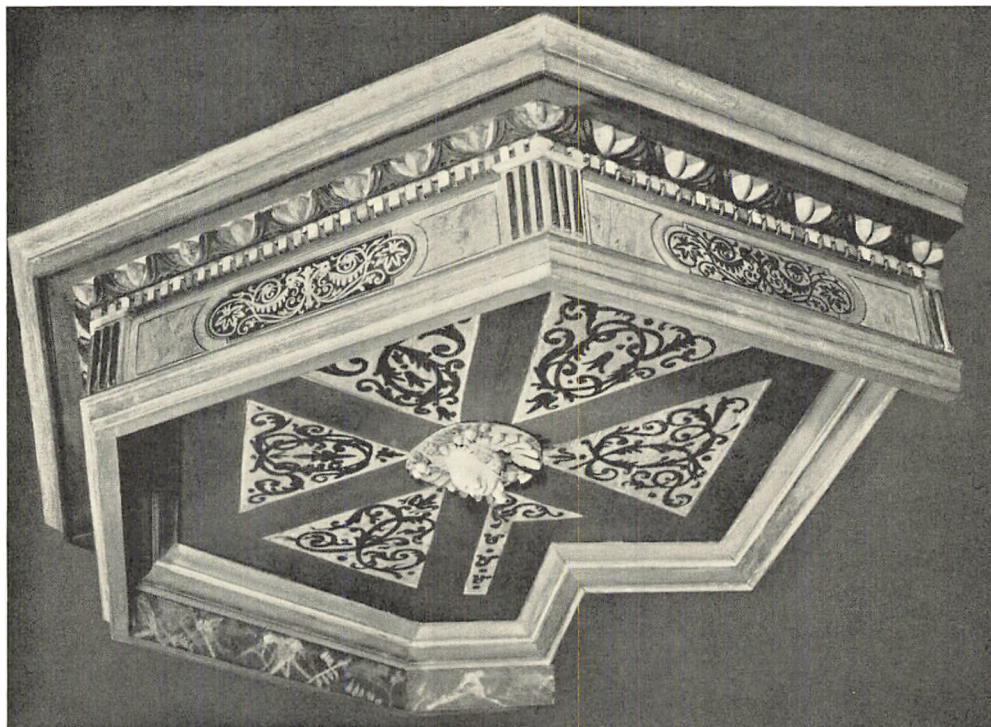

Fig. 12. Annisse. Prædikestolshimmel efter restaurering (p. 1378).

L. Hecklen 1969

nede i en krog i kirken, og han beder mindeligt om at måtte slippe af med det (og krucifikset). Oprindeligt har det vel haft sin plads på \uparrow sidealterbord i skibets nordøsthjørne, Maria-alterets vanlige plads. — Nationalmuseet nr. 3030.

Altersølv. Kalk, 1724³¹, med bæger fra 1859. Den nu 19,5 cm høje kalk er af almindelig barokform med ret lav, sekstunget fod over bred fodplade, glatte, sekskantede skaftled og midtdelt, godronneret knop (sml. Søborg p. 1130). På en af foddungerne graveret Frederik IV.s kronede spejlmonogram og på fodpladens overside indprykket skriveskrift: »Annisse Kirche 1724. W. 34 lod«. Stemplet med Københavns bymærke 1724, gardeinmærke (C. Ludolf), månedsmærke (krebsen) samt mestermærke N I 1713 (eller måske 17), for Niels Jonsen (Bøje p. 59). Under bægerets munding Københavnsmærket 1858, et næsten udslidt stempel samt mestermærke for Conr. Chr. Fr. Schröder (Bøje p. 132). — Om ældre kalk se Ramløse p. 1350f. med note.

Disk, samtidig med kalkens oprindelige dele, forgyldt, med cirkelkors på randen og Frederik IV.s kronede spejlmonogram under bunden. 14 cm i tv. m.

Oblatæske 1929, København. 1831 var brødæsken af blik¹⁴; 1866 blev den på synets foranledning malet sort og forsynet med et forgyldt kors¹⁶; nu opbevaret i alterbordet, 12,5 × 8,5 × 5 cm.

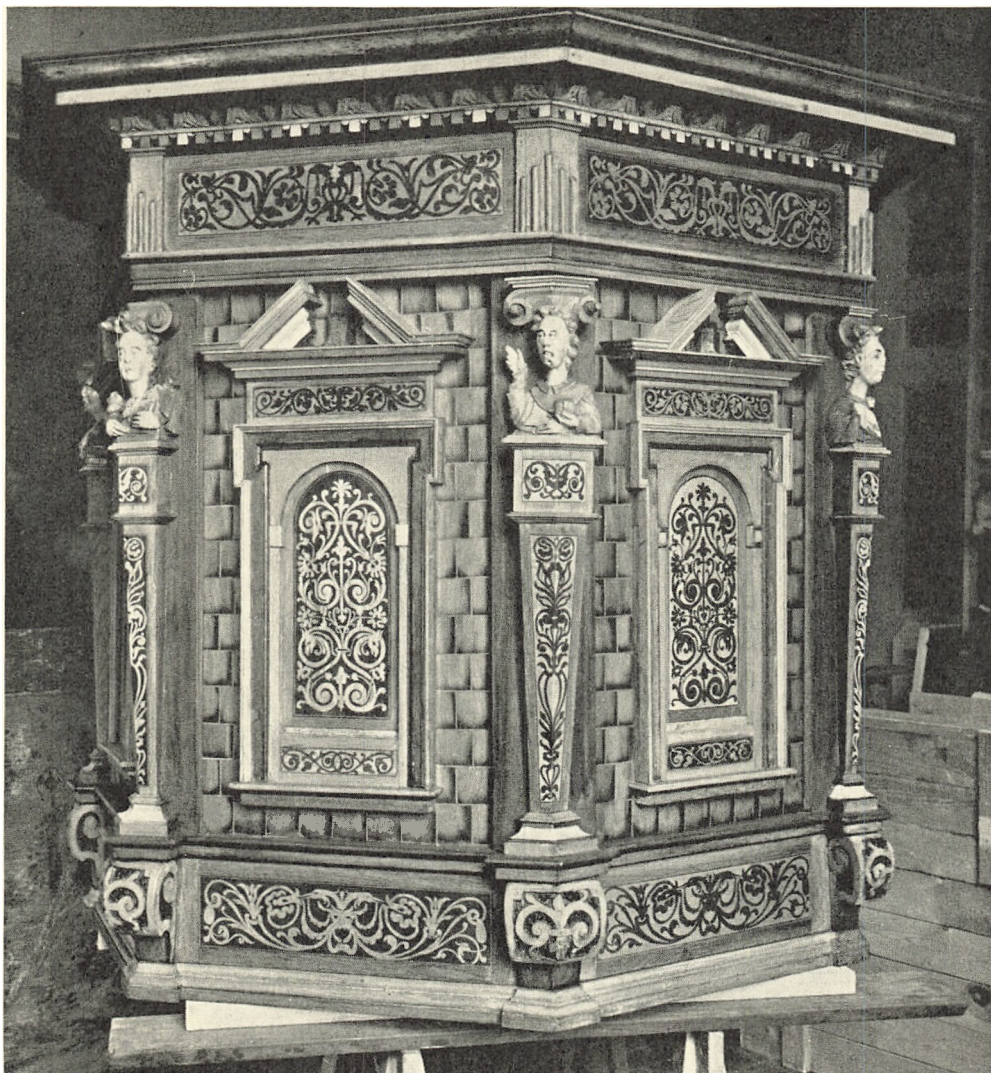

Fig. 13. Annisse. Prædikestol under restaurering (p. 1378).

L. Hecklen 1969

Vinkande, nævnt første gang i inventariet 1841¹⁴, af kgl. porcelæn, sort, med guld kors. — 1724¹¹ (jfr. alterkalk) anskaffedes en ny *†vinflaske* (af tin) med graveret kongeligt navn, krone og kirkenavn, omgjort 1748 af kandestøber Hans Mikkelsen Ludcinsky, København¹¹.

Ske 1903 med Københavnsmærke og gardeinstempel for Simon Groth.

Alterstager (fig. 9), o. 1550—75, af sengotisk type; de minder om Slagslundes (Ølstykke hrd.), der dog har skarpe skaftringe. To fortykkelser indvendig i lyseskålen. 33 cm høje. I inventariet 1831 nævnes to malmstager med »blik-

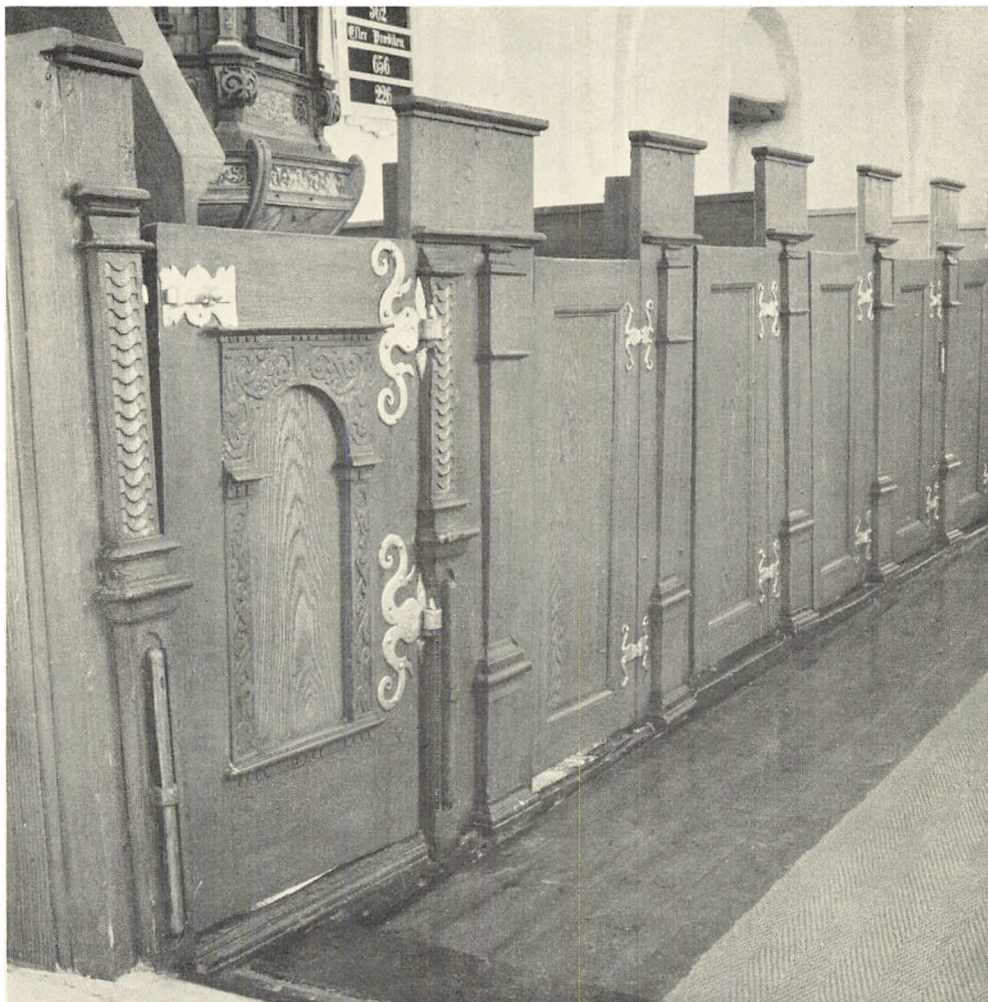

Fig. 14. Annisse. Stolestader (p. 1378).

E. M. 1969

lys¹⁴, der 1871 afskrabedes, hvidmaledes og indrettedes til lamper¹⁶. Disse bliklys opbevares endnu (1969) i alterbordet.

Sakramentskab(?), se skabsniche i korets nordvæg p. 1366.

†*Røgelsekar*. 1662¹² og 1764¹⁹ nævnes et ildkar. I præsteindberetningen 1808³⁰ læses: Såvel i denne som i hovedsognets kirke [Ramløse] har pranget til datum enhver med ret moderne røgelse-kar . . . tager jeg mig den frihed at indsende dem for antikvitetens skyld. — Formentlig er de at finde blandt Nationalmuseets uidentificerede røgelsekar.

†*Korklokke*. 1662 nævnes en liden klokke i koret¹².

Alterskranke 1845f. (jfr. ovenfor p. 1371), forfærdiget og opsat med to døre

L. L. 1958

Fig. 15. Annisse. Døbefont, skænket 1637 af sognepræsten Saxe Jensen (p. 1377).

af smed F. C. Svendsen, Frederiksborg²¹, noget omdannet. 1740 gjorde snedker Jens Christensen, Farum, en \ddagger knæling omkring alterfoden fra skriftestolen til gavlen og smeden Matthias Larsen af Neide et nyt \ddagger jernrækværk til alterfoden; Hans Nielsen, Ganløse, malede 1745 skranken sort med gule knapper¹¹.

Døbefont (fig. 15), skænket (?) 1637 af sognepræsten Saxe Jensen (1615—51), hvem Wiberg i sin præstefortegnelse — med henvisning til hans gravsten (p. 1360) — betegner som »en fornemme og lærd Mand«³². Sandsten, med sekskantet kumme, 82 cm i tv., fordybning 55 cm i tv. De lodrette sider under den udkragende profilgesims har reliefudsmykning, skiftevis englehoveder og kartoucher, de sidste med versalindskrifter: »Her Saxe Jensen — Anno 1637« samt to våbenskjolde for Urne og Arenfeldt (henvisende til lensmanden på Kronborg 1627—41 Frederik Urne og hustru Karen Arenfeldt). Højde 94 cm. Den balusterformede fod er plantet i et sekskantet felt, der dannes af Flens-

borgsten på kant, og indrammet af fire riffelhugne sandstenskvadre, som sammenholdes af jernkramper.

†*Døbefont*. En gammel font blev udsat 1662¹². 1872 nævnes det, at den gamle kumme befandt sig hos en gårdmand³³.

Dåbsfade. 1) 1830, af tin, 69 cm i tvvm., sekskantet og passende til fonten, med smal, ophøjet, bredt tværriflet kant. I bunden graveret Frederik VI.s kronede monogram og på randen skriveskrift: »Annis Kirke 1830«; på modstående side et velbevaret stempel (fig. 10) for A. C. Dahlgreen.

2) Næppe meget yngre end nr. 1, ligeledes af tin, men cirkulært, 23,5 cm i tvvm. Stempel for Dahlgreen, Københavns bymærke 1824 i oval, hvorover trekløver med gørtlerens initialer. — Før disse to fade fandtes et af messing³⁴.

Dåbskande 1829, af tin, af den i amtet vanlige type med snoet slangehank, låg med graveret skriveskrift: »Annis Kirke 1829« og på korpus Frederik VI.s kronede monogram; stempel for Dahlgreen.

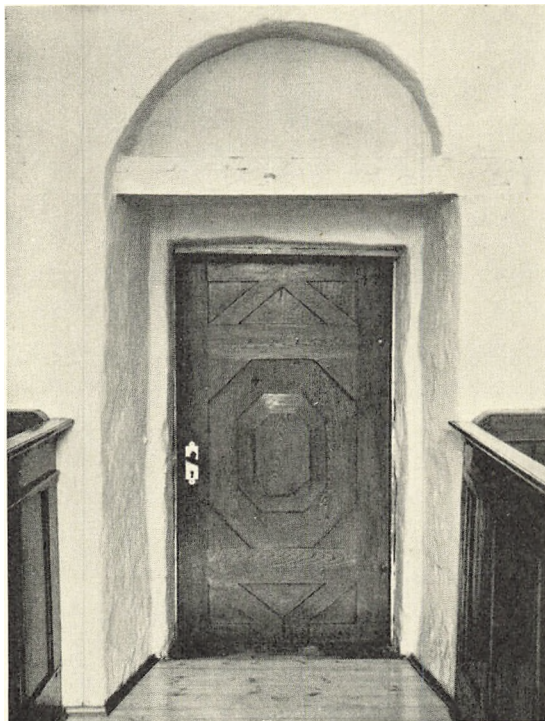
†*Korbuekrucifiks* og †*korgitter*, det første nedtaget 1832²¹, jfr. *sidealtertavle (p. 1374). 1745 blev bjælken, hvorpå korset hvilede, beklædt med brædder og forsynet med »gesims« af Jens Christensen, Farum. Hans Nielsen, Ganløse, malede korgitteret med krucifikset i diverse kulører¹¹. Over indgangen til koret anbragtes 1832 et lille, forgyldt kors (nu på loftet) i stedet for det nedtagne krucifiks²¹. 1936 blev to panelstykker, som stod i korbuen som rester af korgitteret nedtaget og anbragt på korbuens inderflader, for at »de smukke dekorative bueslag« kunne komme til deres ret.

Lille, nyere *krucifiks* af egetræ over degnestolen.

Prædikestol (fig. 13) svarende til dem i Torup fra 1620 og Skævinge (Strø hrd.), men med tarveligere buster. De tre stole er karakteristiske ved deres elegante opbygning, gode proportioner og fine intarsia-arbejde. I fagene (Annis firsidet) hammerfelter med brudt gavlfriise og omsluttende en arkade, på hjørnerne slanke, nedad smalnende pilastre, der bærer buster, på Annis af Kristus med verdenskuglen og de fire evangelister (fig. 11). Efter en rensning og lempelig restaurering står stolen nu således, at intarsia-arbejdet fremtræder med hele sin oprindelige virkning. På profilled, tandsnit m.v. er der sparsom staffing, rødt, blå, grønt og sort, ligesom busterne har malet tøj, hår og hudfarve. På underbaldakinen er der marmorering på den hvælvede del og sortmalet ranke på hvid bund i dens friise- og postamentfelter. Himlens loft (fig. 12) er malet som intarsia. Nyere opgang. — 1745 blev prædikestolens (†)dør (jfr. nedenfor) og †portal malet med diverse kulører af Hans Nielsen, Ganløse, og året efter renoverede og ferniserede han stolen¹¹.

Stolestader (fig. 14) fra o. 1640, med delvis fornyede døre fra 1722, da Oluf Olsen i Mårum Tinghus gjorde ni døre med fyldinger og lister ligesom de andre¹¹. Gavlene har glatte halspilastre på høje postamenter (gavltoppene afskå-

Fig. 16. Annisse. Dørfløj (p. 1379) i skibets syddør (p. 1366).

L. L. 1958

ret). Dørene er udført med een stor fylding. Ni døre på nordsiden er oprindelige med skrå sålbænk i fyldingen, de øvrige tre i nord og alle 10 i syd har omløbende barokprofil. Døren til prædikestolsopgangen (jfr. fig. 14) er rigere udformet, med arkade i fladslyng, og de flankerende, nu forsavede gavle har pilastre med skellagte tunger og i det meget høje udtungede postamentfelt en lang stav med midtring (sml. fig. 17). Egetræsmalingen og de forsøvede bukkhornshængsler er bevaret ved den netop fuldførte restaurering.

Af en *degnestol*, der ifølge en ældre beretning³⁵ bar årstallet 1566, er bevaret to hele foldeværksfyldinger fra forsiden samt en lille del af en tredje og desuden halvdelen af den ene gavls foldeværksfylding. Disse dele er nu sammenstykket med et yngre panel, så de danner en regulær *degnestol*. De oprindelige dele hidrører fra et værksted, der i 1560'erne forsynede talrige af amtets kirker med inventar (sml. f. eks. Strø fra 1562, Grønholt (p. 875) fra 1569 o. fl. a.).

†*Præstestol*. På præstens stol i koret stod ifølge ovennævnte beretning³⁵: 1578. — Præste- og *degnestolen* i koret maledes 1745 som †*pulpitur*¹¹.

Dørfløj (fig. 16), fra 1700'erne, mellem skib og våbenhus, bestående af seks planker med »pålagt« mønster på indersiden. Gulmalet. — 1722 beklædte Oluf Olsen i Mårum Tinghus den yderste †*dørfløj* »i flammer«¹¹ (dvs. flammeret).

Fra et †*pulpitur* i koret(?), fra 1600'erne, 1745 marmoreret m.m. af Hans

Nielsen¹¹, nedtaget 1845²⁵, stammer formentlig et 129,5 cm højt panelfag (fig. 17), der nu i hvidmalet tilstand står i våbenhuset.

Orgel, »Troels Krohn, Hillerød 1968«, med fem stemmer. Et manual, ingen pedal. I tårnrummet på nordvæggen. Det tidligere *†orgel*, et harmonium, var leveret fra A/S Mølgaard-Jensen, Haslev. 1894 skulle orglet istandsættes¹⁶.

Pengetavler, ialt tre, de to muligvis fra 1775 og gjort af snedker Kobiersky, København, der dette år modtog 2 rdl. 64 sk. for to pengetavler¹¹, den tredje meget hjemmegjort, med enklere profiler, yngre. Alle tre har rundbuet rygskjold og drejet skaft (kun den ene har bevaret sit halvlåg). De to har ens, kraftige barokprofiler, og på den enes rygskjold læses med sort fraktur: »A. Hemming Jensen«. Efter en nylig rensning i Nationalmuseet står den nu med sin oprindelige lysgrønne farve. I alterbordets skab.

Tre *salmenummertavler*, een, fra 1800'rne(?), med glat, udsavet top- og hængestykke, to helt nye, med »barokke« top- og hængestykker, alle til skydenumre. I regnskaberne for 1800 er der udgift til »tvende Kirketavler til de nye Psalmer«, vel identiske med de to sorte tavler til at skrive på, som nævnes i inventariet 1805. 1826 anskaffedes en ny tavle til at skrive på¹⁴.

Kirkestævnetavle i enkel profilramme, sortmalet, med hvid antikva: »Kirkestævne«. En lignende, defekt tavle, uden skrift, på loftet.

Lysekronerne er nyere, een i koret, to i skibet.

Klokker. 1) 1722³⁶. »Gloria in excelsis deo me fecit Friderich Holtzmann Hafniæ« (»ære være Gud i det højeste. Mig gjorde F. H. København«). Reliefversaler mellem akantusbladborter; på legemet Frederik IV.s kronede spejlmogram. 77 cm i tvm.

2) 1860. »Soli deo gloria in excelsis deo støbt 1641. Omstøbt paa Frederiksværk 1860 ved Krog« (»Gud alene æren, Gud i det højeste«). Reliefversaler mellem ophøjede linier. Tvm. 94 cm.

Ifølge præsteindberetningen 1758 lød den gamle *†klokkes* indskrift: »Soli deo gloria in excelsis deo. Aus dem Feuer bin ich geflossen, Hans Meyr in Helzingør hat mich gegossen anno 1641«³⁷.

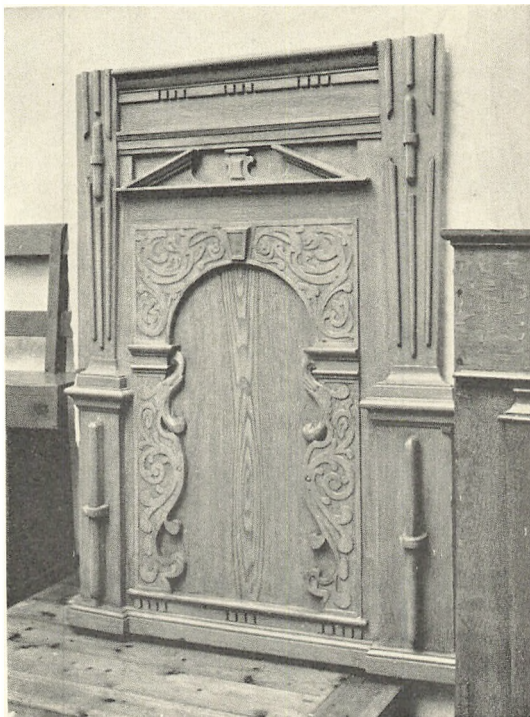
Ved klokkeskatten 1602 afleveredes en *†klokke* på to skippund til Kronborg gethus³⁸. — *†Korklokke*, se p. 1376.

Klokkestol, nyere, til to klokker.

GRAVMINDER

Kirkegårdsmonument. O. 1866. »Skolelærer Holchs familiegravelse«. Eiler Christian Holch, født 11. juni 1779, død 3. juli 1846 og hustru Christiane Sofie Kirstine, født Feldt, født 27. nov. 1791, død 19. dec. 1866. »28 aar boede disse ægtefolk i Annisse sogn«. Sandsten med indsatte marmorplader i for- og bagside og kronet af marmorkors. Sortmalede versaler. Ved ligkapellet.

Fig. 17. Annisse. Rest af ↑pulpiturbrystsværn (p. 1379f.).

L. L. 1958

KILDER OG HENVISNINGER

Nationalmuseet. Indberetning af J. B. Løffler 1885 (bygning og inventar), M. Mackeprang 1930 (inventar) og 1936 (flytning af korgitter), N. J. Termansen 1960 (Mariaalteret, restaurering) og 1969 (restaurering af pengetavle) samt Lucien Hecklen 1966 (prædikestol, forundersøgelse og restaurering). — Undersøgelse og beskrivelse af Vibeke Michelsen 1958, Elna Møller 1967 og 1969, Erik Moltke 1969.

Se arkivalier for Frederiksborg amt i almindelighed p. 30.

¹ S.R.D. VI, 134f. jfr. DiplDan. DaRigBr. 1. rk. V, nr. 138 og Roskildebispens jordebog p. 143. ² DiplDan. DaRigBr. 2. rk. XII, nr. 172. ³ Trap. ⁴ Landebogen p. 169. ⁵ LA. Bispearkivet. A. Alm. Sager: 1647(—1708). Holbo hrd.s bog. ⁶ LA. Kgl. bygningsinspektør. Meldahl. Domænekirkerne pk. XXII. ⁷ ActaPont. nr. 955, 999 og 1043. ⁸ Kgl. Bibl. Langebeks (1710—75) excerpter pk. 39. ⁹ Danske Sagn, 1928, nr. 518 p. 128. Sognebeskrivelsen i NM.s 1. afd. beretter, at der på »Thomsebakken« syd for kirken er fundet spor af en gammel kirkegård og »muligvis har været en kirke«. ¹⁰ Danske Sagn, 1896, nr. 1806 p. 356. ¹¹ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1721—80. Sjællandske rytterdistrikters kirkerqsk. Året 1743. ¹² RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1661—72. Kronborg amts kirkerqsk. ¹³ LA. Bispearkivet. 1758—59. Hist. efterretn. til Hoffmans fundatser. Tom I. Frederiksborg og Roskilde. ¹⁴ RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsrqsk. Kronborg amtstue. 1797—1803, 1804 II—1805 II, 1816—27, 1828 I, 1829—30, 1831 II, 1832—44. Kirkerqsk. ¹⁵ RA. Rtk. Bygningsadm. 1821—27. Beregninger og overslag over bygningsarbejder. ¹⁶ LA. Sjællands stiftsprovstearkiv. Holbo og Strø hrd.s provsti. 1864—99. Synsprot. for kirker og præstegårde. ¹⁷ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1719—31. Rqsk. for kgl. kirker på Sjælland uden for rytter-

distrikterne. ¹⁸ RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1713—19. Sjællands stifts kirkerqsk. ¹⁹ LA. Sjællands stiftsøvrigheds arkiv. 1764. De kgl. kirkers inventarier i Københavns, Frederiksborg og Kronborg distrikter. ²⁰ I en forlængst mosefyldt fjord, der i stenalderen strakte sig fra Arresø langs Polåen, som danner sognets sydlige og østlige grænse, er der fundet lag af myremalm (Trap). ²¹ RA. Rtk. Bygningsadm. 1782—1840. Journal over indkomne breve. ²² RA. Rtk. Rev. rgsk. Kirkerqsk. 1780—97. Kronborg distrikts kirkerqsk. ²³ RA. DaKanc. Protokol over indlæg til registre og tegnelse samt henlagte sager. 1481—1650. 1645 juni-december. Læg: ad 1645. VI. ²⁴ Thurah har fejlagtigt årstallet 1611, Hoffman 1636, men arbejdet er gennemført i perioden 1646—56. Jfr. note 13 samt Kgl. Bibl. Additamenta. 153, fol. L. L. Thurah: Samlinger til en beskrivelse af Danmark. I. ²⁵ RA. Rtk. Bygningsadm. 1841—50. Kopibog. ²⁶ Kgl. Bibl. NyKglSaml. 2246 Fr. Algreen-Ussing: Gravskrifter og andre monumentale optegnelser. Samlede på fodvandringer. 1—2. 1856—64. ²⁷ Note 11, jfr. RA. Rtk. Rev. rgsk. Amtsrqsk. Kronborg amtstue. 1831 II. ²⁸ RA. Rtk. 256.102. Bygningsadm. 1849. Journalsager. ²⁹ NM.s 2. afd. Håndskrifter. Hans de Hoffman: Siellands Kirckers og Sogners samt Herregaardenis Beskrivelse af Sogne Præsterne og andre 1755—73.—³⁰ NM.s arkiv. Pro Memoria til Commissionen til Oldsagers opbevaring. ³¹ Note 11, den gamle, brøstfældige kalk leveredes i bytte. ³² Wiberg nævner også, at han legerede 600 rdl. til pastoratets fattige, »hvilken Kapital allerede 1695 forgjæves efterspurgt«, jfr. Niels Steinfeldt: Et forsvundet Legat, i ÅrbFrborg. 1922, p. 141 ff. ³³ I en skrivelse af 15. juni 1872 i Nationalmuseets arkiv siges det, at gårdmand Lars Hansen to gange på opfordring har lovet at levere »overdelen« af kirkens tidligere font tilbage. »Foden«, hedder det videre, »findes ikke paa det antydede Sted, men er vistnok blevet forvexlet med en mindre, tilhugget, firkantet Sten, der tidligere ogsaa skal have hørt til Kirken, men maa være benyttet i et ganske andet Øjemed, og som endnu ganske rigtig ligger i den angivne Steenbunke«. ³⁴ Jfr. noterne 5, 19 og 14. ³⁵ Kgl. Bibl. Additamenta. 153, fol. L. L. Thurah: Samlinger til en beskrivelse af Danmark. I. ³⁶ Ifølge rgsk. (se note 11) omstøbtes den mindste klokke dette år: Den vejede 1 skippund, 6 lispund, 8 pund, den nye 3 lispund mere. ³⁷ E. Gribsø, i ÅrbFrborg., 1934, p. 62. ³⁸ RA. Fæstningsrgsk. V. B. 1. 1600—19. Rgsk. for Kronborg kobbermølle, gethus og hammermølle. Læg: 1600—07. Rgsk. for Kronborg gethus.

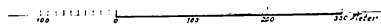

Fig. 18. Annisse. Landsbyplan 1813.

REGISTER

Annisse.....	1363—1382	Hørsholm.....	975— 990
— planlagt nonnekloster....	1363	— †slotskapel (1725—1736) .	990— 992
Asminderød.....	758— 796	— †slotskapel (1739—1820) .	992—1003
Birkerød.....	918— 969	— kirkegård.....	1004—1008
— Høsterkøb.....	970— 972	— Rungsted.....	1009
— Vor Frue kloster.....	973— 974	Karlebo.....	880— 902
Bistrup.....	974	— Brønsholmsdals †interims-	
— Den hellige families kirke	974	kirke.....	903, 1003
Blistrup.....	1257—1279	— Nivå og Nivå (†)bedehus	902— 903
Blovstrød.....	904— 917	†Lykkeholm kapel.....	1313
Egebæksvang.....	724— 725	Mårum.....	1197—1212
Esbønderup.....	1010—1040	Nødebo.....	1063—1094
— Esrum †klosterkirke.....	1041—1062	— Gadevang.....	1095
— Villingerød.....	1040	Ramløse.....	1362
Fredensborg slotskirke.....	797— 853	Søborg.....	1096—1150
Gilleleje.....	1155—1171	— †slotskapel.....	1151—1154
Græsted.....	1172—1196	Tibirke.....	1314—1336
Grønholt.....	858— 879	— †Helene kapel.....	1337—1340
Hellebæk.....	749— 757	Tikøb.....	679— 719
— Hellebækgårds †kapel ...	749— 757	— ukendt karteuserkloster..	679
Helsingø.....	1213—1235	— Gurre S. Jakob.....	720
Hornbæk.....	726— 748	— Gurre †S. Jakobs kapel..	721— 723
Humblebæk.....	854— 857	Valby.....	1236—1256
— †Helligkorskapel.....	854	Vejby.....	1280—1313

INDHOLD

Lynge-Kronborg herred.....	679—1009	Holbo herred.....	1010—1382
Indledning og fagordbog findes i første bind af Frederiksborg amt, mens sagregister og navnerregister samt tilføjelser og rettelser vil fremkomme i slutningen af sidste bind.			

Stenløse Bibliotek
Voksenafdelingen

Egedal Bibliotekerne

Udlån

Magasin

71.86

Danmarks kirker. [Bind] 2

2. bind

181291567

STENLØSE BIBLIOTEKER

S 181291567